ІВАН ФРАНКО

ЗІБРАННЯ ТВОРІВ У П'ЯТДЕСЯТИ ТОМАХ

НАУКОВІ ПРАЦІ
ТОМИ 44—47

ІВАН ФРАНКО

ТОМ 44

Книга 1

ЕКОНОМІЧНІ ПРАЦІ
(1878—1887)

36015

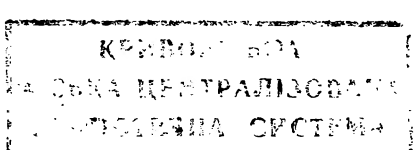

ВИДАВНИЦТВО
«НАУКОВА ДУМКА»
КИЇВ — 1984

У1
Ф83

Редакційна колегія:

М. Д. Бернштейн
Г. Д. Вервес
А. Т. Гордієнко
О. І. Дей
Б. А. Деркач (заступник голови)
І. О. Дзеверін
В. Ю. Євдокименко
О. Є. Засенко
Д. В. Затонський
С. Д. Зубков
Є. П. Кирилюк (голова)
П. Й. Колесник
Н. Є. Крутікова
В. Л. Микитась
Ф. П. Погребенник (відповідальний секретар)
Є. С. Шабліовський
М. Т. Яценко

Редактори тому

Т. І. Дерев'янкін
А. Л. Перковський

Упорядкування та коментарі

А. Л. Перковського
Н. О. Тимочко
Є. А. Шаблій
П. В. Юрченка

Редакція художньої літератури

Ф $\frac{0602000000\text{-}549}{M221(04)\text{-}84}$ передплатне

©Видавництво «Наукова думка», 1984, упорядкування, примітки

ДОСЛІДЖЕННЯ
СТАТТІ
МАТЕРІАЛИ

ЗАРІБКИ І ЖИТТЯ ЛЬВІВСЬКОГО ЗЕЦЕРА

Досі в наших «Вістях з Галичини»* тикали ми переважно життя сільського, а почасти і життя маломіського робучого люду. Про життя робітників містових у нас не було бесіди. Причина тому — з одного боку, недостаточне наше знакомство з робітниками містовими, а з другого боку— далеко більша трудність обрахунку і аналізи, як у сільських та маломіських робітників. По більших містах не ті вже прості первісні відносини, що по селах,— фабричне життя і розвиток великого промислу спутує тут десятки і сотні людей в одну ціпку органічну масу, котра немов жие і дихає тільки вкупі і в котрій дуже тяжко розрізнити поодинокого чоловіка, поодиноку роботу, поодиноке життя. Щоби дійти до певних і правдивих виводів, треба тут рахувати більшими масами, до чого наразі у нас нема зовсім матеріалу. Для того натепер станемо на тім, що подамо невеличкий образок з життя львівського робітника-зецера (котрий у друкарні складає письмо).

Звісна річ, чим різниться великий промисел від малого (ремісницького чи там рукодільського). Ремісник у своїм варстаті робить разом усілякі роботи, потрібні для виладження його товару; візьмім, приміром, столяра; він і гиблює, і ріже, і довбає, і клеїть, і поліруе, і фарбуе,— одним словом, в його варстаті сходяться докупи різні роботи, котрі всі вкупі і становлять його ремесло. У фабриці діло йде зовсім не так. Там робота поділена до крайньої крайності (розуміється, більша часть її робиться машинами): там осібна машина і осібні робітники гиблюють, осібні вертять, осібні довбають, осібні клеять. З того виходить те, що, з одного боку, робота йде швидше, справніше і легше, але, з другого, те, що робітник, котрий, н[а]пр., день-

денно цілі роки нічо[го] іншого не робить, гільки в таких а таких дошках вертить такі а такі діри, мусить тумануватіти, тратити не лишень силу духу за одностайною роботою, але слабнути і на тілі, скоро тільки деякі його часті заняті, а прочі ні. Ось через що, між іншим, машини і машинові фабрики, хоч двигнули економічний розвиток високо против давнього, стали, однако, джерелом виродження і каліцтва для тисяч і тисяч робітників. Але машини привели з собою ще другу, важнішу зміну: вони силою пари чи там коней заступили силу людських рук, зробили працю людську в огромній часті машинною і через те дуже знизили її ціну. Се зниження ціни, калічення людей машинами і другі недогоди фабричного життя стали головними складниками т[ак] зв[аного] соціального питання, котре повстало на Заході і спочатку відносилося тільки до робітників фабричних; аж коли К. Маркс і другі вчені економісти виказали правдиве його значення, початок і конечну ціль, коли всі давніші теорії оброблено критично і зведено в одну наукову систему, названу соціалізмом, відтоді питання соціальне розширилося на всіх робучих людей всіх країв і околиць і викликало великий межинародний рух робітницький, до котрого входять чимраз нові і більші маси робітників.

Ми говоримо се тому, що в нас і досі дуже часто можчути крики нібито вчених людей, котрі раз у раз клепчуть, що «питання соціального у нас нема» і що ті, котрі стараються їх у нас підносити, то пусті голови, фантасти, а то й попросту зрадники. Ми не хочемо ні перечити, ні підтверджувати тих слів, скажемо тільки, що самий уже тривожний крик тих панів завдає брехню їх словам. Питання соціального ніхто не може сотворити, не може самохіть викликати, ніби вовка з лісу, а найменше можуть се зробити сякі-такі фантасти та недоварені студенти.

Але вернім до нашого зецера. Ремесло зецерське, хоть і належить, безперечно, до т. зв. промислових, то все ж таки багато де в чім різниться від всякої фабричної роботи при машині. Правда, робота складання і тут так добре одностайна, як деінде, але вже само складання і потреба уважного читання складаної книжки познакомлює зецера мимо його волі з різними науковими та політичними питаннями, будить його думку, вироблює сяке або таке переконання. Та й плата зецерів стосунково далеко ліпша, як прочих робітників, бо тут вимагається не простої механічної сили,

а якого-такого (бодай нижчого) образування, що і в платі мусить становити різницю. Тому-то в цілій Європі ми бачимо за послідніх сто літ, що між зецерами найшвидше будиться застанова і пізнання свого стану, що вони, звичайно, ведуть перед між другими робітниками в різних робітницьких рухах, бо спосіб їх праці не міг їх отуманити так, як других,— противно, розвив їх далеко вище, і життя їх давало їм більше часу до мислення.

І львівські зецери, мож сказати, ідуть передом між прочими львівськими робітниками щодо духового розвитку і розуміння своїх інтересів. У них найшвидше почало будитися почуття спільності, товариства і товариської помочі, в т. зв. страйках (змовах) 1871 і 1872 р. вони дружно стали против визискування своєї праці. Наслідком тих страйків був уложений спільно і прийнятий на зібранні дня 30 січня 1873 цінник для зецерів і друкарів, котрого і дотепер придержуються всі друкарні львівські при виплатах. Тепер є у зецерів своє товариство «Ognisko», котре, крім досить численної бібліотеки, уділює своїм членам також грошові позички і запомоги. Притім виходячу кождого 1 і 15 у Львові газету «Praca»*, посвячену справам друкарським, мож уважати органом того товариства, хоть виразно того в ній не сказано.

А тепер погляньмо на чисту економічну підкладку зецерського життя, так як вона вказується нам з обрахунку доходів і видатків, котрих достачив нам ласкаво один чесний товариш-зецер. Ось що пише він у вступі до свого обрахунку.

«Я чоловік жонатий, у мене четверо дрібних дітей, значить, родина зложена з 6 голів. Працюю при одній з тутошніх щоденних газет, що в нас уважається стосунково найліпшим заробком. Доход мій кождого робучого тижня (6 робучих днів, працюючи щодень рано від 8—12 і з полудня — від 1—7 годин), виносить стало 16 р[инських] $36^1/_2$ кр[ейцера]». За рік (49 робучих тижнів) плата сеся чинить суму 801 р[инський] $83^1/_2$ кр[ейцера], або коли розрахуємо її на цілий рік, то випаде, що *на життя своє і своєї родини заробляє зецер тижнево 15 р[инських] 42 кр[ейцери]*. Коли б сказати про такий заробок сільському робітникові, він би здивувався і, певно, би сказав, що май він такий заробок на тиждень — не потребував би нічим журиться до судувіку. Але тут діло мається зовсім не так. Погляньмо лишень на спис видатків тижневих на життя і помешкання,

а побачимо, що сеся велика сума лиш на око велика, а на ділі їй відповідають ще більші потреби.

Видатки тижневі нашого зецера, обраховані середніми цифрами, ось які:

Забезпечення в товаристві	—	р[инських]	79	кр[ейцерів]
Помешкання і податок містовий	3	»	15	»
Вижившення родини, зложеної з 6 люда	8	»	40	»
Для хлопця, ходячого до школи, на шкільні потреби: книжки, атрамент, пера, папір і др. річно 27 р[инських], що значить тижнево більш-менш	—	»	50	»
На одіж для 6 осіб тижнево	2	»	50	»
На тютюн, пиво, горівку і пр.	—	»	48	»
На конечні домові видатки: на солому, горшки, коновки, склянки, тарелі і пр.	—	»	30	»
На прислужницю, котра помагає шити, прати, латати і т. д.	1	»	55	»
На дрібні надзвичайні видатки: театр, дарунки для дітей і пр.	—	»	10	»
Разом коштує 6 осіб на тиждень	17	р[инських]	77	кр[ейцерів]
Одна особа пересічно	2	»	96	»

Як бачимо, *сума видатків о 2 р[инських] 35 кр[ейцерів] переходить суму пересічного тижневого доходу.* Ось вам і велика плата! А тепер погадайте, що для доповнення недостачі зецер не може заробити збоку, бо його робота зовсім не така пригідна до заміни, як шевська, кравецька і т. і.; но згадайте, що і жінка з 4 дрібними дітьми не може на власну руку вести ніякого зарібку, бо й самій їй не стає часу поробити всю домашню роботу (се доказує то, що для помочі собі мусить наймити прислужницю), погадайте далі, що самому зецерові приходиться денно 10 годин робити в темній, задушній кімнаті, в котрій робить не раз 15—30 люда, що він робить раз у раз нахилений над «каштою» з металевими, для здоров'я дуже шкідними буквами, то легко зможете собі представити, що рідко котрий зецер може вибути здоров цілий рік, значить,— плата його рідко коли доходить тої повної суми, яку подано вище,— а хоть і доходить, то все-таки вона не стачить на життя і дуже швидко вганяє зецера в довги, особливо, коли жінка в нього (як ось у нашого) не може заробляти нічо на власну руку, щоби тим

поповнити тижневий недобір. Притім же і сесі видатки, які тут подано, мусяться не раз значно вкорочувати, щоб бодай яко-тако звести кінці з кінцями.

Перегляньмо тепер ближче видатки. Вони дадуться поділити на дві групи:

1) видатки на потреби, так сказати, дальші: забезпечення (асекурація), посилання сина до школи, прислужниця, театр та гостинці для дітей (називаючи їх «дальшими», ми зовсім не хочемо сказати, що вони менш потрібні) і 2) видатки просто на життя. Маючи головно на оці сесі послідні, вирахуймо осібно видатки першої групи, щоб побачити, за яку суму проживає денно зецерська родина. Видатки першої групи виносять річно 161 р[инський] 88 кр[ейцерів], т[о] зн[ачить] майже $^1/_5$ цілої суми зарібку. Остається на прожиток річно 640 р[инських], з котрих на помешкання враз з податком містовим 5% іде 163 р[инських] 80 кр[ейцерів] (місячно 13 р[инських] 65 кр[ейцерів]), се значить — знов звиш $^1/_4$ часть прочої суми; остаючих 470 р[инських] 20 кр[ейцерів] мусить вистачити цілій родині на прокормлення, одягання, світло, топливо — загалом на всі щоденні, найконечніші потреби життя. Розрахувавши се на поодинокі особи, побачимо, що з вітцевого зарібку приходиться кождому на удержання денно $21^1/_2$ кр[ейцера]. Не треба забувати що се місто, Львів, де кожда дробина дорога, де фунт м'яса коштує 28 кр[ейцерів], хліб (на 6 люду, хоть і малих, на день зовсім недостаточний) — 20 кр[ейцерів], фунт муки пшеничної — 12 і т. д.! Думаю, що зовсім без пересади можзрівняти доход зецера з доходом сільського робітника, котрий за 12 кр[ейцерів] денно виживає мало що гірше, як сей за 21!

Але що ж, скаже дехто, може, се факт виїмковий, може, так бідно жиє лиш той один зецер, у котрого велика родина,— може, впрочім, другі заробляють більше? На такі питання найліпша відповідь — цифри. Всіх зецерів у Львові (22 друкарень) є 119 і 80 учеників («Praca», Nr. 11, стор. 43). Між ними щодо ліпшого або гіршого зарібку треба розрізнити дві групи: 1) зецерів, *працюючих при газетах щоденних*, в числі 28 (11 при «*Gazet-i Narodow-ій*»*, 11 — при «*Dziennik-y Polski-м*»*, а 6 при «*Gazet-i Lwowsk-ій*»*), і т[ак] зв[аних] *певняків*, т[о есть] таких, котрі працюють за сталу плату, незалежну від свят і пр., виносячу тижнево 16 р[инських],— таких зецерів у всіх друкарнях разом є 19; 2) *зецери штукові*, котрі складають всяку прочу роботу—

книжки відрубні, газети тижневі і місячні і т. д.— і котрих плата виходить далеко менша, ніж тамтих; про їх життя, доходи і видатки ми напишемо пізніше. Наш обрахунок відноситься, отже, до першої групи, що стосунково працює ще під найліпшими вимінками і для того може (з малими поправками) представляти *найбільшу пересічну міру зецерських доходів*. А такі доходи побирає зовсім не більша часть зецерів, але ледве 40 %. Як би хтіти вирахувати докладно найбільшу пересічну міру тих доходів, то маленька поправка, бачиться, прийшла би з того, що не всі з зецерів першої групи жонаті (на 47 є нежонатих 11), але й то хто знає, чи побільшила б ся тота пересічна мірка, бо майже всі зецери, з котрими я о тім говорив, жалуються, що помимо щоденної 10-годинної праці і помимо уміркованого і до крайності скупого життя, все-таки не стає їм на тиждень їх зарібнини і вони раз в раз мусять сидіти в довгах. «Що ж мають робити ті, що заробляють по 8, 10 до 12 р[инських] тижнево, а де в котрі робучі тижні і зовсім не можуть найти роботи, або такі, що через цілий рік роблять тільки 3—4 місяці?»— питає наш зецер і не находить відповіді на тото питання. «Що ж маю сказати,— говорить він далі,— на звичайну балаканку, що-де зецери напротив усіх других робітників мають великий заробок? Що другі робітники заробляють ще менше — тому не перечу, але се для зецерів не велика потіха, бо й їх заробок, хоч, може, й більший, не стає на життя, як се кождий легко побачить з мого совісного обрахунку. А що сказати на тоті крики, які починаються вже й між нашими товаришами на неморальність других товаришів, на «фельцуги» і др.? Скажу тільки одно: добре тому бути моральним, хто має при чім і з-за чого, а коли хто весь день робить о голоді, а то й весь день біга́є від друкарні до друкарні, шукаючи роботи і получає самі лиш відкази, то що ж має робити, як не шукати забуття своєї недолі в келишку? А нашим моральним проповідникам бажаю лиш одного — зецерського хліба!»

[НОТАТКИ ПРО КНИЖКУ Г. ЯСЕНСЬКОГО* «NĘDZA NA RUSI»]

... ті «драстичні способи», котрих чесний автор і тепер радить уживати як би на попертя своїх ліберальних засад! Впрочім, виказати хід моральності, се, запевно, одна з найтрудніших задач статистики, а поки нема певних дат, поти й суд про цю справу непевний. Всемогуча статистико, спаси нас!

Однако ж описаний автором образ життя народу подільського, щоб тільки частка була в нім правди (а частка, і то не мала, певно, є), так сумний і чорний, що всякому насунеться на ум питання: яким ходом край, так багатий з природи, як Поділля, міг зайти в таку нужду і чому не може з неї видряпатися? Автор видить тільки одну причину — а то перетяження селян податками. Правда, се дійсно одна з найголовніших причин нужди, і ми дуже вдячні чесному авторові за хорошо оброблений виказ сих тягарів. Та все ж таки цей погляд видається нам надто одностороннім.

Явище те так дивне і суперечне з природою і з тим історичним образом, який нарисував д-р Я[сенський], особливо при увазі, що іменно в тій часті Русі мало ще розвинене фабричне життя і капіталістична експлуатація приватними особами, що не може ніяк зависіти від одного перетяження податками та занедбання з боку уряду. Після нашої думки, не де, а в тій захваленій д-ром Я[сенським] минувшості, в тих, давно уживаних «драстичних способах» примусу до роботи не на себе і в других обставинах панщизняного життя шукати треба коріння тої нужди, темноти і деморалізації, котра серед найбагатше обдарованої природи морить голодом нашого селянина, жене його з рідної хати, пхає до корчми, пре на переступства. Час би вже раз панам-полякам перестати трубити в трубу давньої слави,

з котрою і для їх, і для нашого народу мішається так багато утиску, терпінь і недолі, що не викупить її блиск ніяких побід, ніяких шляхетських вольностей.

Середнім числом вартість господарства подільського селянина, маючого 7½ моргів поля, а платячого без додатків річно 3 золоті 50 крейцерів податку, обраховує д-р Я[сенський] ураз із хатою, худобою і всім знаряддям на 500—600 золотих ринських, з чого випадає річний процент 25 до 30 золотих ринських. Той сталий процент має вистачити на понесення державних і крайових тягарів, а при тім на пропитання родини (перероб., стор. 31—36).

Ось яким способом твориться пролетаріат на багатій подільській землі! Після слів автора (жаль, що не стверджених даними статистичними!), нужда дійшла до того, що народ зачинає виноситися, вимандровувати з Поділля. Нужда попихає до переступства і деморалізує маси, земля спадає в ціні, капітал сходиться у щораз менше число рук, а краєві грозить загальне банкротство.

ЩО НАС ЄДНАЄ, А ЩО РОЗДІЛЯЄ?

У вступній статті попереднього номера «Ргасу» ми висловили свою думку про солідарність між робітниками як про основу і кінечну запоруку поліпшення їхнього життя. Сміємо надіятись (а втім, і факти нас переконали), що більшість робітників, які читали цю статтю, розділять погляди, висловлені в ній. А втім, ці погляди зовсім не нові, навпаки, значна частина робітників уже поділяє їх.

Але, незважаючи на те, що більшість у принципі згодна з тим, що *потрібна солідарність*, не всі, однак, ясно усвідомлюють, яким способом досягти і впровадити її в життя. Сьогодні ми хочемо, власне, розглянути це надзвичайно важливе для всіх робітників питання.

Ясна річ, що сучасний порядок, в якому панує найбільше відособлення, якнайзавзятіша боротьба приватних інтересів, повинен був у кожній людині виробити певні риси, які становлять собою більшу чи меншу перешкоду для солідарної співпраці. Адже зараз усе тримається на егоїзмі, отже, він мусив кожного формувати у цьому напрямі, подібно як стрімка річка торує собі річище в напрямі своєї течії. Ця людська риса, вироблена протягом довгих років життя і досвіду, не може бути усунена відразу; над її усуненням повинен працювати і більш розвинений розум, і сильне переконання про її шкідливість, а найбільше самі умови життя, які поступово змінюються у протилежному напрямі. На зміну їх впливають численні часткові зусилля і боротьба, довга і кривава боротьба з усталеним порядком. До цієї боротьби повинні ставати люди з твердим переконанням у правоті своєї справи і з гарячою любов'ю до людей, а особливо до тих, які на цьому етапі найбільше страждають.

Отже, ми бачимо, що вироблення сильних і ясних переконань у людей є першим і дуже важливим кроком до поліпшення їхнього життя. Зрозумівши один раз, що для неї є поганим, а що добрим, людина без особливого примусу не захоче прагнути першого і відштовхувати друге. А на вироблення таких переконань, що ж може зараз більше вплинути, ніж часопис, який на кожному кроці виявляє вади даного устрою, вказує на потреби даного класу і його життя, а разом з тим кожного разу вказує на головну мету діяльності? Вироблення у своїх читачів певних переконань є завданням кожного часопису; все, що він їм подає, повинне скеровувати до тієї мети, показувати її і нагадувати про неї.

Поставивши собі за мету прокласти шлях солідарній діяльності трудящих класів нашого краю, «Praca» повинна насамперед чітко усвідомити, які перешкоди вона зустріне на своєму шляху, які особливості розділяють наших робітників, віддаляють їх один від одного, прирікаючи тим самим кожного з них, кожну робітничу галузь окремо на поразку і провал у завзятій і безплідній боротьбі за існування.

Насамперед ми повинні підкреслити дивну, можна сказати, специфічно слов'янську особливість наших робітників — недооцінювання власних прав, власних життєвих потреб і нестач. Правда, ці потреби і нестачі в приватних колах дома бувають аж надто відчутні, але щоб довести їх до публічного відома, висловитися відверто і сміливо нагадати про свої права — на це мало хто зважується, а якщо навіть хто-небудь із здібніших робітників і зважиться, то намагається, звичайно повторюючи стару пісеньку вищих верств, звалити всю вину на самих же робітників, на їхні лінощі і аморальність. Знаючи важку долю трудящих класів і намагання вищих верств не лише використати їхню працю, але навіть підкорити собі і деформувати їхній розум, ми зовсім не повинні дивуватись, що так є і що деякі робітники навіть щиро переконані в слушності подібних тверджень і поширюють їх між своїми товаришами із шкодою для себе і для них. Зовсім інше ми бачимо в країнах Західної Європи, де трудящі класи зв'язані сильнішими вузами і де почуття їхньої власної гідності завдяки тривалій боротьбі і зусиллям стоїть уже досить високо. Будь-яка потреба, будь-який гніт робітників-одиниць і цілих корпорацій висвітлюються там сміливо, публічно і стають

питанням, що займає весь край і знаходить поважних і впливових захисників у сильних загальноробітничих спілках (Trades Unions в Англії); і ніхто не сміє нехтувати ними, щоб не бути звинуваченим у глухоті до всякого поступу і загального добра.

З малодушного нехтування власних потреб випливають інші вади, а саме: відсутність зв'язку між однією робітничою галуззю та іншою, а такий зв'язок може з'явитися тільки при докладному ознайомленні з усіма спільними потребами і вимогами життя; далі — тривожне замикання чи то приватних осіб, чи окремих корпорацій у власному тісному колі, з чого неодмінно випливає вузькість поглядів на життя і його тенденції, а з часом і погорда до інших робітничих галузей, які з тих чи інших причин здаються комусь із них нижчими від нього.

Всі ці та інші вади дуже сумні взагалі, а ще сумніші при нинішньому важкому становищі робітників, що вимагає якнайтіснішого об'єднання їх,— усі ці недоліки, на жаль, існують і між нами, і проти них «Ргаса» повинна виступати розумно, систематично і з гідністю, достойною робітничого часопису. Факт надуживань щодо робітників, а ще більше факти з їхнього щоденного життя, підкреслення їхніх потреб і захист їхніх прав — все це має бути скероване до: 1) взаємного ознайомлення їх з життям один одного; 2) підтримки справедливих вимог на майбутнє; 3) прокладання шляху, на якому тільки й можливе об'єднання і співробітництво наших робітників з робітниками інших країн.

Але для всього цього потрібне ще принаймні побіжне ознайомлення робітників із найголовнішими здобутками сучасної науки, і то як з загальними положеннями, так і з частковим застосуванням їх. З цією метою «Ргаса» в кожному номері вміщуватиме, наскільки це можливо, короткі, популярно написані наукові статті, які, об'єднані разом, дадуть систематичний огляд основних наукових поглядів; крім того, час від часу «Ргаса» публікуватиме короткі звіти про нові відкриття і винаходи, зокрема такі, які більше стосуються трудящих класів. Не менш важливими будуть звіти про закордонний робітничий рух, котрі, принаймні в основних рисах, покажуть товаришам боротьбу за краще життя, яку давно провадять наші брати-робітники на Заході. Врешті, для урізноманітнення змісту редакція подбає про цілу низку маленьких цікавих оповідань з життя

36015

робітників, які будуть поміщені у фейлетоні «Pracy». Сподіваємося, що всі брати-робітники визнають наші зусилля і, наскільки вистачить їхніх сил, захочуть підтримати їх; ширша участь у передплаті вплине лише на розширення обсягу [часопису].

ХТО ВИНЕН?

Уже не від сьогодні всі ми чуємо, чує весь край нарікання на загальні злидні, на загальний занепад і розклад, який дається взнаки серед усіх верств нашого суспільства, а передусім серед робітничого класу. Економічні відносини дедалі погіршуються, зростає дорожнеча, висихають джерела заробітку, одне за одним занепадають підприємства, з країни, й так уже виснаженої й висмоктаної, щезають капітали, а в результаті виявляється на самому споді, на дні суспільства все більше і більше людей без хліба, без притулку, без засобів до життя й надії — пролетарів. Не від сьогодні, на жаль, спостерігаємо ми цей невпинний процес, не знаючи, як стримати його, як зарадити йому, що робити,— а однак боїмося його кінцевих сумних наслідків.

Які ж причини цього нищівного процесу? Всіх причин ми не будемо тут називати, бо це завело б нас занадто далеко. До пришвидшення нашого економічного занепаду призводило і призводить так багато фатальних причин, стільки ворожих нам напрямів, що вияснення їх вимагало б широкого статистично-економічного трактату, а не такого короткого, як наша стаття. Та безперечно те, що серед цих усіляких фатальних впливів не останньою на терезах тяжить і вина наших власних земляків, які чи то несвідомо, чи виходячи зі своїх свідомих вузьких, егоїстичних цілей, часто відштовхують наші робочі руки від багатьох підприємств, віддаючи їх у руки чужинців, яких оплачують нерідко дорожче за місцевих робітників, чим завдають країні потрійної шкоди. Бо, по-перше, наш гірко зароблений гріш пливе в чужі руки там, де цього можна було б уникнути

і де країна з того зовсім не має користі, по-друге, зроблена чужоземцями робота виявляється (та, звичайно, лише згодом) роботою посередньою, негрунтовною і зробленою лише про людське око, але мало корисною з практичного боку; а по-третє, наш власний робітничий клас через таке приниження впадає у все більші злидні, тоді як чужоземці багатіють йому на шкоду. Що можна сказати про таку поведінку з боку впливових людей, з боку співвітчизників, з боку людей, відносно найкраще обізнаних з економічним лихом нашого краю? Якими словами належало б охарактеризувати їхню поведінку? Може, це патріотизм, громадське почуття, турбота про добро краю, піклування про розвиток ремісництва і промислу чи, може... Але ні, перейдімо до фактів, назвімо деякі, принаймні найновіші; вони посвідчать самі про себе, самі дадуть гучну, кричущу відповідь на питання: хто винен?

На перший раз ми дозволимо собі навести факт, поданий в 53-му номері «Gazety Narodowej» цього року. Там читаємо таке: «3 лютого ц. р. відбувся у виділі крайовім аукціон різних робіт при будівництві будинку сейму. На слюсарські роботи претендували три кандидати: два місцевих промисловці і один закордонний постачальник. Як місцеві, так і закордонний промисловці подали моделі, які, попередньо оглянуті спеціалістами, зовсім не поступалися перед віденськими виробами. Проте була велика різниця в ціні. Один з місцевих (Венгловський і Спілка) зажадав 23 000, другий (Відацький) 32 000 з чимось. Віденський постачальник зажадав найвищу суму — 36 000 злотих ринських». *Виділ крайовий почав торговельні переговори тільки з віденським постачальником і, здається, вже віддала йому роботу, повністю обминувши місцевих конкурентів.* Слюсарській корпорації, яка зверталася до *виділу* в час відсутності голови, відповіли: «Ми не маємо довір'я до місцевих ремісників — вони не мають навіть відповідних знарядь».

Чи треба додавати ще щось до цього факту? Чи треба згадувати, що так про крайову промисловість висловлюється наш найвищий автономний уряд через неповних півтора року після сільськогосподарсько-промислової виставки, яка принесла стільки честі і похвал тій же промисловості? Чи треба додавати, що такий погляд панує саме в тій інституції, яка з обов'язку повинна мати довір'я до місцевих ремісників і своїм довір'ям мала б сприяти розвитку нашого ремісництва, мала б викликати до нього довір'я інших?

Цей факт хоч і стосується всього робітничого класу, хоч і кидає дивне світло на наших «батьків народу», хоч і залишиться назавжди прикрим виявом недозрілості наших представників, але проте не відчувся серед великої кількості бідних робітників так сильно, так дошкульно, так безпосередньо, як відчувся другий, не чуваний досі і обурливий своїм варварством факт, який цікавить тепер усі наші газети й глибоко торкається серця кожного, хто знайомий із злиднями. Ми маємо тут на увазі велику «редукцію» залізничної служби на залізницях Карла Людвіга та Чернівецькій, внаслідок якої на брук викинуто сотні нещасних людей з родинами без шматка хліба, а багато навіть таких, що не мають можливості одержати будь-якого заробітку. Ми в «Pracе» згадували вже про цей варварський факт, але причини його, які тоді названо, здавалися нам такими неймовірними, що ми ніяк не могли в них повірити. Але тепер ця справа майже зовсім вияснилася. І ось ми побачили дивовижне явище! Сотні людей (між ними багато таких, що мають 10—15 років стажу) викинуто з роботи, а чому? По-перше, щоб із заощаджених, точніше сказати, видертих у тих нещасних людей грошей, дирекція на кілька тисяч ринських могла підвищити собі тантьєму, а по-друге, щоб на місце звільнених (поляків і українців) приймати чужоземців! Ось коротко названі мотиви факту! Але може бути, що керівники цих залізниць — самі чужоземці, що може хоча б пояснити (але не виправдати) їхнє нелюдське ставлення до наших робітників? На жаль, ні. «Strażnica»*, яка загалом надзвичайно цікавиться залізничними справами, показала, що серед акціонерів цих залізниць багато наших земляків, які зовсім не журяться, як видно, долею звільнених робітників. А хочби й не це, то чи ж не повинні автономні чи якісь інші власті втрутитися в цю обурливу махінацію і припинити таке неподобство? Чи такий вчинок залізничного керівництва не наражає край на втрати і небезпеку, чи не дорівнює він щонайменше революційній змові, чи ж не має він рис замаху на добро, спокій, життя цілого громадського класу — трудящих? Наша влада, що так тривожно сприймає кожну підозрілу брошуру, кожну гостріше написану газетну статтю,— чи ж не повинна була б поглянути хоча б раз трохи глибше і побачити серед теперішнього економічного хаосу майбутні можливі бурі? Чи, може, її завдання зводиться до того, щоб чекати, поки в тому хаосі визріють маси злочинців, яких

неважко буде розмістити «в місцях тихих і холодних», або коли посиплятся самогубства з розпачу, приклади яких ми вже маємо останнім часом? Якщо так, то нехай же буде дозволено нам в ім'я всього робітничого класу закінчити низку наших покірних запитань найпокірнішим: а хто ж буде винен?

РОБІТНИКИ І ТРУДІВНИКИ

Нерідко у розмовній мові, а ще частіше у розвідках і псевдовчених промовах ми чуємо слова «робітник» і «трудівник». Усі відчувають, що в значенні цих слів є певна різниця, яку, однак, легше відчути, ніж ясно визначити. Більше того, дехто робив редакції «Праcу» закид у зв'язку з тим, що, маючи в своєму заголовку «двотижневик, присвячений справам трудящих класів», він уживає в тексті слова «робітник», «робітники», а не «трудівник», «трудівники». На перший погляд здається, що така вимога дуже дрібна, тобто що в ній немає жодної сторонньої думки, але, на наш погляд, це не так. Прагнучи завжди до ясного, в міру можливості, вираження своєї мети і точного формулювання своєї програми, «Праса» не може не задуматися над цим питанням, яке під виглядом невинної формальності приховує надзвичайно важливу справу.

Що таке праця? У найточнішому значенні цього слова це певне напруження органів тіла (м'язів, нервів, мозку), а тим самим певна затрата сил, затрата, яка має потім бути винагороджена харчуванням і відпочинком. Коли до поняття підходити з погляду його прямого значення, то кожна людина працює, якщо тільки рухається, їсть, спить, прогулюється тощо, кожна є трудівником. Отже, ми бачимо, що це поняття надзвичайно широке, бо охоплює всі стани і всіх людей, не виключаючи навіть хворих у лікарнях.

Але чи кожний трудівник є робітником? Це вже зовсім інше питання. Говорячи про трудівників у розмовній мові, ми розуміємо майже те саме, що ми вище визначили, тобто розуміємо загал людей, які виконують будь-які рухи. Отже, під трудівниками ми розуміємо і вуличних хлопчаків, які бігають без мети, і продавців, що сидять за прилавком, і танцюристів, і професорів, і спекулянтів, і робітни-

к і в — усе це трудівники, хоч кожен з них працює по-різному. Говорячи ж про р о б і т н и к і в, ми розуміємо вже зовсім щось інше, розуміємо певний клас людей, що займаються певним, постійно визначеним родом праці. Їхня праця має вже інше тривале значення; це вже не простий рух будь-яких органів тіла з будь-якою метою; це напруження, скероване на витворення певних предметів, корисних і самому робітникові, і усьому загалу людей.

У газеті «Praca» вже неодноразово підкреслювано різницю між безцільною або щонайбільше корисною для самого т р у д і в н и к а, але шкідливою для загалу, і працею р о б і т н и к і в, яка є підставою загального добробуту. Стосовно до того й наша газета бере до уваги лише робітників і займається тільки їхніми справами, а різних інших «трудівників» не бере до уваги, а якщо й бере, то справи робітників повинна протиставити їхнім справам. Зрозуміло, що й тут мусить бути кінцева, далека мета — згуртованість і єдність, але, на жаль, перешкода в цьому тепер занадто велика, і між нами є багато таких, які в цю єдність повірити не можуть.

Але запитаймо нарешті, що могло спонукати деяких людей до вимоги, щоб «Praca» замість слова «робітник» вживала скрізь «трудівник» і щоб таким чином відмовилася від своєї скромної, хоч на сьогодні дуже важливої програми і змішала два різні поняття, два різні світи. Не будемо вдаватися до розгляду цих причин, бо тоді ми повинні були б спиратися на більш чи менш вдалі припущення, а не на чітко і ясно виражені думки, чого ми ні в якому разі робити не хочемо. Зауважимо тільки, що ті панове безпідставно звинувачують нас у непослідовності, бо, мовляв, якщо в заголовку стоїть «класи трудящих», то і в тексті пишіть «трудівник». Вибачте, панове! «К л а с и трудящих» і «трудівники» — це зовсім не те саме; самі ви це дуже добре розумієте. К л а с и трудящих — це класи, єдиним майном, єдиною опорою, єдиною спадщиною і надією яких є тяжка праця на шматок хліба; лише ці класи охоплює наша програма, тільки про них ми говоримо і їм насамперед бажаємо добра; бо нема нікого, кому більше потрібна була б допомога, поліпшення долі і полегшення тягарів. Якби лише панове «трудівники» швидше прийшли до такої самої думки і захотіли прикласти хоча б десяту частину тих старань для добра робітників, скільки робітники докладають праці для їхнього добра!

ЧОГО МИ ХОЧЕМО?

Соціалізм, комунізм, навіть нігілізм — ось страховища, що їх завжди висуває багата буржуазія, коли їй нагадують про робітниче питання. Наше суспільство, зокрема оці верстви багатіїв, що здебільшого не мають жодної освіти, обмежені до такого ступеня, що вірять в це і не можуть уявити собі робітника, який домагається своїх суспільних прав, інакше, як тільки людину з палаючим смолоскипом — віщуном пожежі, не можуть уявити собі його інакше, як злочинця, палія і грабіжника в одній особі.

Соціаліст і палій, робітник і грабіжник — це для них однозначні поняття.

Робітничі збори, змова і безробіття — все це наводить на них великий страх. Вони з тривогою питають, чого хочуть ці порушники порядку, вдень і вночі перед їхньою переляканою уявою стоїть примара суспільної революції.

Порушники порядку! Так називають клас робітників, який, відчуваючи свою людську гідність, сміє вимагати прав, у яких йому дотепер відмовляли. Нас називають порушниками порядку, ніби не знаючи, що те, що вони звуть «порядком», щохвилини змінюється і що те, що ми звемо порядком сьогодні, не було ним вчора і не буде ним завтра, ніби не знаючи, що уявлення суспільства про порядок змінюється в кожну епоху.

Сучасність не визнає вищості родів, сміється з гербів і запліснявілих пергаментів, а хто б посмів зробити це наприкінці XVIII століття? XIX століття, в якому ми живемо, принесло рівноправність євреям і жінкам, тепер, можливо, вже настав час і для робітників.

Робітники, отже, вимагають нового суспільного порядку, який забезпечив би їм становище, гідне людини

Питають, чого ми вимагаємо. Запитайте спочатку, чого ми не хочемо. Правом і обов'язком кожної людини перед богом і суспільством є життя. Робітник у всьому світі, а особливо у нас не має цього права. Він не спроможний виконати своїх обов'язків щодо держави і щодо своїх близьких. В сучасних умовах йому загрожує безперервний голод і злидні, розв'язкою проблеми його життя є, зрештою, тільки самогубство.

Це добрі ліки, але добрі для зіпсованих паничів, для тих, які спробували всіх розкошів життя. Робітник, який безперервно бореться із злиднями і живе лише надією на краще майбутнє, не може позбавляти себе життя. Він не один на світі, і, мабуть, йому не так болить його власна доля, як доля його нужденної сім'ї. Смерть, отже, не для нас. Ми хочемо і мусимо жити. Але яким чином це здійснити? Це загадка! Хай розв'язують її моралісти та економісти.

Економічний гніт жахливий. З кожним днем усе дорожчають найпотрібніші, найнеобхідніші продовольчі товари. Дорожчає хліб і м'ясо. Незабаром і за воду звелять платити. А чим? Замість підвищення платні її постійно знижують. Роботи дедалі менше. Сотні, якщо не тисячі людей, позбавлених місця, снують вулицями, випрошуючи роботи, але тієї роботи нема, а навіть якщо знайдеться, то винагороди за неї не вистачає навіть на прожиття, не кажучи вже про помешкання та інші життєві потреби, від яких кожна мати робітника вже заздалегідь, від колиски, мусить відучувати свою дитину.

І в такій ситуації вони сміють звинувачувати *нас* і називати порушниками порядку! Якщо приречення якогось класу у суспільстві, і то класу численного, на голод і злидні називається порядком, то кожна чесна людина буде противником такого порядку. Існує ж Товариство охорони тварин, а про Товариство охорони людини ніхто й не подумав.

Капітал збільшується і завдяки праці приносить проценти. Але капітал жирує, а праця конає з голоду. Чи це правильно? Оподаткуйте капітал і надлишок нарівні з працею, і робітничий клас підніметься. Сьогодні потужний чисельно робітничий клас безсилий і безкорисний у суспільстві, безсилий з голоду, безкорисний, бо позбавлений будь-яких прав.

Робітничий клас платить непрямий податок. Цей пода-

ток руйнує і вбиває його. На цьому податку і капітал надолужує свої втрати, оцінюючи свій товар в чотири рази вище за його справжню вартість при оптовій торгівлі і в десять разів вище — при роздрібній, єдиній, доступній для робітника. Робітник, отже, платить податки і за себе і за капітал. Чи це справедливо?

Він платить пропорційно в десять разів більший податок від пишного магната, а які ж права він має за те, що несе на собі такий великий тягар?

Жодних!

Робітник позбавлений прав. Він знає тільки громадянські обов'язки, а в справах, які стосуються загалу, а отже, і його, він не має ніякого голосу і змушений приймати кістки та крихти, що падають з панського столу парламентів.

В цих умовах робітник повинен вимагати загального голосування, бо він хоче на весь голос заявити з трибуни про свій біль і страждання, бо хоче мати там, де вирішують його долю, своїх представників, які б з позицій і від імені тих, хто криваво і, здавалося б, безцільно працює, сказали б своє слово.

Ми вимагаємо лише таких дрібниць, а це і не соціалізм, і не комунізм, а *справедливість*.

ВЛАСНІСТЬ ГРУНТОВА І ЇЇ ІСТОРІЯ

Розвідка, котру тут подаємо,— се початок книжки знаменитого бельгійського ученого Еміля де Лавеле*: «Власність і її первісні форми» (De la propriété et de ses formes primitives), котра перший раз вийшла 1874, а тепер, перероблена і значно розширена, друкується в третім виданні по-французьки і вийшла ще швидше по-німецьки, переведена і доповнена Карлом Бюхером*. В початку, котрий тут подаєм, нашкіцував автор не тільки головні поняття та погляди новіших і давніших мислителів о власності взагалі, а особливо о власності грунтовій, але також і коротенький перегляд історії власності, котрий може вважати виводом з фактів, зведених докупи в його книжці.

Сказати правду, ми не без страху подаємо книжку Лавеле нашій громаді. Ми боїмось не так тих, котрі читають наші видання,— про більшість їх сміем думати, що вони, хоть молоді літами, настільки вже розвиті думкою, що зможуть об'єктивно дивитися на всяку нову прояву, що зможуть спокійно розбирати всяку думку і що, видячи в чімнебудь хибу, сміло її вискажуть і допімнуться доказів. Ми боїмось більше людей, не читаючих ні наших, ні жодних видань. Се, може, на око смішно — страхи на ляхи! Та ні, не смішно, мої добродії! Такі люди, не читаючі нічого «з засади»,— у нас сила, от що смішно! А звісно, що крук хоче, щоб кождий був чорний, а не читаючий «з засади» не любить і не терпить, щоб і другі читали. А тут ще бачить розправу про власність грунтову, що більше, побачить припадком, до яких виводів ся розправа доводить, Ісусе Христе! І книжка полетить до ста чортів з рук читаючого, і самому читаючому сім кіп лиха, що смів брати в руки таку «нигилистическую брошюрку!» І не гадайте, що ми вига-

дуєм! Ні, хоть і як недавня і вбога змістом наша «Дрібна бібліотека», коли лучалось чути від молодих людей, що «ми би радо купували і читали, та що ж, коли-бо як побачить який-небудь Х.-У, то зараз біда». Се ми п'єм до наших братів на провінції. Але й у нас не лише, особливо відколи наші гімназії тішаться строгим, но справедливим розпорядженням, що «нічо не вільно читати, крім книжок, для шкільної науки приписаних!» Що там «не читаючим з засади» до того, що се розпорядження чути щосередньовіковою плісню, що в Турції і Японії подібні штуки «вільно»? Коли-бо в нас не вільно! Пан директор не казали.

Отже, то для таких «з засади не читаючих» ми й пишемо тих кілька заміток. Хто знає, може, роблячі гоненія на «читаючих», бодай случайно візьмуть та прочитають. Для вспокоєння їх совісті кажемо наперед, що говорячи про власність грунтову, Лавеле не говорить проти неї, а за нею, що він не жоден соціаліст, ані комуніст, а простий, чесний учений, котрий не боїться ясно і відверто висказати виводу, до якого конечно привели факти, що він (у головної часті «з засади не читаючих» се, запевно, буде дуже важна признака) не жаден атеїст, а чоловік дуже релігійний і щиро вірить в науку Христову і в її «двигаючу силу», котра, по його думці, зможе змінити і переродити нинішню суспільність, вітхнувши в ню нові, живущі сили. Ми встидаємся, виказуючи се. Адже ж воно виглядає, немовби, вводячи чоловіка в нове для нього товариство, ми припинали му на чоло цидулочку з написом: «Се такий а такий, чоловік зовсім благонамірений і не злодій». Все сказане о нім, розуміється, читаючі найдуть і в самій розправі, але нехай дарують, бо, як кажемо, передмова написана не для них, а для «не читаючих з засади».

ДОПОВНЕННЯ ДО «ОСНОВ СУСПІЛЬНОЇ ЕКОНОМІЇ»

В самім початку «Основ суспільної економії» сказано було, що економія — се наука абстрактна, т. є., що ціль її не є виключно розслідити закони економічні *теперішньої* суспільності, але *загальні* закони праці людської. А позаяк з переміною суспільного ладу в протягу віків і закони ті проявляються що раз, то в інших формах, випливаючих конечно з даного ладу, то наука економічна не може ніякої з тих форм вважати сталою і незмінною. Не може, значить, і нинішніх форм уважати сталими, а мусить шукати таких форм, котрі *після нашого теперішнього знання* були б відповідніші для суспільної праці і суспільного добробуту, ніж нинішні форми.

З тої-то причини в систематичнім викладі основ сусп[ільної] економії ми не могли давати надто широкого місця вислідам про нинішній лад, а ограничились тільки головним його нарисом. При викладі абстрактної теорії праці се була конечна річ,— але прецінь ніхто не заперечить, що на практиці для кождого дуже важне знати передовсім докладно теперішній лад, його почин і розвиток. Таке знання вже тим корисне, що замість теоретичних засад подає масу фактів, котрі самі пруть розум до таких а таких виводів, між тим коли ті самі виводи, подані без підставних фактів, усякому можуть видатися хиткими та схопленими з воздуха мріями. Для того-то думаємо ми, що поповнимо подекуди конечний недостаток теоретичного викладу, подаючи в «Доповненнях» обширніший огляд деяких питань, не порушених або збоку тknених в самім викладі.

Одна з найважніших недостач усякого чисто теоретичного викладу та, що приходиться виключати з нього всякі ширші історичні перегляди. Правда, се не є недостача ко-

нечна, бо остаточно мож би бути вірним теорії, подаючи перегляд розвитку та упадку всіх економічних порядків від почину цивілізації аж дотепер. Але не кажучи вже о тім, що для такої загальної історії економічного розвитку призбирано досі дуже ще мало матеріалу,— в нашім підручнику такий виклад був би неможливий вже й за недостачею місця. А говорити обширно про розвиток одного нинішнього ладу, не казавши нічого про розвиток інших, се значило б вважати сей лад чимось важнішим від прочих, між тим коли в історії, як і в зрості кождого організму, кожда фаза розвитку для вислідника рівно важна.

Але вважаючи потрібним познакомити наших читателів з історичним розвитком сучасного, капіталістичного ладу, ми робимо се в «Доповненнях». А для своєї цілі ми не можем найти кращого провідника над Карла Маркса, котрий в однім розділі своєї книжки «Das Kapital» списав короткий, хоть яркий перегляд того, як розвивалася капіталістична продукція. З тим розділом ми й хочемо познакомити наших читателів.

[ДРУГА ПЕРЕДМОВА ДО ПЕРЕКЛАДУ 24-го РОЗДІЛУ ПРАЦІ К. МАРКСА «КАПІТАЛ», Т. 1]

В першій части своєї великої економічної праці про «Капітал» старається Карл Маркс вияснити передовсім, *як повстає капітал.* В тій цілі виказує він поперед усього, що єдиним джерелом усякої вартості є праця людська, котра з матеріалів сирих, даних природою і при помочі сил природи витворює предмети вжиточні для чоловіка. Коли предмети такі витворюються не для власного вжитку самого витвірця, а для заміни за інші, тоді вони звуться товарами. Капіталістична продукція полягає на витворюванні товарів, але не всяка продукція, де витворюються товари, є вже капіталістична. До того потрібно ще одної дуже важної вимінки: *щоби сама праця стала товаром**, т[о] є[сть], щоб на торзі за певний товар (гроші) мож було замінняти (купити) працю людську. Звичайно під назвою капіталу у нас розуміються беззглядно гроші. Се почасти хибно. Гроші, як бачимо, тоді тільки стають капіталом, коли за них купується на торзі робоча сила.

Але праця людська — се не є звичайний товар. Се товар живий, котрий має тоту властивість, що *надає вартість* другим предметам, і надає її більше, ніж скільки сам коштує. Торгова ціна праці, так як і ціна кождого товару, означена звичайними економічними правилами, з котрих найважніше — кошт витворення товару, т. є. в тім разі — кошт удержання робітника і його робочої сили. Таку ціну платить капіталіст робітникові за його працю. Між тим робітник в тім часі, на котрий найнявся, витворює далеко більше, ніж скільки виносить його плата. Він витворив *надвишку вартості* понад вартість своєї плати, тота надвишка — се зиск капіталіста, вона побільшує його капітал. Значить, уся капіталістична продукція полягає на творенні

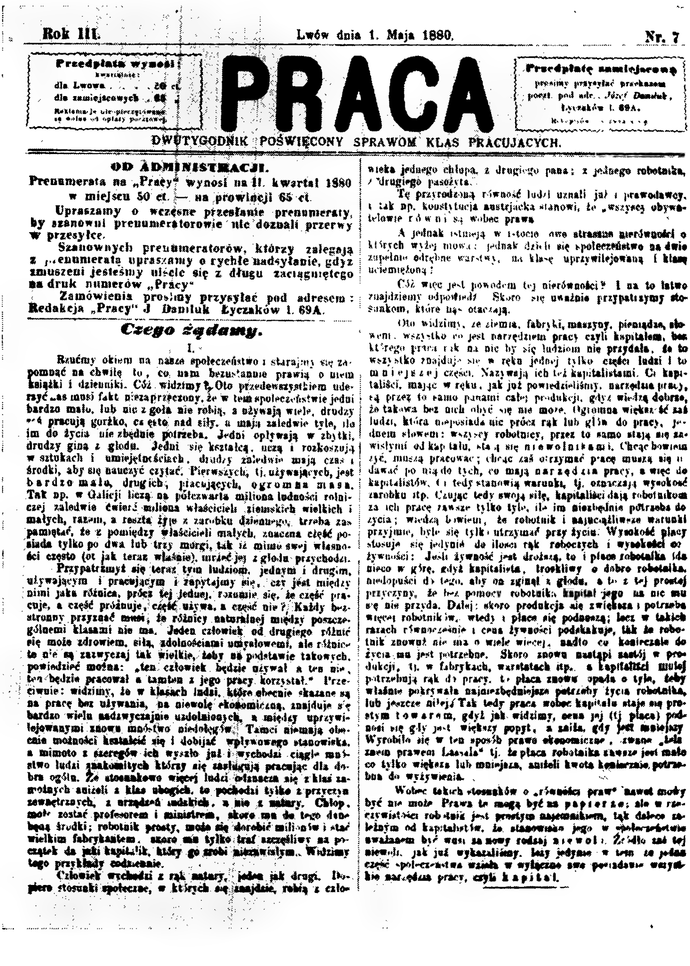

Rok III. Lwów dnia 1. Maja 1880. Nr. 7

Przedpłata wynosi kwartalnie: dla Lwowa . . . . 50 ct. dla zamiejscowych . . 65 ct. Reklamacje nie opieczętowane są wolne od opłaty pocztowej.

PRACA

Przedpłatę zamiejscową prosimy przysyłać przekazem poczt. pod adr.: Józef Daniluk, Łyczaków l. 69A.

DWUTYGODNIK POŚWIĘCONY SPRAWOM KLAS PRACUJĄCYCH.

OD ADMINISTRACJI.

Prenumerata na „Pracę" wynosi na II. kwartał 1880 w miejscu 50 ct. — na prowincji 65 ct.

Upraszamy o wczesne przesłanie prenumeraty, by szanowni prenumeratorowie nie doznali przerwy w przesyłce.

Szanownych prenumeratorów, którzy zalegają z prenumeratą upraszamy o rychłe nadsyłanie, gdyż zmuszeni jesteśmy uiścić się z długu zaciągniętego na druk numerów „Pracy"

Zamówienia prosimy przysyłać pod adresem: Redakcja „Pracy" J. Daniluk Łyczaków l. 69A.

Czego żądamy.

I.

Rzućmy okiem na nasze społeczeństwo i starajmy się zapomnąć na chwilę to, co nam bezustannie prawią o niem książki i dzienniki. Cóż widzimy? Oto przedewszystkiem uderzyć nas musi fakt niezaprzeczony, że w tem społeczeństwie jedni bardzo mało, lub nic z goła nie robią, a używają wiele, drudzy zaś pracują gorzko, częstokroć nad siły, a mają zaledwie tyle, ile im do życia nie zbędnie potrzeba. Jedni opływają w zbytki, drudzy giną z głodu. Jedni się kształcą, uczą i rozkoszują w sztukach i umiejętnościach, drudzy zaledwie mają czas i środki, aby się nauczyć czytać. Pierwszych, tj. używających, jest bardzo mało, drugich, pracujących, ogromna masa. Tak np. w Galicji liczą na półczwarta miliona ludności rolniczej zaledwie ćwierć miliona właścicieli ziemskich wielkich i małych, razem, a reszta żyje z zarobku dziennego, trzeba zaś pamiętać, że z pomiędzy właścicieli małych, znaczna część posiada tylko po dwa lub trzy morgi, tak iż mimo swej własności często (ot jak teraz właśnie), umrzeć jej z głodu przychodzi.

Przypatrzmyż się teraz tym ludziom, jednym i drugim, używającym i pracującym i zapytajmy się, czy jest między nimi jaka różnica, prócz tej jednej, rozumie się, że część pracuje, a część próżnuje, część używa, a część nie? Każdy bezstronny przyznać musi, że różnicy naturalnej między poszczególnemi klasami nie ma. Jeden człowiek od drugiego różnić się może zdrowiem, siłą, zdolnościami umysłowemi, ale różnice te nie są zazwyczaj tak wielkie, żeby na podstawie takowych powiedzieć można: „ten człowiek będzie używał a ten nie, ten będzie pracował a tamten z jego pracy korzystał." Przeciwnie: widzimy, że w klasach ludzi, które obecnie skazane są na pracę bez używania, na niewolę ekonomiczną, znajduje się bardzo wielu nadzwyczajnie uzdolnionych, a między uprzywilejowanymi znowu mnóstwo niedołęgów. Tamci niemają obecnie możności kształcić się i dobijać wpływowego stanowiska, a mimoto z szeregów ich wyszło już i wychodzi ciągle mnóstwo ludzi znakomitych którzy się zasługują pracując dla dobra ogółu. Że stosunkowo więcej ludzi odznacza się z klas zamożnych aniżeli z klas ubogich, to pochodzi tylko z przyczyn zewnętrznych, z urządzeń ludzkich, a nie z natury. Chłop może zostać profesorem i ministrem, skoro ma do tego dostęp i środki; robotnik prosty, może się dorobić milionów i stać wielkim fabrykantem, skoro ma tylko traf szczęśliwy na początek da jaki kapitalik, który go zrobi milionistym. Widzimy tego przykłady codziennie.

Człowiek wychodzi z rąk natury, jeden jak drugi. Dopiero stosunki społeczne, w których się znajdzie, robią z człowieka jednego chłopa, z drugiego pana; z jednego robotnika, z drugiego pasożyta.

Tę przyrodzoną równość ludzi uznali już i prawodawcy, i tak np. konstytucja austrjacka stanowi, że „wszyscy obywatelowie równi są wobec prawa".

A jednak istnieją w istocie owe straszne nierówności o których wyżej mowa; jednak dzieli się społeczeństwo na dwie zupełnie odrębne warstwy, na klasę uprzywilejowaną i klasę uciemiężoną?

Cóż więc jest powodem tej nierówności? I na to łatwo znajdziemy odpowiedź. Skoro się uważnie przypatrzymy stosunkom, które nas otaczają.

Oto widzimy, że ziemia, fabryki, maszyny, pieniądze, słowem, wszystko co jest narzędziem pracy czyli kapitałem, bez którego praca rąk na nic by się ludziom nie przydała, że to wszystko znajduje się w ręku jednej tylko części ludzi i to mniejszej części. Nazywają ich też kapitalistami. Ci kapitaliści, mając w ręku, jak już powiedzieliśmy, narzędzia pracy, są przez to samo panami całej produkcji, gdyż wiedzą dobrze, że takowa bez nich obyć się nie może. Ogromna większość zaś ludzi, która nieposiada nic prócz rąk lub głów do pracy, jednem słowem: wszyscy robotnicy, przez to samo stają się zawisłymi od kapitału, stają się niewolnikami. Chcąc bowiem żyć, muszą pracować; chcąc zaś otrzymać pracę muszą się udawać po nią do tych, co mają narzędzia pracy, a więc do kapitalistów. Ci tedy stanowią warunki, tj. oznaczają wysokość zarobku itp. Czując tedy swoją siłę, kapitaliści dają robotnikom za ich pracę zawsze tylko tyle, ile im niezbędnie potrzeba do życia; wiedzą bowiem, że robotnik i najuciążliwsze warunki przyjmie, byle się tylko utrzymać przy życiu. Wysokość płacy stosuje się jedynie do ilości rąk roboczych i wysokości cen żywności: Jeśli żywność jest droższa, to i płaca robotnika idzie nieco w górę, gdyż kapitalista, troskliwy o dobro robotnika, niedopuści do tego, aby on zginął z głodu, a to z tej prostej przyczyny, że bez pomocy robotnika kapitał jego na nic mu się nie przyda. Dalej: skoro produkcja się zwiększa i potrzeba więcej robotników, wtedy i płaca się podnoszą; lecz w takich razach równocześnie i cena żywności podskakuje, tak że robotnik znowuż nie ma o wiele więcej, nadto co koniecznie do życia mu jest potrzebne. Skoro znowu nastąpi zastój w produkcji, tj. w fabrykach, warsztatach itp., a kapitaliści mniej potrzebują rąk do pracy, to płaca znowu spada o tyle, żeby właśnie pokrywała najniezbędniejsze potrzeby życia robotnika, lub jeszcze niżej. Tak tedy praca wobec kapitału staje się prostym towarem, gdyż jak widzimy, cena jej (tj. płaca) podnosi się gdy jest większy popyt, a zniża, gdy jest mniejszy. Wyrobiło się w ten sposób prawo ekonomiczne, zwane „żelaznem prawem Lassala" tj. że płaca robotnika zawsze jest mało co tylko większa lub mniejsza, aniżeli kwota koniecznie potrzebna do wyżywienia.

Wobec takich stosunków o „równości praw" nawet mowy być nie może. Prawa te mogą być na papierze; ale w rzeczywistości robotnik jest prostym najemnikiem, tak dalece zależnym od kapitalistów, że stanowisko jego w społeczeństwie uważanem być musi za nowy rodzaj niewoli. Źródło zaś tej niewoli, jak już wykazaliśmy, leży jedynie w tem, że jedna część społeczeństwa wzięła w wyłączne swe posiadanie wszystkie narzędzia pracy, czyli kapitał.

Перша сторінка газети «Praca» з початком статті І. Франка «Чого ми вимагаємо»

O PRACY,

KSIĄŻECZKA DLA ROBOTNIKÓW

(PRZEDRUK Z „PRACY.“)

Cena 8 centów.

LWÓW.
NAKŁADEM JÓZEFA DANILUKA.
1881.

Титульна сторінка книжки І. Франка «Про працю», яка вийшла польською мовою в 1881 р. у Львові

надвишки, котра задарма дістається капіталістові. Цілий розвиток економічний капіталістичної продукції полягає на тім, що капіталісти всіми силами старалися до крайньої можності збільшити тоту надвишку. Збільшити її мож було двома способами: або продовжуючи день робочий (надвишка абсолютна), або приневолюючи робітників в коротшім часі працювати з більшою натугою (релятивна надвишка). Оба ті способи витребували капіталісти, і то перший з них (продовження робочого дня) до такої крайності, що аж уряд, затривожений робітницькими розрухами, мусив вдатися в те діло і ограничити стало довготу робочого дня. Відтоді капіталістична продукція і досі пре в другий бік, старається той означений правно день робочий якнайдоскональше використати, раз у раз заводячи нові машини, котрі до крайності упрощують і прискорюють продукцію, а до обслуги вимагають якнайменшого числа рук.

Се головні думки, виведені Марксом з безмірної маси фактів, нагромаджених в його книжці. При кінці книжки розбирає він ще одно важне питання: яким способом почалася тота капіталістична продукція? Як і на якім грунті та при якій управі виріс той дивний порядок, оснований на щоденнім хитрім визискуванні, на крайній бідності незлічимих мас народу, а крайнім багатстві немногих щасливців? Сесь важний розділ Марксової книжки — прекрасний культурно-історичний очерк — зрозумілий буде і окремо від цілої книжки, і ми хочемо познакомити з ним нашу громаду як для самої його великої стійності наукової, так і для того, щоб заохотити всіх, хто тільки владіє німецькою мовою, до читання цілої Марксової книжки. Звичайно говориться про дуже трудний і незрозумілий спосіб писання у Маркса. Се мож би сказати хіба про перший розділ його книжки, а оскільки такий суд справедливий щодо прочих розділів, най посвідчить тота часть, котра отсе переведена*.

ЧОГО МИ ВИМАГАЄМО?

I

Киньмо оком на наше суспільство і спробуймо забути на мить те, про що нам безперервно говорять книжки й газети. Що ж ми бачимо? Передусім нас мусить вразити незаперечний факт, що в цьому суспільстві одні дуже мало або й зовсім нічого не роблять, але споживають багато, інші ж тяжко працюють, часто понад сили, але мають ледве стільки, щоб їм вистачило на прожиття. Одні потопають у достатку, інші гинуть з голоду. Одні здобувають освіту, вчаться, одержують насолоду від мистецтва, інші ледве-ледве мають час і кошти, щоб навчитися читати. Перших, тих, які розкошують, *дуже мало*, інших, які працюють, *величезна маса*. Так, наприклад, у Галичині на три з половиною мільйони землеробів налічують лише чверть мільйона великих і малих землевласників, разом узятих, а решта живе з поденного заробітку; однак слід пам'ятати, що з-поміж малих землевласників значна частина має лише по два-три морги, так що, незважаючи і на власність, їй часто (як-от саме тепер) доводиться вмирати з голоду.

Придивімося тепер до тих людей, одних і других; до тих, які втішаються життям, і до тих, що працюють, і спитаймо, чи є між ними якась різниця, крім цієї, зрозуміло, однієї, що одні працюють, а інші ледарюють, одні розкошують, а інші — ні. Кожний безсторонній повинен визнати, що природної різниці між окремими класами нема. Одна людина від іншої може відрізнятися здоров'ям, силою, розумовими здібностями, але ця різниця, як правило, не така велика, щоб на її основі можна було сказати: «Ця людина розкошуватиме, а ця — ні; цей працюватиме, а той користуватиметься його працею». Навпаки, ми бачимо, що в класах людей, які тепер приречені на працю без розкошів, на економічну неволю, дуже багато надзвичайно здібних,

а між привілейованими натомість багато бездарних. Ці не мають зараз можливостей вчитись і домагатися впливового становища, проте з їхніх рядів уже вийшло і постійно виходить багато визначних людей, які працюють для добра загалу. Що порівняно більше людей вибивається з забезпечених класів, ніж з-поміж бідних, випливає тільки з зовнішніх причин, з суспільних взаємин, а не з природи. Селянин може стати професором і міністром, якщо для цього буде створено певні умови; простий робітник може заробити мільйони і стати великим фабрикантом, якщо тільки щасливий випадок на початку дасть йому невеликий капітал, який зробить його незалежним. Такі приклади ми бачимо щодня.

Людина, як одна, так і інша, рівною мірою виходить з рук природи. Лише суспільні взаємини, в які вона потрапляє, роблять з однієї людини селянина, з іншої — пана, з однієї — робітника, з іншої — паразита.

Цю природну рівність людей визнали вже і законодавці. Так, наприклад, австрійська конституція стверджує, що «всі громадяни *рівні* перед законом».

А однак в дійсності існує ота страшна нерівність, про яку йшла мова вище; все-таки суспільство поділяється на дві зовсім окремі верстви, на клас привілейованих і клас пригнічених!

У чому ж причина цієї нерівності? І на це легко знайдемо відповідь, якщо тільки уважно приглянемося до взаємин, які нас оточують.

Отож, ми бачимо, що земля, фабрики, заводи, машини, гроші, одним словом, усе, що є знаряддям виробництва, або капіталом, без чого праця рук ні на що б людям не придалася, що все це перебуває в руках тільки однієї частини людей, і то *меншої* частини. Їх називають ще капіталістами. Ці капіталісти, маючи в руках, як ми вже сказали, знаряддя виробництва, є тим самим господарями всієї продукції, бо добре знають, що без них виробництво обійтися не може. А величезна більшість людей, яка для праці не має нічого, крім рук або голови, одним словом, усі робітники тим самим стають залежними від капіталу, стають *рабами*. А бажаючи жити, вони мусять працювати, бажаючи одержати працю, вони змушені звертатися за нею до тих, у кого є *знаряддя* праці, тобто до капіталістів. Останні тоді ставлять умови, тобто визначають суму заробітку тощо. Відчуваючи тоді свою силу, капіталісти дають робітникам за їхню роботу

завжди лише стільки, скільки їм конче необхідно для життя, бо ж знають, що робітник погодиться на найважчі умови, щоб лише вижити. Висота оплати залежить виключно тільки від кількості робочих рук та висоти цін на продукти. Якщо продукти дорожчі, то й платня робітника дещо зростає, бо ж капіталіст, дбаючи про добро робітника, не допустить, щоб той загинув з голоду, і то з тієї простої причини, що без допомоги робітника його капітал йому ні на що не придасться. Далі, як тільки виробництво збільшується, потрібно більше робітників, тоді й плата зростає; але в таких випадках водночас підскакують ціни на продукти, так що робітник знову-таки має не більше, ніж йому конче потрібно для життя. Коли ж у виробництві, тобто на заводах, у майстернях тощо, настає застій і капіталістам потрібно менше, тоді платня знову спадає настільки, щоб лише мінімально забезпечити найнеобхідніші життєві потреби робітника або навіть іще нижче. Таким чином праця стає простим *товаром* щодо капіталу, бо, як бачимо, її ціна (тобто заробітна плата) підноситься тоді, як на неї більший попит, і, навпаки, спадає, коли попит зменшується. Таким чином сформувався економічний закон, що називається «залізним законом Лассаля»*, за яким заробітна плата робітника лише не набагато більша або менша від суми, конче необхідної на прожиття.

За таких взаємин про «рівність прав» не може бути навіть й мови. Ці права можуть бути лише на *папері*, а насправді робітник є простим наймитом, настільки залежним від капіталіста, що його суспільну позицію слід вважати за новий вид *рабства*. Джерелом цього рабства, як було вже сказано, є саме те, що одна частина суспільства взяла виключно в своє володіння всі знаряддя праці, тобто *капітал*.

II

Ми показали вище, яким чином праця стала товаром, а робітник — невільником, і то невільником у прямому значенні цього слова, тому що, будучи цілковито залежним від капіталу, він не може в жодному випадку виступати самостійно і впливати на суспільний устрій. Робітник, який завжди має лише стільки прибутку, скільки йому доконечно потрібно, щоб прогодувати себе і свою сім'ю, не може, звичайно домагатися належної освіти і духовного росту як для себе особисто, так і для своїх дітей. Звідси той низький стан

освіти, а навіть часто, на жаль, і моральний занепад серед робітників. Легко бути освіченим і моральним людині, у якої від колиски дорога стелиться гладко, яка має забезпечене існування і часто може навіть купатися в розкошах, що виросла в приємній домашній атмосфері, в лоні щасливої сім'ї і ніколи не зазнала отієї страшної боротьби за шматок черствого хліба. Але робітник, який щойно вийшов з дитячого віку, а вже випханий у далекий світ і запряжений в ярмо, щоб заробити на прожиття, який все життя день у день бореться за найнеобхідніші засоби для існування і увесь свій час, усю свою силу продає на ринку, щоб мати що їсти,— не дивно, що такий робітник не дуже дбає про свій моральний стан і часто-густо спотикається на життєвій дорозі!

Постійна залежність робітників і відносно низький рівень їхньої освіти також є причиною того, що робітник не може брати такої активної участі в громадських справах; через це завжди і всюди капіталісти випереджають його і так усім керують, щоб їм було якнайкраще і щоб робітників якнайдовше утримати в сучасному стані рабства. Тому-то робітникам так важко вибороти собі право голосування, тому-то на них завжди припадає головний тягар податків, а їм важко навіть допроситися таких поліпшень, наприклад, у промисловому законодавстві, щоб здоров'я і життя їх було сяк-так забезпечено і щоб мати хоча б найменший захист від експлуатації.

Отже, за сучасного суспільного ладу все сприяє тому, щоб капіталістам, тобто тим, які мають у своїх руках знаряддя праці, було якнайкраще, а робітникам — якнайгірше.

Щоб закріпити цей чудовий порядок, в науковому світі знайшлися люди, так звані економісти, які висунули принцип: «Допомагай сам собі». Сенс цієї науки такий: один про другого не повинен турбуватися; держава не повинна піклуватися про своїх громадян, кожний нехай, як може, сам здобуває собі засоби для життя і становище в світі. Життя є боротьбою, сказано, нехай же люди борються між собою: хто сильніший і здібніший, той переможе. Ясна річ, що в цій боротьбі перемога наперед забезпечена тому класу, в руках якого знаряддя виробництва, а робітник заздалегідь приречений на залежність і злидні. Так наука в цьому випадку стала простою служницею найогиднішого самолюбства, слугою інтересів однієї невеличкої частини суспільства. Довго тривав цей стан приниження. Але закон поступу

сильніший від волі окремих одиниць. Освіта, незважаючи на перешкоди, ширилась дедалі більше і розповсюджувалась у все ширших колах народу, аж нарешті цей народ повністю прозрів і голосно запротестував проти суспільного порядку, в якому він завжди має відігравати роль попелюшки.

Робітники почали дедалі більше ремствувати на капіталістичний лад і дедалі голосніше домагатися зміни суспільного ладу на користь *усіх* без винятку членів суспільства, а не лише на користь одного привілейованого класу. Вони вимагали, щоб той, хто працює, мав також відповідний прибуток з праці і не був змушений завжди працювати на інших.

Таким чином виникли теорії або соціальні науки, головним змістом яких є вимога, щоб засоби виробництва, тобто капітал, не були виключною власністю нечисленних одиниць, щоб перейшли у загальну власність. Тільки в такий спосіб можна створити умови, щоб ліквідувати найману працю, щоб робітник перестав бути товаром і щоб усі справедливо могли брати участь у загальнонародному виробництві. Така зміна, зрозуміло, потягла б за собою ще цілий ряд інших наслідків на користь робітників як з матеріального, так і з морального боку. А через те, що робітники, тобто всі ті, хто живе з праці рук, а не з капіталу, становлять величезну більшість, то й пропоновані зміни повинні йти на користь усьому народу.

Тому-то соціалістична наука, яка початково виникла серед робітників у західних країнах Європи, здобуває собі дедалі більше послідовників, тому-то всі благородні серця, зокрема кожний здоровий розум, незіпсований поглядами егоїстів, горнуться до цієї науки і поширюють її з захопленням та самопожертвою. І в нашій країні робітники починають уже розуміти, що зміна суспільних відносин на користь праці є неминучою і що так, як є зараз, довго залишатися не може.

Соціалістичні принципи знайшли дорогу і до нас і знаходять собі дедалі більше прихильників, хоча привілейований клас у нас незрівнянно сильніший, ніж в інших країнах, бо до привілею власності капіталу приєднуються ще й родові привілеї. У нас доводиться вести боротьбу не лише з капіталістами, але, на доповнення, і з шляхтою. Незважаючи на це, як тільки рішуче візьмемося за цю справу, наша ідея переможе, бо вона повинна перемогти.

III

Ми показали перед цим, як за сучасного суспільного ладу лише одна, і то менша, частина людей вільно розвивається і прогресує, тоді коли друга, *незрівнянно численніша*, приречена на безперервну боротьбу з нестатком і тому не має своєї пайки в здобутках поступу і сама вона, замість того, щоб розвиватися разом з першою, залишається на одному і тому ж низькому рівні цивілізації. Робітник цілковито віддається служінню капіталові і працює, щоб той міг розкошувати; він працює до нестями, бо капіталіст намагається використати всі фізичні і розумові сили робітника. За відроблення цієї нової панщини робітник одержує лише стільки, скільки йому потрібно, щоб не загинути від голодної смерті; при цьому він, звичайно, так виснажений працею, що переважно вже неспроможний до розумових занять, не має вже ані сили, ані часу, ані засобів, потрібних для здобуття належної освіти. З тих самих причин він занедбує освіту своїх дітей; дитина робітника, ледве тільки засвоїла найнеобхідніші знання, дістала трохи сил, мусить іти працювати, щоб допомогти батькам.

Звідси й випливає те, що людство не розвивається так, як повинне, що розвиток цей є однобічним. Тому, з одного боку, дедалі більше зростають розкіш і насолода та злидні і моральний занепад — з другого. Якби всі люди працювали однаково, без перевантаження, коли б кожний, працюючи, мав ще змогу вчитися і розвивати свої природні здібності, то на поверхню неодмінно виплив би не один талант, не один геній, який би сильно просунув «людство» вперед і який сьогодні, задушений у зародку капіталістичною неволею, даремно гине.

І сьогодні, правда, робітники сприяють прогресу людства, і сьогодні вони є чинником цивілізації, і до того ж *найважливішим*, бо капітал без праці не має жодного значення; але нинішній робітник, будучи тільки знаряддям у руках капіталіста, не може впливати на спосіб і напрям виробництва та суспільного життя взагалі, а тому останні й набирають рис, відзначених вище.

Отже, робітники передусім повинні домагатися від суспільства, щоб воно кожній, без винятку, одиниці забезпечило всебічний розвиток природних даних, тобто щоб у суспільстві не було таких, які на все життя приречені на важку працю, поряд з такими, які нічого не роблять і аж

хворіють від ледарства. У добре влаштованому суспільстві кожен поперемінно повинен займатися то фізичною, то розумовою працею і мати досить часу для відпочинку, так, наприклад, щоб (руками) він працював приблизно 6 годин на день, а потім декілька годин міг займатися науковою працею в обраному напрямку, щоб, врешті, міг відпочити чи то в сім'ї, чи в розумній розмові з друзями міг насолоджуватися творами мистецтва чи красою природи; лише в такий спосіб можна всебічно розвиватись і вчитися та стати справді гідним називатися людиною.

Проте такий устрій неможливий доти, доки існуватиме сучасна економічна система.

Поки засоби виробництва, тобто земля, майстерні, заводи тощо, будуть у руках привілейованих одиниць, доти робітник змушений бути наймитом без власного життя, отже, про всебічний розвиток його природних сил навіть не може бути мови.

Тому-то прогресивні робітники тепер ставлять загальну вимогу, щоб засоби і знаряддя виробництва перейшли з рук одиниць у суспільну власність трудящих. Вимога ця становить основний пункт соціалістичної програми, а тим самим і основний предмет нападок з боку капіталістів та інших ворогів прогресу. Тому це питання слід розглянути детальніше.

Засоби і знаряддя виробництва складають те, що називається капіталом[1], і необхідні для виробництва. Без них не можна виробляти всіх тих речей, які потрібні людям для споживання, одягу, влаштування квартир тощо. Навіщо потрібна була б праця землероба, якби не було врожайної землі, навіщо потрібні були б зусилля шахтаря, коваля, столяра, шевця, кравця і т. д., якщо немає шахт, заводів, майстерень, машин, знарядь і сировини для переробки? Отже, капітал потрібний, і праця без капіталу нічого не варта. Йдеться лише про те, *в чиїх руках* має бути цей капітал: чи так, як тепер, у руках привілейованих нечисленних одиниць, які самі нічого не виробляють, чи в руках справжніх виробників, тобто робітників. Наука дуже точно показала, як виникла власність, що існує тепер (індивідуальна

[1] У розмовній мові «капіталом» називають лише гроші і подібні вартості. У науці економіці, однак, капітал означає все те, що служить для виробництва нових благ, або вартостей, тобто земля, будинки, фабрики, майстерні тощо.

або приватна). Вона показала, що, наприклад, земля перейшла у власність одиниць тільки шляхом насильства і підкорення і що колись вона була спільною власністю, якою подекуди є і в наші дні; що потім, коли вже був окремий клас землевласників, подібним шляхом утворився клас капіталістів, які оволоділи промисловим виробництвом і все більше посилюють експлуатацію, створюючи все численніший робітничий пролетаріат.

Отож, приватна власність як на землю, так і на інші засоби виробництва не виникла природним способом, спирається не на природні закони, як це з захопленням стверджують захисники капіталізму, а скоріше на насильство і безправ'я. Виступаючи проти такого ладу, ми виступаємо аж ніяк не проти «природного порядку речей», а лише на захист правди і справедливості.

Наші противники, намагаючись ввести громадську думку в оману, твердять, що ми «виступаємо проти капіталу», а тим часом без капіталу виробництво неможливе. Є в цьому твердженні тільки та невелика помилка, що мова йде не про *капітал*, а лише про *капіталістів!* Ми дуже добре знаємо, що капітал потрібний, але не можемо зрозуміти причини, чому повинен конче існувати окремий клас капіталістів, чому капітал, що є наслідком і плодом праці всіх, повинен належати лише деяким обранцям. Вважаємо, навпаки, що плоди праці повинні належати тим, хто працює, і що капітал є не що інше, як тільки наслідок праці робітників, можна сказати, праці нагромадженої, а отже, капітал повинен належати загалу трудящих, а не лише одному класу капіталістів. Як тільки настане ця доконечна зміна, як тільки капітал з приватних рук, до яких він потрапив шляхом грабежу чи експлуатації, повернеться знову в загальне користування, стане власністю всіх трудящих, тоді лише станеться поворот до *природного*, єдино справедливого стану.

Здавалося б, що зміна такої, зрозуміло, величезної ваги, зміна, яка поведе за собою цілковитий переворот суспільних взаємин, не зможе відбутися інакше, як лише шляхом *насильства*. На перший погляд, це слушно. Адже важко припустити, що ті, в чиїх руках тепер засоби виробництва, з яких вони черпають величезні прибутки і володіння якими дає їм виняткове, надзвичайно вигідне становище в суспільстві, добровільно дозволили б забрати у себе з рук ці скарби, отже, їх до цього необхідно було б *змусити* силою.

Однак, уважно стежачи за розвитком сучасної економіки, легко виявити, як поступово готується грунт для майбутнього суспільного ладу, як саме суспільство тепер поволі переходить на соціалістичний шлях.

Дрібний капіталіст не може сьогодні витримати конкуренцію з крупнішим. Якийсь час він безуспішно бореться, аж вкінці великий капітал поглинає малі капітали і розростається до розмірів такого організму, як сучасні залізничні і фабричні підприємства, з яких кожне є невеличкою державою. Але це ще не все. Як тільки якесь велике транспортне чи фабричне об'єднання займе панівне становище, відразу всевладна сьогодні *держава* звертає на нього увагу і обдумує способи, як би прибрати його до своїх рук. Отож, у Німеччині більша частина залізниць стала вже власністю держави, а Австрія вже на тому самому шляху. Гірничі підприємства, тютюнові фабрики, соляні копальні і подібні державні підприємства знову-таки є не чим іншим, як тільки вступом до майбутнього суспільного ладу. Адже держава є виявом загалу громадян, що входять до її складу, а власність держави є, отже, власністю загалу. Уявімо собі тепер на місці всевладної держави власниками і керівниками засобів виробництва численні громади, і ми будемо мати суспільний лад, який вважаємо єдино справедливим і який рано чи пізно повинен настати.

Погляньмо ж тепер, *яким шляхом* сучасна держава стає власником засобів виробництва. Так ось, шляхом *експропріації*.

Коли потрібно, наприклад, взяти у державну власність залізницю, уряд виплачує дотеперішнім її власникам-акціонерам належну винагороду і забирає залізницю під своє управління.

Зрештою, громадяни зобов'язані зрікатися своїх приватних прав, якщо цього вимагає *добро загалу*. Так землевласники були змушені відмовитись від панщини, погодитися на викуп у них права продажу спиртних напоїв тощо. Як тільки потрібна земельна площа на будівництво громадської дороги або залізниці, власник змушений цю землю відступити, бо цього вимагає добро загалу.

Важко тепер точно передбачити, в який спосіб відбуватиметься експропріація всіх капіталістів і перехід засобів виробництва у суспільну власність, але з того, що ми бачимо зараз, можна зробити висновок, що це може відбутись без насильства.

[ПРО НОВІ УКРАЇНСЬКІ ВИДАННЯ В ЖЕНЕВІ]

Протягом цього року в Женеві вийшли дві українські книжки, дуже важливі для кожного, хто займається суспільними питаннями і долею робітників у нашім краї. Перша з них — це праця молодого вченого Сергія Подолинського «Ремесла і фабрики на Україні». Виклавши дуже популярно найновіші теорії про початок, поділ і розумну організацію людської праці, автор малює картину життя робітників різних фахів на Україні і в Галичині на основі найновіших матеріалів (між іншим наводить також статтю, вміщену в минулому річнику «Ргасу», про життя і витрати львівських друкарів). Праця п. Подолинського*, написана ясно, доступно, з повним володінням предмета, заслуговує на якнайбільше поширення, і сподіваємося, що незабаром вона з'явиться в переробленому польському перекладі.

Друга книжка — це об'ємна повість Мирного і Білика під назвою «Хіба ревуть воли, як ясла повні?». У ній подано сто років життя українського народу під московським пануванням.

При цій нагоді також нагадаємо нашим читачам, що незабаром побачить світ п'ятий том українського видання «Громада»*, який виходить у Женеві. Там будуть цікаві статті не лише про Україну, а й про Галичину, отже, цей том буде дуже цікавим і для нас. При цьому зауважимо, що жоден з дотеперішніх томів «Громади» в Австрії не був конфіскований.

ПРОМИСЛОВІ РОБІТНИКИ В СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ І ЇХ ПЛАТА р. 1870

СТАТИСТИЧНА СТУДІЯ

В Галичині, як звісно, маємо три палати торгово-промислові: у Львові, Кракові і Бродах. Вони що п'ять літ видають справоздання про стан промислу й торгівлі, кожда в своїм окрузі. Справоздання ті, однако, не призначені для публічного вжитку, не продаються по книгарнях, а друкуються лиш в малім числі примірників, так що дістає їх тільки міністерство торгівлі, котре з них черпає дані до урядової статистики, публікованої в щорічних «Bericht-ах»[1] міністерських, а крім міністерства, дістають їх лише члени самих палат.

Дані, котрі оголошуються в справозданнях тих палат, походять з різних джерел. Дещо збирають староства по повітах, дечого достачають уряди фінансові та податкові, а дещо збирають прямо й самі палати. В деяких частях ті дані доволі правдиві, як то: щодо довозу і вивозу товарів, податків доходових і др. Але в інших частях вони дуже неповні, а то й невірні, так як палати, збираючи їх, не мають способу їх справдити. Сей закид може зробити іменно даним щодо праці і зарібку в краю. Фабриканти, промисловці, ремісники на зазив палат майже ніколи не подають правдивих даних про те, скільки виробу у них виробляється, скільки держать робітників, скільки мають доходу. Кождий знає, що після доходу наложать на нього податок і що, подай він над 20 сталих робітників, його спитають згори, на підставі § 85 устави промислової, чому в нього нема каси запомогової та шпиталю для робітників? А, з другого боку, вони знають, що палата не має способу справдити їх дані, тож подають, що хочуть. Пізніше не раз будем ми могли ствердити сей закид.

[1] «Повідомленнях» (*нім.*).— *Ред.*

Однако, хоть і як недокладні ті дані, заміщені в справозданнях палат,— все-таки вони натепер єдине урядове джерело, з котрого можем дізнатися хоть дещо про число і життя промислових робітників в Галичині. Берем, проте, послідне справоздання, котре вийшло, правда, ще 1873 р. під заголовком «Bericht der Handels- und Gewerbekammer in Lemberg über den Handel und Industrie so wie deren Beförderungsmittel im Kammerbezirke für die Jahre 1866—1870 erstattet an das hohe k. k. Handelsministerium»[1]. Крім того, у нас під руками таке ж справоздання палати бродської з р. 1875 і справоздання палати львівської з р. 1865, але в обох тих справозданнях майже зовсім нема даних, котрі б дали скористуватися для нашого предмета. Мусимо затим ограничитися на 1870 році і на львівськім «Kammerbezirk»-у[2], котрий обнімає 8 давніх округів або 33 теперішніх повітів, заселених переважно русинами, а іменно: округ Саноцький (5 повітів), Самбірський (5 повітів), Перемиський (4 повіти), Львівський (2 повіти), Жовківський (4 повіти), Стрийський (4 повіти), Станіславський (5 повітів) і Коломийський (4 повіти). Свій обрахунок ми опрем на двох виказах в справозданні з р. 1873. Один заміщений на стор. LXXXII—CVI п[ід] н[азвою] «Übersicht der im Jahre 1870 bei den einzelnen Industriezweigen im Lemberger Handelskammer-Bezirke bestandenen Lohnverhältnisse»[3]; в нім подано, скільки в якім ремеслі або взагалі в якім занятті є робітників (мужчин, жінок і дітей нижче 14-ти літ) і яка їх плата, чи то денна, чи тижнева. Другий виказ — се невеличка табелька п[ід] н[азвою] «Taglohns-Preise»[4] (стор. XXIV—XXV); там виказана поденна плата робітницька від р. 1866—1870. Ось і весь наш матеріал.

Мусимо тут ще раз повторити, що 1) майже з кождої фабрики подано замале число робітників, 2) з багато заводів промислових зовсім не подано числа робітників і 3) не раз і не для всіх тих, котрих подано число, виказано плату. Ті

---

[1] «Звіт торговельно-ремісничої палати у Львові про торгівлю і промисловість, а також транспортні засоби в окрузі, підпорядкованій палаті, за 1866—1870 рр. високому цісарсько-королівському міністерству торгівлі» *(нім.)*.— *Ред.*

[2] Окрузі, підпорядкованій палаті *(нім.)*.— *Ред.*

[3] «Огляд існуючих зарплатних відносин в окремих галузях промисловості в окрузі львівської торговельно-ремісничої палати в 1870 р.» *(нім.)*.— *Ред.*

[4] «Розцінка щоденної платні» *(нім.)*.— *Ред.*

три хиби в нашім рахунку муситься взяти на увагу. Задля того-то рахунок наш не може дати повного образу життя і числа наших робітників промислових, а буде хіба невеличким матеріалом до такого образу.

Всіх робітників промислових в окрузі львівської торговельно-промислової палати в р. 1870 справоздання числить 67 730, а то 46 539 дорослих мужчин, 9235 жінок, а 11 836 дітей нижче 14-ти літ. Але сюди вчислено вже й надзорців, машиністів і пр., котрі часто не працюють самі, а тільки наглядають, заряджують і записують; їх ми пізніше відчислимо. А з другого боку, з вищенаведених причин число се щонайменше тоді вже (1870 р.) було о половину замале проти дійсності. Тепер, безперечно, буде їх до 200 000, коли не більше. Сільського чистого пролетаріату (наймників) було в Галичині ще 1869 р., після статистичного висліду Рапацького * (Ludność Galicyi), 799 635 голів, з котрих кожда мала денно на всі потреби життя 12½ кр[ейцерів] або 45 р[инських] 97 кр[ейцерів] на рік.

Плата робітників промислових, загально взята, видалась би не надто низькою на наші обставини, хоть, безперечно, мізерною в порівнянні до плат французьких або німецьких. Беручи одно пересічне число, виходило б, що кождий промисловий робітник в Галичині бере денно по 60 кр[ейцерів]. З сього ще мож вижити, сказав би не один (говоримо тут о вижитті одної особи, а не цілої родини). Але коли приглянемся ближче поодинчим частям тої суми — не те побачимо.

Після величини плати можемо поділити всіх робітників промислових, наведених в справозданні, на три купи. I — беруть денно найменше 2 з[лотих] р[инських] або тижнево 12 з[лотих] р[инських] і більше; II — від 2 р[инських] до 1 р[инського] денно або від 12 р[инських] до 6 р[инських] тижнево; III — від 1 р[инського] денно або 6 р[инських] тижнево і нижче. Рахунок вийде ось який:

I. 439 людей (0,65 % усіх робітників) беруть 993,08 р[инських] (2,44 % усієї суми платні), що виносить на одного пересічно по 2,26 р[инських] денної плати.

II. 7412 людей (10,94 % усіх робітників) беруть 9 458,79 р[инських] (23,25 % цілої суми платні), т. є. по 1 р[инському] 28 кр[ейцерів] денно на одного.

III 59 889 людей (88,42 % усіх робітників) беруть 30 220,81 р[инських] (74,27 % цілої суми платні), т. є. по 50 кр[ейцерів] денно на особу.

Але і тут ще, особливо в послідній відділі, пересічне число виходить краще, ніж є на ділі; тож ми виключимо з того числа ще одну купу найлихіше плачених, т. є. таких, котрі денно беруть по 50 кр[ейцерів] і менше або тижнево по 3 р[инських] і менше. Таких робітників виказ подає 36 314 (53,61 % усіх робітників). Значить, *більша половина всіх робітників промислових бере денно* 13 849,74 р[инських] (34 % цілої суми платні, т. є. третю часть), що на одну особу денно виносить *пересічно* 38 кр[ейцерів].

Видимо з того, що не всі робітники беруть по 60 кр[ейцерів] денно, але, противно, восьма часть робітників бере більше, ніж четверту часть усієї платні, а більша половина бере таку плату, яка ніяким способом не вистає на життя.

Не тяжко, впрочім, угадати, що перша, найліпше плачена купа — се іменно ті легкороби: писарі, надзиратели, машиністи; друга купа — се робітники сталі (певняки), а третя, найбільша і найбідніша, — се поденні зарібники. Сюди також, і то до найнижчої верстви, належать, конечно, жінки і діти. Гляньмо на цифри.

Жінок, як ми бачили, числить виказ 9235. Найбільше їх працює ось в яких заводах: при мулярстві 204, при цегольнях 147, при гончарстві 43 з платою по 50 кр[ейцерів] денно, в копальнях глини 4100 (більше, ніж мужчин, бо 41,35 % усіх працюючих при тих заводах) з платою по 30 кр[ейцерів], в копальнях шутру 2204 з платою по 35 кр[ейцерів], в цукроварнях 200 з платою по 40 кр[ейцерів], у фабриках тютюну 1521 (86 % усіх працюючих в тих фабриках) і в перемивальнях шерсті 66 з платою по 30 кр[ейцерів].

Дітей нижче 14 літ числиться 11 836. Найбільше їх працює при мулярстві — 125, при столярстві білім (*Bautischlerei*) 226, при гончарстві — 3632 (32% усіх зайнятих гончарством) з платою по 25 кр[ейцерів] денно і нижче, при копальнях глини — 2300 (23,25 % усіх тим зайнятих) з платою по 20 кр[ейцерів], при копальнях шутру 3200 (38,95 % усіх тим зайнятих) з платою по 25 кр[ейцерів], при фабриках сірників 155, при різництві 200, при цукроварнях 50 з платою по 24 кр[ейцери], при пекарнях 70, при кравецтві 182, при гарбарстві 145 і при шевстві — 568.

Кождому, хто уважно перегляне ті дані, впаде в очі велика перевага жінок і дітей при роботах земляних (копальнях глини і шутру — може, при залізницях?) і при гончарстві. Явище се і його можливість остається для нас загадкою,

і ми не беремся його вияснювати. В справозданнях нема й слова одного, котре б позволяло як-небудь толкувати собі той факт (коли тільки се факт!). Правду кажучи, копання глини і шутру — робота зовсім не відповідна для жінок і дітей. А, з другого боку, в спеціальнім виказі нема навіть згадки о тім, де і в яких обставинах подібні заводи існують. На всякий спосіб ми підчеркуємо тут сей факт, просячи свідущих людей звернути на нього увагу і по змозі причинитися до його вияснення.

Як довго триває робочий рік і робочий день, про се також нема докладних звісток. Лиш то розуміється, що довгота робочого часу при такій різнородності занять буде також неоднакова. Ітак звісно, що цегольні роблять лиш літом, усього 100—150 днів в році. Соляні жупи роблять звичайно по 288 день, крім Косівської (310) і Лядської (336). У нафтових фабриках рік робочий дуже неоднаковий, від 90 до 365 днів. Фабрики сірників роблять 250—312 день, а млини парові роблять цілий рік день і ніч; так само й пекарі, тільки у одного робиться лиш вночі.

Ще менше певного порядку є в гуральнях; в декотрих робиться на рік лиш кілька день, а в декотрих весь рік тягом. У фабриках тютюну, де переважно працюють жінки й діти, робиться 290—300 днів, в суконницях 270—365, а в папірнях 200—365 днів. Щодо дня робочого, то він звичайно триває 12 годин з одногодинним перестанком на обід, а півгодинним на снідання. Як де в котрих фабриках є й нічна робота, то робить одна черга 12 годин а друга 12; нічна черга має дві години перестанку. Але се діється далеко не всюди. В багато фабриках робота триває коротше 8, 9 і 10 годин, в других знов далеко довше. Ітак в пивоварнях роблять денно 14—18 годин, в гуральнях 15—21, в папірнях 12—14, у п[ана] Поляновського в Опільську (фабрика до мелення костей) денно 20 годин, причім плата не раз спадає до 20 кр[ейцерів]. Взагалі бачимо, що розмір плати зовсім не йде поровень з розміром дня робочого. Розуміється, ми й не згадуємо о ремеслах, як столярство, слюсарство і др., де робота триває не раз 24—30 годин тягом і де особливо діти (термінатори) найбільше терплять.

А тепер погляньмо, як жиють наші промислові робітники зі свого зарібку? Передовсім, щоб обрахувати їх річний заробок, треба б знати пересічну довготу робочого року, чого, однако, годі надокладь дорахуватися. Чень, однако, не перехопимося, приймаючи для поденних зарібників

рік робочий в 250 днів. Для сталих робітників він безперечно довший, зате поденним приходиться при неправильнім та слабім розвитку нашого промислу аж надто часто дармувати, так що прийнятий для них рік робочий в 250 днів радше задовгий, ніж замалий. Возьмім передовсім тих, що заробляють на день пересічно по 50 кр[ейцерів]. Доход їх за 250 робочих днів винесе 125 р[инських], розділивши сю суму на 365 днів, випаде на день 34 кр[ейцери]. Ті ж, що заробляють на день пересічно по 38 кр[ейцерів], мають всього річного зарібку 95 р[инських], з чого випаде на день 26 кр[ейцерів]. З того мусить робітник вижити, вбратися, заплатити за хату і заспокоїти загалом усі потреби життя...

А які ж його потреби? Може, дехто з наших читачів пригадує собі обрахунки з життя сільських робітників та дрібних ремісників, надруковані 1878 р. в збірці «Молот». Були там між іншими доходи комарнянського оліярника — вони виносили 95 р[инських] на рік,— потреби комарнянського ткача, виносячі несповна 70 р[инських] на рік (без помешкання і топлива). Видимо, що якраз на такім самім стоять і найбідніші промислові робітники. Але щоб хто не подумав, що ми опираємося тут на «неурядових, а затим і неправдивих» даних, ми подамо тут табличку цифер, вийнятих з справоздання торгово-промислової палати. Виказана тут плата поденна в крейцерах різним робітникам за 4 роки з різних околиць і особливо, що для нас найважніше, з їдою і без їди. Ось ті цифри:

Округ	1867		1868		1869		1870	
	з їд.	б їди	з їд.	б. їди	з їд.	б. їди	з їд.	б. їди
Саноцький	18,8	31,4	15,6	30,0	18,2	35,8	27,2	44,6
Самбірський	27,2	38,7	27,75	36,8	31,3	42,0	27,6	43,4
Перемиський	24,75	36,75	20,0	39,0	25,3	31,0	34,5	40,75
Львівський	22,0	44,0	21,0	40,0	33,0	45,0	34,0	44,0
Жовківський	20,25	35,25	18,5	34,0	20,75	40,0	21,75	40,25
Стрийський	16,75	31,25	19,25	33,75	23,3	37,5	27,5	44,25
Станіславівський	18,6	34,8	20,4	34,6	23,6	40,4	32,8	50,2
Коломийський	18,0	33,5	19,25	31,5	22,75	38,0	28,75	40,75
Пересічно	20,8	35,6	19,47	35,21	24,78	38,46	28,89	45,25

Коли порівняємо ті пересічні, то під кождою парою одержимо різницю — ціну денного стравунку робітника.

З порівняння тих різниць бачимо, що денний стравунок робітника цінується постійно і майже незалежно від околиці, так що пересічна всіх тих різниць може нам служити підставою до обрахунку. Вона виносить 15,15 кр[ейцерів]; бачимо з того, що на рік сам стравунок коштує робітника 50 р[инських] 30 кр[ейцерів]. Приймаючи на одіж, хату, топливо, світло і пр. друге тільки, побачимо, що при середнім доході річнім 95 р[инських] робітник промисловий не може вижити без довгу або голоду. А таких робітників в 1870 р. далеко не повне справоздання нарахувало в одній части нашого краю 36 314!

Що ж до прочої половини промислових робітників, то ті (виключивши незначну 1 купу, 0,65 %) хоть і беруть трохи більшу плату, то все-таки жиють далеко навіть не так добре, як робітники промислові на заході Європи. Плата їх денна (50—150 кр[ейцерів] коли б навіть доходила до їх рук так, як є записана в справозданні, ледве вистачала б на яке-таке удержання в містах та накльовуючихся у нас центрах промислових (де звичайно задля неправильного і недостаточного довозу живності їда буває і пліхша і дорожча, ніж по великих містах). Додати ще треба, що з тих робітників, відносно ліпше плачених і стало зайнятих, велика часть має жінки і діти і що, значить, плата їх мусить бути розділена на далеко більше голів, ніж би се виходило з справоздань палати, і через те вп'ять-таки відносно дуже зменшиться. Але сього всього ще не досить. Знаємо з власного досвіду і приватних вістей, що плата, визначена в справозданнях, *ніколи не доходить до рук робітника вповні*. Писарі, машинники, касієри, а то й самі предприємці та майстри стараються всякими можливими способами урвати робітникові на кождім кроці хоть цента-два з його нужденного зарібку. Не досить того, що за леда спізнення або яке вразне слово накладають кари на робітників,— крім того існують деякі звичаї, котрим мусять піддаватися робітники. Ітак, н[а]пр., в Бориславі від кождоденного зарібку (30—50 кр[ейцерів]) кождий робітник мусить давати касієрові 2 кр[ейцери] касієрного. В дистиляціях в околиці Дрогобича той самий звичай, а крім того, загально панує й другий звичай: предприємець або касієр має в фабриці або коло фабрики свій склад хліба, горілки і т. д., і робітники мусять купувати там усе, чого їм треба, даючи, розуміється, за товар, пліхший від міського, більшу від міської ціну. Так само робиться і з помешканням. Замісцеві робітники сплять

у поганих, нечистих і нездорових шопах фабричних *по кількадесят в одній*, і, розуміється, також не задарма. Наведу ще один цікавий звичай, віднедавна заведений в тартаках в Людвиківці і Велдіжі Долинського повіту. Там по тижневій праці робітник у суботу дістає від касієра не гроші, а квиток на зароблену суму. Коли прийде з тим квитком до жида, щоб закупити страву або заплатити довг, жид приймає вправді квиток, але потручує собі на нім певний, не раз навіть досить високий процент (5—10 %), що становить його чистий зиск, бо на квиток з каси бере стільки грошей, скільки там стоїть виписано.

От як живуть наші промислові робітники!

[ФАБРИКА ПАРАФІНУ Й ЦЕРЕЗИНУ У ДРОГОБИЧІ]

І

Дрогобич, 19 вересня. Досі життя фабричних робітників детальніше майже зовсім не обговорювалось у тижневику «Рraca». Цей факт цікавий і водночас сумний. Він свідчить, що інтелектуальний рух у напрямі прогресу і визволення робітничого класу найменше притаманний був самій масі робітників. А тим часом у країнах Західної Європи саме фабричні робітники стоять на чолі цього руху! А в нас справа стоїть якраз навпаки. Перед ведуть складальники, кравці і взагалі робітники ремесел чи мануфактур, тоді як про фабричних робітників навіть і не чути. Чи у нас їх немає? Наша молода буржуазія — така молода, а така спритна у замилюванні очей громадськості і фальшуванні правди! Кілька разів вона проговорювалася, що справді їх немає, але незабаром сама ніби засоромилась цієї такої очевидної брехні — і замовкла. Зараз ніхто вже не сміє виступити з подібним абсурдом, але разом з тим ніхто досі не звертає належної уваги на те, як справді стоять справи з цими робітниками. Скільки їх? Як живуть? Скільки заробляють? Чи, що одне й те саме, як страждають? І як бувають експлуатовані?

Кожен, хто знає, як важко у нас приватним особам одержати які-небудь статистичні дані, а особливо коли ці люди мали нещастя звернути на себе Аргусові* очі властей, що милостиво оберігають наше добро,— а з другого боку, як можна покладатися на ці урядово сфабриковані і видавані за статистику зібрання чисел,— той легко зрозуміє, що поки що нам важко дати яку-небудь відповідь на всі ці питання, важко хоч би приблизно подати загальну картину життя всіх фабричних робітників у Галичині. Проте з цього не випливає, що ми вже зовсім нічого не можемо зробити для підготовки матеріалу до такої картини. На нашу думку,

краще подавати потрібну річ хоч би лише дрібними уривками, ніж не подавати зовсім і, склавши руки, чекати, аж поки не спаде нам з неба, як Мінерва з голови Юпітера, готова і відразу повна та правдива статистика робітничого життя.

Постараємось, отже, подати нашим читачам цифрову картину життя робітників на одній фабриці в Дрогобичі, що займається очищенням та переробкою нафти і земного воску. Дані, які нижче наводяться, ми одержали власними зусиллями з фабричних книг, з уст робітників, справою яких буде сумлінно доповнити ці дані там, де ми вкажемо на пропуски в поданому нам матеріалі.

II

Йдучи з Дрогобича бориславським трактом і обминувши пагорб, що піднімається над містом і являє собою ніби один чорноземний і добре оброблений лан, повільно спускаємось до річки, а перейшовши через лінію Дрогобицько-Бориславської залізниці, яка перетинає дорогу, побачимо перед собою декілька будівель, наїжачених кількома високими димарями з червоної цегли, звідки весь час бухає чорний, смердючий дим. Високий паркан з дощок оточує довкола цю купу будівель, а цікаве око, яке хоче заглянути за огорожу, побачить, крім дахів і димарів, бодай лише високі стоси деревини, що складена під парканом і чекає своєї черги піти під котел. Підходячи ближче, відчуємо неприємний запах смоли, що б'є в ніс і здатний на хвилину повністю забити дихання тому, хто непризвичаєний до нього. Але тільки тоді, коли ми підійдемо до самого паркана, до головних воріт, що мають дзвінок і дуже неохоче відкриваються,— при цьому з такою підозрілою обережністю, як якась тюремна брама,— тоді тільки ми побачимо, що цими воротами входять цілі довгі ряди чорних, напівголих, одягнених в найогидніше лахміття людей, які в засмолених і огидно смердючих нафтою руках тримають буханці хліба і в'язки зів'ялої цибулі, сумних, згорблених, або ж якось дико, розпачливо веселих,— тоді лише мимоволі здивуємося, як ці люди можуть жити в такому вогнищі задушливого смороду.

Але це ще, читачу, ніщо, це ще дитячі іграшки. Сморід! Що таке сморід? Це не те зло, яке ми відчуваємо на дотик,— важке, грубе, це зло, що найлегше переноситься, особливо, коли людина до нього звикне. То байки, що часточки

нафти і воску, які піднімаються в повітря (власне вони і створюють цей сморід) при вдиханні осідають у легенях, переходять у кров і сприяють появі висипів і виразок по всьому тілу або, що ще гірше, небезпечних хвороб легенів. Проте досить! Придивімося, однак, ближче до життя цих робітників, відчуймо, наскільки це можливо, всі їхні недомагання, всі їхні злидні, всю їхню пригніченість і лише тоді спробуймо вповні відтворити собі картину життя цих невільників, що живуть за цими воротами, за цією огорожею, в цій найгіршій і найгидкішій з в'язниць!..

Насамперед, що це за підприємство?

Це привілейована фабрика парафіну, церезину і різних нафтових виробів, власність панів Лейзора Гартенберга і Спілки, Селіга Лаутербаха і Герша Гольдгаммера. Заснована в 1863 р., ця фабрика, як і всі інші цього роду фабрики Дрогобицького повіту, завдячує своїм виникненням і своїм ростом відкриттю і швидкому розвитку відомих копалень нафти і земного воску в Бориславі, звідки вона й одержує майже всю сировину для переробки. Опишемо насамперед розташування і устаткування фабрики, послуговуючись майже дослівно з відомостей, які нам дали деякі товариші і яким ми, користуючися з нагоди, від імені всіх робітників складаємо найщирішу подяку.

Фабрика знаходиться біля самої дороги, що веде з Дрогобича до Тустановичів, на дещо підвищеній рівнині між річкою Тисьменицею і насипом Бориславської залізниці. Фабричні будівлі займають площу близько 1 квадратного кілометра. Вся ця територія, за винятком північної сторони, що межує з залізничним насипом, оточена високим парканом. З боку дороги знаходиться головний вхід і брама; зразу ж біля брами стоїть будка, де живе сторож. Входимо на подвір'я. З лівого боку знаходиться кілька поганеньких, але просторих будівель: стайня, возівня, помешкання робітників і клуня, що служить складом матеріалів; з правого боку тягнуться власне фабричні будівлі, переважно муровані, про які ми ще скажемо пізніше. Далі, аж до самої колії, тягнуться склади великих глиняних цистерн з нафтою, бутлів з сірчаною кислотою, яка використовується при очистці нафти, бочок землі з бориславських ям, з якої за допомогою відповідних засобів добувають земний віск. По всьому подвір'ю в різних напрямах проходять залізничні рейки, що полегшують транспортування.

Власне фабричні будинки тягнуться в двох рядах вздовж подвір'я і містять у собі:

1. Дистилярні — перегінний цех, де нафта за допомогою дистиляції і під дією сірчаної кислоти очищується від земляних домішок і набуває чистого, безбарвного вигляду;

2. Рафінерія — основний цех, де також за допомогою сірчаної кислоти і різних пристроїв земний віск остаточно очищується, тобто де виробляється чистий білий віск (парафін);

3. Пресувальний цех, де парафін за допомогою гідравлічних пресів та інших пристроїв позбавляють характерного запаху смоли і залишків жирових часток і таким чином одержують чистий церезин, подібний до очищеного бджолиного воску, який застосовується для виробництва свічок під назвою «Apollo»[1], що в Росії використовуються у церквах, а тому головний збут ці свічки і церезин мають у Росії;

4. Ливарний цех, де з парафіну і церезину відливають свічки;

5. Цех, у якому з землі, видобутої з бориславських ям, що раніше відкидалася як непотрібна, а також з інших відходів нафтового промислу за допомогою відповідних пристроїв видобувають також земний віск, і в досить значній кількості, до 20 %. Це недавній винахід теперішнього директора фабрики Ван Гахеля, який одержав патент на виключне виробництво цієї продукції. Цей цех займає найбільше місце на фабриці, але відвідування його сторонніми суворо заборонене. Крім цього, тут знаходяться:

6. Дві кузні,

7. Одна бондарська майстерня,

8. Одна столярна майстерня.

Рушійною силою, як скрізь, є пара, яка виробляється в п'яти парових котлах. Її потужності ми не можемо вказати. У «Звіті торговельно-промислової палати», виданому в 1867 році, як двигун цієї фабрики фігурує одна парова машина на чотири кінські сили. Та ж сама одна парова машина на таку ж саму потужність фігурує також у «Звіті» за 1873 рік. Але, як побачимо далі, звіти ці призначені для цісарсько-королівського міністерства торгівлі і крайового господарства, де вони мають становити матеріал для кра-

[1] Аполлон.— *Ред.*

йової статистики, є чистою забавою, чистим глузуванням над здоровим глуздом і над будь-якою науковою статистикою. З погляду неточності, загальності і врешті фальші вміщені в них дані неперевершені. Отже, в даному випадку конструкцію отієї «однієї парової машини» не подано, так що ми не знаємо, чи ця машина має один паровий котел (в такому разі було б їх зараз п'ять), чи, може, всі котли належать до однієї машини; не сказано також, з якою потужністю діють гідравлічні преси тощо. Але це ще іграшки! Далі ми побачимо ще кращі цяцьки. Тому запевняємо наших читачів, що наш звіт ми будемо базувати повністю на неофіційних даних, одержаних безпосередньо чи то з фабричних книг, чи з вірогідних розповідей людей, що працюють на фабриці, офіційні дані ми будемо наводити лише для порівняння, а власне, тільки «для забави і втіхи» читачів.

На закінчення цього розділу годилося б нам подати цифровий стан продукції фабрики, але, на жаль, у цій ділянці нам не вистачає навіть напівточних даних. Нашим початковим наміром було подати цілий поточний рахунок перероблених матеріалів, доходів і витрат за всі роки з часу заснування фабрики, але сподівання на одержання даних не виправдались. Отже, ми можемо подати лише такі дані: у перших трьох кварталах цього року продано: церезину 1 954 000 *кг*, нафти 805 000 *кг*, парафінових свічок 192 000 *кг*. Беручи ціну цих виробів: церезину за 100 *кг* — 100 злотих ринських, парафіну за 100 *кг* — 95 злотих ринських, а пересічну ціну нафти за 100 *кг* 146 злотих ринських, одержимо загальну суму приходу за всі три категорії цих виробів 3 243 650 злотих ринських за останні 9 місяців поточного року. Щоб дати певне уявлення про розмах торгових оборотів цієї фабрики, досить буде нагадати, що оборот усіх витрат і приходів за останні 9 місяців цього року становив 10 550 000 злотих ринських. Найбільшу частину церезину, 60—80 % зазначеної вище суми, збуто в Росії, парафінові свічки і нафта тим часом знайшли повний збут у краї з тієї, напевно, причини, що на закордонних ринках американська чи й російська нафта майже цілком витиснула галицьку.

III

Досі ми бачили те, що називається «постійним капіталом» фабрики, тобто будинки, машини, устаткування,

сировину і вироби. Тепер погляньмо на іншу, не менше а власне далеко важливішу частину, на так званий (за Марксом) «змінний капітал», тобто робочу силу. Читачам, мабуть, відомо, що ця частина капіталу є власне тим джерелом, з якого пливуть доходи і прибутки капіталіста. Бо готові продукти, в нашому випадку церезин, парафін, нафта тощо, надходячи з фабрики на ринок, містять у собі такі складники:

1. Вартість сировини, з якої вони були вироблені;

2. Певну частину вартості машин і устаткування, а також вартості дров, вугілля і под., що використовувались при її (сировини) переробці;

3. Вартість праці робітників.

Відомо, що сума цих трьох вартостей повинна, як ціна, повернутися до рук власника, якщо фабрика має існувати далі в тому самому стані. Скільки матеріалу вийшло з фабрики у вигляді готових виробів, стільки повинно увійти знову у вигляді сировини для переробки, якщо фабрикант не хоче зменшувати фабрики і тим самим зменшувати своїх прибутків. Отже, частина грошей, яку він одержує за вироби на ринку, повинна відразу бути витрачена на сировину, і то частина завжди стала, поки розмір фабрики залишається той самий.

Так само на ремонт машин, будинків тощо треба витрачати саме стільки, наскільки вони спрацювалися при виробництві проданих виробів. І тут капіталіст не має ніякого прибутку. Але йому залишається ще третя частина, тобто праця робітників. Відомо, що і праця в сучасному суспільному ладі є товаром, тобто вона купується і продається як будь-який інший товар. Але праця є товаром особливого роду. Це товар творчий, тобто вона є джерелом вартості і надає вартості усьому, до чого торкнеться. Вона наче чарівниця, яка одним своїм дотиком усе перетворює в золото. Кусок сукна коштує 10 злотих ринських, нитки, гудзики, тасьма й інші дрібниці 50 центів, використання знаряддя при виготовленні одного сюртука становить певний процент, що дорівнює 50 центам. Отже, сума цього «постійного капіталу» складає 11 злотих ринських, а готовий сюртук коштує 15 злотих ринських. Звідки ця надвишка — чотири злотих ринських? Це ціна людської праці, тобто праця кравця, яка додала сировині вартості на чотири злотих ринських.

Подивимося тепер, що робить капіталіст з тією частиною загального доходу, яка становить вартість праці робітників. Чи віддає він їм усю цю вартість у вигляді платні? Ясна річ, що не віддає і не може віддати, бо якби віддав, то йому б нічого не залишилося. Що ж він дає робітникам? Замість усієї вартості він дає їм лише ринкову ціну праці, тобто дає їм лише стільки, скільки конче потрібно для їхнього життя. Але оскільки ця ціна з різних причин, які ми тут детальніше не будемо з'ясовувати, є дуже змінною, а власне в теперішній час змінюється і коливається, як віск, то і капіталісти намагаються змінити її, наскільки можна, на свою користь, тобто зменшити до можливих меж або, інакше, як це звичайно у нас буває, нижче від того рівня необхідних життєвих потреб.

Ми затрималися дещо детальніше на цьому загальному висновку, щоб пояснити нашим читачам головну суть нашого суспільного ладу. Тепер перейдемо до нашої фабрики.

Пересічне число робітників на цій фабриці 250, інколи кількість їх доходить до 300. В минулі роки, а саме в 1878 р., пересічне число робітників зросло до 280, а в 1879 р. зменшилося до 250. Відповідно до пір року найбільше робітників буває взимку (пересічно 300), а найменше під час жнив (пересічно 180—200). Але інколи «у виняткових випадках», як висловлюється автор нашої інформації, число робітників доходить до 400. Нам цікаво знати, що це за виняткові випадки і як часто вони трапляються?

Робітники поділяються на постійних і поденних. Шкода, що в нашій інформації не подано, скільки перших, а скільки других. У «Звіті торговельно-промислової палати» ми натрапляємо на такі зовсім протилежні цифри. Так, у 1865 р. записано там 40 постійних робітників, 40 поденних, 2 бондаря, 2 столяра і 2 коваля, разом 86 осіб. А в 1870 р. бачимо вже тільки постійних робітників, 10 чоловіків і 15 жінок, 40 поденних робітників, 2 бондаря і 2 коваля, разом 69 осіб! Тобто протягом цих п'яти років, коли нафтовий промисел робив, можна сказати, найбільші успіхи, ця найбільша в Дрогобицькому повіті фабрика, очевидно, занепала, якщо так зменшила число своїх робітників і майже зовсім не збільшила кількості машин? Важко повірити! І справді, щасливий, хто не вірить! А втім, недалеко треба ходити, щоб виявити причину цього дивного, хоча в історії австрійської статистики зовсім не нового явища. Це проста річ. «Звіти» брешуть, хоч і не навмисне, а фабриканти брешуть

навмисне, довільно зменшуючи число робітників, щоб не бути зобов'язаними виконувати § 85 промислового закону, який вимагає, щоб на кожній фабриці, де постійно працює понад 20 робітників, були каси взаємодопомоги, фонд інвалідів та інші подібні до них «гуманітарні» інституції. Але оскільки фабрикантів ніхто не контролює, вони, отже, подають, що їм заманеться, а в «звітах» усе друкується. І як же тут подумати навіть про якусь правдиву статистику! І як же тут повірити нашим «вищим сферам», які начебто піклуються про добро робітників і про поліпшення їхньої долі, але досі не подбали навіть про пізнання цієї долі і, друкуючи брехливу балаканину капіталістів, обманюють самі себе і увесь світ! А якщо дбають про добро робітників і щиро прагнуть покращення їхнього життя, то чому ж не намагаються принаймні перевірити ці статистичні дані, які подають у «звітах». Чому не беруть прикладу з Англії, де давно встановлені так звані «фабричні інспектори», люди, що присягли, кришталевої чистоти, незалежні, які здійснюють нагляд над фабриками, опікуються долею робітників і тримають під суворим контролем статистичні дані про стан фабрик? Тільки таким чином можна прокласти шлях до точної і правдивої статистики, а в нас про це ніхто й не думає.

IV

У попередніх (15, 16, 17) номерах тижневика «Praca», говорячи про робітників на фабриці парафіну і церезину панів Лінденбаума, Гольдгаммера і Спілки в Дрогобичі, ми займалися передусім описом самої фабрики, її будівель і розташування, потім її продукцією, а врешті кількістю робітників, що працюють на цій фабриці. Тепер слід розглянути, що це за робітники, як поділяються вони за видами занять і яка їхня заробітна плата. Наприкінці ми скажемо ще дещо про життя і становище цих робітників поза тісними приміщеннями для праці, щоб в міру можливості домалювати цю з усіх боків неповну картину. Переважна частина робітників працює на дистиляції і рафінуванні. В кузнях і біля парових машин працює 10—15 робітників; число бондарів сягає 4, столярів — 2.

Місцевих (дрогобицьких) робітників найменше. В основному це ремісники. Взагалі кількість місцевих робітників

ніколи не перевищує 50. Найбільше робітників з околиці (з Дрогобицького повіту), а особливо з Мединичів (містечка, віддаленого від Дрогобича більше як на дві милі). Дуже великий контингент робітників постачають також мазури з Жешівського повіту, число яких сягає 80. Ці мазури в нашій околиці відіграють таку ж саму роль, як робітники ірландці в Англії і китайці в Америці, тобто сприяють зниженню заробітної плати, і так уже дуже низької. Бо наймаються вони за дешевшу плату, ніж робітники українські, працюють швидше і краще від цих останніх, а живуть, наскільки це можливо, ще гірше і нужденніше, бо, незважаючи на мізерну плату, вони ще в стані заощадити і заощаджені гроші висилати додому.

Щодо національностей поділ такий: українців 45 %, поляків 30 % (враховуючи машиністів і персонал канцелярії), а євреїв 25 %. Євреї, як завжди, уміють завоювати собі дещо вигідніше становище і зайняті на легших роботах у ливарні і при пакуванні.

Число дітей від 12—15 років доходить до 18, з них 12 хлопців, серед яких 6 євреїв, і 6 дівчат, усі єврейки. Дорослих жінок 4, всі християнки. Звичайний вік решти робітників від 19 до 40 років, але найбільше (70 %) робітників у віці 20—25 років. Денна праця триває від 6 ранку до 6 вечора, тобто, відраховуючи 1 годину на обід і півгодини на сніданок, триває 10½ години. Нічна праця триває від 10 вечора до 6 ранку, з двогодинною перервою з 12 до 2, тобто 6 годин.

Плата залежить від різних умов, в основному від пори року і пов'язаної з нею більшої чи меншої конкуренції робітників. Влітку вона дещо більша, а взимку надзвичайно низька. Крім цього, плата залежить і від якості та кількості виконуваної робітником праці, хоч залежність ця не така велика й тривала. Загалом постійний робітник одержує за день 70 центів, а поденний («цивільний») по 40 центів. Але це лише в найліпшому разі! Взимку платня падає для перших до 50 центів, для других до 30 центів, а минулої дуже важкої зими впала навіть до 20 центів на день.

Однак це ще не все! Існує ще й інша приманка, що служить для використання залишків сил робітника. Якщо хтось хоче працювати понад оті 10½ години, то одержує за кожну годину по 10 центів. Ясна річ, що фабрикантам йдеться про те, щоб заповнити оту прогалину між 6 і 10-ю

годинами вечора, коли починається нічна зміна робітників. Але, на жаль, у нас немає відомостей, скільки робітників користується з цієї приманки, хоч можна припустити, що користується з неї немало.

Крім цієї поденної угоди, існують ще способи гуртової угоди або ж від штуки, правда, лише в малих розмірах і лише в деяких ділянках праці. Так, угоди від штуки існують при пошитті мішків: за пошиття одного мішка платять 2 центи, так само і при бондарських роботах, але щодо їхньої оплати даних ми не маємо.

Щодо інших осіб, які працюють на фабриці, то через відсутність власних даних ми подаємо дані зі звіту за 1866—1870 роки. Так, у ці роки персонал управління і наглядачів налічував 10 чоловік, а саме 2 платних керівники по 1 злотому ринському на день, які, крім того, мали на рік 50 злотих ринських пільг або доходів; одного машиніста, що одержував 2 злотих ринських на день і річних пільг на 50 злотих ринських; одного помічника з платнею 75 центів на день і річних пільг на 40 злотих ринських; 4 верк-фірерів (керуючих роботами) по 1 злотому ринському на день і 40 злотих ринських річних пільг; і нарешті 2 наглядачів з платнею 50 центів на день. Те, що ці цифри не зовсім правдиві і що не передають справжнього стану доходів тих людей, легко зрозуміє кожний, особливо зважив-ши, що платня постійних робітників також подана в розмірі 50 центів на день, тобто дорівнює платні наглядачів, тоді як насправді наглядачі, як «очі і вуха пана», бувають далеко краще оплачувані, ніж звичайні робітники.

Неповнота даних, які ми маємо під рукою, не дає нам можливості домалювати картину так, як би ми того хотіли. Щоб мати докладне уявлення про фабрику, треба було б докладно знати: 1) скільки і на яку ціну фабрика ввозить сировини; 2) скільки коштують машини і як довго вони можуть працювати, поки зовсім не спрацюються, а також скільки фабрика споживає допоміжних матеріалів (дерева, кислот тощо) і за яку ціну; 3) скільки платить різного роду робітникам.

Маючи всі ці дані, ми тільки тоді могли б докладно підрахувати, скільки фабрика одержує з робітників, скільки плодів їхньої праці пожирає ненаситне горло фабриканта; тоді б тільки ми мали докладну цифрову картину експлуатації робітників.

Правда, справи ці не такі вже занадто важкі для дослі-

дження, але як же ще багато даних нам не вистачає для такого підрахування!

V

А тепер розглянемо життя робітників на фабриці. Оскільки робітникові протягом усього тижня не можна виходити з фабрики, а кухні чи якоїсь їдальні там немає (нагадуємо, що фабрика досить віддалена від міста), то, ясна річ, що уся їжа робітників повинна складатися з хліба, горілки, цибулі, сиру тощо, тобто речей, які можна одержати тільки у пана касира. Кожний робітник мусить їх купувати там, і при тому за ціну, дуже завищену, бо за хліб, який у місті коштує 15 центів, він платить тут 21 цент. Таким чином, фабричні робітники змушені цілий тиждень бути на сухому пайку і харчуватися малопоживними продуктами (за винятком лише неділі, коли їм можна піти до міста і поїсти чогось гарячого), крім цього, вони змушені дозволяти панові касирові обдирати себе, щоб коштом свого здоров'я і життя збільшувати його зиск.

Що ж до помешкання, то четверта частина робітників мешкає в самій фабриці, тобто може за плату ночувати в брудному і темному сараї, про який ми згадували раніше. Він складається лише з однієї кімнати, без печі і меблів, крім дерев'яних нар, на яких усе ж таки не можуть поміститись усі, хто ночує, і ті, для кого місця не вистачає, сплять у майстернях, на котлах, лавах або ж на землі. Решта немісцевих робітників (тобто половина всіх робітників фабрики) не має постійного помешкання і ночує чи то в шинках на лавці чи на підлозі, чи влітку під голим небом, а взимку в селянських сараях найближчого села Млинків. Остання ж чверть робітників, що має у місті або в недалеких селах дружин, ночує у себе дома. З жінками і дітьми на фабриці ніхто не працює. Одяг робітників, зокрема немісцевих, надзвичайно злиденний і брудний, що, власне, викликане необхідністю, бо вони увесь час мають справу з нафтою, земним воском і різними предметами, що бруднять одяг. З цієї причини немісцеві робітники, йдучи до фабрики, одягаються в найгірше, призначене на знищення вбрання, якого за час роботи ніколи не міняють, поки зовсім не порветься і не спаде з тіла.

Занотуємо тут один цікавий факт. Під час проїзду цісаря з Дрогобича до Борислава власники фабрики домоглися

того, що цісар заглянув і до їхнього підприємства. Щоб достойно прийняти найяснішого гостя, вони примусили робітників у вільні від праці хвилини не тільки чистити і прибирати всю фабрику, працювати над виготовленням тріумфальної арки з земного воску і т. д., але й «справили також для них нові мундири», тобто блузи, штани і шапки з воскового полотна, щоб пристойно показати цісареві свою робітничу армію. Робітники спочатку раділи з того щедрого дарунка і з ентузіазмом кричали «хай живе», але скоро їхня радість вщухла, коли власники, надто високо оцінивши цей непрошений дарунок, почали вираховувати його вартість при виплатах із зарплати. Почалися ремствування і голосні нарікання, але на тому й закінчилось, а за цей подарунок робітники таки заплатили.

З того, що досі сказано про порядки на фабриці, легко здогадатися, що стан здоров'я робітників не може бути добрий. Вже сама неохайність і бруд без усього іншого є для людського здоров'я дуже шкідливими, особливо якщо люди змушені цілими тижнями без перерви в них перебувати. Додамо до цього задушливі випари земного воску і нафти, які людині, що до цього не звикла, можуть моментально забити дихання, далі, непоживні і важкі для травлення харчі, холод і вологість і різні впливи змін повітря, яким постійно підпадає значна частина робітників. Але все це — причини менш важливі, що не мають значного впливу на загартовані організми. Інші причини впливають значно сильніше. Часто лопаються і вибухають парові котли і дистиляційні труби, що тримаються весь час у робочому стані і ремонтуються «якнайощадливіше», а кожен такий вибух не обходиться без легшого чи важчого поранення зайнятих біля них робітників. Такі аварії трапляються дуже часто, майже кожного тижня! А крім того, гази, які утворюються при очистці нафти, а особливо при різних маніпуляціях з сірчаною кислотою, просто вбивчі, значною мірою підривають здоров'я робітників, на обличчях яких передчасна смерть швидко креслить свої безпомилкові ознаки.

VI

Щодо числа хворих ми не маємо жодних даних. А скалічених (певна річ, не легко) від січня до жовтня 1880 року було 8, серед яких 2 без надії на видужання. За попередні роки подано, що кількість таких каліцтв на рік

не перевищує 15. Випадків раптової смерті останній рік не було. Зрозуміло також, що своєї лікарні фабрика не має, а скаліченим ні шпиталю не оплачують, ні якогось відшкодування не дають.

Щодо влади, то такі каліцтва вважаються чимось зовсім звичайним, дозволеним, бо слідства у таких випадках ніколи не провадяться: власті навіть не цікавляться, з чиєї вини скалічено людину і кого треба за це притягти до відповідальності. А втім, може бути, що наша невтомно-недремна влада, яка знає про кожен підозрілий лист, пересланий поштою в найдальші закутки країни, не знає про такі дрібниці, як не знає і про інші подібні до них; а з другого боку, фабриканти також не вважають за свій обов'язок публічно розголошувати будь-які криваві факти, що відбуваються в стінах їхніх підприємств.

Увесь лікарський догляд на фабриці обмежується тим, що раз або двічі на тиждень приїздить лікар і відвідує робітників. Найчастішими хворобами на фабриці є тиф і різні хронічні хвороби, зокрема малярія і грудні хвороби.

Нам залишається ще згадати про деякі фабричні уряджения. Само собою зрозуміло, що ми не будемо говорити тут про позичкові або каси взаємної допомоги для робітників, про школки тощо, бо всього цього нема. Немає навіть того, без чого не обходиться жодна фабрика за кордоном,— постійного фабричного статуту. Наш робітник — мужицька душа — не доріс ще до статуту. Його можна без попередження вигнати з роботи, карати за будь-яке порушення, як кому заманеться. Шкода, що про це ми не маємо жодних даних, хоч, правду кажучи, зібрати їх при таких порядках було б неможливо. Ми знаємо лише те, що пани-наглядачі зовсім не шкодують кар для робітників і що кари ці двоякого роду: вигнання з фабрики, яке є дошкульною карою тільки для постійного робітника (за останні місяці нам повідомлено про 3 таких випадки), або ж штрафи, що стягуються при виплатах Так, за кількахвилинне запізнення з робітника утримують 10 центів, за пиятику — цілоденну плату, за деякі порушення накладають такі значні штрафи, що стягують їх періодично протягом декількох виплат.

Про стан освіти і моралі за таких обставин нехай буде дозволено промовчати.

Ми закінчуємо свою кореспонденцію. Страшні і важкі почуття охоплюють нас. Нам згадуються ті розумні і пре-

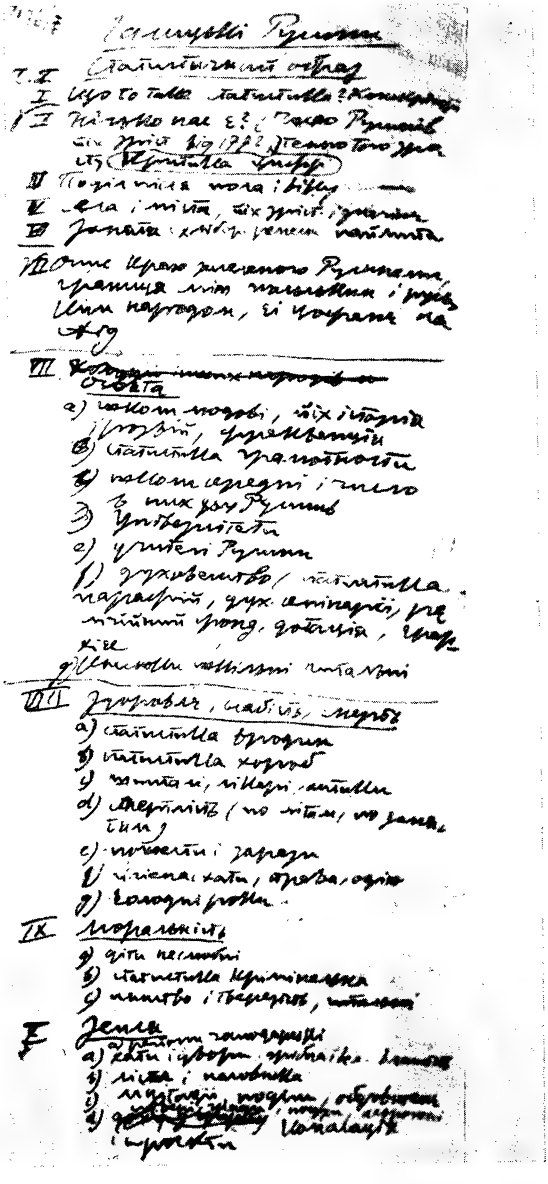

План статті І. Франка «Галицькі русини». Автограф

ПИСАНЯ ІВАНА ФРАНКА ТОМ VII.

В НАЙМАХ У СУСІДІВ.

ЗБІРНИК ПРАЦЬ ПИСАНИХ ПОЛЬСЬКОЮ ТА НІМЕЦЬКОЮ МОВАМИ В ПЕРЕКЛАДІ З ПОЯСНЕНЯМИ ТА ДОДАТКАМИ АВТОРА.

ТОМ ПЕРШИЙ.

СТАТІ НА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ТЕМИ.

(ПОПУЛЯЦІЯ, РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ, ІНДЕМНІЗАЦІЯ).

ПИСАНІ В РР. 1886—1890.

ЛЬВІВ, 1914.
Із Загальної Друкарні у Львові, вул. Пекарська № 32.
Дозволено цензурою.

Титульна сторінка книжки І. Франка «В наймах у сусідів»

красні промови наших панів-ліберáлів про розвиток крайового нафтового промислу. Зрозуміло, що цим панам добре балакати, бо цей промисел вони відчувають лише у вигляді брязкоту, у вигляді грошей, які «не смердять», на яких не видно сліз, крові, поту, деморалізації і злиднів сотень тисяч людей.

Але ви, браття — дрогобицькі робітники,— невже ви не відчуваєте своєї недолі, невже вічно думаєте гнути шию і терпляче схилятися, невже власні злидні не переконали вас, що сучасне «покірне телятко» не ссе не тільки двох маток, але й жодної?

ПРО ПРАЦЮ

1. ХТО Є РОБІТНИКОМ?

Мало є людей, які нічогісінько не роблять. Величезна більшість людей працює чи то руками, чи то головою. А проте не всіх, хто працює, можна назвати робітниками. Власник маєтків, фабрикант, підприємець завжди наче щось робить: обчислює шанси вигоди, вигадує різні спекуляції, наглядає за своїми робітниками і все це називає роботою, часто навіть слушно. Але якщо така людина, як це часто трапляється, говорить з удаваною покорою: «Я теж робітник, я так само мушу працювати, як і ви, робітники»,— то просто бреше, щоб умовити справжніх робітників, які заробляють на нього, що між ними нема жодної різниці, що вони не мають підстав скаржитись на свою долю. Ці фальшиві робітники та їхні оборонці — економісти — намагаються таким чином довести, що нема на світі жодного «робітничого питання», бо нема окремого класу робітників. Дітей і дурнів легко зловити на таку полову; але людей, що задумуються, і робітника, який щоденно відчуває свою гірку долю і мусить дивитись на знущання над ним свого «пана», на таке базікання напевно не зловлять.

Яка, отже, різниця між справжнім і удаваним робітником? Зовсім недовго треба задумуватись, щоб відповісти, що різниця така, що одні живуть з власної праці, інші — з чужої.

Ми не торкаємося зовсім тих небагатьох, які в своєму житті справді зовсім нічого не роблять, наприклад, капіталістів, що живуть з ренти або лихви (бо ж стрижку купонів або зберігання і пред'явлення векселів ніхто на світі роботою не назве), багатих дідичів, що марнують маєток у забавах, ну, і звичайних ледарів різного гатунку. Усіх їх ніхто

до робітників не зараховує, і вони самі себе не зараховують. Натомість подумаймо хвилину про «працю» великих земельних власників, підприємців, фабрикантів тощо. Припустимо, що їхнє заняття справді до певної міри є працею. Чи ж з цієї праці вони були в стані хоча б вижити (вже ми не говоримо навіть про призбирування маєтків), якби?... От якби на них просто не працювали інші. Що ж зробить така людина зі своїми спекуляціями й розрахунками, як тільки не буде кому їх виконувати; за ким вона буде наглядати, коли не стане робітників? Тож загине від голоду, незважаючи на найкращі задуми і спекуляції, бо його маєток замість того, щоб зростати, буде дедалі зменшуватися, доки його не вистачить і на прожиття. А втім, такий пан зовсім не змушений працювати. Якщо він напружується в комбінаціях і розрахунках, то лише з тією метою, щоб ще більше збагатитися. Коли б йому про це не йшлося, то він, крім робітників фізичних, міг би найняти собі ще й таких білих негрів, які б за невелику винагороду думали за нього, рахували, записували і наглядали: підприємство працюватиме, як добре налагоджена машина, а наш пан може лежати собі догори животом і згортати час від часу золото, що надходить, або банкові папірці — от і вся робота.

Натомість справжній робітник, тобто такий, якого пан підприємець найняв, щоб той працював на нього, не зміг би прожити й дня, якби, може, опустив руки і не працював у поті чола; на нього ніхто не заробить, а той, хто його наймає, не дасть йому ані гроша, коли той перестане працювати. А коли він працює, то заробляє стільки, скільки йому потрібно власне на життя або трошечки більше, а інколи, зате, менше. Багатства він назбирати не може, і навіть заощадити що-небудь на випадок хвороби чи нещастя теж нездатний.

Оце і є нинішній робітник — справжній раб капіталу, білий негр. Від капіталіста він відрізняється насамперед тим, що не є капіталістом, тобто не має капіталу. А капіталом ми називаємо не тільки гроші, але й все, що служить створенню багатств і всякого роду добра, а також фабрик, знарядь, а робітник не має і землі — матері всіляких багатств, бо вона поділена між порівняно небагатьма людьми, які володіють нею виключно на свою користь.

З цього ми бачимо, що робітником можна назвати лише того, хто, не маючи власності ані у вигляді землі, ані в капіталі, змушений наймати до капіталістів, тобто продавати

їм свою працю за ціну, яка має йому вистачити на покриття коштів для свого утримання. Від чого залежить рівень цієї ціни, тобто плата робітника, і які закони керують нею, ми побачимо пізніше, а тим часом повинні ще повернутися до нашого, поставленого на початку питання.

Із сказаного вище ми вже знаємо, що є робітники, які працюють фізично (таких найбільше), але є й такі, які працюють головою, тобто розумово. До цих останніх зараховуємо тих, хто, або як учителі, або як письменники й журналісти, або як лікарі, або, врешті, як техніки тощо, працюють за оплату і виключно з цієї оплати живуть. Проте не всіх цих розумових працівників слід зараховувати до робітничого класу. Вони належать до нього — до нас — лише остільки, оскільки діють справді на користь загалу, а не тільки на користь якогось привілейованого класу або на свою власну. Ніхто, наприклад, не зарахує до робітничого класу професора економії, який у наукову систему вкладає погляди, вигадані тільки для захисту експлуатації, для збереження капіталізму; ніхто не назве «робітником» також поета або письменника, що співає гімни на честь «золотого тільця», «щоб йому добре велося на світі», або адвоката, який буває «адвокатом», тобто захисником, лише для тих, хто більше платить.

Проте й щодо капіталістів нам доведеться зробити застереження, і то дуже важливе. Не кожен, хто має якусь власність або провадить промисел власноручно, є капіталістом у власному значенні цього слова. Селянин, який має декілька моргів грунту, правда, має землю, тобто капітал, однак він не капіталіст, бо ця земля без його власної праці не може його прогодувати; він мусить оросити її пóтом свого чола, та й тоді, як це часто буває, вижити не може. «Дрібний майстер», правда, також є підприємцем, також має капітал у знаряддях, а часом він навіть наймає людей для роботи; однак він не є капіталістом, бо хоч інколи і має помічників, проте і сам обов'язково мусить працювати, і то важко працювати.

Ця праця рятує його від бідності, а часом і на життя йому не вистачає, і він ще бідніший від підмайстра, з яким, зрештою, звичайно рівний і щодо політичних прав, бо, платячи лише малий податок, не має права обирати депутатів тощо. Зрештою, такий дрібний підприємець вічно стогне під натиском великого капіталу, з яким конкурує і який його, врешті-решт, пожирає, як це ми бачимо щодня.

Таким чином, селянин з декількома моргами землі і дріб ний ремісник-майстер також є робітниками, є пролетаріатом. Отже, ми знаємо вже докладно, хто наш, а хто не наш. Знаємо, яким є поділ на суспільні класи: на той, який працює, і на той, який споживає. Постає питання, чи такий поділ є необхідним, а отже (як твердять люди, яким цей поділ на руку), природним, чи він є тільки штучним, тобто випадковим і тимчасовим.

Щоб відповісти на це питання, нам слід спочатку подумати про те, звідки взявся нинішній найманий робітник, як сталося, що людську працю можна купувати на торзі, як товар.

II. ЯК ВИНИКЛА НАЙМАНА ПРАЦЯ

Праця є необхідною умовою існування і розвитку людства. З незапам'ятних часів люди змушені *працювати*, щоб жити. За давніх часів, коли земля була ще нічиєю, а люди вели кочовий спосіб життя, вони працювали колективно і ділилися плодами своєї спільної праці. В давні часи так було скрізь, так і сьогодні ще є у диких народів, наприклад, у американських індійців тощо.

Але згодом це змінилося: люди почали вести між собою війни. Одне плем'я із зброєю в руках нападало на інше і робило з нього своїх *рабів*. Ці раби відтоді мусили *працювати* на своїх панів. Отже, був уже панівний клас і клас робітників, тобто рабів, що жили тільки тим, що їм давали їхні власники взамін за їхню криваву працю. Раб був просто *річчю* в руках пана; той міг його безкарно продати, бити і навіть забити.

У пізніші часи, коли людські звичаї трохи пом'якшали, рабство почало зникати, а його місце зайняло *підданство*, таке, яке ще донедавна існувало в Польщі, тобто, коли власник землі (пан, шляхтич) мав певну кількість «душ», прив'язаних до землі — вони не мали власної землі, а лише одержували шматок для користування, більшу ж частину свого часу повинні були відробляти панщину для «пана». У містах (а саме в Німеччині) промисловці поділялися так само на «патриціїв» (тобто багатих міщан) і підневільних робітників.

Згодом і цей вид рабства зник і був замінений іншим: у містах виникли *цехи*. Що це таке, ви знаєте; робітник стогнав у ярмі численних обмежень і деспотичних цехових правил, а майстер експлуатував його, як міг, наживаючись на

його праці. Нарешті, в 1789 році вибухнула французька революція і знищила всі давні привілеї: ліквідовано підданство, панщину і цехи (на Заході!) і введено так звану вільну конкуренцію.

Однак робітник не мав капіталів, бо вони залишалися і надалі в руках колишніх панів. Отже, робітник знову був наперед засуджений на рабство, він мав свободу «конкуренції», але не мав як скористатися з цієї свободи, був наперед переможений у боротьбі! Бо що ж він міг зробити без капіталу, без знарядь праці? Раніше, до відкриття парових машин, не знали нинішньої *фабричної* продукції. Виробництво речей, потрібних для людського вжитку, відбувалося виключно в малих масштабах, ремісник за малі кошти міг придбати собі потрібне знаряддя і займався промислом, не боячись конкуренції капіталістів. Натомість сьогодні все відбувається у великих розмірах: застосування машин у промисловості зробило цілий переворот. Фабрики з нечуваною швидкістю і у величезних кількостях виробляють речі, які раніше ремісник виконував сам або щонайбільше з допомогою кількох підмайстрів, і створюють ремісникам, що залишилися (бо значна частина їх уже зовсім упала жертвою фабричної продукції), таку конкуренцію, що вони ледве можуть прожити, і то в околицях, де заводів ще немає, а погані шляхи перешкоджають ввозу фабричних виробів. Так, наприклад, наша Галичина, хоч має дуже мало фабрик і фабричні вироби мусять доставлятися здалека, однак нарікання дрібних ремісників на конкуренцію капіталу щоденно зростають і щодня можна бачити, як розорюються майстри, які ще донедавна жили в добробуті, навіть у розкоші, і гордилися званням «майстра-громадянина» та своїми достатками; сьогодні вони або наймані робітники, або — у святого Лазаря*.

До цього призвели машини і фабрики — словом, капітал. З часом буде дедалі гірше: ремесла щезнуть зовсім, а фабрики, чи, інакше кажучи, капітал, захопить *увесь* обсяг продукції. Тоді вже *ніхто* не зможе самостійно займатися промислом, якщо не матиме значного капіталу на купівлю дорогих машин і великої маси сировини. Отже, з одного боку, будуть капіталісти, як власники засобів виробництва, тобто, господарі промислу, а з другого — трудящий люд, який, не маючи засобів виробництва, не зможе самостійно займатися промислом і змушений буде наймати-ся до тих господарів.

У даний момент справи взагалі ще не дійшли до такої крайності. Але подекуди так вже є й сьогодні, а в інших місцях не багато до того бракує; а що до цього дійде, з певністю можна передбачити, бо ж діюча причина та ж сама: *всемогутність капіталу.*

В сільському господарстві, подібно, як і в промисловості, капітал також дедалі більше підкорює працю, бо і тут малі господарства поступово зникають з обрію і зливаються з великими, які виробляють сільськогосподарську продукцію у великих масштабах за допомогою машин тощо, а свої вироби призначають не на власні (чи найближчих сусідів) потреби, а для вивозу, для широкої торгівлі. *Лихва*, що душить селянина, це також не що інше, як лише форма, в якій виявляється опанування праці з боку капіталу. Експропрійований капіталістом землероб стає найманим робітником — пролетарієм!

Такий початок, така суть найманої праці. А наймана праця — це на підставі законів, які керують нею і які тепер нам слід пізнати, рідна мати пролетаріату.

III. ЩО ДАЄ НАМ ПРАЦЯ?

З попереднього розділу ми вже знаємо, яким чином людська праця стала товаром, що його можна купувати за ринкову ціну, як кожну іншу річ.

Це *не* було можливим, доки існували рабство і підданство: раб не міг продавати своєї праці і визначати її ціну, бо сам повністю був *річчю*, був товаром, який можна було придбати для користування; підданий так само не міг вільно розпоряджатися своєю працею, бо був прив'язаний до землі і змушений задарма працювати на свого пана. Для того, щоб робітник міг продавати свою працю, йому треба було дати особисту *свободу*, бо лише та людина, яка вільно розпоряджається якоюсь річчю, може продавати її іншому.

Клас капіталістів, який *давно вже* володів засобами виробництва, тобто землею, фабриками, майстернями, сировиною тощо, відчував необхідність повалення старого, відсталого способу ведення виробництва, бо людські потреби росли і промисловість розвивалася у величезних масштабах. Завдяки їхнім старанням вдалося створити клас вільних робітників, у яких вони почали купувати працю з тим, щоб їхній капітал приносив їм прибутки.

Ця свобода стала прокляттям для робітників.

Праця — це товар. Продаж і купівля товарів — це не що інше, як *обмін*. Я маю непотрібний сюртук, а хтось інший має непотрібні йому штани, які натомість придалися б мені; якщо ці штани варті стільки, скільки мій сюртук, то ми міняємося. Якщо я хочу придбати штани, а не маю для обміну сюртука, який тому іншому потрібний, то я даю йому вартість сюртука в *грошах*, що виходить одне на одне, бо за гроші можна купити собі сюртук. Те саме відбувається з працею: капіталіст має в руках засоби виробництва, капітал, потрібний для вироблення товарів (тобто взагалі речей, потрібних для людського вжитку,— на їжу, одяг, влаштування побуту тощо), але цей капітал не може нічого виробити без *людської праці*. Робітник має силу й бажання працювати, але не має майстерні, не має матеріалів для оброблення, праця йому ні до чого, і він мусив би загинути з голоду, якби той капіталіст не купив його праці. Отож капіталіст купує цю працю, чи, інакше, *наймає* робітника і дає йому взамін гроші, за які робітник купує собі їжу, одяг тощо, чи, якщо сказати інакше, робітник *міняє* свою працю на засоби для життя.

Проте ми сказали вище, що товари міняються лише на товари *рівної* вартості (хто при обміні втрачає, той не розуміється на торгівлі або хоче іншому щось подарувати). Вартість товару більше чи менше дорівнює коштам його виготовлення і виражається тим, що ми називаємо ціною товару.

Ціна товарів, як відомо, змінна: цукор, наприклад, коштує 60 центів кілограм; завтра виявиться, що на фабриках вироблено стільки цукру, що важко його збути, або що люди починають вживати до кави щось інше замість цукру, і тут ціна цукру відразу спаде. Це називається в економіці, що *пропозиція* цукру була більшою, ніж *попит* на нього. Або й навпаки: попит на цукор великий, а готових виробів мало — ціни зростають. Коли між тими, хто продає той самий товар, є велика *конкуренція*, то ціна падає; коли їх мало, то ціну «тримають». Звідси походить різниця в цінах товарів. Однак загалом середня ціна товару завжди буде дорівнювати коштам його вироблення.

Але повернімося до *нашого* товару — до праці. Ціна праці змінна: сьогодні мулярові платять, наприклад, 2 злотих ринських на день. Однак настане, припустимо, час, коли капіталісти почнуть більше будувати і вкладати гроші

в будинки, бо папери приносять надто малий процент або стають непевними. Отже, треба більше мулярів, а через те, що їх небагато, вони вимагають по 3 злотих на день, і капіталіст охоче дає, бо конче потребує муляра. Раптом звідкись несподівано прибуває до міста багато мулярів, і вони шукають роботи. Капіталісти відразу схаменуться і скажуть своїм мулярам: «хочеш 2 злотих на день? Якщо ні, то бувай здоровий, бо я маю інших, які роблять дешевше». Муляри не можуть знайти іншої роботи, отже, погоджуються, і ціна праці *впала!*

Проте падіння цієї ціни не може відбуватися безкінечно: капіталіст не може платити робітникові менше, ніж той за даних умов конче потребує для прожиття, інакше виникла б смертність серед робітників цього фаху, а капіталіст залишився б зі своїм капіталом без робочих рук; або й робітники, побачивши, що за таку ціну жодним способом працювати не можуть, покинуть своє заняття і пошукають собі іншого, краще оплачуваного. Капіталіст звичайно *платить навіть більше*, ніж робітник конче потребує на прогодування і утримання *себе* самого: йому дають стільки,щоб він міг так-сяк утримати ще й сім'ю, а це для того, щоб не припинився *рід* білих негрів, бо це було б невигідно для капіталу. Так само і ціна піднімається лише до певної межі, бо як тільки робітники за сприятливих обставин зуміли так підняти ціну, що прибуток капіталіста, на його погляд, стає занадто малим, то капіталіст забере свій капітал з даного підприємства і організує інше або ж почне придумувати, як би обійтися *без* робітників, тобто купує машини, робить різні винаходи, які йому дозволяють живу робочу силу замінити дією сил природи. Статистика показує, що машини поширюються і вдосконалюються в міру того, як зростає плата робітників. Крім того, слід взяти до уваги, що коли де-небудь з'являться добрі заробітки, то сюди негайно прибувають робітники з інших місцевостей, починається *конкуренція*, і плата знову знижується.

З цього видно, що плата робітника, незважаючи на свою змінність, *ніколи не піднімається понад суму, конче потрібну для утримання робітника та його сім'ї, але ніколи й не падає значно нижче цієї суми*, тобто, інакше кажучи, ціна праці дорівнює коштам її відтворення, бо ж людина повинна їсти, щоб могти працювати, і повинна розмножуватись, щоб утримати свій рід. Таким чином, ціною праці управляє той самий закон, що й ціною інших товарів.

Лассаль слушно називає цей закон «*залізним законом*»*, бо робітник під ним стогне, як в залізних лещатах, і стогнатиме доти, доки буде окремий клас людей, що мають в своїх руках капітал.

IV. НА КОГО МИ ПРАЦЮЄМО?

«Bez pracy nie ma kołaczy»[1],— каже стара приказка. А наука економіка каже, що без праці немає *вартості*. Правда, ми говоримо, що певну вартість має, наприклад, сонячне світло і плинна вода, оскільки люди мають користь з цих дарів природи; але ані світла, ані річкової води ніхто не купує, не бере у власність, а всі однаково ними користуються. Натомість щоб мати користь з якогось знаряддя, з одягу або борошна, треба їх *придбати*, треба їх мати. Ці речі є предметом купівлі й продажу, або *обміну*, і тому ми говоримо, що вони мають *обмінну вартість*, яка є вартістю в точному науковому значенні. Саме *такої* вартості, як учить економіка, без людської праці бути не може. Адже ясно, що борошна, яке б, як вода, було у необмеженій кількості і для вільного споживання усіх, ніхто б не купував, а лише *брав* би в міру потреби. Отже, борошно стало обмінною вартістю, або *товаром*, лише тому, що його не можна знайти в природі, як світло і воду, а щоб приготувати його і зробити придатним для вжитку, землероб повинен був обробляти землю і зібрати врожай, а мірошник змолоти збіжжя. Отже, *праця* землероба і мірошника видобула з лона землі вартість, яку ми називаємо борошном; ця *праця* є єдиною причиною того, що борошно є не природним чинником, а обмінною вартістю, *товаром*.

Ми бачили вище, як праця землероба, а потім мірошника створила вартість — *борошно*. Відомо, що борошно (як товар) коштує більше, ніж незмелене збіжжя, просто тому, що виготовлення борошна коштує більше, ніж вироблення збіжжя, бо (не кажучи вже про торговельні прибутки тощо) власник землі для того, щоб одержати борошно, повинен ще, крім праці землероба, вкладеної в збіжжя, оплатити працю мірошника, який його меле; саме тому борошно *дорожче* від збіжжя. З борошна пекар робить хліб; хліб також дорожчий від борошна, звичайно, тому, що до праці землероба і мірошника додалася ще праця пекаря.

[1] Без праці нема калачів *(польськ.).— Ред.*

Отже, виявляється, що вартість товару зростає настільки, наскільки більше в неї вкладено людської праці, або, інакше кажучи, *людська праця є мірою вартості товарів.*

Оскільки людська праця вимірюється звичайно *часом*, робочими годинами, то й вартість товару тим більша, чим більша кількість робочих годин використана на його виготовлення.

Здавалося б у зв'язку з цим, що робітник, оскільки його праця є єдиним джерелом вартості товару і ця вартість зростає в міру збільшення вкладеної в неї людської праці, за свою працю повинен одержати стільки, скільки вартості вклав він у товар. Тим часом насправді справа стоїть інакше. Ми побачимо це на нашому прикладі: якийсь пан «дідич», припустимо, має землю (він має її, бо одержав у спадок по батькові). Коли б цей дідич згаданої землі не обробив, а просто залишив її перелогом, то земля ця, правда, мала б ще вартість, бо земля взагалі, будучи зараз предметом власності, є водночас предметом торгівлі і може бути продана. Але наш власник хоче сам одержувати прибутки з цієї землі. Що ж він робить? Ото він наймає робітників і каже їм цю землю удобрювати, орати і засівати. Тепер його земля варта вже більше, ніж переліг; робітники вклали в неї свою працю і таким чином збільшили її вартість. Потім, коли дозріє колосся, пан велить зжати збіжжя і змолотити, він рахує, скільки обійшовся йому обробіток землі і оплата робітників, дораховує певний процент на амортизацію первісної вартості землі, нарешті прибуток для себе і визначає ціну збіжжя. Збіжжя купує купець, продає його знову з *прибутком* дрібнішому торгівцеві, а той з *наступним прибутком* для себе — власникові млина. Власник млина велить молоти збіжжя, і у зв'язку із вкладенням у це *праці млинарських робітників* вартість збіжжя знову зростає; пекар за готове борошно мусить заплатити вже стільки, щоб мірошникові повернулися гроші, витрачені на збіжжя і на робітників, і щоб йому залишився *прибуток*. У пекарні робітники знову своєю працею додають борошну вартості, випікаючи з нього хліб. А хліб, у свою чергу, повинен коштувати настільки більше від борошна, щоб пекар відшкодував усі витрати на борошно і оплату челяді і одержав свій прибуток.

Ми сказали вище, що вартість товару зростає настільки, наскільки вкладено у нього людської праці. Мірою вкладеної праці є кількість витрачених робочих годин.

Можна б, отже, всю вартість товару вимірювати робочими годинами й кожному робітникові, який своєю працею сприяв витворенню цієї вартості, виділяти відповідну частину згідно з вищезгаданою мірою.

Але куди б поділися в такому разі прибутки, що їх одержують капіталісти, як це ми показали в нашому прикладі?.. *Їх не було б зовсім*, якби робітник одержував плату за всі робочі години, які він витратив на службі капіталу.

Чи має тепер робітник плату, відповідну до всієї вартості своєї праці? Аж ніяк! Робітник одержує за свою працю тільки її *ринкову ціну*, тобто стільки, скільки конче потребує, щоб прожити, без огляду на те, скільки вартості своєю працею він додав товарові. За цю нужденну плату капіталіст велить йому працювати 10, 12, 14 або й 16 годин на добу. За цей час робітник виробляє нову вартість, що відповідає 10, 12, 14 або 16-годинній праці, а вартість плати, яку він одержав, ледве дорівнює, припустимо, п'ятигодинній праці; отже, капіталіст одержав завдяки йому вартість *неоплаченої праці* протягом 5, 7, 9 або 11 годин, і це становить його прибуток. З цього прибутку капіталіст повинен частину віддати купцеві, який бере в нього товар із наміром «заробити на ньому», а частину *урядові в формі податків*, які йдуть передусім на оплату війська та багатьох інших подібних речей.

Таким чином, ми бачимо, що всі прибутки фабриканта чи підприємця, купця, перепродувача тощо, як і податки, які вони всі платять, утворюються працею робітника. Робітник мусить працювати на поміщиків, фабрикантів, купців, крамарів, на військо і на різних дармоїдів, а сам одержує за це *шматок чорного хліба!*

Ось на кого ми працюємо!..

V. ЧИЯ ВИНА?

Робітник працює в поті чола, працює на шматок хліба, і праця його з кожним днем збільшує багатства. Вироби вдосконалюються завдяки поступу механіки, ціни їх за рахунок масового виробництва стають дедалі доступніші; тому люди стають все вимогливішими, все більше цивілізуються, рух посилюється і торгівля пожвавлюється. Це називається *поступом*, а пани капіталісти, з гордістю б'ють себе в груди, ніби говорячи: «Це *наша* справа; ми чи-

нимо цей поступ»,— і забувають, що без робітничих рук цього всього не було б!..

Але яка наша участь у цих вихвалюваних багатствах, у цих здобутках поступу? Говорять, що коли вироби дешевшають, то і для нас добре, бо ми можемо дешевше одягтися, дешевше жити. Але ж, кохані панове, ви найкраще знаєте, що як тільки життя робітника починає коштувати менше, то й заробіток його знижується; адже ви самі його відразу обрізаєте або ж його знижує конкуренція між робітниками, яких ви намножили без ліку внаслідок розвитку вашої промисловості!.. Отже, незважаючи на поступ, незважаючи на дешевизну, ми завжди маємо стільки, скільки конче потрібно нам для життя. І що ж нам з поступу?!

Робітник виробляє шовки і оксамити, найтонші полотна й чудові мережива, *а сам ходить у лахмітті; будує палаци, а живе в печерах; сіє пшеницю, а їсть висівки!*

Ви, котрі з нашої праці збираєте багатства, ви тішитеся поступом, живете в розкошах і зверхньо дивитеся на людину обдерту, злиденну, грубих звичаїв, без смаку і неотесану. Ви насичуєте почуття розкошами природи і мистецтва, ви маєте час і засоби на те, щоб розвивати серце й розум, словом, ви *прогресуєте*.

А робітник?.. Робітник не може піднятися вище первісного стану, не може звикати до вишуканих страв і доброго одягу, бо *він не має за що*. Робітник не може втішатися ані природою, ані творами мистецтва, бо груба праця приковує його до повсякденного життя і висить, як тягар, на його душі. Робітник не може розвиватися духовно, бо це *коштує;* не може, зрештою, бо *не має часу*. Хіба після 12, 14 і 16 годин тяжкої праці можна вимагати від людини, щоб вона була ще здатною до розумової праці?

Отже, робітник веде напівдике життя і недоумкувато дивиться на розкоші багачів, а коли прийде хвороба, старість, то можеш гинути на бруці, як старий пес, бо про тебе ніхто не пам'ятає!

Хто ж винен у тому, що так стоять справи? Чи винен цей або той фабрикант, цей або той купець, капіталіст чи шляхтич? Ні! Кожен з них зокрема (за винятком крайніх негідників, яких, зрештою, немало) може сміливо сказати, що він у цьому не винен, що так склалися обставини і що він за цих обставин інакше чинити не може, хіба що хотів би пожертвувати собою.

Насправді так і є. Одиниці ні в чому не винні: *винен лише весь суспільний лад, лад, слушно названий капіталістичним*, бо капітал відіграє в ньому головну роль. Доки існує цей лад, про поліпшення становища на користь робітника (тобто про рішуче й повне поліпшення) нема чого й думати.

Ми вже знаємо, звідки взявся капіталістичний лад і найману працю: внаслідок захоплення у власність знарядь праці і введення вільної конкуренції. Отже, доки засоби виробництва не стануть власністю всього трудового суспільства, а не окремих осіб, доки до вільної конкуренції не будуть допущені і робітники, які зараз є лише *жертвами* конкуренції, дотоді поступ для нас не існує, доти ми будемо в суспільстві паріями (позбавленими прав).

Але до цього часу не може також бути й мови про поступ у власному значенні цього слова, бо поступ, у якому беруть участь тільки певні невеликі частини суспільства, не є поступом людства.

Отже, завданням суспільства є домагатися того, щоб усі люди могли брати участь у поступі. Суспільство повинне докладати зусиль для того, щоб робітників було допущено до участі в ньому, а коли цього буде досягнуто, тільки тоді можна буде говорити про *поступ людства*.

А ми, пізнавши, в чому зло, також повинні невпинно домагатися наших прав і вимагати усунення суттєвих причин зла — тобто вад у суспільному ладі, бо все інше є і завжди буде тільки латанням дір.

[СТАНОВИЩЕ СЕЛЯН СЕЛА НАГУЄВИЧІВ]

Нагуєвичі, дня 20 липня 1881. Прошений від ред[акції] «Ргасу» написати дещо про життя-буття наших сільських людей з Дрогобицького повіту, та й ще написати в руській мові, я дуже радо беруся за перо, уважаючи тоту просьбу редакції знаком, що «Ргаса» розширює свої рамки і побіч міських робітників хоче також заниматися ширенням соціалістичної думки і між сільським українським і польським людом.

Ще більше радує нас всіх тут по селах, читаючих тоту єдину у нас робітницьку часопись, задуманий на осінь з'їзд усіх сільських і міських руських і польських робочих людей для спільної братерської наради над спільними ділами. Ми дуже багато обіцяємо собі з того з'їзду — нам так і здається, що від нього повинен початись новий, сильний загальноробітницький рух по всіх закутках нашого краю. Коби тільки наші люди зібрались якнайчисленніше для обміну своїх гадок, висказання своїх нужд і своїх бажань. А тепер скажу вам дещо про наше село і як у нім людям живеться. Нагуєвичі — велике село під самими Карпатами, котрі тут називаються Ділом. Воно лежить подовж невеличкої річки з обох боків. Грунти має горбкуваті, то каменисті, то глинкуваті, загалом дуже малоплідні, так що при недавнім, хоть і то ще пересаднім ошацуванні, село ціле зачислено до другого району, а на 9000 моргів парцель грунтових, котрі є в громаді, не знаю чи покладено 150 в першу класу щодо доброти грунту, та й ті перші класи по більшій часті наші газди рекламували, чуючись тим покривджені. Докладного обрахунку нашої власності грунтової не можу вам тепер подати, але надіюсь зробити се незабаром, то тільки скажу, що найбільша власність грунтова у нас дуже

рідко доходить до 20 моргів, а халупників та комірників маємо багато.

Головне джерело біди в громаді нашій тото, що не маємо толоки, ані взагалі ніякого пасовиська для худоби. До р. 1875 паслась ще наша худоба в лісах, хоть за оплатою і немалою (по 2 ринських від штуки), але від того часу тодішній міністр рільництва барон Мансфельд, той сам молоденький панок, що то недавно так завзято в раді державній нападав на теперішніх міністрів, об'їздячи наші околиці (він їздив до Борислава), казав наглухо заперти ліси для людської худоби. Так що в лісі тепер трава в хлопа виросте та й схне, а наша худоба по голих та тісних перелогах так само схне та гине. Тож і не диво, що від того часу у наших людей худоби стало, певно, о третю часть менше, а бідніші, не маючі перелогів, давно вже забули, як молоко смакує.

Та й тепер ще щопонеділка з самого нашого села женуть по 5—10 штук худоби на продаж (а купують хіба 1—2 штуки). Розуміється, менше худоби — менше й гною на полі, менше тягла, лихіша управа поля —менше й хліба. І справді, в послідніх числах нема єдиного такого року, щоби на передновинку навіть 16-морговий господар не мусив жити кукурудзяним (купованим в місті) хлібом та жиром, а о бідніших що вже й казати.

Джерел зарібку у нас давніше було двоє: воження латрів (polan sagowych) та тертиць і другого дерева до Дрогобича або Борислава (се, як бачиться, заробок для заможніших, маючих свій віз і тягло), ну, та й заробок у поблизькім Бориславі, куди йшли люди щонайбідніші. Тепер бориславський заробок майже зовсім пропав, так що найбіднішим людям нікуди дітися, зате податки у нас, богу дякувати, ладні собі, нівроку, і ледве чоловік з тяжкою бідою збудеться їх одного року — ого,— вже секвестратор їде брати фанти — бач, за другий рік вже належиться, а що нашим людям не легко приходиться їх складати, то осудіть хоть би з того, що коли по року з'їхав секвестратор фантувати за перший квартал, то на звиш 350 платячих податок заплатило було всього 29. А найменша міра податку у нас (від халупника, котрий має тільки хату, без ніякого поля) враз з додатками виносить 3 р[инських] 63 кр[ейцери], а коли ще до того додати побираючий податок «від руки» 15 крейцерів і екзекутного 5 %, то побачимо, що у нас найбідніший халупник платить річно трохи не 4 ринських

податку прямого, не говорячи вже о посереднім, який платить за сіль, тютюн та всяку потріб.

Се тільки деякі боки нашої нужди. Ми не згадуємо про визискування жидівське, урядницьке та посіпацьке, надіємся, що на загальноробітницькому зборі розкажемо все обширніше всім зібраним і надіємось також, що із других сторін сільські і міські люди розкажуть і нам все, що у них наболіло на серці, а щоб, знаючи спільне наше лихо, ми могли напроти нього одностайно стати, придумати спільний спосіб. Добре би було, якби такі практичні, часові спроби обговорювались і в «Ргасу», заки прийдуть під обраду робітницького збору, і я при найближчій способності не забуду написати вам, яка тут у нас згадка о тім ділі. А поки що бувайте здорові.

ЗНАДОБИ ДО СТАТИСТИКИ УКРАЇНИ

І. ЛІСОВІ ШКОДИ І КАРИ В с. НАГУЄВИЧАХ

Всякому, хто в послідніх кільканадцяти роках читав в Галичині польські газети або й сеймові бесіди, лучалося частенько чути, що наш мужик — «комуніст та соціаліст, чужої власности не шанує», а особливо до панського лісу так то вже його тягне, що роби що хочеш, стережи, як ока в голові, а таки нічого не поможе, піде і вкраде. Як кажу, бесіди такі роздавалися досить часто по газетах, ба і в сеймі, де сиділи також мужики. Що ж мужики наші на те? А що ж би: одні мовчали, а другі й прямо признавали, що, мовляв, не без того воно й є, без лісу мужикові не можна. Ну, вже нехай би там в хаті протопити, то хто багатший і купив би сухарини (бідніший і того не може, значиться, мусить красти), але от лучиться чи підтока до воза, чи полудрабок, чи спиці до колеса, чи вилки, чи грабевно, чи що-небудь таке друге понадобиться, то що тоді? Штука така, що треба дібрати в лісі, а тут ще хто знає, чи схоче пан се продати (камера, н[а]пр., то певно, що й зовсім не продасть), а часом потрібно швидко, для хвильової потреби,— куди там ходити до пана, торгуватися, водити зліс-ного на місце,— та й ще за таку дрібницю? От і виходить, *що в селі кождий, хоч і найчеснїший мужик, мусить бути лісовим злодієм*. Та тільки що ж? Хоч пани, суди і устави й забороняють виразно ходити в ліс за чим там небудь, карають за «лісові шкоди» досить остро, а все-таки мужики своє роблять, і що більше, *лісової крадіжі не вважають крадіжжю*, не вважають ділом ганьблячим, розуміється, до певної міри, бо, н[а]пр., вкрасти старого дуба або дерево в лісі вже оброблене,— се інше діло. Але дрібна лісова крадіж (збирання сухарини, грибів, ягід, жолудів, листя, горіхів, ба навіть рубання з пня трохи грубших дерев,

таких, які можна плечем винести, чи то на топливо, чи на «матерію») вважається ділом негрішним. Але се вже належить до етнографії, не до статистики, се звичай, котрого корінь лежить чи то в почутті необхідної потреби таких вчинків, чи, може, в глухих споминках давнього громадського владіння лісами, т[о] є[сть] в понятті, що ліс «божий та людський» і що «пан лісу не насадив, щоб міг другим зборонити». Досить того, що воно так є і що пани та заряди дібр камеральних «не можуть собі ради дати з злодіями та комуністами», т[о] є[сть], іншими словами, беруть за той звичай з мужиків добру драчку.

В нашім селі Нагуєвичах (камеральщина) існує заряд лісовий з зарядчиком, котрий має собі до помочі одного практиканта (укінченого ученика лісової школи), надстражником і двома стражниками. Оті-то стражники мусять пильнувати лісів і подавати кождого на укарання (на штраф), кого тільки придиблять у лісі. Вони записують ім'я придибаного і подають до зарядчика, а той до староства. Коли там таких проступців нагромадиться досить, то відтам з'їздить урядник і в будинку заряду лісового робить щось, немов переслухання і розправу. Дуже рідко лучається, щоб він увільнив кого з оскаржених від кари: стражники — люди присяглі; їм, значиться, є віра, хоч частенько стражники, маючи на кого яку злість, можуть йому безневинно досолити. Цілий суд над 10—20 або й більше «шкідниками лісовими» триває звичайно не довше, як півгодини, а пан ад'юнкт об'їде за один день і кілька сіл, кажучи собі в кождім селі платити грубенькі «кошти комісії».

Лучається й так, що коли шкідників набереться більше, то він поділить їх собі на два рази, щоб узяти подвійні кошти.

Кара, на яку засуджують за шкоди лісові, буває четверака, і то так, що на кождого засудженого приходиться три кари. Поперед усього він мусить зарядові лісовому заплатити властиву *кару* за шкоду, далі пану ад'юнктові кошти комісії, а в кінці «за ушкоджену культуру» до каси податкової, котра, кажуть, складає ті «культурні» гроші на фонд убогих. Але на «культуру» засуджують не всіх,— а коли кого не засудять на «культуру», то засуджують на арешт. Або арешт, або культура!

Якось-то, порядкуючи нагуївські громадські папери, я наткнувся на спорий зв'язок розпоряджень дрогобицько-

го староства до нагуївського начальника громадського, де староство подає виказ засуджених і їх кар з порученням до начальника стягнути гроші і віддати староству. Я переглянув ті письма і побачив ось що. Від половини 1875 до половини 1882 років — бо з того часу викази лежать передо мною — було в Нагуєвичах декретів за лісові шкоди 51, в котрих засуджено загалом 680 людей, старших, молодших і дітей. Замічу, що з початком 1880 р. Нагуевичі числили 1650 душ і що затим засуджених за лісові шкоди в послідніх 8 роках маємо 42 %. Ось подрібний виказ їх кар.

Рік	Число засу[дже-них]	Кара		Культура		Кошти ком.		Арешт	
		гульд[енів]	кр[ейцерів]	гульд[енів]	кр[ейцерів]	гульд[енів]	кр[ейцерів]	діб	годин
1875	104	95	70	103	—	24	19	19	—
1876	59	29	16	27	—	26	4	34	—
1877	58	28	87	7	—	26	17	46	—
1878	107	54	16	14	50	25	60	68	15
1879	79	49	97	3	—	22	47	67	—
1880	83	56	12	19	—	23	43½	61	—
1881	131	74	10	2	—	28	59	124	—
1882	59	26	3	2	—	17	82	57	12
Разом	680	414	11	177	50	194	31½	477	3

Значиться, громада наша за послідніх 8 літ, крім усяких других податків, *зложила ще 785 гульд[енів] 92½ кр[ейцера] за лісові шкоди і відсиділа мало що не півтора року в арешті*. Та тільки се не все, се тільки за дрібніші шкоди! За більші шкоди, н[а]пр., за зрубання живого дерева абощо, судить суд повітовий в Дрогобичі і засуджує далеко на більші кари, особливо не щадячи арешту. Я знаю примір, де за одну стяту вільху, таку, що, розрубавши на два кусники, двоє молодих людей понесли на плечах, ті люди, крім заплачених кар, сиділи одно 14, а друге 21 день в арешті. Виказу тих більших кар у мене нема, замічу тільки, що вони, безперечно, далеко не такі численні, як дрібні кари.

І се, зауважте, спадає по найбільшій часті (принаймні 60 %) на найбідніших людей в громаді і на дітей! Нічого сказати, гарно при такім порядку зможеться «культура

крайова»! Ну що, якби так узяв хто та почислив сей тихий податок з усіх громад по краю, а взяв вже не 786, а хоч би по 50 г[ульденів] річно,— ну, дорахувався б він, певно, гарної суми!

Я хотів би був подати також перегляд того, за що іменно були визначені ті кари, але таких записів — вони, певно, є у зарядчика — не міг роздобути. Случайно тільки найшов одну картку з того спису, де були записані чотири шкідники, ураз із тим, яку шкоду зробили, хто їх подав і на яку кару їх засуджено. Ся карточка дуже цікава, і я подаю її дослівно, викинувши дати і назву стражника, яко не належачі до речі.

«Leś, syn Ilka Witkowicza, za zbieranie leżaniny (сухого ломаччя): 1 osika sucha, 3 m. długa, 10 ctm. gruba — 10 ct.

Jewka Sopotnicka, za to samo : 1 wiązka zbieraniny miękkiej — 10 ct.

Andruś Badyński, za to samo: 1 jodła sucha, 18 ctm. gruba, 5 m. długa — 41 ct.

Marya, żona, i Feśka, córka Hrynia Powcha, za zbieranie owoców leśnych: poziomek (суниць) — 80 ct.»[1]

Та тільки не думайте, що невеличкі, обіч виписані суми грошей (для бідного мужика — а такі всі тут виписані — і вони великі, особливо дві послідні) — щоб се було все! Прийде ще до того і арешт, і культура, і кошти комісії! А скажіть самі, яка шкода лісові і культурі лісовій із збирання суниць, або сухого лому, або хоч би і з забрання сухої ялички на 18 сантиметрів завгрубшки, а 5 метрів задовжки! Та ба — раз признаєте щось подібного, то вже й стоїте на прямій дорозі до комунізму, а що ж би тоді робила наша бюрократія, хто би тоді провадив безконечні ex officio[2] переписки за всяку дурницю, протоколи, вказі, справоздання, реляції та нотації. І над тим стоїть подумати!

---

[1] Лесь, син Ілька Вітковича, за збирання сухого ломаччя 1 осика суха, 3 *м* завдовжки, 10 *см* завтовшки — 10 центів.

Євка Сопотницька за те саме: 1 в'язка хмизу — 10 центів.

Андрусь Бадинський за те саме: 1 суха ялиця, завтовшки 18 *см*, завдовжки 5 *м* — 41 цент.

Марія, жінка, і Феська, дочка Гриня Повха за збирання лісових ягід: суниць — 80 центів *(польськ.)*.— *Ред.*

[2] Офіційно *(лат.)*.— *Ред.*

ГАЛИЦЬКА ІНДЕМНІЗАЦІЯ[1]

ВСТУП

Коли при кінці сьогорічної сесії Ради державної* в Відні кабінет гр[афа] Тааффе* особливо, за починомміністра для Галичини Земялковського*, заявив охоту довести до остаточного полагодження спірне питання галицьких індемнізаційних фондів і заявив при тім, що за підставу правних і фінансових пертрактацій уважати буде точки, уложені ще в р. 1868 членом т[ак] зв[аного] Bürgerministerium[2] Брестелем*, то централістичні часописи, особливо «Neue freie Presse»* і «Deutsche Zeitung»* підняли страшний крик, що ось, мовляв, міністерство гр[афа] Тааффе задумало з скарбу державного дати панам полякам сто мільйонів з[лотих] р[инських] в дарунку. Крик той се не був пустий газетний крик, але був справді відголосом переконань і виводів значної часті послів ради державної, головно німецьких, і то цікава річ, без огляду на те, до якого сторонництва вони тепер зачисляються: чи до автономічного, чи до централістичного. В дусі тих газет промовляли свого часу і Лінбахер*, нинішній союзник поляків, і панове Гербст*,

---

[1] Отся стаття, перша моя студія на полі суспільно-економічних відносин Галичини, була написана в вересні 1882 р., і то головно на основі польської статті «Sumy galicyjskie», друкованої в краківськім щоденнику «Reforma»* і виданої пізніше окремою книжкою. Моя стаття, що декуди доповнює представлення польського автора, не змінюючи його висновків, була друкована в «Ділі»* того ж року, в ч[ислах] 68—71, із підписом *М****. Передрукувано її тут, поправляючи декуди мову, як одинокий руський причинок до перекладів із польської мови, аби в отсьому томі подати все, писане мною про справу галицької індемнізації, як один із епілогів до моєї «Історії панщини в Галичині». Львів, д[ня] 22 лютого 1914. Іван Франко.

[2] Громадянське міністерство *(нім.)*.— *Ред.*

Штурм*, Альтер* і ін. Не заважить зазначити, що ті самі газети й ті самі німецькі посли з давен-давна виступали, хоч для ока, прихильно до русинів, може, більше з огляду на опозицію до поляків, ніж на добро русинів. Не судячи, впрочім, їх давнішого поступування, чи й наскільки воно в даних разах було корисне або некорисне для нас, мусимо бодай про той остатній їх виступ сказати, що тут більшу ролю грала сліпа нехіть до слов'ян і до Галичини, ніж огляд на добро нашого краю й народу. Панове німці, клерикали й ліберали, котрі так голосно кричали про величезний, стомільйоновий дарунок для поляків, очевидно, або не знали, або не хотіли подумати, який се дарунок, які й для кого можуть бути його наслідки. Поперед усього треба їм було подумати й виразно переконатися, чи справді міністерство гадає тут робити комусь який дарунок, чи, може, воно гадає тільки сповнити свій обов'язок, та й то ще чи в повній, чи, може, й не в повній мірі? А розібравши те, вони вже й не були би потребували дальше застановлятися над тим, чи, пр[иміром], «недарування» тих мільйонів Галичини і стягнення їх від неї було би справедливе, на законах оперте, і чи вийшло би на добро краю? Але здається, що між німцями-централістами панує засада: опозиція для опозиції проти поляків, без огляду на правду й справедливість, без огляду на те, чи народам самим від тої опозиції холодно, чи гаряче.

Міністерство гр[афа] Тааффе, не дбаючи на ті противні голоси, обіцяло-таки на біжучій сесії сейму галицького внести проект угоди між краєм і державою в справі фондів індемнізаційних. І справді, в суботу минулого тижня (9 вересня) опублікували львівські газети короткий, без усяких мотивів проект урядовий, котрий уповні перепечатано також і в «Ділі». Зазначу згори, що проект той у меншій мірі задоволяє край, ніж колишній проект Брестеля, і треба сумніватися, чи на його підставі зможе бути заключена остаточна угода без нараження цілого краю на дуже значні страти. Зазначу далі також і те, що й проект Брестеля з р. 1868 був навіть не в строго правнім, але і в витворенім із часом via facti[1] стані речей далеко не задоволяючий. Але така-то вже доля нашої бідної Галичини, що мусить відповідати за свої й чужі провини: впутана мимо своєї волі в тисячні крючки та гачки дотеперішніх законів індем-

[1] Фактичним шляхом *(лат.).— Ред.*

нізаційних, вона не може з них випутатися без страти. мусить тратити чи сюди, чи туди, а найбільше, що можуть зробити наші сеймові посли, се по можності вменшити ті страти. Розуміється, й тут по них небагато можна надіятися, особливо при загальній апатії та малій дбалості про добро краю, яка проявляється в теперішній сесії сеймовій, а також при зручності й хитрості партії краківсько-подільської*, котра буде старатися повернути сю справу по можності на свою користь із ущербом інтересів народу.

Вважаю конечним зазначити зараз на вступі своє становище в тій справі, аби в протягу сеї статті про індемнізацію, коли прийдеться стояти супроти німців-централістів, а по стороні сейму й виділу крайового, деякі з наших «опозиціоністів для опозиції» не подумали, що й я стою по стороні польських панів. Цілість отсеї розвідки, в якій на підставі урядових джерел буде показана, з одного боку, безпідставність бесіди німців про «стомільйоновий дарунок для Галичини», а з другого боку хибна політика наших панів покаже найвиразніше, що в розборі дуже важної та дуже запутаної справи галицької індемнізації я стою на становищі, одиноко відповіднім для русина, на становищі правдивих інтересів простого як руського, так і польського народу.

I. СКАСУВАННЯ ПАНЩИНИ

Читаючи оповідання польських, особливо новіших, письменників про життя селянства за часів давньої Польщі, попросту дивуешся, як то добре й щасливо жилося селянинові під опікою шляхти. «Za czasów Rzeczypospolitej chłop nie czuł ciężarów pańszczyzny[1],— пише один сучасний автор[2],— uczuł je dopiero pod nowem (австрійським) panowaniem»[3]. Слова ті — се тільки повторення давньої казки, поміщеної ще 1790 р. в брошурі «Uwagi nad rządem Galicyjskiem, przyczyny, dla których do tego stopnia nikczemności Prowincya ta przyszła, a nakoniec sposoby, jakiemi by los tego Kraju poprawić można», де ось що говориться

[1] За часів Речі Посполитої селянин не відчував тягарів панщини *(польськ.).— Ред.*

[2] Sumy galicyjskie, rzecz o setce milionów długu czy wierzytelności Galicyi u skarbu państwa. Dodatek do N-ru 189 «Reformy».

[3] Відчув він його допіру, за нового (австрійського) панування *(польськ.).— Ред.*

(цитую з німецького перекладу тої брошури, поміщеного в першім томі Грельмана* «Statistische Aufklärungen»): «Згідний, від нетямних часів існуючий звичай витворив між панами й підданими певну мовчки прийняту угоду. Пан давав підданому свій власний (?) грунт до ужитку, дбав про нього, запомагав його родину, і так змагалося число людей і робочих рук. За те підданий був обов'язаний силою взаємних контрактових зобов'язань (?) замість опроцентування грунту сповняти панові панщину й інші роботи. Та умова була способом якнайтісніше зв'язати добро пана з добром (?) підданого... Про той не нещасливий стан (nicht unglücklicher Zustand) підданих аж до початку австрійського панування свідчить згода між панами й підданими»[1]. І се говорили польські пани якраз кілька літ після гайдамацьких завірюх, серед невтишених іще розрухів селянських, нападів опришків і тисячних випадків утікання хліборобів у степи та ліси від панщини! Вони мали стільки смілості говорити про добробут підданих, котрі, як показують тодішні інвентарі, навіть у таких розмірно не дуже ще притиснених краях, як Волинь, Полісся й Поділля, відбували панщини, шарварків і давали датків натурою на 214—321 робочих днів у році[2]. Навіть польські, трохи тверезіші письменники, особливо з «тісних» 40-вих років, признають, що не все то був такий рай за часів давньої Польщі, що «wkradający się między wszystkie stany (чи й між селян?), zbytek wzniecił i między właścicielami dóbr ziemskich potrzebę wyciągnienia intrat, pomnożenia pól dworskich, nakoniec w braku dochodów wycinano lasy, w których chłopek niemałą znajdował dla siebie pomoc»[3]. А втім, здається, зайва річ нагадувати ті часи. Кождий знає, коли не з власного досвіду, то з оповідань батьків і дідів, які то були часи. Самі, впрочім, польські письменники признають, що в остатніх часах Речі Посполитої селянина не хоронили ніякі права, ні

---

[1] Grellmann. Statistische Aufklärungen über wichtige Teile der österreichischen Monarchie. Erster Band. Göttingen, 1795, стор. 176 і 178.

[2] Гляди прекрасну статтю В. Антоновича* «Исследование о крестьянах в Юго-Западной России по актам 1700—1798 годов».

[3] [Потяг до розкоші, що проникав у всі стани... викликав серед власників землі потребу в тому, щоб мати прибуток, розширювати двірські землі, врешті через брак доходів вирублювати ліси, в яких мужичок знаходив для себе чималу підтримку *(польськ.)*.— *Ред.*] Hieronima Łodyńskiego Projekt stopniowej zmiany stosunków włościan w Galicyi. We Lwowie, 1845.

закони, що «dla braku sprężystosci rządu szlachta prawie udzielnie rządziła w swych majątkach», що тільки «prawidła wiary świętej, w sercach przodków naszych głębiej (ніж у кого?) zaszczepione, miłość bliźnego nakazujące, czyniły byt poddanego lepszym od dzisiejszego»[1]. Вже з того самого признання видно, що безпека хліборобів була зовсім невелика, а її запорука майже ніяка.

Коли Австрія зайняла Галичину, першим ділом її правителів (Йосифа II*) було зробити пільгу селянам, «uchylić nadużycia»[2], як каже Лодинський, знести невільниче підданство і через заведення корінних інвентарів (Stockinventarien) зробити лад у панщизняних відносинах, унормувати роботи й престації, які мусили відбувати піддані своїм панам, а через уладження урбаріального поміру виразно виділити грунти домініальні (панські) від рустикальних (селянських). Очевидна річ, що ті нові розпорядження, а також деякі дрібні формальності (як, н[а]пр., те, що шляхті казали складати присягу вірності на руки урядників окружних, а не на руки цісаревої в Відні, як сього пани домагалися!) не могли припасти до смаку галицько-польським панам. Навиклі до безмежної самоволі, котру називали «wolnością»[3], відверталися вони від нових бюрократичних порядків і тужили за недавнім, із власної вини утраченим раєм.

Не диво, що шляхта від самого початку кинулася конспірувати проти Австрії і намірила навіть 1797 р. зробити повстання Але правительство австрійське дізналося про наміри поляків і постаралося ослабити їх. Одного року (1797 р.) вибрало воно з Галичини 20 000 рекрута, наложило подвійну контрибуцію в грошах і збіжжі та заборонило вивіз збіжжя за границю (Віслою й Саном), що творив досі головне джерело панських доходів[4]. Але найдужче підірва-

[1] [Через нерозторопність уряду шляхта правила в своїх маєтках майже як удільна, що тільки закони святої віри, які вимагали любові до ближнього і були глибше... защеплені в серцях наших предків, робили життя підданого кращим, ніж тепер *(польськ.).— Ред.*] Hieronim Łodyński, там же, с. 5—6.

[2] Відмовитися від зловживань *(польськ.).— Ред.*

[3] Свободою *(польськ.).— Ред.*

[4] Див. про се W Kalinka*. Sejm czteroletni, t. II, część 1, księga IV (wydanie czwarte. W Krakowie, 1895, c. 104—127). Пор[івняй] також мою книжку «Громадські шпихліри в Галичині 1784—1849 р.» (Українсько-руський архів, т. II, с. XXXII—XLIII).

ло австрійське правительство економічну силу шляхти, віднявши їй за половину ціни соляні жупи та копальні, котрі в давній Польщі були власністю приватною, а в Австрії стали монополем державним (regie).

Коли всі ті розпорядження правительства, вимірені проти шляхти, а мало дотикаючі простого народу, раз у раз піддержували нехіть шляхти до Австрії, то тим більше мусила сердити її прихильність, яку правительство австрійське оказало русинам, опікуючися їх народністю та розбуджуючи їх мову й письменство до нового життя. Ще й тепер у писаннях польських політиків дуже часто можна стрітити жалоби на те, що уряд австрійський «вкинув головню незгоди не тільки між хату й двір, але також між дітей одної матері, між дві галузі одного «лехицького щепу», то є між русинів і поляків. Розуміється, ми, русини, вдячні урядові австрійському за ту «головню», котра розжарила в нас огонь народного самопізнання, і здається, що так само думати буде й кождий чоловіколюбець, котрий щиро вітає розбуджене самопізнання та почуття людської гідності у кождого, хоч би й як малого, хоч би й як пригнетеного народу.

Але найбільше причин до незадоволення насували панам якраз самі панщизняні відносини. Вони накладали на них обов'язок запомагати селян у потребі, до чого пани, мимо своєї захвалюваної щедрості і «miłości bliźniego»[1], бачиться, не дуже були прудкі, скоро Йосиф II мусив аж осібним патентом наганяти їх до того, дальше справувати безплатно над підданими нижчу юрисдикцію карну й цивільну, перестерігати приписів поліційних, провадити конскрибування й асентерування рекрутів і т. д. Сповнювання тих різнорідних обов'язків мусило робити чимраз більший розділ між підданими й панами, який, власне, при неустаючих аспіраціях до відбудування Польщі був панам зовсім непожаданий. Вони побачили, що положення їх стало дуже погане: з одного боку, мужик бачить у них гнобителів і ворогів, а, з другого боку, уряд бачить у них конспіраторів і бунтівників. Мужик не радо підлягав домініальній юрисдикції і, маючи собі запевнену протекцію уряду, удавався до нього з тисячними скаргами на панів; скарги ті дуже часто доводили до процесів, а коли й не доводили до них, все-таки псували ще дужче справу шляхти,

[1] Любові до ближнього *(польськ.).— Ред.*

котра, маючи в своїх руках безпосередню зверхність над мужиком, мстилася на нім за те, що жалувався перед окружним комісаром[1].

Положення ставало чимраз прикріше, і шляхті конче треба було подумати, аби як-будь із нього вирватися. Дороги були дві: або зректися своїх політичних аспірацій і стати рука в руку з урядом, або старатися притягнути до себе мужиків, стати рука в руку з ними проти уряду, розуміється, в ім'я своїх польських аспірацій. Перша дорога тоді була майже неможлива, і бюрократичний уряд австрійський не міг бути надійним союзником. Лишалася друга дорога, і шляхта польська, хоч не швидко й не твердо, ступила на неї. Особливо по невдалій революції 1831 року шляхта польська переконалася, що без простого народу, без мужика всі політичні замисли будуть мріями й фантазіями. Повстає польська демократія, котра старається ширити думки (хоч і зовсім не ясної) єдності шляхти з народом, а також підносить гадку знесення панщини. Зразу думки ті приймаються слабо. В 1790 р. шляхта галицька вірила твердо, що мужики будуть своїм панам із доброї волі на віки вічні робити панщину[2]; але вже в сорокових роках XIX-ого століття на сеймах станових* (1842, 1844) даються чути голоси про потребу знесення панщини, 1844 р. сейм становий ухвалює навіть петицію до цісаря о установлення комісії, котра би «pozostawiając na uboczu wszelkie kwestye niewczesne, miała tylko wyjaśnić te potrzeby, których zaspokojenie bez naruszenia czyjejkolwiek własności lub wolności mogłoby uczynić włościanina galicyjskiego zdolnym do tego, żeby pod względem dobrobytu zbliżył się do poddanych innych c. k. prowincyj»[3]. Як бачимо, про увільнення та увласнення му-

---

[1] «A jeśli chłop skargę zaniesie, czyliż nie dozna cierpkich skutków, gdy mu najtrudniejsza, niszcząca jego zdrowie lub jego zaprzęg dobrana będzie pańszczyzna?» [А якщо селянин занесе скаргу, чи не зазнає прикрих наслідків, коли йому доберуть найтруднішу панщину, що нищить його здоров'я або його тягло? *(польськ.).— Ред.*] — H. Łodyński, Projekt, ст. 5.

[2] Пор. Grellmann. Statistische Aufklärungen, Bd. 1, стор. 227.

[3] [Залишаючи осторонь всілякі несвоєчасні питання, повинна була виявити ті потреби, задоволення яких без порушення чиєїсь власності або свободи могло б зробити галицького селянина спроможним наблизитися за своїм добробутом до підданих інших цісарсько-королівських провінцій *(польськ.).— Ред.*] Sumy galicyjskie, Dodatek do Nr. 189 „Reformy".

жика тут і мови нема, дарма, що теперішні поляки так часто й так гордо покликаються на той сейм постулатовий та на його ухвалу в р. 1844. Але все-таки в тій петиції починає неясно просвічувати думка, що треба якось улегшити долю підданих, хоч, розуміється, «bez naruszenia czyjej kolwiek (читай: szlacheckiej) własności i wolności»[1]. Як треба розуміти ті слова, про се повчає цитований уже Лодинський у своїм «Проекті», кажучи (стор. 8): «Dziedzic wsi jest wyłącznym panem wszystkich dworskich pól, lasów i t. p.; jest oraz właścicielem przywiązanej do gruntu włościańskiego pańszczyzny. On za to zapłacił (кому? коли? що?), z tym warunkiem pierwszy założyciel włości rozdał między poddanych część swoich (?) łanów. Takową więc pańszczyznę znieść, odjąć dziedzicowi jedyny prawie sposób uprawiania swych gruntów, byłoby prawdziwą niesprawiedliwością»[2]. Можемо, отже, напевно сказати, що до 1846 року думки про скасування панщини й увільнення підданих серед польської шляхти в Галичині були дуже неясні та рідкі явища.

Настав рік 1846. Давнє невдоволення між підданими й панами вибухло страшною, кровавою пожежею, вибухло якраз на польській землі. Шляхту огорнув загальний переполох. Деякі з переляканих і потерпівших, навіть недавні революціонери й демократи (як, н[а]пр., Вікентій Поль* та Рішард Бервінський* і ін.) відвернулися зовсім від народу й почали навіть доказувати, що й зовсім нема ніякого польського люду, а єсть тільки шляхта. Зате інші, молодші, гарячіші почали трохи сміліше виступати в напрямі демократичнім, а навіть деякі з них пішли просто між народ (поет Ценглевич*), аби еднати його для польського патріотичного діла, котре мало розпочатися 1846 р. Діло не вдалося, польські демократи поплатилися за нього хто довголітньою тюрмою (Смолька*, Земялковський), а хто й смертю (Вішневський*); але думка їх знести панщину і таким способом привернути до себе неприхильний люд набрала тепер

---

[1] Без порушення чиєїсь (читай: шляхетської) власності і свободи *(польськ.).— Ред.*

[2] Дідич села є єдиним паном усіх двірських полів, лісів і т. ін., він є також власником належної за селянську землю панщини. Він за це заплатив (кому? коли? що?), з такою умовою перший засновник села роздав з-поміж підданих частину своїх (?) ланів. Значить, знищити таку панщину, забрати у дідича майже єдиний спосіб обробітку його грунтів було б справжньою несправедливістю *(польськ.).— Ред.*

наслідком страшних подій великої сили. Сейм становий у початку 1848 року знов ухвалює петицію до цісаря о увільнення селян, але, не чекаючи на відповідь із Відня (дуже квапно, бач, діялося панам полякам, потрібно було народу для нової «патріотичної акції», і ну ж «тоді коня сідлати, як на нього сідати»), шляхта почала на власну руку зносити панщину, чи то даруючи її зовсім, чи тільки лишаючи означення ближчих умов на пізніше. Як сказано, квапно припало шляхті! Зараз повторилися й комітети у Львові, Кракові, Тарнові й інших повітових містах, аби перевести се діло «якнайскорше та якнайзагальніше»[1]. Що при тім незвичайнім поспіху панам польським зовсім не ходило о піднесення «матеріального й морального добра народу», як вони перед тим і потім любили декламувати, що тут ходило о інтереси чисто політичні, що се тільки був зручно обдуманий маневр, аби хоч хвилево потягнути за собою народ і його крепкими плечима підперти свою шляхетсько-патріотичну акцію, се посвідчує дуже багато характеристичних пам'яток того часу. І так, н[а]пр., уложена на той випадок і для руських селян призначена «Піснь радості» (друкована у Петра Піллера*, без означення року, латинськими буквами) говорить раз у раз тільки про згоду хлопів із ляхами, про братання і т. д.,— та ані одним словом не згадує про те, що пани, зносячи панщину, хотять зробити полегшу хлопові, хотять надати йому землю й свободу. А що та «Піснь радості» не кождому з наших читачів відома, подаю тут її важніші строфи:

Ой летіла ластівонька та понад рікою,
Змилувалися ляшеньки над нашой бідою.
З'їхалися та ді Львова, стали розмовляти:
«Занехаймо на панщину хлопів виганяти!
Занехаймо виганяти, годі того буде,
Бо і хлоп не товарина, бо і хлопи люде».
Написали до цісаря, нехай о тім знає,
Що для хлопів пан ся своєй панщини зрікає.
Прилетіла ластівонька та до нас з весною;
Ой приїхав пан зі Львова до нас з новиною.
Ой приїхав та й сказав нам: «Помагай біг, люде!
Як бувало, так бувало, тепер добре буде».
Нема тепер вже панщини, нема гатамана,
Щоб ходив колядувати попід вікна з рана.
Нема хлопа, нема пана, лише всі єднакі,
Так всі хочем, і так усі жадають поляки.

[1] Sumy galicyjskie, loc. cit.

Ой летіла ластівонька понад берегами;
Най ляхи будуть здорові, тримаймо з ляхами!

Політична тенденція цілого діла з тої пісні очевидна. Тому й не диво, що уряд зараз добачив її. Губернатор Галичини гр[аф] Стадіон* доносить до Відня про ту роботу польської шляхти, представляючи виразно її політичні цілі і ясно вказуючи, що поляки хотять завабити народ хвильовою обіцянкою, аби поміг їм відбудувати Польщу,— а тоді вони собі назад спокійно привернуть панщину. Радить, отже, найвищому правительству вирвати оружжя з рук шляхти і прив'язати люд іще тісніше до уряду, даруючи йому урядово панщину. Майже рівночасно з тим представленням гр[афа] Стадіона прибула до Відня депутація польської шляхти (6 цвітня), домагаючися також знесення панщини. Цісар Фердінанд* прирік, і справді д[ня] 17 цвітня 1848 року появився на світ патент цісарський «О знесенні всякої панщини й інших підданських повинностей». Уже 22 цвітня вийшло розпорядження губерніальне, яким оголошено знесення панщини «на кошт держави»; рівночасно розіслано по цілім краю комісарів з окремою інструкцією — оголосити народові надану йому свободу. Від 15 (3 старого стилю) мая мала перестати всяка панщина, всякі примусові роботи, всякі з підданських відносин випливаючі зобов'язання підданих до панів. Вправді панам приобіцяно в тім патенті винагороду за утрачені права й престації, але ту винагороду мало їм сплатити само правительство.

II. ЗАКОНИ ІНДЕМНІЗАЦІЙНІ

Першим і основним законом, що дотикався галицької справи індемнізаційної, треба вважати згаданий уже патент цісаря Фердінанда I з д[ня] 17 цвітня 1848. Патент той зніс у Галичині панщину скорше, ніж вона була знесена в інших краях коронних Австрії, і виразно перейняв цілий тягар відшкодування панів на скарб державний.

Сказано вже, що в тім самім часі галицька шляхта для цілей чисто політично-патріотичних задумала була знести панщину і що деякі дідичі на власну руку почали дарувати панщину чи то зовсім без відплати, чи то лишаючи всякі «невчасні» питання на пізніше. Ходило головно о ефект у даній хвилі. Сказано також, що тодішній губернатор Галичи-

ни гр[аф] Стадіон у своїм рапорті до правительства радив випередити шляхту й, даруючи підданим панщину, позискати їх для правительства. З того вже випливає, що й маніфестація правительства не могла бути також без примішок політичних; значить, і правительству при тій важній для долі цілого краю на довгі часи реформі не ходило о реформу саму, о поправу долі народу, як радше о зашахування противника, значить, у послідній лінії також о якнайкорисніший ефект перед мужицтвом.

Тим тільки вияснимо той безпримірний у історії австрійського законодавства поспіх, із яким у Відні видано, а в Галичині опубліковано патент із 17 цвітня, і ту величезну уступчивість і щедрість,із якою правительство попросту дарувало підданим панщину «навіть із посвяченням скарбу державного», як сказано при кінці самого патенту. Основні постанови того патенту, так важного для цілої внутрішньої історії нашого краю, можна передати в отсих трьох точках:

1) панщина і всякі інші підданські повинності знесені, і то вже від д[ня] 3 (15) мая 1848 р.;

2) натомість сервітути підданські на добрах домінікальних лишаються ненарушені, тільки що селяни мусять за їх уживання платити дідичам певну винадгороду;

3) суму викупу панщини по відтрученні одної третьої часті за знесення обов'язків, котрі сповнювали дідичі, а також по відтягненні тої винадгороди від селян за уживання сервітутів, що припадає домініям, без огляду на високість тої винадгороди,виплатить властителям дібр держава зі скарбу державного і на кошт того скарбу.

На сю остатню фразу покладено в патенті особливий нагиск, бо повторено її аж чотири рази; в §§ 7 і 11, у другім уступі § 7-го і в урочистім закінченні, де в конклюзії завзивається селян до «незламної вірності й прихильності для нас і нашого правительства»[1].

Коли, отже, тим патентом панщина в Галичині була вже знесена, в інших краях австрійської корони вона існувала ще аж до осені 1848 року, т. є. доти, доки перший конституційний сейм на внесення шлезького посла Ганса Кудліха* не ухвалив, а цісар окремим патентом того самого таки дня (7 вересня 1848 р.) не санкціонував її знесення в цілій Австрії. Патент із 7 вересня значно й основно різниться від

[1] Патент сей у польськім перекладі напечатаний в урядовім виданні «Zbiór ustaw prowincyonalnych» з р. 1848, стор. 38.

патенту з 17 цвітня і творить у Австрії подвійну норму правну для трактування справ індемнізаційних. Поперед усього порівняння тих двох патентів виказує, що коли патент для Галичини (з 17 цвітня) являється законом переважно економічним, хоч і не без примішок політичної тенденції, то патент із 7 вересня був законом наскрізь політичним і в економічні подрібності щодо джерел індемнізації, її високості і т. д. зовсім не входить. Головні постанови патенту з 7 вересня можна виложити ось у яких точках:

1) підданство і всі з цього випливаючі відносини, тягарі й данини, а також усі закони, що нормують ті відносини, зносяться.

2) за всі з особових відносин підданських випливаючі права й користі не має бути дідичам дана ніяка винадгорода, але зате мусять відпасти і всі для дідичів випливаючі тягарі.

3) за роботи панщизняні, дачки в натурі і грошах, котрі піддані мусили відбувати дідичам, має бути тим дідичам дана винадгорода. Комісія, вибрана в тій цілі з відпоручників усіх провінцій, має означити спосіб і високість тої винадгороди, а також спосіб, як би «утворити в тій цілі фонд із джерел дотичної провінції, з котрого фонду виключно на дотичну провінцію обчислена в будущім квота індемнізаційна могла би при посередництві уряду бути уморена»[1].

Бачимо тут, отже, основну різницю ту, що про скарб державний та його зобов'язання до сплати індемнізації тут бесіди нема, а зате виразно говориться «про джерела дотичної провінції», з яких виключно повинен бути виплачений капітал індемнізаційний. Уряд бере тут на себе ролю не зобов'язаного, як у патенті з 17 цвітня, а тільки ролю посередника. Очевидна річ, отже, що патент із 17 цвітня і патент із 7 вересня стоять із собою в суперечності і вводять двояку основу в трактування справ індемнізаційних: одну для Галичини, а другу для інших країв австрійської корони.

«Але що ж,— запитає, може, дехто,— чи не виключають ті патенти себе взаємно? Чи пізніший не зносить попереднього?» Відповідь на се питання може дати тільки порівняння обох патентів. А порівнявши їх, побачимо, що, навпаки, патент із 7 вересня зовсім не зносить патенту з 17 цвітня, головно тому, що в Галичині той пізніший

[1] Zbiór ustaw prowincyonalnych, стор. 88.

патент не застав предмета, до котрого відноситься, не застав уже панщини. Пізніший патент зносить усі відносини підданські і всі закони, що нормували ті відносини, але в число таких законів не можна втягати патенту для Галичини, бо той патент не нормував у Галичині підданських відносин, але попросту усунув їх. Із того самого випливає також, що й під джерелами кождої окремої провінції, з котрих після патенту з 7 вересня мав бути утворений фонд індемнізаційний для сплати капіталів індемнізаційних тої самої провінції, в приложенні до Галичини не можна розуміти додатків до податків, про котрі тоді ще ніхто й не думав. А не можна їх розуміти під тими джерелами вже й тому, що се стояло би в явній суперечності з первісним патентом цісарським, у якім аж чотири рази сказано, що весь тягар індемнізаційний з виїмком відписаної третини за права особові і з виїмком уплат сервітутових (котрі потім і зовсім відділено від справи індемнізаційної та полагоджено окремо) переймає на себе скарб держави. Коли, отже, 1848 р. і пізніше була де мова про джерела крайові для утворення галицького фонду індемнізаційного, то під тим розумілися скарбові добра й доходи, поміщені в Галичині, як ліси, жупи та копальні солі.

Але як чи так, а все-таки в тім патенті з 7 вересня (§ 8, бук[ва] а) міститься неясність, котра опісля для Галичини була дуже фатальною. Не завадить зазначити, що ту неясність, особливо речення про «джерела кождої поодинокої провінції», завдячує той патент поправці п. Смольки. І взагалі польські політики дуже прихильно висловлюються про той патент, головно за те, що він увільнив селян за оплатою, а не дарма (?), як у Галичині. «Nie bez okupu, jak w Galicyi,— пише Зиблікевич* у своїй брошурі про індемнізацію,— lecz za okupem włościanie zostali od pańszczyzny uwolnieni; pańszczyzna więc nie była im darowaną, lecz część wynagrodzenia musieli włościanie sami za nią zapłacić. Sejmowi wiedeńskiemu szło tu o moralną stronę ludu, o jego pojęcie prawa własności, a więc o wdrożenie we włościan przekonania, że własność ziemi lub uwolnienie od pańszczyźnianej robocizny nie odbywa się za darmo, lecz za okupem»[1].

[1] [Не без викупу, як в Галичині,.. але з викупом селяни були звільнені від кріпацтва; значить, панщина, не була їм подарована, але частину винагородження селяни самі повинні були за неї заплатити. Віденському сеймові йшлося про моральну сторону народу, про його розуміння права власності, а значить про те,

Які легальні, які ліберальні погляди! Чому у мене нема таких поглядів? Головна річ у такій чисто економічній реформі, якою було, а властиво повинно бути знесення панщини, — се, після п. Зиблікевича, її моральна сторона! Не дбайте про те, чи селянин матиме що їсти, аби тільки був переконаний, що задарма нічого не дістане! Не дбайте про те, чи оплата з грунтів, від віку ним самим і його предками оброблюваних, не зруйнує його,— аби тільки він мав належите поняття про нашу власність і респектував її! От чому наші більш або менше консервативні ліберали не могли й не можуть дарувати цісареві Фердінандові того, що він дарував селянам панщину! Правда, правительство австрійське в пізніших часах відступило від патенту з 17 цвітня 1848, і даровизну мусив і мусить край наш оплачувати дорожче, ніж інші краї недаровизну,— але проте не можна замикати очей на те, що цісар мав інтенцію дарувати галицьким селянам панщину. Сього не заперечують і поляки, хоч кричать про «неморальність» тої даровизни. Їм жаль тільки того, що не шляхта допустилася тої неморальності, тільки уряд. «Gdyby szlachcic był darował panszczyznę, chłop byłby wiedział, że zawdzięcza uwłaszczenie swe panu swemu»[1]— значить, тоді поступок шляхти був би й моральний, і чистий, і патріотичний!..

Що уряд і сам уважав оба первісні патенти (з 17 цвітня і з 7 вересня 1848) за вихідні точки двох окремих і відмінних від себе законодавств у справі індемнізаційній, се доказують і видані 1849 року два патенти екзекуційні до тих первісних патентів. Дня 4 марта 1849 вийшов такий патент екзекуційний «для всіх тих країв коронних, у котрих обов'язує патент із 7 вересня 1848 р.»[2], значить, самим написом своїм признає сей патент, що відноситься не до всіх країв, а в тексті (§ 34) виразно говорить: «Щодо королівства Галичини осібним розпорядженням установлене буде виконання патенту з дня 17 цвітня 1848 року». В тім патенті подано,

---

щоб вселити в селян впевненість у тому, що власність на землю або звільнення від панщини дається не даром, але за викуп *(польськ.).— Ред.*] Zyblikiewicz. Indemnizacya. W Krakowie, 1880, стор. 20.

[1] [Якби шляхтич даром звільнив від панщини, селянин знав би, що своїм розкріпаченням він зобов'язаний своєму панові *(польськ.).— Ред.*]. «Sumy galicyjskie», Dodatek do Nr. 191 «Reformy».

[2] Dziennik ustaw państwa, стор. 155.

як треба обчисляти належитість індемнізаційну; сказано далі, що з обчисленої в той спосіб суми треба потрутити одну третину як компенсату податку, котрий за панщизняних часів мусили оплачувати дідичі від побираних із підданих дачок і престацій, а також як компенсату страт і коштів, які при тім дідичі поносили, що все по знесенні панщини не має вже місця. Остаючі дві третини мають представляти суму індемнізації, котра дідичам була виплачена. З тої суми половину мають сплатити самі зобов'язані, т. є. бувші піддані (§ 18), а друга половина повинна бути сплачена з джерел крайових. Коли б ті два джерела не вистарчали, скарб державний буде видавати для фонду індемнізаційного хвильові завдатки, котрі йому опісля з фондів крайових мусять бути звернені. Коротко кажучи, в інших краях австрійської корони тягар індемнізації (крім одної панам потрученої третини) розложений на рівні части на селян і на край.

Але се ще не все! Невважаючи на те, що ані патент із 7 вересня 1848 р., ані патент екзекуційний із д[ня] 4 марта 1849 року не говорять нічого про обов'язок скарбу державного причинятися чим-будь до сплати капіталів індемнізаційних у інших австрійських краях, усе-таки de facto скарб державний причинився майже скрізь значними датками до того, хоч сама парламентарна комісія, вибрана для перегляду тих справ, у р. 1869 устами посла Пергера признала, що претензії країв до тих датків основуються на дуже «неясних і двозначних» мотивах[1]. І так Чехія побирала зі скарбу державного річну субвенцію 93 712 з[лотих] р[инських], яку міністр Брестель предложив замінити одноразовим остаточним датком 1 090 000 з[л.] р[инських] до чеського фонду індемнізаційного, хоч сам заявив, що не узнає обов'язку скарбу до уплати тої суми. Так само уряд не узнавав обов'язку щодо Горішніх Ракус*, а проте, замість давнішого річного датку по 23 849 з[лотих] р[инських], уплатив горішньоракуському фондові індемнізаційному остаточний одноразовий даток у сумі 380 000 з[лотих] р[инських]. Також стирійський індемнізаційний фонд побирав титулом різних давніших станових доходів 142 389 з[лотих] р[инських] річної скарбової запомоги. Уряд і тут признає, що претензії Стирії* неясні,— а проте й тут рада державна ухвалила 1869 р. заспокоїти ті претензії раз назавсіди одно-

[1] Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten, IV Session, том 5, стор. 4981.

разовим датком у сумі 2 700 000 з[лотих] р[инських]. Подібні уплати поухвалювано і для інших країв коронних[1].

Зовсім іншою дорогою пішла та справа в Галичині.

По мислі патенту з 17 цвітня 1848, повинна була тут ціла сума індемнізаційна з потрученням вищеозначеної третини припасти на скарб державний. І справді, обіцяний д[ня] 4 марта 1849 року осібний патент екзекуційний для Галичини виданий був д[ня] 15 серпня 1849 р. і опирається майже в цілій своїй основі на патенті з 17 цвітня 1848[2]. В §§ 12, 13 і 14 того патенту екзекуційного для Галичини остільки лише змінено постанови патенту з 17 цвітня 1848, що розширено увільнення, а тим самим і обов'язок індемнізаційної сплати також на деякі данини й повинності, що не випливали властиво з відносин підданських і тому не були обняті патентом із 17 цвітня 1848. Але що через те збільшилася й сума індемнізаційна, то патент екзекуційний із 15 серпня 1849 р. не бере вже того нового тягаря на скарб державний, але складає його по рівній мірі на зобов'язаних (селян) і на край, значить, після патенту екзекуційного для Галичини індемнізація мала бути сплачена ось яким способом: 1) за всі тягарі й повинності підданські, знесені патентом із 17 цвітня 1848 року, по відтрученні «панської третини» мала платити панам сама держава з державного скарбу; 2) за деякі поменші тягарі й повинності, знесені аж самим патентом екзекуційним із 15 серпня 1849 р., мали платити половину селяни (зобов'язані), а половину край. Розуміється само собою, що рубрика, означена в точці 2), була дуже мала й малозначна.

Аж у § 26 того патенту екзекуційного міститься неясна точка, котра швидко опісля дала підставу до перевернення цілої справи горі коренем[3]. Той § каже: «Предметом осібної розваги в дорозі, конституцією установленій, буде: утворити в мисль закону з д[ня] 7 вересня 1848 § 8 букв[a] d) з джерел крайових фонд на покриття належної управненим за посередництвом скарбу державного винадгороди». Хоч і як силується автор «Sum galicyjskich» доказати, що й той

---

[1] «Sumy galicyjskie», Dodatek do Nr. 200 «Reformy».

[2] Dziennik ustaw państwa, стор. 361.

[3] Підставою цілого дальшого викладу стає стаття «Sumy galicyjskie», очевидно, написана чоловіком, докладно ознайомленим із ділом, що видобув багато цікавого, а досі неопублікованого й недоступного матеріалу з архіву міністерства внутрішніх справ у Відні.

§ патенту екзекуційного не стоїть у суперечності з патентом із 17 цвітня 1848, то все-таки, здається мені, його робота в тій точці страчена. Що хто хоче, нехай і розуміє собі під джерелами крайовими: добра камеральні й скарбові доходи чи що-будь інше,— все-таки становище скарбу державного супроти управнених (дідичів) тут принципіально різне, ніж у первіснім патенті. Бо коли там скарб державний зовсім ставав на місце зобов'язаних (селян) і стався через те сам зобов'язаним супроти дідичів, тут виразно вже говориться тільки про посередництво скарбу,— значить, скарб вигороджує себе мовчки з недавно прийнятого зобов'язання.

Чи се зроблено було відразу з ясним зрозумінням цілі, чи ні, про те не беруся судити. Тільки певна річ, що вже слідуючого року (по скасуванні конституції та заведенні абсолютного правління Баха*) вийшло міністеріальне розпорядження екзекутивне до повищого патенту екзекуційного, розпорядження, що являється одним із найкурйозніших документів у австрійськім законодавстві[1]. В тім розпорядженні в § 89 вже виразно сказано: «Найпильнішою задачею репрезентації краю бути поробити старання о винайдення фонду з джерел крайових на покриття винадгороди, належної за посередництвом скарбу дідичам». Тут уже видно виразне намагання міністрів (Баха й Кравса*) перекинути цілий тягар індемнізації зі скарбу державного на край.

Але заки ще се розпорядження міністеріальне показалося на світ, а вже дізнало зміни. Ще 25 вересня 1850 р. виходить патент цісарський, «обов'язковий у краях коронних, у котрих уже видано розпорядження про те, як перевести увільнення грунтів». У Галичині те розпорядження не було ще видане, а тому й той патент не обов'язував. Але уряд, не дбаючи на се, видав д[ня] 30 жовтня розпорядження, в котрім «силою уділеного в § 23-ім цісарського патенту з д[ня] 25 вересня 1850 р. уповноваження» наказує загалом патент той приложити також і до Галичини. Не буду подавати тут змісту того патенту, виданого, властиво, для інших країв у дусі патенту з 7 вересня 1848 р.,— бо й так на під-

[1] Аби се зрозуміти, досить буде нагадати ось що. Розпорядження має дату 28 липня 1850 р., а покликається вже на постанову цісарську, датовану днем 15 серпня 1850 р., значить, о два тижні пізнішу. І хоч розпорядження те видане було на світ аж у лютім 1861, то все-таки й кодифікація його вийшла страшно недбалою (так, пр[иміром], у нім знаходимо два § 5).

ставі сього патенту фондів індемнізаційних у Галичині не заведено. Аж у лютім 1851 видано вищезгадане дивовижне розпорядження міністеріальне, зразу з датою 28 липня, котру опісля поправлено на 4 жовтня, змінене ще перед своїм появленням «У дусі патенту з дня 25 вересня 1850»,— і на підставі того розпорядження зорганізовано в Галичині власті індемнізаційні. Швидко опісля вийшов також окремий патент для Вел[икого] князі[вства] Краківського, в котрім знесення панщини відбулося зовсім на інших підставах, як у Галичині. Там-бо ще 1805 р. перемінено панщину на очиншування, а 1848 р. скасовано й зовсім усякі повинності підданські, але за викупом, т[о] зн[ачить] у дусі патенту з 7 вересня 1848 р. Тому-то й сей патент екзекуційний для В[еликого] кн[язівства] Краківського, покликаючися тільки на патент із 7 вересня, а ані разу на патент для Галичини з 17 цвітня 1848 р., ділить цілий тягар індемнізаційний по рівній часті між зобов'язаних (селян) і край.

На підставі тих розпоряджень і патентів зорганізовано в Галичині і Вел[икому] князі[встві] Краківським власті індемнізаційні, але переведення самого діла поступало дуже пиняво. До Відня напливали купи жалоб від галицьких панів, котрі, позбавлені раптом робочих рук, не могли собі дати ради і просили задатків на конто індемнізації та сервітутів. Наслідком того цісар у відручнім письмі до міністра скарбу з 7 лютого 1853 упімнув уряд до прискорення справи індемнізаційної, поручаючи для влегшення діла відлучити від неї справу сервітутову. Уряд зробив якраз навпаки: справу сервітутову, щоправда, відлучив і перепровадив скорше, але справу індемнізаційну вів по-давньому. А властиво не по-давньому! Якраз у тім самім 1853 році, без найменшого уповажнення цісарського, без найменшої заяви, що постанови патенту з 17 цвітня 1848 зносяться, уряд наложив у Галичині на всіх оподаткованих, на панів і селян окремий податок на потреби індемнізаційні в формі додатку до податків постійних у високості $8^3/_4$ кр[ейцери] мон[ети] кон[венційної]* на Східну, а 8 кр[ейцерів] мон[ети] кон[венційної] на Західну Галичину (без Вел[икого] князі[вства] Краківського). Значиться, вже 5 літ після врочистого оголошення патенту з 17 цвітня, яким обіцяно селянам дарування панщини, знесено ту даровизну! «Сталося се,— пише Зиблікевич,— via facti, а не на грунті закону»[1]. І треба

[1] Indemnizacya, стор. 14.

зважити контраст у тім ділі між Галичиною й іншими австрійськими краями! В інших краях зачинаються ті додатки на підставі осібного патенту цісарського з д[ня] 11 цвітня 1851 р. від р. 1852, а виносять після § 1-го того патенту виразно 5 %; у Галичині ж зачинаються без ніякого розпорядження від р. 1853 і вже в тім першім році виносять $8^3/_4$ кр[ейцери] мон[ети] кон[венційної], а далі ростуть: у р. 1854 до $11^1/_2$ кр[ейцери], у р. 1855 — до $11^3/_4$ кр[ейцери], у р. 1856 — до 14 кр[ейцерів], а в 1857 — до 33½ кр[ейцери][1].

Формальне немовби затвердження сього фактичного стану наступило в патенті цісарськім із д[ня] 29 жовтня 1853 р. «О утворенні фондів індемнізаційних у Галичині і Вел[икому] кн[язівстві] Краківськім». Патент сей приписує утворити в Галичині три фонди індемнізаційні: один для Східної Галичини (Львівського округу адміністраційного), другий для Західної (Краківського ок[ругу] адмін[істраційного]), а третій — для В[еликого] кн[язівства] Краківського (бувшої Речі Посполитої Краківської). Тут уже перед § 10, 11 і 12 положено напис: «Über Deckung und Tilgung der Landesbeiträge»[2] — і хоч, стисло беручи, напис сей не преюдикує ще для Галичини нічого, бо під тими «додатками крайовими» можна би розуміти ту невеличку часточку, котру Галичина зобов'язана була платити за деякі повинності, не обняті патентом із д[ня] 17 цвітня 1848 р., а знесені аж патентом екзекуційним із [дня] 15 серпня 1849 р.,— то все-таки для правничого крутарства тут отворилася брама. Сказано вже, що се було «немовби затвердження» неправного стану, витворене via facti в Галичині,— бо, як бачимо, виразне й недвозначне воно зовсім не було. Уряд мотав і плутав справу чимраз більше. Виплата перших задатків індемнізаційних у р. 1855 ішла лінивo, проценти наростали величезні, і в кінці 1857 р. уряд мусив усе-таки взятися до остаточного полагодження справи. Незважаючи на правну повносильність патентів цісарських із д[ня] 17 цвітня 1848 і з д[ня] 15 серпня 1849, ані на неясність пізніших патентів і розпоряджень, міністр бар[он] Бах предложив цісареві план амортизації облігацій індемнізаційних, котра мала розпочатися в Галичині Східній 30 цвітня, а в Західній — 31 жовтня 1858 р. і мала тривати

[1] Sumy galicyjskie, dod. do Nr. 195 «Reformy».

[2] Щодо покриття і погашення боргу державі *(нім.)*.— *Ред.*

40 літ, т[о] є[сть] до 1898 р. На покриття потреб індемнізаційних Галичини враз із В[еликим] кн[язівством] Краківським[1] мав скарб державний давати річну доплату 2 500 000 з[лотих] р[инських] монети конвенційної (2 650 000 з[лотих] р[инських] в[іденськими] а[сигнаціями])* з застереженням звороту і тимчасовим завішенням звороту й опроцентування задатків, досі виданих зі скарбу; решту потреб індемнізаційних має покрити край річними додатками до податків. Цісар потвердив, і так вийшла в світ найвища постанова з д[ня] 13 жовтня 1857 р. (досі неоголошена). Тут перший раз бачимо цісарський підпис під актом, виразно суперечним із патентами з д[ня] 17 цвітня 1848 і 15 вересня 1849, під актом, котрий замість первісної даровизни звалює весь індемнізаційний тягар на саму Галичину і ставить її в положення без порівняння гірше від усіх інших країв австрійської корони, в котрих не було ніякої даровизни.

III. УМОРЕННЯ ДОВГУ ІНДЕМНІЗАЦІЙНОГО

На підставі найвищої постанови з д[ня] 13 жовтня 1857 видали міністерства справ внутрішніх і скарбу спільне розпорядження з д[ня] 22 жовтня 1857[2], де в загальних нарисах представлено план уморення довгу індемнізаційного Галичини. Після того розпорядження весь довг індемнізаційний мав бути покритий облігаціями, від котрих управнені (дідичі) побирати будуть проценти щороку в двох ратах. Крім того, також щороку певна часть облігацій буде вилосовувана, а вилосовані облігації будуть сплачувані. Лосування виданих облігацій має розпочатися в Львівськім окрузі адміністраційнім 30 цвітня 1858, а в Краківськім — 31 жовтня 1858 р. і відбуватися буде й дальше протягом 40 літ щопівроку, кождого 30 цвітня і 31 жовтня (§ 2). На кінці додає той сам § іще ось які важні слова: «Wszelako wyraźnie zostaje zastrzeżona relacya w krótszym także przyciągu od 40-letniego»[3]. § 8. Сплата вилосованих облігацій наступає 6 місяців по тягненні.

На основі сього міністеріального розпорядження виготовила й оголосила д[ня] 10 січня 1859 р. дирекція східно-

[1] Вел[ике] князівство Краківське брало якусь часть із тих скарбових додатків дуже недовго. В р. 1868 винно було скарбові вже лиш 43 703,32, котрі швидко сплатило.

[2] Dziennik praw krajowych, 1857.

[3] Все ж виразно обумовлено реляцію і на найближчий час після сорока літ *(польськ.)*.— *Ред.*

галицького фонду індемнізаційного «Обвіщення»[1], в якім подано докладний цифровий «План уморення покритого облігаціями довгу індемнізаційного Східної Галичини». Основою сього плану служать ось які цифри:

Винадгорода, що почасти вже покрита облігаціями фонду індемнізаційного, а почасти має бути покрита, після виказу ц[ісарсько]-к[оролівської] дирекції фондів індемн[ізаційних] з д[ня] 22 падолиста 1857 р. виносить: для Східної Галичини 47 716 038 з[лотих] р[инських] м[онетою] к[онвенційною], або 50 101 845 з[лотих] р[инських] в[іденськими] а[сигнаціями]; для Західної — 27 655 600 з[лотих] р[инських] м[онетою] к[онвенційною], або 29 038 380 з[лотих] р[инських] в[іденськими] а[сигнаціями]. Разом — 75 371 638 з[лотих] р[инських] м[онетою] к[онвенційною], або 79 140 225 з[лотих] р[инських] в[іденськими] а[сигнаціями][2].

Коли б уряд не був проволік у Галичині справу уморення довгу індемнізаційного цілих десять літ, то була би ся сума творила фактичну підставу амортизаційної операції. Але справа протяглася, і проценти за той час наросли величезні; тому конче треба було дочислити й ті проценти до капіталу й побільшити таким чином дуже значно індемнізаційний тягар. Наросли, а з початком 1858 р. скапіталізовані проценти винесли для Східної Галичини 10 957 179 з[л.] р[инських] м[онетою] к[онвенційною] або 11 505 038 з[л.] р[инських] в[іденськими] а[сигнаціями], для Західної — 6 013 790 з[л.] р[инських] м[онетою] к[онвенційною], або 6 314 447 з[л.] р[инських] в[іденськими] а[сигнаціями]. Разом — 16 970 969 з[л.] р[инських] м[онетою] к[онвенційною], або 17 819 485 з[л.] р[инських] в[іденськими] а[сигнаціями].

---

[1] Dziennik praw krajowych, 1858, ст. 4.

[2] Яким способом обчислила дирекція фондів індемн[ізаційних] ту суму? Тому, що саме се мало кому відоме, я поясню, оскільки се можна було дослідити в джерелах. Іще від р. 1819 заведені були в Галичині «фасії урбаріальні та десятинні» (гл.: K l u n k e r. Die galizische Untertansverfassung, том II, стор. 112 до 113), де кождий дідич зобов'язаний був подавати по правді свій дохід, який побирає від підданих чи то роботою (панщиною), чи то десятинами та іншими даниками в натурі. Певний процент того начисто обрахованого доходу платив дідич державі як податок урбаріальний і десятинний. По знесенні панщини ті фасії урбаріальні й десятинні послужили підставою для обчислення суми індемнізації.

Для того основу плану амортизаційного з р. 1858 творить сума не 79 140 225 з[л.] р[инських] в[іденськими] а[сигнаціями], але сума 96 959 710 з[л.] р[инських] в[іденськими] а[сигнаціями][1].

Але, може, не кождому з наших читачів відомо, що значить слово «амортизація» і що воно містить у собі. Амортизація (уморення) — се на око зовсім невинна штука — сплата довгу частями. І коли б амортизація не була нічим більше, як тільки сплатою повищого довгу, то ми платили би вправді протягом 40 літ по 2 423 993 з[л.] р[инських] і, крім того, ще деякий невеличкий додаток на заряд,— та й годі. Се була би амортизація проста, «хлопська». Але зовсім не так уладжена була наша амортизація. Поперед усього заведено, що довг індемнізаційний несе проценти— невеличкі, невеличкі, по 5 %! Але якої ж плутанини може наробити така маленька циферка в цілім рахунку! Зважте добре! При першім лосуванні 1859 р. довг Східної Галичини — 58 674 000 з[л.] р[инських] м[онетою] к[онвенційною]— 5 % того довгу — 1 466 850 з[л.] р[инських] м[онетою] к[онвенційною]. При другім лосуванні того самого року капітал уже менший, бо 236 000 з[л.] р[инських] м[онетою] к[онвенційною] вилосовано й уплачено,— значить, корінний довг — 58 438 000, а провізія — 1 460 950. І так іде рік за роком: основний капітал меншає. Але в кождім році провізії уплачується далеко більше, ніж капіталу; в перших роках, н[а]пр., із капіталу уплачувалося щороку лиш по 472 000 з[л.] р[инських] м[онетою] к[онвенційною], а провізії — по 2 927 000! Але при кінці амортизації яка сума вийде? Вже після первісного плану амортизаційного та сума обчислена була ось як:

корінного капіталу, що мав бути уморений	96 959 710 з[л.] р[инських] в[іденськими] а[сигнаціями]
5 % провізій, які протягом 40 літ разом із капіталом мали бути виплачені	128 045 189 з[л.] р[инських] в[іденськими] а[сигнаціями]
Разом у протязі 40 літ мало бути оплачено панам	225 004 899 з[л.] р[инських] в[іденськими] а[сигнаціями]

Отсе властива ціла сума довгу індемнізаційного, се зн[ачить] — сума всього того, що після первісного плану амортизаційного з р. 1858 мали дістати галицькі пани як відшкодування за панщину!

[1] Zyblikiewicz. Indemnizacya, стор. 24.

Але се ще не ціла сума тягаря індемнізаційного, не ціла сума всього того, що мусив би чи то край, чи держава, а в остатній лінії селяни і всякі робочі люди заплатити за знесену панщину. До повищої суми чистого довгу треба ще дочислити кошти адміністрації. Коштів тих, чисто обчислених, не знаходимо ніде в статтях про індемнізацію, і для того мусимо вичислити їх самі з цифр урядових, що подають brutto весь тягар індемнізаційний. Але з чого ж мав бути покритий той величезний тягар?

Ми бачили вже з попереднього розділу, що коли би правительство було строго держалося патентів цісарських із д[ня] 17 цвітня 1848 та з д[ня] 15 серпня 1849, то весь той тягар мусив би покрити (окрім невеликої часті) скарб державний, мусив би покрити його з постійних податків, а також із доходів камеральних (регалій і дібр камеральних). Але ми бачили, що в патенті з д[ня] 13 жовтня 1857 правительство відступило зовсім від первісних патентів і звалило цілий індемнізаційний тягар на наш край, не згадуючи нічогісінько про обов'язок скарбу державного причинитися до його уморення. В тім патенті визначено ось які джерела тягаря:

1) Окуп за знесені повинності й тягарі, котрі не полягали на відносинах підданських, як, н[а]пр., у селян, уже перед 1848 роком очиншованих, або у арендаторів емфітевтичних[1]. Такі рільники мусили самі окупляти увільнення своїх грунтів і вкладати окуп до фонду індемнізаційного. Для селян перед тим підданих, а опісля очиншованих, чинш річний зістав скапіталізований (т[о] зн[ачить] чинш узнано процентом від певного капіталу й обчислено той капітал), і той капітал мали вони сплатити в річних ратах. Так само орендарі емфітевтичні сталися необмеженими властителями посіданих грунтів, їх річну аренду скапіталізовано, і той капітал вони мусили сплатити. Те джерело доходів було дуже значне в Вел[икому] князівстві] Краківськім, бо в часах Краківської Речі Посполитої всі селяни в добрах публічних та інститутських зістали очиншовані, а також досить було в Речі Посполитій арендаторів емфітевтичних. Але в Галичині те джерело доходів було майже

[1] Так називано арендаторів, що обіймали в аренду господарства з готовим уже інвентарієм та господарськими знаряддями і не потребували в арендоване господарство вкладати свого капіталу.

неслідне, крім хіба окупу з десятини, оскільки воно не випливало з відносин підданських[1].

2) Додатки до податків від усіх жителів краю, які на ту ціль будуть призначені. Ми бачили вже, що 1857 ті додатки підвищено у нас 33½ кр[ейцери] м[онети] к[онвенційної] від ринського, але на тім не скінчилося. Від початку 60-тих аж до кінця 70-тих років, т. є. протягом 20 літ, майже вся Галичина платила нечуваний деінде додаток — 51 кр. від кождого ринського постійних податків до фонду індемнізаційного. Аби мати поняття про перетяження та зруйнування Галичини тими додатками, досить буде взяти хоч би таке порівняння: додатків на фонд крайовий і індемнізаційний платять: Австрія Нижча — 25 %, Чехи — 31½ %, а Галичина — 85 %, т[о] зн[ачить], по скільки ж центів від кождого ринського[2]? Але ж бо Чехи й Ракуси — краї багаті, не пара нашій Галичині!

3) Деякі належитості лавдеміальні, котрі мають бути плачені з каси державної. Таких належитостей у Галичині зовсім не було, значить, і підмога з них ніяка.

4) Арендові чинші за пустки й ціна їх продажі. Пустками називалися грунти підданські, на котрих вимерла або з котрих забралася вся родина і котрі лишилися пусті. Що таких пусток було мало й дохід із них мусив бути дуже дрібний, сього й доказувати не треба[3].

Як бачимо з того, про датки зі скарбу державного до фонду індемн[ізаційного] тут і згадки нема. Що більше, навіть ті немногі датки, які уряд виплатив панам від р. 1855, в книгах рахункових записувано як завдатки державні, котрі край скарбові мусить повернути. Навіть проценти від тих завдатків скарб собі обчислював. А що перед 1858 Галичина платила вже великі додатки, а амортизація ще не була почата й тому в касі індемнізаційній рік-річно лишалися надвишки, то скарб відбирав їх собі на рахунок звороту давніших завдатків і вибрав таким способом звиш 1 мільйон з[л.] р[инських][4].

Патент цісарський із д[ня] 13 жовтня 1857 хоч і зобов'язав скарб державний до річної виплати 2 500 000 з[л.]

---

[1] Zyblikiewicz. Indemnizacya, стор. 15—16.

[2] Sprawa funduszu indemnizacyjnego. Napisał Dr. T. S. Lwów, 1878.

[3] Zyblikiewicz, op. cit., стор. 15—16.

[4] Zyblikiewicz, op. cit., стор. 27.

р[инських] м[онетою] к[онвенційною] (2 650 000 з[л.] р[инських] в[іденськими] а[сигнаціями]) до фонду індемнізаційного, але звалив заразом цілий тягар індемнізації на Галичину, додаючи, що датки зі скарбу державного будуть давані «unter Vorbehalt des Rückzahlungs Anspruches und unter einstweiliger Suspendirung der Rückzahlung und Verzinsung der bisher gegebenen Vorschüsse»[1]. Хоч і як хитка та невиразна форма того параграфа, а все-таки думка його зовсім ясна, і пізніші урядники розуміли її всі однаково, а власне так, що завдатки скарбу державного для галицького індемнізац[ійного] фонду — се довг Галичини, котрий у своїм часі мусить бути звернений.

Суму того «довгу» обчислити легко. Платячи через 10 літ по 2 650 000 щороку, скарб до кінця амортизації видав би кругло 106 мільйонів. До того треба ще додати суму, котру уплатив скарб фондові індемн[ізаційному] від 1853 до 1857 року, а котра виносить 9 749 189 з[л.] р[инських] (по струченні того мільйона, що скарб узяв для себе з індемн[ізаційного] фонду). Стоячи, отже, на становищі патенту з д[ня] 13 жовтня 1857 р., Галичина по скінченні амортизації в р. 1898 була би винна скарбові кругло $115^{3}/_{4}$ мільйони з[л.] р[инських] в[іденськими] а[сигнаціями].

А стоячи на становищі патентів із д[ня] 17 цвітня 1848 і 15 серпня 1849, випадало би якраз навпаки. То зн[ачить], що край досі дав і до кінця амортизації дасть до фонду індемн[ізаційного] з додатків до податків, мусило б уважатися позичкою скарбу державного у краю, котру скарб має краєві звернути. Обчислім високість тої позички!

Після меморіалу міністра скарбу Гольцгетана*[2], внесеного до Ради державної в цвітні 1871, по кінець 1869 р. зібрано з додатку індемнізаційного

в Галичині Східній	27 628 106	з[л.]	р[инських]	94	кр[ейцери].
в Галичині Західній	11 374 143	»	»	76	»
Разом:	39 002 250	з[л.]	р[инських]	70	кр[ейцерів].

Для дальших літ не маємо цифр під рукою, окрім таких, на підставі котрих можемо зробити рахунок приблиз-

[1] Із збереженням права на сплату і з тимчасовою відстрочкою оплати та стягнення процентів на видані раніше позички *(нім.)*.— *Ред.*

[2] Уступ сей наводжу дослівно зі статті «Sumy galicyjskie», dodatek do Nr. 200 «Reformy».

ний. А власне вплило в р. 1870 у Галичині Східній 2 061 830 з[л.] р[инських], в Західній — 825 951 з[л.] р[инський], разом — 2 887 781 з[л.] р[инський]; в р. 1880, помимо зниженої вже від 80 літ норми додатків (з 51 на 49 кр[ейцерів] від одного ринського), вплило в Галичині Східній 2 353 528 з[л.] р[инських], в Західній — 897 620 з[л.] р[инських], разом 3 251 148 з[л.] р[инських]. Пересічно, отже, одержуємо разом у Галичині Східній і Західній річний доход із додатку індемнізаційного в сумі 3 069 465 з[л.] р[инських], або круглим числом 3 070 000 з[л.] р[инських] в[іденськими] а[сигнаціями][1]. Після того в остатніх 11 роках від 1870 вплило би в Галичині Східній і Західній разом 33 770 000 з[л.] р[инських]. Додавши ту суму до суми в меморіалі міністра Гольцгетана, побачимо доход із літ:

1853 до кінця 1869	39 002 250 з[л.]	р[инських]	в[іденськими]	а[сигнаціями]
1870 до кінця 1880	33 770 000 »	»	»	»

то значить: край досі видав усього 72 772 259 з[л.] р[инських] в[іденськими] а[сигнаціями].

Аби обчислити, скільки потребував би ще край виплатити аж до кінця амортизації, коли, розуміється, амортизація до 1898 року скінчиться, візьмімо знов пересічний видаток річний. І так бачили ми, що в р. 1880 зібрано додатків індемнізаційних 3 251 148 з[л.] р[инських], а на рік 1882 уряд прелімінував той дохід на 3 098 536 з[л.] р[инських]. Пересічно дає 3 174 842 з[л.] р[инських]. Але приймімо, що щорічна потреба доходу з додатків індемнізаційних виносити буде від року 1881 лиш 3 100 000. У такім разі край заплатив би в 17 літах, від 1881 до кінця 1897 року, 52 700 000, а в 1898 р., числячи тільки половину, 1 550 000 з[л.] р[инських], т. є. разом 54 250 000. Додавши се до попереднього, одержимо загальну суму евентуального видатку крайового на тягар індемнізаційний — 127 022 250. Стоячи на основі патентів із д[ня] 17 цвітня 1848 і з д[ня] 15 серпня 1849 р., край повинен би по уморенні цілого довгу індемнізаційного домагатися звороту цілої тої суми від скарбу державного.

Haec sunt discrimina rerum![2]

---

[1] Zyblikiewicz, Indemnizacya, стор. 35, обчислює пересічний доход річний від 1870 до 1877 на 3 100 000 з[л.] р[инських], так що наш обрахунок супроти того зовсім не пересадний (Увага автора «Sum galicyjskich»).

[2] Так відрізняється одне від одного! *(лат.)*. Тут: ось яке становище! — *Ред.*

А на закінчення сеї невеселої картини ще одна подробиця. На питання, порушене вище, але лишене в завіщенні, можемо тут відповісти. Адже ж дуже цікаве, хоч недискретне питання: скільки при тій цілій операції коштували й коштувати будуть оператори? Просте зведення докупи цифр послужить за відповідь. По укінченні амортизації, коли вона скінчиться в 1898 році, рахунок представлятися буде ось як:

Корінного умореного капіталу — 96 959 710 з[л.] р[инських] в[іденськими] а[сигнаціями]
5 % провізій, уморених також — 128 045 189 з[л.] р[инських] в[іденськими] а[сигнаціями]

Разом: 225 004 899 з[л.] р[инських] в[іденськими] а[сигнаціями]

А фактичні brutto видатки виносити будуть у тім самім часі:

видатків скарбу державного — від 1853 до 1898 р.—15 860 060 з[л.] р[инських] в[іденськими] а[сигнаціями]
видатки краю — 127 022 249 з[л.] р[инських] в[іденськими] а[сигнаціями]

Разом видатків brutto — 242 882 309 з[л.] р[инських] в[іденськими] а[сигнаціями]
Від того відняти вид[атків] netto — 225 004 899 з[л.] р[инських] в[іденськими] а[сигнаціями]
Лишається на адміністрацію — 17 877 410 з[л.] р[инських] в[іденськими] а[сигнаціями]

Значить, 17 877 410 з[л.] р[инських] в[іденськими] а[сигнаціями] коштувати буде в цілості адміністрація й переведення амортизації, всі ті крайові й місцеві комісії, всі ті совітники й диюрністи, комісари й урядники рахункові, вся та услуга і усякі канцелярійні і «непредвиджені» потреби. Розуміється, нема підстави вдаватися в критику тої адміністрації, не хочу навіть робити ніяких уваг, чи вона не була занадто скомплікована, занадто бюрократична, занадто... як би то сказати?— занадто дорога на наші бідні обставини. Не хочу казати нічого більше, а тільки констатую факт, та й по всьому.

IV. ЗОЛОТИЙ ПРОЦЕС І СОЛОМ'ЯНА ЗГОДА

Не багато вже лишається говорити про «золотий процес» між краєм і державою.

Шанси того процесу кождий порозуміє тепер ясно. Край покликається на патенти з д[ня] 17 цвітня 1848 і з д[ня]

15 серпня 1849. Держава покликається на найвищу постанову з д[ня] 13 жовтня 1857. Одна й друга сторона має за собою авторитет цісарського імені. Чия ж правда?

Держава може на свою користь покликатися на відоме юридичне правило: «jus posterior derogat priori»[1] і сказати, що «найвища постанова» знесла давніші патенти.

Край може на свою користь навести, що в «найвищій постанові» виразного знесення давніших патентів нема, що від приписів тих патентів відступило правительство в Галичині, властиво, без ніякого уповаження, що зламало їх via facti в р. 1853, накладаючи на край нелегально додатки до податків, і що найвища постанова з р. 1857 пішла тою фактично вже протертою дорогою.

Держава може на свою користь покликатися на те, що від 1858 р. аж дотепер практичне переведення амортизації відбувалося якраз у дусі «найвищої постанови» з р. 1857, а не в дусі давніших патентів.

Край може на свою користь покликатися на те, що проти того фактичного стану він, властиво, не міг нічого порадити, що, однако ж, відколи дана йому була можність підносити свій голос у своїх справах, се зн[ачить] від р. 1861 аж дотепер, він усе протестував проти тої практики, все стояв на основі патентів із рр. 1848 і 1849, уважаючи їх за правосильні, і що правительство й опісля ніколи такого погляду не простувало, ані їх правосильності виразно не відкликало.

Держава може на свою користь покликатися на таких правників, як Гербст, бувший міністр, і Альтер, гофрат при найвищім трибуналі, котрі стояли за тим, що Галичина — довжниця скарбу державного.

Край може на свою користь покликатися на таких правників, як бувші міністри Глазер* і Унгер*, котрі фактичний стан справи індемнізаційної вважали неправним і з котрих один сказав виразно на раді міністерській, що якби Галичина виточила скарбові державному процес перед найвищим трибуналом, то скарб державний програв би[2].

Чия ж тут правда, чиї більші шанси?

Здається, що ту різницю віддавна обміркували і край, і держава, бо коли діло дійшло до поважних пертрактацій угодових, то обоє відступили від правного і від фактичного стану і старалися винайти дорогу посередню, по можності

---

[1] Пізніший закон скасовує попередній (*лат.*).— *Ред.*

[2] «Sumy galicyjskie», dodatek do Nr. 198 «Reformy».

якнайменше утяжливу для обох сторін, старалися перетяти вузол, де не могли його розв'язати.

Не буду тут оповідати довгої та втомляючо-монотонної історії домагань галицького сейму крайового до правительства, аби покінчило раз справу й віддало виділові крайовому заряд фондів індемнізаційних, як се сталося в інших краях. Усі ті домагання ні до чого не довели. Скажу тільки про той одинокий поважніший порив до угоди між краєм і державою, котрого моторами були, з одного боку, гал[ицький] виділ крайовий, а з другого Брестель, міністр скарбу в т[ак] зв[аному] Bürgerministerium. Він предложив галицькому сеймові д[ня] 22 серпня 1868 р. урядовий проект, ухвалений на раді міністрів д[ня] 31 липня 1868, котрий звучить (подаю його в цілості, аби мати тим ліпше порівняння до теперішнього міністерського проекту) ось як:

«Урегулювання справи віддачі, а зглядно відібрання фондів індемн[ізаційних] галицького й краківського в заряд автономічний виділу крайового ведене буде ось як:

I. Фондам крайовим, східно- й західногалицькому, разом досі уділюваний безпроцентовий завдаток зі скарбу державного в загальній сумі 2 625 000 з[л.] р[инських] річно для обох фондів має бути уплачуваний від д[ня] 1 січня 1868 р. вже не як завдаток, але як беззворотна субвенція по кінець 1897 р.

II. В р. 1898 уділена буде тільки половина тої субвенції.

III. Оскільки задля недобору в приходах із додатків до податків галицькі фонди індемнізаційні не могли би вповні відповісти своїм зобов'язанням, держава буде їм уділювати зворотні і 5 % опроцентовані завдатки зі скарбу державного.

IV. Заряд фондів індемн[ізаційних] відданий буде виділові крайовому зовсім на таких самих умовах, на яких такі фонди в інших провінціях віддані зістали в заряд властей автономічних».

Щодо важного питання, чи дотеперішні завдатки, плачені фондам індемнізаційним із каси державної, мають уважатися довгом Галичини, Брестель поручив заявити через комісара правительственного, що про се можна буде окончно говорити аж по довершеній угоді з Уграми*, тому досі сума тих видатків уважається активом центральних фінансів, значить, якби та сума мала бути відписана, одна її часть (11 мільйонів) припадала би на Угри. Проти відпи-

сання часті передлитавської Брестель не мав нічого, а щодо часті угорської — не хотів і не міг наперед рішати.

На підставі тих Брестелевих точок зачалися в галицькім намісництві пертрактації з відпоручниками сеймовими. Сейм від себе поставив такі точки: 1) скарб державний платити буде щороку беззворотної субвенції 2 625 000 з[л.] р[инських]; 2) край додатками до податків платити буде річно 2 856 000 з[л.] р[инських]; 3) недобір, який би по зужитті тих сум іще лишався, покривати буде скарб зворотними по укінченні амортизації завдатками 5 % опроцентованими; 4) в разі підвищення податків державних сейм матиме право знизити високість додатку індемнізаційного, аби край не платив більше, як 2 856 000 з[л.] р[инських].

На підставі тих обопільних точок велися якийсь час пертрактації. Відпоручники сеймові готові були робити ще більші уступки, але швидко пертрактації урвалися і справа лишилася аж досі in statu quo[1].

Пригляньмося хоч побіжно тим обопільним точкам! Не ставлячи дефінітивного рішення щодо відписання суми завдатків, дотепер плачених скарбом державним, проект урядовий ставляє Галичину ніби на рівні з іншими австрійськими краями, хоч і з важними відмінами, а власне, по мислі патенту з д[ня] 17 цвітня 1848 р., він ділить тягар індемнізаційний між краєм і державою; в інших провінціях він поділений між краєм і зобов'язаними, — значить, усе-таки в мисль первісного патенту в Галичині, стає держава на місце зобов'язаних. Се дуже важне признання. Але поділ тягаря у нас нерівний. Держава, хоч після первісного патенту повинна була нести весь тягар, тепер не хоче нести й половини. Коли-бо цілий пересічний видаток річний на індемнізацію в Галичині виносить 5 840 000 з[л.] р[инських], а половина тої суми чинить 2 920 000, держава береться давати тільки 2 625 000, значить о 300 000 менше, ніж би при рівнім поділі тягарів належалося. Се зн[ачить], при понесенні цілого тягаря від р. 1868 до р. 1898 держава накидає на край о 9 мільйонів з[л.] р[инських] більше, ніж би належалося при рівнім розділі тягарів.

Відпоручники сейму, раз покинувши основу первісного увільняючого патенту, піддавалися жаданням правительственним точка за точкою, хоч автор «Sum galicyjskich» дивовижною логікою похваляє їх, що «sejm zaczynał występy-

[1] В незмінному стані *(лат.)*.— *Ред.*

wać stanowczo!»[1] Аж на точці 4) предложення сеймового розбилися переговори. Ся точка 4) для нас дуже цікава. Сейм жадав у ній, аби, коли податки постійні будуть підвищені, сеймові вільно було зменшити 51 % додаток індемнізаційний до тої міри, аби той додаток завсіди виносив не більше як 2 856 000 з[л.] р[инських]. Правительство натомість жадало, аби стопа процентова додатку лишилася незмінена, се зн[ачить], хоч податки будуть більші, то стопа процентова додатку мала зістати 51 %, так, аби разом із побільшенням постійних податків побільшувалася й сума додатків індемнізаційних. «Яке немилосердне правительство!»— скрикнули, бачиться, ліберали-поляки, який «rząd sprzyjający krajowi»[2], котрий, незважаючи на тягарі краю, не хоче нам позволити вменшити йому тих тягарів! Яке жорстоке, нещире правительство, котре, очевидно, хоче зруйнувати Галичину, не позволяючи нам евентуальну надвишку доходів індемнізаційного фонду повертати на «inne, więcej produktywne cele»![3] Отак, певно, думали й говорили ліберали-поляки, коли, погодившися на всі інші точки з представителями правительства, на тій так маловажній точці розійшлися! Але сам факт, що, власне, на тім, на око так невеликім і немовби чисто формальнім камінці розбилася вся угода, велить нам звернути на той камінь бачнішу увагу, оглянути його добре зі всіх боків. А може, се не малий незначний камінець, а твердий, многоцінний діамант?

Цікаве світло кидає на сей камінець один уступ у закінченні брошури Зиблікевича «Indemnizacya», котрий наведу тут дослівно. «Вони не побирають уже ніяких позичок опроцентованих зі скарбу державного (мова тут про правдиві позички, а не про ті ніби позички в сумі 2 625 000 річно, котрі після проекту Брестеля мали бути давані титулом беззворотної запомоги зі скарбу державного, і, крім тої запомоги, фонд індемн[ізаційний] для покриття недоборів побирав іще від скарбу й окремі 5 % опроцентовані позички, увага автора), бо таких позичок уже не потребує. Недобори були в десятилітті між 1858 і 1868 роками і трохи довше, коли додатки крайові при стопі процентовій 51 не приносили більше над 2 856 000 з[л.] р[инських], бо се враз із дотацією урядовою не вистарчало на кождорічні потре-

[1] Сейм почав рішуче виступати *(польськ.).— Ред.*
[2] Уряд, що підтримує край *(польськ.).— Ред.*
[3] Інші, продуктивніші цілі *(польськ.).— Ред.*

би. Тоді зичено від уряду річно коло 330 000 з[л.] р[инських], а позички ті, взяті докупи, дійшли були з процентами до звиш 1 700 000 з[л.] р[инських]. Але з часом додатки крайові навіть при тій самій стопі процентовій підросли значно, так що в р. 1877 винесли вже 3 468 000 з[л.] р[инських], т. є. 612 000 з[л.] р[инських] більше, ніж у р. 1868. Такий приріст доходів крайових, що походить головно з предметів новооподаткованих, а особливо з залізниць, зробив те, що не потребуємо вже позичок від правительства, але надто сплатили ми вже йому всі того роду давніші позички, а власне фонд індемн[ізаційний] Східної Галичини сплатив їх іще в р. 1875, а Західної — 1877,— а крім того в обох фондах індемн[ізаційних] по сплаченні біжучих довгів лишилося ще в році 1877 решт касових 369 637 з[л.] р[инських] 41½ кр[ейцери]. Супроти такого приросту доходів крайових стопа процентова 51 кр[ейцер] оказалася зайвою і занадто високою; для того-то сейм при бюджеті на р. 1878 на внесення комісії бюджетової рішив знизити додатки індемнізаційні в Галичині Східній о 1, а в Галичині Західній — о 2 кр[ейцери]. Та ухвала сейму не подобалася бюрократії віденській. Вона розпочала проти неї завзяту боротьбу, аби не допустити її до цісарської санкції. В кінці д[ня] 17 липня 1878 цісар санкціонував ту ухвалу. Але й при так зниженім додатку крайовім рахунки виказали в р. 1878 решт касових 545 255 з[л.] р[инських] 62 кр[ейцери], для того при бюджеті на р. 1879 сейм на внесення комісії бюджетової рішив піти дальше і знизив додатки індемнізаційні о 3 крейцери в обох краях, а та ухвала без труду одержала цісарську санкцію»[1].

Читаєш ту штуку й сам не знаєш, як вихвалити наших милосердних ліберáлів. От ліберали! В р. 1870 уперлися, аби знизити додатки, а в р. 1877 таки поставили на своїм! Але дочитаймо до кінця ліберальні слова п. Зиблікевича! Безпосередньо за вищенаведеними словами він пише ось що: «Невважаючи на те зниження, фінанси індемнізаційні находяться в добрім стані. Рік 1879 закінчився, оскільки мені відомо, зі сумою 1 400 000 з[л.] р[инських] нарослих решт касових, а що вони не потрібні (zbyteczne)[2] в фондах індемнізаційних, для того на жадання виділу крайового 1 мільйон з[л.] р[инських] в облігах перенесено до каси

[1] Zyblikiewicz, Indemnizacya, стор. 67—69.
[2] Зайві *(польськ.).— Ред.*

виділу крайового на хвильовий ужиток для інших цілей крайових».

«Се що таке?— думаєш собі, прочитавши ті слова.— Мільйон ринських не потрібний у фонді індемнізаційнім? Чому не потрібний? Хіба ж не можна тим мільйоном уморити на мільйон облігацій, котрі, раз уморені, перестали би й процентів вимагати?» Га, із сею думкою нараз мов блискає тобі в голові, і ти мовиш сам до себе: «Так ось воно як! Ось о що нашим ліберадам ходить!» І в тій хвилі ти зрозумів усе: чому вони в 1870 р. зірвали угоду й чому узнають мільйон решт касових за непотрібний у касі індемнізаційній і беруть «на хвильовий ужиток для інших цілей крайових!» Се ж проста річ! Їм іде о наріст процентів від облігацій індемнізаційних! Чим довше потягнеться амортизація, тим довше вони брати будуть проценти й тим більшу їх суму виберуть! А чим нижчі будуть додатки крайові, тим менше впливати буде до фонду індемнізаційного, тим поволіше буде йти амортизація[1]. Ось бачите мудрість наших народолюбних ліберадів! Вони вміють і обстати при своїм, коли йде о мільйон для їх користі; вони люблять і народові полегшити о 2—3 крейцери, аби за те довше їм платив.

На закінчення годиться ще сказати дещо про свіжу, неготову ще угоду. Сказано вже, що теперішній проект правительственний, виготовлений міністрами-«родаками», далеко скупіший і тяжчий для краю, ніж був проект Брестеля. Правда, уплачені досі скарбом завдатки відписуються, але від 1883 до 1898 правительство має давати вже не по 2 625 000 з[л.] р[инських], але лиш по 2 100 000 з[л.] р[инських], т[о] є[сть] о 525 000 річно менше, ніж скарб давав досі, а о 825 000 менше від половини річних видатків індемнізаційних. За 15½ дальших літ се винесе о 8 137 000 з[л.] р[инських] більше, ніж би Галичина видала при statu quo або о 12 787 000 з[л.] р[инських] більше, ніж би належалося Галичині при рівнім поділі тягаря зі скарбом державним. Сумніваюся, чи сейм пристане на сей проект, хоч деякі добрі приятелі, як, н[а]пр., краківський «Czas»* (інспірований авторами проекту), накликає до згоди, хочби й солом'яної, і лякає сейм, що ось, мовляв, поважтеся відкинути й тепер

[1] Що закон не забороняє закінчити амортизацію швидше, ніж у 1898 році, се виразно каже міністерське розпорядження з 22 жовтня 1857, видане на підставі найвищої постанови з 13 жовтня 1857, пор[івняй] початок третього розділу сеї розвідки.

угоду, а хто знає, може, завтра прийде інше, централістичне міністерство, котре не тільки що нічого зі скарбу не дасть, але ще буде домагатися уплачених досі мільйонів!

На ті лякання «Czas-y», котрих, впрочім, ніхто не лякався, відповіла «Reforma», виказуючи безпідставність і тенденційність такої тактики. В ч[ислі] 209 подає та газета (котра, скажу при нагоді, найбільше й найосновніше занімається тепер справою індемнізаційною) свої ради, яке становище має зайняти сейм у біжучій угоді. Проекту, розуміється, не прийняти, але стати на становищі рівного поділу тягарів між краєм і державою, отже: 1) жадати звороту того, що край досі заплатив над половину, а що по кінець 1882 р. винесе 6½ мільйонів; 2) жадати, аби держава зобов'язалася на будуще аж до укінчення амортизації (отже, не до 1898, але коли вона потягнеться довше, то й довше) платити докладно половину на потреби фонду індемнізаційного.

Сумніваюся, чи держава при нинішнім перетяженні фінансовім могла б і схотіла би пристати на таку угоду.

Львівські польські часописи подали про питання індемнізаційне короткі уваги, що дуже непідхлібно свідчать про їх економічне знання. Згадаю лише проект «Gazety Narodowej», яка радить: нехай край затягне велику позичку, уморить гуртом за один раз увесь довг індемнізаційний, а потім позичений капітал буде сплачувати помалу річними ратами. Жаль лише, що в тім проекті не вказано вірителя, який би захотів позичити Галичині відразу таку величезну суму.

POSTSCRIPTUM

Русинів ніхто тоді не питав, що вони думають про сю справу, бо вони тоді не були ще ніякою політичною силою. Свою статтю я написав ex propria diligentia[1] й закінчив її, ніким не питаний і не прошений, ось якою своєю гумористичною, чи іронічною, чи фантастичною серед наших відносин декларацією: «Стоячи на становищі інтересів селянства як руського, так і польського, бачу в усіх тих проектах наших лібералів тільки переливання з одної бочки в другу таку саму. Чи одну, чи другу двигати на своїх плечах — для народу нема великої різниці. Чи звалимо весь тягар індемніза-

[1] З власної охоти *(лат.)*.— *Ред.*

ції на край, чи на державу, чи поділимо його між ними на рівні чи на нерівні часті, для селян се все одно: сяк чи так, а понести той цілий тягар мусять вони своєю працею. Для нас питання мусить лежати зовсім не тут. Для нас питання тільки в тім, чи не можна би зменшити той тягар, те величезне, страхом проймаюче число мільйонів? І от я смію подати на прилюдну розвагу свій проект угоди, не пунктований і не кодифікований, але чей же для кождого зрозумілий. Нехай наші пани, що так голосно говорять про свій патріотизм, про любов до народу, про свою щиру працю коло його матеріального й морального піддвигнення,— нехай пани від р. 1883 зречуться всіх провізій від облігацій індемнізаційних і нехай увесь фонд, узисканий із додатків крайових і з дотації скарбової, йде тільки на уморення тих облігацій. При теперішнім добрім стані фінансів індемнізаційних, при річнім видатку по 5 400 000 з[л.] р[инських] амортизація скінчиться за 13 літ, а при річнім видатку по 4 900 000, якби прийнято нинішнє скупе предложення міністерське, амортизація таки скінчиться за 14½ літ, т. є. 1896, о два роки скорше, ніж приписано. Кривди їм, певно, не буде. Адже ж від початку амортизації, від 1858 р., взяли вони досі (до кінця року 1882) в самих процентах у Східній Галичині 65 174 077 з[л.] р[инських], а в Західній — 37 349 046 з[л.] р[инських], разом — 102 523 123* з[л.] р[инських], до чого, коли дочислимо сам корінний капітал 96 959 710 з[л.] р[инських], добудемо суму, котру евентуально одержали пани за скасовану панщину,— 199 482 834 з[л.] р[инських]. Хіба ж сього мало? А дар, який-бо вони, ведені правдивим і гарячим патріотизмом та народолюбством, зробили народові, даруючи йому всі відтепер припадаючі проценти, виносив би для Східної Галичини 16 184 803 з[л.] р[инських], а для Західної — 9 337 262 з[л.] р[инських]; разом усього — 25 522 065 з[л.] р[инських]. Хіба ж се не можлива річ?

«Нехай не кажуть наші пани, що се пошкодить моральності нашого селянина, що дарунок попсує його. Думаю навпаки, що наш селянин вдячно прийме сей дарунок! Адже ж у р. 1848 деякі пани самі хотіли хлопам дарувати цілу панщину зі всією індемнізацією і не вважали се неморальним, а, навпаки, славили свій патріотизм. Невже ж нинішнє покоління зовсім не здібне до патріотичних поривів? Ану, панове! Здобудьтеся на відвагу! В тій хвилі ви маєте силу і власть в руках. Покажіть раз ваші щирі діла!

Щирих слів і намірів ми досі чули багато. Простягніть тому бідному, важким горем битому народові помічну руку, без хитрощів, без задніх цілей, як брат братові,— а побачите, що народ зуміє бути вдячний!» .

Розуміється, я тоді вже знав, що мій внесок неможливий до переведення з тої простої причини, що більшість галицьких панів давно попродала свої індемнізаційні облігації, то й дарувати не було що.

Львів, д[ня] 10—15 вересня 1882 р. «Postcriptum» дописано д[ня] 26 лютого 1914.

Друковано в «Ділі» за вересень 1882, чч. 68—71.

ПИСЬМА ИЗ ГАЛИЦИИ

I

Предполагая дать вам, на основании современных фактов, возможно полное изображение жизни украинского населения в Галиции, я должен сначала рассказать о тех обстоятельствах, среди которых живет это население, особенно о тех, которые не дают тамошним украинцам жить по своей воле. Эти обстоятельства приходится назвать *гнетом* — политическим, социальным и экономическим.

Наша пословица говорит: «З одною бідою, як з рідною сестрою». Пословица эта свидетельствует, что сложил ее народ, который привык разом терпеть много бед. И теперь ему не легче. Со всех сторон его давят правительство, «паны и жиды». В этом тройном гнете лежит причина почти всех бед, которые терпит наш народ,— и против этого гнета обращаются мысли народа, чем дольше, все сильнее, хоть еще и с неясным сознанием цели.

Иначе и быть не может. Действия притеснителей народа должны вдвойне быть невыносимы украинскому населению в Галиции: во-первых, они, чем дальше, все больше приводят народ к материальному разорению, во-вторых, потому, что происходят от иноплеменников: от поляков и жидов. Притом же действия эти в последнее время приняли столь ясную окраску «цыганства», бесцеремонной эксплуатации, что мимо воли должны были открыть глаза народу и отнять у него всякую веру не только в доброжелательство панов и чиновников (такой веры никогда у нашего народа и не было), но также в искренность намерений *«цісаря»* (императора), на которого наш народ до недавнего времени отчасти надеялся, ожидая, «что он уменьшит подати и отберет у панов и возвратит мужикам леса и выпасы», без которых нашему мужику нельзя жить. Последнее путешествие импера-

тора по Галиции (в 1881 г.) слишком даже хорошо убедило наших людей, что надеяться на него нечего. Сам я, напр[имер], видел большое неудовольствие крестьян, когда при осмотре Борислава — места наибольших у нас копей земного воска — цисарь принимал «жидов», осматривал их фабрики и копи и когда евреи оттиснули назад мужиков, а сами окружали и провожали императора.

«От йде жидівський тато!» — говорили со всех сторон мужики. Еще более усилилось нерасположение к императору, когда на бесчисленные, поданные в его руки прошения о том, чтоб позволил мужицкому скоту пастись по-прежнему в казенных (камеральных) лесах, не получено было никаких ответов и запрещение осталось во всей силе[1].

Удивительное дело! Глядя на действия австрийского правительства в Галиции, сразу замечаем в них какое-то горячечное стремление урвать как можно более, разорить народ поскорее, законно, или без закона, или даже против закона[2]. Правда, история нашего столетнего бедствования под рукою милостивых Габсбургов и не менее милостивой их бюрократии ясно свидетельствует, что политика обдирания, разорения и бесстыдной эксплуатации была всегдашней политикой австрийской в Галиции, что со времени первого обмежевания края в 1772 году*, когда у наших громад отнята была и присоединена к камеральным имуществам добрая половина их земель, до последней росписи

---

[1] В целом Подгорье карпатском от Буковины до р. Сана народ наш сильно жалуется на это запрещение, которое, при недостатке пастбищ, вконец разоряет народ, не позволяя ему держать скота и в половину столько, как прежде. В камеральных лесах крестьяне могли пасти скот до половины 60-х годов бесплатно, а после положена была плата по 50 кр[ейцеров] со штуки, далее по 1 гульд[ену], пока в 1875 году министр земледелия, бар[он] Мансфельд, объезжая Галицию, совсем не запретил выпас в этих лесах. Вслед за этим распоряжением наступила в нашем Подгорье неслыханная дешевизна скота — от недостатка корма. В 1877 и [18]78 гг. на местных ярмарках продавали коня по 80—50 крейц[еров], и не один крестьянин просто оставлял свою скотину на базаре и уходил, не желая видеть ее мук. *Прим. автора.*

Мы добавим, что казна захватила, при присоединении края в к[онце] XVIII в., леса, бывшие не занятыми помещиками и громадами, и лишила лесов прирастающее население. [Ред. «Вольного слова»*].

[2] Такова же была политика русского правительства XVIII в. относительно доставшихся ему частей Украины и такою осталась отчасти и теперь. [Ред. «Вольного слова»].

поземельного налога австрийское правительство старалось как можно более отобрать у нашего мужика и как можно меньше давать ему даже тех кусочков, которые доставались другим народам. Но прежде, при самодержавном правительстве, это делалось хоть просто: император издал закон — бюрократия выполнила его, и конец! Теперь же положение изменилось хотя на вид. Конституция, парламентаризм — такие вещи, которые все-таки стесняют бюрократию,— и вот последняя старается обходить законы, изданные парламентским образом, а то и явно нарушать их, чтоб удовлетворить свое хищничество. Вот самый свежий тому пример.

У всех, кто читал галицкие газеты последнего времени, верно, остались в памяти жалобы корреспондентов на злоупотребления сборщиков податей (экзекуторов) по селам. Эти сборщики иногда выжимают у крестьян для себя, за расходы по сбору, больше, чем те должны были заплатить подати. Жалобы эти получили отголосок в сейме и даже в имперской думе, и правительство обещало пособить делу. И пособило! Осенью этого года вышло от министра финансов Дунаевского* распоряжение о новом способе экзекуции, который по части «здирства» заткнул за пояс все злоупотребления экзекуторов и установил minimum экзекуционных расходов: за четверть года с недоимки от 1 кр[ейцера] до 5 гульденов 75 крейцеров, т. е. для большей части бедных крестьян от 100 до 500 %! В довершение это распоряжение выдало министерство финансов, поручая взыскание податей своим чиновникам и, конечно, не отменяя закона, по которому эта работа возложена на власти политические,— и затем, не оставляя крестьянам времени на обжалование этого сюрприза, взыскало с них подати по новому положению. Дело было затронуто в сейме, и львовская финансовая дирекция приняла некоторые меры к исправлению его на будущее время, но о возврате крестьянам перебранных у них денег ничего не слышно, да у нас этого и не бывает никогда.

Или вот хотя бы новый поземельный налог! Мало того, что оценка чистого дохода с земель в Галиции была сделана несправедливо и к большой невыгоде крестьян[1] и что импер-

[1] См. об этом прекрасную статью В. Навроцкого* «Подвійна крейдка» в «Ділі» 1881 г. «Подвійна крейдка» — двойной мелок, которым наши жиды-шинкари отмечают кредит крестьянам.

ская дума, не дожидаясь результатов массами поданных жалоб на оценку, наперед определила сумму подлежащей ко взысканию подати, чем наперед отняла у крестьян надежду на облегчение. Мало того, имперская дума, в видах временного облегчения крестьянам (на деле больше панам и попам), определила, что до окончания рассмотрения обжалований, т. е. до конца 1883 года, все плательщики, которые по новой расценке должны платить налог больший, нежели прежде,— будут уплачивать старую сумму налога 1880 года, а за 1881—1882 гг. они будут доплачивать прибавку по 10 %. Теперешний министр финансов (галицкий поляк) произвольно забросил это определение и велел финансовым учреждениям разослать окладные листы на 1881—1882 г. преспокойно по новому обложению, по которому крестьянам приходится платить иногда в 2—3 раза больше, чем прежде. Правда, в этих окладных листах отмечено, что их можно обжаловать в 30-дневный срок, но так как не означено ясно, какая именно сумма приходится на *прибавку* (означена только общая сумма подати и прибавки, не известно, по какой норме вычисленных), то никто не знает, против чего он имеет право вносить протест. Очевидно, что вся эта хитрая механика рассчитана на темноту и беспомощность народа, который пропустит срок для протеста,— после чего с него можно будет содрать, что захотелось правительству.

Не менее интересно и дело с классовым подомовным налогом, который платят селяне. Налог этот равняется 1 гуль[дену] 63 крей[церам] на мужицкую хату, а с прибавками — 1 г[ульдену] 78 кр[ейцерам]. Теперь он увеличен и распределен так: от домов с одной или двумя комнатами (свiтлиця) — 1 г[ульден] 70 кр[ейцеров], с тремя — 2 г[ульдена] 50 [крейцеров], с четырьмя — 4 г[ульдена] 20 кр[ейцеров]. Так как наибольшая часть хат в селах входит, конечно, в первую категорию, то подумали посчитать за светлицы и кладовые (коморы), находящиеся в хатах,— и таким образом большая часть хат перенесена из первой во вторую категорию. На таком воровстве поймали правительство даже наши сеймовые господа — и правительство должно было поправиться.

Что наше правительство само первое нарушает законы, им самим принятые, это показывает дело об «iндемнiзацiї», или о выкупе панщины. В этом деле правительство, с императором во главе, играло самую гнусную, двуличную роль, так что достаточно разъяснения этой роли, чтоб убить в

народе веру в «цісаря». Покойный император Фердинанд в 1848 г., боясь польского восстания, по совету тогдашнего ген[ерал]-губерн[атора] гр[афа] Стадиона, подарил галицким крестьянам панщину, хотя вслед за тем заявил, что помещики должны ожидать вознаграждения от государства. Обещание это четыре раза повторено в манифесте от 17 апр[еля] 1848 г. Но 7 авг[уста] принят был в венском парламенте закон об отмене барщины во всей Австрии, и в этот закон вставлена была поправка (внесенная известным польским демократом Смолькою) о вознаграждении помещиков за барщину из областных средств при посредстве государства.

Со временем в разных провинциях, кроме Галиции, к которой закон 7-го авг[уста] не должен был относиться, и были учреждены областные выкупные фонды, которым оказывало помощь и государство. Затем, посредством разных неясных и противоречивых указов и крючкотворных министерских распоряжений, подведена была под общее положение и Галиция, да еще так, что выкупная операция в ней оказалась наиболее тяжелой для области вообще и для крестьян в частности. На сумму $^2/_3$ стоимости панщины были выданы панам облигации, на погашение которых должны были платить ½ крестьяне, а ½ областной бюджет; в зачет же государство выдавало областной выкупной кассе субсидии, которые составили со временем огромную сумму. К погашению же облигаций правительство приступило только с 1858 г., от чего наросли немалые проценты, которые причтены были к выкупной сумме, как капитал, с которого опять-таки должны быть уплачиваемы в течение 40 лет проценты. Вот в каком виде представляются нам цифры этого «цисарского подарка крестьянам панщины и податков» *(панам)*, о котором столько нажужжали уши нашему народу и чиновники (немцы), и попы (русины же). В обеих половинах области выкупная за панщину сумма определена была в 79 140 225 гульд[енов], да процентов по 1858 г. наросло 17 819 485 гульденов — *итого* 96 959 710 г[ульденов]. В течение 40 лет предстоит как погасить этот капитал в 96 мил[лионов] гульденов, так и уплатить по нем 128 045 189 гул[ьденов] процентов! Понятно, насколько интересно поскорее окончить погашение этого долга и насколько обременительно для народа то пререкание между государством и областью по вопросу о том, кто должен совершить это погашение,— пререкание, которое тянулось у нас

столько лет и которое кончилось-таки не в пользу нашей области[1]. Насколько в деле выкупа панщины выиграл наш край, сравнительно даже с другими, в которых не было крику о подарке народу цисарем панщины, можете видеть из того, что в Нижней Австрии прибавочный к податям налог на выкуп равен 25 %, в Богемии — 31½ %, а в Галиции — 85 %!! Не мудрено, что даже наш *темный* мужик, которому даже интеллигенция его национальности не заботится разъяснить его положение, раскусил, наконец сущность полученного им от цисаря подарка!

II

В предыдущем письме я упомянул о некоторых примерах заботливости — хотя чисто на словах — нашего сеймового представительства об интересах населения — о противозаконных способах взыскания недоимок и таком же взимании поземельной подати. Но надо заметить, что это вещи, не лежащие в пределах компетенции сейма, и что участие в них сеймовых депутатов ограничивается одними запросами, сделанными по настоянию самих громад или уездных управ. Далеко не так либерально поступает сейм в делах, которые прямо входят в круг его ведомства, особенно в тех, где идет дело о распоряжении деньгами края. Тут сейм руководится «панскою фантазией» как в расходах, так и в экономничаньи. За прошлый год, напр[имер], назначил он не меньше 10 000 гульд[енов] на устройство квартиры председателя (маршала) и едва столько же назначил на помощь значительной массе потерпевших от наводнений. Сеймовый комитет выдал уже от себя 19 000 какому-то польскому инженеру за план реставрации королевского замка на Вавеле в Кракове. И тот же сейм отказал в стипендии молодому натуралисту, даже поляку, на поездку за границу.

Нужно ли напоминать вам об известных фантазиях наших панов с змартвыхвстанцами* со школами, с польскими популярными изданиями на украинской земле и для украинских крестьян? Я когда-нибудь поговорю о них особо в связи с общим вопросом о народном образовании в нашей области, а теперь скажу о той фантазии, которой очень

[1] Подробности смотри в статье Франка «Галицька індемнізація», «Діло», 1882, 69—71.

хвалились в последнее время наши политики, — о постановлении против ростовщичества*. С большим шумом наши депутаты приняли это постановление против *отдельных ростовщиков*. Эти смеялись себе в кулак. Как только постановление было утверждено, ростовщики в каждом местечке сложились в какое-нибудь кредитное общество и преспокойно продолжают свое ремесло. А если кой-где тому-другому ростовщику пришлось потерпеть, то за то банки развивают свое ростовщичество, в котором принимают участие даже местные земские учреждения; так напр[имер], в последнее время в Дрогобыче больше 10 крестьянских хозяйств подвергнуты были продаже за долги местной уездной управе.

Скажу еще о третьей пиявке края — о евреях, а именно: о больших капиталистах. Что между галицкими евреями две трети — пролетарии, это, кажется, известно всем. Меньше известно, что между еврейскими богачами и пролетариями разъединение и зависть не меньшие, чем и в христианских кругах. Богатые евреи презирают «капцанов», стараются отделиться от них одеждою и образом жизни, за что бедные платят им ненавистью. И хотя религия и замазывает это разделение, но все-таки оно есть, и нужно небольшого толчка, чтоб оно выступило наверх.

Нашествие на Галицию евреев-капиталистов очень разоряет край. Почти все помещичьи леса в их руках и вырубливаются разбойничьим способом; горы наши оголели, реки высыхают и каждую весну платят нам разливами, которые портят побережные села. Но пусть бы еще вырубка лесов приносила какую бы то ни было, хоть временную, прибыль краю. А то недавно мы прочли в газетах расчет, что на одном вывозе леса и привозе мебели Галиция за последние 10 лет потеряла около 8 миллионов гульденов. То же самое делается и с торговлею другими вещами. Скоро настанет то же и в торговле земным воском. Россия наложила очень высокую пошлину на предметы, приготовленные из этого воска, не изменив пошлины с самого сырца. Наши бориславские капиталисты теперь открывают дистиллярни в Царстве Польском и таким образом останутся еще в барышах, но что будут делать бориславские рабочие??

Каким образом союз еврейских капиталистов с австрийской бюрократией разрушает национальное достояние в Галиции, это видно всего лучше на нашем лесном хозяйстве. Около Дрогобыча есть удельное село Унятичи. Удельные

имения в нем купил бориславский еврей Крейсберг за 75 000 гульд[енов] и через год продал одни большие дубы из унятических лесов за 70 000, не считая ветвей и верхов (большие дубы от нас везут в Гамбург).

Еще лучший гешефт проделали с Неполомицким лесом в силу контракта, заключенного проклятой для нашего народа памяти бар[оном] Мансфельдом, бывшим министром земледелия, с прусскими евреями относительно доставки мачтового дерева: евреям было предоставлено право выбирать себе такое дерево в известном количестве, а если чего не достанет, то камеральное ведомство обязывается доплатить по контрактовой цене. Евреи опустошили лес на 9 кв. миль, множество дерев покрали, еще больше попортили — и в конце всего начли на камеру 500 000 г[ульденов]. И все это в то время, когда с крестьян дерут жестокие штрафы за каждый прутик, вырубленный в лесу, который «бог вырастил» около сел, искони ими обитаемых[1]. Добавьте такие примеры, как то, что массы нарубленных в камеральных лесах дров гниют в то время, как камеральные солеварни покупают дрова у частных владельцев за более дешевую цену, чем оценочная стоимость дров камеральных! Не удивительно, что наша лесная дирекция вместо доходов имеет долги, так что, наприм[ер], один нагуевский участок имеет долга в венском поземельном кредите 300 000 г[ульденов]. Недавно пронесся слух, что правительство думает избавиться от лесов в Галиции продажею и что в ближайшую сессию рейхсрата будет внесен об этом проект закона. Эта продажа только завершит это расточение запасов земли и лесов, которое начала австрийская бюрократия с самого присоединения края к Австрии[2]. Некоторые громады наши, услыхав о предстоящей распродаже лесов, без которых им жить нельзя, стали надеяться, что правительство облегчит покупку лесов громадами, дозволив продавать лес небольшими участками и с рассрочкой взносов. Но мы думаем, что эти надежды так же будут неосновательны, как и всякие надежды на бюрократию, и что в предстоящей продаже лесов никто не поживится, кроме Крейсбергов.

---

[1] См. примеры в «Світі»* — «Лісові шкоди і кари в с. Нагуевичах».

[2] См. об этом в книжке Чемеринского* «Koronne dobra w Rzeczy Pospolitej Polskiej», где приведен список проданных государством имуществ в Галиции по официальным актам.

МАТЕРИАЛЫ ДЛЯ ИЗУЧЕНИЯ ОБЩЕСТВЕННЫХ ИДЕАЛОВ УКРАИНСКОГО НАРОДА В ГАЛИЦИИ

В 52-ом н[оме]ре «Вольного слова» в примечании к моему письму из Галиции изъявила почтенная редакция желание подробнее узнать об этих проявлениях общественных идеалов украинского населения в Галиции, о которых я вскользь упоминал в вышеуказанном письме. Исполняя желание почт[енной] редакции и вполне соглашаясь с ее мнением, что изучение своеродных, так сказать инстинктивных, стремлений украинского народа к самоуправлению общинному, понятому в самом широком смысле, может быть очень полезно для добивающихся такого самоуправления в России братей наших мало-, и велико-, и белоруссов и вообще всех под гнетом царско-чиновничьего автократизма стонущих племен,— я подаю в настоящем письме некоторые материалы к такому изучению, почерпнутые мною из стенографических отчетов из заседаний галицкого краевого сейма 60-ых годов. Отчеты эти составляют вообще очень интересный материал для изучения наших международных и общественных отношений, так как в них в качестве депутатов присутствовало значительное число мужиков, как украинцев, так и мазуров*, которые многократно забирали голос во всех почти существенных, тогда дискутированных вопросах областного и общинного устройства и имели, значится, случайность по всем этим вопросам высказывать задушевные убеждения не только свои личные, но и всего народа.

Прежде всего надо подчеркнуть один характеристический факт. В начале нашей конституционной жизни, в 1860-ом году, когда шли у нас первые выборы в краевый сейм, шляхта польская, во все время бюрократической реакции 50-ых годов стоявшая в оппозиции к правительству,

начала было очень *усердно кокетничать* с мужиками, надеясь на их плечах в скором времени достигнуть власти в державе. И в украинской, и в мазурской части Галиции шляхта *усердствовала* о том, чтоб из группы «мелкой поземельной собственности» (наш юридический термин для обозначения мужиков) избираемы были мужики, — по крайней мере, шляхта не препятствовала их избиранию. Первые заседания галицкого сейма 15—26 апреля 1861 со стороны шляхты переполнены были *заискивающих*, приторно-солодких фраз о «единстве интересов мелкой и крупной собственности», о «сообща перебытых бедствиях», об «общих врагах — чиновниках», сеющих будто бы плевелы несогласия и раздора «между двором и хатой».

Но вскоре шляхта увидела, что она жестоко обманулась в своих временных протэже. Мужики-депутаты начали с крайней резкостью выступать против панов, начали высказывать мнения, очень неприятные «гражданам из крупной собственности», а в добавку всего после нескольких заседаний мужики украинцы и мужики мазуры соединились в один тесный «мужицкий клуб» для общей борьбы с панством. Эта сплоченная мужицкая фаланга, подкрепленная депутатами из сельских священников, оказалась очень опасной для панского большинства, и вот началось среди панов движение обратное, явно антимужицкое. Во всем и всюду паны старались дискредитировать делегатов мужиков и попов, прибегая к самым разнообразным средствам, от заглушивания их речей безумным хохотом и свистками во время прений, от газетного науськиванья до всякого рода инсинуаций и доносов, а даже до наемного скрытоубийства (Демков). В конце 60-х — начале 70-ых годов панам удалось разбить мужицкую фалангу. Сельские курии начали все реже и реже избирать мужиков, особенно удостоверившись от самих прежде избранных мужицких делегатов, что в сейме с панами ничего поделать нельзя и что большая часть прений была для них совсем непонятна. С тех пор мужицкий элемент все более и более вытесняется из скамей сеймовых: сеймовые прения текут спокойно, даже слишком спокойно, сонно, уморительно; самые существенные и для народного кошелька очень чувствительные дела вотируются почти без дебат, как будто в полусне, значительная часть делегатов или вовсе не посещает заседаний, или проводит все время в буфете, даже зал заседаний сооружен такой неакустический, что чтений и речей из

одного конца в другой почти не слышно. Не стало мужиков — не стало и живой силы галицкого сейма. Как видите, в своеродной форме у нас повторилась старая щедринская история: сперва была война за просвещение, т. е. за равенство (на словах), панов с мужиками и за общее их сидение на сеймовых скамьях, а после естественно последовала война против просвещения, т. е. против мужиков.

Критическая история нашего сейма и всей нашей автономии еще не написана — она была бы очень интересна и поучительна. Я предкладаю Вам в настоящем очерке только несколько страниц из этой истории, т. е. расскажу подробно весь ход прений о некоторых вопросах общественной жизни, обращая особенное внимание на роль, какую играли в тех прениях мужики. Я избираю для этого прения по вопросам, близко затрагивавшим самые существенные интересы мужиков, как, н[а]пр., по вопросу о сервитутах (седьмое заседание от дня 24 апреля 1861), о новом законе громадском, о дотации духовенства и др.

I. ПРЕНИЯ О СЕРВИТУТАХ

Прения о сервитутах в галицком сейме 1861 года были настоящей фарсой, с юмористическим прологом и трагикомической развязкой. Паны играли в ней роль хитрого пройдохи, маскирующего свои себялюбные намерения то чувствительными фразами, то восторженной орацией, то ироническим смехом, то будто бы высокими, общегосударственными взглядами, обманывающего других и в конце концов обманывающего тоже самого себя. Мужики играли роль молодого, страстного и прямодушного юноши, которого на каждом шагу оббирают ловкие пройдохи. Попы же играли очень удачно роль Якима-простоты, не знающего, куда ему деваться и к кому примкнуть, не понимающего сути дела и сующегося всюду с пустыми, великопостными фразами о «единстве» и «братолюбии».

Пролог инсценировал сейчас на первом заседании сейма депутат гр[аф] Адам Потоцкий* торжественным заявлением, что «обязывающий в крае нашем закон не знает уже раздела общества на классы: пред ним все мы равны». (Хитрец! Он очень хорошо помнил, что тот же закон допускает громадное различие между «мелкой» а «крупной» собственностью, измеряя права этих «равных пред законом»

граждан избирать и быть избранными не их числом, не честностью и способностью, но количеством находящейся в их обладании земли или капитала).

Речь деп[утата] Потоцкого кончилась торжественным воззванием к целому собранию засвидетельствовать через восстание из мест, что «барщина никогда и ни под каким видом не будет возвращена (в 12 лет по ее официальном уничтожении, да и то за огромнейшим выкупом — вот облагодетельствовал!) и что шляхта всегда была самым искренним другом мужиков». Мужики, кажется, не очень были тронуты широковещанием графа Потоцкого и молчали. Только *попы*, чающие «ласки панской», принялись лепетать бесцельные и бессвязные фразы. Итак ксендз Ручка, «сильно тронутый этим торжественным и блестящим (?) актом», приносит панам «в имени селян» благодарение за «свободу и равенство, провозглашенные и так торжественно навсегда приреченные»; поп из Жабья, Витвицкий (украинский писатель и поэт) «твердо» заявляет, что «Rusin kocha ojczyznę»[1], т. е. «тот народ, который на нас работал, работает и *работать будет*» (рукоплескания); поп Могильницкий* (очень талантливый украинский поэт и оратор) требует дел для подтверждения слов о единстве, но дальше прошения не идет; кн[язь] Сангушко настаивает особенно на том, чтобы мужики «отгоняли прочь клеветников и негодяев, которые хитростью и обманом распространяют в народе ложные слухи и несогласие» (подумаешь, без сомнения, какие-нибудь социалисты-пропагандисты возмущали спокойствие вельможного князя,— ан нет, это он насчет чиновников и бюрократии такую булавочку подпустил); последнее же слово в этом юмористическом прологе принадлежало тоже попу-украинцу, униатскому епископу Литвиновичу*, который «для достойного запечатления этого торжественного момента» предложил трикратно пропеть цисарю «Многая лита», что и было исполнено. Это был действительно интересный момент, первый и последний момент согласия в сейме галицком: паны и попы разглагольствовали на тему единства и братолюбия, а мужики молчали!

Совсем не так-то уж идиллически шли прения о самом деле сервитутов. Во всех первых заседаниях сейма депутаты-мужики настоятельно требовали дебаты над этим жгучим вопросом и не могли дождаться конца формальностям

[1] Русин кохає батьківщину *(польськ.).— Ред.*

уконституирования сейма и верификации выборов. Когда же формальности кончились, внесено на сеймовый стол сразу несколько внесений от разных депутатов в цели наилучшего устройства в деле сервитутов. Не вдаваясь в подробный разбор самого вопроса, к чему понадобилась бы особая статья, я ограничусь только разбором самой дебаты, в многих отношениях интересной и очень оживленной.

Как сказано было выше, по вопросу о сервитутах предложено было сейму сразу несколько внесений. Самое характерное и, кажется, самое практическое из них было внесение двух депутатов-мужиков: мазура Сивца и украинца Рогальского (избранного из округов Грималов—Скалат). Эти депутаты вносят: «пусть паны согласятся добровольно с громадами; где же этого не возможно было сделать, пусть будет избран только по этому делу мировый присяжный суд, состоящий из трех мужицких и трех панских делегатов; эти шесть пусть согласятся на седьмого, мужа известного честностью, уважением и знакомого с местными условиями; он должен быть суперарбитером и решать в случаях равенства голосов с одной и другой стороны. От вердикта этого суда не должно быть апелляции».

Нельзя не заметить, что при данных обстоятельствах это внесение было самое рациональное.

Дело сервитутов влеклось от 1849 года в разных бюрократических комиссиях и судах, требовало и от панов, и от громад огромных жертв и издержек и попадалось обыкновенно в руки людям, не знакомым с местными обстоятельствами, но тем более знакомыми с всякими канцелярскими крючками, посредством которых можно было протягивать всякое дело до бесконечности и драть как можно более от обеих сторон. Притом же число дел сервитутовых было огромное — 30 025, понятно, что при бюрократическом деловодстве еще и доныне их осталось более чем 70 неуправильненными. Это поняли мужики-делегаты и предложили единственный прямой способ — взять это дело из рук бюрократии и порешить «громадским», мировым путем.

Из промовлявших за этим внесением мужиков особенно характерно высказал мазурский деп[утат] Шпунарь народное отвращение от всякой канцелярщины: «Я не соглашаюсь ни на какие документы,— говорил он.— Документы — дело адвокатское. Придешь это к адвокату и покажешь ему документ, а он тебе говорит: ежели докажешь обладание, то выиграешь. Да что же тут доказывать, когда

дело верное, когда отец твой здесь пахал и сеял, то и ты имеешь право». «Не надо нам никаких адвокатов,— оканчивает он свою речь,— мирным путем дойдем скорее до согласия».

Просто ребячеством оказываются возражения специальной комиссии сеймовой против внесения Сивца. Референт этой комиссии, шляхтич Кшечунович, возражая на это внесение, прибегает к избитым и ничего не говорящим фразам, как, н[а]пр., та, что «справедливость только у бога, что никакой суд не может всех удовлетворить, а мировый суд и того менее»,— вносит затем: просить у исполнительных властей возможно скорейшего и справедливого порешения дел сервитутовых и поручить краевому комитету* рассмотреть все этих дел касающиеся внесения и предложить о них реферат на будущей сессии сейма. Настаивание на том, чтоб отложить все это дело до будущей сессии сейма, т. е., как после действительно оказалось, ad calendas graecas[1], видим у всех ораторов из шляхты. Итак кн[язь] Сангушко, тот сам, который на первом заседании сейма так патетически говорил о необходимости единства и согласия между «двором а хатой», теперь уже поет иным тоном. «Здесь не должны на решение сейма влиять ни идиллии, ни рукоплескания; здесь вопрос о *собственности*, и этот вопрос требует холоднокровного разбора. Мужики не имеют никаких прав на «ліси і пасовиська»; никакие мировые судьи здесь ничего не поделают; надо, чтобы кто-нибудь третий (чиновники) решал это дело, и мы счастливы, что у нас *есть* такой третий, который бескорыстно (?) хочет заняться этим». Ту же самую наклонность к канцелярскому способу решения дела видно и у прочих шляхетских ораторов — Дзедушицкого (который советует «просить цисаря о лучшие законы, по которым бы можно было судить сервитутовые дела», в чем сходится почти совсем с одним из наиболее идиотических депутатов, ксендзом Ольцингером, который обыкновенно и сам не понимает, что, о чем и к чему говорит), Водзицкого (теперь директор венского Länderbank-а), который вносит составление комиссий наполовину из чиновников, а наполовину из земского выборного элемента (и к чему понадобились ему непременно чиновники?), и в конце Земялковский, который тоже старается свалить вину на хлопов и, хотя

[1] До грецьких календ, тобто на невизначений термін(*лат.*).— *Ред.*

в своей формулировке внесения (окончательно принятой сеймом) старается вместить все прочие, то все же угольным камнем его ставит то, чтоб передать все внесения комитету краевому для рассмотра и предложения на будущей (как известно, не состоявшейся) сессии.

Как же держали себя в виду того интеллигентные украинские делегаты? Они выдали себе при этом заседании блестящее testimonium paupertatis[1], доказав ясно, что совсем не понимают ни народа, ни его нужд, ни его желаний. Ни у одного из них не хватило знания и мужества защищать внесение Сивца и Рогальского — зато сколько пустых фраз о согласии и единстве, о братней любви и всех евангельских добродетелях, о милости монарха и тому подобных нелепостях испустили они во время этого заседания! Чтоб читатель не подумал, что я несправедливо отношусь к ним, я перебер у содержание всех их речей. Могильницкий, очевидно, совсем не понимая ни внесения Сивца, ни внесения комиссии (Кшечуновича), говорит за этим последним, апеллирует до гуманности панов и призывает им — наивность непонятная! — в память «торжественный акт согласия» на первом заседании. Лавровский, позднейший вице-маршал сейма, тоже годится на внесение панов, прибавляет только к нему незначущие формальные поправки. Борискевич* (один из честнейших характеров и главный деятель галицко-украинского возрождения в 1848 году) годится на внесение Водзицкого о смешанных комиссиях, требуя при этом гласности их заседаний и пересмотра законов о сервитутах. В конце поп Устиянович*, один из талантливейших поэтов гал[ицко]-укр[аинского] возрождения, друг Маркияна Шашкевича* и Головацкого*, ни к селу ни к городу брякнул: «Счастие наше, что наши мужики не знают еще о учении Прудона*; народ наш имеет веру, имеет боязнь божию, имеет любовь ближнего в своем сердце» и затем взывает до согласшения sans phrase[2].

Как будто в ответ на эту фразу, непосредственно за Устияновичем, отзываются два депутаты, мужики из мазуров — Гебда и цитированный уже Шпунарь, которые, сопровождаемые смехом и шиканием панов, а одобрением особенно украинских мужиков, высказывают понятия до-

---

[1] Свідоцтво про бідність, тут у значенні: доказ розумової обмеженості *(лат.)*.— *Ред.*

[2] Без фраз, тобто до тихої угоди *(франц.)*.— *Ред.*

вольно близкие к прудоновским. «Ведь мы знаем,— говорит Гебда,— что паны обладают не своей землей и хотят все более и более забирать в свои руки». «То самое,— говорит Шпунарь,— думаю я с чистой совестью и о лесах: мы считаем лес одним из наибольших сокровищ, ибо ежели леса не будет, то чем будем топить, из чего избу соорудим? А ведь же, паны, *лес есть добро общественное* (jest dobrem publicznem)».

Это было уже слишком для панов. Тот сам Адам Потоцкий, который инсценировал юмористическую комедию «соединения», повстает теперь с огненной филиппикой против мужиков, а особенно против Шпунаря (избранного из округов Ланцут — Пшеворск, заселенных почти в половине украинским народом). «Тяжелая отвечательность и наказание божье упадет на то законодательство, при котором так монстрезная мысль может рассеваться, как та, которую высказал деп[утат] Шпунарь. Считает он лесы общественной собственностью. Да знаете ли, господа, что это такое? Это есть опровержение права собственности, опровержение всего того, что составляет основу общества». Как видите, и в начале 1860-ых годов у нас были уже «субверзивные элементы», да еще из мужиков,— и тогда уже шляхта наша громила их тем самым оружием, которым пользуется и ныне для подобных случаев.

СИЛА ПОДАТКОВА ГАЛИЧИНИ

I

У віденській раді державній незадовго почнуться розправи над бюджетом. Комісія бюджетова приготовила вже прелімінар бюджету на р. 1883, котрий буде предложений парламентові. В тім прелімінарі особливо цікавий для нас відділ доходів, з котрого можна виміркувати силу податкову кождого краю коронного. Краківська «Nowa Reforma» помістила в числах 21, 22 і 23 статтю п[ід] заг[оловком] «Ile Galicya płaci?»[1], в котрій находимо дуже цікавий образ податкової сили Галичини, виражений в автентичних, урядових цифрах. Не маючи під рукою прелімінаря доходів державних, ми покористуємся в слідуючій роботі цифрами «Nowej Reformy».

Що сила податкова Галичини слаба, се звісно нам всім віддавна. Кождий новий податок, спадаючий на наш край від центрального правительства, тисне нас далеко сильніше, ніж другі краї коронні, хоч в результаті витискає з нас пропорціонально далеко менше, ніж з других країв. Се свідчить о тім, що весь наш організм крайовий слабший, більше надламаний і розстроєний, ніж у других краях. Всім пам'ятний ще, певно, факт, який стався перед двома роками, що *галицька* дирекція скарбова виказала найбільшу суму нестягнених податків з-між всіх австрійських провінцій. О тій самій слабості нашої податкової сили свідчить також і то, що коли в Галичині екзекуція і проценти відволоки виносять 136 000 з[л.] р[инських] на 10 526 000 безпосередніх податків, т[о] є[сть] 1,3 %, то в Чехах* на 24 264 000 безпосередніх податків приходить екзекуцій і процентів відволоки лиш 99 000 з[л.] р[инських], або о 4 %, то значить,

[1] Скільки Галичина платить? *(польськ.).— Ред.*

що Чехи платять і можуть платити свої безпосередні податки $3^1/_4$ разів точніше.

Не менше сумне свідоцтво дають і загальні суми доходів державних з поодиноких країв. Сума доходів з Галичини виносить 44 097 427 з[л.] р[инських], або 9,6 % доходів цілої монархії. Порівнявши тую суму з тим фактом, що під взглядом людності і простору Галичина становить більше ніж $^1/_4$ часть цілої Австрії (людності 26,9 %, а простору 26,1 %), то побачимо, що доходів державних вона дає несповна десяту часть, т. є. що при такім економічнім стані, в якім находяться, н[а]пр., Чехи або Ракуси*, Галичина пропорціонально повинна би давати державі 2½ раза стільки доходів, як тепер. Ні, ще більше! Бо ж головне тепер джерело доходів державних в Галичині суть добра камеральні і державні монополії (сіль і тютюн), котрими Галичина перевищує всі прочі краї коронні,— так що на самих контрибуентів податкових спадає, як побачимо дальше, ще менший процент.

Порівняння Галичини з Чехами показує нам ще один дуже цікавий прояв. Галичина, як звісно, край par excellence[1] рільничий, а Чехи — промисловий; Галичина має простору о 26 000 квадр[атних] кілометрів, а людності о 398 000 більше, ніж Чехи; а предсі Галичина платить податку грунтового 4 331 000 з[л.] р[инських], а Чехи — 11 184 000 з[л.] р[инських], т. є. 6 853 000 з[л.] р[инських] більше, ніж Галичина. В Галичині податок грунтовий становить 40,6 % всіх податків безпосередніх, а в Чехах 46,1 %. Значиться, не тільки абсолютно, але і пропорціонально Галичина стоїть під взглядом рільництва нижче від Чех, коли навіть так видосконалена машина податкова не може від нас видобути бодай такого проценту податків, який випадає на Чехи. Коли-бо в Чехах (при 5 412 000 людності) припадає на кождого жителя 2 з[л.] р[инських] 6½ кр[ейцера] податку грунтового, то в Галичині на 5 915 000 людності припадає його на кожду людину лиш 80 кр[ейцерів]. То значить знов, що в Чехах на кожду людину випадає 2,58 разів більше податку грунтового, ніж в Галичині. Яка ж причина того дивного факту?— питає «Nowa Reforma» і відповідає, що все лихо лежить в тім, що край наш *виключно* рільничий і тая виключність убиває іменно саме

[1] В найвищій мірі *(франц.).— Ред.*

рільництво, що затим все, що зробиться у нас для піднесення промислу, буде заразом сильною підоймою для рільництва. Хоч і як правдиві ті цифри, на котрих опертий сей вивід, та все-таки кождий відразу пізнає, що він зовсім сторонничий і недокладний. Будувати поруччя для стоячого на березі, щоб урятувати потопаючого,— се, признатись, новий і тільки в Галичині можливий спосіб суспільної господарки. Нам здається, що не наша рільнича виключність убиває наше рільництво, бо іменно в близькості більших центрів промислових (коло Борислава, н[а]пр.) рільництво стоїть коли не нижче, то, певно, не вище, як в інших місцях. Єсть много інших, тяжких і скомплікованих обставин, котрі не дають піднестися нашому рільництву, і без їх усунення не може бути і мови о піднесенні рільництва, а розвій промислу при тих обставинах тільки довершив би упадку рільництва. Ось візьмім хоч би тільки податки посередні, т[о] є[сть] ті податки, котрі дотикають кождого жителя краю поголовно, а затим найбільше дотикають великої маси бідних — у нас рільників. Сума їх в цілій Австрії виносить 245 142 500 з[л.] р[инських], а в Галичині 28 370 971 з[л.] р[инський], т. є. не десяту, а 6,7 часть всіх посередніх податків. Відношення безпосередніх податків до посередніх єсть таке, що на одного мешканця випадає 1 з[л.] р[инський] 77 кр[ейцерів] податків безпосередніх, а 4 з[л.] р[инських] 76 кр[ейцерів] (т. є. 269 %!) податків посередніх. Не треба, однак, забувати, що рубрика посередніх податків для Галичини (особенно в відділі «цло») мусила з конечності бути неповна, так як багато товарів Галичина спроваджує не прямо з заграничних фабрик, але від віденських, чеських і терстенських перекупців, а в оплачуваній їм ціні платить заразом і цло. На ділі затим сума посередніх податків, оплачуваних Галичиною, мусить бути далеко більша.

II

По вступних увагах, заміщених в першій часті нашої статті, подамо тепер по порядку цифри доходів державних з Галичини. Загальне число доходів державних на р. 1883 прелімінує комісія бюджетова на 460 218 810 з[л.] р[инських], з чого випадає на Галичину **44 099 427** з[л.] р[инських], т. є. 9,6 %. В тій сумі єсть 10 662 000 з[л.] р[инських] податків безпосередніх, а 28 370 971 з[л.] р[инський] посередніх. Вся сума податків безпосередніх в Австрії виносить 92 808 000 з[л.] р[инських], так що Га-

личина платить 11,5 %,— як бачим, отже, в безпосередніх податках вищий процент, ніж в цілій сумі доходів. Щодо спеціальних рубрик безпосередніх податків, то: на 33 500 000 з[л.] р[инських] всього податку грунтового в Австрії Галичина платить 4 331 000 г[л.] р[инських], т. є. 12, 9 %; на 26 508 000 податку домового платить Галичина 3 670 000 з[л.] р[инських], т. є. 11,6 %; на 22 400 000 податку доходового — 2 380 000 з[л.] р[инських], т. є. 10,6 %; на 9 500 000 з[л.] р[инських] податку заробкового — 745 000 з[л.] р[инських], т. є. 7,8 %, вкінці на 900 000 з[л.] р[инських] екзекуції — 136 000 з[л.] р[инських], т. є. 15,1 %. *Як бачимо, Галичина платить найнижчий процент податку заробкового, свідчачого о розвої нашого промислу, а найвищий процент екзекуції податкової, свідчачої о розвою нашої бідності.*

Загальна сума посередніх податків в Австрії виносить 245 142 500 з[л.] р[инських], так що на Галичину припадає їх 11,6 %. На тую суму складаються слідуючі позиції: *цло* — 1 515 500 з[л.] р[инських] (в Долішніх Ракусах* рубрика тая чинить звиш 15, а в Чехах звиш 9½ мільйонів); *податок консумційний* — 5 555 030 з[л.] р[инських], а іменно: від горілки — 2 280 000 з[л.] р[инських], від вина — 55 000 з[л.] р[инських], від пива — 953 000 з[л.] р[инських], від м'яса — 750 000 з[л.] р[инських], від цукру 82 380 з[л.] р[инських], від нафти — 892 000 з[л.] р[инських], з аренди податку консумційного — 532 730 з[л.] р[инських]. В цілій Австрії припадає на кожного мешканця 3 з[л.] р[инських] 85 кр[ейцерів] под[атку] консум[ційного], а в Галичині тільки 93 кр[ейцери]. Чехи, н[а]пр., платять под[атку] консум[ційного] 38 276 500 з[л.] р[инських], в чім сам цукор дає 25 685 000 з[л.] р[инських], а пиво— 8 741 000 з[л.] р[инських]. Але і тут треба взяти на увагу то само, що в попередній статті сказано було о цлі, а іменно то, що Галичина багато артикулів консумційних (цукру, пива і др.) спроваджує з других країв коронних і в ціні купній платить заразом і податок консумційний. Дальше слідує доход з солі, котрого, розуміється, зі всіх країв коронних Галичина дає найбільше, бо 7 385 491 з[л.] р[инський]. Ще більше дає в Галичині доход з тютюну, бо 7 576 140 з[л.] р[инських]. Більше доходу з тютюну дають державі тільки Чехи (18 мільйонів) і Долішні Ракуси (17 мільйонів з[л.] р[инських]). На одного жителя випадає в цілій Австрії 3 з[л.] р[инських] 3 кр[ейцери] за тютюн,

а в Галичині 1 з[л.] р[инський] 27 кр[ейцерів]. І певне, бо ж куримо найпліхші гатунки!

За *стемплі* оплачує Галичина щороку 1 488 420 з[л.] р[инських], *такс* дає 100 900 з[л.] р[инських], *оплат* — 2 507 200 з[л.] р[инських] (в тій сумі за перенесення власності 1 583 000 з[л.] р[инських]). Ті три рубрики разом чинять 4 096 520 з[л.] р[инських], т. є. 68 кр[ейцерів] на одного жителя; в цілій Австрії вони виносять 49 771 000, т. є. 2 з[л.] р[инських] 24 кр[ейцери] на одного жителя.

Рубрика, приносяча сором австрійському бюджетові, *лотерея*, приносить з Галичини 1 641 850 з[л.] р[инських], суму, як каже «Nowa Reforma», котра цілковито вистарчила би на удержання учителів людових по всіх тих селах, котрі ще досі не мають шкіл (600 000), і на урегулювання в короткім часі всіх рік галицьких, видаючи на них щороку один мільйон з[л.] р[инських]. А все ж таки в відношенні до других країв коронних можна сказати, що Галичина мало ще програє на лотерею. Чехи, з людністю, трохи тільки нижчою від Галичини, програють річно 4 103 320 з[л.] р[инських], а Долішні Ракуси, з людністю тільки 2 330 621, програють 9 213 800 з[л.] р[инських], т. є. 3 з[л.] р[инських] 95 кр[ейцерів] поголовно.

Оплата шинкарська, доперва від двох літ введена, приносить в Галичині 280 400 з[л.] р[инських] річно. В тій рубриці Галичина занімає перше місце між всіми краями Австрії — знак, що у нас шинків найбільше. Чехи дають в тій рубриці 231 000 з[л.] р[инських], Моравія*—163 000 з[л.] р[инських], Дол[ішні] Ракуси — 118 000 з[л.] р[инських], а сума в цілій Австрії— 1 005 000 з[л.] р[инських]. Доход з правительственних мит дорогових і мостових дає в Галичині 516 150 з[л.] р[инських] — в цілій Австрії 2 387 000 з[л.] р[инських].

Всі ті доходи впливають до *міністерства скарбу* і становлять головну часть щорічних бюджетів. Крім того, кожде з прочих міністерств має свої невеличкі доходи, котрі тут коротенько викажемо. І так:

Міністерство справ внутрішніх виказує з Галичини доходу 44 206 з[л.] р[инських], а то 12 920 з[л.] р[инських] з будівлей водних, 10 000 з гостинців, 21 286 з всіляких такс адміністраційних.

Міністерство оборони крайової побирає від міст Львова і Кракова разом 41 903 з[л.] р[инських] за удержування військової стражі поліційної.

Міністерство віроісповідань і просвіти виказує в рубриці віроісповідань 499 080 з[л.] р[инських] доходу, а іменно: з фонду релігійного — 452 700 з[л.] р[инських], а з заряду дібр фонду релігійного — 46 380 з[л.] р[инських]. «Пригадуємо,— пише при тих цифрах «Nowa Reforma»,— що фонд той походить з маєтків духовних, котрими при австрійськім заборі край був густо засіяний, що з дібр тих дуже багато змарновано, що цілим маєтком довгі літа заряджувано без ніякої прилюдної контролі «w sposób prawdziwie niegodziwy»[1]. В відділі просвіти дохід значно менший, бо власний маєток державного фонду шкільного дає тільки 5 592 з[л.] р[инських]. До того виносять доходи: з гімназій — 145 674 з[л.] р[инських], з шкіл реальних — 24 045 з[л.] р[инських], з університетів — 14 300 з[л.] р[инських], з львівської політехніки — 3 150 з[л.] р[инських], з других шкіл — 6 484 з[л.] р[инських], разом — 199 245 з[л.] р[инських]. Загальний доход того міністерства з Галичини— 698 325 з[л.] р[инських].

Дальше виказує *міністерство торгівлі* слідуючі доходи з Галичини: з пошти — 1 725 200 з[л.] р[инських], з телеграфів 321 190 з[л.] р[инських], а з скарбових желізниць — 890 000 з[л.] р[инських].

В бюджеті *міністерства рільництва* виказано з Галичини доходу 1 043 915 з[л.] р[инських], а то: з дібр і лісів скарбових — 928 640 з[л.] р[инських], з копалень — 38 375 з[л.] р[инських], з закладу дороговизької стаднини — 32 500 з[л.] р[инських], а з оплат шурфових — 14 000.

З усіх країв коронних посідає Галичина, як звісно, найбільше дібр і лісів камеральних, хоч велику їх часть камера розпродала. Осталося ще 218 110 гектарів. Загальний простір дібр камеральних в Австрії обнімає 706 739 гектарів, так що на Галичину випадає 30,8 %. Доход brutto з австрійських дібр камеральних виносить 3 987 530 з[л.] р[инських], так що доход з дібр галицьких становить лише 23,28 % тої суми. Взагалі в Австрії випадає від одного гектара камеральних дібр 5 з[л.] р[инських] 64 кр[ейцери], а в Галичині тільки 4 з[л.] р[инських] 25 кр[ейцерів] доходу brutto.

---

[1] [В спосіб справді негідний *(польськ.)*.— *Ред.*] Цікаво було би прослідити і виказати в автентичних цифрах повстання і історію нашого фонду релігійного під пануванням австрійським. *Редакція «Діла»*.

Щодо копалень, то виказана повище сума 38 374 з[л.] р[инських] доходу походить з одної лише камеральної копальні в Свошовицях, бо копальні солі вчислені в рубриці «сіль».

В кінці *міністерство справедливості* має з Галичини 6 834 з[л.] р[инських] власних адміністраційних доходів, а 104 450 з[л.] р[инських] доходу з домів карних, на котру суму складаються: 80 200 з[л.] р[инських] з продажу виробів, випродукованих в'язнями в галицьких домах карних, 23 200 з[л.] р[инських] з винаймування в'язнів до роботи, а 1 050 з[л.] р[инських] других доходів. Промислова праця закладів карних, на котру так голосно і часто жалуються наші дрібні ремісники і промисловці, очевидно, ведеться на дуже великий розмір, коли доход з продажу виробів арештантського промислу в Галичині виносить 21 % такого ж доходу в цілій державі.

На тім кінчимо цифровий образ того, що платить Галичина скарбові державному. Для докладного зміряння і оцінення її податкової сили потрібно ще знати, що вона дістає за стільки мільйонів від держави. Над тим застановимося в дальших частях нашої праці*.

ЩО КОШТУЮТЬ НАШІ ШКОЛИ?

(ДРУГА ЧАСТЬ ЄТАТТІ «СИЛА ПОДАТКОВА ГАЛИЧИНИ»)

У першій часті статті «Сила податкова Галичини» виказали ми, скільки платить край наш скарбові державному, і закінчили тою гадкою, що для належитого оцінення податкової сили нашого краю треба нам ще побачити, скільки дістає наш край за те від держави.

Між видатками, які ложить держава на поодинокі краї коронні, безперечно, перше місце повинен займати видаток на школи. Вже само поняття держави, яко зв'язку повітів, племен в цілях культурного співділання і досконаленя, вимагає, щоб головна часть сили зв'язкової йшла именно на культуру, на просвіту. Занедбання тої задачі не тільки причиняє і поодиноким краям, і самій цілості держави найбільшу шкоду, простягаючи своє руйнуюче дійство в пізні покоління, але нищить у обивателів довір'я до державного зв'язку, а затим підкопує в самім корені і рацію биту того зв'язку. Держава, котра поодиноким в її зв'язок входячим краям дає менше, ніж від них бере, забуває о своїм призначенні: замість кореня, достарчаючого всім гілкам поживних соків, вона стається павуком, висисаючим їх животні соки.

Бюджет австрійського міністерства просвіти прелімінованo цього року на 18 136 145 з[л.] р[инських], що у відношенні до загалу видатків державних у сумі 491 881 215 з[л.] р[инських] чинить заледве 3,7 %, а коли вилучимо з того ще видатки конфесійні, то останеться на школи тільки 13 163 275 з[л.] р[инських], або 2,7 % всіх видатків державних. З тої суми випадає на Галичину 1 453 141 з[л.] р[инський], або 11,4 %, цифра непропорціонально низька в порівнянні до людності і обширності нашого краю, котрий, як звісно, творить четверту часть держави. Перейдім

спеціально всі видатки на галицькі школи і порівняймо їх з такими ж видатками в других краях — се дасть нам найбільший образ того місця, яке занімає Галичина в господарстві державнім.

Зачнім від університетів. У Галичині єсть два університети, у Львові (з трьома факультетами) і в Кракові (повний). На університет Львівський преліміновано цього року 142 600 з[л.] р[инських] звичайних а 30 800 з[л.] р[инських] надзвичайних видатків, разом —173 400 з[л.] р[инських]; на університет Краківський — 232 100 з[л.] р[инських] звичайних а 35 000 з[л.] р[инських] надзвичайних видатків, разом — 317 100 з[л.] р[инських]. З винятком одного Чернівецького, Львівський університет дістає найменше з усіх австрійських університетів, а під час, коли оба наші університети одержують всього-на-всього 490 500 з[л.] р[инських] від держави, то один університет Віденський побирає 1 304 100 з[л.] р[инських], а університет Празький — 570 948 з[л.] р[инських], т. є. один майже три рази стільки, а другий — трохи більше, як оба наші університети разом.

І щодо сил учительських оба наші університети враз з Чернівецьким стоять на самім послідку. Професорів (без доцентів, ад'юнктів і асистентів) має Краківський університет 51, Львівський — 37, а, н[а]пр., Віденський — 117, а Празький — 105. Коли квоту звичайного видатку поділимо числом професорів (звичайних і надзвичайних), то одержимо пересічну дотацію кафедри. Виносить вона: у Відні — 6 616 з[л.] р[инських], у Празі — 5 180 з[л.] р[инських], у Кракові — 4 551 з[л.] р[инський], а у Львові — 3 854 з[л.] р[инських]. Пересічна дотація для всіх австрійських університетів виносить 5 057 з[л.] р[инських], так що Краківський університет пересічно на одного професора дотований о 516 з[л.] р[инських], а Львівський — о 1 223 з[л.] р[инських] менше, ніж пересічна дотація всіх університетів.

Але найцікавіші цифри видає порівняння видатків з фреквенцією студентів. Найменше фреквентований, а затим взглядно найдорожче оплачений єсть університет у Чернівцях, де один іматрикульований студент коштує 460 з[л.] р[инських]; за ним ідуть другі університети в слідуючім порядку: Інсбруцький — 360 з[л.] р[инських], Грацький — 350 з[л.] р[инських], Краківський — 330 з[л.] р[инських], Празький — 254 з[л.] р[инських], Віденський— 187 з[л.]

р[инських] і Львівський — 160 з[л.] р[инських]. Студент чернівецький коштує майже три рази стільки, що львівський.

Так само стоїть діло і з нашою школою політехніческою, зорганізованою як академія, а дотованою зовсім не так, як би для академії годилося. Коли-бо Віденська політехніка бере з державної каси 256 100 з[л.] р[инських] звичайного датку на 35 професорів (пересічно 7 317 з[л.] р[инських] празька), Чесько-німецька — 219 000 з[л.] р[инських] на 36 професорів (пересічно 6 083 з[л.] р[инських]), то Львівська бере звичайного датку лиш 86 700 з[л.] р[инських] на 15 професорів, т. є. 5 780 з[л.] р[инських] на одну кафедру. Щодо датку стоїть Львівська політехніка на передпослідньому, а щодо числа професорів — на послідньому місці між австрійськими політехнічними закладами.

Перейдім тепер до шкіл середніх і спеціальних. У жаднім, може, відділі бюджету Галичина не есть так покривджена, як при школах середніх. Бюджет австрійських гімназій і шкіл реальних виносить загалом 4 621 235 з[л.] р[инських], в тій сумі звичайних видатків 4 472 200 з[л.] р[инських], а надзвичайних — 149 035 з[л.] р[инських]. На Галичину випадає: звичайних видатків — 837 500 з[л.] р[инських], надзвичайних — 7 800 з[л.] р[инських], с. є. 845 300 з[л.] р[инських], або не цілих 18,2 % сього відділу бюджетового. На гімназіальну науку для кождого мешканця дає держава: в Шлезьку* — 377 кр[ейцерів], у Зальцбургу — 30,6 кр[ейцери], а в Галичині —14 кр[ейцерів]; у Буковині — 11 кр[ейцерів]. Одна школа середня (правительственна, не вчисляючи приватних або громадських) випадає в Зальцбургу на 40 892 мешканців, а на 1788,6 квадр. кілометрів простору, в Шлезьку на 62 830 меш[канців], а на 571 квадр. кілом. простору, в Галичині ж — на 205 479 мешк[анців], а на 3 017,5 квадр. кілом. простору. У відношенні до людності Галичина найменше з усіх країв має шкіл середніх. Зальцбург у відношенні до людності має 5 разів, Шлезьк — 3 рази стільки середніх шкіл, що Галичина.

До шкіл спеціальних числимо: школи положництва, ветеринарії, школу язиків східних, школу штук красних, школи рисункові, промислові, торговельні, навтичні (маринарські), в кінці — субвенції для товариств музичних, удержуючих свої школи. Тая часть бюджету державного представляє у видатках звичайних 1 028 400 з[л.] р[инських], у надзвичайних —91 048 з[л.] р[инських]; разом —

1 119 448 з[л.] р[инських]. З тої суми випадає на Галичину 84 445 з[л.] р[инських], або 7,6 %, а іменно: на школу положництва у Львові — 2 570 з[л.] р[инських], ветеринарії у Львові — 19 500 з[л.] р[инських], штук красних у Кракові — 17 000 з[л.] р[инських], рисунків і моделювання у Львові — 4 600 з[л.] р[инських], промислову у Кракові 30 100 з[л.] р[инських], різьбярську в Закопанім — 4 125, гончарську у Коломиї — 1 850 з[л.] р[инських], гончарську у Львові — 4 300 і слюсарську в Святниках — 1 400 з[л.] р[инських].

І тут порівняння з другими краями показує дуже сумний для нас образ. І так, н[а]пр., на ремісничі школи видає держава суму 294 000 з[л.] р[инських], з чого на Галичину випадає лиш 11 675 з[л.] р[инських], с[е] є[сть] не цілих 4 %. На субвенції в цілі закладання і удержування промислових закладів наукових іде в Австрії 87 600 з[л.] р[инських] — для Галичини ані крейцера! На школи торгові для Галичини ані крейцера! З суми 19 500 з[л.] р[инських], призначеної на субвенції для товариств музичних, для Галичини ані крейцера! Школи промислові дотовані в Рейхенберзі о 20 000 з[л.] р[инських], у Відні — о 15 000 з[л.] р[инських], у Пильзні — о 9 000 з[л.] р[инських] вище, ніж у Кракові. Школи рисункові дотовані у Відні два рази, в Інсбруку і Празі майже по два рази так високо, як у Львові.

Щодо шкіл народних, то ті, як звісно, удержуються коштом самих країв з «додатків шкільних». Мимо того, есть в бюджеті державнім поважна рубрика — 1 814 106 з[л.] р[инських] — на школи народні, а то для того, що семінарії учительські суть закладами державними, а не крайовими, а також скарб державний причинюється сталими квотами до фондів шкільних крайових (т[ак] зв[аних] нормальних) і, крім того, дає на школи людові як звичайні, так і виділові надзвичайні запомоги.

Семінарії учительські коштують 1 442 194 з[л.] р[инських], з чого на Галичину випадає 204 000 з[л.] р[инських], або 14 %. Коли порівняємо видаток на галицькі семінарії учительські з таким же видатком в інших краях коронних, то побачимо, що в відношенні до людності і тут Галичина найгірше дотована. І так виносить сей видаток, н[а]пр., в Крайні на 100 мешканців 14 з[л.] р[инських] 75 кр[ейцерів], у Зальцбургу — 12 з[л.] р[инських] 10 кр[ейцерів], у Шлезьку 11 з[л.] р[инських] 30 кр[ейцерів], у Буковині —

5 з[л.] р[инських] 91 кр[ейцер], а в Галичині — 3 з[л.] р[инських] 42 кр[ейцери]. Крайна і Зальцбург дотовані майже по 4 рази, Тіроль, Шлезьк і Побережжя по 3 рази більше від Галичини. Такий самий непотішний образ представить нам порівняння дотацій державних семінарій учительських з людністю і обширністю країв. Коли в Тіролю одна семінарія учительська випадає на 152 091 мешканців і на 4 882 квадр[атних] кілометрів, у Зальцбургу — на 163 570 мешк[анців], а на 7154 кв[адратних] кіл[ометра], у Шлезьку на 188 492 мешк[анців], а на 1715 кв[адратних] кіл[ометра], то в Галичині одна семінарія учит[ельська] випадає на 639 878 мешк[анців] і на 8 723 кв[адратних] кіл[ометра]. У відношенні до людності есть, отже, Галичина найгірше дотована в семінарії учительські між всіма провінціями; у відношенні до обширності гірше дотована есть тільки гориста Каринтія*.

Дальше видає держава сього року 90 000 з[л.] р[инських] на стипендії для учеників семінарій учительських. Яка часть тої суми випадає на Галичину, в бюджеті не виказано.

Запомоги для фонду шкіл народних виносять разом 151 112 з[л.] р[инських], з чого для фонду галицького випадає винятково досить значна квота — 54 943 з[л.] р[инських], значить, звиш $^1/_3$ часть. Але те відношення сей час значно зміниться, скоро дочислимо дві слідуючі позиції, котрі, хоч рахунково розділені, однако ж не суть нічим іншим, як тільки запомогою для крайових фондів шкільних, а іменно: осібна позиція для Тіролю — 38 000 з[л.] р[инських] і дальша: «додатки на школи людові і виділові» 89 900 з[л.] р[инських], з котрих Галичина не дістає нічого. Коли ті позиції, відносячіся зовсім до одного предмета, додамо до попередньої, одержимо суму 279 012 з[л.] р[инських], з котрої на Галичину випадає, як сказано, 54 943 з[л.] р[инських], або 19,7 %,— знов у відношенні до людності і обширності значно гірше, ніж в інших краях.

У кінці в бюджеті «центрального заряду» міністерства просвіти стоїть рубрика: «надзор шкільний». Вона обнімає видатки на референтів справ шкільних у намісництві, на урядників, зайнятих у радах шкільних крайових, на інспекторів окружних і т. д. Загальна квота на тую ціль, вставлена в бюджет державний, виносить 612 600 з[л.] р[инських], з чого на Галичину випадає 84 155 з[л.] р[инських], або 13,7 %. Порівняння з прочими краями коронними ставить Галичину знов на послідним місці. І так

припадає на 100 мешканців видатку на надзор шкільний: у Зальцбургу—7 з[л.] р[инських] 38 кр[ейцерів], у Каринтії — 4 з[л.] р[инських] 90 кр[ейцерів], у Шлезьку — 4 з[л.] р[инських] 19 кр[ейцерів], а в Буковині 2 з[л.] р[инських] 15 кр[ейцерів], у Галичині — 1 з[л.] р[инський] 41 кр[ейцер]. Очевидна річ, що така «ощадність» державна на інспекцію шкільну мусить відбитися на якості і педагогічній вартості самих шкіл. Чехи, н[а]пр., числом людності найбільше зближені до Галичини, мають 8 крайових, а 65 окружних інспекторів, під час коли Галичина має лиш 4 крайових а 36 окружних інспекторів. На одного окружного інспектора випадає в Моравії $569^{3}/_{4}$ кв. кіл. обшару і 53 школи людові, в Каринтії — 794½ кв. кіл. краю і 25 шкіл, у Крайні—836 кв. кіл. і 24 школи, в Шлезьку—1 $715^{2}/_{3}$ кв. кіл. і 169 шкіл, а в Галичині — 2 $180^{2}/_{3}$ кв. кіл. і 71 школа. Значить, крім одного Шлезька, де шкіл доволі густо, в Галичині і найбільший обшар краю і найбільше число шкіл припадає на одного інспектора, за чим, конечно, слідує, що надзор не може бути ані так частий, ані докладний, як би сього потреба науки вимагала.

На тім кінчимо перегляд бюджету міністерства просвіти. Ми переконалися з нього виразно, що, справді, в тім відділі народних потреб держава єсть для нашого краю мачухою, що старається, де тільки можна, дати нам якнайменше з очевидно і необрахованою шкодою для нашого культурного розвою. Під взглядом просвіти — скажемо сміло — Галичина дотована у відношенні до людності, т[о] є[сть] у відношенні до дійсної потреби — найгірше між всіми австрійськими провінціями.

Розуміється, що ми, русини, по милості наших верховодячих братів, і з тої малої частки дістаємо лиш незначну часточку, хоч нашого народного гроша до скарбу державного впливає, певно, не менше, як польського. І коли весь край має причину жалуватися на несправедливе трактування в бюджеті державнім, то ми маємо до того подвійну причину, так як і тая невеличка часть державних видатків, яка плине на школи в Галичині, дуже маленько служить на хосен нашої народності, а більше на всякі педагогічні, а не раз і прямо шкідливі експерименти над нашими школами. Ми так як той бідний промокший Бровко, на котрого і з неба дощ іде, і з стріхи вода тече.

СПРАВОЗДАННЯ МІНІСТРА ФІНАНСІВ З ДОХОДІВ ДЕРЖАВНИХ ЗА р. 1882

Дня 13 лютого видало австрійське міністерство фінансів річне справоздання з доходів державних за р.1882. Автор того справоздання, п[ан] Дунаєвський, з цифр, котрі нижче подамо, приходить до дуже потішаючих внесень о добробиті держави і о її силі податковій. Наскільки такий погляд справедливий, се осудить кождий, переглянувши уважно самі цифри і порівнявши їх з відповідними цифрами минувших літ. Ось обрахунок пана міністра, до котрого додаємо його власні примітки:

1. Безпосередні податки	Дохід brutto	Видаток brutto	Чистий дохід
Податок грунтовий	34 179 649	—	34 179 649
від попереднього року більше о	+372 214	—	+372 214
Податок домовий	25 724 434	—	25 724 434
від 1881 більше	+ 847 793	—	+847 793
5 % дачка з будинків, вільних від подат[ків]	1 418 179	—	1 418 179
від 1881 більше	+85 892	—	+85 892
Податок заробковий	10 352 337	—	10 352 337
від 1881 більше	+378 448	—	+378 448
Податок доходовий	25 394 219	—	25 394 219
від 1881 більше	+1 008 087	—	1 008 087
Проценти відволоки	381 065	—	381 065
від 1881 менше	—14 658	—	—14 658
Належитості екзекуційні	569 978	—	569 978
від 1881 більше	+24 061	—	+24 061
Сума безпосередніх податків	98 019 861	—	98 019 861
від 1881 р. більше о	+2 728 837	—	+2 728 837

До сеї рубрики додає публікація міністеріальна слідуючу увагу: «Більший доход з податку домового єсть почасти наслідством вищого виміру податкового на підставі закону з дня 7 лютого 1882. Доход з податку заробкового був у 1882 р. майже у всіх краях більший, ніж в р. 1881. Більший доход з податку доходового походить особливо з того, що кілька желізнодорожних компаній, досі вільних від податку, підпало тепер під обов'язок оподаткування».

Чи справді збільшилися доходи державні з безпосередніх податків в Австрії, т[о] є[сть] чи збільшується і добробит платячих жителів з року на рік, се треба міркувати не після порівняння одного року з попереднім, але з цілим рядом попередніх, щоб з малозначучих, часом мнимо корисних флюктуацій дослідити постійну лінію або взросту, або упадку. І так возьмім, н[а]пр., податок грунтовий. Здається, що може бути природнішого над то, що той податок раз у раз стається більший? Народу в державі чимраз більше, управа стається ліпшою — значиться, і податок більшає. А між тим слідуючі цифри не те говорять. В р. 1868 було податку грунтового 35 796 000, в р. 1877, т[о] є[сть] о 10 літ пізніше, 36 633 000, а в р. 1882 маємо його лиш 34 179 000 — т[о] є[сть] о 2 454 000 менше, ніж перед п'яти літами, а о 1 617 000 менше, ніж перед п'ятнадцяти літами. Чи ж се значить взріст податку і взріст добробиту?

Податок домовий виріс дійсно. В р. 1868 було його 17 588 000, в р. 1877 — 22 377 000, а в р. 1882 — 24 877 000. В перших десяти літах взріс він о 4 789 000, в дальших п'яти —о 2 500 000. Взріст, як бачимо, дуже рівномірний, як се, впрочім, конечно випливає з природи домового податку, котрий, яко домово-класовий, дотикає біднішу верству людності, але рівномірно, без взгляду на прочі маєткові обставини, а яко домово-чиншовий дотикає тільки багатших.

Особливо цікаві будуть для нас дві послідні позиції: екзекуційна належитість і проценти відволоки залягаючих податків. У р. 1867 обі ті позиції, свідчачі іменно о «безсиллі податковім», виносили разом 131 000 з[л.] р[инських], в р. 1877 вже 497 000 з[л.] р[инських], с. є. в протягу 10 літ звиш 4 рази більше, помимо того, що сума податків в тім часі збільшилася лиш несповна о $^1/_6$ часть. Від 1877 до 1882 сума та взросла з 497 000 на 850 000 з[л.] р[инських], т. є. о 58,5 %, між тим, коли сума безпосередніх податків в тім

часі з 87 784 000 з[л.] р[инських] взросла лиш на 98 019 000 з[л.] р[инських], с. є. на $10^1/_5$ %. Чи се значить поліпшення економічного стану держави?

Перейдем тепер до податків посередніх.

2. Податки консумційні	Доход brutto	Видаток brutto	Чистий доход
від горілки	7 672 528	38 121	7 634 407
від вина і мощу	4 128 339	—	4 128 339
від пива	22 962 240	6 936	22 955 304
від м'яса і різаної худоби	5 010 958	—	5 010 958
від нафти	796 283	—	796 283
прочі доходи без под[атку] від цукру	8 600 772	3 511 525*	5 134 304
Сума податків консумційних	49 171 120	3 511 525	45 658 595*
3. Державні монополії і належитості			
вироблювання солі	89 508	2 493 409	2 403 901[1]
розпродаж солі	20 046 040	222 861	19 823 179
виріб тютюну	1 298 711	23 325 728	22 017 0171*
розпродаж тютюну	67 922 519	1 417 493	66 505 026
стемплі	17 784 443	349 672	17 434 771
належитості в ділах правних	34 085 089	689 322	33 305 767*
такси	813 850	—	813 850
лотерія	20 074 432	11 795 661	8 278 771
мита	2 443 725	34 725	2 409 000
шинкування острих напоїв	1 527 927	17 056	1 510 871
прочі доходи	230 593	61 732	168 861
Сума посередніх податків	215 487 957	43 909 184	171 578 773*
Сума всіх податків	313 507 818	43 909 184	269 598 634*
від 1881 р. більше о	+10 283 331	+998 410	+10 184 921

[1] Значить, недобір.

Ціла сума чистих доходів державних з посередніх і безпосередніх податків була, отже, в минувшім році о 10 184 921 з[л.] р[инських] більша, ніж в р. 1881. Відтягнувши від того суму, яка виплила з підвищення податків давніх або заведення нових (окрім цла), останеться надвишка лиш около 8 мільйонів. Але і се ще не буде всказівка, по котрій би можна було судити о розвою економічнім держави в тім році. Противно, і від тої суми треба відтягнути ті

доходи, які вплили з надзвичайних випадків, яким була в мин[улому] році, н[а]пр., фузія альпійських гірничих спілок, причім з перенесення їх акцій вплили для скарбу значні доходи. Так само відчислити треба і ті доходи, котрі нічого не свідчать о розвої економічнім, як, н[а]пр., тих 1 008 000, що вплили від залізниць, досі вільних від податків, а тепер перший раз оподаткованих. Таким способом одержимо вірний образ доходів державних в їх відношенні до розвою економічного. А тоді побачимо, що податки безпосередні побільшилися лиш о 2 700 000 з[л.] р[инських] проти 1881 року; але увзгляднивши, що з того випадає 370 000 на підвищений грунтовий податок, 870 000 на підвищений домовий податок, а 1 008 000 на оподаткування нових залізниць, то ясно нам стане, що о взрості безпосередніх податків проти минувшого року, а затим і о поліпшенні биту податників і говорити нема що.

А що ж доперва, коли порівняємо найновіший час з давнішим! Сума податків консумційних в р. 1868 виносила 40 163 000, а в р. 1877 — 53 348 000. В 1882 вона, як бачимо, супроти послідньої суми упала о 14,4 %, а взросла супроти першої лиш о 13,68 %. Зато лотерея, той спосіб визискування найбідніших, виросла була від 1867 до 1877 о 1 129 000, а в слідуючих п'яти літах підскочила о 2 232 000 netto! Т. є., коли в перших десяти літах взростала пересічно о 113 000 в році, то в слідуючих п'яти літах взростала вже пересічно о 446 000 в році, т. є. чотири рази бистріше. Чи се має свідчити, що все йде до луччого?

ПОПИ І ЕКОНОМІЧНЕ ПОЛОЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ В ГАЛИЧИНІ

Коли хто-небудь посторонній розговориться з українським мужиком у Галичині і почне розпитувати його про його життя-буття, то, безперечно, після звичайних нарікань на «панів та жидів» почує також не менше тяжкі нарікання на попів і попівське здирство. «Піп — вовче горло, дере з живого й умерлого, а не пожалує чоловіка, хоч би перед ним землю гриз»,— отак звичайно виражається наш мужик о своїх духовних пастирях. Не диво затим, що й немногі дотеперішні в Галичині видані публікації опозиційного і соціалістичного напряму поперед усього дали голос тим жалобам українського люду в Галичині на попів і попівське здирство. Вияснити се можна двома причинами: раз тим, що здирство попівське справді багато причиняється до економічної руїни й деморалізації народу, а, по-друге, й тим, що галицькі попи, не бачачи того, вважають себе єдиними добродіями і представниками того народу, вважають «себе народом, а народ (коли їх не хоче слухати) — народовідступником». Додайте до того безграничну гордість, тупу погорду до всього чужого їх тісним кружковим інтересам і поняттям і тоту дволичність, на котру нарікав навіть Наумович*, — а будете мати достаточне поняття о тім, для чого опозиційний і радикальний рух між мужицтвом і навіть між інтелігентною молодіжжю в Галичині в початках своїх мусив і мусить мати в собі так значну і замітну примішку проти попівства, котра видається не раз так невідповідною, непотрібною а навіть шкідливою для незнаючих місцевих обставин соціалістів інших народностей, а особливо поляків[1].

[1] В р. 1880, коли у Львові почали складатися зав'язки польсько-української федерації (звісна річ, зразу тільки між самою

В соціалістичних виданнях галицьких, а особливо в «Дзвоні»* і «Молоті» з р. 1878 наведено було кілька фактів попівського здирства й деморалізації: показано було, як брутально обходяться попи з народом, як вони для своїх користей лучаться з панами, урядниками й жидами проти мужиків, а в кінці на підставі власноручної рахункової книжечки показана була трохи чи не мінімальна сума доходів попа.

Опісля, в рр. 1879 і 1880, видані були попівські шематизми, в котрих при кождій парохії приписано також її «цінування», т. є., скільки грунту має йти в уживання, скільки побирає з каси конгруї, а декуди також, скільки має, крім того, доходу з мужиків за т[ак] зв[аного] «jura stolae»[1]. Правда, сеся послідня рубрика не подана ніде правдиво — деякі попи повиписували лишень з давніх панщизняних інвентарів ті данини, які були на те зараховані, хоч, звісно, як тоді, так і тепер доходи ті всюди безмірно більші, як о тім будемо мали случай переконатися.

Маючи під рукою такі попівські шематизми,— жаль, що не з цілої Галичини, а тільки з одної перемиської єпархії,— я задав собі труда обрахувати з них суму всього, що держать і що беруть з народу наші попи. Суми і факти з самих тих єпархіальних видань вийшли такі цікаві, яких я й не надіявся. Позаяк я не маю надії на те, щоб котранебудь з виходячих в Галичині газет схотіла опублікувати ті цифри і насуваючіся з них виводи, то шлю їх у редакцію «Вольного слова», надіючись, що й для його російських читачів вони не будуть безінтересні, принаймні яко причинок до пізнання тих обставин, серед яких жиє братнє українське плем'я в Галичині.

Поперед усього кілька слів про історію попівських дотацій у Галичині. Як звісно, за польських часів уряд не мішався в дотацію попівства. Попи удержувалися почасти з громадян, з їх добровільних датків і приносів, а почасти з надань (донацій) панів. Ті донації в грунтах, натураліях,

---

інтелігентною молодіжжю), одним з важніших предметів дискусії було іменно те питання: чи належиться ширити між народом сам чистий соціалізм, чи враз із раціоналізмом та позитивізмом? Соціалісти з українців стояли за сею другою, обширнішою програмою, стрічаючи в тім згляді не то супротивлення, як радше недостачу почування потреби такої обширної роботи у соціалістів-поляків.

[1] Право столу *(лат.)*.— *Ред.*

грошах або й панщизняній роботі були не раз досить великі — особливо монастирі мали звичайно свої села і багато підданих, відробляючих їм панщину. Але й сільські парохії частенько мали великі кусні грунтів і багато панщизняних повинностей з громади. До найзвичайніших з тих повинностей належали т[ак] зв[ані] «канонії», т. є. датки з кождої хати певного числа яєць, прядива, хлібів, конопляного сім'я і т. д., дальше — «скіпщина», або «менше», і «проскурне», т. є. датки в хлібі, чи то зерном, чи в снопах.

Коли Австрія зайняла Галичину, то швидко звернула увагу й на донації попівські. Поперед усього бюрократія не могла зрозуміти, як може бути попівство незалежне від держави. А по-друге тота ж бюрократія так рвалася придбати камери грунтів і всяких других доходів! Отже ж, вже цісар Осип II* в своїх мріях реформаторських задумав обдерти галицьке попівство з його обширних донацій. Поперед усього багато монастирів покасував, а всі їх добра, включно аж до церковних знаряддів, забрав для казни. Далі положив підвалину для оснування т[ак] зв[аного] «релігійного фонду», котре доконане було, бачиться, аж за Франца I*. Ціла маніпуляція з релігійним фондом була свойого роду хитрою механікою, посредством котрої австрійський уряд ні з сього, ні з того зробив себе фактичним властивцем всіх попівських донацій. А зробив се зовсім простим способом. Обчислено і повписувано в інвентарі доход з усіх парохіальних грунтів і повинностей, а незалежно від того означено після величини кождої парохії величину конгруї її пароха. Коли доход з грунтів і повинностей був менший від тої згори визначеної конгруї, уряд обов'язався доплачувати йому недостаючу суму грішми. Коли ж доход був більший, парох мусив сплачувати надвишку урядові. Таким способом конгруа зістала урегульована. Але щоб утворити «релігійний фонд» — на се, звісно, не вистачали ті немногі «надплати» попів, на се треба було велику частину попівських донацій загарбати для камери,— що й було зроблене зараз в початку нашого століття. Велике число парохій покасовано, по кілька, не раз досить далеких від себе сіл попризначувано для одного попа, великі добра монастирські позабирано, а в тісних для Австрії часах 1805—1811* позабирано й на більшу часть нагромаджених в церквах з давен-давна капіталів, «братських грошей», оставляючи за те неопроцентовані і невиплатимі облігації.

Коли 1848 р. скасовано панщину, повинні були природним способом щезнути і всякі натуральні повинності мужиків зглядом попів, і то не тільки панщанна робота, але й данини, як «канонії», «скіпщина», «межне», «проскурне» і «jura stolae». Але так воно не сталося. Правда, декуди, де мужики самі того домагалися і вміли на тім настояти, повинності ті (крім каноній і jura stolae) зістали викуплені, порівно з панськими повинностями-сервітутами, але в многих селах вони удержуються й досі. Так, добродії! *Панщина в своїй старій, традиційній формі і досі ще удержується декуди по наших селах, і піддержують її якраз наші попи!* Сей час наведемо на доказ сього цифри і факти — іменно з тих самих попівських шематизмів Перемиської єпархії, котрих, чень же, не мож підозрівати о «*россевание злоумышленных клевет против гр*[*еко*]*-к*[*атолического*] *духовенства!*»

Єпархія Перемиська, з котрої у мене є рахунки, обнімає собою 15 повітів середньої Галичини в цілості, а іменно повіти: Сокальський, Равський, Жовківський, Цеханівський, Яворівський, Ярославський, Мостиський, Рудецький, Самбірський, Староміський, Перемиський, Добромильський, Сяніцький, Ліський і Дрогобицький, а прихапує більш або менш значні частки повітів: Новотарського, Новосандецького, Ніського, Грибівського, Бжозівського, Кроснянського, Горлицького, Ланцутського, Ряшівського, Ясліського, Стрийського, Городецького і Львівського. Не вчисляючи повітів: Ряшівського (6 сіл), Львівського (7 с.), Стрийського (1 с.), Ніського (3 с.), Городецького(7 с.) і Новотаргського (4 с.), — маємо в прочих до Перемиської єпархії належачих повітах 1 417 сіл на 2 134 всіх сіл в тих повітах, т. є. майже $^2/_3$ всіх осель, замешканих переважно українським народом. Се побачимо виразніше на числі людності. В вищеназваних повітах, входячих цілком в обруб Перемиської єпархії, живе около 867 000 душ укр[аїнського] нар[оду] на 1 661 454 всіх душ, заселяючих ті повіти, т. є. на кождих 48 жильців є 25 українців. Ціла єпархія числить 1 440 сіл, на котрі є тепер тільки 709 парохій, т. є. на кождих 45 сіл 22 парохії. На одну парохію випадає затим пересічно 1 237 душ. Донація тих парохій представляється в слідуючих цифрах. В 691 парохіях, з котрих виказані грунти, находиться в посіданні попів:

Орного поля	37 486 моргів	1321 $^{2}/_{3}$ квадр. сажнів	
лук	9647 »	1013 $^{2}/_{3}$ »	»
пасовиськ	5784 »	1321 »	»
лісів	951 »	533 »	»
городів	151 »	861 »	»
Разом усього грунтів	54 022 морги	250 $^{1}/_{3}$ квадр. сажнів	

Як бачимо, зовсім значний шмат грунту, становлячий, н[а]пр., більше ніж половину цілого одного Снятинського повіту, на котрім живе звиш 68 тисяч людності. Грунт затим, на котрім могло б жити щонайменше 34 тисячі душ мужиків, при теперішнім стані господарювання, находиться нині в посіданні 691 попів. І коли в наших сторонах пересічне мужицьке хазяйство виносить 3—8 моргів, то пересічне попівське хазяйство виносить 79 моргів.

Та сього не досить. З 633 сіл виказано в наших шематизмах грошові додатки до конгруї, котрих сума виносить 83 670 гульд[енів] 86½ кр[ейцери], т. є. пересічно 132 гульд[ени] 18 кр[ейцерів] на одну парохію. Хто пригадає собі заміщену в «Дзвоні» 1878 допись з Комарна про життя тамошніх ткачів, котрі всі свої бажання і потреби на цілорічне удержання з родиною обраховують на 120 гульд[енів], той вповні пійме ціле значення того грошового додатку до попівської конгруї в відношенні до економічного стану нашого мужицтва.

Зате з 44 сіл платять попи 1709 гульд[енів] 19$^{1}/_{2}$ кр[ейцерів] надвишки до каси податкової, т. є. кождий з тих надмірно дотованих парохів платить пересічно 38 гульд[енів] 85 кр[ейцерів] надвишки.

При всіх досі вичислених дотаціях, хоч і як вони спосібні розбудити зависть у бідних і малоземельних мужиків, попи не мають ще ніякого діла прямо з мужиками. Інше діло з тим, що далі слідує. І так при 101 селах подані данини, які побирають попи з мужиків снопами, зерном і хлібом. Сума тих данин представляється ось в яких цифрах: 508½ корців жита, 153 корці ячменю і 801$^{1}/_{8}$ корців вівса *зерном;* 894 копи жита і 516½ кіп вівса *снопами.* Крім того, з трьох сіл подано 6$^{1}/_{4}$ конопляного сім'я. Дальше — з 12 сіл подано 993 хлібів печених, з 7 сіл — 2169 яєць, з одного села 22 каплуни, а з *трьох сіл — 82 робочі дні.* Чи не здається вам, що читаєте давній панщизняний інвентар?

Позаяк відроблювання панщини в конституційній Австрії в 30 літ по її скасуванні,— будь-що-будь, все-таки курйоз, то ми подамо тут назви тих сіл і назви попів, котрі в них повагою свого духовного стану піддержують традиції пріснопоминаємої панщини в її найчистішій формі — примусовій роботі. Ті села: *Яблуниця-Польська*, повіт Бжозів, піп — Антін Волощак (роботи 12 днів), *Красна*, пов[іту] Кросненського, піп — Іван Копистянський (роб[оти]26 днів), *Тарнавка*, пов[іту] Ланцутського, піп — Сидор Кордасевич (роб[оти] 44 дні).

Розуміється, що сума виписаних тут даних натурою далеко не повна. Як сказано, лиш декотрі попи, списуючи дотацію своєї парохії, вважали потрібним занотувати й ті данини. Особливо цікава річ, що ані один піп не занотував доходу з каноній, котрі, як допевно знаємо, відбуваються по всіх селах по 2—3 рази до року. Обходячи від хати до хати, піп збирає повісма, яйця, а декуди й гроші. Так само не всі попи вважали потрібним подати до прилюдної відомості навіть ті доходи з jura stolae, які були попризначувані в давніх інвентарях. Доходи ті подані в 310 селах і чинять суму 10 742 гульд[ени] 2 кр[ейцери], або пересічно на одно село 34 гульд[ени] 65 кр[ейцерів]. Кождий, хто тільки хоч би один рік жив в галицькім селі, знає, що така сума не чинить і десятої часті правдивих доходів з тої рубрики, що, н[а]пр., за один похорон піп частенько бере 30—50 гульд[енів], за шлюб — 10—15, за службу божу — 1 гульд[ен], за акафіст — 60 кр[ейцерів] і т. д. Далеко ближчий до правди обрахунок, зроблений в «Молоті» на підставі власних рахунків одного попа, після котрого, як minimum, попівських доходів річних з jura stolae можемо прийняти 800 гульд[енів], хоч, безперечно, в многих селах сума тота виносить 1200—1500 гульд[енів].

Стрібуймо ж тепер на підставі тих даних уробити собі цифровий образ того, що кождий піп пересічно в однім році різними титулами здирає з громади! Поперед усього він уживає 79 моргів грунту, т. є. такий простір, на котрім могло б жити й господарити 7—10 родин мужицьких. Громада (з невеликим причинком поміщика або камери) мусить пересічно що 20 літ будувати і що 5 літ направляти попові хату й господарські будинки. Візьмім найнижчий кошт нового будинку — 1200 гульд[енів]; з тої суми випаде 200 на «колатора», а 1000 на громаду; візьмім далі пересічні кошти направи 250 гульд[енів], з котрих оп'ять 200 впаде на

громаду; крім того, так само що п'ять літ мусить громада обгороджувати попівщину — знов 200 гульд[енів], з котрих 180 впаде на громаду,— все те разом учинить річний видаток 125 гульд[енів], або, числячи пересічно 5 душ на родину, а слід[ує] 247 родин на громаду, одержимо на саму тільки конкуренцію парохіальну річного видатку з кождої родини 50 кр[ейцерів]. За сим слідує обрядове здирство. Канонії у нас виглядають так: в Пилипів піст від одної хати повісмо, в великий піст — 6 яєць, коли хто не дасть сього «доходу», то піп не схоче сповідати. Від сповіді платиться І кр[ейцер], від освячення паски — 4 кр[ейцери]. Почисливши прочі случайні видатки кождої родини: за хрестини, похорони, шлюби, поминки, сорокоусти, акафісти, освячення поля, парастаси і пр. на пересічних 4 гульд[ени], одержимо більше-менше докладний образ видатків мужицьких, а доходів попівських у слідуючій табельці:

Видатки	1 родина		1 громада		Вся єпархія	
	гульд[енів]	кр[ейцерів]	гульд[енів]	кр[ейцерів]	гульд[енів]	кр[ейцерів]
На будинки пар[афіяльні]	—	50	123	50	87 561	50
Датки періодичні	—	35	86	45	61 293	5
Датки случайні	4	—	988	—	700 492	—
Разом:	4	85	1197	95	849 346	55

Позаяк податок грунтовий в наших сторонах з пересічного мужицького господарства виносить 4—6 гульд[енів], додатки крайові і автономічні — 120—150 % тої суми, то й наші «отцове, просвітителі і представники народу», наші попи, не хотячи й собі ж оставатися позаду в обдиранні народу, накладають на нього всякими способами, які дає їм в руки закон і релігія, новий податок, виносячий рівно 80—120 % так утяжливого податку державного. І завважте, що се почислені тільки прямі драчки, що, крім тих 1197 гульд[енів] 95 кр[ейцерів] кождий піп побирає пересічно 132 гульд[ени] з каси, побирає 15—20 сагів дров (усіх дров з лісів поміщицьких і камеральних після шематизму попи побирають около $4785^{1}/_{4}$ [саги] річно), що велика часть уживає громадського пасовиська, має вільне мливо в поміщицьких або громадських млинах, що деякі побирають частки доходів з тартаків *а навіть пропінації* (село

Двірці, пов[іт] Жовківський) і що майже сьома часть усіх попів піддержує донині в різних формах панщину по наших селах. І завважте, що якраз та єпархія, в котрій 709 «вчителів народу» пожирають щороку на мільйон гульденів народного добра, є іменно найтемнішою, найменш освіченою полосою в Галичині, є осередком галицької темноти, що в ній лежить 9 з-поміж 23 повітів, в котрих звиш 90 % всього народу не вміє ні читати, ні писати і що пересічно в ній на 100 люду находиться 81 зовсім неграмотних. «Тут есть 20 корчем юдейських... школи нема»,— тота лаконічна замітка одного простодумного попа (Схим[атизм], стор. 276) чи ж не нагадує нам щедрінського «Народ нет — помпадур есть»?

БАНК КРАЙОВИЙ*

Історія наших рільничих банків — се дійсна мартирологія нашого селянства. Коли спогадаєм, з якою-то рекламою кождий такий банк закладався, коли спогадаєм, як-то облесно виглядали і виглядають на перший позір условія всяких таких банків, коли спогадаєм, якими-то средствами стараються агенти всяких банків спонукати легковірних селян до затягання позичок, коли спогадаєм, як представляється сей голосний «таний кредит» в дійсності, то аж надто добре зрозуміємо, чому-то — де як де — але в рубриці едиктів урядової газети ніколи не буде замного вільного місця.

Що зле *єсть*, се всі знають — на се всі годяться. Які *причини* зла, се хто лише схоче, певно, добачить. А мимо того, всі сі «добромислячі» людолюбці, немовби заплющивши очі і затуливши вуха, ігнорують, немов нарочно, властиві причини лиха. А предсі і не лікар знає, що, поки причини болізні не тільки що существують, але ще глибше вкореняються і ширше розростаються, доти о успішнім, тривалім усуненню хороби ніяк мови бути не може. Та людолюбців і голова о те не заболить!— лікарство у них готове, а що найцікавіше — лікарство се — на всякі навіть болізні — *все однаке*... Упадає більше рільництво — лік: *таний кредит;* упадає дрібне рільництво — лік: таний кредит; упадають ремесла, промисел — лік: таний кредит. *Нема зовсім* ще розвинення якоїсь галузі промислу — і на се єсть лік: таний кредит. Чи условія розвою такі чи такі, чи потреби потребуючих такі чи інші — заступники «краю» мають в кишені готову рецепту: клин клином вибивати, на заплачення старих довгів — давати нові позички; «до чого стрик навик», сказали б ми варіюючи звісну приповідку, грошовиті бачать все лише в *грошах*.

А як делікатно обминаються властиві причини... Розуміється, що передовсім належить впоювати в маси народу, що теперішній стан речей (котрий, так як кождочасний інший стан, єсть лиш історичною провізорією) — то щось, що бути мусить, що має вічно і ненарушимо тривати; «Macierz»* предсі спеціально розписувала конкурс «na odpowiednie książeczki dla ludu»[1]. А виходячи раз з сього єдино *правного* ладу суспільності, голосяться потім pro foro externo[2] фрази о всяких основно передуманих «зарадах»; о тім, що треба конче рятувати загрожене руїною дрібне рільництво, — очевидно, оскільки се не стоїть в суперечності з інтересами «краю», з інтересами інших верств; впрочім о тім, що — як сказав недавно п.Гольдман — ekonomicznie *umarłych*[3] рятувати годі,— що улегшити належить кредит тільки тим, котрі bądź mieniem bądź pracą na to zasługują[4], бо поза сею границею otwiera się pole darów i jałmużny[5],— і «домів убогих» — додали б ми. Не знаєм, що сказали би на се деякі людолюбці, єслі б так хто радив рятувати потопаючого, закинувши на шию петлю; може б, його — єслі б мотуз не урвався — і витягнули, але був би се цікавий і дуже рідкий випадок, єслі б так енергічно рятований не удушився. Ось так-то рятується задовжених довгами...

Що грозить нашому дрібному рільництву, сим покладинам нашої крайової суспільності, без різниці народності, о тім вже не раз говорилося; ми вказуємо тільки на вельми поучаючий примір *Ірландії*. Причини лиха всім звісні; найлуччe, мабуть, самим мужикам-хліборобам. В нашій статті «Гадки о нашій політичній програмі» указали ми різниці межи більшим а дрібним рільництвом нашого краю, указали ми великі завади, котрі спиняють подвигнення дрібного рільництва. Щоби розповісти цілу сумну історію долі наших мужиків-хліборобів — треба би зачати від знесення панщини та від початку славнозвісної регуляції т[ак] зв[аних] сервітутів*. Без лісу, без пасовиська, без сіножатей, розірване на дрібні, розкинені парцелі, обложене нерозмірним, непрогресивним, тяжко гнітучим грунто-

[1] На відповідні книжечки для народу (*польськ.*).— *Ред.*
[2] Для закордонного (зовнішнього) ринку (*лат.*).— *Ред.*
[3] Економічно мертвих (*польськ.*).— *Ред.*
[4] Чи то маєтком, чи то працею на це заслуговують (*польськ.*).— *Ред.*
[5] Відкривається поле дарів і милостині (*польськ.*).— *Ред.*

вим податком, підтяте в самім корені — мусило і мусить рільництво нидіти і пропадати; камінчик за камінчиком, поволі, але постійно лупиться, кришиться, відпадає, розсипується... А тим часом гайнується час на крикливих виборах, поборюванні «антинародових кандидатів» (за кожду ціну, яким би то не було кандидатом), на штудерних банках, грімких та гарно і ласкаво звучачих фразах, на «основних» доктринах. Wozu denn in der Ferne schweifen, панове, wenn das Gute liegt so nah?!...[1]

Не хочемо ми тут нікому закидати ані неправди, ані недобросовісності; ми віримо, що ініціатори «банку крайового» раді би дійсно світ весь — не лиш от наш край — спасти. Що ж, коли, помимо того, при найліпшій волі не змогли ми пересвідчитись о тім, що би сей банк крайовий міг успішно і тривало спинити руїну дрібного рільництва. Дарма, поки существують причини, доти о радикальнім виліченні годі думати. Ми припускаємо навіть, що ся нова інституція фінансова буде хороше розвиватись, процвітати, — що валери її будуть добре платитись і пр., — але на чию ж користь будуть йти зиски сього банку? Краю?! А хто ж се той «край»?.. Тяжкий наш досвід доволі поучив нас, що се таке і найліпші банки, хто се такий підшивається всігда краєм.

Ми навіть зичливі новому банкові. Розглянувшись в його статутах, в програмі його діяльності, бачимо, що банк сей під взглядом условій *для довжника* досить корисно різниться від таких п'явок, як банк рустикальний*, що банк *частині* наших рільників-селян може бути дуже догідним джерелом кредиту. Хоч не оправдується вість о (щоправда, ризиковнім) перейнятті на банк крайовий всіх селянських довжників банку рустикального, так як довжники сього банку, мабуть, вже так перетяжені і виссані, що через таке перейняття підрятувалися б хіба загрожені властителі паперів рустикального банку, але не його нещасні довжники[2], то все ж може новий банк много селян підрятувати. Тільки ж що, як нам здається, єслі теперішні відношення будуть

[1] Чому тинятися десь далеко, коли добро лежить так близько?! *(нім.).— Ред.*

[2] 1 січня с[ього] р[оку] були винні селяни рустикальному банкові титулом залеглих рат 1 467 874 [зл. ринських] 50 кр[ейцерів], а з спроданих досі дорогою ліцитації 2 941 газдівств селян мусив *сам банк* закупити майже $^2/_3$ загального числа, бо 1 691 сих знищених газдівств (для недостачі покупу).

без ніякої зміни тривати, то через се упадок селянства лиш опізниться, звільниться, але рішучої і тривалої поправи не діждемося. Впрочім, і самі добросовісні ініціатори і завідателі банку одверто признаються, що банк має бути тільки bodźcem[1], а сам добробит — все і всюди — był i jest nagrodą *oszczędności i pracy jednostek*[2]. Отаке-то... Кінець кінців мужики наші, єслі пропадають, то з *власної вини!* П'ють, не щадять, не дбають, не працюють... не розуміються на благотворительній діяльності інституцій кредитових — то нехай же добре собі затямлять, що тому всьому не хто інший — лиш *вони самі винні*...

Для поінформування наших читателів оповімо дещо з історії банку крайового і о його програмі.

Очевидний прогресивний упадок рільництва здавна вже наводив на думку наглячу потребу якої-небудь заради, хоч би отворення джерела таного кредиту. Щоби запобігти руїні більших рільників, заложено Галицьке товариство кредитове земське* з широким кругом діяльності, з великими привілеями. Однако ж в послідніх роках 70-их літ почали в краю і в сеймі що раз сильніше відзиватись голоси о потребі рятування також селянства, а головно лихва і господарка банку рустикального, яко дуже дотикальні, а в нічім інтересам більших посідателів ріллі не суперечні причини упадку сього селянства, стягнули на себе головну увагу. Тож і проти сих двох причин піднялась шумна — хоч *дешева* — опозиція; наслідком її був закон проти лихви і всякі сеймові предкладані проекти виділу крайового в цілі достарчення селянам запомог або таких позичок. Розуміється, що всякі... дорожчі реформи, реформи, дотикаючі інтересів здавна в сеймі верховодячих більших посідателів ріллі, полишено зовсім на боці. Що більше: на заступників інтересів народу, на послів русинів і послів мазурських селян, боронячих своїх жизненних інтересів, кинено постійну, вічноповторювану клевету, будьто вони, упоминаючись о права покривджених — хоч і увільнених від панщини — селян, стремлять тільки до ширення ненависті і зависті одних суспільних верств до других; будьто вони в сій цілі воюють такими «комуністичними» окликами, як заступи, боже, «ліси і пасовиська». Так-то, заким ще про-

[1] Поштовхом *(польськ.).— Ред.*

[2] Був і є нагородою *ощадності і праці одиниць (польськ.).— Ред.*

тивники наші здобулись на клевети на загал русинів о головну зраду, постарались вони вже завчасу — вже від самого 1848-ого р.— о інше оружжя проти русинів, о клевети суспільно-політичні.

Досить, що 1878 р. предложив виділ крайовий сеймові перший проект, щоби ухвалити 10-ти мільйонову позичку в часті на рятування селян, попавших в нужду по причині лихви, а в часті на улегшення меліорацій грунтових. Ходило при тім *єдино і виключно* о селян. Однако ж сейм не апробував сього проекту, бо комісія сеймова добачала в нім вміcто єдино спасаємого таного кредиту — pole darów і jałmużny[1]; від себе предложила комісія сеймові внесення затягнення півмільйонової позички, в цілі споможення потрібними фондами товариств задаткових (залічкових), повітових щадниць і повітових кас позичкових. Внесення комісії ухвалено, однако ж сеї півмільйонової позички не реалізовано, мабуть, для того, що, крім згаданого внесення, предложила комісія сеймові резолюції (котрі також ухвалено), в котрих поручалось виділові крайовому обдумати спосіб, яким можна би прийти в поміч тим селянам, котрі упадають під тягарем лихварських довгів,— а дальше застановитись над тим, чи не було би на часі, по случаю заведення книг іпотечних відкрити заклад кредитовий для селян. Опираючись на сих резолюціях, скликав виділ крайовий анкету; по довших нарадах предложила ся анкета виділові статут нового банку кредитового. Статут сей прийшов під обради сейму 1880, потерпів, однако ж, рішуче фіаско; майже ніхто, ніяка партія не боронила його, а причиною сього було се дивне явище, що сей статут інституції, котрої ціллю було рятування *селян*, виключав попросту селян від кредитової помочі, назначуючи (в § 4) найменшу вартість іпотеки на 1000 з[л.] р[инських], вартість якої лиш незначна часть селянських господарств доходить. Єсть се блискучий примір, як дивляться на реформу відношень селянства і його «рятування» люди, котрі потреби і нужду селян знають лише зверху, а котрі передовсім грошовий Geschäft[2] мають на оці. В 1881 р. предложив виділ крайовий сеймові вже не статут, але лише сам загальнодержавний проект; проект сей передано комісії *банковій*, а ся послідня предложила 17 жовтня повному сеймові цілий елаборат,

[1] Поле дарів і милостині *(польськ.)*.— *Ред.*
[2] Гешефт *(нім.)*.— *Ред.*

нормуючий подрібні постанови дотично діяльності сеї нової кредитової інституції, котра мала назватись: «Банк крайовий королівства Галичини і Володимирії з великим княжеством Краківським».

В дискусії загальній над елаборатом комісії банкової забирало голос 12 бесідників; ніхто з тих, що боронили банку, не чинив сього з твердою вірою в великі успіхи діяльності банку, а 3 бесідники (Е. Волянський, Ів. Добрянський і Журовський) виступили рішуче *проти* нового банку. Пос[ол] Волянський замітив, що рільник має вже подостатком джерел для кредиту, а, впрочім, кождий банк стається вкінець для селян руїною; банк крайовий буде мусив так само ліцитувати грунти селянські, як банк рустикальний; ті, котрих банк має рятувати (після предложення комісії) уділяннем позичок до $^2/_3$ вартості маєтку, не дадуться вже урятувати, бо фактом єсть, що власність, обтяжена до сеї висоти, перестає вже бути власністю; дальше спротивився бесідник, щоби край давав гарантію за банк, бо контроля сейму над таким банком неможлива; досвід поучив, що, мимо щорічних комісій люстраційних, виділ крайовий укривав (!) через кілька літ крайовий дефіцит; вкінець вніс п. Волянський, щоб над предложенням виділу кр[айового] і комісії перейшов до порядку дневного і щоб натомість сейм ухвалив затягнути 1 000 000 позички на підпомагання 4%-вими позичками щадниць і кас позичкових — громадських і повітових, товариств задаткових, кругів кредитових, спілок рільничих і добрих предпринятій промислових та торговельних, так як при тім нема ніякого ризику, а з процентів і оплат сеї позички утвориться з часом залізний фонд крайовий.

П[ан] Журовський виступив проти банкові для того, так як годі повірити, щоб сей банк міг дати дійсно таний кредит, бо ж адміністрація таких банків дуже дорога, особливо єслі іде о малі позички[1]; кошта малої позички будуть так великі, що мала позичка не оплатиться, а і (признана банкові) політична екзекуція довгів і процентів буде дуже коштовна. В імені руських послів промовив д-р Добрян-

---

[1] Комісія пропонувала 100 з[л.] р[инських] яко найменшу позичку, а п. Ж[уровський] покликався на банк рустикальний, котрий давав по 300 з[л.] р[инських] позички, а, мимо того, видавав дуже много на саму адміністрацію. Чим менше minimum позички, тим більше клієнтів убігається.

ський. Представивши нераціональність рятування селян банками з такими условіями, як пропонований «банк крайовий», опираючись при тім головно на наведених вже мотивах, закинув бесідник виділові кр[айовому] і комісії, що замало увзгляднили обставини життя і потреби нашого селянства; нім селянин наш роздобуде з банку малу позичку на свої дрібніші — хоч і конечні — видатки, нім постарається о всі папери і пр., то звичайно ся позичка йому вже злишня; а єслі її таки затягає, то хіба для того, що дають; селяни з ратами опізняються або і зовсім не платять, тож залеглості і ліцитації неминучі; далеко корисніші так для подвигнення селянства, як і промислу численні товариства задаткові; щодо *гарантії краю*, то замітив дуже добре бесідник, що єсть лиш одна альтернатива: або банк буде добре стояти, то така гарантія злишня,— а єслі збанкрутує, то буде мусив «край» (с[е] є[сть] головно мужики) платити, і то ще за такий банк, котрий їм дуже небагато був потрібний. Д[окто]р Добрянський прихилився до внесення п. Волянського, щоб перейти до порядку дневного над цілим проектом, а наколи б се внесення не устоялось, щоби переказати проект виділові кр[айовому] з тим, щоб той же випрацював *статут* з увзглядненням передовсім *селянського стану*. (Комісія не предкладала готового, в §§-и унятого статуту, а тільки подрібні норми діяльності банку). З бесід защитників банку дуже мало можна що навести; була се головно полеміка з замітами противників, а фактичні заміти дотикали так в загальній, як і спеціальній дебаті не так цілості, як поодиноких точок предложеного проекту; два засідання сейму вистачили до обговорення і уділення сеймової апробати для лікарства на хлопську біду, прозваного «банком народовим»... чи там «крайовим». Контрвнесень навіть не дискутовано. Внесення переходу до порядку дневного упало; minimum позички установлено на 100 з[л.] р[инських], ухвалено уділяти позички лиш до $^1/_2$ вартості іпотеки. Цікаве се, що гр[аф] Генр[ик] Водзицький вніс був (хоч без успіху), щоб на іпотеки понижче 1000 з[л.] р[инських] вартості не давати позичок; дуже се характеристичне для цілей банку, бо ж супроти такого внесення п. графа вільно поспитатись, *для кого*, властиво, і пощо закладати банк, котрого головною ціллю має бути предсі рятування селян! Проти гарантії краю піднеслись тільки руські посли; та певно! банк дуже добрий і пр., і пр., но — але єслі банк таки збанкрутує, то ти, руський (і мазурський) хлопе,

ручи своїм потом і своєю працею за се, щоби капіталіст був забезпечений, щоби властителі валерів банку могли спокійно спати,— das ist des langen Reden kurzer Sinn[1].

По ухваленні проекту банку займився виділ крайовий статутами, котрі вкінець по довшій пересправі з правительством, одержали правит[ельственну] апробату,— а на засіданні сейму 19 жовтня слідуючого року (1882) доконано вибору 9 членів і 4 заступників надзираючої ради банку крайового.

Позаяк мотиви, котрими виділ крайовий старався доказати потребу банку, складали всю вину сумного стану нашого селянства і маломіщанства на недостачу кредиту та на лихву, тож в § 1-ім статутів банку читаємо, що ціллю його есть «піднесення добробиту в краї, а особливо попирання розвою рільництва, промислу і торгівлі». Банк називається «крайовим» — а вже в 2-ім §-і бачимо ясно, як-то наші браття поляки розуміють слово «крайовий»; в сім 2-ім §-і подана *фірма* банку аж в трьох язиках (в польськім, німецькім і французькім) — *лиш* в *руськім ні!!* Питаємось, яким се правом сміє крайова інституція покидуватись в такий разячий спосіб *рівноуправненим руським язиком?!* Звертаємось впрост до автономічного начальника нашого краю, до маршалка д-ра Зиблікевича, і питаємось, чи думає дивитись холоднокровно на се понижування і ігнорування бесіди його ж власної рідні,— предсі д-р Зиблікевич якийсь русин з роду... Мусимо сю дрібницю піднести з тим більшим натиском, що вона дуже вірно і яскраво ілюструє правдомовність польських клеветників, будь-то русини вічно *без підстави* нарікають, хоч, впрочім, і на се ми приготовані, що рекламація наша,так як і інші рекламації руські, буде «голосом во пустині».

Банк складається з двох відділів, іпотечного і банкового. Іпотечний обіймає уділювання іпотечних позичок— платних ратами, в листах заставних, з гарантією краю дотично виповнення зобов'язань, з їх емісії випливаючих. Відділ банковий занімається набуванням вірительностей і стяганням їх; ся точка уможливлює, напр., довжникам рустикального банку конверсію їх довгів на довги в банку крайовім; дальше (крім менше важних точок): уділювання позичок громадам і повітам, щадницям, касам позичковим

[1] Це є короткий сенс довгої промови *(нім.)*.— *Ред.*

громадським і повітовим товариствам задатковим* і кругам кредитовим — на скрипта нотаріальні; уділювання задатків (залічок) на плоди рільничі, гірничі і промислові на підставі листів складових (Warrants), виставлених через заряди публічних інституцій; посередничення в закладанні і провадженні предпринять рільничих, промислових і торговельних і уділювання їм позичок; уділювання позичок на предприняття меліораційні, улегшування закладання спілок меліораційних, а взглядно виконування робіт меліораційних на рахунок третіх осіб. Щодо позичок іпотечних, то виносять вони найменше 100 з[л.] р[инських], але, впрочім, ограничені лиш остільки, що на позички на добра, єслі переносять 50 000, і на доми муровані (записані в книгах іпотечних), єслі переносять 25 000, потрібне призволення надзираючої ради. Бачимо, що банк сей думає о позичках на велику скалю, а позички селянам вигравають у нього досить підрядну роль; а предсі ж для braci szlachty[1] существує вже товариство кредитове земське. Відсотки позичок у статутах не означені; о всіх інших условіях позички може кождий інтересований легко довідатись чи то за посередництвом рад повітових, чи в виділі крайовім. Тут скажем лише, що тягарі, котрі новий банк — мимо всієї «доброї волі»— накладає на довжників, не дуже багато різняться від условій інших банків, а закон державний з 27 червня 1882 застерігає для нього право «примусового стягання в дорозі адміністраційній» (без позву) іпотечних вірительностей банку. Стопа процентова листів заставних мусить бути завсіди рівна стопі процентовій позичок, тільки ж що довжник, крім відсоток і рат амортизаційних (на сплачення довгу), платить ще за кошти адміністраційні. Крім листів заставних, може банк видавати облігації комунальні на підставі уділених громадам, повітам і пр. позичок (на скрипти нотаріальні)— до високості сих позичок; за сплату відсоток і капіталу сих облігацій ручить край остільки, що весь банк стоїть під надзором і зарядом сейму, а взглядно виділу крайового, і може після ухвали сейму бути розв'язаним або змінити свої статути. Участь банку в предприняттях рільничих, промислових і меліораційних докладно не означена і залежить від «powziętej od wypadku do wypadku»[2] ухвали надзираючої, т. є. вповні від волі і

[1] Братів шляхти *(польськ.).— Ред.*
[2] Прийнятої від випадку до випадку *(польськ.).— Ред.*

охоти банку. Надвишка приходів банку обертається: 1) 70 % на помноження закладового капіталу, поки сей не дійде до висоти 2 000 000 з[л.] р[инських], 2) 30 % на утворення резервового фонду; коли капітал закладовий дійде до висоти 2 000 000 з[л.] р[инських], то дальші щорічні надвишки будуть передані до диспозицій сеймові. Ся точка важна (§ 63); ми вже вище згадали, хто-то у нас підшивається «сеймом», «краєм», а скільки-то русинів раді би поляки видіти в сеймі,— се ми знаєм. Точку сю пригадаєм ще понижче. Отсе важніші постанови статутів.

Як довідуємось з оголошеної недавно в польських часописах «програми» банку, будуть відсотки позичок іпотечних виносити 5 %; з того числитись буде 4½ % яко властиві відсотки від довгу, ¼ % яко рата амортизаційна, а ¼ % яко плата за кошти адміністрації. Єсть се єдина важніша пільга, признана довжникам; так низьких відсотків досі ніякий банк не домагався, хоч щодо рати амортизаційної, то задля її низькості протягнеться *повне сплачення довгу* майже на *дві* генерації. Банк полишає, впрочім, довжникові волю скоршої сплати довгу.

Позаяк сума, котру сейм призначив на кошта уряджения і локацію банку (1 025 000 з[л.] р[инських]), вже зреалізована (в дорозі позички крайової), а також і інші праці, дотичачі активування банку, вже на укінченні, то, мабуть, вже незадовго розпочне банк крайовий свою діяльність. Каса банку уміщена буде провізорично в локалі каси *крайової*, а касієр і контролер виділу крайового мають заразом повнити ті самі функції в банку крайовім. «Міродательні» автономічні сфери стремлять, мабуть, *до повного получення* каси банкової з касою крайовою так, щоб виділ крайовий яко адміністратор крайових фондів стався наче великим клієнтом банку крайового, і добачають в тім великі користі так для банку, як і для адміністрації фондів крайових. Але для подробного оброблення плану такого получення треба много часу, а крім того, потребував би такий план отримати апробату сейму. Так з сього заміру, як і з деяких наведених вище точок статутів, виходить, що зі взгляду на тісне получення «краю» з банком став би ся сей наш край сам банкіром на досить велику скалю. Чи порадне се супроти великого ризику всяких банкових інтересів, супроти сумних досвідів на «крайовій» господарці — се інше питання. Але о всім тім рішають тепер тільки наші «старші» брати, а руський народ, поки що, ділиться, «ручить», платить...

Мусимо ще звернути увагу на оголошену сими днями в польських часописах «програму» банку, виготовлену і підписану головним його директором п. Антоном Вротновським. П[ан] Вротновський не тукраєвець, однако ж з елаборату його можемо переконатись, що старався основніше познакомитись з крайовими економічними і фінансовими обставинами, що не жалував заходів около банку і що має фахові відомості. Факт, що для ведення такої «важної» народової... чи там крайової інституції поляки не знайшли відповідної фахової сили в краї і аж з Варшави мусили собі її записувати, пригадує подібну процедуру, напр., при обсаді кафедр університету Львівського, а ілюструє попри тім яскраво інтелектуальну нужду галицької полонії; єслі не стає ренегатів, всяких Черкавських*, Зиблікевичів, Савчинських* et cons[ortes][1],— треба удаватись do innej dzielnicy «Polski»[2]. А предсі в Галичині полякам воляй, a inne dzielnice стогнуть pod wrogim uciskiem[3] ...

«Програма» (унята в форму предложеного виділові крайовому меморіалу) складається з VI точок. «Рільництво,— каже автор в I-ій точці,— єсть в нашім краю (!) головною підставою bogactwa narodowego (!)[4] і найважнішим чинником, условляючим загальний добробит цілої крайової суспільності». Для того-то, каже дальше, поставив банк крайовий спомагання рільництва на першім місці. Ніяка інституція не може надати рільництву розвою *безпосереднього; посередньо* ж можна на сей розвій вплинути через *поліпшування условій праці*. Именно, именно,— скажемо ми; тільки ж п. директор не бачить інших «условій», крім звісних шляхетсько-капіталістичних окликів: taniość kredytu[5]— і «меліорації», т. є. побільшення продуктивності землі, а, як понижче побачимо, відсилає всіх шукаючих пільги не там, де він,— w dziedzinę frazesów i złudzeń[6]. Дальше оповідає автор о своїх заходах в цілі уможливлення якнайтаншого кредиту, відкликаючись при тім на відношення нашого краю. У Франції, напр., уважають всі верстви суспільні книгу довгу крайового найбезпечнішим

---

[1] Спільники *(лат.)*.— *Ред.*

[2] Іншого району Польщі *(польськ.)*.— *Ред.*

[3] А інші райони стогнуть під ворожим утиском *(польськ.)*.— *Ред.*

[4] Національного багатства *(польськ.)*.— *Ред.*

[5] Дешевість кредиту *(польськ.)*.— *Ред.*

[6] В галузі фразеології і марев *(польськ.)*.— *Ред.*

поміщенням заощаджених грошей і убігаються о набуття порученої державою ренти, а уділ ширшої публіки робить публічний кредит значно таншим. У нас інакше: у нас публіка не зрозуміла ще вповні безпечності листів заставних, поручених так іпотекою вірителів, як і гарантією цілого краю; тож і новий банк не много міг числити на великий уділ *широкої публіки*. Крім того, не може новий банк — бодай на тепер — надіятись на численних відбирателів, до приймання листів заставних (після курсу) *зобов'язаних*, як се, напр., має місце (в мисль обов'язуючих *законів*) в Пруссах і в царстві Польськім. Не можучи числити на оба згадані улегшення, мусив банк оглядатись за іншими, котрі хоч в часті уможливляли б таншій кредит. В точці II-ій оповідає п. Вротновський свої заходи, щоб листи заставні банку могли бути получені з *преміями лотерейними*, позаяк такі листи знаходять більше купців, а значно причиняються до зниження висоти відсотків (від них), бо посідателі надіються на виграння премії[1]. Однако ж міністр (rodak[2]) фінансів не хотів згодитись на признання сеї користі крайовій інституції... Помимо всіх сих трудностей, уважався банк зобов'язаним старатись *о пільгу* для рільників через обниження *рат амортизаційних*, котрих дотеперішня (в інших банках) висота грозить многим меншим посідателям повним вивлащенням; шукати пільги де-небудь інде — значило б кидати «рільничому загалові» пусту фразу; ... отже ж в сій цілі установлено *відсотки* від листів заставних банку крайового на 4½%; ще нижче опущення відсотків зависить від поліпшення грошового торгу в цілій Європі. Крім того, доплачує довжник $^1/_4$ % як рату амортизаційну, а $^1/_4$ на кошта, так що цілий % від позичок виносити буде 5 від 100. Ще корисніші для довжників условія не дали б погодитись з безпеченством самого банку. В точці III-ій указує автор на різницю межи більшою, середньою і меншою власністю поземельною; перші дві можуть користуватись кредитом в банку *безпосередньо*. Щоби, однако ж з безпеченством банку і з користю для позичаючих, допустити також і дрібну власність поземельну до сього кредиту,

---

[1] І так *три*-%-ові листи заставні австрійського банку — Bodencredit — платяться дуже добре, бо получені з преміями лотерейними; папери без премій дають вищий %, але зате їх властителі не можуть числити на виграння премії.

[2] Земляк, співвітчизник *(польськ.)*.— *Ред.*

треба шукати *посередника*, впрочім, також вже і для того, що в противнім разі мусили б безмірно взрости кошти адміністрації. Так, напр., видав банк рустикальний на адміністрацію в *однім* (1882) році звиш 3 % загальної суми, яку мав з кінцем того року на позичках. Тим «посередником» будуть *повітові* власті автономічні, а властиво утворені під контролею сих властей локальні фінансові інституції (вроді кас повітових), і то так при уділюванні, як і стяганні позичок. В IV-ій точці бесіда о підвищенні продукції рільничої, о меліораціях. В цілі улегшення меліорацій пропонує автор видавати *облігації меліораційні* яко позички, призначені на кошта меліораційні, не пояснює, однако ж, ближче принципів, котрими би при тім треба руководитись. В V-ій точці говорить автор о *облігаціях комунальних*, котрі можуть достарчити громадам і повітам фондів на будівлю нових доріг, шкіл, шпиталів, касарень, на регуляцію рік,— достарчити кредиту спілкам водним і предприємствам меліораційним,— на всякі видатки міські і повітові. Дальше уможливлюють сі облігації громадам і повітам займатись звільненням з довгів перетяжених вже довгами поодиноких селянських господарств, взглядно ж відкуплюванням с проданих вже в дорозі екзекуційній. Щодо сього, то мусимо тут замітити, що дуже корисно занімались сим і можуть надальше заніматись каси *громадські*. О «інших атрибуціях» банку крайового автор лиш двома словами згадує. В точці VI-ій констатує, що задачею банку не єсть займатись безпосередньо продукцією, але тільки уділювати кредиту, розбуджувати приватну ініціативу — а сама ініціатива приватна повинна бути обов'язком кождого, хто не рівнодушний *na przyszłe losy Ojczyzny*[1]. Добробит був і єсть нагородою праці одиниць. Пропадай, хлопе, без лісів і пасовиськ, сиди тихо і не упоминайся, учись пильно польського язика, молись і трудись, а банк тобі *поможе*.

Реасумуючи се, що ми повище навели, хочемо сказати ще кілька слів о *значенні* банку крайового для «краю» взагалі, а для нашого народу, наших мужиків-хліборобів в особенності. Мусимо супроти сього банку тим більше станути на становиську нашого селянства, позаяк, з одної сторони, самі його ініціатори на першім місці поміж цілями банку ставлять подвигнення *рільництва* крайового,

---

[1] На майбутню долю вітчизни *(польськ.)*.— *Ред.*

а, з другої сторони, селянство наше становить головну, велику верству нашого народу.

Для кого заложений сей банк, пощо його закладають? Судячи з історії його закладин, ходило і повинно би було тут ходити передовсім о упадаюче дрібне рільництво; вказав на се вже д-р Добрянський в своїй бесіді. Тим часом з статутів банку бачимо, що позички іпотечні, котрі він буде давати, будуть переносити не раз суму 50 000 з[л.] р[инських], що, отже, такий банк не дуже радо схоче уділювати дрібніші позички і в найліпшім разі лиш небагато озиратися буде на малі позички. Дальше читаємо в III-ій точці звісного меморіалу п. Вротновського, що *дрібна власність* буде допущена до кредиту лиш через *посередництво* локальних фінансових інституцій громад і повітів, а видавання *облігацій комунальних* вказує нам також дуже виразно, що банк далеко радше волить мати діло з громадами і повітами яко такими, ніж впрост з дрібними кліентами. Поминаємо вже вищенаведене, характеристичне внесення гр[афа] Ген[рика] Водзицького. Що банк сей, подібно як інші, озирається на своє безпеченство, що числиться докладно з обставинами, сього би йому не можна за зле брати; банк банком, а яко такий мусить уникати страт, мусить дивитись за певною іпотекою і оглядатись за корисними (для себе) условіями, за всякими привілеями (як, напр., стягання довгів без позву). Тільки ж так, з повищенаведених точок, як і з дуже обширної програми відділу чисто банкового (с котрій в меморіалі п. Вротн[овського], крім о обліг[ах] комунальних, нічого ближчого не находимо, а котра в статутах обіймає 12 точок), бачимо, що банк сей дуже много займатись буде операціями, при котрих ходить або виключно, або далеко переважно о *спорий зиск*, менша вже о те, чи рільництво при тім споможеться, чи ні. Зиск такий запевнює банкові також майже неограничена порука (гарантія) краю, порука, будь-що-будь, дуже ризиковна, але для банку дуже корисна.

Чи «край» на тім банку добре вийде чи ні, се буде залежати в части від случаю, в части від доброго і справного ведення діл банку. Але що певно, то се, що новий банк *може* принести лиш дуже небагато користі дрібним рільникам, і то, єслі *схоче*.

Одній, невеликій, частині мужиків, деяким повітам і громадам буде банк безперечно корисний. Але чи зможе він, при звісних відношеннях нашого краю, статись дійсно та-

кою всіх розбуджуючою принукою, bodźcem[1], як се тепер говориться? Дуже справедливо замітив був д-р Добрянський в своїй бесіді, що проект банкової комісії майже зовсім не увзгляднює відношень селянства; дуже справедливо вказав він на велику хосенність товариств задаткових для промислу, а кас позичкових громадських при викупі обтяжених грунтів селянських, підносячи, яко блискучий примір сеї хосенності, діяльність каси громадської в Підберізцях коло Львова[2]. Правда, скажуть нам, що банк може улегшити і прискорити діяльність громадських кас, спомагаючи їх фондами, але нам здається, що се буде і може мати місце лиш у виняткових, рідких случаях.

Вмісто тратити час на операціях на велику скалю, далеко ліпше було б займатись урядженням всюди кас громадських і повітових. Школа і каса громадська повинні б *всюди* закладатися, нім прийде час на інші, дальше сягаючі реформи, нім прийде час для дійсно корисної, обширної діяльності великих банків. Пригадаймо собі лиш, які сі наші крайові відношення... Добре-то говорити, що банк розбудить ініціативу приватну, добре-то говорити о посередництві повітів. Що се таке, сі наші повіти, ціла наша автономія? По повітах господарює шляхта; громади наші упадають під тягарями; начальство громадське деморалізується, війти уважаються не раз орудіями або агентами rządu moralnego[3], напр., при виборах; шкіл або нема, а ті, що суть, дуже часто надуживаються на філії oświaty «narodowej»[4], вмісто бути розсадниками правдивої просвіти; всюди бачимо одні полонізаційні змагання, покриті недостаточно лиш пустими фразами. А «край» тим часом береться закладати великий банк!.. Чи ж можна тут повірити, щоби банк сей *міг* — єслі навіть схоче — розвинути хосенну діяльність?.. Чи ж при звісній господарці повітовій, при звіснім стремлінні влазити всюди, де сього найменше треба з intencyami narodowemi[5], можна повірити в «розбудження ініціативи приватної», «подвигення крайового ріль-

[1] Стимулом *(польськ.).— Ред.*

[2] Каса ся викупила всі грунти, котрі були задовжені, а навіть виставлені на ліцитацію банком рустикальним; грунти сі адмініструвала потім громада так довго, поки не відібрала довгу, по чім звертала їх властителям.

[3] Морального уряду *(польськ.).— Ред.*

[4] Національної освіти *(польськ.).— Ред.*

[5] З національними намірами *(польськ.).— Ред.*

ництва»?.. Поминаємо вже се, що поки не уможливиться селянам нашим яка-така *людська* екзистенція, доти закладини банків будуть виглядати впрост на іронізування тяжкого упадку наших селян...

Ми не запізнаємо хосенності доброго банку. Ми можемо навіть сміло поручити нашим селянам, задовженим в банку рустикальнім, конверсію їх довгів на довги в банку крайовім, вже хоч би зі взгляду на дуже низький процент,—очевидно, еслі тільки при тім сам банк крайовий не схоче робити трудностей. Крайові *капіталісти* бути могли дуже корисно і безпечно локувати свої капітали в листах заставних банку крайового. Тільки ж все те не управняє ще представляти банку, яко всіх і вся спасаєму інституцію «крайову», не звільняє ще від інших, о много хосенніших заходів около піднесення селянства. Просвіта, усунення з порядку дневного всяких непотрібних, зовсім *некрайових* intencyj narodowych, строга контроля господарки повітової і крайової, вистарчаюча поміч крайова, там де вона дійсно потрібна, як, напр., запомоги в часі неурожаїв, регуляція рік і пр., відповідне і справедливе переведення комасації грунтів, ревізія сервітутів, асекурація проти елементарних шкод, стисле виконування законів, поправа законів несправедливих,— hic Rhodus, hic salta[1],— тим *передовсім*, панове, займіться, а тоді буде користь і з банку. Маємо право домагатись від вас сього, робити вас за все лихо отвічальними — тим більше, що всюди самі пхаєтесь, всюди нас витискаєте. Усуньте дійсні причини лиха, займіться щиро народом, вміcто туманити poczciwy ludek[2] і світ *свідомо* пустими фразами, *обіцювати* йому золоті гори, кривдячи його в дійсності без милосердя.

Як бачимо, годі доглядітись в новім банку яких більших користей для нашого селянства і маломіщанства. Стан фактичний надовго ще, мабуть, остане той самий. Поки що треба у нас усилити діяльність по повітах і громадах, слідуючи примірові деяких дальше поступивших громад. Інтелігенція наша може при тім знайти широке поле до попису, а спеціально щодо духовенства, то не зашкодить тут пригадати ще раз примір *Ірландії*, де іменно духовенство сталось дійсною єдиною опорою вповні вивлащеного

[1] Отут Родос, отут танцюй *(лат.)*.— *Ред.*
[2] Поважний народець *(польськ.)*.— *Ред.*

селянства — просвічає його, *терпить і працює з ним разом*... Великі банкові інституції нам поки що *злишні*.

Але чим оправдати цілу сю велику *рекламу*, з котрою банк крайовий закладається?.. Пощо ж то представляються закладини сього банку у всіх польських часописах, яко факт *надзвичайно важний?* Чи ж всі ті, що так о тім банку виражаються, що добачають в нім навіть заповіт якоїсь нової щасливої ери, дійсно переконані о всім тім, що кажуть, а головно о тім, що банк дуже много причиниться до економічного піднесення «краю», т. є. значило би: *всіх* його верств?.. Звідки ся *згода* між польськими органами, без різниці партій?

Fecit—cui prodest[1], каже приповідка. Треба факти брати в зв'язі з іншими фактами. § 63-ій статутів банку призначує доходи банку (по якімсь часі) до розпорядимості sejmowi krajowemu[2]. Меморіал п. Вротновського говорить, між іншим, o bogactwie narodowem, o przyszłych losach Ojczyzny[3]. Пригадується нам мимоволі бесіда п. Меруновича* в сеймі за банком; відповідаючи д-рові Добрянському, заїкнувся щирецько-львівський посол зараз на початку о тім, що наш бесідник не виступив *проти* банку задля тих причин, на котрі покликався, але з *політичного* взгляду, бо ані він (д-р Д[обрянський]), ані його товариші *не будуть мати впливу на сей банк*... Яке наївне признання! Отже ж *русини* згори від впливу—і нагляду — на банк *виключаються*!

Читаючи панегірики польських газет, напотикаємось (напр., в такім на позір echt[4] лояльнім «Часі») за кождим словом також на bogactwo narodowe, interesa narodowe, Ojczyznę...[5]. Наведені подрібності пояснюють нам трохи властиве значення банку, пояснюють всю сю *голосну рекламу*. От, напр., в 1863-ім р. яку би то були мали народові панове вигоду, єслі б так були мали народовий... чи там «крайовий» банк? А як розуміти в *фірмі* банку слово «крайовий», на се вистане собі пригадати наведений вище § 2-ий.

---

[1] Зробив в чиїхось інтересах *(лат.)*.— *Ред.*

[2] Крайовому сейму *(польськ.)*.— *Ред.*

[3] Про національне багатство, про майбутню долю Вітчизни *(польськ.)*.— *Ред.*

[4] Справді *(нім.)*.— *Ред.*

[5] Національне багатство, національні інтереси, Вітчизну *(польськ.)*. — *Ред.*

Банк буде оперувати на велику скалю, буде тягнути великі зиски —руський (і мазурський) мужик *ручить* за благоденствіе банку... Виділ крайовий укривав свого часу досить довго *дефіцит*, мимо всіх люстраційних комісій... Признаємось, що дуже інтересні думки переходять через ум, пригадуючи собі всякі такі і подібні подрібності. Мимоволі пригадаються нам і gwardja narodowa[1]*, і секундогенітура, і кółka rolnicze[2], і «Macierz», і komytet narodnoho wydawnyctwa, sejm krajowy, rady powiatowe, Länderbank[3]*. Мимоволі пригадується нам гаряча оборона Länderbank-у в «Czas-i» проти «Reform-и», держана в тім дусі, що для przyszłości Ojczyzny конче треба, щоби поляки мали *гроші*.

Русинів в сеймі вже так як нема, все в польських руках — банк народовий готов. Тепер прийдеться полякам (в дальшім розвої pracy organicznej w galicyjskiej «Polsce»[4]) подумати хіба о піднесених вже минувшого року і в «Gaz[ecie] Narod[owej]», і в сеймовім польськім «Колі» ідеях д-ра Ясенського, a la «pal mu w łeb maczugą» або: «gazety ruskie należy konfiskować 25 razy, raz po raz, a potem da capo al fine»[5]. Не наша воля. Наш мужик мусить на все се дивитись, «ручити», платити.

Отсе, властиве, що так скажемо, ядро значення банку. Яко найновішу відомість нотуємо ще, що дня 2 липня с[ього] р[оку] *отворюється банковий відділ* крайового банку.

---

[1] Національна гвардія *(польськ.).— Ред.*

[2] Рільничі гуртки *(польськ.).— Ред.*

[3] «Матір» [польська] і Комітет народного видавництва, крайовий сейм, повітові ради і крайовий банк *(польськ.).— Ред.*

[4] Органічної праці в галицькій «Польщі» *(польськ.).— Ред.*

[5] На зразок «бий його в лоб мачугою» або «українські газети треба конфісковувати 25 разів раз в раз, а потім цілком до кінця» *(польськ., італ.).— Ред.*

БЕСІДА ВАСИЛЯ НАГІРНОГО*, ВИГОЛОШЕНА НА ДРУГІМ НАРОДНІМ ВІЧІ РУСИНІВ ДНЯ 17 (29) ЧЕРВНЯ 1883 ДЛЯ УМОТИВУВАННЯ ПЕРШОЇ РЕЗОЛЮЦІЇ О ЕКОНОМІЧНИХ СПРАВАХ КРАЮ[1]

Світлий зборе!

Маючи світлому вічу представити наші господарські потреби і жадання, мушу насамперед заявити, що питання економічне, а по-нашому господарське, єсть так обширне і різнородне, що, хотівши обговорити його хоть трохи докладно, не вистало би і місяця, не то одного дня, а тим менше одної години, котра для сього предмета призначена.

---

[1] Польські газети, обговорюючи наше віче і представлені та мотивовані на нім резолюції, особливо накинулись на реферат економічний. Очевидно, не подобається нашим приятелям і братам, що референт виступив перед «ciemny masy» [темні маси *(польськ.)*.— *Ред.*] з цифрами і виволік такі справи, котрі, по їх думці, самим богом призначені до тихої дискусії в кабінетах політиків та при редакторських столиках. Спосіб, в який вони обговорюють нашу велику маніфестацію народну, сам собою вже становить цікаву картинку слов'янської патології, котру я надіюсь при достаточнім нагромадженні матеріалу в повній її красі розвернути перед очима читателів «Діла». Тут тільки заприміч у, що похапавши з слуху, не раз і зовсім хибно, деякі цифри з мого реферату, наші люб'язні брати одним заходом пера відсудили референта не тільки від честі і політичного такту (се, прецінь, звичайне і все консеквентно практиковане оружжя наших дорогих bracі [Братів *(польськ.)*.— *Ред.*], але також від всякого, хоч би й найменшого розуміння справ економічних взагалі. Розуміється, такий засуд, виданий перед напечатанням реферату, дуже улегшує дискусію над самим рефератом, бо панове газетярі не будуть потребували розгризати кождої цифри, але попросту перейдуть над ними до порядку дневного, чи, властиво, до своєї звичайної «kołowacizny umysłowej» [розумової рутини *(польськ.)*.— *Ред.*]. Та нехай собі! А впрочім, хто ще знає,— може, найдеться між ними один або другий, що схоче контролювати наші цифри, а, отже, нинішній «Dziennik Polski» вже «критикує» їх, не бачивши на очі. Так, щоб таким добродіям улегшити їх невдячну, а досить томлячу роботу, я подаю до кождої цифри джерело, звідки вона взята.

З уваги, отже, на час і з уваги на інші ще питання, які тут мають бути порушені, буду старатися наведені в резолюції точки тільки в короткості обговорювати. О історії нашого убожества не буду споминати, бо се розказав нам на першім народнім вічу бл[аженної] п[ам'яті] Володимир Барвінський*. Зачну від теперішньості і буду опиратись в більшій часті на цифрах, з котрих хоть в приближенні будемо могли побачити стан нашої господарки.

В кождім порядним господарстві єсть звичай, що господар по якімсь часі обчислює свої видатки і доходи, свої зиски і страти, свій інвентар і свої довги, щоби переконатись, чи його господарство ще добре, чи зле, який інтерес оплачується, який вимагає більшого накладу, ліпшого дозору, а який треба б зовсім закинути. Як в господарстві приватнім, так і в господарстві цілого народу такі обрахунки суть дуже пожиточні і пожадані, бо вони показують нам, звідки походить наша нужда і наш добробут і як треба поступати, щоби нужді зарадити, а добра не змарнувати. Зробім, отже, такий обрахунок, щоби таким способом легше розпізнати, що маємо, а чого нам не стає і чого можемо справедливо жадати.

Господарський стан і розвій нашого руського народу в Галичині залежить від трьох сил, з котрими мусимо числитися, т. є. держава, край і наша домашня господарка.

Пригляньмося насамперед господарці **державній**. Ми платимо державі податки безпосередні і посередні, даємо їй наших найздоровіших робітників до військової служби — в заміну за те одержуємо від неї суди і сторожу безпеченства, заряд політичний і заряд скарбовий, деякі (особливо вищі) школи і інші дрібніші запомоги, котрі йдуть на хосен цілому краєві. Очевидна річ, отже, що держава має великий вплив на господарство кождого чоловіка бідного чи багатого. Щоби вам дати міру того впливу, досить буде навести, що на рік 1882 визначена була сума доходів 448 155 793 з[л.] р[инських], а сума видатків 485 720 951 з[л.] р[инський][1]; а на 1883 рік сума доходів має виносити 460 218 810 з[л.] р[инських], а сума видатків 491 881 000 з[л.] р[инських][2]. В тій сумі державних доходів

А вже щодо оперування цифрами, так тут, добродії, простіть неукові: ich hätte vielleicht anders gesungen, wenn mir der Schnabel anders gewachsen wäre [Я б інакше заспівав, якби мені інакше склалася субота *(нім.)*.— *Ред.*]. *Референт.*

єсть податків безпосередніх 92 808 000 з[л.] р[инських], а податків посередніх 245 142 500 з[л.] р[инських][3] — се значить, що з грунтів, домів, зарібку і других доходів, а також за стемплі, сіль, нафту, м'ясо, горілку і всякі другі потреби складає весь народ в Австрії сього року до скарбу державного 337 950 500 з[л.] р[инських]. Коли зважимо, що всіх людей в Австрії числиться 22 150 000[4] душ, то побачимо, що на кожду живу людину в Австрії випадає на сей рік 15 з[л.] р[инських] 26 кр[ейцерів], або на одну родину з п'яти душ 76 з[л.] р[инських] 30 кр[ейцерів] посередніх і безпосередніх податків державних. Найбільша часть тих грошей йде на військо і на сплату довгів державних. І так в р. 1882 було видатку на військо 96 821 195 з[л.] р[инських][5]— се значить, на кожду родину припадало заплатити 21 з[л.] р[инський] 85 кр[ейцерів] на удержання війська. Довгу державного, що позатягано ще в давніх часах, коли Австрія мусила провадити великі і довголітні війни, нагромадилося дотепер на 3 227 673 000 з[л.] р[инських][6] в банкових і інших паперах. Якби тую суму розрахувати на всіх людей в Австрії, то випадало би на кожду душу 145 з[л.] р[инських] 75 кр[ейцерів], або на кожду родину 728 з[л.] р[инських] 75 кр[ейцерів] довгу державного. Самі проценти від того довгу в р. 1883 винесуть більше, ніж четверту часть всіх доходів державних, бо 127 533 313 з[л.] р[инських][7]. Вже з того коротенького рахунку видите, якато важна сила держава і як багато впливає вона на стан і розвій нашого господарства. Ще лучче будете могли се видіти, коли приглянетесь, скільки грошей платить державі наш край, Галичина. На 1883 рік має Галичина до скарбу державного заплатити 44 099 427 з[л.] р[инських], с. є. майже *десяту* часть цілої суми податкової. З того єсть 10 662 000 з[л.] р[инських] податків безпосередніх, а 28 370 971 з[л.] р[инський] податків посередніх. Безпосередні податки суть ось які: грунтового — 4 331 000 з[л.] р[инських], домового — 3 670 000 з[л.] р[инських], доходового — 2 380 000 з[л.] р[инських], а заробкового — 745 000 з[л.] р[инських], до чого додати ще треба 136 000 з[л.] р[инських] екзекуції податкової[8]. Хоть і який то тяжкий тягар, особливо для нашого бідного краю, а все-таки треба вам знати, що він рік від року збільшується. І так, візьмім самі безпосередні податки. В р. 1877 платила їх Галичина 10 046 078 з[л.] р[инських], а в 1878 о 30 000 з[л.] р[инських] більше, в р. 1879 вже 395 054 з[л.] р[ин-

ських] більше, ніж в р. 1878, в році 1880 о 180 972 з[л.] р[инських] більше, ніж в р. 1879, а на 1883 визначено майже о 10 000 більше, ніж було в 1880 р.[9] То значить, що в послідніх семи літах сума самих безпосередніх податків в Галичині виросла о 616 000 з[л.] р[инських], с. є. на кождих 100 з[л.] р[инських], які ми платили перед семи літами, приросло нам тепер ще нових 6 з[л.] р[инських] 13 кр[ейцерів]. Мимо тих величезних сум, котрі щороку впливають до каси державної, від довших вже літ доходи не покривають видатків державних і в щорічних рахунках показуються великі, і то рік від року більші *недобори*. В 1882 р. виносив недобір 37 565 158 з[л.] р[инських][10], а на сей рік він також не менший. Позички, котрі рік-річно затягаються на покриття недобору, причиняються до збільшення довгу державного, а побільшення довгу державного потягає за собою більші проценти. І так, н[а]пр., в шести роках, від 1876 до 1882 р., самі проценти від довгів державних побільшились о 20 мільйонів з[л.] р[инських][11].

Щоби по можності зрівняти доходи державні з видатками, приходилося австрійським міністрам скарбовим шукати різних способів. Розуміється, що видатків на сплату довгів державних, на пенсії нижчих урядників і на заряд фінансовий годі було поменшити; так само не можна було поменшити видатків на військо, особливо в послідніх роках, коли-то, як знаєте, край наш аж два рази провадив війну в новонабутих краях, Боснії і Герцеговині*. Приходилося зменшати видатки на школи та на інші такі речі, на котрі повинні би іменно бути побільшені видатки державні. Але і на тих видатках годі було багато заощадити, так що державі осталася одна тільки дорога — побільшити податки безпосередні і позапроваджувати деякі нові податки посередні. І так побільшено нам від 1882 р. податок грунтовий, той податок, котрий найбільшим тягарем спадає особливо на сільських господарів — хліборобів; дальше побільшено податок домовий і заробковий, позапроваджувано нові оплати від нафти, від кави і других товарів заграничних. Чи все те вплине на поліпшення фінансів державних і зможе усунути щорічні недобори, сього ми ще не знаємо, досі такого поліпшення не видно; то тільки знаємо напевно, що все те тепер вже дуже обтяжує наш бідний народ і доводить його до великих страт. Сама регуляція податку грунтового в 1881 і 1882 рр. враз з рекламаціями проти ошацування грунтів і з рекламаціями проти виміру

належитості податкової коштувала наш бідний край около 5 мільйонів з[л.] р[инських] — а ми всі знаємо, як недбало і несправедливо для дрібних посідателів зістала переведена тая регуляція.

Друга важна сила, котра впливає на розвій нашого господарства народного, есть **край**. Устава конституційна дала краєві нашому автономію, т. є. вільність радити самому о своїх домашніх ділах: школах нижчих, шпиталях, дорогах і мостах, сільській і міській поліції і других подібних справах. В тій цілі край вибирає своїх заступників до сейму у Львові, сейм вибирає з-поміж себе виділ крайовий для ведення заряду грошей крайових, кожда громада вибирає для себе раду громадську, а кождий повіт раду повітову, підлягаючи надзорові виділу крайового. Крім тих виборних автономічних урядів, маємо ще в Галичині уряди цісарські, намісництво і староства по повітах, котрі мають також під собою деякі крайові справи, так що, напр[иклад], автономічні власті громадські більше підлягають неавтономічним староствам, ніж автономічним радам повітовим.

Видатки на потреби крайові покриваються головно з додатків до безпосередніх податків державних, а також з мита доріг крайових і інших доходів поменших. В р. 1881 платили ми додатків крайових 37 кр[ейцерів] від кождого ринського податків державних. Доход крайовий виносив всього 2 863 204 з[л.] р[инських]. В тій сумі було 2 569 000 з[л.] р[инських] зібрано з додатків, а 205 500 з[л.] р[инських] з доріг крайових. З тої суми видано: на сейм крайовий 63 800 з[л.] р[инських], на членів виділу крайового 37 000 з[л.] р[инських] (маршалок — 10 000, шість членів виділу крайового по 4000 — чинить знов 24 000, а заступці — 3000 з[л.] р[инських]), на урядників при виділі крайовім — 215 956; на лічення убогих — 500 000; для лікарів і шпиталів — 80 482 з[л.] р[инських]; для закладів наукових — 573 171 з[л.] р[инський]; на кватири жандармерії, котра, впрочім, зовсім не підлягає властям автономічним,— 72 110 з[л.] р[инських]; на дороги крайові 782 542 з[л.] р[инських]; на шупасництво — 26 500 з[л.] р[инських]; на регуляцію рік — 25 786 з[л.] р[инських]; на проценти від довгів крайових 85 321 з[л.] р[инський]; на дотацію деяких крайових закладів і шпиталів — 211 236 і на всякі інші видатки — 38 002 з[л.] р[инських][12]. На рік 1883 доходів крайових має бути 3 345 781 з[л.] р[инський], а видатків — 3 346 281 з[л.] р[инський], котрі мають бути

покриті додатками по 27 кр[ейцерів] від кождого ринського державних податків[13].

Видатки повітові виносять у нас, як знаємо, 12 до 15 кр[ейцерів] від ринського податків безпосередніх, то значить, що повіти коштують нас 1—1½ мільйона з[л.] р[инських].

Коли вже оба ті додатки разом, крайовий і повітовий, становлять майже половину безпосередніх податків державних і великий тягар вкладають на плечі особливо селян-хліборобів і міщан-ремісників, то ще другий такий самий тягар вкладає на них сплата т[ак] зв[аної] індемнізації. О тій індемнізації говорено у нас минувшого року по газетах[14], тож я скажу лиш короткий її обрахунок. Індемнізація єсть то сплата панам за панщину, скасовану 1848 року. Правительство признало панам за панщиняну роботу винагороду 79 140 225 з[л.] р[инських], котра їм мала бути виплачена ратами з складаним процентом. Виплата, однако, проволоклася о цілих 10 літ; за той час пани більшу часть облігацій попродали жидам і самі проценти наросли на суму 17 819 485 з[л.] р[инських]. Коли в 1858 р. зачалася плата рат, треба було ті проценти дорахувати до голови і суми, і таким способом з 79 зробилося 97 мільйонів. А позаяк ціла сума, окрім виплачуваних щороку рат, все мусила процентуватися, то не диво, що край наш і держава, платячи по половині аж по рік 1882 річно по більше як 5 мільйонів, не тільки що досі її не сплатили, але ледве чи сплатять і за слідуючих ще 15 літ. Досі заплатила держава за нашу індемнізацію від 1853 до 1882 р. круглим числом 77 мільйонів з[л.] р[инських], а край від 1858 до 1881 заплатив 72 772 000 з[л.] р[инських], т. є. разом коштує галицька індемнізація за панщину вже досі звиш 150 мільйонів з[л.] р[инських]. Минувшого року заключив сейм крайовий з державою таку угоду щодо індемнізації, що держава відтепер (с[е] є[сть] від 1883 до 1898 р.) платити буде не так як досі по 2 650 000 з[л.] р[инських], але лиш по 2 100 000 з[л.] р[инських] річно — т[о] є[сть] в тих 15 літах заплатить ще 31 500 000 з[л.] р[инських]. Решту буде мусив заплатити край, а тая решта буде виносити не менше як 60 мільйонів з[л.] р[инських]. Ціла індемнізація коштувати нас буде 110 міл. з[л.] р[инських] видатків державних, а около 133 мі[льйони] з[л.] р[инських] видатків крайових, отже, разом 243 *мільйони* (спочатку було тільки 79 мільйонів). То значить, що в тих роках (від 1858 до 1898) кожда

хоть би і найбідніша родина в Галичині мусить за своє увільнення від панщини виплатити пересічно 113 з[л.] р[инських], т. є. мусить платити щороку, крім всіх прочих податків державних і додатків крайових, ще 2 з[л.] р[инських] 80 кр[ейцерів] податку панщиняного. І справді так воно і діється, бо на індемнізацію побирається у нас 50 кр[ейцерів] від кождого ринського безпосередніх податків[15]. Бачите, отже, що хоть і як тяжкі для нас видатки на державу, то все-таки вони становлять лиш меншу половину нашого тягаря, бо видатки крайові виносять ще більше — на 100 з[л.] р[инських] податку державного майже 105 з[л.] р[инських] податків крайових.

Ми сказали попередньо, що на видатки крайові за р. 1883 преліміновано 3 346 281 з[л.] р[инський]. Пригляньмося тепер, куди ідуть ті тяжким потом запрацьовані гроші крайові? Як господарює ними власть автономічна і чи багато з них повертається на хосен цілому краєві? Про індемнізаційні видатки нема що і говорити, бо вони пливуть тепер майже виключно в кишені жидів та чужоземців, котрі ще перед 1858 р. позакупували у наших панів ті облігації. Перегляньмо лиш ті видатки, які ухвалив минувший сейм на рік 1883. І так сейм крайовий коштує нас сього року 63 623 з[л.] р[инських], а завідателі виділу крайового беруть так само, як і 1881 р., с. є. 37 000 з[л.] р[инських]. Зате на урядників виділу крайового даємо сього року 221 623 з[л.] р[инських], с. є. о 6485 з[л.] р[инських] більше, ніж в р. 1881. Вже на першім народнім вічу пок[ійний] Володимир Барвінський досить докладно показав, який-то той заряд виділу крайового; я скажу тільки коротко, що виділ крайовий удержує крайовими грішми около 170 різного роду урядників, писарів, сторожів — число, яким заледве яке міністерство у Відні повеличатися може. Виділ крайовий ділиться на 7 відділів: 1) концептовий з 17 урядниками, побираючими 36 320 з[л.] р[инських] (2 совітники беруть по 3280 з[л.] р[инських], 7 секретарів по 2360, 7 концепістів по 1540, 2 ад'юнкти по 1200, 2 асистенти по 800 з[л.] р[инських]); 2) відділ рахунковий з 30 урядниками, побираючими 38 390 з[л.] р[инських] (директор — 3000, заступець — 2360, 17 ад'юнктів по 1440, 10 асистентів по 800 і возний — 550 з[л.] р[инських]); 3) відділ касовий з 7 урядниками, побираючими 10 670 з[л.] р[инських]; 4) відділ технічний з 5 урядниками, побираючими 10 960 з[л.] р[инських]; 5) відділ санітарний, зложений з *одного*

інспектора шпиталів, котрий побирає 2300 з[л.] р[инських] і в додатку 400 з[л.] р[инських] на кошти подорожі; 6) відділ статистичний з 2 урядниками і не знати з скільки писарями, беручими разом 5000 з[л.] р[инських], і в кінці 7) відділ маніпуляційний з 20 урядниками, беручими разом 17 860 з[л.] р[инських][16]. Того всього, однак, ще замало; наш виділ крайовий есть панський, а пани звичайно не зовсім-то охочі до праці, тож для сповнювання щоденних праць ті урядники і заступники принімають собі ще віцезаступників, писарів, диюрністів і платять їм, розуміється з крайових грошей, невеличку суму — 40 965 з[л.] р[инських][17], до котрих треба ще дорахувати 7000 на кошти подорожі для тих же урядн[иків][18], 10 811 на різні дрібні видатки для тих же урядн[иків] і 1000 на ще дрібніші видатки [19]. Зрахувавши все докупи, що беруть урядники виділу крайового, побачимо, що найвища власть — маршалок, завідателі і заступники (8 людей) — беруть 37 000, т. є. пересічно по 4625 з[л.] р[инських]; директори, заступники, секретарі і концепісти (27 люда) беруть 58 900, т. є. пересічно 2182 з[л.] р[инських]; ад'юнкти, асистенти і канцелісти (47 люда) беруть 56 470, т. є. пересічно по 1202 з[л.] р[инських] на особу. Всіх вищих урядників, отже, есть 82 особи, котрі разом побирають 152 370 з[л.] р[инських], т. є. пересічно по 1858 з[л.] р[инських]. На диюрністів, возних, придверних, сторожів і прочу прислугу платить край, як сказано вище, 60 826 з[л.] р[инських][20]; на кошти подорожі для урядовців — 7000, на адвоката — 1500 і *переводчика крайової мови руської* (бо мова наша руська в виділі крайовім, треба вам знати, мимо того, що руський народ стільки грошей на удержання тих панів платить, *не есть* обов'язкова, але стоїть на рівні з китайською та японською) — 300 з[л.] р[инських], на видатки канцелярійні — 14 450 з[л.] р[инських]. Зрахувавши все те докупи, побачимо, що само діловодство виділу крайового коштує нас 237 578 з[л.] р[инських][21], с. є. *звиш дванадцяту часть всіх крайових доходів*[22]. Мимоволі пригадується нам давній поганський звичай, коли-то кождий обов'язаний був давати десятину всіх своїх доходів жрецям. Як бачите, звичай той у нас не загинув, але держиться в нашій господарці крайовій, бо ми тою десятиною годуємо наш виділ крайовий.

Перейдім тепер до видатків на шпиталі, ліки для хорих, щеплення віспи і взагалі до старань о здоров'я публіч-

не. На все те видає наш край сього року 565 732 з[л.] р[инських], с[е] є[сть] несповна шосту часть всіх крайових доходів. У 1881, хоть бюджет крайовий був о 5 тисяч менший, на шпиталі і хорих видавано 616 482 з[л.] р[инських]. Від того часу видатки на інші, звичайно непожиточні цілі значно побільшилися, а зато, як бачимо, о 50 000 зменшено видатки на шпиталі і лічення хорих. Ви чули, певно, о тім нелюдськім приписі, виданім нашими автономічними властями, щоб бідних а хорих на таку слабість, котрої вилічити не можна, для ощадності викидати з шпиталів; ви чули, що деякі з тих нещасливих в найтяжчих передсмертних болях викинені з шпиталів, удержуваних крайовим грошем, гибли по улицях, під плотами. Ось так виглядає у нас ощадність! Щоб підвищити пенсію різним урядникам або притулити кількох емігрантів, щоб викинути (як побачимо дальше) більше крайового гроша на цілі ще менше потрібні, урвано невилічимо хорим та умираючим хоть кілька ложок теплої страви, хоть кілька днів притулку під шпитальним дахом і викинено їх умирати під плотом.

Дальше ідуть видатки на цілі освітні і наукові. Діл сей безмірно важний, так само як і попередній, бо що ж може бути важніше для власті, дбаючої о добро краю, як старання о здоров'я і о просвіту мешканців? Видатків тих в р. 1881 було 485 453 з[л.] р[инських], а на рік 1883 ухвалено їх 522 000, с. є. о 37 453 з[л.] р[инських] більше. Можна би то назвати потішаючим об'явом, коли б рівночасно інші безхосенні видатки не побільшились далеко скоріше і коли б при тих видатках сейм крайовий, а властиво більшість його поступала справедливіше, с. є. розділяла крайовий гріш по рівній мірі на потреби народності так польської, як і руської. На нещастя так воно не діється.

Хоч русини складають, певно, половину, коли й не більшу половину всього крайового доходу, то на їх освіту повертається тільки дуже маленька частина їх власних грошей. В р. 1881 ухвалив був сейм крайовий на освітні цілі русинів (театр, видавництва шкільних книжок і т. д.) всього 7300 з[л.] р[инських], але і з тої суми виділ крайовий ущипнув 500 з[л.] р[инських], ухвалених на запомогу «Шкільної часописі»*, щоб опісля викинути ті гроші на запомогу шахрайській газеті «Switło»*, що зачала була виходити в Коломиї. І так русини в 1881 р. дістали лиш 6800 з[л.] р[инських] на свою питому просвіту, с. є. всього лиш восьму *частинку* того, що пішло на піднесення виключно

польської народності в краї[23], а лиш *п'яту* часть того, що пішло, н[а]пр., на одні польські театри. В 1882 р. братя наші поляки поправились трохи, бо ухвалили нам на сей рік 11 800 з[л.] р[инських], але що «Часописі шкільній» виділ крайовий субвенції, запевно, і сього року не дасть, а 4000 з[л.] р[инських], ухвалені для дівочого воспиталища під зарядом василіанок* у Львові, остануться, запевно, тільки одноразовою запомогою, то можемо сказати напевно, що діло з видатком крайовим на нашу просвіту не тільки що не поступило наперед, але, противно, любенько стоїть собі на тім самім місці, а у відношенні до театріз польських пішло навіть назад, бо *на польські театри* видає край наш руками сейму *шість раз більше*[24], *ніж на всю освіту русинів!*

Найбільшу рубрику в бюджеті крайовім, бо майже третю часть всіх видатків, становлять видатки на дороги крайові. В нашім краї суть четверояки дороги: рядові, крайові, повітові і громадські. Придивімся насамперед дорогам крайовим. На дороги ті платив край наш 1881 р. 782 542 з[л.] р[инських], на 1883 ухвалено 905 129 з[л.] р[инських], с[е] є[сть] о 122 587 з[л.] р[инських] більше [25]. Але той видаток на дороги тільки на око видається так великий — взявши направду, він вийде значно менший, бо і тут вічна недуга нашої автономії. Надто коштовний заряд пожирає величезні суми грошей, бо на 1881 р.— 107 591 з[л.] р[инський], а на 1883 р.— 111 тисяч, с[е] є[сть] восьму часть всіх видатків. Самі інженери і різні делегати взяли звиш п'яту часть тої суми, бо 21 376 з[л.] р[инських]. На будови нових доріг і мостів крайових в р. 1883 видаємо 190 000 з[л.] р[инських], а на удержання старих — 457 000 з[л.] р[инських]. Позаяк доріг крайових в 1883 р. маємо 224 милі, то на удержання кождої милі випадає 2040 з[л.] р[инських], не числячи в то інженерів, дорожників, ані взагалі ніякої прислуги. А коли дочислимо ті видатки на надзір і заряд, то одержимо на милю дороги звиш 2535 з[л.] р[инських], сума, котру якось тяжко навіть в мислі погодити з нужденним станом наших доріг крайових.

Крім того, дає край щороку нібито запомогу поодиноким повітам на будову і удержання доріг повітових, звичайно в сумі 70 000 з[л.] р[инських]; тільки на 1882 р. з причини великих торішніх повеней урвано 60 000 з[л.] р[инських] з рубрики будови доріг крайових і ухвалено дати

для доріг повітових 130 000 з[л.] р[инських]. Коли зважимо, що дороги пов[ітові] і гром[адські] суть у нас все-таки найважніші і найбільше обнімають простору, коли зважимо дальше, що будова і удержання тих доріг і мостів спадає на громади, а устава дорогова увільняє великих посідателів майже від всякого тягаря, бо каже їм давати тільки дерево на мости, за що громада мусить давати і робітника, і другі матеріали: шутер, глину, вози і т. д., через що повітові дороги суть одним з найбільших тягарів, наложених на найбідніших селян, хоч пани-дідичі користають з них не менше, але, певно, далеко більше, ніж котрий поодинокий громадянин,— то аж тоді переконаємося,що тая запомога краю для повітових і громадських доріг (сума їх виносить 4002 милі), в порівнянні до платні урядників крайових доріг, єсть зовсім дрібненька, бо ледве винесе 17 з[л.] р[инських] на одну милю[26]. З уваги, отже, на суми, які видають автономічні власті на урядників, і зі взгляду на несправедливий поділ тягарів дорожних між селян-хліборобів а панів, великих посідателів, предкладемо світлому вічу резолюцію, в котрій жадаємо, щоби несправедлива устава дорогова була змінена, а тягарі після податків розділено і щоби край більшими сумами причинявся на будову повітових і громадських доріг, а натомість менші суми викидав на різних урядників і комісарів.

Між дальшими видатками виділу крайового дуже цікава рубрика видатків на регуляцію рік і взагалі на будови водні. Всі ми знаємо, які величезні і необчислимі шкоди роблять нам щороку виливи рік. Особливо минувшого року значніших виливів в самій Східній Галичині було 8, а половина їх припала в сам час польової роботи. Знана то річ, що повені, гради і другі такі нещастя природні стоять в тісній зв'язі з винищуванням лісів. Але коли би ріки наші, особливо більші, були упорядковані, закрути поперекопувані і по берегах понасипувані сильні тами та, де треба, повикопувані побічні канали для відпроваджування надто великої води, то все-таки повені не робили би такої величезної шкоди, не нищили б краю. Вже від многих літ говориться у нас о тій регуляції, декуди вона вже і розпочалась. Гроші на регуляцію дає почасти держава, почасти край, а почасти люди приватні, пани і громади, живучі над ріками. На сей рік дає на те держава 85 тисяч, з котрих тільки невеличка частина іде на ріки Східної Галичини, а на Віслу, Сян (долішній), Вислоку і Дунаєць — 54 тисячі.

Край на тоє безмірно для всіх нас важне діло дає ще менше, бо лиш 31 943 з[л.] р[инських], а і з тих грошей всього 800 з[л.] р[инських] на одну метеорологічну станцію над Дністром — решта грошей на регуляцію рік в Західній Галичині, і то головно яко запомогу спілкам дідичів, сидячих над тими ріками[27]. Та спілки позав'язувалися вже досить давно, але хосна з їх роботи якось не видно, хоть беруть рівно половину всіх видатків, на регуляцію рік призначених.

Перейдемо тепер до дуже цікавої і дуже важної рубрики видатків крайових — до сплати рат і процентів затягнених позичок. З початком 1882 р. довг крайовий виносить 987 691 з[л.] р[инський], а рат і процентів від нього край 81 116 з[л.] р[инських][28]. Одна десята часть того довгу, т. є. 94 773 з[л.] р[инських] затягнена була на цілі досить корисні, бо на будову больниць і т. п., але дев'ять десятих частей, скажу просто, безкорисні. І так 600 000 з[л.] р[инських] затяг край у віденськім Länderbank-у на 5 % і повернув їх на видаток зовсім для краю безхосенний — на препишний будинок сеймовий, а 292 918 з[л.] р[инських] затяг в різних часах від 1877 р. на покриття недобору в касі крайовій,— а досі ви могли переконатися, звідки походять ті недобори. В 1883 р. затягає край наш далеко більші позички, бо: по-перше, 1 025 000 з[л.] р[инських] на оснування крайового банку, по-вторе, 1 919 400 з[л.] р[инських] на сплату позички в Länderbank-у і решти довгу за будову палати сеймової і, накінець, по-третє, 1 100 000 з[л.] р[инських] на будову нової трансверсальної желізниці з Гусятина до Живця[29]. Від всіх тих позичок вже тепер оплачуються проценти, так що із 1883 р. стан довгу крайового виносить великанську суму — 5 032 091 з[л.] р[инський], а самих рат і процентів сього року мусимо платити 227 530 з[л.] р[инських]. І подумайте собі при тім, яка користь прийде для краю, а особенно для бідних хліборобів, з тих великанських грошей? 600 000, котрі позичили перед тим, дали на будинок, котрий, правда, їсти не просить, але і проценту не несе і ще репарації все домагається. Пригадайте собі, що в тім будинку приукрашення одного маршалкового поміщення коштувало звиш 10 000 з[л.] р[инських], т[о] є[сть] більше, ніж дають на всі просвітні діла русинів, двадцять раз більше, ніж дають на регуляцію рік Східної Галичини. Затягаються більші довги, щоби позбутись менших,— як видите, зовсім «розумна» господарка! Даль-

ший мільйон іде на оснування «крайового» банку, котрого заряд коштувати буде хоть третю часть тих грошей, за котрого довги і проценти ручити буде край, а з котрого, кромі декотрих задовжених дідичів, ніхто не буде мати користі, а вже найменше дрібні сільські господарі. А, накінець, затягається ще 1 000 000 з[л.] р[инських] довгу на будову желізної дороги, котра головно має служити правительству на цілі воєнні, котра послужить дідичам і жидам, щоби могли вигідніше вивозити з нашого краю збіжжя, воли і дерево, но котра ні селянам, ні міщанам до нічого не придасться, бо у них нема що вивозити. Єсть се та сама залізна дорога, котра вже тепер послужила деяким панам, і вони, як ви, навірно, чули, взяли від головного предприємця 625 тисяч з[л.] р[инських] лапового.

Дальше приходить рубрика: розходи на цілі господарства крайового! А! — подумає собі не один господар селянин або міщанин — отут, певно, і для нас щось капне! Придивімся! Видатку на господарство крайове на 1882 р. було 195 328 з[л.] р[инських], а на сей рік — 201 561 з[л.] р[инський][30]. Маленько — скажете — маленько, бо о цілих 34 885 з[л.] р[инських] менше, ніж беруть самі урядники і возні самого виділу крайового. Ну, нехай собі, все-таки і се щось значить. Однако ж і та ваша слабенька утіха щезне, як прочитаєте поодинокі видатки і увидите, що-то, властиво, розуміє наш сейм під господарством крайовим. Найдете там такі видатки, як 10 000 з[л.] р[инських] на вислід глибших покладів землі, що придасться для панів і жидів, копаючих нафту, но нехай вже і так буде; дальше 11 700 з[л.] р[инських] на школу лісову (у селян і лісів нема), 71 тисяча на школи рільничі, з котрих виходять для дідичів економи і завідателі дібр; як 10 тисяч на школу парубків, с. є. панських слуг, як півтора тисяч на школу гуральництва, котра для нашого краю також «дуже» потрібна, як 16 500 з[л.] р[инських] на уладження двох фільварків, як 30 000 з[л.] р[инських] на піддержання промислу рукодільного (однак лиш 30 тисяч!). Між всіми тими розходами не найдете навіть одного крейцера, щоби був призначений на піддержання дрібних господарств сільських і городських![31]

Но пора нам кінчати сей непотішний обрахунок нашої господарки крайової. В послідній рубриці — «різних видатків» — стрічаємо сей час на вступі кождого року цифру 30 000 з[л.] р[инських] до розпорядимості виділу крайового,

то значить, що виділ крайовий може ті гроші видати, на що йому подобається.

Ви, певно, читали в газетах, що ще мин[улого] року, сей час по ухваленні крайового бюджету, виділ крайовий поспішився з тих грошей видати одному краківському інженерові — архітекторові 19 000 з[л.] р[инських] за плани перебудови і поправи королівського замку на Вавелі в Кракові. В такий спосіб ідуть крайові гроші на різні патріотичні польські цілі, як-от недавно 5000 з[л.] р[инських] для комітету, занімаючогося обходом 200-літньої річниці польського короля Собеського*. Тепер, як говорять, задумав виділ крайовий ще лучче діло, т. є. закупити з крайових грошей образ польського маляра Матейка* «Собеський під Віднем», котрий коштувати буде 50 000 з[л.] р[инських]. А нехай-но русини попросять у виділу крайового хоть би наймізернішої запомоги на свої товариства або на такі загальнопотрібні книжечки, як «Правотар народний», то не найдеться на то навіть одного крейцера!

Між тими різними видатками була минувшого року сума 10 000 з[л.] р[инських] для польських ксьондзів-змартвихвстанців, котрі поставили собі за задачу переводити руський народ на поляків. Стоїть там також щорічно сума 3000 з[л.] р[инських] пенсії для уніатських священиків, котрі утекли з Холма і з котрих многі получили у нас парохії.

Не раз-то і не два говорили наші пани: «Наш селянин не знає обходитися з грішми, не знає господарити, візьме гроші і проп'є і для того мусить чимраз дальше попадати в довги. Отже, виказавши числами, як господарюють наші пани, можемо тепер сміло сказати до них: «Видите тріску в оці хлопа, а не видите поліна в своїм власнім. Бо коли селянин не знає обходитися з грошем, то ви його того научили. Ви його научили затягати довги лихварські і банкові!»

Для докінчення того обчислення нашої господарки крайової треба нам ще сказати хоть кілька слів о господарці повітовій. Коли в 1866 р. ухвалював наш сейм закон громадський, то всі руські посли: селяни, священики і мирські учені люди — цілою силою противилися радам повітовим, мов би прочувствовуючи, яким великим тягарем для народу стануть ті ради повітові. І вправді, на ради повітові платять люди від кождого з[л.] р[инського] безпосередніх податків по 15 кр[ейцерів], т[о] є[сть] около півтора мільйона з[л.] р[инських], а яка користь з них? Хіба така, що при радах

повітових находять поміщення різні польські ветерани з доброю платою за малу роботу, що ради повітові все сипали народний гріш на передплату книжок «Maciejzy польської», або якого-там «Switł-a» для руського народу і купували польські кунтуші для повітового маршалка і т. п. Послідніми літами зачинають показуватися чимраз кращі плоди тої господарки: в декотрих повітах п[ани] касієри позабирали по кілька і кільканадцять тисяч повітових або других грошей і утекли з краю. В других повітових радах порозпозичано гроші з повітових кас між приятелів радних. Єслі, отже, не буде острішої контролі, то такі деморалізаційні діла розведуться так, що потім трудно буде дати їм раду. Для того жадаємо строгої контролі, бо гріш наш єсть тяжко зароблений, ми самі, своїми руками на нього трудимося.

Так, отже, виглядає тая господарка крайова, та любов до народу, то заступування інтересів, о котрім наші пани перед виборами так много і голосно говорять. От для чого вони так завзято добиваються мандатів посольських! От звідки повертаються їм сторицею ті видатки, котрі вони роблять під час виборів на горілку, цигари і трактаменти, на оплату жидів-факторів і на закупно голосів у виборців! Коли господиня сідає доїти корову, то кидає їй до припусту всяке листя і присмачки, а видоївши, виганяє на суху толоку або кине їй соломи замість капустяних листків. Так ділають і вибрані пани з виборцями-селянами.

Досі ми старалися рахунком показати, що се значить, ті дві сили: *держава* і *край* — і який вони вплив мають на господарство народне. Придивімся тепер самому нашому господарству дрібному, сільському-хлопському і стараймося рахунком дійти, як живуть, як розвиваються ті господарства і що дальше треба робити.

Всієї землі в Галичині числиться 13 284 958 моргів, з котрої 7 477 018 моргів належить до дрібних рільників, селян і міщан, то значить, що на одну родину рільничу, зложену з 5 душ, випадає всього-на-всього 7 моргів грунту. На 1 060 000 родин селянських і маломіщанських після найновішої конскрипції ледве 300 000, т. є. третя часть, має по парі коней, а ледве 700 000 має по парі рогатої худоби, та й то переважно корів і телят, бо волів в цілій Галичині начислено 150 000 пар, з котрих велика часть стоїть на бразі, щоби потому помандрувати за границю. Одно таке

господарство дрібне разом з будинками і всім своїм скарбом варте щонайбільше 1000 з[л.] р[инських]. З свого грунту і побічних зарібків може мати таке господарство річно всього доходу 360 з[л.] р[инських]. А видає таке господарство річно на податки державні щонайменше 6 з[л.] р[инських], друге тільки на додатки крайові, повітові і громадські, на шарварки і інші роботи і обов'язки публічні — отже, річна вартість тягарів публічних на кождім господарстві становить не менше, як 18 з[л.] р[инських]. Кошти вижи-влення родини з 5 душ, числячи по 18 кр[ейцерів] денно, виносять 328 з[л.] р[инських] 50 кр[ейцерів]. На топливо, одіж, світло, направу будинків і т. д. потрібно щонайменше 40 з[л.] р[инських]. З того бачите, що при найскромнішім житті потреби річні дрібного рільника виносять 386 з[л.] р[инських] 50 кр[ейцерів], т. є. о 26 з[л.] р[инських] більше, ніж його доходи! А де ж тепер ліки для хорих, сватьби, похорони і такі інші видатки і потреби? Таж і хлоп — чоловік, та і він мусить також хоть раз в рік з'їсти кусник лучшого хліба і м'ясної страви!.. Як роздумаємо над наведеним тільки що рахунком, то побачимо, що при такім стані речей нема що й говорити о добробуті, о розвої господарськім; кождий видить, що наш рільник мусить що раз то глибше попадати в жидівські і банкові довги.

І так воно діється. Тисячі лихварів явних і тайних чатують зі всіх боків, щоби вхопити нашого чоловіка в руки і виссати з нього послідні соки. А що недобір повторяється щороку, бо податки і тягарі не поменшуються, а потреби на життя та одіж також годі зменшити, то і не може наш селянин вилізти з довгу, б'ється в лихварських руках, як риба об лід, аж поки не прийде ліцитація і не викине його з вітцівщини та не пустить з торбами. Найлучче потверджують се ліцитації лихварські і банкові, перепроваджені в нашім краї[32]. Від 1873 до 1879 р. — бо тільки з того часу маємо рахунки — зліцитовано 11 538 господарств, що мали вартість 12 238 000 з[л.] р[инських], за довги, виносячі заледве 3 524 000 з[л.] р[инських], — отже, за четверту часть вартості. Найбільшу часть тих ліцитацій, бо 5168, перепровадили жиди-лихварі; не менше значну часть, бо 3978 ліцитацій, перевели різні банки, особливо банк «кредитовий селянський, чи рустикальний». Межи тими ліцитаціями було кількадесят таких, де ціле господарство селянське ліцитовано за довг, виносячий 20 кр[ейцерів], 1 з[л.] р[инський], півтора ринського, до

5 з[л.] р[инських]. Особливо заклад селянський відзначився не тільки великим числом ліцитацій, але також побиранням нелюдських процентів, з котрих ніякий господар сільський ніколи не міг би вилізти. Наведемо тут кілька примірів, котрі минувшого року наш посол Ковальський представив був сеймові крайовому[33]. Один селянин затягнув був 1874 року позичку 1000 з[л.] р[инських]; на то дістав лиш 746 з[л.] р[инських], до 1882 сплатив 1075 з[л.] р[инських], а банк жадає ще 1643 з[л.] р[инських]. Другий селянин позичив 600 з[л.] р[инських], одержав 400 з[л.] р[инських], заплатив 660, а банк жадає ще 700 з[л.] р[инських]. Інший селянин позичив 500 з[л.] р[инських], заплатив 1000 з[л.] р[инських], а має дати ще 600. І хотя й від 1878 р. маємо уставу о лихві, то все-таки до банків ся устава не прикладається. Також крайовий банк, котрий сього року закладається, не допоможе нужді наших селян, хоч і буде давати позички дрібним посідателям; ми ж бачили з попереднього рахунку, що жадна банкова позичка, хоть би і на який малий процент, великої часті наших господарств не вирятує від упадку. Рахунок доходів і видатків сільської родини показує якнайясніше, що банками його долі не поправимо, бо де указується постоянний недобір, там трудно помагати собі позичками банковими, як се наш край робить. Дай, боже, щоб я помилився, але мені здається, та воно так мусить бути, що банк крайовий не тільки що буде так само ліцитувати наші грунти, як другі банки, але до того ще, як вже навіть голосно говорять, буде старатися ширити колонізацію мазурських селян в руській часті Галичини. Хотя й ми проти селян мазурських нічого не маємо і вони мусять також тягарі поносити такі, як і ми, однак, мусимо всіми силами пильнувати нашого кусника землі, нашої батьківщини, де наші діди і прадіди піт і кров свою пролили. Наколи б сейм справді мав був щиру охоту помочи нашому задовженому дрібному селянству, то він був би повинен прийти в поміч тим громадам, що хочуть відкрити у себе громадську касу позичкову, даючи їм кількасот з[л.] р[инських] на початок (бо о початок у нас найтяжче) на низький процент. Тими грішми, що обернено на банк крайовий, можна було кількасот кас громадських позичкових отворити, значить, кількасот сіл очистити з банкових та лихварських довгів. Того не зділано помимо голосу наших, ба навіть деяких польських послів. Сейм наш вибив клин клином. Щирої охоти несення помочі не було, тут

ходило, як мені здається, о поміч для більших посідателів, котрі ще всього не утратили, котрих можна буде позичкою на низький процент урятувати від лихварів,— і о те ще, щоби помістити кількадесят емігрантів, бо виділ крайовий вже переповнений, але не русинами.

Страшні знищення, які наробили у нас всякі банки, а особливо банк т[ак] зв[аний] селянський, що він там стоїть на Ягеллонській улиці, суть для нас найлуччою пересторогою і упоминають нас, браття селяни і міщани, щоб їх, як огню, стерегтися, обходити їх здалека. Найлуччим заведенням кредитовим для нас есть каса позичкова домашня, сільська і міська. Позичаючий, беручи позичку, не тратить часу на їзду до міста і грошей на ті страшні видатки, а до того всі зарібки, які має каса позичкова, остаються в громаді, не переходять в кишені банкових панів. То есть одна інституція кредитова, котра освободити може наші села і міста від лихварів.

Декуди прийшов уже народ до того зрозуміння і позаводив собі такі каси. Жаль тільки, що не можемо подати числа їх, бо у нас ніхто тим не займається, щоби такі каси громадські, товариства тверезості і другі наші народні інституції списував, щоб ми знали, що у нас есть,— жиємо без рахунку. Початки тих кас позичкових громадських були різні: то на грошах за продані облігації, то на церковних, то на складках, то навіть з того, що люди на «боже» дають, от як тое робиться в Закомарі коло Золочева, де душпастирем есть о. Данило Танячкевич*. В Чисниках, приміром, прийшли до позичк[ової] каси громад[ської] от як: «Було в скарбоні церковній 130 з[л.] р[инських]. Ми боялися, щоб де не пропали, тож відвезли до львівської щадниці. По якімсь часі приходить до мене,— пише тамошній священик,— один господар-муляр і просить, щоби йому позичити з церковних грошей 40 з[л.] р[инських]. «Я купую,— каже,— 4½ морга поля, мушу заплатити 60 з[л.] р[инських], а не маю лиш 20; нащо нам жида запомагати, я волю сей процент дати у церковну касу». Душпастир і провізор згодилися, а нім гроші привезуть зі Львова, душпастир дав своїх 40 з[л.] р[инських], щоби чоловік міг якнайскорше купити собі те поле, що згодив. Опісля привезли гроші і розпозичили межи громади в передновок. На весну спродав господар воли, що купив був на позичені з скарбони гроші, заплатив довг і купив собі ще добру корову і бичка за ту решту грошей. Проценти враз з капіталом сплачували люди

щонеділі точно, і кождий до року виплатився. Тепер те село Чисники має фонд шкільний, побудовано приходські будинки, люди мають худобину, ні один не задовжений ані у жида, ані в банку, а до того купила собі громада 600 моргів лісу за 16 000 з[л.] р[инських] і виплачує рати точно. Треба сказати, що тая громада була дуже бідна, не мала свого пасовиська, свого лісу, ба і поле було зле, мокре. Люди жили з зарібку, а який то був заробок? Брали на відробок у жида або у пана 6 з[л.] р[инських] і мусили через рік щотижня один день за те відробляти. Або так: позичив хто 50 з[л.] р[инських], то мусив за сам процент щотижня один день відробляти так довго, поки гроші не зверне. Страшна лихва, а право нічо о тім не каже! Право не охоронило бідного від тої лихви, а охоронив його добрий душпастир, котрий поміг завести касу громадську, не жалуючи труда. Слава йому за те, слава всім тим громадам, що вже каси громадські позаводили!» Дуже поучаючий приклад подає нам село Павлоком Березівського повіту (се оголошено в «Ділі», ч[исло] 52 з 1883 р.). В тім селі заведено касу позичкову з 34 з[л.] р[инських] 20 кр[ейцерів], що люди доброхотно зложили. Було то 1879 р., а тепер громада має вже в касі 640 з[л.] р[инських] 20 кр[ейцерів]. Головна річ в таких касах єсть точне провадження каси, добрий надзір і точне уплачування рат разом з процентом, і то якнайменшим; як не буде того — то і каса пропаде. О закомарській «Правді» не буду говорити, бо вже вийшов з друку статут з об'ясненням о. Данила Танячкевича, і можна за 10 кр[ейцерів] дістати його в адміністрації «Батьківщини»*. Карлів і Підберізці вже давно запровадили у себе порядки дуже красні. Тих кілька прикладів буде достаточно, щоб увидіти користь кас місцевих.

Тут зверну увагу наших громадян на те, що скарб державний думає над продажею лісів в декотрих сторонах,— отже, громади, маючи свій гріш, будуть могли їх закупувати, як жиди або німці не захоплять. Наших послів віденських завзиваємо, щоб вони там постаралися о улегшення закупна тих лісів для громад.

Як люди дають собі раду, щоби грунтів селянських не ліцитовано, послужить нам за примір село Стронятин. Там роблять так: як видять, що котрий з селян вже задовжився і незадовго мають йому ліцитувати грунт, сходяться люди і ліцитують той грунт межи собою. Той, хто заліцитує, сплачує зараз довги чи то у жида, чи в банку нараз, віддає влас-

тителеві хату і кусень огороду, а сам уживає поле аж поки не звернеться йому заплачена сума з процентом людським Як довго він той грунт має уживати і який процент рахувати, то означається при ліцитації в громаді. По упливі тих літ віддається грунт назад першому властителеві. Дуже то красний приклад — його всюда наслідувати би, а тоді, певно, і кусник нашої землиці не перейде в чужі руки, а ks[iądz] Stojałowski* з Куликова побачив би, що нема на що спроваджувати мазурів, щоби засідали в наших грунтах і побільшували його доходи. Робити довги в банках ми навчилися від панів — заводьмо каси громадські, шпихліри і сплачуймо довги братів наших, як то роблять стронятинці, а тоді прийдуть пани учитися господарки у нас!

Не спускаючи з ока наших господарів в виділі крайовім і радах повітових, нам треба конче ще і самим о собі дбати, дбати о своїх домашніх ділах. Особливо треба звернути увагу нашу на каси громадські, на піднесення рільництва, купецтва і ремесла. Треба конче побільшити наші доходи, бо видатки, як ми виділи, перевищують тепер наші доходи. Господарювати на старий лад вже не можна; треба рахуватися з видатками, треба братися до научної господарки. Хотя й міністерство рільництва на цілі господарські виплатило ц[ісарсько]-к[оролівському] товариству господарському 67 430 з[л.] р[инських], то, однак, воно не має майже жадного впливу на господарства малих посідателів. Закуплено багато худоби і поуміщувано по панських оборах. Недавно тому зав'язалося товариство «Kółek rolniczych»*, покористившися гадкою нашого господарсько-промислового товариства. Однак і від того товариства, мимо того, що наш руський митрополичий ординаріат у Львові так його захвалює, — мимо того ми не можемо мати довір'я до того товариства, поки засідають там такі ks[iądzy] Stojałowsk-i, що напосідаються на наш календар і свята наші, — на поміч того товариства не маємо що надіятися. Що воно *полонізацію* тільки має на оці, річ ясна і вже майже доказана. В 5 місяцях зав'язано вже 35 «Kółek» також в руській части Галичини. Тим «Kółkom» роздано вже 660 польських книжечок, а 116 руських — видання «Komitetu dziełek ludowych і Macierzy polskiej»; з видань же товариств «Просвіти»* і ім. Качковського* не роздано *ані одної!* В § 36 статуту сказано, що тільки центральний комітет апробує книжки для «Kółek» — більше ніхто. Який там дух віє — вже

видно. Ks[iąndz] Stojałowski вже завзиває в 12 числі своєї газетки, щоби мазури до нас приходили!

О зав'язанню господарсько-промислового товариства ми раньше подумали, як наші опікуни, і хотя й митрополичий ординаріат у Львові відмовив йому попертя, воно все-таки ще не пропало, бо конечність потреби його піддержує його. Програма того товариства єсть так обширна і так обдумана, що єслі б люди наші його поперли, то плоди його заходів вплинули би дуже корисно на нашу господарку,— бо заміри того товариства суть чисті і ясні. «*Нести поміч економічному розвоєві нашого народу*»,— от програма його. З жалем мусимо згадати, що наше руське товариство не дізнало такого попертя, як «Кóлка»,— бо коли «Кóлка» в 5 місцях зросли на 25, то наше товариство по однорічних заходах не має ані одної філії, а лиш 5 фактичних агентур. На 3000 завізвань вступило 430 членів. Розуміється, що при такім попертю з нашої сторони жадне товариство существувати не може, отже, і поступ в нашій господарці єсть немислимий. Добро краю, добро наше, наша честь вимагають живої участі в тім товаристві, котре, певно, принесе великі користі нашому народному господарству. Будучність наша в наших руках, простягнім їх тільки до праці. В Німеччині єсть таких товариств вже около 400; вони мають свої взірцеві господарства, свої фабрики рільничих орудій, фабрики штучних навозів і т. д. А ми не могли б одного удержати? То було б дуже сумно... Руські патріоти! Піддержка того товариства єсть конечна!

Поділ грунтів доводить нас до загуби; позволення ділити грунти немов умисно видумано на нашу загладу — хоч ми в те наміренія властей вірити не можемо, але фактом єсть, що поділ грунтів господарських доводить нас до що раз більшого убожества. І тут треба рятунку, а рятунок в наших ще руках. Маєш батьку 3 синів, учи одного на доброго господаря, другого на коваля, а третього або на купця, або на якого іншого ремісника. Кождий з них буде мати кусник хліба, а грунтець зістане при купці — от наш рятунок! Покажеться, що один з твоїх синів має здібності і охоту до науки, дай його в школу, а ви, громадяни, поможіть чоловікові. За якийсь час будете мати свого ученого чоловіка, свого ремісника, *своє все*, чого треба!

Щоби видерти торгівлю нашою працею з рук чужих і ворожих нам і щоби подати раду і поміч тим, що хочуть займатися торгівлею, зав'язуємо купецьке товариство під

назвою «Народна торгівля»*, зарегістроване в суді з неограниченою порукою. Те товариство буде мати свій осібний заряд, котрий лиш тим має займатися. Воно має старатися о розбудження торговельного промислу між народом і о упорядкування нашої торгівлі; воно має причинитися до піднесення народного добробуту. Кождий, хто хоче бути членом, платить раз тільки в двох ратах 10 з[л.] р[инських], а чистим зиском на кінці року поділяться члени. Кождий член може мати стільки уділів, скільки схоче. Статути будуть завтра видані до суду. Його розвій залежить від участі нашої: чим більше буде членів, тим більше буде воно могло робити. Родимці! Заохоти не треба. Хто вірить в силу нашого народу, хто бажає йому щастя, той, певно, признає хосенність таких товариств, як господарське і купецьке, і приступить до них з своєю лептою. Діло наше, домашнє!

Правда, що ми не привикли ще до самостійних предпринять, що ми не виходили з господарських занять на широке поле промислу, і для того не одному з нас видалась мисль зав'язання торговельного товариства фантазією... Однако ж, вглянувши глибше в діло, познакомившися ближче з подібними ділами других народів, взявши під увагу конечність його, показується, що тут нема нічого неможливого, треба тільки більше віри в свої власні сили, треба тільки щиро і енергічно зайнятися ділом.

Тепер зможемо представити собі досить ясно, яка наша господарка державна, яка крайова і домашня. Державна і крайова вимагають ощадності; домашня ощадності і праці, праці неусипної, неустанної. Для того, надіюсь, узнаєте, що резолюції наші суть справедливі, і їх приймете.

Народ руський приходить до самопізнання. Духовенство наше здобуло собі славу, що отверезило народ і спільно з мирською інтелігенцією приводить його до самопізнання. Слава за то нашому духовенству, дбаючому о долю народу, слава і тим людям всіх станів, що спільно працюють над луччою нашою долею! Часи поезії минули вже — і для того треба братися до праці, щоб не було запізно!.. Засновуймо свої каси позичкові і держім в наших руках, заводом зсипи збіжжя на лиху годину, підпираймо наші економічні і наукові товариства, не даймо і одної п'яді землиці нашої видерти собі з рук, учім наших дітей всього, а особливо праці, помагаймо друг другові всюди і маймо око бачне на все, що около нас діється,— от наша програма, наша чинність! *В єдинстві наша сила, в праці наша будучність!*

[1] Finanzgesetz für das Jahr 1882. 494 der Bailagen zu den stenogr[aphieschen] Protokollen des Abgeordnetenhauses. — IX Session. [2] Сила податкова Галичини. II, Діло, 1883, ч[исло] 11. [3] Там же. [4] Politisch statistische Tafel der österr[eichische]-ungar[ische] Monarchie von Franz Strahalm. Wien, 1883. [5] Finanzgesetz für d[as] Jahr 1882, рубрика VI, alinea 4 і 5 і рубрика VIII. [6] Neue freie Presse vom 12 Mai 1883, Nr 6719, на підставі виказу центральної комісії для контролі довгів державних з кінцем 1882 р. В першім кварталі 1883 р. довги державні побільшилися о 650 з[л.] р[инських]. [7] Finanzgesetz für das Jahr 1882, стор. 27. [8] Всі ті цифри взяті з статті «Податкова сила Галичини», опертої на урядовім предложенні комісії бюджетової, котрого в тій хвилі не маю під руками. [9] Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych. Rocznik III і rocznik VI, дві статті д-ра Клечинського* «Podatki bezpośrednie w Galicyi». [10] Finanzgesetz für das Jahr 1882, стор. 3. [11] H. Pacher. Die chronische Finanzkrankheit Oesterreichs, стаття поміщена в «Augsburger Allg[emeine] Zeitung», резюмована в «Ділі» 1883, ч[исло] 5. [12] Budżet krajowy na rok 1881, uchwalony na posiedzeniu sejmowem z d[nia] 22 lipca 1880. [13] Ухвали сеймові публіковані минувшого року в «Ділі» (гл. дотичні ч[исла]). [14] Цифри про індемнізацію опираю на статті п[ана] М***, поміщеній торік в «Ділі» і опертій на працях: Зиблікевича «Indemnizacya», безіменній «Sumy galicyjskie» і урядовім плані амортизаційнім з р. 1858. [15] Панів поляків дуже гнівае те, що справу індемнізаційної оплати порушено перед «хлопами» і вони стараються тепер вмовити в нас, що всі ті цифри—брехня, що хлопи нічого або майже нічого не платять за індемнізацію або, принаймні, що сплата індемнізації у нас все-таки ліпша, ніж в інших краях, де хлопи самі мусили сплачувати половину або й $^3/_4$ індемнізації, між тим коли у нас платять тільки держава і край, т. є. до сплати втягнено і міста, і панів. Я се вже дуже добре знаю, і не інакше й говорено було на вічу. Тут показувалося іменно тягарі *крайові*, тож індемнізації, котра рівно давить селян і міщан, не можна було обминути. Впрочім, сплата індемнізації не пішла у нас,— звісно, без нашої вини— так гладко, як в інших краях, котрі досі вже давно її посплачували. [16] Budżet krajowy na rok 1881. [17] Там же, рубр. II, alin[ea] 18, c; alin[ea] 20. [18] Там же, рубр. II, alin[ea] 26a. [19] Там же, рубр. II, alin[ea] 24, 11. [20] Там же, рубр. II, alin[ea] 14, e; alin[ea] 15, d; alin[ea] 18, c; alin[ea] 19, g, h, i; alin[ea] 20; alin[ea] 21; alin[ea] 22; alin[ea] 24. II. [21] Там же, рубрика IB, і рубрика II з виїмком alin[ea] 23, 27 і 28. [22] Докладно 11,94-тую часть. [23] Там же, рубрика VII, alin[ea] 45, 46, 47, 50, 51, 52, 53, 58, 59, 60, 85a. Сума виносить 54 000 з[л.] р[инських]. Розуміється, що о людових школах, ані польських, ані руських, тут і бесіди нема і тим менше робиться сеймові закид з надмірного видатку на образовання польського *люду*. Противно! [24] Докладно 4,75 раз більше. [25] Budżet krajowy na rok 1881, а також Sprawozdanie Wydziału krajowego o budzecie krajowym na rok 1883 і дотичні ухвали сеймові. [26] Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych. Rocznik V. [27] Sprawozdanie Wydziału krajowego o budżecie krajowym na r[ok] 1883. [28] Fundusz krajowy w ściślejszem znaczeniu. Preliminarz na rok 1883. [29] Там же. [30] Там же і дотичні ухвали сеймові. [31] Наші браття поляки в своїй звичайній добродушності поквапились із сього уступу моєї бесіди витягнути логічний, по їх душі, внесок, що я

виступаю *проти* видатків на школу рільництва, *проти* видатків на школу лісництва, *проти* удержування фільварків і т. д.— одним словом, обвинуватили мене трохи не в варварстві і вандалізмі. А між тим сама бесіда моя, чей же, посвідчить за мене. Маючи поперед всього на оці дрібні господарства, сільські і міські, я з того становиша судив видатки крайові і найшов їх і не пропорціонально розділеними, і в найпотрібніших рубриках надто малими, а в менше потрібних надто великими. Так, а не інакше порозуміло слова мої і ціле віче. [32] Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych. Rocznik V', 1880. [33] Гл[яди] бесіду пос[ла[Ковальського, поміщену в минувшім році у «Ділі».

СПРАВИ КРАЙОВІ

(Управильнення пенсії дефіцієнтам і приходникам). В справі управильнення пенсії дефіцієнтам і приходникам, получаючим свої пенсії з релігійного фонду, доносить «Presse»* з добре поінформованого джерела слідуючу відомість: «В міністерстві віроісповідань і просвіти занімаються приготовленням предложення, котре буде внесене до ради державної* на однім з перших засідань найближчої сесії, а котре має ціль управильнити пенсію дефіцієнтам і приходникам, получаючим свою пенсію з релігійного фонду. Головні постанови проекту лежать в тім, що передовсім дотеперішні мінімальні пенсії дефіцієнтів, виносячі 157 з[л.] р[инських] 50 кр[ейцерів] і 200 з[л.] р[инських] річно, мають бути підвищені на 315 з[л.] р[инських] і 420 з[л.] р[инських]; пенсії же приходників, платні з релігійного фонду, піднесуться о 50 % до 60 %. Правительство, ставлячи такий проект, мало передовсім на оці, що внесений вже перед літами до ради державної проект о загальнім управильненні конгруй католицьких священиків стрітився з різними трудностями, котрі не дозволяють, щоби тое діло скоро залагодилося. Бажаючи, однако ж, поліпшити матеріальне положення дефіцієнтів і згаданих приходників, котрі в декотрій часті суть «правительственними приходниками»,— правительство признало конечним взяти в тій справі ініціативу. Здається, що правительство буде жадати, щоби рада державна залагодила те предложення перед новим роком, а головно для того, щоби не показалася потреба задержати також в першім півроці 1884 дотеперішню провізорію, спочиваючу на поліпшенні долі дефіцієнтів в формі запомоги».

(Додаток крайовий) на р. 1884 буде підвищений— і то не мало, бо о 5 кр[ейцерів] від одного гульдена! В 1883 р.

додаток крайовий виносив 27 кр[ейцерів] від гульдена, а на р. 1884, після прелімінаря виділу крайового, має виносити вже 32 крейцерів. Виділ крайовий мотивує потребу такого підвищення слідуючими даними. Власть скарбова прийняла на р. 1883 цифру 10 114 000 з[л.] р[инських] яко суму податків, від котрих має бути побраний додаток крайовий. Але практика виказала, що цифра, поставлена властю скарбовою за підставу до виміру додатку, есть фікційна, коли в р. 1882 вплинуло о 204 817 з[л.] р[инських] менше додатку крайового, аніж прелімінувано. Виділ крайовий обчислив, що не цифру 10 114 000, але лиш 9 900 000 з[л.] р[инських] може прийняти яко суму податків, від котрих буде побраний додаток крайовий на р. 1884. В такім случаю один крейцер додатку крайового винесе 99 000 з[л.] р[инських], а з того випливає, що коли б навіть прелімінар на р. 1884 виказував таку саму суму видатків і доходів власних, як в р. 1883, все-таки додаток торішній (27 крейцерів) показався б недостаточним майже о 1 крейцер. Але в прелімінарі на р. 1884 зайшли зміни, котрі мусять привести за собою дальше піднесення додатку навіть понад 28 кр[ейцерів] — с[е] є[сть] понад висоту, яка могла бути достаточною минувшого року, — мимо того, що виділ крайовий в своїм прелімінарі власнім прелімінує на видатки лиш о 13 000 з[л.] р[инських] більше, а за те виказує о 45 000 з[л.] р[инських] більше в власних доходах. Причина взросту видатків, і то взросту дуже значного, лежить в прелімінарі *шкільнім*, над 142 000 з[л.] р[инських]. На покриття тої надвишки належало би вже після повищого рахунку піднести крайовий додаток ще о 1½ кр[ейцера], отже, на 29½ крейцера. Але не кінець на тім. На 1884 р. убувають дві значні позиції, котрі разом виносять 280 000 з[л.] р[инських] і служили до покриття потреб крайових. По-перше, годі прийняти в рубрику доходів який-небудь запас касовий, коли результат стягання додатків до кінця червня с[ього] р[оку] виказав різницю не на користь скарбу крайового (в сумі 204 817 з[л.] р[инських]); убуває, отже, позиція, прелімінована в р. 1883 сеймом, в сумі 160 000 з[л.] р[инських]. По-друге, убуває з торішнього прелімінаря позиція 120 000 з[л.] р[инських], взята з запасів позички крайової з р. 1873. Потрутивши від убутку 280 000 з[л.] р[инських] суму, о яку в 1884 р. підносяться власні доходи виділу крайового, позістане все ще така значна різниця, що зрівноважити її може тільки дохід з дальшого піднесен-

ня додатку крайового о 2½ кр[ейцера]. Разом, отже, треба піднести крайовий додаток о 5 кр[ейцерів], с[е] є[сть] з 27 на 32 кр[ейцери]. З причини незакладання нових шкіл єсть подвійна страта: моральна і матеріальна. Моральна з того, що велика часть народу не може користати з науки і просвіти, а матеріальна — з того, що громади і обшари двірські в тих місцевостях, де нема школи, не платять ніякого додатку шкільного. Після дат, якими розпоряджує виділ крайовий, громади і обшари двірські*, не посідаючі шкіл, платять разом податку около 2 274 866 з[л.] р[инських]. Від тої суми належиться додаток шкільний в слідуючій пропорції: від $^1/_3$, припадаючої в приближенню на обшари двірські, с[е] е[сть] від суми 758 287 з[л.] р[инських] по 3 %, належалось би 21 748 з[л.] р[инських], а від $^2/_3$, припадаючих на громади, с[е] є[сть] від суми 1 516 579 з[л.] р[инських], по 9 %, належалось би 136 492 з[л.] р[инських]. Разом, отже, було би додатків шкільних більше о 158 240 з[л.] р[инських] річно. Сума поважна!

(Реформа в системі організування шкіл народних). Ми вже недавно обговорили проект маршалка крайового, попертий нині і виділом крайовим, щоби змінити дотеперішню систему в організації шкіл народних іменно в тім направленні, щоби більше дбати про закладання нових шкіл, як про реорганізацію вже существуючих. Нині дві тисячі і кількасот громад в краї не мають ніякої школи. На 581 948 дітей у віці шкільнім учащало до шкіл в 1881 році лиш 288 315, значить, несповна 50 %,— а в протягу 10 літ, с[е] є[сть] від часу ухвалення нових устав до р. 1882/3, зорганізовано вправді 2207 шкіл етатових, але тільки 10 % з тої суми припадає на нові школи. І сього року, як констатує львівський дописуватель «Czas-y», стосунок зорганізованих шкіл до новозаложених не змінився на лучче, в користь краю; противно, закладання нових шкіл не поступило ані на крок наперед. При такім стані речі нинішня система казала би нам щонайменше півстоліття ждати, заким мала би школу кожда громада.

(О заходах около піднесення домашнього промислу) багато пишеться в польських газетах. Коби лиш все то була правда, коби лиш в тім не було багато диму, а огню мало... Ми з досвіду знаємо, як то заложилася і як розвивалася коломийська школа гончарська; по стільки літах довгих проб нині коломийська школа гончарська не має ніякого зна-

чення... Тепер виділ крайовий займається з поручення сейму піднесенням промислу ткацького. Недавно гостив у Львові і об'їздив деякі міста запрошений виділом крайовим проф. Августинек, директор школи ткацтва в Єгендорфі на Шлезьку. В бюро виділу крайового відбувалися наради, яким чином двигнути би сей промисел в краї, і ухвалено відкрити практичні школи ткацтва з улучшеними варстатами в містах *Городенці*, *Косові*, *Коломиї*, а в Західній Галичині — в Кросні і Лежайську, а у Львові при музеї промисловім в ратуші заложити центральну школу для виучування учителів і управителів більших шкіл і варстатів ткацьких в краї. Львівська центральна школа має зарадити тому, щоби не було треба спроваджувати учителів і управителів з-заграниці. По думці проф. Августинека, школа ткацька може бути найскорше заведена в Городенці. Щоби крайові продукти ткацькі, витворювані після улучшеної фахової системи, могли скорше мати відбут, намірено заложити у Львові заклад для вироблювання білля з крайового полотна.

(Пропінаційний фонд з оплат шинкарських). Займаючі суть деякі дати поміщені в рахунках виділу крайового з адміністрації пропінаційного фонду. Після ухваленої сеймом устави в 1875 р. «о знесенні права пропінації», хоч вона повинна би, властиво, називатися уставою «о законсервуванні шинкарського привілею», збирається фонд на винагородження властителів за страту того права (котре аж в будучім столітті має устати) з оплат шинкарських. В послідніх, однако ж, роках народ п'є що раз менше: з одної сторони, отверезується добровільно, головно дякувати впливові руського духовенства, а з другої сторони, не має за що пити. Звідси походить, що корчми стаються менше рентовними, а навіть і число шинків зменшується. Ось деякі цифри, вийняті з справоздання виділу крайового, доказуючі постепенний упадок шинкарства в нашім краї:

В році	було шинкарів	зменшилось о
1878	23 286	—
1879	22 444	1025*
1880	20 844	1600
1881	19 451	1393
1882	18 537	914
		4932*

Річна належитість від шинкарів на пропінаційний фонд індемнізаційний виносила від початку її заведення:

в році	1878	356 277	з[л.] р[инських]
»	1879	324 249	»
»	1880*	297 326	»
»	1881	275 849	»

зменшується, отже, що рік.

П'ЯТЬ ЛІТ НАШОЇ ГОСПОДАРКИ КРАЙОВОЇ

I

«Дай, господи, і доброго, і много, і не довго чекати»,— так зітхає наш чоловік, той сам, котрий єсли і дістає що-небудь звідки-небудь, то, звичайно, і мало, і по довгій-довгій дожиданці, та й ще коби-то хоч доброго! Ми так вже привикли до того вічного остуджування наших і зовсім не гарячих надій, що кождий новий ливень холодної води майже чутись нам не дає. Мов на морозі, сидимо ми, скулившись, глядимо безучасно на світ божий і на себе, даємо в многих взглядах старшувати над собою людям, до того зовсім не покликаним, у котрих безцеремонність заступає знання, а штучна, хоч пуста, фраза заступає щирість і переконання. Наші заграничні браття не можуть майже поняти сього стану. «Як же се можливо,— говорять вони,— адже ж у вас конституція єсть — пощо ж ви самі стіснюєте для себе її рамки?» І справді, вони правду говорять з свого становища, та тільки забувають одно — що й ми собі не вискакали того, чим тепер єсьмо, що й ми, з своєю неповоротливістю і своїм квієтизмом та довготерпінням єсьмо остаточно також продукт історії. Добре тому здоровому, в кого крові много,— йому навіть в зимі тепло, його кров гріє! А анемікові і в літі зимно. Отак же й нас зморозила наша мрячна, вічно сльотава і осіння галицька атмосфера, і довго треба нам розходжуватись та добре відкормлюватись, поки і в наших жилах стане кров червоніша, поки і наші мускули наберуть трохи більше упругості. А тоді — ну, тоді побачимо, що буде.

Ціла історія нашого автономічного життя єсть не чим іншим, як тільки довголітнім і систематичним мороженням всіх наших надій на кращу будучність, на неспинюваний і свобідний розвій нашого народу. Правда, ще коли та авто

номія тільки будувалася, ми добачали в самих її закладинах грубі помилки і хитрі наміри і, з іронічним сміхом перелицювавши стародавню пісеньку про «Зельмана, його брата і цілу родину», заспівали ми:

Jedzie, jedzie Gołuchowski*
Jadą polskie pany,
I w większości sejm nasz lwowski
I kanclerz kochany.

Czego chce Gołuchowski,
Czego polskie pany,
I czego chce sejm nasz lwowski
I kanclerz kochany?

Ministerstwa chóc bez teki
Chce graf Gołuchowski,
I nad Rusią chce opieki
W większości sejm lwowski[1].

Чи не пророчим духом одержимі були ми, співаючи тую пісню? Міністерства і без теки, і з текою справді спочивають нині в руках «rodak-ів»[2], сейм «nasz» львівський, що тоді вже бажав над Руссю опіки, дійшов нині до такої більшості, що майже і меншості ніякої супроти себе не має, опіка її над Руссю задокументована твердо, урядово і носить назву «zaufania»[3],— одним словом сповнилися всі тодішні наші віщування:

I nad Rusią wziął opiekę
W większości sejm lwowski.

Мабуть, в злу та недобру годину найшов на нас тоді дух пророчий, і пророцтво наше здійснилося нам на лихо!

---

[1] Їде-їде Голуховський,
Їдуть польські пани,
І в більшості наш львівський сейм
І коханий канцлер?

Чого хоче Голуховський,
Чого польські пани,
І чого хоче наш львівський сейм
І коханий канцлер?

Міністерства, хоч й без теки
Хоче граф Голуховський,
І над Руссю хоче опіки
В більшості львівський сейм *(польськ.)*.— ***Ред.***

[2] Співвітчизників, земляків *(польськ.)*.— *Ред.*
[3] Довіра *(польськ.)*.— *Ред.*

Чи нині дійшли ми вже до самого дна нашого пониження, чи, може, суджено нам упасти ще нижче, дійти аж до цілковитого вичерпання наших жизненних сил? Питання те, хоч і як фаталістично-сумне, будиться, однако ж, аж надто часто в серці і в голові у кождого люблячого свій край і свій народ, хоч би він був і найтвердішим мислителем, далеким від всякого фаталізму. Єсть такі степені фізичного ослаблення, коли чоловік зачинає в ясний день бачити всякі галюцинації; есть такі степені матеріального зруйнування і морального обезсилення, коли чоловік починає вірити в чудеса, грати в лотерею і взагалі хапатися за кожде стебельце в тій безумній надії, що ану ж, мовляв, то стебельце в одній хвилі зробиться грубим бервеном і вирятує мене потопаючого! Призадумаймось на хвильку, але так на серіо, — чи в нашім способі мислення, в наших планах і надіях нема якої краплини подібних об'явів.

Ми не хотіли б ні на кого пальцем показувати, ані нікому в душу з чобітьми залазити, але нам все-таки здається, що подібні об'яви хоробливі у нас і досі суть, і то хто знає, чи не сильніші і чи не більше розширені, ніж би се комунебудь здавалося. Уважаючи всякі ілюзії нещастям, а особливо ілюзії в житті суспільнім і політичнім, ми думаємо, що єдиний лік на таку недугу єсть здорова, хоч і груба страва, єсть остра аналіза причин недуги і виразне, правдиве, досадне показання її теперішнього стану.

Віддавна ми вже думали о тім, що ярке а докладне представлення дотеперішніх здобутків нашого автономічного життя на всіх полях могло б мати велику вагу для нашого краю яко наука і осторога, могло б становити зворот в цілім нашім автономічнім житті, бо кождій партії, кождому клубові показало б ясно його похибки і здобутки того, що він уважає своїми засадами і своїми парламентарними побідами. Але ми надто живо почували обширність і трудність подібної роботи, котра мусила б стати цілковитою культурною історією Галичини за послідніх 25 літ, построєною на широких, строго наукових підвалинах. Робота така вимагала би величезної многоти матеріалів, котрих нагромадити і упорядкувати зовсім не легко. Ми мали право ждати, що між іншим, н[а]пр., крайове бюро статистичне, пізнавши важність своєї задачі, подавати буде багато матеріалу, пригодного для такої роботи. Але ось вже восьмий рік виходять «Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych», видавані тим крайовим бюром, а преці доперва в сьомім річ-

нику бюро здобулося на першу працю про економічне положення мужиків в Галичині, та й то ще на яку працю! Ми попросту за голову вхопилися, читаючи той «науково-статистичний» елаборат п. Пілата*. З кождого речення, з кождої фрази (а фраз там есть щонайменше $^{9}/_{10}$ частей цілої праці) так і чути намагання підкадити нашим автономічним і «dworsko-obszarowym»[1] властям, що у нас в Галичині хлопи добре маються, що всюди, nota bene[2], через «obywatelskie zasługi»[3] панів стан економічний підноситься, одним словом, все йде до ліпшого. Правда, на доказ тої радісної для всіх новини, замість науково зведених цифр статистичних, подані були цілі купи голослівних, а дуже часто і зовсім неправдивих або щонайліпше односторонніх оречень рад чи виділів повітових. І таких несподіванок дуже багато стрічається в нашім автономічнім видавництві, так що статистика, найпесимістичніша з наук в наших часах нужди і визискування, виходить тут підрум'яненою. А коли вже годі було з сумних цифр уложити потішаючий образ, то і на то есть спосіб. Ото вириваються цифри десь-відкись з середини, подається рахунок не з цілого певного процесу економічного, о котрім іде діло з певної доби. Так було, н[а]пр., з ліцитаціями грунтів селянських, при котрих не подано рахунку за всі ті роки, з котрих суть урядові матеріали, а тільки за три чи чотири вибрані зовсім наздогад буряків. Так зроблено і в найновішій праці того ж бюра, в «Погляді на господарство галицького фонду крайового». Для чого в тій справі зведено доходи і видатки крайові тільки за 5 літ від 1876 до 1880? Для чого не подано цілковитого образу нашої господарки автономічної від її початку? Вимовка, що бюджети були до р. 1873 укладані недокладно, есть зовсім невідповідною. Чи докладно, чи недокладно були укладені бюджети, але ж бюро статистичне має кождого часу свобідний взгляд в рахункові книжки виділу крайового, де, певно, видатки і доходи мусять бути зовсім правдиво записувані. І для чого д-р Пілат вибрав собі якраз ті роки, котрі не становлять ніякої характеристичної фази в нашім автономічнім, ані взагалі економічнім житті? На всі ті і подібні питання ми дарма шукали б відповіді в роботі д-ра Пілата.

---

[1] Двірсько-обшарним *(польськ.)*.— *Ред.*
[2] Добре запам'ятай *(лат.)*.— *Ред.*
[3] Громадянські заслуги *(польськ.)*.— *Ред.*

Задумуючи читателям «Діла» дати критичний огляд господарки крайової, ми мусимо мимоволі держатися тих цифр, які був ласкав подати нам п. Пілат. Особливо жаль нам, що будемо мусили ограничитися тільки на фонди крайові в тіснішім значенні, та й то з виїмком фонду шкільного крайового, о котрім п. Пілат обіцяє незадовго окрему і докладну (?) роботу.

Фонди, котрими заряджує наша репрезентація крайова, розпадаються на дві великі часті: першу часть становлять фонди, остаючі під безпосереднім зарядом сейму і виділу крайового, а сейм щороку ухвалює для них бюджет; другу часть становлять фонди самостійні, котрих бюджету сейм не ухвалює і котрих приходами і видатками не може розпоряджати по своїй волі, а тільки має верховний надзір, щоби заряд тих фондів був відповідний уставам і статутам фундаційним, а доходи їх щоб поверталися на цілі, на які призначили їх фундатори. Назвемо тут важніші з-поміж тих фондів *самостійних, бюджетом не обнятих:* фонди стипендійні, запомогові, фонд для інвалідів військових, для шкіл народних з р. 1872, громадські депозита сервітутові, заклад імені Оссолінських*, фундація Скарбка і фонд пропінаційний. З тих фондів передкладається сеймові тільки замкнення рахунків до пересмотру — впрочім, в видатки і доходи їх сейм не втикається. Фонди першої категорії, т[о] є[сть] ті, для котрих сейм щороку ухвалює бюджет доходів і видатків, діляться знову на три громади: 1) *фонд крайовий* в тіснішім значенні, обнімаючий доходи з додатків крайових і ще деякі поменші доходи, а служачий на покриття загальнокрайових потреб; 2) *фонди дотовані*, т[о] є[сть] такі, котрі на покриття своїх видатків, крім власних доходів, побирають ще й щорічну запомогу з каси крайової, за що знов, в разі коли б видатки їх були покриті їх власними доходами, а ще осталася надвишка, надвишку тую бере каса крайова; в кінці 3) *фонди самостійні, але бюджетом обняті*, т[о] є[сть] такі, для котрих сейм вправді ухвалює бюджет, але котрим ані не дає підмоги, ані не відбирає касових злишків. До фондів дотованих належать фонди:

1) крайового шпиталю загального у Львові,
2) крайового закладу божевільних в Кульпаркові*,
3) крайового шпиталю св. Лазаря в Кракові,
4) підкинених дітей у Львові,
5) поліції крайової і

6) шкільний.

До фондів самостійних, але бюджетом обнятих належать:

1) фонд доместикальний, або фонд бувшого виділу станового,

2) фонд культури крайової,

3) » становий сирітський,

4) » Александра гр. Стадницького*,

5) » школи ветеринарії,

6) » будови закладу божевільних у Кульпаркові,

7) » позички крайової з р. 1873,

8) » будови будинку сеймового.

В нашім огляді, за приводом д-ра Пілата, займемося тільки фондом крайовим в тіснішім значенні, а фондами дотованими лиш настільки, наскільки заряд їх впливає на суму видатків і доходів загальнокрайових. Правда, майже кождий з вищеназваних фондів варт би був окремої студії і представив би свого роду цікаву і научаючу картину, але поки що для таких студій, особливо, н[а]пр., над фондами сервітутовими, пропінаційними, запомоговими і др., у нас нема майже ніякого матеріалу під рукою, окрім схематичних і далеких від строго наукової докладності «zamknięć rachunkowych»[1]. Може, колись і ті тайники розсвітить світло статистики!

Щодо методи, якої ми держимось при своїй роботі, то й тут ми радо йдемо за слідами п. Пілата, тільки що осмілюємось декуди вказані ним засади переводити трохи дальше, ніж він се робить. Впрочім, очевидна річ, що нам йде поперед всього о критику зведеного ним матеріалу і що в витолкування дрібних, формальних різниць між нашими таблицями а урядовими справозданнями виділу крайового ми не будемо вдаватися так подробно, як п. Пілат, хіба що се було б потрібно іменно для характеристики самої речі. Так само позволимо собі потроху обернути порядок, захований п. Пілатом, і приступимо насамперед до огляду доходів крайових, а тоді аж, маючи під ногами той позитивний грунт, перейдемо до перегляду видатків.

II. ДОХОДИ КРАЙОВІ

Нема, може, цікавішої картини в нашім господарстві крайовім, як картина доходів. Бо ж доходи не тіль-

[1] Рахункові закриття (баланси) *(польськ.).— Ред.*

ки становлять реальну підставу всякого господарювання, але суть також найліпшою мірою, чи добробит краю збільшується, чи ні.

Наші доходи крайові суть досить різнородні. Ітак головна їх сума впливає з додатків до податків державних, дальше з доходів крайових, з позичок, з шкіл рільничих і з деяких поменших рубрик. Від 1876 до 1879 року побирано додатки крайові по 34 кр[ейцери] від одного з[л.] р[инського] податків державних. В 1880 підвищено додаток з 34 кр[ейцерів] на 37 кр[ейцерів] від одного з[л.] р[инського] податків державних. Після обчислень властей скарбових належалося:

Року	за р[ік] біжучий	залеглості	Разом	за то сейм прелімін[ує]
1876	2 341 155 з[л.] р[инських]	309 659	2 650 814	2 244 000
1877	2 383 271 »	296 234	2 679 505	2 244 000
1878	2 388 463 »	320 596	2 709 059	2 346 000
1879	2 415 932 »	338 043	2 753 975	2 345 000
1880	2 608 616 »	377 603	2 986 219	2 569 000

Коли кинемо оком на сю табличку, то побачимо, що фінансовий стан краю мусить бути дуже непотішний, коли доходи його зростають так поволі і непевно, а зато залеглості, котрих край не був в силі платити, не тільки не уменшуються, але, противно, ростуть. Ще цікавіше то, що й сейм сам не має, очевидно, довір'я до сили податкової краю і прелімінує звичайно значно менше, аніж би належалося. Та що з того — на ділі край і тої прелімінованої суми не може сплатити, як се видно з слідуючої таблички:

Року	Належалось	Прелімін[овано]	Вплило направду без залег[лості]	% залег[лості]
1876	2 650 814	2 244 000	2 232 753	11,18
1877	2 679 505	2 244 000	2 225 195	11,97
1878	2 709 059	2 346 000	2 234 924	12,48
1879	2 753 975	2 345 000	2 230 033	13,72
1880	2 986 219	2 569 000	2 380 924	14,72

Очевидно, що той сумний стан економічний краю, котрий показувався наглядно в більшіючім з року на рік проценті залеглостей податкових і в різницях між сумами, які повинні були вплинути, а тими, які були прелімінованї і які направду вплинули, мусив в кінці звернути на себе увагу послів сеймових і спонукав їх до пильнішого слідження економічного стану краю і до більшої праці на тім полі.

Правда, поки що праця та надто великих плодів не принесла і принести не могла, бо первородний гріх нашого сейму —трактування справ економічних і освітніх з становища польської політики і для її цілей,— той гріх первородний, котрий в самім зароді підточує успішність всіх праць сеймових, тяжить і досі на нашій найвищій власті автономічній, а за її приводом і на всіх її підрядних органах.

Дальша важна рубрика доходів крайових суть доходи з доріг. Доходи ті складаються 1) з мита і 2) добровільних датків чи то від громад, чи від людей приватних, котрі часом хотять, щоб дороги були будовані туди, куди їм потрібно. В п'яти літах, о котрих у нас іде бесіда, доходи ті виносили:

Рік	Мита	Датки добр[овільні]
1876	164 690	18 329
1877	175 352	18 974
1878	195 507	7664
1879	204 633	6453
1880	220 786	11 326

Крім того, в виказі залеглостей стрічаємо ще за ті роки слідуючі суми добровільних датків на дороги, котрі були обіцяні, але не сплачені фондові крайовому; з кінцем 1877 р.— 41 129 з[л.] р[инських], в 1878 р.—36 350 з[л.] р[инських], в 1879 р.— 36 540 з[л.] р[инських], в 1880 р.— 98 144 з[л.] р[инських]. Як бачимо, і тут стрічаємо той сам сумний факт, що й при додатках крайових: есть воля платити, та сили нема.

Господарка сеймова при кінці минувшого десятиліття довела була до того, що в р. 1877 мав бюджет крайовий 140 999 з[л.] р[инських], в 1878 р.— 338 605 з[л.] р[инських], а в 1879 р. 151 792 з[л.] р[инських] непокритого недобору. На покриття тих сум прийшлось в 1880 р. затягати три позички, одну з банку для країв коронних в сумі 600 000 з[л.] р[инських], платну в 50 півріч них ратах, по 4½ %, одну з фонду позички крайової р. 1873 в сумі 158 263, а третю — на покриття недобору самого 1880 р. в сумі 98 320 — разом, отже, край обтяжено в 1880 році сумою 856 583 з[л.] р[инських].

Дальше до доходів того п'ятиліття треба би зачислити і суму 867 762 з[л.] р[инських], котра з початком 1876 року осталась була в касі крайовій яко надвишка доходів з літ

попередніх. Але сейм 1876 року ухвалив вийняти ту надвишку і зробити з неї окремий фонд для будови будинку сеймового. Чи і оскільки така ухвала згоджувалася з економічним станом і потребами краю, в то не будемо входити: се тільки певна річ, що вона на довгі літа звихнула рівновагу в бюджеті крайовім, потягла за собою недобори і позички, а на виставлення будинку сеймового не вистарчила.

З-поміж фондів дотованих, котрих недобори покриває, але за то і надвишки доходів побирає каса крайова, в рр. 1876—1880 тільки два фонди приносили який-такий доход. Були се фонди: поліції крайової і шпиталю св. Лазаря в Кракові. Фонд поліції крайової повстав за розпорядженням декретів цісарських з дня 1 грудня 1783 і 26 мая 1786 з кар грошових, накладаних на домінії і на непослушних підданих.

Розпорядженням з 6 серпня 1807 р. фонд той призначений був на заведення дому поправи для волоцюг, неробів і т. ін. Давнішими часами були в Галичині чотири доми поправи: в Яворжні, в Кракові, в Висничу і у Львові. Від 1862 р. єсть тільки один такий заклад у Львові, поділений на відділ мужеський при ц[ісарсько]-к[оролівськім] закладі карнім для мужчин (в Бригідках) і відділ жіночий при закладі карнім для женщин (у св. Марії Магдалини). На удержання осіб, відданих до дому поправи, прелімінує сейм щороку певну суму з фонду поліції крайової, але сума та вже довгі літа, а також і через літа 1876—1880, оставалась не виданою, бо ніяких осіб в тім закладі не було. Не діялось се для того, як коли б в Галичині не було осіб, котрі треба б умістити в закладі поправи, але радше для того, що уміщення того закладу при домі карнім єсть зовсім некорисне і не відповідає своїй цілі, а також для того, що заклад той обчислений єсть на надто мале число осіб. Задля того ж то в Галичині, так як і в Буковині і Далмації*, судам не дозволено навіть засуджувати нікого до домів поправи; припис устави в д[ні] 10 мая 1873 р., ч[исло] 108 Д[енника] у[став] д[іючих], о неробах і волоцюгах у нас попросту не обов'язує. З тої-то причини весь доход з фонду поліції крайової впливає у літах 1876—1880 до фонду крайового. Він виносив пересічно 7100 з[л.] р[инських].

Щодо надвишки доходів з шпиталю св. Лазаря в Кракові, котра в рубриці доходів крайових фігурує в році 1876 сумою 26 490 з[л.] р[инських], в р. 1877 сумою 5692 з[л.] р[инських], в р. 1879 сумою 40 668 з[л.] р[инських], а в р.

1880 сумою 18 439 з[л.] р[инських], то мусимо сказати, що се доход тільки формальний. Справді-бо, в деяких відділах того шпиталю з року на рік показувалися надвишки доходів, котрі тут вичислено, але зато в других відділах край мусив докладати, і то суми геть-геть значніші від отсих доходів. Ітак 1876 р. край доложив 36 602 з[л.] р[инських], в 1877 р. 34 775 з[л.] р[инських], в 1878 р., коли чистого доходу не було ніякого, доложив 36 659 з[л.] р[инських], в 1879 р. 12 868 з[л.] р[инських] і в 1880 р. 8918 з[л.] р[инських]. В такий спосіб тільки два послідні роки показують дійсну надвишку доходів в сумі 24 800 з[л.] р[инських] і 9431 з[л.] р[инський], але все-таки, в загальній сумі беручи, в тих п'яти роках видатки на шпиталь св. Лазаря в Кракові значно перемагають над доходами.

Так само мусимо вважати фразою виказані у п. Пілата доходи з крайової школи господарства лісового у Львові, пересічно по 6400 з[л.] р[инських] річно. Ті ніби доходи покривають заледве половину видатків тої школи, так що край, замість побирання якихось дійсних доходів, мусив, противно, докладати до тої школи щороку пересічно 6400 з[л.] р[инських]. До тої самої категорії мнимих доходів належать і доходи дублянських шкіл рільничих (вищої школи рільничої і школи парубків), з котрих край на ділі не то що не дістав в рр. 1876—1880 ані одного цента доходу, але до котрих мусив ще доплачувати в 1878 році 7311 з[л.] р[инських], в 1879 році 13 429 з[л.] р[инських], в 1880 році 23 836 з[л.] р[инських]. Не меншою ілюзією суть також доходи з фільварку дублянського, фігуруючі на стор. 55 у п. Пілата сумами 9335 з[л.] р[инських] і 14 198 з[л.] р[инських]. По струченні рівнобіжних видатків крайових на той фільварок показується в 1880 році дуже скромненький чистий доход в сумі 900 з[л.] р[инських].

Згадати тут ще треба о деяких менших доходах крайових, а то 1) з рубрики «Зворот позичок і процентів від позичок». З тої рубрики вплинуло в 1876 році 3724 з[л.] р[инських], в 1877 році 4601 з[л.] р[инський], в 1878 році 4443 з[л.] р[инських], в 1879 році 4353 з[л.] р[инських], в 1880 р. 5306 з[л.] р[инських]. В кінці 2) з рубрики «Різні дрібні доходи», котрих специфікуванням не будемо заниматися, вплило в 1876 році 9341 з[л.] р[инський], в 1877 році 21 151 з[л.] р[инський], в 1878 році 9299 з[л.] р[инських], в 1879 році 6004 з[л.] р[инський], в 1880 році 4746 з[л.] р[инських]. Надзвичайно висока сума в тій рубриці за рік 1877 повста-

ла звідти, що в тім році виділ крайовий був в стані умістити на процент більші суми грошей, і процент той виніс 15 331 з[л.] р[инський].

Зведім тепер в одній табличці всі дійсні доходи крайові за час від 1876 до 1880 років:

Вплило	1876	1877	1878	1879	1880
З додат-к[ів] до по-дат[ків]	2 349 346	2 345 939	2 360 850	2 358 733	2 523 689
Відсот[ків] від хвил. лок[ацій] го-тівки	4026	15 331	1606	298	86
Звороти по-зичок	3724	4601	4443	4353	5306
Різні др[ібні] доходи	5315	5820	7693	5706	4660
Разом:	2 362 411	2 371 691	2 374 602	2 369 090	2 533 741

Всі інші, у п. Пілата виказані, доходи суть тільки фікційні, бо рівнобіжні видатки далеко їх переважують; тож ми не втягали їх сюди, а тільки струтимо їх при виказі видатків крайових. Тут тільки на закінчення одна маленька замітка. В праці п. Пілата на стор. 89 находиться табелька, в котрій (рубрика 8) виказано *дійсний* приход з додатків до податків крайових. За рік 1876 стоїть там сума 2 349 346 з[л.] р[инських], та сама, котру і ми прийняли. Між тим на двох інших таблицях (стор. 55 і 93) дивним і загадковим способом фігурує натомість сума 2 345 070 з[л.] р[инських], т[о] є[сть] о 4276 з[л.] р[инських] менше. Що се може значити? П[ан] Пілат в своїй праці ніде не був ласкав вияснити тої будь-що-будь досить значної різниці. Ми не раді нікого підозрівати о що-небудь нечистого, але все-таки не можемо вдержатися від замітки, що недобачення, чи, може, й навмисне полишення такої різниці в цифрах без ніякого витолкування дає досить непідхлібне свідоцтво о науковій докладності статистичних праць п. Пілата.

III. ВИДАТКИ КРАЙОВІ

«Зле той господарить, хто більше видає, ніж сам має». Сей великий економіст з-під сільської стріхи, котрий

видумав сю приповідку, певно що не приміряв її спеціально до нашого сейму і виділу крайового, але проте вона пристає до них так добре, немов би на уряд для них роблена. В тих п'яти літах, о котрих у нас бесіда, видатки крайові не тільки що завсіди більші були від доходів, але різниця та росла раз у раз, а часто навіть у дуже значних скоках. Щоб се наглядно показати і невидющому, ми зводимо в слідуючій таблиці чисті доходи (з послідньої таблички в попередній статті) і чисті видатки крайові (суми, наведені у п. Пілата на стор. 54, від котрих відшибнено ті фіктивні доходи, о котрих в попередній статті була мова) і подаємо цифрове їх порівняння:

	1876	1877	1878	1879	1880
Видатки	2 409 597	2 571 013	2 713 198	2 520 881	3 390 324
Доходи	2 362 411	2 371 691	2 374 602	2 369 090	2 533 741
Недобір	47 186	199 322	338 596	151 791	856 583

В п'яти літах від 47 до 856 тисяч недобору — се, признайте самі, скок неабиякий. І то ще тим більше, що іменно в 1880 році додатки крайові підвищені були о 3 кр[ейцери] на кождім ринськім безпосередніх податків і що в 1879 році сейму не було, а затим можна було дещо й заощадити,— правда, що не таку величезну суму.

Але що тут говорити про ощаджування, коли весь напрям господарки крайової ішов якраз навивороті. Якраз в 1879 році, в однім з найтяжчих років для нашого краю, після ухвали сеймової з р. 1878 підвищено платню маршалкові крайовому з 4200 з[л.] р[инських] на 10 000 з[л.] р[инських], а членам виділу крайового з 3000 з[л.] р[инських] на 4000 з[л.] р[инських] кождому. Якраз в 1880 році, ввиду величезного недобору, сейм видає 26 405 з[л.] р[инських] на прийняття цісаря, хоч при великих жертвах людей приватних на те торжество жертва з задовженої каси крайової могла б видаватись злишньою. Щоб дати ясне поняття о тім, як розвивалася в роках 1876—1880 наша господарка крайова в напрямі безхосенності для краю і обтяження його фінансів на довгі роки, ми зводимо в слідуючій табличці з різних рубрик табелі і п. Пілата (стор. 55) всі т[ак] зв[ані] «непродуктивні» видатки. Позаяк щирі приятелі наші, польські газетярі, найчастіше люблять полемізувати з нами іменно за ті видатки, а то тим простим способом, що де ми скажемо: «непродуктивний видаток», то вони

зараз крикнуть: «a Rusini mówią, że to niepotrzebny wydatek»[1], отож ми підносимо виразно, що під непродуктивними видатками розуміємо такі видатки, котрі ані посередньо ані безпосередньо не причиняються до піднесення чи то економічного, чи то культурного стану краю,—без взгляду на то, чи ті видатки з інших поводів більше або менше потрібні. До таких видатків ми мусимо зачислити всі видатки адміністраційні, проценти від позичок і всякі інші видатки, котрі не повертаються на потреби економічні, наукові, санітарні і просвітні. Правда, при теперішніх наших бюрократичних порядках навіть і в тих рубриках велика часть видатків розпливається непродуктивно, оп'ять же на їх адміністрацію, і навіть з одної із тих рубрик — видатків на дороги — ми втягаємо до своєї таблички адміністраційні видатки, але з других відділів, н[а]пр., видатків на шкільництво, ми не могли поки що витягнути, скільки коштує адміністрація і центральний заряд, і відкладемо се за проводом п. Пілата на пізніше. Ось як виглядали непродуктивні видатки в нашім п'ятилітті:

Предмет	1876	1877	1878	1879	1880
Кошт репрезентації	144 388	118 352	86 277	47 252	115 125
Кошт заряду	196 330	214 368	215 836	225 973	223 179
Адмін[істрація] доріг	88 206	90 070	100 030	102 405	106 176
Щупасництво	11 848	19 999	31 529	32 974	27 542
% від позичок	—	33 390	46 206	74 774	91 451
Сплата ратами грошей, украдених з каси повітової в Яслі	1863	1863	1863	1863	1863
На портрети маршалків кр[айових]	3000	3145	3150	3168	3309
На прийняття ціс[аря]	—	—	—	—	26 405
Разом:	445 635	481 187	484 891	488 409	595 050

Заким перейдемо до спеціального перегляду тих видатків, скажемо тут взагалі, що суми їх в нашім п'ятилітті росли дуже гарно і виросли майже о 190 000 з[л.] р[инських]. Коли б так можлива була річ, що тих непродуктивних видатків було щороку о половину менше, то ніщо і на хвильку

[1] А русини говорять, що це непотрібний видаток *(польськ.).— Ред.*

сумніватися, що ані недоборів, ані зв'язаних з ними непродуктивних позичок край наш не був би бачив. Та ба, чи можлива се річ і припустити щось подібного?

Щоб відповісти на те питання, стоїть приглянутися хочби тільки двом, постійно, а значно взростаючим рядкам, а іменно коштам заряду і адміністрації доріг. Кошти заряду взросли в 1877 році о 28 038 з[л.] р[инських] супроти 1876, в р. 1878 о 1468 з[л.] р[инських] супроти 1877, в р. 1879 о 10 136 з[л.] р[инських] супроти 1878, а в р. 1880 о 6206 з[л.] р[инських] супроти попереднього, т. є. взростали пересічно в тих п'яти літах о 11 462 з[л.] р[инських] щороку. Що се значить? Се значить то, що виділ крайовий і тоді вже показував намагання, котре опісля розвилося ще дужче— і то на шкоду краю і самого принципу автономії,— забирати в свої руки всі галузі і функції нашого автономічного життя, централізувати в своїх бюрах всі компетенції. З того конечним способом виплило розмноження численної і чимраз численнішої бюрократії, прикріпленої до своїх посад, коли вже не синекурами (хоч і сей гріх у нас лучається), то бодай надією на п'ятилітні підвищення платні, емеритури і запомоги для вдів і сиріт. Таким способом раз виставлена і утверджена бюрократична машина не тільки з надзвичайною ціпкістю і витривалістю боронить кождої раз здобутої позиції, але старається чимраз дальші позиції здобувати, змагає до того, щоб ціле наше публічне життя уформувати по своєму образу і подобію. Нічим суть для неї навіть насильні переломи, формальні революції, щоб тільки своє осягнути. Нам здається, що один з таких переломів і нам незадовго грозить, а показані в повищій табличці, може, і невинні на око, прогресії цифр означають повільне, але певне наближення того перелому. Ми вкажемо тільки на деякі свіжіші прояви, належачі до тої самої категорії. Не тільки-бо кошти адміністрації і по 1880 році взростають, та й то чимраз в сильнішій прогресії, але наша автономічна бюрократія сягає вже далеко дальше. Звісна річ, до повітових репрезентацій вже навіть сягати не потребуємо, бо ті, як знаємо, вже з самого заснування свого були поторочатами, сказати б за німцем, Zwittergeschöpfe[1], де одна часть була від паради, але без впливу на діла повіту, а друга, іменно бюрократична часть, сиділа тихо і держала все в руках. Але нашій автономічній бюрократії

[1] Посередні створіння *(нім.)*.— *Ред.*

того мало, вона бажала б і громадське життя обснувати своїми сітями. Именно в такім дусі треба розуміти від довгих літ ведені у нас бесіди про «gminy zbiorowe»[1], в котрих би дотеперішня власть і компетенція кількох сусідніх громад перейшла в руки одного центрального тіла, уладженого і ведучого діла громадські зовсім бюрократично. Правда, план о «gminach zbiorowych», крім сеї, має ще і другі прикмети, котрі чинять його принадним для наших «ojców narodu»[2] різних сект і різних відтінків,— але ми не будемо входити в їх розбір, а навели сей прояв тільки на те, щоб показати, куди прямує наша автономічна бюрократія. Що, впрочім, діло не кінчиться на самій дискусії над тим планом, на се маємо хочби той зовсім недвозначний доказ, що і тепер уже ради повітові, з одного боку, а староста, з другого боку, напихають на зверхність громадську, а взглядно на цісарів громадських таку масу найрізнороднішої писанини, що заниматись писарством громадським чоловікові грунтовому, хоч би й як письменному, але господареві (а тільки такий писар, по нашій думці, дає ще при так недостаточній контролі, як у нас, найбільшу можливу поруку проти всяких ошуканств і кривдження громади) сталося майже неможливим. Писарство громадське в конечності дістається в руки людей негрунтових, зайшлих, звичайно, з ненайліпшою моральністю, ніякими інтересами, окрім власної наживи, з громадою не зв'язаних,— ну, і конечно, що слідом за тим ідуть надужиття, занедбання, ошуканства і здирства, про котрі уже і в газетах так багато (хоч майже нічого основного) говорилось. А з того консеквенція одна — і її вже давно перевели наші щирі опікуни — громадські писарі злі, бо поодинокій громаді ні за що удержати доброго писаря; щоб удержати доброго писаря, треба злучити докупи кілька громад — і маємо «gminy zbiorowe». Конечно, того й не подумають наші автономісти, що чим більше стягнеться автономію до купи, тим вона меншою буде і що по їх розумуванню виходить не писар для громади, але громада (а, властиво, кілька громад) для писаря. Та ба, може, вони якраз того й хотять!.. Поки такий напрям панує в нашій внутрішній крайовій політиці, доти ніщо нам надіятися якого-небудь зменшування коштів адміністрації. Бюрократія не така, щоб так скоро випустила

[1] Спільні, об'єднані громади *(польськ.)*.— *Ред.*
[2] Батьків народу *(польськ.)*.— *Ред.*

з своїх рук головний nervus rerum[1] — фонди крайові. Противно, ссучи з того джерела, вона буде рости і розростатися, аж поки — ну, за пророцтво нам ніхто не заплатить, то шкода й трудитися над пророкуванням!

Правда, можливий есть ще й інший, не бюрократичний розвій діл крайових, а, правдиво, автономічний, виборний, свобідний, сказати б — господарський, грунтовий. Але що то за звір такий, як він виглядає і звідки родом, о тім багато б говорити, та не тут на то місце. Наше діло — непродуктивні видатки з фонду крайового. Пригляньмось їм трохи ближче.

Пригляньмося зараз першій рубриці нашої таблички: «Кошти репрезентації крайової». Рубрика та складається в нашім п'ятилітті з видатків звичайних і надзвичайних. Звичайні видатки були: на локаль сеймовий враз з опалом, освітленням і услугою, дальше видаток на дієти і кошти подорожі послів, на стенографів і на друки сеймові, в кінці платня для маршалка і для шести членів виділу крайового враз з їх заступниками.

Надзвичайні видатки були: дві рати на закуплення плану під будову будинку сеймового, одна в 1876 р. в сумі 49 865 з[л.] р[инських], а друга в 1877 в сумі 47 043 з[л.] р[инських]. Дальше в р. 1880 був ще один надзвичайний видаток на умеблювання зали сеймової в сумі 13 261 з[л.] р[инський].

В слідуючій табличці ми специфікуємо ближче два головні відділи звичайних видатків, складаючих рубрику «Кошти репрезентації». Жаль, що п. Пілат не був ласкав докладніше повиказувати видатки, а іменно: скільки в кождім році видано на дієти посольські, скільки на дорогу для послів, скільки на найом локалю сеймового і т. д., а ограничився в тім взгляді тільки приближеними цифрами, котрі подамо дальше:

Рік	Сейм радив днів	Вид[ано] на сейм	Вид[ано] на вид[ілі] кр[айовий]
1876	51	69 973	24 550
1877	23	49 100	22 210
1878	38	63 077	23 200
1879	—	12 210	35 044
1880	47	66 541	35 322

[1] Нерв речей, суть речей *(лат.)*.— *Ред.*

Очевидна річ, чим довше радить сейм, тим більші видатки на діети посольські. Коли б присутні були всі 143 посли і побирали кождий по 5 з[л.] р[инських], то видаток на діети денно виносив би 715 з[л.] р[инських]. Але сього ніколи не було. Найбільше видано за тих 5 літ на діети посольські в р. 1876, бо 33 940 з[л.] р[инських], найменше в 1877, бо 15 375 з[л.] р[инських]. На дорогу для послів видавано пересічно около 6000 з[л.] р[инських], на друки сеймові около 15 000 з[л.] р[инських], а за найм локалю сеймового 5400 з[л.] р[инських].

Щодо видатків на виділ крайовий, то в двох послідних роках вони, як бачимо, значно підскочили, іменно задля підвищення платні маршалкові і членам виділу крайового, о чім ми вже попередньо згадували. Зато з похвалою підносить п. Пілат «dążność skutkiem uwieńczoną, do oszczędności w drukach sejmowych»[1], — жаль тільки, що не виразив, скільки-то грошей на тих друках ощаджено і чи ощадність та вирівняла підвищення інших рубрик. Нам мимоволі тут пригадується скупар Плюшкін в Гоголевих «Мертвих душах», котрий не дбає о то, що хата його валиться і збіжжя гниє в сусіках, але трясеться і гризеться, щоб служниця Мавра не вкрала йому кусничка мишами недогризеного цукру.

Друга рубрика в нашій таблиці непродуктивних видатків — се «кошти заряду». Рубрика та обнімає платні, додатки активальні і п'ятилітні, заслуги і додаткові прибавки урядників, диюрністів і слуг при виділі крайовім, дальше — ремунерації, кошти подорожі і діети, емеритуру, дарунки з ласки, в кінці найм помешкання і потреби канцелярійні [див. стор. 227].

До взросту позиції «платні урядників» причинилося побільшення ухвалою сеймовою з р. 1878 числа секретарів о двох і надання в р. 1880 ще одному концепістові ранги і платні секретаря. З того вже, що ми сказали в попереднім числі «Діла» про бюрократію, а ще наглядніше з сеї таблички кождий легко зрозуміє, що видатки в тій рубриці не тільки що не зменшаться ніколи, але, противно, проявляють намагання чимраз сильніше побільшатися. Ітак, н[а]пр., сума всього виданого на урядників і слуг виділу крайового після повищої таблички в р. 1880 виносила (по

[1] Прагнення до ощадності в сеймових друках, що увінчались успіхом *(польськ.)*.— *Ред.*

Предмет	1876	1877	1878	1879	1880
Платні і інші побори урядників і слуг і також ремунерації	124 996	137 372	133 477	150 639	150 385
Платня диюрнистам	33 648	37 123	40 407	39 264	39 963
Найм будинків для виділу кр[айового] і потреби канцелярійні	30 439	37 340	35 973	31 651	32 281
Емеритури і дарунки з ласки	9723	7474	9143	9154	9486
Одноразові запомоги для урядників і слуг	2680	3721	6884	5399	4158
Умеблювання буд[инку] сеймового	—	—	—	—	7828
Від того відтягнути звороти задатків з давніших літ	5156	8662	10 047	10 134	11 922
Разом	196 330	214 368	215 837	225 973	232 179

струченні звернених задатків) 152 107 з[л.] р[инських], а в 1881 (також по струченні зворотів) 163 460 з[л.] р[инських].

Щодо диюрнистів, то ті діляться на кілька груп після того, при яких канцеляріях працюють. Найбільше їх потребує відділ рахунковий і каса крайова, так що тут плата їх виносила 1876—1880 пересічно звиш 14 000 з[л.] р[инських] річно, дальше іде відділ маніпуляційний з платнею пересічно 10 000 з[л.] р[инських], концептовий з 9000 з[л.] р[инських] і технічний з 4000 з[л.] р[инських] річно.

Про видатки на заряд доріг скажемо ближче, коли будемо говорити взагалі о видатках на дороги.

Під дивоглядною, але утертою назвою «щупасництво» розуміється відсилання за примусовим паспортом або відставлювання під вартою жебраків, волоцюг, випущених з в'язниці і т. і. до місця їх приналежності. Відставляється їх від стації до стації, а стацій таких есть тепер в краї нашім 263. Після устави з р. 1871 видатки на урядження і удержання стацій щупасових, на пильнування щупасників і деякі другі сюди дотикаючі видатки поносить громада, в котрій есть стація щупасова. Особна устава крайова орікає, чи і оскільки видатки ті мають бути звертані громаді з фондів конкуренційних, повітових або крайових. Всякі прочі видатки щупасові, а іменно: на ревізії лікарські,

стравунок і кошт перевозу щупасників — поносить фонд крайовий того краю, до котрого щупасник належить, а осібна устава крайова орікає, чи оскільки кошти ті має фондові крайовому звернути громада, до котрої щупасник приналежить. Та устава крайова з р. 1874 постановляє, що фонд крайовий має звертати громадам, назначеним на стації щупасові, всякі видатки щупасові, обчислені після гуртових сум, які виділ крайовий що три роки визначає на ту ціль, а зато громада, до котрої належить щупасник, обов'язана звернути фондові крайовому при особах, перший раз щупасованих, п'яту, а в разі кождого повторного щупасування тої самої особи — третю часть видатків щупасових.

Помимо тих приписів, стягання коштів щупасових від поєдинчих громад йде дуже звільна і приносить дуже незначні суми. Слідуюча табличка виказує, скільки осіб в тих п'яти літах було щупасованих в Галичині до місць, чи то лежачих в краї, чи за краєм, скільки коштувало їх відставлювання, а скільки на то після повищої устави крайової стягнено зворотів:

Предмет	1876	1877	1878	1879	1880
Щупасовано осіб	7655	6793	7081	7428	9888
Видатки					
Кошти щупасові в краї	7784	17 288	27 367	22 570	26 965
К[ошти] щуп[асові] за границями краю	4064	1687	4473	10 152	3657
Кошт[и] адм[іністрації]	—	1131	1742	2418	2955
Разом вид[атків]	11 849*	20 107*	31 582*	35 140	33 576*
Звороти від громад	—	108	19	1340	3529
Звор[оти] з інших країв	—	—	33	826	2506
Разом дох[одів]	—	108	52	2166	6035
Чисті вид[атки]	11 848	19 999*	31 529*	32 974	27 542

Як бачимо з сеї таблички, не тільки загальне число щупасованих, не тільки загальні суми коштів майже постійно збільшуються в тих роках; далеко швидше, якось навіть загадочно швидко збільшується — особливо в рр. 1878 і 1879 — диспропорція між числом щупасованих а коштами, виданими на їх щупасування. Бо коли в р. 1876 кошти щупасування на одного щупасника пересічно випадають в сумі 1 з[л.] р[инський] 55 кр[ейцерів], то в р. 1877

вони підскакують на 2 з[л.] р[инських] 94 кр[ейцери], а в р. 1878 аж на 4 з[л.] р[инських] 45 кр[ейцерів]. На тій висоті стоять вони і в слідуючім році (4 з[л.] р[инських] 44 кр[ейцери]), а спадають на 2 з[л.] р[инських] 78 кр[ейцерів] в році 1880. Чим і як витолкувати би собі такі наглі скоки? Ми знаємо добре, що на ділі кошти щупасування далеко не такі високі, бо прецінь щупасники по дорозі не мають ані найменшого сліду того, щоби можна назвати якоюсь вигодою, а описи нужденних і убійчих нор, служачих замість «стацій щупасових», ті описи, котрі стискають і морозять серце людське навіть в слабосильнім звуці слів (нагадуємо, н[а]пр., «На дні»), далеко ще не досягають дійсності. Чи, коли і в який спосіб будуть змінені ті нелюдські приписи щупасові і те десять разів більше нелюдське поступування з щупасованими, сього не знаємо. Хто доживе, той, може, і побачить.

Приходимо тепер до послідньої сталої і дуже значної рубрики в видатках непродуктивних, а то до «процентів від хвильових позичок». Видатки ті, по словах п. Пілата, «представляють собою немовби історію клопотів в обороні господарства крайового». Ми сказали б радше, що бачимо в них історію «забагнення господарства крайового», прямий і конечний наслідок звихненої в 1876 р. рівноваги бюджетової через призначення готівки, оставшої в крайовій касі з давніших літ, на будову препишного будинку сеймового. Звісна-бо річ, що кожда значніша каса потребує мати в кождій хвилі певний запас готівки для різних біжучих виплат, тим більше потребує такого запасу наша каса крайова, котрої біжучі доходи впливають дуже неправильно, а то навіть в найбільшій части (бо 90 %) аж восени (додатки крайові). До 1877 року засіб той становили злишки касові з давніших літ, в сумі 867 762 з[л.] р[инських]. Ухвалою сеймовою в р. 1876 рішено вийняти ту суму з каси крайової і зробити з неї окремий фонд для будови будинку сеймового. Але позаяк в бюджетах 1876 і 1877 показалися вже недобори, тож сейм мусив за двома наворотами ущипувати з того фонду раз суму 51 462 з[л.] р[инських], а другий раз 58 323 з[л.] р[инських] на покриття недоборів. Від того часу каса крайова осталася без запасу, і для того, починаючи від 1877 р., виділ крайовий рік від року мусив з початком року затягати позички для виплат; з кінцем року, коли до каси вплили доходи, позички таки сплачувано, але проценти від тих позичок становили і становлять досі

значну рубрику в видатках крайових. Нового запасу кассового витворити не було вже звідки, бо, з одного боку, видатки крайові раз у раз підростали, а, з другого боку, з додатків крайових не впливали навіть такі суми, які були преліміновані. Виділ крайовий мусив затим на покриття біжучих видатків фонду крайового затягати в міру потреби позички на різні проценти і на різний час. В слідуючій табличці подаємо докладний перегляд, звідки, т[о] е[сть] від яких вірителів і на який процент, затягано дрібні позички, а в кінці — скільки провізії за них заплачено. Табличка та зладжена п. Пілатом на підставі книг рахункових виділу крайового.

Тяжкі жертви, які в тих роках край мусив понести на сплату процентів від позичок, видаючи на них в загальній сумі майже дванадцять раз більше, ніж видав в тім самім часі на так необхідну для піднесення краю річ, як сплавлювання і регуляція рік, мусили вкінці звернути на себе увагу сейму, котрий в р.1882 ухвалив вставлювати щороку в бюджет відповідну суму на утворення достаточного запасу для каси крайової на біжучі виплати.

Прочі непродуктивні видатки говорять самі за себе. Податок, який платить весь край щороку якомусь злодієві, що закрав касу повітову в Яслі, есть сумною ілюстрацією наших повітових відносин. Проти щорічного артистичного податку на портрети маршалків крайових ми не скажемо нічого, а щодо коштів прийняття цісаря, то замітимо, що до поданої повище цифри їх 26 405 тягнеться ще невеличкий хвостик і в «Замкненні рахунку фондів крайових» за р. 1881.

В слідуючій статті перейдемо до «видатків продуктивних», котрі з самої природи речі поділимо на три групи: видатки економічні, видатки санітарні і видатки просвітні та наукові. Кождий відділ тих видатків постараємось розібрати з можливою докладністю, по мірі цифр, які дає нам в руки праця п. Пілата [див. стор. 231].

Коли говоримо о видатках продуктивних з фонду крайового, то й тут нам на самім вступі треба застерегтися, як коли б ми цілковито похваляли всі ті видатки, які нашим автономічним властям подобалось втягнути в тую рубрику. Ми згори застерігаємось, що не віримо в продуктивність великої часті тих видатків і будемо старатися при спеціальнім огляді поодиноких позицій свій погляд ближче мотивувати.

Поміж видатками продуктивними на першім місті повинні стояти видатки на економічне піднесення краю. Тут

Предмет	1877	1878	1879	1880	Разом
Фондам дотованим по 5%	376	2936	3838	3112	10 262
Фондові буд[ування] будинку сейм[ового] 5 1/2%	48 025	29 598	24 266	6939	108 288
Прочим фондам самостійним 5%	320	9328	25 598	47 418	82 664
Гал[ицькому] банкові кредитовому 8%, капіталізовані що 4 місяці, і 1/4% чотиримісячної провізії з рахунку біжучого	—	3291	6169	—	9460
Гал[ицькому] банкові кредитовому від ломбардованих ефектів провізії і 6% відсотків	—	2597	—	—	2597
Гал[ицькому] банкові іпотечному відсотки 6 1/2% і 1/4% провізії	—	—	9843	—	9843
Гал[ицькому] банкові іпотечному есконт від піднесених капіталів, в тім банку локованих	—	62	—	—	62
Гал[ицькій] касі ощадності від позички 6 1/2%	—	—	5358	—	5358
від задатку на застав облігацій 5 1/2%	—	—	—	34 068	34 068
Загалом заплачено процентів	48 721	47 812	75 072	91 537	263 142
Натомість проценти від грошей, локованих фондом крайовим в закладах кредит[ових], учинили	15 331	1606	298	86	17 321
Затим край видав дійсно на проценти від позичок	33 390	46 206	74 774	91 451	245 821

розуміємо, конечно, видатки на піднесення рільництва, гірництва і промислу, дальше видатки на дороги і будівлі водяні, т[о] є[сть] регуляція і сплавлення рік крайових. Видатки на три перші групи інтересів: рільництво, промисл і гірництво — були в нашім п'ятилітті, в порівнянні з видатками непродуктивними, дуже незначні. Самі кошти заряду за 1879 і 1880 роки винесли мало що не два рази більше від цілої суми видатків на рільництво, промисл і гірництво за всіх п'ять літ разом. Розуміється, як і куди

повернені були ті видатки, чи справді продуктивно, чи справді корисно для рільництва, промислу і гірництва — се вже інше діло. Подекуди можна собі на ті питання виробити відповідь з слідуючої специфікації видатків, входячих до сеї рубрики:

Видано на	1876	1877	1878	1879	1880
Школи рільничі, школу лісову і стипендії	34 938	44 699	58 015	76 582	82 131
Тов[ариства] рільничі і др. под[ібні]	1050	2520	1100	1650	5900
Кошти стереження границь краю від зарази худоби	—	1732	11 077	4448	4389
Меліорації рільничі	1200	1200	2400	6915	10 033
Піднесення гірництва	1500	334	500	4746	5171
Піднесення промислу	10 500	4505	15 556	11 011	13 242
Подорожі інформаційні в цілях господарства крайового, анкети і т. ін.	1870	668	650	230	527
Для «Związku towarz[ystw] zarobkowych i gospodarcz[ych]»[1]	1000	500	300	300	600
Разом	52 058	56 158	89 598	105 882	122 043

[1] Спілки заробіткових і господарчих товариств (*польськ.*). — *Ред.*

Як бачимо, більшу половину всіх тут виказаних видатків становлять видатки на школи рільничі і школу лісову. Стоїть за тим приглянутися їм ближче. В наших часописах і на прилюдних зборах підношено вже було не раз (а потверджували се й добре мислячі польські органи), що спеціально для дрібного господарства рільничого, котре найбільше потребувало б підпори і рятунку з фондів крайових, ті школи не мають ніякої практичної донеслості, бо на дрібнім рільнім господарстві і найученіший агроном збанкрутувати мусить.

Не менше також пуста байка есть говорити о значних меліораціях в дрібних господарствах. І коли за тим край видає великі суми рік від року і на школи і на меліорації, служачі тільки часом до піднесення більших посілостей, а прискорюючи посередньо руїну дрібних господарств, то очевидна річ, що або проводирям господарства крайового

не знаний спосіб, як вийти з заклятого колеса, або вони, хоч і знають його, та не мають охоти. Про які се способи ми думаємо, о тім надіємось поговорити іншим часом, а тепер придивімся ближче видаткам: 1) на крайову школу лісництва у Львові і 2) на крайові школи рільничі в Дублянах:

	1876	1877	1878	1879	1880
Видано на:					
Платні учителів і доцентів	8175	3375	8000	8676	8550
Адміністрацію (будинок, паливо, світло, прислугу)	2681	1841	1671	1794	1756
Потреби наукові	1294	1485	1180	1914	1365
Разом:	12 150	11 701	10 851	12 384	11 671
Доходу:					
Від учеників вписове і чесне	391	470	411	408	379
Субвенція з скарбу держ[авного]	5000	5000	5000	5000	5000
Різні	72	—	10	12	21
Разом:	5463	5470	5421	5420	5400
Недобір, покритий з фонду крайов[ого]	6687	6231	5430	6964	6271

Жаль, що ми не могли роздобути ніде цифр, скільки учеників учащало в тих літах до школи лісової і скільки їх покінчило; тоді на підставі повищих даних ми могли б були обрахувати, скільки, властиво, коштував один «wykształcony leśnik»[1] взагалі, а скільки виложив на нього фонд крайовий. Постараємось зробити се при слідуючій табличці — видатків і доходів дублянських шкіл рільничих, т[о] є[сть] вищої школи рільн[ичої] і школи парубків. Ми згорнемо позиції, дотикаючі тих шкіл, в одну купу і тільки деякі спеціальні обрахунки поробимо на підставі роздільних цифр, поданих у п. Пілата на стор. 86. Замітимо ще тут, що школи рільничі в Дублянах перейшли аж 1878 р. в заряд краю, так що рахунки наші о їх видатках і доходах обнімають, властиво, лиш три роки [див. стор. 234].

Дуже цікаву картинку показує нам ся табличка. Ми не можемо видивуватися, звідки можуть походити ті наглі скоки в коштах, які ложаться на поодинокого ученика пересічно. Для чого один парубок одного року може кошту-

[1] Освічений лісничий *(польськ.)*.— *Ред.*

	1878	1879	1880
Видано на:			
Платні учителям	15 361	15 883	17 744
Кошти адміністраційні	7722	6172	9044
Потреби наукові	3436	4293	7025
Удержання учеників (парубків)	1693	3767	4688
Розличні видатки	—	334	4099
Разом:	28 212	30 449	42 600
Доходи			
Оплата від учеників і їх родин	4410	4126	4540
Субвенції з скарбу держ[авного]	11 000	7000	7000
» з фонду культури кр[айового]	5000	5000	5000
Одноразова запомога з фонду будови лабораторій в Дублянах	—	—	1121
Власні фонди	491	894	1574
Разом:	20 901	17 020	19 235
Недобори, покриті з фонду крайового	7311	13 429	23 365
Учеників було в вищ[ій] школі	56	53	68
Учеників було в шк[олі] парубків	12	15	28
Пересічно коштував 1 уч[ень] вищ[ої] школи з[л.] р[инських]	428,57	443	500
Пересічно коштував 1 парубок	351	464,80	307,25
Пересічно доплачував скарб крайовий на одного уч[ня] вищ[ої] шк[оли]	98,09	177,56	282
на одного парубка	151,50	267,86	166,86

вати 351 з[л.] р[инський], слідуючого року аж 465 з[л.] р[инських], а опісля знов лиш 307 з[л.] р[инських]. І взагалі, приміривши ті «економічні заклади» до потреб нашого краю, покажеться їх майже комічна нерозмірність. Коли б не очевидний взгляд на більшу посілість, котра вихованків одної і другої школи потребує, то ми й зовсім не розуміли би, пощо нам тих господарчих шкіл в *такій формі*. Для дрібних господарств сільських потрібні, по нашій думці, взірцеві заклади рільничі, вроді фільварку дублянського, тільки ведені з іншими цілями іншою методою, ніж се досі діється. Такі заклади і коштували би далеко менше, ніж панські школи рільничі, образували би людей для практичних потреб далеко краще. Що дотеперішні заклади того роду ведені суть нераціонально, на се найліпший доказ той, що хоч се заклади ніби продуктивні, то прецінь край мусить раз у раз доплачувати до них чималі суми, т[о] є[сть] що вони не виплачуються. А для продуктивного предприємства нерентовність єсть засуд смерті. Взірцеві заклади рільничі повинні зараз від першого року оплачу-

вати біжучі кошти свого загосподарювання і відкидати ще, крім того, певну суму на амортизацію коштів заложення. Що такі заклади при добрій волі сейму дались би швидко і без надмірних коштів позаводити всюди по нашім краї, о тім ми переконані. Почуваючи безмірну важність подібних закладів для цілої будучності нашого дрібного рільництва, ми постараємось в близькій будучності сказати о них дещо докладніше. Щодо фільварку дублянського, котрий перейшов на власність і під заряд краю доперва з початком 1879 року, то ми про нього на підставі дат, поданих в праці п. Пілата, дуже не багато можемо сказати. Обрахунок його видатків і доходів представляється ось як: в р. 1879 виносили:

	звичайні	надзвичайні	разом
видатки	10 567 з[л.] р[инських]	2426 з[л.] р[инських]	12 993 з[л.] р[инських]
доходи	9335 » »	—	9335 »
недобір	1232 з[л.] р[инських]	2426 з[л.] р[инських]	3658 з[л.] р[инських]

котрий покрито з фонду крайового, з видатків припадало 2852 з[л.] р[инських] на сплату капіталу і процентів іпотечної позички, затягненої на той фільварок, а також на оплату річної ренти (1600 з[л.] р[инських]) Товариству господарському, а 587 з[л.] р[инських] на податки. Прочі видатки повернено на господарські цілі.

В р. 1880 виносили:

	звичайні	надзвичайні	разом
видатки	9874 з[л.] р[инських]	3424 з[л.] р[инських]	13 298 з[л.] р[инських]
доходи	14 198 »	—	14 198 »
чистий доход			900 з[л.] р[инських]

В тім році видано на сплату ренти Тов[ариству] господарському, а також на рати амортизаційні від довгів іпотечних 2705 з[л.] р[инських], податки виносили 770 з[л.] р[инських], а надзвичайний видаток (сума 3227 з[л.] р[инських]) пішов на будівлю. Видатки господарські виносили 6597 з[л.] р[инських]. В замкненні рахунків за р. 1881 видатки крайові на той фільварок виносять ще около 7000 з[л.] р[инських], а чистого доходу нема ніякого.

Найбільшу рубрику в відділі видатків господарських і в відділі видатків взагалі становлять видатки на дороги крайові. Видатки ті йдуть 1) на заряд (о котрім ми вже згадували, говорячи о видатках непродуктивних), 2) на удержання існуючих уже доріг і 3) на будову нових доріг.

Обіч тих видатків на дороги *крайові*, видає сейм крайовий ще-щороку певні *суми* на субвенції для доріг повітових і громадських. Зато дороги суть знов одинокою галуззю в господарстві крайовім, котра приносить досить значний доход, так що, хотячи знати чистий видаток фонду крайового на дороги, треба відтягнути ті доходи. В слідуючій табличці зведемо докупи ті видатки і доходи.

Предмет	1876	1877	1878	1879	1880
Заряд доріг крайов[их]	88 206	90 070	100 031	102 505	106 276
Удержання доріг	368 374	364 558	418 333	410 023	447 465
Будова нових доріг	568 735	518 700	407 782	298 680	199 502
Субвенція для дор[іг] пов[і тових]	40 650	47 853	61 800	42 389	41 051
гром[адських]	29 350	24 147	26 130	38 236	28 949
Від того відтягнути:					
Доходи з мит і добров[ільних] датків	183 019	194 326	203 171	211 086	232 112
Звороти задатків	6163	1338	2496	3071	1900
Одержимо чистий видаток на дороги	906 133	849 664	808 409	677 676	589 231

Довгота всіх доріг крайових в тих п'яти літах взросла не дуже значно, бо всього лиш о 285 кілометрів. Виносила вона з початком 1876 року 1342, а з кінцем 1880 р. 1627 кілометрів. Удержання готових уже доріг виносило на один кілометр з адміністрацією 1876 р. — 337 з[л.] р[инських], 1877 р. — 335 з[л.] р[инських], 1878 р. — 337 з[л.] р[инських], 1879 р. — 322 з[л.] р[инських], 1880 р. — 337 з[л.] р[инських]. Майже половину тих видатків (бо 44 — 50 % щороку) покривали доходи з мит.

На будову вищезгаданих 285 кілометрів нових доріг видано в тих п'яти літах суму 1 993 399 з[л.] р[инських], так що на збудування одного кілометра дороги випадало 6994 з[л.] р[инських] 38 кр[ейцерів]. Не знаємо, на якій підставі випадає у п. Пілата на кошт будови одного кілометра доріг крайових сума 6034 з[л.] р[инських], т[о] є[сть]

о 960 з[л.] р[инських] 38 кр[ейцерів] менше від нашої, так що і загальна сума виданих на будову нових доріг грошей виходить у нього 1 719 000 з[л.] р[инських], т[о] є[сть] о 273 509 з[л.] р[инських] меншою, аніж подана в його власній таблиці на стор. 73. Так-то обробляються у нас наукові праці! Сил цілого урядового бюро не вистарчає на то, щоб принести в лад і згоду з собою кілька цифр! Чи, може, та незгідність, котру ми раді би вважати простою помилкою друкарською (досі не спростованою), криє в собі якусь іншу загадку, основану на фактичнім стані? Єсть се вже, як собі читателі, певно, пригадують, друга з ряду загадка, яку ми спіткали в тій роботі п. Пілата і до котрої вияснення не маємо ніякого способу.

До тої самої категорії видатків господарських, як дороги, належать також видатки на регуляцію і сплавлення рік. Але вся сума, видана на ту ціль в нашім п'ятилітті, була мало що більша над 20 000 з[л.] р[инських]. Подекуди з вини уряду, котрий після устави має застережений уділ в роботах водяних, а подекуди і з інших причин суми, прелімінованні сеймом на ту ціль, або не були видавані, або йшли на роботи около рік малих, для загальнокрайового добробуту маловажних, перепливаючих через добра сього або того дідича,— а тільки в дуже малій мірі видавалися на праці коло рік великих, котрих сплавність і регуляція може мати велику важність для цілого краю. І так з вищенаведених 20 000 з[л.] р[инських] пішло 6000 на регуляцію Брня Старого, а 10 000 на регуляцію Жабниці (половина яко дар, а половина яко позичка). Хто знає те, панове, куди пливе Брень, а куди Жабниця? Зато на вступні роботи коло регуляції Дністра видано всього лиш 4588, і на тім скінчилися всі видатки на будівлі водяні в нашім п'ятилітті. Повені 1882 року переконали край, що на тім полі зроблено надто мало і що урегулювання навіть десяти Жабниць не охоронить краю від загальної руїни, яку може зробити один Сан або Дністер.

Остаються нам ще до цілковитого перегляду в бюджеті крайовім два відділи видатків: на школи, просвіту і науку і на шпиталі. Позаяк п. Пілат обіцяє нам незадовго спеціальну роботу статистичну о школах галицьких, то ми подамо тепер тільки головні суми видатків на крайове шкільництво, щоб в слідуючім числі «Діла» оглядом видатків на крайові шпиталі закінчити сей очерк крайової господарки за 1876—1880 роки.

Видатки на цілі просвітні і науку в бюджеті крайовім розпадаються на кілька рубрик, котрі п. Пілат зібрав в слідуючі 4 відділи:

1. Видатки на публічні школи людові.
2. Субвенції і позички для шкіл приватних.
3. Запомоги для товариств, праць і видавництв наукових або шкільних.
4. Видатки на цілі штук красних.

Порядкуючи ті видатки, одержимо слідуючі цифри:

Рік	Шк[оли] люд[ові]	Шк[оли] прив[атні]	Тов[ариства] і вид[авництва]	Штуки крас[ні]
1876	220 017	12 800	21 140	30 100
1877	343 143	19 600	25 381	36 800
1878	399 936	18 100	22 725	40 650
1879	357 107	20 166	21 986	45 900
1880	395 968	19 400	25 846	48 160
Разом:	1 716 171	90 866	117 078	201 610

У видатках на шкільництво людове міститься платня для членів ради шкільної крайової в сумі щороку 8000 з[л.] р[инських], дальше — стипендії для семінарій учительських, преліміновані в р. 1876 на 20 000 з[л.] р[инських], в слідуючих роках на 30 000 з[л.] р[инських], а в кінці найзначніший видаток в цілій рубриці: щорічна запомога для фонду шкільного крайового. Запомога та виносила: в 1876 р. 129 299 з[л.] р[инських], в 1877 р. 306 393 з[л.] р[инських], в 1878 р. 362 202 з[л.] р[инських], в 1879 р. 318 097 з[л.] р[инських], а в 1880 р. 354 929 з[л.] р[инських]. Як адмініструвався той шкільний фонд крайовий від р. 1871 — се досі есть для цілого світу тайною, так як окружні ради шкільні не провадили ніяких рахунків і брали запомоги з фонду крайового так собі, наздогад буряків. Сейм, як звісно, не мав і не має над господарством ради шкільної ніякої контролі.

Другу рубрику в нашій повищій табличці ми трохи невластиво назвали «видатками на школи приватні», бо в ній міститься також одноразовий даток для міста Львова на кошти отворення четвертої публічної гімназії в сумі 3000 з[л.] р[инських]. Впрочім, містить та досить убога рубрика запомоги для приватних закладів наукових, як, н[а]пр., для закладу глухонімих у Львові (в перших двох

літах по 4000 з[л.] р[инських]), а відтак по 6000 з[л.] р[инських], для закладу сліпих (по 2000 з[л.] р[инських]), для шкіл жіночих при монастирях, для школи гімнастичної у Львові, для жидівського закладу глухонімих і т. д.

В третій рубриці найважніше місце занімає дотація для Краківської Академії наук*, котра з р. 1876 виносила 10 000 з[л.] р[инських], а в слідуючих роках по 15 000 з[л.] р[инських], а, крім-того, для комісії фізіографічної при тій же академії щороку по 3000 з[л.] р[инських]. Дальше міститься тут субвенція крайова на видавання руських книжок шкільних, прелімінована щороку в сумі 2000 з[л.] р[инських], але видавана в міру потреби в сумах трохи менших.

До видатків на цілі наукові належало б вчислити також і видатки на консервацію історичних забутків і пам'ятників. Видатки ті виносили в 1876 р. 6950 з[л.] р[инських], в 1877 р. 6050 з[л.] р[инських], в 1878 р.— 12 838 з[л.] р[инських], в 1879 р. 15 285 з[л.] р[инських], а в 1880 р. 10 669 з[л.] р[инських]. Важніші позиції тої рубрики суть: кошти удержання крайових архівів, актів городських і земських у Львові і Кракові, котрих заряд зорганізовано аж восени 1878 р. Видатки на архіви прелімінованo в р. 1879 і 1880 по 7900 з[л.] р[инських] річно; але 1879 р. видаток виносив о звиш 1000 з[л.] р[инських] більше, а в другім трохи менше від прелімінованої суми. Дальше стрічаємо в тій рубриці дотацію для закладу ім. Оссолінських на досліди в забутках історичних, писаних і археологічних, а в кінці одноразові датки на реставрацію і удержання різних пам'ятників, церквей і т. д.

Між видатками на штуки красні, зведеними в четвертій рубриці нашої таблички, головне місце занімають театри. Театр руський до 1880 р. брав по 3000 з[л.] р[инських], в 1880 році дістав 4000 з[л.] р[инських], Польський театр в Кракові брав по 8000 річно, а у Львові в рр. 1876 і 1877 по 16 200 з[л.] р[инських], в 1878 р. 20 000 з[л.] р[инських], а в 1879 р. по 24 200 з[л.] р[инських]. Крім того, в р. 1877 уділено йому на відновлення залу театрального 2000 з[л.] р[инських]. Дальшу значнішу позицію в тій рубриці становлять прийняті на фонд крайовий чотири рати позички на будову школи красних штук у Кракові; рати ті в рр. 1877 і 1878 виносили по 5000 з[л.] р[инських], в двох слідуючих роках по 7000 з[л.] р[инських]. Решту видатків в тій руб-

риці становлять запомоги для різних «młodych a wiele obiecujących talentów»[1] на образовання в музиці, малярстві, різьбярстві і т. д. Розуміється, що більша часть тих талантів не додержує того, що обіцювала,— а з тих, котрі за крайові гроші здужають направду видряпатися вгору, край ніякого хосна не має, як не має, н[а]пр., хосна з співачки Коханської*, котра в рр. 1876 і 1878 брала по 200 з[л.] р[инських] запомоги, а тепер продукується по Європі під іменем Сембрич. Взагалі, велику часть видатків сеї, так як і попередньої, рубрики можна би назвати видатками «na rozsławienie imienia polskiego»[2].

Щоб закінчити нашу трохи, може, й задовгу розмову о господарці крайовій в роках 1876—1880, киньмо ще оком на видатки санітарні. Устава крайова з дня 6 січня 1875 постановляє, що фонд крайовий платить в цілості кошти лічення убогих хорих, принадлежних до краю. Прото, однако ж, не стратила обов'язуючої сили давніша устава, котра каже, що хорі, маючі звідки платити кошти лічення, дальше особи, обов'язані до такої уплати за хорих силою права цивільного, а в кінці службодателі, предприємці ремісничі, фабричні і корпорації повинні звертати фондові крайовому кошти лічення. Тільки за таких хорих, при котрих не заходять повищі обставини, платить край. Крім того, платить фонд крайовий також кошти лічення убогих чужоземців з тих держав, що заключили з Австрією під взглядом лічення хорих угоду, оперту на взаємності, так що ані тамті краї від Австрії не можуть жадати звороту коштів за лічення австрійських підданих, ані Австрія від них за лічення їх підданих.

Оплата коштів лічення убогих хорих з фонду крайового належиться тільки тим шпиталям, котрі сейм узнав за публічні і загальні. Шпиталі ті суть слідуючі: крайовий загальний шпиталь у Львові (в забудуванні колишніх піярів) з відділами хорих і положниць, крайовий заклад божевільних в Кульпаркові, крайові шпиталі в Кракові, а дальше публічні і загальні шпиталі по других містах, котрих в початку нашого п'ятиліття було 22, а при кінці — 23. Кошти лічення убогих хорих, виплачені тим шпиталям в р. 1876—1880, показано в слідуючій табличці:

---

[1] Молодих, але багато обіцяючих талантів *(польськ.)*.— *Ред.*
[2] Прославлення польського імені *(польськ.)*.— *Ред.*

Рік	Заплачено в сумі	За днів лічення	Кошти справдж[ені]		Дійсний видаток
			рахунк.	звороти	
1876	367 931	526 608	2256	55 205	314 983
1877	440 971	711 741	1173	64 343	373 801
1878	504 079	776 997	937	45 262	459 753
1879	541 987	794 513	7133	48 121	500 998
1880	537 802	833 298	4982	31 493	511 290
Разом:	2 392 770	3 643 157	16 481	248 424	2 160 825

При уплаті шпиталям коштів лічення переводжено обрахунок після виказаних днів лічення. За день лічення виділ крайовий в порозумінні з властю політичною установлював щороку певну таксу з розрізненням класів і з увзглядненням різниці між дорослими а дітьми. В шпиталях провінціональних такси ті були установлювані навмисно вищі від дійсних коштів, а то в тій цілі, щоб шпиталі могли з стягнених від хорих коштів уплачувати фондові крайовому задатки, затягнені на будову шпиталів. В міру, однако ж, уплати тих задатків виділ крайовий знижував таксу, хоч і не дуже значно. Вона виносила в тих п'яти літах пересічно 55 кр[ейцерів].

На закінчення нашої праці мусимо поділитися з читателями ще одною загадкою, на яку ми наткнулися в праці п. Пілата. Видатки на лічення убогих суть у нього зведені на таблиці, стор. 62, а то в той спосіб, що при кождім закладі виказано, 1) скільки йому заплачено з фондів крайових і 2) за скільки днів лічення почислена та плата після такси. В другій таблиці, стор. 64, подано «число лічених хорих (без взгляду на то, чи се були убогі, чи ні) і число днів лічення». (Не вчислено клініку краківську, з котрої нема даних.) Очевидна річ, що в таблиці другій подано числа загальні і числа ті мусять бути більші від спеціальних чисел (днів лічення) в таблиці першій. І так воно єсть, бо, н[а]пр., всіх днів лічення (в таблиці другій) начислено: за 1876 рік 806 568, з чого на убогих хорих (таблиця перша) випадає 447 391 днів; за 1877 рік 900 395, з чого на убогих — 637 120 днів; на 1878 рік 991 977 днів, з чого на убогих — 692 696 днів; на 1879 рік 1 023 518 днів, з чого на убогих — 659 497 днів; в кінці на 1880 рік 995 872, з чого на убогих — 706 288 днів. Припущення те оправдують і поодинокі рубрики обох таблиць, коли порівняємо з собою їх цифри. Кажемо, «при-

пущення», бо п. Пілат не був ласкав виразно витолкувати, в якім відношенні стоїть таблиця на стор. 62 до таблиці на стор. 64. Сумніви будить в нас рубрика «заклади для положниць». Закладів таких маємо два: у Львові і в Кракові. Кошти лічення убогих положниць фонд крайовий звертав тільки закладові краківському, а то в сумах: за 1876 рік 3540 з[л.] р[инських], за 1877 рік 13 879 з[л.] р[инських], за 1878 рік 21 090 з[л.] р[инських], за 1879 рік 20 839 з[л.] р[инських] і за 1880 рік 22 304 з[л.] р[инських]. Заклад львівський коштів лічення з фонду крайового не побирав, а побирав тільки дотацію на покриття недоборів. Дотація та була невелика: за 1876 рік 4112 з[л.] р[инських], за 1877 рік 13 495 з[л.] р[инських], за 1878 рік 13 702 з[л.] р[инських], за 1879 рік 14 456 з[л.] р[инських] і за 1880 р. 14 787. Між тим краківський заклад для положниць, крім вищенаведеного звороту коштів лічення, брав ще надто і дотацію, бодай в двох перших роках далеко більшу від львівського, бо виносячу: за 1876 рік 31 687 з[л.] р[инських], за 1877 рік 24 408 з[л.] р[инських], за 1878 рік 13 640 з[л.] р[инських], за 1879 рік 12 868 з[л.] р[инських] і за 1880 рік 8842 з[л.] р[инських]. Але не тут ще лежить загадка, а тільки от в чім: в таблиці другій (стор. 64) всіх днів лічення «в закладах положниць» (значиться, в обох закладах) начислено: за 1876 рік 11 402, за 1877 рік 14 642, за 1878 рік 22 792, за 1879 рік 17 925, а за 1880 рік 14 148 днів. Між тим в попередній таблиці (стор. 62) говориться, що самому закладові положниць у Кракові заплатив фонд крайовий: в 1876 році за 4720 днів лічення, *в 1877 році за 18 505 д[нів] л[ічення], в 1878 р. за 28 120 д[нів] л[ічення], в 1879 році за 27 785 д[нів] л[ічення], а в 1880 році 29 738 днів лічення.* «Що сей сон значить?» Чи краківський заклад положниць справді брав гроші за більше днів лічення, ніж їх взагалі було в обох закладах, чи, може, п. Пілат чи то в одній, чи в обох своїх таблицях наробив несказаного баламутства? Чи сяк, чи так, а ті неясності, яких ми ось уже три виказали в його одній праці, спосібні підорвати наукову повагу професора університету і керівника крайового бюро статистичного. Ми дуже були б раді, якби п. Пілат при найближчій спосібності витолкував ті «темні місця» в своїй статистиці. Крім звороту коштів лічення убогих хорих, платить край ще крайовим шпиталям дотацію на покриття щорічних недоборів. Дотація та виносила взагалі: в 1876 році 341 559 з[л.] р[инських], в 1877 р. 301 258 з[л.] р[инських], в 1878 р.

293 725 з[л.] р[инських], в 1879 р. 264 433 з[л.] р[инських] і в 1880 р. 193 842 з[л.] р[инських]. Як бачимо, ся рубрика постійно і значно зменшувалась. Крім того, платить край річно кошти щеплення віспи, котрі виносили: за 1876 рік 57 181 з[л.] р[инський], за 1877 р. 57 229 з[л.] р[инських], за 1878 р. 57 220 з[л.] р[инських], за 1879 р. 57 775 з[л.] р[инських], за 1880 р. 58 049 з[л.] р[инських]; дальше подорожі лікарські і ліки для хорих на заразливі слабості, котрі виносили: за 1876 рік 23 328 з[л.] р[инських], за 1877 рік 32 909 з[л.] р[инських], за 1878 р. 46 396 з[л.] р[инських], за 1879 рік 56 108 з[л.] р[инських] і за 1880 р. 10 722 з[л.] р[инських]. В кінці згадаємо також про видаток «на крайові заклади доброчинні», т[о] є[сть] головно будови різних шпиталів і домів притулку, котрі виносили: за 1876 рік 21 397 з[л.] р[инських], за 1877 р. 20 961 з[л.] р[инський], за 1878 рік 25 922 з[л.] р[инських], за 1879 рік 16 447 з[л.] р[инських] і за 1880 рік 16 847 з[л.] р[инських]. На тім скінчимо огляд цифровий нашого крайового господарства за 1876 —1880 роки. Деякі уваги до характеристики того господарства позволимо собі при спосібності зробити в окремій статті. Тепер же не можемо розстатися з працею п. Пілата, не висказавши ще раз свого глибокого жалю над тим, що чоловік з претензіями на ученість може випускати в світ роботу з такими незгідностями в цифрах. Коли всі праці крайового бюро статистичного, а бодай всі виходячі з-під рук п. Пілата, суть так само докладні, як отся, то пожалься, боже, нашої крайової статистики!

НЕЧУВАНА, БЕЗПРИМІРНА РІЧ!

Єсли коли-небудь польська суспільність мала случай пересвідчитися о тім, що руські часописи і руські посли не поводуються ніякою «факційною опозицією», як се любить голосити клеветливе польське дневникарство,— але все мають на думці і на оці загальне добро краю та народу і моральність публічну і під тим прапором ведуть безнастанну війну проти всяких ворожих деструктивних і деморалізуючих елементів,— то найлуччий случай до того мала при інтерпеляції руських послів в сеймі в справі поданого в руських часописах факту, що дідичі Конарські в Ліському повіті закупили на ліцитації **219 моргів лісу громади Ветлин за 60 крейцерів в[іденськими] а[сигнаціями], с[е] є[сть] близько 4 морги за 1 кр[ейцер] в[іденськими] а[сигнаціями]**! *Коли руські посли внесли тую інтерпеляцію в сеймі, то панове дідичі і графи усміхалися, певно, думаючи, що руські посли чинять се для того, щоб підкопати в народі тое безграничне довірїє селян до «ієрархії суспільності», про котре так гладко говорив п[ан] маршалок. Нині вже переконались, що в представленні руських послів не було ані слова пересади, бо послухаймо, що пише львівський дописуватель «Czasu», опираючись на урядових документах:*

«Звісний з руської інтерпеляції факт, що в повіті Ліському 219 моргів громадського лісу продано на ліцитації судовій за 60 крейцерів в[іденськими] а[сигнаціями], видавався так неймовірним, що в першій хвилі уважано його за містифікацію або щонайменше за нечувану пересаду. Тим часом факт сей правдивий, а понеже щодо правдивості його нема вже ніякого сумніву, тож годиться species facti[1] виточити перед суд прилюдний, щоби тії, що суть в силі ще зло направити, почулися до того обов'язку і тим спинили дальші немилі наслідки.

[1] З точки зору факту (*лат.*).— *Ред.*

З актів судових в Перемишлі річ так представляється. Громада Ветлин в повіті Ліськім видала процес наслідникам дідича Конарського о віддання грунтів рустикальних в тій же громаді. Процес випав для громади некорисно, а засудом судовим з 30 червня 1876 р. громада зістала засуджена на зворот коштів спору в квоті 143 з[л.] р[инських] 75 кр[ейцерів]. Дідичі Конарські, одержавши засуд корисний, рішили не уступити ані на крок громаді і судово почали доходити своєї претензії о зворот коштів процесу. Наслідком сього нового процесу було судове зарядження екзекуції на 219 моргах лісу, котрі громада одержала яко еквівалент сервітутовий. Ліс той оцінено судово на 1324 з[л.] р[инських] 44 кр[ейцери] і розписано в білогородськім суді повітовім ліцитацію, в котрій на третім реченці, дня 24 червня 1880 р. цілу просторонь 219 моргів набули Конарські, яко (кажучи язиком судово-ліцитаційним) «найвище жертвуючі», за 60 крейцерів в[іденськими] а[сигнаціями]! Як дальше стверджують судові акти, «ухвала принімаюча протокол ліцитаційний до відомості суду, сталася вже правосильною». Вже тое становить дивовижу, що діло таке могло удержатися так довго в тайні; се треба хіба приписати лиш недбальству громади і легковаженню вартості лісу в околицях багатих в матеріал дерев'яний.

Але сього ще не досить. Конарські, набувши 219 моргів лісу за 60 кр[ейцерів], узнали ще потрібним пошукувати дальші свої претензії на громаді. «Внаслідок одержання так малої ціни купна,— читаєм дальше в актах суду перемиського,— не лиш вищенаведені кошти спору, але і опісля признані кошти екзекуційні в квотах 7 з[л.] р[инських] 97 кр[ейцерів], 8 з[л.] р[инських] 87 кр[ейцерів], 35 з[л.] р[инських] 99 кр[ейцерів], 159 з[л.] р[инських] 65 кр[ейцерів] і 7 з[л.] р[инських] 96 кр[ейцерів] з ціни купна лісу заспокоєними бути не могли, і для того Конарські внесли на покриття всіх вищенаведених коштів спору і коштів екзекуційних прошення до суду о уділення їм права заставу на записах державного довгу до громади Ветлин, приналежних по заставний опис решти грунтів тої громади». До сього прошення суд в Перемишлі вже прихилився!

Досі представив я лише сам хід діла. Що воно само собою становить horrendum[1], нечуване досі в суспільності,

[1] Жахливе (*лат.*).— *Ред.*

судівництві і адміністрації, се так ясно, що всякий зрозуміє, хто лише коли-небудь чув що о лісі і його вартості, о праві і його органах, о процесі і його цілі. Ба, не можна собі уявити драстичнішої критики анормальності нашого устрою. Коли би сей факт був знаний перед розправою сеймовою над внесенням п. Мадейського* о реформі судівництва, то п. Мадейського не були би, мабуть, так уважно слухали, як на те його знаменита бесіда дійсно заслугувала, бо ціла його світла критика теперішніх відношень блідне попри однім факті в тім роді, як вищенаведений.

Що найсумніше, то рівнодушність, з якою дотичні власті гляділи на весь хід справи. Доперва дня 17 жовтня с[ього] р[оку], отже, коли вже руські посли піднесли цілу справу в сеймі, суд окружний в Перемишлі бачився спонуканим звернути увагу виділу крайового «до властивого урядування» на сю обставину, «що як начальство громади Ветлин, так і рада повітова в Ліську, котра о ухвалах екзекуційних була повідомлена, поступила собі недобре і з явною шкодою для громади». Отже, дня 24 червня 1880 р., коли 219 моргів лісу громадського продано за 60 крейцерів і коли було ще пора звалити цілий акт продажі, не впало нікому на гадку звернути на те увагу виділу крайового?! Аж доперва нині, по 3 літах і по признанні екзекуції на облігаціях громади за кошти, споводовані нещасною продажею лісу, суд окружний стямився і апелює до «властивого урядування» виділу крайового?! Виділ повітовий, мабуть, не одержав повідомлення о судовій продажі лісу. Се його не оправдує перед виділом крайовим, але се не дозволяє судові умити нині руки від всього і всю вину звалити на кого іншого. Нині находиться справа в руках виділу крайового, отже, що буде можливим, тоє, без сумніву, буде зроблено, щоби злу зарадити. Який результат осягне виділ крайовий, о тім донесу в своїм часі. Хто в першім ряді повинен почуватись попирати виділ крайовий, не треба навіть говорити. За 60 крейцерів можна при пануючих відношеннях набути по формі правній і цілий ключ, але всі декрети судові не в силі заступити свідомості правного і справедливого набуття власності».

Таке читаємо в вчорашнім «Czas-i». Правду сказати, все то виглядає на яку азіатську казку, але ж, страшно і болісно погадати, все воно чиста дійсність. Чувство болю і обурення опановує при читанні такого нечуваного, безпримір-

ного факту. Хто ж виновником? З «Czas-y» вже бачимо, що виновників багато. Страшні хороби панують в наших крайових відношеннях! Коли не буде ужитий радикальний лік, хоч би і безмилосердно палючий всі рани на суспільнім організмі,— то можемо дожити сумної катастрофи... Caveant consules![1]

[1] Нехай консули будуть пильні! *(лат.).— Ред.*

СТАТИСТИКА ЯКО МЕТОДА І ЯКО НАУКА

(ЧИТАНО ПРИ ЗАВ'ЯЗАННЮ ЕТНОГРАФІЧНО-СТАТИСТИЧНОГО КРУЖКА)

Вісімнадцятий вік був віком революцій і переломів не тільки на полі політики, але також на полі промислу, а не менше тож на полі науки і цілого мислення людського. Пануюча до того часу філософія з теологічною прикраскою мусила безповоротно утратити верховну власть, як скоро люди замість запускатися в спекуляцію о речах надземних, о послідніх причинах і ділах всього на світі, звернули критичний погляд на себе самих і запиталися: а що се ми такеї? Які ми маємо средства до пізнання абсолютної правди і чи можемо ми взагалі пізнати її? Раз поставлене, се питання не сходило і не сходить уже з поля дискусії філософічної: мисль людська з [цим] питанням на устах вступає в нову добу — критицизму. Очевидна річ, що від такої або іншої відповіді на се питання залежить ціла пишна будова філософії, але заразом не менше очевидна річ, що при недокладних способах слідження, які чоловік може ужити для пізнання суті, що так скажу, механізму власного мислення і пізнання, відповіді на се питання мусили випадати дуже різнорідні, а навіть зовсім з собою суперечні.

Чим взагалі може чоловік пізнавати що-небудь? Уже на те питання відразу насувалися дві відповіді, характеризуючі два суперечні з собою напрями людської мислі. Стара теологічна школа відповідає: духом, істотою, живучою в людськім тілі, але відрубною від нього, не матеріальною, котра незалежно від всяких досвідів і вражень того тіла може приймати знання правди прямо від джерела всякої правди, від бога. Се пізнання есть откровеніе. Поза ним нема правди, а тільки блуди сліпої мертвої матерії.

Але історія і довговікова праця людського духу нагромадили вже на початку XVIII віку надто велику масу фак-

тів і досвідів, або необнятих церковним откровенієм, або навіть суперечних з ним, а щоб мислячі люди могли б без опору піддатися диктатурі церковної доктрини. Противна, довговікова і тяжка самовладність церкви в ділах науки виродила завзятий рух в противний бік — і от повстала в Англії ціла школа мислителів, котрі, не оглядаючись ні на яке откровеніе, твердять, що єдиним способом пізнання правди для чоловіка суть його змисли. То тільки єсть правдиве, що я бачу, чую, чого дотикаюся. Тільки безпосередніми враженнями збагачується дух людський, в них тільки лежить правда; доки нема вражень, доти дух людський єсть чиста таблиця, на котрій, опісля враження світу матеріального, пишуть, що хочуть. Так учив англічанин Локк* і послідуюча йому школа т[ак] зв[аних] сенсуалістів!

Легко поняти, що така наука вже по своїй односторонності мусила статися немовби розстатньою дорогою в дальшім розвої людської мислі. Коли правда лежить в враженнях змислових, сказали одні з наслідників Локка,— то се значиться, що, крім наших вражень, ніякої правди, ніякої дійсності нема. Світ існує лиш остільки, оскільки ми його бачимо, чуємо, дотикаємось,— він сам єсть тільки нашим враженням, немовби сонною марою. Ітак маємо з сенсуалізму прямий скок в суб'єктивний ідеалізм, з котрого вже тільки один крок до старої теологічної метафізики. Бо якщо правда лежить не поза нами, а тільки в нас, то очевидна річ, що єдино правдиве в нас буде не наша зміна в нинішність, але то, що властиво приймає в себе враження, тобто дух.

Інші мислителі, а головне Юм*, з другого боку підступали до Локкового сенсуалізму. Чи справді змисли наші говорять нам саму правду? Численні злуди оптичні, галюцинації і т. п. переконують нас, що зовсім не змисли наші не те що завжди передають нам правду, але не передають її ніколи: наші враження (за Юмом) суть тільки в більшій або меншій ступені улуда. Ми зовсім не можемо знати правди. Але що ми знаємо, єсть наш суб'єктивний витвір, котрий, може, й зовсім не відповідає дійсності. То, на чому ми будуємо всю будову своєї філософії, зовсім фіктивне, то, що ми називаємо законами природи, це тільки наші пусті слова [...]*.

В кінці побачить можна, що в протягу тих 50 літ було ще 5 літ, в котрих вправді були урожаї середні, але між ними було 3 роки війни, в котрих людність збільшувалась

тільки о N—C, а два роки холери, в котрих людність не то що не побільшувалась, але, противно, в однім році зменшилась о «—D», а в другім о «—E». При такій обсерваціі пізнається багато різнорідних [чинників], впливаючих на зріст людності, то, що взріст той в 50 літ таки покажеться зовсім не 50N, а тільки 25N + 10(N + A) + 10 (N—B) + + 3 (N — C) — D — E. Щоб винайти правила, після яких роблять ті відкриті тепер випадкові причини, а також щоб виміркувати міру їх впливу, треба брати під обсервацію ще кілька таких 50-літніх періодів. Чим більше їх обсервуємо, тим повніші і всесторонніші будуть наші здобутки.

Явища життя органічного можемо обсервувати методою статистичною під двояким взглядом: можемо звернути увагу на рівночасне розширення тих явищ на певній просторіні, числити людність певного краю і т. д. або знов можемо звернути увагу на повторювання, на періодичність тих явищ з певним протягом часу. Розуміється, що метода, в котрій получені оба ті роди обсервацій, т[о] є[сть], котра вказує нам певні явища життя не тільки в їх, так сказати, розширенню, але рівночасно і в їх розвої в часі, їх періодичні зміни, есть найвищою задачею науки і дає найцікавіші здобутки.

Йде тепер о то, як приступити до статистичної обсервації і як з нею управлятися. Щоб можна якесь явище обсервувати статистично, треба розложити його на часові і просторові кількості, треба уняти його в питання, на котрі б можна відповісти числами. Візьмемо, напр[иклад], таке явище життя, як моральність народна. Ми хочемо обсервувати її статистично. Що ж зробимо? Поперед всього постараємось здати собі справу, в яких конкретних фактах щоденного життя проявляється моральність народна? Тут конечне, як кождий бачить, і широке філософічне образованя, і знання життя народного в тій стороні, котру хочемо обсервувати. Припустим, що ми розложимо собі прояви моральності на слідуючі рубрики: доброчинність, спільність, проступки, п'янство. Беремо кожне з тих явищ спеціально і стараємось всякі прояви, входячі в їх обсяг, обняти питаннями, сформульованими в той спосіб, щоб на них можна було відповісти числами, ітак, напр[иклад], скільки [в] даній місцевості тих закладів доброчинних? Скільки жертв на них впливає в певнім часі? Скільки фондів мають взагалі? В подібний спосіб формулюємо питання щодо спільності прочих явищ, характеризуючих моральь-

ність народну. Щоб можна було порівнювати з собою дані статистичні, треба щоб вони відносилися до однакових явищ і були добуті однаковою методою обсерваційною: тоді тільки порівняння може довести до певних виводів. Коли ми, напр[иклад], знаємо, що в однім селі [шинкують] тижнево 100 гарців горілки, а в другім селі засуджують місячно 50 люда за шкоди польові, то з тих двох даних не можемо ще робити ніяких внесків о тім, котре село вище стоїть під взглядом моральності.

Очевидна річ, що вся вартість статистичних виводів залежить в першій лінії од правдивості первісних даних статистичних, й для того критика тих даних єсть одною з найголовніших і найпотрібніших вступних праць, котра мусить випередити операцію даними статистичними. Попереду всього критика та мусить взяти на увагу методу, спосіб, в який дані зістали зібрані.

Дані статистичні, о котрих не можемо знати, в який спосіб зістали зібрані, не мають самі собою ніякої вартості. Певна річ, що урядові дані, дають в деяких разах більшу поруку певності, ніж дані, походячі з приватних жерел, а дані, походячі, напр[иклад], з книг банкових і купецьких, з урядових метрик і табель, де списуються і регеструються, дають більше певності, ніж дані, збирані з усного розпитування. Такі усні дані треба приймати з великим застереженням. Конечно, що і на урядові дані в дуже многих разах присягати не можна. Дуже часто метода порівняння даних приватних з даними урядовими, в тім самім предметі і місці нагромадженими, дуже багато спричиняючись до певності здобутків, коригує помилки і недостатки як одних, так і других.

Зібрані і критично контрольовані дані статистичні групуються для дальших операцій в табелі статистичній, а то в тій цілі, щоб наглядно показати чи то постійність і періодичність, чи то змінність і міру змінності певних явищ, а в ряду чисел. В одній статистичній табелі можуть бути зложені правди і виводи, котрі, переведені з мови цифер на мову слів, заповнили б цілу книгу. Укладання табеля мусить відповідати тій методі, після якої дані були збирані. Щоб дати поняття о тім, як виглядає праця над групуванням статистичного матеріалу, над укладанням табель і над їх відчитуванням, т[о] є[сть] над переводженням мови цифер на мову людську, позволимо собі надужити на часочок вашої терпеливості і представити вам абстракцій-

ний приклад такої купи статистичних даних і їх упорядкування [...]*.

Треба завсігди тямити, що головна ціль статистичної методи є дослідити певну правильність в числах: в тій цілі уживається певних операцій чисто рахункових, котрі тут наведено.

Перша операція, служача до того, щоб віддільні, а однородні явища уняти в один статистичний образ їх сумування і конечне, щоб сумувати можна тільки явища однорідні. інакше сума буде хибна; коли прийдеться з собою порівнювати різні суми, то дуже часто єсли суми суть великі і порівняння між ними досить легке і не досить наглядне, переводимо ті числа абсолютні на числа взглядні або процентові. Коли ми, напр[иклад], знаємо, що в місцевості А на 2585 мешканців есть 352 злодіїв лісових, а в місцевості В на 3832 мешканців 398 злодіїв лісових, то ще з тих абсолютних чисел не кожному легко буде бачити, [в] котрій місцевості есть взглядно більше злодіїв лісових. Що ж ми робимо? Отож обраховуємо процент в одній і другій місцевості і кажемо: в місцевості А есть злодіїв лісових 13,5 %, а в місцевості В есть їх лиш 10,3 %, то значиться, що в місцевості А на 1000 людей є злодіїв 135, а в місцевості В лиш 103. Щоб ще досадніше показати стосунок, ми ділимо число людей через число злодіїв і кажемо, що в місцевості А один злодій припадає на звиш 7 праведних, а в місцевості В — один злодій на звиш 9 праведних. Се значиться, в місцевості В народ під тим взглядом моральніший.

Третя важлива операція статистична есть обрахування пересічного числа, отже, бачимо ми, що явище змінюється фалисто і те остійне звичайно в менших фалях, а змінне — у більших. Рахунок пересічної вирівнює ті фалі, показує нам певний середній рівень: явище звичайно то зноситься понад його, то спадає нижче його, але всі [значення] намагаються до нього і без надзвичайних причин не відпускають від нього надто далеко. Коли те вагання має границі досить тісні і досить постійні, тоді пересічне число має найбільшу вартість і представляє собою тип даного явища, конечно, абстракційний, але для дальших операцій даної науки дуже цінний. Коли ж явища фалюють надто змінно, то тоді пересічне число має вартість дуже малу, і потрібно або додати к ньому для корективи границі фалювання, т. є. minimum і maximum збочень даного явища від пересічного числа, або розірвати його на два рівнобіжні ряди

і обчислити пересічну збочень к minimum й пересічну збочень к maximum. Звичайно сама ж природа трактованого предмета вказує, яке поступування буде найвідповідніше. Поступаючи в такий спосіб, статистична метода відкриває строгу правильність в найрізнорідніших областях органічного життя і дає розумові нашому не тільки пребагатий матеріал до дальшої праці, але також і ту певність добутих результатів, яку на іншій дорозі може дати тільки удачний і випробуваний експеримент. Але статистика єсть не тільки методою, котрою можуть послуговуватися ріжнорідні науки, почавши від ботаніки, а скінчивши на соціології,— вона єсть також і окремою наукою, хоч тут обсяг її не єсть тако великий й важний. Яко метода єсть статистика одним з найважніших й найцікавіших проявів сучасної людської мислі, яко наука самостійна єсть она ограниченням тої методи на певний случайний обсяг — справи суспільні й державні, єсть помічною наукою історії й соціології.

Що ж єсть предметом тої науки, котру зовуть статистикою? Предметом чи суть конечно *маси*, а то маси людей, оскільки вони входять в склад громад, держав, суспільності, народності,— єсть дальше движення тих мас, їх спосіб життя й всі впливи, змінюючі його. Яко така статистика ділиться на дві школи: давніша школа описуюча розуміє під статистикою чи то цифровий, чи словний опис даного краю під взглядом числа мешканців, родів їх заняття, уряджень державних, стану економічного і т. д. Годі не признати, що така статистика при достатній докладності подає багато цікавого і інформуючого матеріалу. Але наукою в нинішньому значенні того слова назвати її не можна.

На ту назву заслуговує тільки друга школа, основана бельгійським ученим Кетле*,— так звана школа досліджуючої статистики. Та школа не ограничується на описах, але старається зібраним і угрупованим матеріалом статистичним оперувати для висліджения певних правил в явищах масових, а про ще важливіше — для висліджения причин і законів, правлячих явищами людського життя.

В такім дусі понята, стається статистика важною, конечною частею науки о суспільності [соціології] і надає тій науці ту докладность й певність, яку мають науки експериментальні.

Вона служить основою, на котрій базуються многі дуже важливі закони розвою економічного, але заразом служить средством для контролі дійства тих законів. Й практично

в житті чисто публічному чи приватному статистика єсть неоціненною сказівкою для нашого поступування. Цифри її неложними устами виказують практичному політикові найгострішу критику його політичної системи, вказують рільникові, промисловцеві й торговцеві найкорисніші місця в буту й найдогідніші кон'юнктури для розпочинання або закинення певного підприємства. Для ученого цифри й табелі статистичні суть нині тим, чим для давніх астрологів були зорі небесні, з котрих буцімто вичитувано й теперішність, й будущину: нині ми в віщування зір небесних не віримо, але, раз прийшовши до переконання, що наша будущина єсть деревом, виростаючим з теперішньості, а кореняючимся глубоко в минувшості, ми ясним й сміливим оком з тих цифер, свідчачих о нашій теперішньості й минувшості, вчимося вичитувати нашу будучность. А коли случайно бесіда тих цифер вийде надто сумна й безвідрадна, то не тратьмо надії, але працюймо розумно, невтомно, з запалом, а щоб табелі нашого життя і нашої праці для наших наслідників були певною й ясною ворожбою світлішої будущини.

ФІНАНСОВЕ ПОЛОЖЕННЯ ГАЛИЧИНИ

«В Галичині все йде до ліпшого», — твердять вже кілька літ наші офіціози вроді п. Пілата («Wiadomości statystyczne» з р. 1881), п. Генрика Водзицького і п. Гавзнера*. «Галичина прямим і скорим кроком йде до банкротства», — твердять насупроти того другі, далеко не опозиційні «капацитети» вроді небіжчика Кшечуновича і безіменного автора статті в «Dziennik-у Polsk-ім» з 8 падолиста с[ього] р[оку], автора, очевидно, також засідаючого на лаві посольській. Як бачимо, давня се суперечка; послідніми днями наново розбудила її знана ухвала сеймова затягнути нову одномільйонову позичку на покриття недоборів з минувших літ і дефіциту на рік 1884, на утворення засобу грошового для каси крайової і на позичку для громад, примушених будувати у себе касарні для війська.

Ми знаємо, що ухвалена тепер позичка не єсть першою; досі край наш, а взглядно сейм затягнув уже на будову будинку сеймового, на залізницю трансверсальну, на покриття недоборів і на банк крайовий кілька позичок в загальній сумі 4 300 000 з[л.] р[инських]. Дочисливши до тої суми ухвалений сього року мільйон, одержимо 5 300 000 з[л.] р[инських], від котрих, числячи річно по 5 % процентів і 1 % амортизації, край наш річно буде мусив платити 318 000 з[л.] р[инських]. А що доход з одного цента додатку крайового виносить тепер 97 400 з[л.] р[инських], то бачимо самі, що проценти з амортизацією тих довгів крайових поїдають щороку $3^1/_4$ цента крайових додатків до податків.

Се ще не було б так багато. Але ж не треба забувати, що, крім того довгу, тяжить на нашім краї ще й другий величезний довг — індемнізаційний, на котрий іде рік-річно 31½ кр[ейцерів] додатку «індемнізаційного». Почисливши

ті тягарі разом, побачимо, що край наш більшу половину (бо аж 59,4 %) всіх своїх тягарів складає на сплату довгів. І сього не досить. Дотеперішній досвід показав, що злі або дуже злі урожаї повторяються у нас частіше, аніж би нам сього бажалося, і що затим на зріст доходів крайових не багато можемо числити. Правда, оптимісти вроді п. Водзицького потішають нас, що мізерія теперішня може тривати ще щонайбільше 15 літ, т[о] є[сть] доки не сплатиться цілковито довг індемнізаційний. Ну, що й сказати, потіха не зла, але аргументи її ще ліпші. Пригляньмося їм трохи ближче.

Перебідувавши тих 15 літ, говорить більше-менше п. Генр[ик] Водзицький, і сплативши в р. 1897 послідню рату довгу індемнізаційного, ми мали би ще довг у правительства, котрий треба би сплатити в трьох літах. На сплату того довгу треба би розписати 10 кр[ейцерів] (?) додатку. Дальше припускає п. Водзицький, що в протягу тих 15 літ край може прийти в конечність затягнути, крім сього — річного, ще дальші 2 мільйони позички, так що ті три мільйони поїдали би около 2 кр[ейцерів] додатку крайового на сплату процентів і амортизації. Дочисливши теперішній додаток крайовий, виносячий 27 кр[ейцерів], одержимо в р. 1898 суму додатків крайових 39 кр[ейцерів] замість теперішніх 58½ кр[ейцера]. З того вивід простий, що, по думці п. Водзицького, від 1898 року зачнеться для Галичини властива «золота ера».

Жаль тільки, що рахунок п. Водзицького є трохи недокладний. Після дотеперішнього досвіду край наш більшеменше що 10 літ перебуває одну кризу господарську і промислову, ба навіть замітна є тенденція до частішого повторювання таких криз (неврожаї повторялися у нас в р. 1865, 1874, 1881, 1883), так що до 1898 року можемо з всякою правдоподібністю прийняти ще три цілковиті кризи в нашім економічнім стані, з котрих кожда щонайменше коштувати буде 1 мільйон з[л.] р[инських], не вчисляючи вже ослаблення економічних фондів краю. Ті три мільйони треба буде позичити!

Друга безперечна річ є, що і без того видатки крайові в тих 15 літах — чи стан економічний краю буде злий, чи добрий — *будуть мусили побільшатися*. Ітак в бюджеті на будущий рік комісія бюджетова — радше для замаскування, ніж для вилічення фінансової слабості краю — обтяла 70 000 з[л.] р[инських] з бюджету дорогового, і то обтяла їх

одноразово, так що слідуючого року цифра та або й більша вернеться назад до бюджету. Так само будуть мусили збільшуватися раз в раз видатки на школи, на регуляцію і сплавлення рік, на заліснювання пустарів, не говорячи вже о видатках адміністраційних, о котрих зменшенні, як ми вже підносили, і мови бути не може. Можемо, слідуючи обчисленням п. Романовича* в «Now-ій Reform-і», без пересади прийняти, що всі ті видатки вже в бюджеті на 1885 рік учинять plus о яких 150 000 з[л.] р[инських]. Додаймо ще до того недобір, не покритий додатками на рік 1884, а виносячий суму 300 000 з[л.] р[инських],то вже в слідуючім році сейм стане око в око з новим недобором, виносячим щонайменше 450 000 з[л.] р[инських]. А хочби й оправдалася надія п. Гавзнера, твердячого, що сього року доходи від одного цента додатків крайових піднесуться з 97 400 з[л.] р[инських] на 102 000 з[л.] р[инських],— то і се підвищення доходів винесе тільки 124 000 з[л.] р[инських], так що помимо того останеться на рік 1885 непокритого недобору звиш 320 000 з[л.] р[инських], т[о] є[сть] покажеться невідложна потреба або затягати нову позичку, або підвищити крайові додатки до податків з 27 кр[ейцерів] на 30 кр[ейцерів).

Але і на тім не кінець. Як на залізницю трансверсальну, так буде мусив край дати значну субвенцію і на залізниці віцинальні, що тепер будуються і заміряються, так що і тут в протягу 15 літ жде нас щонайменше 1 мільйон нових видатків. Не менше тож треба припустити, що в протягу тих 15 літ прийдеться перевести краєві нашому хоч *одну* коштовну і трудну реформу економічну. Думаємо тут о комасації грунтів, ухваленій минувшого року в раді державній і санкціонованій цісарем. Швидше чи пізніше сейм *наш буде мусив взяти ініціативу* до переведення тої реформи хоч в деяких околицях краю, а то тим більше, що реформа тая стоїть в дуже тіснім зв'язку з регуляцією і сплавленням рік, до котрого край ухвалою торішнього сейму заангажувався, з осушенням болот і багон, з заліснением пустарів і взагалі з меліораціями грунтовими. Що переведення комасацій грунтових хоч в деяких частях нашого краю в протягу найближчих 15-ти літ потягне за собою щонайменше 1 мільйон видатку з скарбу крайового, се кождому стане ясно, хто тільки перегляне дотичну уставу і приміpить її до наших крайньо хаотичних відносин грунтових.

Зведімо ж тепер рахунки і погляньмо, який буде гіпотетичний стан наших крайових фінансів в р. 1898.

Поперед всього край буде винен правительству 4 875 000 з[л.] р[инських], дані в тих 15 літах яко безпроцентова позичка для сплати довгу індемнізаційного. Ті $4^3/_4$ мільйони мусять бути після торішньої угоди сплачені в трьох літах рівними ратами по 1 625 000 з[л.] р[инських]. Дальше випадає з того, що ми вище сказали о взрості видатків продуктивних, що взріст тих видатків в кождих 5 літах ми можемо без найменшої пересади прийняти на 300 000 з[л.] р[инських]. В кінці слідують довги — так що весь рахунок гіпотетичних видатків в р. 1898, т[о] є[сть] в першім році «золотої ери» п. Водзицького, представиться, як слідує [див. стор. 259].

Отак буде після нашого, далеко ще не пересадного рахунку виглядати початок «золотої ери» п. Водзицького. Додатки до податків, числячи вже разом і додаток індемнізаційний, зменшаться раптом о 2 кр[ейцери] проти теперішніх, з тою тільки різницею, що коли тепер додаток індемнізаційний уважається тимчасовим, то тоді всі додатки будуть звичайними. Друга різниця буде та, що коли тепер довги (разом з довгом індемнізаційним) пожирають $34^3/_4$ кр[ейцери], т[о] є[сть] 59,4 % всіх доходів крайових, тоді пожирати будуть довги лиш $22^1/_3$ кр[ейцери], т[о] є[сть] лиш 39,64 % всіх доходів крайових. Звісна річ, що положення тоді буде трохи корисніше, ніж тепер, але то лиш *дуже трохи*. О значнім збільшенні додатків на видатки крайові і продукційні і по 1898 році не може бути мови, а ті панове, котрі нас віднині вже тим потішають, невелику роблять прислугу нашому самопізнанню і приготовують і краєві, і собі самим гіркі розчарування.

Правда, ті панове опирають свої мрії о «золотій ері» по отрясенні Галичини з тягаря індемнізаційного на тім головно рахунку, що добробит послідніми літами все-таки загалом змагається і що затим доход з 1 цента додатку крайового вже в 1885 році винесе 102 000 з[л.] р[инських], а з часом буде відповідно побільшатися. Що добробит краю змагається, се доказує п. Гавзнер слідуючими цифрами. Вартість грунту в Галичині в послідніх 30 роках піднеслася 2, а декуди і 3 рази проти того, як була перед 30 роками. Правда, додає сам п. Гавзнер, що й довги іпотечні за той час виросли — і то виросли, додамо ми, далеко більше, ніж приріст вартості землі,— але все-таки загальна сума «доб-

Видаток на р. 1898	З[л.] р[инських]	Се чинить додатку[1]
1) Річна рата скарбові державному для сплати позички індемнізац[ійної]	1 625 000	16 кр[ейцерів]
2) Теперішні видатки на цілі крайові (без довгів)	2 400 000	24 кр[ейцери]
3) Теперішні довги враз з 1 мільйон[ом], затягненим на 1884 р., виносять 5 300 000 — від них проценти і амортизація, річно	318 000	$3^1/_4$ кр[ейцера]
4) Нові довги, котрі до того часу треба буде затягнути на рахунок краю в кризах економічних, винесуть щонайменше 3 міл[ьйони], а від них річний % і амортизація	180 000	$1^3/_4$ кр[ейцера]
5) Довг, котрий треба буде затягнути на субвенцію нових залізниць, винесе 1 міл[ьйон], а % і амортизація	60 000	$^2/_3$ кр[ейцера]
6) Довг, котрий треба буде затягнути на переведення комасації і других реформ, винесе 1 мільйон, а % і амортизація	60 000	$^2/_3$ кр[ейцера]
7) Взріст продуктивних видатків крайових в протягу цілих 15 літ повинен винести щонайменше	1 000 000	10 кр[ейцерів]
Видаток 1898 року буде minimum	5 643 000	$56^1/_3$ [крейцера]

[1] Числимо пересічно, що 1 цент додатку крайового приносити буде 100 000 з[л.] р[инських].

ра народного» в землі збільшилася. Ми не знаємо, звідки п. Гавзнер взяв той рахунок, і хоч поважаємо його статистичні відомості, то все-таки якось нам не хочеться вірити, щоб, н[а]пр., на Поділлі *пересічно* вартість землі потроїлася в 30 літах. Так само нічогісінько не відомо нам о тім, щоб коли хто-небудь у нас збирав статистику вартості землі в різних сторонах, так що весь рахунок п. Гавзнера, хто знає, чи не опертий на кількох єдиничних фактах, котрі

в статистиці нічого не доказують. Противно, беручи на увагу такий — оп'ять-таки єдиничний — факт, як продаж 219 моргів лісу за 60 кр[ейцерів], можна би судити, що у нас, бодай в деяких сторонах, вартість землі щонайменше вдесятеро зменшилася...

Дальше наводить п. Гавзнер на доказ поліпшення економічного стану Галичини і той факт, що тепер в касах щадничих і задаткових лежить багато капіталів. Кас щадничих маємо в Галичині 16, і в них зложено около 32 мільйонів з[л.] р[инських], в товариствах задаткових около 8 мільйонів, а в щадницях поштових около 200 000 з[л.] р[инських]. Перед 30 літами не було товариств задаткових, ані щадниць поштових, а в одинокій щадниці львівській було всього 3 500 000 з[л.] р[инських], т[о] є[сть] лиш 12-та часть того, що єсть тепер. Скільки, крім того, капіталів крайових находиться в цінних паперах, в банках і асигнатах касових — сього обчислити годі,— то тільки певно, що і тут є далеко більше, ніж було перед 30 роками.

Не думаючи перечити того, що говорить п. Гавзнер о вартості капіталу в Галичині, ми тільки позволимо собі замітити, що з всього того капіталу край при теперішній уставі не має ані цента доходу. Треба пам'ятати, що сума капіталів промислових і взагалі продуктивних, з котрих край міг би мати якийсь доход, в послідніх 30 літах — після власних слів п. Гавзнера — лиш *дуже маленько* побільшилася і що взагалі зріст непродуктивних капіталів в такім переважно рільничім краї, як Галичина, ледве ще чи значить поліпшення економічного стану краю!

В кінці наводить п. Гавзнер в доказ свого твердження і се, що число судових ліцитацій в послідніх трьох роках зменшилося. Чи значно зменшилося? І яку часть того зменшення треба приписати уставі проти лихви, котра заперла селянам кредит, — а яку знов дійсному поліпшенню відносин економічних, сього п. Гавзнер не каже. Певно, ще досі не дорахувався!..

ДАЛЬШІ ПРОЯВИ «PRACY ORGANICZNEJ»[1]

І. ПРОЕКТ ВИДІЛУ КРАЙОВОГО ДО УСТАВИ О СЛУГАХ І ЗАРІБНИКАХ

«Всяк имеяй да яст, неимущий же да претерпит».

§ 1 и последний уставы Глуповской.

Оскільки ми своїм простим розумом могли виміркувати, то нам здається, що властиво на сей перший і послідній параграф славнозвісної устави, обов'язуючої нині і прісно в городі Глупові, зводиться також і вся бесіда наших вельможних добродіїв о «harmonii społecznej»[2], і всі їх змагання до витворення і укріплення тої гармонії. Хоч і як простим видається той невеличкий параграф, то преці ж він сам становить основу множества других устав, обов'язуючих по світі і у нас,— правда, виражених не так-то вже попросту, «по-глуповськи», прибраних в блискучі, учені слова, але змістом своїм або прямо з нього випливаючих, або виражаючих навіть зовсім то само. Бо пригляньмося тільки ближче тому параграфові, зважмо докладно кожде його слово, а певно, будемо мусили признати, що той «глуповський градоначальник», котрий його скомпонував, був справді геніальним праводавцем, до котрого по части короткості і ясності устави зовсім не доросли наші домашні праводавці. Ми побачимо, що, н[а]пр., весь із 60 довжезних параграфів зложений, виділом крайовим в поті лиця скомпонований «*Проект устави о відношеннях слуг і наймі робітників до сільського господарства*» міститься в тім однім коротенькім параграфі, і міститься навіть ще «з причинком».

Поперед всього ті дві категорії економічні, котрі «глуповський» параграф зовсім ясно і недвозначно дефініює словами «имеяй» і «неимущий», сховані суть в проекті нашого виділу крайового під далеко не так ясними назвами:

---

[1] Органічної праці *(польськ.).— Ред.*

[2] Суспільній гармонії *(польськ.).— Ред.*

«службодатель» і «слуга». Конечно, неясність есть тільки в другій назві, бо щодо першої, то о тім і сумніву бути не може, що тільки «имеяй» може бути службодателем. Але хто есть «слуга»? Глуповський параграф виразно каже, що «неимущий»,— але нашій «ієрархії суспільній» сього замало. «Слугою есть,— каже § 1 нашого проекту,— хто тільки наймався на певний протяг часу *або в певних періодично повторяючихся відступах часу* до сповнювання услуг приватних, не вимагаючих ані вищого, ані фахового образування». До ряду слуг зачисляється затим після сього проекту також: а) помічників при сільськім господарстві, чи то польовім, чи лісовім, обов'язаних повнити службу хоч і не щодня, але певне означене число днів в тижні або місяці; б) робітників, нанимаючихся на час певного роду робіт при господарстві сільськім, н[а]пр., до жнива, сінокосів і т. д. Значиться, не тільки «неимущий» або ті, що, не маючи свого власного господарства, мусять наниматися на довший час у других і працювати для них, але також і «малоимущий», котрим не вистарчає те, що мають, і котрі для поповнення недостач беруть на себе певні роботи в чужім господарстві,— всі вони уважаються «слугами», всі підтягаються під проектовану уставу. А щоб, борони боже, не було в тім взгляді якого недорозуміння, то § 2 того ж проекту ще раз повторяє, що «найомні робітники» — отже, і поденщики — «також підпадають під нинішні приписи».

Вже з того, що ми досі натякнули, можна виміркувати, що наша «ієрархія суспільна» рада би тою уставою зробити невеличкий суспільний «Staatsstreich»[1], рада би убрати двох в одну сорочку, а радше загнуздати двох одним удилом. Адже ж «слуги», так як се слово досі понимається, а зарібники, половинники, гуртівники і т. п. роди людей, поповняючих недостаючі свої економічні ресурси постороннїми заробітками, суть не пустими словами, не абстракційними, ким-небудь самовільно укованими термінами,— але то суть означення двох відмінних економічних категорій, котрих ніяка власть, навіть власть «глупівського градоначальника» не може самовільно змішати в одну купу і прикроїти на одно копито. Ми не перечимо, що нашій «ієрархії суспільній» було би то на руку, коли б їй удалося з «малоимущих» зробити зовсім «неимущих», а бодай одних і других порівняти юридично і порівняних «віддати собі

[1] Державний переворот *(нім.)*.— *Ред.*

самим на поруганіє»,— ми не перечимо, що з осяганням тої цілі запанувала би в краї давно пожадана «гармонія інтересів», бо тоді взагалі були б тільки одні інтереси — службодателів, а ті були б так добре забезпечені, що і найменше їх нарушення було б неможливим. Та тільки, з другого боку, така радикальна зміна в наших відношеннях суспільних, яку мусило б потягнути за собою переведення того проекту, рівнялась би майже цілій соціальній революції, взятій з відворотного боку, а ми знаємо, що соціальні революції не робляться з нині на завтра, не робляться, як каже польська приповідка, «ostro, śmiało i bez przytomności»[1],— але вимагають — ну, та цур їм! Господь знає, чого вони вимагають; ми тільки не раді би, щоб наша «ієрархія суспільна» робила в тім взгляді які-небудь, хоч, може, і поучаючі для потомків, але все ж таки для неї самої дуже небезпечні експерименти!..

Бо погляньмо дальше, що приписують наші праводавці «имущему», а що «неимущему», т[о] є[сть] слузі і зарібникові! Праводавець глупівський каже коротко і ясно: «Всякъ имеяй да яст»; наші ж праводавці з виділу крайового стараються тую грубо матеріальну ціль цілої своєї устави прикрити гарними, хоч не раз досить-таки твердими словами. Що ціль «устави о слугах» ціла міститься в тих словах «да яст», т[о] є[сть] щоб було кому робити для «ієрархії», сповняти без опору її накази,—се не підлягає ніякому сумнівові. Службодатель *має право* сей час при заключенні умови жадати від найнятого, щоб віддав йому книжку службову, і *має право* виразити в ній, під якими условіями умова зістала заключена» (§ 7). Конечно, що книжка остається у службодателя. Коли ж той послідній буде настільки великодушний і не скористає з сього свого права і не впише до службової книжки условія найму слуги, то в такім разі § 22 alin.[2] 3 постановляє, що «коли сього не зроблено, то на случай спору слузі заплачено буде після місцевого звичаю», то значить «ієрархія» заплатить слузі стільки, скільки їй подобається.

Глядім дальше! «Робітник, котрий найнявся до роботи при господарстві сільськім, обов'язаний ставитися до роботи в означенім часі» (§ 13). Але «сам уплив часу, на який заключена була умова службова, не розв'язує ще відносин

[1] Гостро, сміливо і без притомності *(польськ.)*.— *Ред.*
[2] Alinacja, від a linea — пункт, уступ *(лат.)*.— *Ред.*

службових без попереднього вимовлення. Противно, умова мовчки зістає продовжена (§ 29), єслі слуга, найнявшийся на рік, не вимовить служби на 6 неділь перед упливом служби, а найнявшийся на коротший час не вимовить служби на 2 тижні перед упливом служби. В такім разі слуга мусить оставатися, чи хоче, чи не хоче, ще другий рік, а взглядно другий такий протяг часу, на який первісно був нанявся» (§ 14). Хто хоч трохи знає історію вводження кріпацтва в середньовіковій Росії і Польщі, тому мимоволі пригадається при читанні тих параграфів поступування царів російських, котрі іменно такими способами ограничували вільність переходу селян з місця на місце, заким Борис Годунов не прикріпив їх до землі цілковито.

Як бачимо, всі ті параграфи не тільки забезпечують права службодателів, але ще і надають їм такі нові права, за котрих недодержання будуть мусили платити слуги. Чи можна було краще і делікатніше описати і замаскувати постанову глупівську: «Неимущий же да претерпит»? І справді, да претерпить! Се єсть головне його призначення, головна підстава «суспільної гармонії»! «Слуга обов'язаний єсть вступити на службу до того службодателя, у котрого находиться його книжка службова» (§ 7), а що без тої книжки він не може бути прийнятий на жадну іншу службу, бо, «хто приймає слугу без книжки службової, той буде караний так само, як і той, хто приймає слугу, утікшого з служби» (§ 38),— то, очевидно, книжка службова єсть тим путом, котре приковує слугу до одного пана на так довгий час, як довго тому пану сподобається його держати. Книжка службова єсть документом публічним, котрого надуживання підлягає карі кримінальній (§ 45) і, очевидно, має служити підвалиною, на котрій здвигнеться пишна будова «гармонії суспільної». Правда, службодатель може в кождій хвилі і без вимовлення віддалити слугу, скоро признасть його нездатним для служби (§ 30, а), але «слуга котрий навмисно в тій цілі повнив свою службу зле, ліниво або *неохітно*, щоб пан його нагнав з служби, буде *остро укараний і примушений* до належитого сповнювання обов'язків» (§ 35). Отже ж, не тільки буде остро укараний, і то карою грошовою до 5 з[л.] р[инських] чи арештом до 14 днів (§ 56), але надто ще буде *примушений* до належитого повнення служби. О средствах, як буде примушуватися слуг до належитого повнення служби, проект устави не говорить нічого, але ж і не треба! «Ієрархія суспільна» дуже добре знає ті средства

ще від панщиняних часів: кажеться простягнути непокірного слугу на ослоні, один сяде йому на голові, а другий на ногах — і «да претерпит»!

«Службодатель має право коли-небудь, без виявлення причини, переглянути в присутності слуги і ще одного свідка скрині, куфри і всі переховки слуги» (§ 19),— а що під слугами в мисль § 1 і 2 розуміються також зарібники, гуртівники і т. д. і що звичайно більша половина селян остає в таких відношеннях з двором, то очевидна річ, що сей тихенький параграф дає дідичеві або його заступникові беззаглядну власть поліційну над цілим селом, над всім тим, що «слуги» (в широкім, панщизнянім значенні нашого проекту) мають, читають, говорять і думають. «Имеяй» може «ясти» зовсім супокійно.

Зато як же старанно, з якою вітцівською дбалістю очеркнув «проект» обов'язки «слуги»! Слуга обов'язаний сповняти *охітно* і *докладно*, після наказу службодателя, не тільки ті услуги, до котрих виразно найнявся, але також і всякі інші услуги, які, звичайно, на слуг вкладаються. Самовільне усування від роботи уповажнює службодателя не тільки віддалити слугу з служби (§ 30,а), але також наймити на його кошт кого іншого «до виконання тої роботи» (§ 16) — ну, і, як ми бачили, примусити слугу «оружієм і дрекольми» (§ 35). «Слуга не може ухилюватися від роботи в дні свят скасованих, ані в свята не його віроісповідання». Ба, що більше! «Навіть в неділі і свята урочисті свого віроісповідання повинен слуга виповнювати звичайні роботи домові, а також такі надзвичайні, котрих без небезпеченства відложити не можна» (§ 16). А за весь той послух «службодатель має право заборонити слузі принимання відвідин чи то від кого-небудь взагалі, чи від певних означених осіб» (§ 17), отже, також від родичів і свояків, если б такі відвідини були панові не на руку. А слуга, розуміється, «да претерпит»!

II. РЕГУЛЯМІН БАНКУ КРАЙОВОГО

Gdy facetów sprytnych garść nieliczna
Krwawym ludu groszem się wzbogaca,
To się zowie: «praca organiczna»!
Tak jest, panie, organiczna praca![1]

З варшавського часопису «Kolce».*

Банк крайовий, дотований 1 мільйоном з[л.] р[инських] позичених грошей, ввійшов в життя з початком сього року, так що «регулямін», о котрім ми хотіли б на закінчення наших статей о «pracy organicznej» кілька слів сказати, виконується вже на практиці від цвітня сього року. Регулямін той випрацюваний виділом крайовим на підставі сеймом ухваленого (в минувшім році) статуту для банку крайового, хоч, як побачимо дальше, не всюди держиться строго приписів того статуту. В деяких, і то, по нашій думці, дуже важних, точках виділ крайовий узнав за відповідне відступити від постанов статуту і надати дирекції і раді завідуючій банку більші компетенції, аніж се зробив сейм.

О статуті банку крайового була вже в «Ділі» сього року (чч. 59—62)* обширна бесіда, і хоч тоді ще годі було добре розаналізувати всі точки і консеквенції його постанов, то преці піднесено там з достаточним натиском, що селяни великого хосна з того банку надіятися не можуть, тим більше, що навіть іпотечних (не то вже коротко реченцевих) позичок безпосередньо самі не будуть могли в тім банку затягати, але до затягання позички потрібне буде посередництво повіту і громади. Але в тій статті, котра скінчилася звісткою о отворенні відділу банкового банку крайового, не можна було предвидіти і обговорити тої евентуальності, що *відділ іпотечний* того ж банку не буде отворений і донині і що до кінця сього року або й ще далі о порятунку з банку крайового для нікого взагалі, крім «sprytnych facetów»[2], не буде й мови. Правда, вже в програмі п. Вротновського, о котрім говорилось і в нашій статті, було неясно натякнено, що, емітуючи свої папери, банк крайовий не буде міг числити на уділ *ширшої публіки* і для того, ховаючи в кишеню всякі платонічні цілі, для котрих нібито есть заложе-

[1] Коли невеличка жменька спритних типів
Збагачується кривавим грошем люду,
Це називається «органічна праця»!
Так, пане, органічна праця! *(польськ.).— Ред.*

[2] Спритних типів *(польськ.).— Ред.*

ний, піде рука об руку з прочими нашими банками, а властиво, при своїй малосильності піде до них на службу. Нині вже можемо поділитися з читателями радісною новиною, що се несміле пророкування п. Вротновського сталося ділом і що, замість отворювання власного відділу іпотечного «для рятування рільництва крайового», банк пішов простішою і дешевшою дорогою, бо з своїх грошей дав 300 000 з[л.] р[инських] в депозит шляхетському Товариству кредитовому земському, і то з правдивим пожертвуванням власних і крайових інтересів всього на 3 %, між тим, коли край від тих самих грошей мусить платити 5 %! Такою дорогою, запомагаючи і без того багате Товариство кредитове земське, банк крайовий, певно, найборше причиниться до «podniesienia dobrobytu krajowego»[1] через підрепарування фінансів деяких збанкрутованих дідичів. Але де ж то поділися, чому так швидко забулися торішні гарячі крики тих самих дідичів проти «darowizny i jałmużny z funduszów krajowych dla chłopów»[2]. Та ба, се тільки квітки, а, дасть бог дочекати, прийдуть і ягідки! «To się zowie: praca organiczna»![3]

Ми згадали попереду, що виділ крайовий в регуляміні банку крайового узнав відповідним відступити де в чім від статуту. Головно і принципіально важним видається нам те відступлення, що коли § 3 статуту дозволяв банкові крайовому набувати і продавати тільки власні листи заставні і облігації крайові, то § 76 регуляміну уповажнює дирекцію «набувати також інші цінні папери, єсли, уділивши на них задаток, мусить при недоповненні зобов'язань довжника приступити до їх продажі». Розуміється, тут слідують зараз урочисті запевнення, що банк крайовий при таких трансакціях не сміє потерпіти ніякої шкоди,— але ми віддавна вже привикли до подібної полови і не дамо на ню зловитися. Скомбінувавши сю постанову з попереду наведеним фактом локації крайового капіталу в Товаристві кредитовім земськім, ми дуже легко дійдемо до відгадки, яка була властива причина того розширення компетенції дирекції банку крайового. Що тут виділ крайовий не мав на оці селян, ані взагалі дрібних довжників, а тільки шляхту, се річ певна.

---

[1] Піднесення крайового добробуту *(польськ.)*.— *Ред.*

[2] Дари і милостині з крайових фондів для селян *(польськ.)*.— *Ред.*

[3] Це називається органічна праця *(польськ.)*.— *Ред.*

А який же інтерес може мати шляхта, єсли її цінні папери набуде банк крайовий? Інтерес простий: *гарантія цілого краю забезпечує ті папери від цілковитої депреціації, т[о] в[сть] забезпечить шляхту від цілковитого банкротства!* Значиться, «dobrobyt krajowy» піднесеться тільки таким способом, коли довги шляхетські сплатить хлоп! «To jest, panie, organiczna praca!».

Вже того, що досі сказано, вистало би для яркого схарактеризування інтенцій нашої «предержащої власті автономічної» при операціях банку крайового. Ми не хочемо нудити читателів наших спеціальним розбором цілого, дуже скомплікованого діловодства банку, але на закінчення сеї статті ми хочемо з того регуляміну вийняти ілюстрацію до розтрубленої на всі вітри фрази о *дешевім і приступнім кредиті*, котрого нібито має достарчати банк крайовий. Розуміється, ми держатись будемо і тут тої самої методи, як при критиці «позичкових кас повітових»,і поставимось на становищі заможного селянина, котрий хотів би затягнути в банку крайовім позичку, припустім в кваті 500 з[л.] р[инських].

Процедура затягнення позички іпотечної в банку крайовім буде слідуюча:

1. Убігаючийся о позичку подає подання до дирекції, в котрім повинен виразити: ім'я і прізвище своє, а також місце замешкання; високість жаданої позички і також час, в якім він думає її сплатити; докладний опис іпотеки, а також іпотечного першенства при екзекуції жаданої позички; вираження категорії листів, в яких хотів би, щоби позичка була йому виплачена; і в кінці вартість предкладаної на іпотеку недвижимості (Регуляміну § 20).

2. До того подання треба долучити:

а) найновіший витяг іпотечний;

б) аркушики індивідуальні з урядовим посвідченням о зайшовших змінах посідання;

в) викази з найновішого поміру катастрального;

г) посвідчення дотичащого ц[ісарсько]-к[оролівського] уряду податкового о уплаті податків і додатків;

д) поліси асекураційні для виказання, на яку квоту убезпечені суть будинки від вогню;

е) подробний опис дібр і будинків;

ж) інші викази і докази, з котрих можна би виміркувати чи то вартість дібр, представлених на іпотеку, чи то високість і якість доходів (§ 24).

Задержимося поки що на тих двох точках і почислім, скільки так більше-менше може коштувати належите за осмотрення і уладження самого подання о позичку іпотечну.

Ad 1) За написання просьби адвокатові 1 з[л.] р[инський], за її легалізацію (в мисль § 34 регул[яміну]) 1 з[л.] р[инський], разом за просьбу 2 з[л.] р[инських].

Ad 2) Стемпель на витяг іпотечний 1 з[л.] р[инський], стемпель і такса за аркушок індивідуальний разом 2 з[л.] р[инських]; стемпель на посвідчення уряду податкового 50 кр[ейцерів]; кошти подробного описання дібр і будинків при свідках і таксаторах нехай лиш 3 з[л.] р[инських], а легалізація 1 з[л.] р[инський]; на виходження всіх тих документів щонайменше 3 дні часу, значить 3 з[л.] р[инських]. Разом вийде кошт подання, заосмотреного у всі потрібні документи, мірно числячи — 12 з[л.] р[инських] 50 к[рейцерів].

3. Дирекція банку, діставши таке подання, передає його з всіма документами правному дорадникові банку для перегляду, чи представлена іпотека може бути підставою позички. Дорадник правний виготовляє о цілім поданні реферат (§ 30) і

4 — предкладає його дирекції банку враз з всіма документами і з своєю опінією. Дирекція на засіданні пересмотрює всі папери і рішає, чи уділити позичку на представлену іпотеку, чи ні; також означує дирекція після своєї уподоби вартість представленої на іпотеку недвижності, і тільки тая дирекцією означена вартість становить підставу, після котрої вимірюється квота позички (половина вартості іпотеки). Тая ухвала дирекції мусить бути в цілій основі виписана на рефераті позичковім і ствердженa підписами всіх членів дирекції (§ 31).

5. Відтак реферат позичковий з резолюцією дирекції іде в руки бухгалтерії банкової, котра укладає план амортизації і означує високість піврічних рат (§ 32).

6. На підставі запавшої ухвали дирекції компетуючий о позичку дістає промесу позичкову, в котрій будуть докладно означені условія, під якими позичка може бути йому видана і в котрій заразом будуть подані взірці скрипту довжного, подання іпотечного, уступства першенства іпотечного, повномочія і других документів. Промеса містить також реченець, до котрого позичаючий повинен виповнити всі поставлені йому условія, з тим застережен-

ням, що по упливі означеного реченця промеса тратить свою силу (§ 32).

7. Компетент повинен поперед всього виставити скрипт довжний (§ 33) у формі акту нотаріального (§ 34), в котрім виражено буде признання суми довжної, умовлених процентів і додатку на кошти адміністраційні, обов'язок сплачення довгу з процентами і коштами в означенім часі півріччими ратами згори, обов'язок оплачування процентів проволоки за неуплачені рати і процентів за всякі з сторони банку за довжника пороблені видатки, обов'язок асекурування домів на певну, дирекцією означену суму, піддання довжника безпосередній екзекуції за скрипт довжний і т. д. Взагалі має бути в скрипті довжнім виражено 12 різних зобов'язань довжника (§ 33).

8. Крім скрипту довжного, мусить довжник долучити подання іпотечне, уступство першенства іпотечного на річ банку і повномочіє тому ж банкові на случай переводження всяких, іпотеки тикаючих, трансакцій в його імені.

Обчислимо знов, скільки мусить видати наш довжник на виповнення условій, означених в промесі позичковій.

Ad 7) Нотареві за написання і легалізування скрипту довжного щонайменше 2 з[л.] р[инських] 50 кр[ейцерів], стемпель на скрипт довжний на 500 з[л.] р[инських] 2 з[л.] р[инських] 50 кр[ейцерів],— разом 5 з[л.] р[инських].

Ad 8) На вироблення і нотаріальну легалізацію означених тут трьох документів щонайменше 3 з[л.] р[инських]. Разом з виходженням і виклопотанням документів і підписів виповнення условій, вложених на нього промесою, коштувати буде minimum 10 з[л.] р[инських].

9) Подання, в котрім будущий довжник виказує, що доповнив условій промеси, передає дирекція знов правному дорадникові, котрий пересмотрює предложені докази, а найшовши все в порядку, списує реляцію на рефераті позичковім, в який спосіб довжник виповнив поставлені йому условія, а також в якій позиції і в якім порядку забезпечена зістала вірительність банку.

10) Дорадник правний предкладає всі папери з своєю реляцією дирекції, котра на засіданні ухвалює видати позичку. Ухвала дирекції мусить бути виписана на рефераті позичковім (§ 37).

11) Дирекція завідомляє будущого довжника о своїй ухвалі щодо виплачення позички листами заставними.

Заразом долучає дирекція взірець квиту, котрий довжник має виставити на взяту позичку.

12) Довжник мусить виставлений після того взірця квит легалізувати нотаріально, за що знов кошт 1 з[л.] р[инський].

13) З тим квитом довжник удається до бюра банку крайового.

14) Квит той переходить перед виплатою ще до рук правного дорадника банку, котрий розсмотрює, чи належито він виставлений.

15) По тім пересмотрі довжник мусить згори уплатити в касі:

а) проценти від позиченої суми за час від дня виплати позички аж до дня, в котрім буде платна перша рата амортизаційна, враз з відповідним додатком адміністраційним;

б) кошти виготовлення листів заставних, числячи по 50 кр[ейцерів] за один лист з купонами;

в) зворот вартості купону від виданих йому листів заставних від дня виготовлення тих листів до дня піднесення позички;

г) кошти інтабуляції позички.

По виплаченні тих належностей виплачена йому буде позичка в листах заставних враз з аркушами купоновими.

16) За ті листи заставні може довжник чи то в касі банку крайового, чи в якім-небудь другім банку підняти готівку, причім вартість листів заставних обчислена буде після біжучого курсу.

Се єсть 16 стацій в тій мартирології нашого господаря, котрому прийде в голову охота зарятуватися позичкою 500-гульденовою з банку крайового. Погляньмо тепер на мартирологію його кишені!

Кошти подання (1 і 2) винесуть	12 з[л.] р[инських]		50 кр[ейцерів]	
Виповнення условій промеси позичкової (7 і 8)	10	»	—	»
Квит і його легалізація (12)	1	»	50	»
День ходу за квитом	1	»	—	»
Їзда до Львова і пробування щонайменше два дні для піднесення позички	3	»	—	»
Кошт виготовлення 5 листів заставних	2	»	50	»
Зворот вартості купону	—	»	50	»
Кошти інтабуляції позички	1	»	50	»
Разом кошт затягнення позички	32 з[л.] р[инських]		50 кр[ейцерів]	

32 з[л.] р[инських] 50 кр[ейцерів] щонайменше буде коштувати само затягнення позички! Сума тая виносить, як бачимо, 6½ % цілої позички, а коли дочислимо до неї 5 % (т[о] є[сть] 25 з[л.] р[инських]), котрі довжник, крім того, буде мусив уплатити першого року, то побачимо, що той захвалюваний «дешевий» кредит в банку крайовім виносить в першім році 11½ %! Що і в слідуючих роках він винесе, певно, більше, ніж приобіцяних на папері 5%, за се ручить нам тота непроглядна маса формальностей, котра густою хмарою окружає всі діяння банкові. А коли зважимо, що навіть 4 % довг іпотечний для наших дрібних господарств в більшості случаїв був би ще затяжкий, то аж тоді зможемо належито оцінити ті великі і патріотичні змагання наших панів до піднесення добробуту крайового при помочі банку. А коли, з другого боку, бачимо, що головному директорові п. Вротновському (котрий за тих кілька місяців здужав блискучо заманіфестувати своє magnam finansicae rei ignorantiam[1]) згори визначується платню 8000 з[л.] р[инських] і ще, крім того, 2000 з[л.] р[инських] особистого додатку — то тоді аж сокрушені серцем, викликнемо разом з польським сатириком:

To się zowie: «praca organiczna!»
Tak jest, panie! Organiczna praca!

[1] Велике неуцтво у фінансовій справі (*лат.*).— *Ред.*

РЕОРГАНІЗАЦІЯ БАНКУ КРАЙОВОГО

I

Читателям нашим готові вже надоїсти наші вічні бесіди о тій інституції, з котрої ми згори не ворожимо для нашого народу великої користі. Бо і справді, коли так, то пощо ж тратити час і папір на критику різних проектів і реформ тої інституції? Пощо зацікавлювати до неї людей, пощо розголошувати її? На такі питання ми мусимо відповісти, що всі грошові інституції — річ дуже ховзка, що основателі банку крайового самі трублять о нім на всі чотири вітри і стараються приманити всіх і вся користати з його добродійств, а заразом голосять перед світом, що се має бути інституція могуча, з широкою, мало що не цивілізаційною задачею — піднести весь край і всі його верстви суспільні з економічного упадку, витворити підстави «здорового кредиту», виемансипувати нас з-під панування чужого капіталу, відродити наш промисел, нашу торгівлю і т. д.

В виду того ми уважаємо подвійним обов'язком неупередженої і непідкупленої руської журналістики пильно звертати увагу цілого загалу на кождий крок наших противників, а особливо на їх експерименти і господарювання грошові. З одного боку, ходить тут о то, щоб остерегти наших людей перед надмірною довірливістю до польських грошових інституцій і охоронити їх перед можливими стратами, а з другого боку — о критичне розсвічення ділань польських хоч би з того взгляду, що преці ж банк крайовий заложений зістав на крайові, хоч і позичені, гроші і що за цілість його фондів, удачу (а властиво невдачу) його операцій ручить цілий край! Не забуваймо ніколи, що маємо діло з інституцією, котра в разі доброго поводження і відповідного до потреб крайових уладження могла би багато

хосна принести нашій суспільності — хоч і не так багато, як о тім трублять поляки,— але котра в разі свого упадку — особливо коли би той упадок наступив по коротшім або довшім «розцвіті» інтересів банкових — може зіпхнути край наш в бездонну пропасть, може довести нас на край економічної руїни і на довгі десятки літ віддати нас безвихідно в неволю чужим капіталам і чужій експлуатації.

Правда, о цілковитій емансипації з-під зверхності чужих капіталів нам поки що й думати годі. Адже і сам банк крайовий заснований на чужі гроші. Але все ж таки не одному лиху міг би він зарадити, коли б провадився як треба. Поперед всього, однако ж, він *не повинен шкодити* нашому економічному розвоєві, до чого ухвала сеймова, запевнююча його операціям гарантію цілого краю, дає йому неограничену майже можність. З того погляду нам треба дивитися на його діяльність і не залишати ніякої случайності для виказування її добрих і злих сторін. З того погляду виходячи, подали ми в передпосліднім ч[ислі] «Діла» статтю польської часописі «Zgoda»* о іменованні третього директора того банку, п. Альфреда Згурського*, і досить неприхильний суд тої газетки о особі нового директора і о тій партії, до котрої він належить. Бо коли і єсть се *почасти* правдою, що в ділах політичних і громадських іде не о особи, але о факти і системи, то все ж таки єсть се тільки почасти правдою, котра, особливо в ділах грошових і банкових, дуже легко може статись і цілковитою неправдою. Бо, преці, факти випливають з ділання осіб, а найліпша система, найліпший план, найкращий регулямін не поможе нічого, коли виконуючі його люди суть нездібні або безхарактерні.

Як пригадують собі читателі, автор статті в «Zgod-і» підніс, що п. Згурський хоч був досі через 9 літ директором Зв'язку товариств задаткових, все ж таки не проявив досі ніякої ширшої фінансової спосібності, не висказав основних поглядів на економічні відносини краю і на його потреби. Противно, п. Згурський належав до партії досить здискредитованої (т[ак] зв[аних] «мамелюків»*) і до «тихої конфратерніі», управляючої ділами того товариства, а ідучої рука об руку з жидами і інституціями, визискуючими люд. Був він також директором «Związku», до котрого належало чимало товариств кредитових і задаткових, будьто заложених і заряджуваних жидами, будьто працюючими

жидівською методою і для жидівської користі[1]. Для того-то автор статті в «Zgod-i» закінчив свою бесіду про п. Згурського тим, що його або не треба було допускати до диригування ділами такої інституції, як банк крайовий, або він повинен би для успокоєння опінії публічної прилюдно відречися всякої спільності з жидами, щоби край міг мати яку-таку певність, що і тая інституція не попадеться в руки жидівські.

Конечно, п. Згурський, прочитавши таку статтю, мусив собі подумати: треба вам відречення, добре! Відречення нічого не коштує і до нічого не обов'язує! І ось «Gazeta Narodowa» з дня 25 падолиста опублікувала статтю, писану чи то самим д-ром Згурським, чи ким-небудь за його інспірацією і містячу, побіч «Плану реорганізації банку крайового», виробленого, очевидно, д-ром Згурським, також його *формальне* відречення від жидівства і всіх діл його. Єсть то документ дуже цікавий, тим цікавіший, що служить яко інтродукція до «Плану», в котрім тим самим іно що прогнаним жидам отвирається наростіж двері до уділу в справах банку крайового. Ми наводимо той цікавий документ яко причинок до історії нашого банку крайового і до історії «превратностей человеческих».

«Наше міщанство *народове* (чи єсть ще й яке *антинародове* міщанство?) слабе і нерозвите, наше купецтво *народове* придавлене заледве в повиттю, промисел більший має доперва народитись, а всі обороти торгові і кредитові держить у нас могуча верства людності семітської, чужої нам по походженню, релігії і по змаганням суспільним (а «bracia Mojżeszowego wyznania»[2] де поділися?), котрій також служать існуючі інституції кредитові свідомо чи несвідомо, хіба з маленьким винятком. Так, отже, банки і міщанство, котрі за границею показують завсіди певний більше-менше доброчинний вплив — *доброчинний навіть тоді, коли їх обороти виходять на шкоду певних, упосліджених верств людності*, — у нас, противно, служать тільки елементам чужоїдним, годують п'явок, руйнуючих наш добробит. Заграничне міщанство, втискаючися у всі нори суспільного

[1] «Związek» видає свою часопись під тим самим титулом, а також на підставі зведеного в ній матеріалу видавав п. Згурський від 1873 року «Roczniki» статистичні, науково не маючі майже жодної вартості.

[2] Брати Мойсеєвої віри *(польськ.)*.— *Ред.*

тіла, відіграло ролю оживляючу й з'єднуючу,— а *у нас жидівство, захопивши в свої руки всі обороти суспільні, відіграло ролю руйнуючу і експлуатуючу*, причинилося головно до розбиття і роздроблення наших відносин економічних».

Уступ той містить відречення від жидівства в дуже досадній формі. «Наслідувати жидівські організації кредитові при таких обставинах значило би тільки допомагати злому; в такім разі інституція тая важна і велика, замість статися ліком і знарядом визволення, сталась би в конечній консеквенції тільки знарядом ще більшого розстрою і підданства». Так завіряє нас автор статті в «Gaz[ecie] Nar[odowej]» о інтенціях д-ра Згурського, і ми, розуміється, раді тому вірити і будемо вірити аж доти, доки не переконаємося, чи се справді щирі слова і чи діла д-ра Згурського ідуть з ними в парі.

Але в повищім уступі єсть ще одно дуже цікаве місце, характеризуюче д-ра Згурського яко «мамелюка». Він думає, що на заході Європи вплив оборотів грошових єсть навіть тоді доброчинний, коли виходить на шкоду «певним, упосліджeним верствам суспільним». То певно, що, н[а]пр., такі крахи біржеві остаточно суть також доброчинні,— але для кого? Очевидно, тільки для тих «sprytnych facetów», котрі при них з шкодою тисячів отуманених «дудків» збагачуються. Отже ж доброчинні з становища «facetów», отже ж і д-р Згурський, захвалюючи тую доброчинність, стоїть, очевидно, на тім становищі. Але чи доброчинні із становища «дудків», котрі не раз після такої доброчинності тисячами ідуть на жебри, а сотнями мруть з голоду або кінчать самоубійством? Цікава річ, кого-то д-р Згурський, пересаджуючи свої погляди і на нашу землю, зачислить до тих «певних, упосліджeних верств суспільних», на котрі має спливати доброчинність (in minus[1]) нашого банку крайового? Ми в виду того могли б бажати тільки, «да мимо идет от нас чаша сия»...

II

Як зорганізувати кредит селянський? Чи можлива річ по таких сумних досвідах, яких ми досі аж надто багато маємо, по премногих ліцитаціях селянських госпо-

[1] Найменшою мірою *(лат.)*.— *Ред.*

дарств за довги грошові, по страшеннім розвою лихви жидівської і банкової, щоб наших селян уважати спосібними для кредиту? «Sind wir noch creditfähig oder sind wir nur bewucherungsfähig?»[1]

На те питання стараються відповісти всі люди, котрі занімаються справою піддвигнення селян. Жаль тільки, що з сторони наших братів поляків ми досі не чули ані одного проекту, котрий би щиро стояв на основі відносин нашого селянства, котрий би розумів, що для наших селян всякий кредит грошовий навіть при найкорисніших условіях есть завсіди щонайменше небезпечний, а дуже часто може статися і прямо убивчим. Звісно-бо, що у наших, ба у всіх европейських селян ведеться т[ак] зв[ане] «Naturwirtschaft»[2], а всякий кредит грошовий есть для них немов гостем з іншого світу, з світу «господарки грошової». Перескочити з господарки натуральної до господарки грошової без зламання карку для нашого дрібного сільського господаря майже неможливо. Для того-то всякий грошовий кредит для селян, ба і всякі грошові побори від них (як податки і т. д. в *грошах*) суть злом, може, і конечним при теперішнім устрої капіталістичнім, але все-таки шкідливим для їх економічного розвою.

Для доброї пам'яті не завадить тут пригадати, що наш незабутній Володимир Барвінський у своїх статтях у «Ділі» при случайності дебат сеймових над основанням банку крайового і в своїх приватних розмовах ще з давнішого часу висказував гадку о конечності заложення у нас закладів кредитових *натуральних*, котрі би кредитували селянам зерном, худобою, знаряддями господарськими і т. д. Була се думка дуже глибока і практична. Пок[ійний] Барвінський немов угадав, що тая думка в той сам час вводилася в життя в Північній Америці, де повстали і досі широко розвилися товариства кредитові натуральні, звані *елеваторами*. Тепер такі товариства заводяться і в Росії.

Ми уважали конечним згадати о тім для порівняння думок і планів чоловіка, щиро думаючого о піднесенні селянства, з планами людей, хоч і маючих до того средства в руках, але виходячих з інших поглядів і служачих іншим богам. Ми показали вже в попереднім розділі нашої статті,

---

[1] Чи ми ще кредитоспроможні, чи ми лише здатні до лихви? (*нім.*).— *Ред.*

[2] Натуральне господарство (*нім.*).— *Ред.*

як задивляється п. Згурський на наше селянство і на операції грошові: операції ті суть, по його поглядові, добрі самі собою, навіть в такім разі, єслі приносять шкоду, ба і руїну «деяким упосліженим верствам людності». Значиться, не ходить тут о піднесення тих іменно упосліджених верств, але о побільшення операцій, роблених на їх шкірі. До того іменно змагає і план реорганізації банку крайового, видуманий п. Згурським.

П[ан] Згурський єсть, як звісно, директором Зв'язку товариств задаткових і кредитових, котрих в Галичині маємо около півтораста, з різними (часом навіть лихварськими) статутами. Отже ж п-у Згурському іде о то, щоби з декотрих із тих товариств поробити філії банку крайового. Таких філій мало би бути 18 під назвою «*банків людових*». Селяни могли би позичати гроші на іпотеку в банку крайовім тільки при посередництві тих банків людових, і то не інакше, як *ставшися вперед їх членами*. Правда, що те добродійство значило б для селян підвищення стопи процентової (точка II), бо, крім процентів і коштів адміністрації, припадаючих банкові крайовому, селяни мусили б банкам людовим платити ще 1 % більше *за поруку*. З тих процентів поручних утвориться колись — єслі їх до того часу не розкрадуть — великий фонд поручний, котрий вже сам собою буде благодать, але котрого ті, що на нього складалися, і понюхати не дістануть (точ[ніше] II, alin. 2 і 3). Поручне, однако ж, навіть в такім разі ніколи знесене не буде, бо се, преці, для селян мусить бути дуже велика потіха — знати, що в повітовім банку людовім лежить великий капітал, але не для них!

Але що ж зробиться з тим «великим фондом поручним»? Половина його буде відписана на власність банку крайового, а друга — на власність банків людових. Значиться, банк крайовий буде від великих посідателів брати іпотечних процентів 4½ %, а від селян при посередництві банків людових 5½ %. Нехай платять «деякі упосліджені верстви людності»!

Крім посередництва в позичках іпотечних, банки людові будуть видавати селянам (NB[1]: тільки своїм членам!) позички менші, на короткий реченець,— запевно, на такий самий процент і в таких самих условіях, як теперішні това-

---

[1] Nota bene — добре запам'ятайте *(лат.)*.— *Ред.*

риства задаткові. Крім того, будуть при них також щадниці.

Банк крайовий в разі одобрення сього плану буде, отже:

1) банком центральним для 18 банків людових повітових, котрими обійме і «оплодотворить» цілий край;

2) банком іпотечним, ведучим діла іпотечні більшої посілості безпосередньо, а посілості селянської і маломіщанської тільки за порукою тих банків людових, так що листи заставні, видавані на позички селянські і маломіщанські, будуть мати гарантію не тільки іпотеки спеціальної (т[о] е[сть] тих грунтів і господарств, на котрі були виставлені), але надто ще і гарантію поруки дотичного банку людового.

Як бачимо, п. Згурський, а заразом і пани основателі банку крайового справді не уважають наших селян creditfähig[1]. І справедливо, бо грошовий кредит для селян ніколи добрий не буде. А преці ж ті панове помимо всіх своїх запевнень не можуть вирватися з зачарованого круга того кредиту грошового. Вони думають, що коли замість 6 % кажуть платити селянам 5½ %, то вже зробили їм велике добродійство. Так само думають вони, що коли запевнять нас під присягою, що відрікаються від жидівства і всіх діл його, а в своїх планах організаційних полишать всі способи і крючки жидівські, то ми вже і повіримо їх запевненням. Ні, панове! «Не жиди завоювали нашу суспільність,— сказав давненько вже один славний жид,— але наша суспільність сама зжидуватіла, жидівство ввійшло в нашу кров!»

Але у п. Згурського жидівство сидить і в його плані реорганізації банку крайового. Бо точка IX того плану говорить: «Существуючі товариства задаткові, що пробувають в містах повітових, можуть перемінитися в банки людові. Інші товариства задаткові і заробкові можуть або вступати до банків людових, або заховати свою відрубність і безпосередньо входити в зносини з банком крайовим». А позаяк ми знаємо, що велика часть тих товариств есть прямо жидівська, а друга часть господарює незгірше від жидів, то й бачимо, що відречення п. Згурського від

---

[1] Кредитоспроможний (здатний сплачувати кредит) *(нім.)*.— *Ред.*

жидівства було не більше, як фразою, до нічого не обов'язуючою.

Яка буде користь з банку крайового при такій організації, яку виложив п. Згурський в своїм плані, се не тяжко вгадати наперед. Коли-бо вже тепер при іменуванні дирекції одного банку крайового було стільки клопотів в виборі людей, то що ж то буде тоді, коли дирекція того банку буде мати (після точки V) далеко труднішу задачу—іменувати дирекції для всіх 18-ти банків людових! Скільки-то «sprytnych facetów» ввійде в тую цілий край основуючу павутину в ролі павуків! А що і без жидів тут не обійдеться, се також можна знати наперед. Многі, котрі нині чахнуть в канцеляріях або уганяються по всіх кутах, вигукуючи патріотичні фрази, підуть тоді «уловляти вселенную» і «оплодотворяти» своїми операціями «деякі упосліджені верстви людності». Qui vivra, verra[1].

[1] Хто житиме, той побачить *(лат.)*.— *Ред.*

БОРБА О ПОБИРАННЯ ПОДАТКІВ В ГРОМАДАХ

Як звісно, власті адміністраційні неправно накинули нашим громадським властям побирання податків, що наражує контрибуентів на часті шкоди, бо війти або марнують зібрані за податок гроші, або повіряють їх побір писарям, котрі беруть від кождої книжечки по 10 кр[ейцерів] за побір, або побирають далеко більше, ніж приписано, або не вписують того, що взяли, зачислюють екзекутного більше, ніж належиться, і т. д. Справа тая була вже раз перед трибуналом державним, котрий рішив д[ня] 14 марта 1883, ч[исло] 577, що в мисль обов'язуючих законів громада не може бути присилувана до стягання податків, але що се належить до староства. Опираючися на тім, рада громадська місточка Рудки ухвалила не стягати податків. Присутній на засіданні тої ради представитель правительства засистував, однако ж, виконання тої ухвали. Коли справа розголосилася по газетах, староство рудецьке освідчило публічно, що воно не думає заперечувати легальних підстав тої ухвали і не зносить її, а тільки систує на якийсь час її виконання. Розуміється, що се на одно виходить, бо ухвала правосильна, а не виконана єсть то само, що ухвала знесена. Рада громадська Рудок рішила затим подати рекурс до намісництва і рівночасно завізвати зверхність громадську, щоб сей час заперестала стягати податки і донесла староству, нехай виделегує ц[ісарсько]-к[оролівського] урядника, щоб відібрав з уряду громадського табелі податкові. Як скінчиться тая боротьба о побирання податків — не знати. Тим часом «Dz[iennik] Pol[ski]» доносить факт, свідчачий, що тая боротьба принімає ширші розміри. Бо ото в одній місцевості злодії вкрали касу громадську і забрали 350 з[л.] р[инських] зібраних податків. Коли

околишні громади о тім дізналися, а заразом почули, що, властиво, зверхність громадська не єсть обов'язана стягати податки, так сей час 5 громад освідчило старосту, що відтепер податків стягати не будуть. Староство, однако ж, показалося тугим, вислало до громад післанців карних і присилувало їх стягати податки. Одна з тих громад подала вже рекурс до намісництва, за нею, здається, підуть і другі. Се єсть дотеперішній стан тої цікавої в своїм роді боротьби.

ПРОЕКТ 200 000 ПОЗИЧКИ БРОДАМ

В Бродах відбувається тепер — по засеквеструванні через Австро-угорський банк доходів міських — гаряча борба між масою міщан а жидівською клікою, котра дотепер там самовільно господарювала і довела місто до руїни. Дня 26 падолиста рада громадська ухвалила взяти в Крайовім банку нову позичку в квоті 200 000 з[л.] р[инських]. Ціль тої позички есть тая, щоби видобути з клопоту тих приватних довжників громади, за котрих залеглості Австро-угорський банк держить тепер в секвестрі всі доходи міста, а дальше, щоби вирятувати з клопоту п[ана] М. Лязаруса, директора Іпотечного банку і властителя обшару двірського в Бродах, котрий поручив за позичку міську 105 000 з[лотих] р[инських] в Іпотечнім банку. Против тої ухвали внесло кількадесят жителів міста Бродів з послом Іосифом Симоном протест до виділу ради повітової. Основу того протесту подала «Gazeta Narodowa», і ми наведемо її в скороченні, щоби нашим читателям дати взірець жидівської господарки по наших містах.

Протестуючі підносять, що референтом проекту нової 200 000-ної позички в раді міській був адвокат д-р Орнштайн, котрий есть також приватним адвокатом М. Лязаруса. Той Орнштайн продав місту в користь Лязаруса *право пропінації*, котре навіть не було власністю Лязаруса. Щоби дістати для себе за тую фікційну свою власність заплату, Лязарус затягнув в Іпотечнім банку (котрого есть директором) для міста Бродів позичку і заручив за місто. (Попросту яко директор банку взяв собі 105 000 з[л.] р[инських] з нього для себе титулом продажі місту права пропінації). Протестуючі против ухвали нової позички закидають, що д-р Орнштайн, яко лично інтересований, не повинен був бути

не то референтом в раді громадській, але навіть бути присутнім [в] засіданні ради. Рівно ж були на засіданні ради і голосували тії радні, котрі суть довжниками громади, бо громада поручила за них в Австро-угорськім банку. Їм, отже, йде о те, щоби новою позичкою з крайового банку місто їх довги покрило, бо інакше їм самим грозила би екзекуція. Всі інтересовані радні уживали всякої можливої пресії на других радних, щоби перевести ухвалу нової позички. Представляли, що правительство желає, а виділ крайовий просто жадає того! (Делегат виділу крайового п[ан] Михальчевський дався ужити за средство до агітації за позичкою.) Щоби неохочі не здекомплектували раду, секретар громади Мор замкнув залу нарад на ключ і сховав його до кишені.

Дальше в протесті представлено на підставі рахунків міських, що дохід з оплат від гарячих напоїв есть тепер менший, ніж давніше, хоч давніше оплати були о половину менші від горілки, а три рази менші від пива і меду. А се діється для того, бо оскільки побільшуються оплати в Бродах, остільки збільшується дохід з пропінації в Старих Бродах, зараз за містом, належачої до швагра д-ра Орнштайна. Дешевші напої дістаються звідтам дорогою контрабанди до міста. Не диво, що інтрата пропінації Орнштайнового швагра тепер наросла вдвоє. Тепер же д-р Орнштайн, синдик і радний міста, адвокат Лязаруса і швагер пропінатора в Старих Бродах, патронує нову позичку, а яко джерело її уморення показує дальше підвищення в місті оплат від напоїв! Головним мотивом старання о нову позичку есть порука п[ана] Лязаруса за позичку 105 000 з[л.] р[инських] в Іпотечнім банку, котру він взяв собі титулом продажі місту права пропінації. Тепер о титул того права пропінації ведеться процес, котрий п[ан] Лязарус може програти. Йому, отже, йде о те, щоби якнайскорше місто сплатило Іпотечному банкові поручену ним позичку,— а тоді вже буде йому з процесом легша справа.

Підписані на протесті суть противні ширеному поглядові через агітаторів Лязаруса—Каллира, будьто би треба було чимскорше Бродам затягнути нову позичку, щоби позбутися чимскорше секвестру, бо се «встид для міста». По думці протестуючих, секвестр компрометує тільки дотеперішніх господарів громадських, що довели колись багате місто до такого упадку. Під взглядом фінансовим секвестр есть для міста дуже корисний, бо показалося, що різні непо-

трібні видатки, котрі тепер секвестр ухилив, чотири рази були більші, ніж кошти секвестрації, і єслі би теперішній стан був удержаний, то місто без нової позички видобулося б помалу з довгів, єслі би рівночасно знайшовся хтось, що совісно натис би на довжників громади і зневолив п[ана] Лязаруса приняти совісні условія в справі пропінаційній.

Представлений в протесті стан діла єсть, як вже ми вище казали, яскравою ілюстрацією жидівської господарки по наших містах. Ми цікаві, як скінчиться тая справа, чи рада повітова знесе ухвалу ради міської, чи ні, а від того буде залежати подвигнення міста Бродів. При тім случаї також покажеться, чи господарка жидів по наших містах вже на всякі евентуальності забезпечена, чи, може, суспільність наша ще має силу і волю закладати своє veto[1] і вести якусь контролю.

[1] Заборона *(лат.)*.— *Ред.*

«L'EXTORSION DES NEDOIMKAS»[1]

Таким дивоглядним терміном великоруський сатирик Щедрін старався дати західноєвропейській громаді поняття о тім, що в Росії називається «взимание недоимок», а у нас — «екзекуція залягаючих податків». І справді, ціла історія тої адміністраційної установи в нашім краї далеко краще надається під назву «L'extorsion», аніж під яку-небудь іншу. По поводу свіжого розпорядження міністерства фінансів з дня 28 вересня 1883, тикаючого тої самої справи, розпорядження, о котрім ми мимоходом, хоч і недокладно, згадували при случаї розбору першого числа «Niedziel-i»* (в статті «Польська шляхта іде в народ»), а о котрім ми нині бажали би сказати дещо докладніше, ми гадаємо, що не завадить нагадати читателям «Діла» цілу історію тої установи в нашім краї в послідні десятиліття.

Що давніше у нас залягаючі податки стягано при помочі сильної асистенції військової — се єсть факт історичний і загальнопризнаний. А що контрибуент, неуплачуючий податків, повинен був поносити також кошти їх стягання, т[о] є[сть] именно видатки уряду на тую асистенцію військову, то і пішло з того джерела т[ак] зв[ане] «екзекутне». За наших днів таке старосвітське екзекування залеглостей податкових вийшло вже з моди і, мабуть, в послідніх десяти літах ніде навіть не лучалося.

Зато тим ближча єсть нашій пам'яті і нашому серцю інша типова фігура — *екзекутора податкового з його «філюрою»*, чи як її люди звали, *«фуярою»*. Щороку, а опісля, коли «времена чоловіком сократишася», то і щокварталу

[1] Здирство недоїмок (російсько-франц. гра слів: вымогательство недоимок).— *Ред.*

з кождого повітового міста виїздило п'ять або шість того роду потентатів (звичайно людей збанкрутованих матеріально і морально, без постійного заняття, а ждучих тільки з місяця на місяць на подібну оказію) на села для «уловления вселенной». Кождий з них мав приділених собі кілька і кільканадцять сіл, в которих залягали податки не то з найближчого кварталу, але не раз і з кількох літ. Уряд податковий давав їм виказ залеглостей кождої громади і власть неограничену секвеструвати і «грабити» для стягнення тих залеглостей. Повномочія їх були великі, отвічальність майже ніяка — тож не диво, що за приїздом такого екзекутора в цілім селі робився величезний переполох, люди ховали, що мали ціннішого, виганяли худобу в ліс, а дуже часто і самі забиралися з дому з всею родиною, лишаючи заперту хату самотою. Екзекутор заїздив до війта, де зараз предкладано йому «со страхом і трепетом» табелю і дневник податковий, не забуваючи і о їді та напитках, і то найліпших, яких тільки можна було в селі дістати. Покріпивши сили, екзекутор брав з собою війта, присяжних, десятників і яка тільки була дробніша власть у селі, лаштували драбинястий віз і рушали в процесію в село від хати до хати «за грабежом». Хто, переляканий надходячими «силами супостата» (утерта назва колективна тої цілої кавалькади була «драпіжники»), сей час каявся і складав всі залягаючі податки — той знаходив помилування в очах грізного екзекутора і платив йому «за труд» в міру залеглості і гумору екзекутора 10, 20 до 50 кр[ейцерів] «екзекутного»; але хто не міг того зробити, тому забирали все, що далося забрати: за залеглість, виносячу 1 з[л.] р[инський], брали речей і знарядь господарських на 10 з[л.] р[инських] вартості; за залеглість в кілька або кільканадцять з[л.] р[инських] тягнули зі стайні худобину або і дві. Правда, коли хто «знався на речі» і, відкликавши екзекутора набік, поговорив з ним «добре слово» і уткнув в руку гульдена або і менше (як до гумору екзекутора), того «сила супостата» оставляла в спокої; залеглість його оставалася і наростала; екзекуторові се нічого не шкодило, він рад був, що такий «масний кусник» лишиться йому на другий раз яко джерело подвійного доходу. Де застали хату пусту і заперту, там виламували двері і грабили безпощадно; дуже часто навіть десятники, видячи, що нема що грабити, впадали в справедливий гнів і робили в пустій хаті всякі невинні жарти: лупали двері, валили піч, товкли вікна і т. д.

Перейшовши так ціле село вдовж і впоперек, екзекутор натащив на війтове подвір'я пару возів всякої фанти і всяких знаряддів, з чого опісля більша часть без найменшої для скарбу користі пропадала або навіть продавана була безсовісними війтами за півдарма,— стягнув для скарбу кількадесят з[л.] р[инських] залеглості і стягнув також друге стільки або і ще більше до власної кишені. Що його то обходило, що по його виїзді село виглядало, немов по нім перейшла татарська орда, і що його похід для добробиту народу робив не раз вп'ятеро більше шкоди, ніж приносив доходу для скарбу державного? Він своє зробив — і з чистою совістю спішив робити то саме в другім селі.

Довго тривали такі благодатні для екзекуторів порядки, поки в кінці голосною луною не залунали і в часописях крайових, і навіть у віденській раді державній. Правда, тії посли, що в Відні дали голос руйнованим селам і розкрили цілому світові на пострах екзекуторські надужиття, не могли подати їх цілого, цифрового образу, а тільки деякі драстичні факти. Жаль, що такого повного образу взагалі ніхто не подасть і не буде міг подати,— історія культури галицької збагатилась би о одну темну карту! Досить того, що міністерство фінансів бачилось спонуканим заради тому значно ограничити право і компетенцію екзекуторів податкових. Поперед всього віднято збанкрутованим індивідумам і проблематичним екзистенціям привілей бути екзекуторами, а зато креовано при кождім уряді податковім посаду «секвестратора податкового». По-друге, заборонено такому секвестраторові побирати «екзекутне» по громадах прямо до своєї кишені і в довільній кількості, а по-третє, установлено для удержання тих екзекуторів побирати щокварталу від тих податників, котрі не заплатили залежності за попередній квартал, екзекутне в квоті по 5 кр[ейцерів] від гульдена. Екзекутне те побирав не секвестратор, але власть, котрій поручений був побір податків у громаді; воно сталося свого роду постійною дачкою; вписувалося в окремій рубриці в табелі податковій, квитувалося податникам у книжках податкових і склалося разом з іншими податками в касі податковій. На пенсію для секвестраторів ішла тільки невеличка часть стягненої таким способом суми екзекутного, проча часть становила доход — і то немалий, особливо в нашій Галичині — скарбу державного. Бо ж, преці, тим способом, без законодательної процедури, а via

facti[1], скарб державний наложив на податників, і то звичайно найбідніших, новий податок, виносячий квартально 5 %, а цілорічно — 20 % цілого податку.

Але сього ще, мабуть, було не досить. Теперішній міністр фінансів д-р Дунаєвський, пройнятий великою думою ввести рівновагу до бюджету австрійського і усунути щорічний дефіцит, углядів для осягнення тої цілі одну, зовсім, впрочім, не нову дорогу — натискати шрубу податкову, доки тільки буде можна. Очевидна річ, що при такій політиці фінансовій погляд його упав і на рубрику доходів скарбових з «екзекутного». Теоретичне управлення того доходу мусило видатись йому так сильною підставою, що на ній він задумав оперти значно більший доход. І от минувшого року восени являється міністеріальне розпорядження о екзекуції податків, котре становить унікат у своїм роді і котре, хоч було злегка освічене минувшого року в «Ділі», все-таки заслугує тут на ближчий огляд. Поперед всього те розпорядження ввело один новий звичай, вельми характеристичний для міністра-«родака», — «упімнення». Залягаючих податників з початком нового кварталу упоминається по-батьківськи, по добру, щоб заплатили залеглість. Einfach und rührend[2]. За те «упімнення» треба, однак, платити, і то взглядно грубо платити. Бо, після міністеріального розпорядження, податник, котрому нині доручено карту упоминаючу і котрий зараз же нині складає залеглість, платить, крім 2 кр[ейцерів] за доручення карти, ще 5 кр[ейцерів] екзекутного. Тих 5 кр[ейцерів] платить він на случай несплачення залеглості слідуючого дня і дальше щодень, через 14 днів. Він не платить на місці, але вони йому рахуються. Коли податник складає свою залеглість по упливі 14 днів, то насамперед відчисляється йому «екзекутне» в сумі, як бачимо, 5 × 14 = 70 кр[ейцерів]. Припустім же, що податник той есть халупником і платить тільки податок домовий (перед реформою з додатками разом на рік 1 з[л.] р[инський] 64 кр[ейцери] і пару крейцерів грунтового за огородець — разом 2 з[л.] р[инських] річно. На один квартал йому випадає 50 кр[ейцерів], і коли по кождім кварталі він (звичайно залягаючий з своїм податком) заплатить, крім залеглості, що 14-дневе «екзекутне», то побачимо, що в однім році він заплатить скарбові

[1] Шляхом факту *(лат.)*.— *Ред.*
[2] Просто і зворушливо *(нім.)*.— *Ред.*

2 з[л.] р[инських] податків з додатками і 4 × 70 = 2 з[л.] р[инських] 80 кр[ейцерів] екзекутного. Екзекутне, отже, винесе в тім случаї 140 % цілого податку!

Сього ще не досить. Коли податник по 14 днях не сплатить своєї залеглості, приходить секвестрація на його движимості. Процедура тут така: движимості описують, таксують, переносять у місце урядове, відтак оголошують (в теорії в урядовій часописі) термін ліцитації і ліцитують. Кошти тої процедури поносить податник, з суми, узисканої при ліцитації, обтягаються насамперед ті кошти, відтак «екзекутне», а в кінці аж залягаючі податки. Коли узисканої при ліцитації суми замало до покриття того всього, починається процедура da capo[1]. Розпорядження міністеріальне нормувало кошти тої процедури дуже деталічно: за ошацування речей — 10 кр[ейцерів], за перенесення — 10 кр[ейцерів], за трикратне анонсування — по 40 кр[ейцерів], за кошти ліцитації — 10 кр[ейцерів], разом — 1 з[л.] р[инський] 50 кр[ейцерів]. Але погляньмо, як буде виглядати той припис в приложенні до нашого халупника, платячого річне 2 з[л.] р[инських] всього податку з додатками, коли йому при нещасливім році прийшлось би чотири рази до року перебувати таку процедуру! Коли б навіть найшлося в його хаті і оборі настільки подвижного добра, щоб вистарчило чотириразове переведення сеї процедури, то по упливі року він заплатив би: 2 з[л.] р[инських] податків + 2 з[л.] р[инських] 80 кр[ейцерів] за упімнення + + 4 × 1 з[л.] р[инський] 50 кр[ейцерів] = 6 з[л.] р[инських] за секвестрації і ліцитації, разом — 10 з[л.] р[инських] 80 кр[ейцерів]. То значиться, що в тім, найгіршім случаю (котрих може, проте, бути дуже багато) екзекуція залягаючого податку виносила би 440 % всього податку, була би майже півп'ята раза більша, ніж весь податок.

Очевидна річ, що таке розпорядження міністеріальне, так безвзглядне і руйнуюче, особливо для бідніших податників, визвало в цілім краї великий зойк, котрий голосною луною відбився аж в торішнім сеймі крайовім. Виступлено тут навіть у засаді проти побирання «екзекутного», там, де нема ніякої екзекуції, і вислухано в відповіді на той закид цікавої і в своїм роді єдиної інтерпретації правительственного комісара, що іменно ті упоминаючі картки, за котрі халупник заплатить 14 % всього свого податку,

[1] Від початку (*італ.*).— *Ред.*

суть «*моральною екзекуцією*». На те відповідь, що за моральну екзекуцію повинно платитися не таке грубо реальне, але також моральне екзекутне! В результаті, однако ж, правительство обіцяло «подумати» над зарадженням тої «недогодності». Думало рік, а за той час стягало податки після повищого розпорядження екзекуційного.

Аж ось дня 28 вересня 1883 р. видало міністерство скарбу до ч. 24 266 нове розпорядження, а на його підставі зарядила львівська цісарсько-королівська дирекція скарбу в справах екзекуційних, що слідує:

«При стяганні біжучої належитості в податках грунтовім і домово-класовім від тих контрибуентів, котрих біжуча належитість річна в тих податках (без додатків) у цілості не перевищує 5 з[л.] р[инських], поступування екзекуційне в 2 і 3-ім кварталі ограничити на екзекуційне упімнення, хоч би екзекована належитість податкова і не була сплачена. Крім екзекуційного упімнення, дальші средства екзекуційні, а особливо секвестрування движимостей, мають бути *тільки два рази до року* перепроваджувані, а то: в цілі стягнення податку, припадаючого за перші три квартали,— в послідній кварталі того самого року, а за четвертий квартал — в місяці лютім слідуючого року. Коли б, отже, контрибуент *тої категорії* припадаючі на р. 1883 податки до кінця року не сплатив, то средства примусові мають бути предприняті зараз у першім кварталі 1884 року; натомість для стягнення належитостей за 1884 рік средства ті, а особливо секвестрація движимостей, мають бути за три перші квартали предприняті аж у четвертім кварталі 1884 р. Яко належитість екзекуційну за припімнення екзекуційне належить від залягаючих з податками контрибуентів, а не платячих більше як 5 з[л.] р[инських] податків державних без додатків стягати не більше, як 10 кр[ейцерів]; отже, коли б такий контрибуент по дорученню йому карти упоминаючої залегліть податкову зараз першого дня зложив, буде мусив зложити тільки 5 кр[ейцерів] належності екзекуційної; єсли не зложить першого дня аж до 14-го, заплатить разом тільки 10 кр[ейцерів]».

Це єсть те нове улегшення, о котрім говорить «Niedziela», що воно незначне і ліпше єсть людям платити податки точно і на нього не спускатися. Погляньмо, як виглядає на ділі те улегшення!

Поперед всього піднести треба, що до податників, котрі платять податків державних більше, як 5 з[л.] р[инських],

те улегшення зовсім не відноситься і що вони і дальше будуть трактовані після торішнього розпорядження екзекуційного.

Але гляньмо на нашого халупника і почислім, оскільки нове розпорядження облегшить його долю! Поперед всього секвестрації відбуваються два рази до року замість чотирьох разів — се значить улегшення о 3 з[л.] р[инських]; дальше належитість за упімнення виносити буде 4 × 10 = = 40 кр[ейцерів] в році. Отже ж, халупник, платячий всього податку з додатками річно 2 з[л.] р[инських] і залягаючий правильно з кождою ратою квартальною аж до секвестрації, заплатить у році 2 з[л.] р[инських] +40 кр[ейцерів екзекутного + 3 з[л.] р[инських] коштів двох секвестрацій, разом 5 з[л.] р[инських] 40 кр[ейцерів]. Отже ж, всі кошти екзекуційні винесуть тепер уже не 440 %, але тільки 170 % річно.

Що нове розпорядження міністеріальне і видане на його підставі розпорядження львівської дирекції скарбової містять у собі справді значне полегшення долі найбідніших і з кождою ратою податковою залягаючих податників, о тім не буде сумніватися ніхто, хто порівняє собі вищенаведені процентові цифри. Але, з другого боку, чи і річний податок до податків державних титулом екзекуції, а виносячий 170 % цілого податку, причиниться значно до добробиту і економічного піднесення найбідніших верств нашої людності, чи, може, противно — се, здається, також не єсть так надто велика загадка економічна, на котру трудно було б відповісти. Ми, розуміється, не сміємо тут дальше нічого говорити, але закінчимо своє оповідання словами найбільшої часті наших податників: «Дай, боже, витримати!»

ГАЛИЦЬКІ РУСИНИ

ПЛАН СТАТТІ

Частина I. [Загальний] статистичний образ:
a) Що таке статистика? Конскрипції;
b) Скільки нас є? (Число русинів, їх зріст від 1772, критика цифр, темпо того зросту);
c) Поділ після полу і віку;
d) Села і міста, їх зріст і значення;
e) Заняття: хліборобство, ремесла, наймити;
f) Опис краю, заселенного русинами, границя між польським і руським народом, її цофання на Схід.

Частина II. Освіта:
a) Школи людові, їх історія і розвій, фреквенція;
b) Статистика грамотності;
c) Школи середні і число в них русинів;
d) Університети;
e) Учителі-русини;
f) Духовенство (статистика парафій, духовні семінарії, релігійний фонд, дотація, епархії);
g) Книжки шкільні, читальні.

Частина III. Здоров'я, слабість, смерть:
a) Статистика вродин;
b) Статистика хороб;
c) Шпиталі, лікарні, аптеки;
d) Смертність (по літам, по заняттям);
e) Пошесті і зарази;
f) Гігієна хати, страва, одіж;
g) Голодні роки.

Частина IV. Моральність:
a) Діти нешлюбні;
b) Статистика кримінальна;
c) П'янство і тверезість.
Частина V. Земля:
a) Райони господарські;
b) Хати і двори, дрібна і велика власність;
c) Ліси і пасовиська;
d) Ліцитації, поділи, обдовження;
e) Повені, гради, посухи, неврожаї;
f) Комасація і проекти.

КАТАСТРОФА БАНКУ СЕЛЯНСЬКОГО

I

Новий 1884 рік розпочався для нашої Галичини великою фінансовою тривогою: банк рустикальний захитався на своїх підставах; курс його листів заставних почав нагло падати; в касі банковій показалась недостача готівки на біжучі виплати; невеличкі позички з інших банків не могли бракові зарадити і в одній хвилі розпливалися, мов роса на сонці; чиєсь вороняче горло пробовкнуло зловіще слово «ліквідація» — і от посипались на ту тему довгі статті в часописах, розбираючі різні евентуальності надходячої катастрофи.

Банк рустикальний, заложений первісно русинами під проводом пок[ійного] митрополита Литвиновича, по якімсь часі перейшов у польські руки і здобув собі в послідніх роках свого существования дуже сумну славу «закладу до обдирання хлопських шкір». Прилюдна опінія послідніми роками ненастанно і невтомимо боролася з тим банком. Всі ми тямимо страшні факти його надужить, уложені в петиції і відчитані в сеймі крайовім 1882 року, ту потрясаючу хоч дрібну частину з великого образу мартирології руського селянина. Не менше драстичні факти підносили і інші часописі, напр[иклад], «Strażnica» і «Sztandar»* в обширній дописі з Дрогобича о превеликих стратах, які понесли селяни, затягнувші позички в тім банку. Не диво затим, що на вість о наближаючімся упадку само чувство справедливості будило радість в кождім чоловіку, котрий бажає нашим селянам здорового економічного розвою. І коли пронеслась по краю вість, що маршалок крайовий, д-р Зиблікевич в Відні почав пактувати з компетентними сферами взглядом інтервенції банку крайового в інтересі упадаючого банку селянського для запобіження його ліквідації, то сей час

рада повітова рудецька подала петицію до виділу крайового, просячи, щоб ані банк крайовий, ані евентуально край не вдавалися в справи тої лихварської інституції, але робили своє діло, хоч помалу, та зато начистоту.

Кождий, хто хоч трохи знає історію банку селянського, котрого діяльність кредитова серед нашого селянства найліпше може бути порівняна з нападом і опустошенням орди татарської, мусить признати щиру інтенцію рудецької ради повітової. Але, приглянувшися ближче теперішньому станові інтересів того банку, оскільки вони з перегляду книг банкових можуть бути пізнані, кождий побачить, що діло се не так легке, як зразу думав д-р Зиблікевич, що о інтервенції так слабої інституції, як банк крайовий, для рятування грубо зарваного банку селянського наразі, здається, і мови бути не може, але, з другого боку, сам упадок банку селянського і його ліквідація може для нашого краю і для нашого селянства статися страшною катастрофою, ледве чи не більшою, ніж була ціла його дотеперішня діяльність. Щоб се порозуміти, досить буде застановитися над слідуючими обставинами.

Після статутів, кождий затягаючий позичку в банку селянськім мусив статися його членом. Між обов'язками кождого члена банку головне місце занімає обов'язок ручити цілим своїм маєтком за всі зобов'язання банку аж до 5-тиразової високості затягненої позички. То значить, що хто затягнув в банку позичку 100 з[л.] р[инських], той згори міг мати надію, що в разі банкового краху його можуть потягнути на 500 з[л.] р[инських]. Отже ж то таких членів має банк селянський в теперішню пору около 50 000, так що *упадок банку селянського значив би для нашого краю рівночасно упадок 50 000 сільських і маломіських господарств.* Бо ж не забуваймо, що вже тепер, при досить побіжних і недокладних обрахунках, сума непокритих залеглостей банкових, навіть коли би всі довжники поспла-чували банкові свої довги, виносила би звиш *півтора мільйона;* дальше і то, що інтереси банку почасти навіть з конечності, випливаючої з натури його діловодства, суть *дуже запутані* і скомпліковані, так що ліквідація потяглась би кілька або й кільканадцять літ, була би получена з величезними коштами, — очевидно, зі стратою тих самих нещасливих членів — селян. А щоб довжники сплатили так напруго банкові свої довги, о тім натепер і бесіди нема, особливо коли зважимо торішній неурожай, загальний еко-

номічний застій Галичини і суму довгу, виносячу на тих 50 000 членів звиш 5 600 000 з[л.] р[инських].

Зважиєши все те, ми приходимо до дуже сумного погляду на справи того банку і всього нашого селянства. Коли не удасться властям крайовим і правительству (котре, прецінь, мало той банк під опікою, так що всі операції банкові робилися в присутності правительственного комісара і за урядовою порукою) відвернути грозячу бурю, то нам здається, що разом з упадком банку селянського на край наш спаде один з найтяжчих ударів, яких ми тільки зазнали досі.

II

В попереднім числі подали ми короткий загальний погляд на цілу справу банку селянського; нині прийде нам застановитись подробніше над теперішнім станом згаданого банку, над значенням катастрофи, котра йому, а передовсім його довжникам — селянам — грозить, та над евентуальною «акцією рятунковою».

Вже-то наші дорогі «panowie bracia»[1], як се ми вже не раз, не десять піднесли, ніколи не заїкнуться, єслі лучається яка-небудь нагода бризнути, чим лише можна, русинам в очі, та ще тим поспішніше, чим глибше «kraj»[2] в болото втягнуть, — тим поспішніше (хоч би і зовсім без намислу, щоби лиш з позором правди), чим легше здається їм звалити з себе всю вину на других. Однако ж се зовсім не спиняє, як досі, всюди всіма силами пхатись, все і всюди «w imię narodowej sprawy»[3] русинів випихати. «Що, ми революціонери? То се вони «wrogie żywioły»[4], *вони* революціонери!! На суд з ними, на розп'яття! Що, банк рустикальний падає? Звиш 40 000 хлопам, солідарністю поруки з долею-недолею банку зв'язаним, грозить руїна?! Та ба, або ми тому що винні? Се вони, русини, *всьому* винні! Вони сей банк заложили; ми, «bracia», правда, *упхались* і видерли його вже перед кількома літами русинам, але се зовсім не за про себе, для свого зиску — ми лиш раді були «уря-

---

[1] Панове брати *(польськ.)*.— *Ред.*
[2] Край *(польськ.)*.— *Ред.*
[3] В ім'я народної справи *(польськ.)*.— *Ред.*
[4] Ворожі стихії *(польськ.)*.— *Ред.*

тувати» задовжених хлопів перед руйнуючими їх святоюрцями»* ... З... чільністю, гідною гіршої справи, голоситься нині те во всеуслишання краю!

Правда, *властиві* заложителі банку уміли були зискати для сеї справи також кількох русинів, котрі були їм наразі потрібні для легшого вловлення в наставлені сіті селян,— правда се. Але не менше правда і то, що русини ті були народовим панам сіллю в оці та що нині, хіба крім кількох руських слів на купонах листів довжних рустикального банку, і сліду нічого руського при тім банку нема, що банк сей вже віддавна треба уважати інституцією виключно жидівсько-народовою. На чолі її стоять нині польські кавалери фінансові: кн[язь] Яблоновський, бар[он] Ромашкан, д-р Збишевський і др., а spiritus movens[1] всіх махінацій та операцій сього банку був здавна і есть донині «brat mojżeszowego wyznania»[2], д-р Фрід. Ще просимо собі пригадати відзиви деяких польських послів та деяких органів опінії «народової», коли в сеймі прилюдно піднеслись деякі операції сього банку з довжниками. «Банк,— сказав тоді один польський граф (не знаємо вже, котрий, хоч се однако),— нічо не винен», значить, мусить дерти, і добре має, що дре,— «але винен сам ледащо chłopek[3], бо не уміє бути точним, не сплачує точно рат, але волить прспити гроші,— бо не хочеться йому робити!»

Прочитаймо лише послідні числа краківського «Czasu» та і відзиви деяких інших газет польських на вість о катастрофі, грозячій банкові рустикальному. «З банком не есть ще так зле»,— писав недавно «Czas»; «рада повітова в Рудках най не мішається, коли письма не знає»,— писав недовго потім. Поминаємо на тепер звісну вже в часті акцію банку крайового, але підносим, що славнозвісний з швайгельдових афер* Лендербанк (горячо попираний «Czas-ом») сей час поспішив на поміч загроженому банкові з сумою около 400 000 з[л.] р[инських]. Вже то часом дуже вигідно покритись всякими взглядами на «кредит крайовий», на потребу «рятування» і т. п. А коли «Łączność»* і «Strażnica» вже *перед місяцями* енергічно домагались інтервенції правительства, а навіть ц[ісарсько]-к[оролівської] прокураторії в справи згаданого банку, то *всі* «поважні» органи опін ї

[1] Дух руху *(лат.)*.— *Ред.*
[2] Брат Мойсеєвого віросповідання *(польськ.)*. — *Ред.*
[3] Мужичок *(польськ.)*.— *Ред.*

народової, як закляті, мовчали, а на біржі віденській до послідньої хвилі штучно піддержувався курс паперів його на 100 а навіть 101 з[л.] р[инський]!! П[ан] комісар правительства, гофрат Карасинський, щойно позавчора переконався, що ситуація грізна, то постарався о установлення з уряду заступника інтересів *властителів* паперів банку (адвоката д-ра І. Чайковського). Властителів! Бо довжники-селяни не мають правного средства своєї оборони! Для характеристики теперішнього положення рустикального банку треба і се піднести, що курс 6 %-них паперів зараз в першій половині січня упав був з 100—101 (за 100) на 63; потім на вість, що правительство хоче помочи банкові, піднісся був на 83, а в послідніх трьох днях злетів на 41 з[л.] р[инський]. Такий спад був можливий, хоч правительство мало неограничене право контролі через свого спеціального комісара, а подумавши, що такий спад може евентуально (напр., на 5 мільйонів номінальної вартості) значити кругло 2½ міл[йона] з[л.] р[инських], зможемо оцінити, яке довір'я має біржа до контрольованого правительственним комісаром *балансу* банку і його *активів*.

Баланс! Ми згадали баланс банку. Пригляньмося поодиноким важнішим позиціям «*активів*» (з р. 1882):

1 і 2) Готівки	155 551,23	з[л.]	р[инських]
3) Позички іпотечні	6 646 057,15	»	»
5) Ефекти	28 712,25	»	»
8) » фонду емеритури	86 379,47	»	»
9) Реальність у Львові	147 925,06	»	»
13 і 14) Відсотки залеглі	1 478 373,76	»	»
16) «Сальда різн[их] рахунк[ів]»	1 373 836,70	»	»

Ударяють нас великі суми поз[иций] 3, 13, 14 і 16. При загальній сумі активів 11 126 994,63 зникають прочі позиції.

Поз[иція] 3, т[о] є[сть] позички іпотечні, виносить кругло 6½міл[ьйона] з[л.] р[инських], а просимо не забувати, що маємо тут діла з банком селянським. Число *всіх* довжників банку, т[о] є[сть] і сих, котрі вже сплатили довг, виносить мало що менше 47-и тисяч; сплатило 10 252, лишається кругло 36 000 задовжених у банку селян. Поділім загальну суму нестягнених позичок, то припаде на одного довжника-*селянина* пересічно 1900 з[л.] р[инських]!! Хто знає хоч трохи життя-буття нашого селянства, сей вже з того побіжного рахунку побачить зовсім ясно, що забезпечення іпо-

течне суми 1900 з[л.] р[инських], котра щонайменше втроє переходить пересічно вартість цілого селянського господарства враз з полем і з хатою, есть дуже а дуже проблематичне, що, отже, і тих 6 646 057,15 іпотечних позичок репрезентують на ділі дуже проблематичну вартість А зважимо ще, що інші, реальніші кредитні інституції (от, напр., тов[ариство] кредит[ове] земське, гал[ицький] банк іпотечний) в *мисль своїх статутів* не можуть давати затягаючому довг більше, як до $^1/_4$, $^1/_3$, а вже дуже много до ½ ціни сеї недвижимості (землі чи камениці), на котрій позичка має бути заіпотекована. Бо ж, преці, треба увзглядднити випадок, що довжник не платить рат, що реченці пролонгуються, треба увзглядднити всякі кошти, напр екзекуції, а тоді зрозуміємо осторожність кредитних інституцій. Впадає дальше в очі, що сі позички *селянського* банку прозвані «іпотечними» під час, коли папери сього банку, хоч і мали сей дивний привілей, що в урядовім листку курсовім віденської біржі нотувались під рубрикою листів «заставних», були і суть на ділі листами «довжними», листи заставні *всі* забезпечені на реальнім маєтку довжника — довжні ж означають лише, що властитель паперу єсть на таку а таку суму вірителем банку. Зважмо ще при тім, що реальності, на котрі банк давав позички (в 72 повітах Галичини, а 8 Буковини) не мали, а многі з них і досі ще не мають іменно своїх «іпотек», т[о] є[сть] книг грунтових. Тим часом сі панове, котрі під оком ц[ісарсько]-к[оролівського] правит[ельственного] комісара вложили поміж «активи» величезну суму 6½ міл[ьйона], зовсім позабули сказати, скільки в тій сумі єсть позичок, дійсно заіпотекованих; дальше — не знати, чи всі ті заіпотековані позички стоять на першім місці, т[о] є[сть], чи в разі ліцитації претензія банку має першенство, та і сього не знати, чи всі позички брали від банку дійсні, а не номінальні або мнимі властителі. Зовсім нам, проте, не дивно, що тепер, коли катастрофа за плечима, ніхто — ні правительство, ні сам банк, ні банк крайовий, ані банк іпотечний (коли бралися на завізвання правительства «рятувати» загрожене заведення кредитове) — не знали, та і досі, помимо що старались докладно провідати і мали до всіх книг банкових приступ, навіть в приближенні не знають, який, властиво, випав би евентуальний дефіцит. Зразу говорено, що дефіцит винесе найбільше ½ міл[ьйона], нині говорять о 1½ міл[ьйонах], а все ще нічого напевно не знати!! Пригадаймо

собі ще, що *селянський* банк не міг навіть всюди мати докладні інформації о вартості реальностей довжників, що зразу, щоби не відстрашувати селян, не роблено при даванні позичок много трудностей та не наглено зі сплатою рат, числячи собі за те грубі «відсотки проволоки» (о тім пізніше); а не забуваймо, що кошти адміністрації селянського банку вже задля великого числа довжників та *філій* по повітах мусили бути величезні; впрочім, панове директори і всякі чиновники, як знаємо, не щадили для себе «діет» та гонорарів. Наслідки всього того віддавна вже проявлялись: коли приходило до ліцитацій, показувалось, що ніхто не хотів купувати перетяжених понад вартість селянських грунтів і мусив сам банк купувати. Лучалося, що селянин, котрому «удалось» затягнути в банку більшу позичку, сам опускав своє газдівство, а о віддаванні і о проценті ані не думав. В Купновичах, Рудецького повіту, лежить споро грунту, *власності* банку, пусткою! Банк дер, але не раз в більшій часті дер для чиновників, з кривдою самого заведення і властителів його паперів. Поки можна було, латались кінці, платилась «дивіденда», підтримувався штучно високий курс паперів, а п[ан] д-р *Фрід вже давно переніс своє недвижиме майно на свою родину!*

Але ідім дальше. Ефектів мав банк всього (з кінцем 1882 р.) 28 712,25 з[л.] р[инських]. Справедливо питається «Gaz[eta] Krak[owska]»*, що супроти сього значать в пасивах: фонд резервовий — 392 557 з[л.] р[инських] і осібна резерва — 115 470 з[л.] р[инських]? Де була та резерва? В тих 28 712 з[л.] р[инських] ефектів чи в 155 551 з[л.] р[инському] готівки? Показується, що обі резерви були фіктивні, т[о] є[сть] їх на ділі не було, що банк резерви уживав до операцій; тож не дивно, що, коли стало круто, стратили панове директори голову, бо не стало ані готівки, ані резерви! І все се під оком ц[ісарсько]-к[оролівського] правительственного комісара. Кажуть ще, що деякі панове директори уживали фондів банку до операцій на біржі віденській; єслі був зиск, то фонди не збільшались, але зиск ішов до кишені п[анів] директорів; а була страта, то вписувалась на конто банку! А все се під оком ц[ісарсько]-к[оролівського] прав[ительственного] комісара. З фактами сими, як і з тим, що тепер в біді п. намісник горячо зайнявся справою банку, не стоїть, правдоподібно, зовсім в зв'язку «кузиновство» п[ана] бар[она] Ромашкана з деякими високопоставленими лицями.

Ідім дальше. Ефекти фонду емеритури — 86 379,47 з[л.] р[инських]. Фонд сей був локований в держ[авній] ренті паперовій, в листах банку іпотеч[ного], в листах тов[ариства] кред[итового] земського. Бачимо, що п[ани] урядники банку *добре знали, як* локувати собі фонд емеритальний; добре знали, наскільки певні папери їх власного банку!.. Дальше. Залеглі відсотки — 1 478 373,76 з[л.] р[инських]. Єслі вже сума позичок показується дуже проблематичною, то що ж доперва сказати о залеглих *відсотках!* Пригадуємо, що відсотки сі так, як і *рати* довгу, залягали *літами* цілими. Банк терпів, щоби нових довжників зискати, та і для того, що ліцитованого ніхто не купував; зате числив собі банк в мисль статутів дуже значні %-ти проволоки. В активах бесіда взагалі о відсотках (залеглих), тож годі знати, скільки в них відсоток властивих, а скільки фіктивних відсоток т[ак] зв[аної] проволоки. Бо ж єслі довг не мав забезпечення, то вже відсотки, та ще залеглі, а вже передовсім вп'ятеро-вдесятеро побільшені відсотки, *проволоки* — можемо якнайсміліше назвати зовсім фіктивною позицією активів! А фактичного резерву при всім тім ні сліду! Слава і таки слава ц[ісарсько]-к[оролівському] правительственному комісарові! Як може, накінець, фігурувати в активах дивоглядна і величезна сума 1 373 836,70 з[л.] р[инських] яко «сальдо різних рахунків», — се позістає досі тайною п[анів] директорів і ц[ісарсько]-к[оролівського] правит[ельственного] комісара. Яка фактична вартість сеї позиції, сього, правдоподібно, і сам п[ан] д-р Фрід при найліпшій волі не зміг би пояснити. В таких позиціях криються звичайно давно пропавші та всякі проблематичні претензії банку; єслі б їх було 50—100 тисяч, можна би се ще зрозуміти, але $1^1/_2$ міл[ьйона] — то не жарт!

З пасивів підносимо лише 6 331 900 з[л.] р[инських] = = 6 %-ві листи «заставні»; поминаємо же 5 %-ві листи заст[авні] (853 600) і 6 %-ві облігації комунальні (= 103 300), так як за два послідні папери ніхто нічого нині не дає. Єслі ж 6 % листи заст[авні] упали нині на біржі віденській до 41—50 з[л.] р[инських], то ті 6 331 900 з[л.] р[инських] репрезентують нині несповна 3 300 000 з[л.] р[инських]; бачимо, яке довір'я має біржа до балансу банку!

III

Крики розпуки проносяться по всій польській пресі: кредит крайовий загрожений, доля 36 000 (інші знов кажуть 40 000) селян загрожена, 200 000 людей стануться жебраками. Одно жаль: ніде не чуємо і не бачимо певніших позитивних даних чи то о теперішнім стані заведення, о висоті евентуального дефіциту, о причинах катастрофи, що і хто її вину поносить, скільки і яких довжників мав банк, яка порука довгів, що чекає на сей або той случай сих довжників. Не знаючи всього того або знаючи лише недокладно, годі не одне добре порозуміти; знов же, судячи з деяких признак і даних,— дивлячись на конвульсійні змагання деяких сфер, щоби «рятувати кредит крайовий і селян-довжників», читаючи деякі неясні намеки і недомовки польської «поважної» преси,— починають дивні-предивні думки снуватись по голові.

Розгляньмося потроху в статутах банку, а може, проясняться нам деякі причини катастрофи, поясниться ситуація теперішня для селян-довжників, поясниться голосна акція рятункова[1]. Може, побачимо, чи і скільки могли завинити самі довжники-селяни, що нині банк упадає, що кредит крайовий наражений, що 40 000 селянам грозить руїна. Бо ж, преці, як ми вже раз замітили, відомо цілому *правомірному* мирові, що ніхто інший, лише ледащо-chłopki[2] своєю непунктуальністю всьому клопотові «краю і обивательства» та і пана намісника дали причину. Передовсім же звертаємо увагу на властиву фірму упавшого банку; має він (арт[икул] 99) право уживати цісарського орла і називатись ц[ісарсько]-к[оролівське] упривіл[ейоване] «Галицьке селянське кредитне заведення», а папери його (арт[икул] 34) мають важність листів заставних (зак[он]

---

[1] Не маючи ще під рукою статутів рустик[ального] банку, закралася у нас в 1-й статті похибка щодо солідарної поруки довжників-селян, котру понижче простуємо. Матеріал взагалі дуже недоступний; по довгій просьбі удалось нам дістати статути, але, обговорюючи баланс з 1882 р., мусили ми користуватися польськими часописами; чи за р. 1883 єсть яке замкнення рахунків — не знаємо. Додамо тут ще, що «гріндерами» банку були: митр[ополит] Литвинович, кн[язь] Кароль Яблоновський, бар[он] Николай Ромашкан, бар[он] Август Ромашкан (оба вірмени), Юліан Лавровський і д-р Фрід. Бачимо, чистої крові «святоюрці»* (sic!) [Так! *(лат.)* — *Ред.*].

[2] Мужички *(польськ.)*.— *Ред.*

з 24 цвіт[ня] 1874, Д[енник] з[аконів] д[іючих, 48) і можуть уживатись для локації всяких фондів і взагалі після зак[ону] з 2 лип[ня] 1868, Д[енник] з[аконів] д[іючих] 93. Правительственний комісар (артикул 98) має контролювати цілу адміністрацію і всі операції банку, чи не переступаються в чім статути; має бути присутнім на генеральних зборах і на засіданнях ради завідуючої; має право здержувати ухвали, там запавші; розуміється, що і замкнення рахунків підлежить нічим неограниченій контролі ц[ісарсько]-к[оролівського] правит[ельственного] комісара: також видавання листів довжних підлежить його контролі (артикул 57). Чим більші права надзору, чим більше заангажований інтерес краю і держави, тим і відповідь більша. Тут ходило о майно десяток тисяч селян і їх цілих родин, а банк мав право покриватись авторитетом цісарського орла — і то перед селянами.

Ціла банкова організація має в мисль статуту опиратись на *повітах*, а властиво на повітових товариствах задаткових (landwirthschaftliche Vorschuss-Vereine) з центром у Львові (артикули 1 і 19). Поминаємо тут тих, котрі ставались тільки «членами» банку і платили уділи (Stammantheile) по 5 з[л.] р[инських], щоби в міру числа уділів участвувати в зисках; нас обходять передовсім довжники банку. Хто хотів затягнути довг, *мусив статися також членом банку* найменше з одним уділом; позички давались лише в тих місцевостях (але заряд банку міг також лучити дві або більше місцевостей в одну адміністраційну), де найменше 30 властителів землі були його членами; всі члени одного повіту творять одне товариство задаткове (але і повіти можна стягати в один). *Члени* (отже, і всі довжники) банку ручать солідарно: 1) *всі* (з цілого краю) за зобов'язання, котрі банк на себе прийняв взглядом *третіх* осіб (напр., властителів паперів банку), своїми уділами (по 5 з[л.] р[инських]); 2) *всі члени одного повіту* за роздані в повіті позички аж до *п'ятикратної* суми уділів (також по 5 з[л.] р[инських]); значить один довжник ручить евентуально своєю шкірою за суму даної йому позички враз з всякими відсотками + уділ (супроти вірителів банку, т[о] є[сть] 5 з[л.] р[инських]) + 5 разів по 5 з[л.] р[инських] за довжників свого повіту. При членах банку недовжниках відпадає, очевидно, довг. Але (артикул 17) навіть ті, що вже *не суть* членами (отже, і всі довжники, що вже довг сплатили), ручать ще через *три роки* за банк, і то так само, як члени;

в тім змислі уложене і «заявлення приступлення» (Beitritts-Erklärung, стор. 40). Цікаво було б знати, скільки-то нечленів селян ручить ще за банк. Відсотки від позичок числились до кінця мая 1878 по 12 від 100, з % проволоки від несплачених рат 15 від 100; значить, в 6—7 літах *двоївся* довг. Потім до 1881 р. знижено оба відсотки на 10, а від 1881 р.— на 8 і 9 (пров[олоки]). На підставі *достаточно обезпечених* позичок міг банк видавати листи довжні (6 %-ові від 1881 р. і 5 %), але номінальна вартість виданих листів не могла переходити загальної суми дуже певно (артикул 14) обезпечених позичок + «фонду виплати» (утвореного після арт[икулу] 56; був він коли? В активах о нім нема ні слова), а, крім того, до 100 000 з[л.] р[инських] наперед (auf später zu erwerbende Forderungen)[1]. Бачимо, що порука членів була немала, а і обезпечення листів довжних вистарчаюче; бачимо, що банк мав доволі средств виссати все, що лиш далося, з довжників, евентуально членів; що уживав сих средств, скільки лиш міг, дер щосили,— о тім всі аж надто добре знаємо; і се знаємо, що не один при тім збагатився потом хлопським, та і властителі листів довжних не могли нарікати за 6 % і добрі дивіденди; брали добрі дивіденди і ті, що, вкладаючи уділи, спекулювали на зиск; багатились і панове директори і агенти, брали добру платню панове урядники, «цензори» банку, суди... Не пекуча то іронія, що в статутах банку говориться між прочим, що фонди резервові можуть також бути ужиті на удержання і закладання *шкіл рільничих* (артикул 94,а)?! Доброю він був «школою рільничою», той банк! Ми згадали *фонди резервові;* о них в статутах много говориться; які вони були на ділі, ми вже в попереднім числі бачили. Згадаємо ще артикул 27; за обов'язання, котрі банк принімає, ручать: 1)все майно банку; тут замітимо, що на камениці банку у Львові тяжить вже 200 000 з[л.] р[инських] на конто банку крайового; 2) резерви (!); 3) довжники і 4) уділи.

Ми пізнали важніші постанови статутів. Загрожені вірителі банку мають вже встановленого з уряду куратора; чи довжники мають також який спосіб правної оборони супроти банку? Скільки не думаємо над тим, все до одного вертаємо: *не мають ніякої!* Їх положення зовсім безвихідне. Вони ручать цілим майном своїм, вони залежать зовсім від вірителів банку, а було би наївністю припускати, що віри-

[1] Пізніше про вимоги, яких треба домогтись *(нім.).— Ред.*

телі ті (головно за границею краю, в Тіролі, Зальцбургу, на Моравії) будуть їх жалувати. Коли вже дійшло до катастрофи, то чи курс листів довжних високий, чи низький — се зовсім однаково. *Що лише дасться стягнути з перетяжених довжників*, се чи в сей, чи в другий спосіб напевно буде стягнене.

Що ж значать крики про «акцію рятункову»? О який же то рятунок, властиво, ходить? *Хто завинив*, що банк, маючий стільки средств обезпеки своїх інтересів, перевівший стільки ліцитацій, зруйнувавший стільки селян, *сам нині зруйнований?*

IV

Випадає нам ще приглянутись послідним смертельним судорогам конаючого банку, нім скажемо наше послідне слово о теперішнім стані цілої сеї з многих взглядів цікавої і важної справи.

Коли пронеслася вість о смертельній хоробі сього сердечного опікуна селянства, можна було сей час в так званих «вищих» і «миродайних» сферах достеречи велике зворушення і занепокоєння, але тільки в наших *крайових* сферах... Бо хоч вдались в діло як політичний начальник краю, так і начальник автономії — п. намісник і п. маршалок — і хоч оба вони удавалися сей час аж до Відня з представленням до центрального правительства, то все ж рішаючі віденські сфери держались якось дивно зрезервовано; правительство готово було помочи грішми, але тільки в формі добре обезпеченої позички, на чий-небудь рахунок, коби лиш з достаточною порукою; о запомозі для банку правительство не хотіло чути, хоч польська преса на се нарікала і пригадувала, як-то по 1873-роковім краху ухвалювались мільйони на «санацію» різних скрахованих (переважно німецьких) інституцій. Розуміється, що запомога мусила би була бути ухвалена радою державною і не було би при тім обійшлось без безвзглядної критики жидівсько-вірменсько-польської інституції, а правительство має, преці, аж в надто добрій пам'яті всякі лендербанкові і трансверсальні афери. Мусим, однако ж, тим, котрі взивали правительство до «рятування» кредиту краю і селян, замітити, що остаточно гроші, видані на рятунок чи то з крайових, чи державних фондів, заплатили би в переважній часті *самі ж селяни*, тільки що в формі податку.

Так, отже, правительство відцуралось; лишились крайові сфери. Так що ж, тут знов показався сук; ніхто не знав, який, властиво, покажеться дефіцит в рахунках банку. П[ан] маршалок Зиблікевич оцінив був зразу той дефіцит на ½ мільйона і задумав був, мабуть, в той спосіб порадити банкові, щоби всі його претензії перенести на *банк крайовий;* заразом був би банк крайовий прийняв на себе обов'язки рустик[ального] банку супроти властителів його листів довжних в тій зміненій формі, що листи ті змінились би на інші, з відсотками зам[ість] 6 — по 4 або 4½ від ста і з продовженим речинцем амортизації. От, і так сей банк «крайовий» досі якось, властиво, без... заняття; хоч, безперечно, не менше «краєві» потрібний як децентралізація і obrona krajowa і «Macierz»[1] ... на народові цілі. Може, ще й думалось п. маршалкові, що банк народовий урятує не тільки кредит і *гонор...* народовий, але ще і сам несогірше при тім заробить. Але гарні мрії швидко розвіялись; дефіцит показався більший, властиво «неізглибимий»; нині говорять вже о 2 мільйонах! П[ан] намісник удався ще до банків іпотечного і кредитного, але і сі не хотіли здорової голови під рустикальне евангеліє класти та приймати на себе неізслідимих «активів» і пасивів руст[икального] банку. Умили руки і банк крайовий, і іпотечний, і кредитний. Почались наради, анкети, комітети — а все за ініціативою патріотичного п. намісника ... Банк тим часом рятувався позичками, а вкінець скликав генеральний збір (на 23 лютого).

Але от стало вже зовсім круто... В руст[икальному] банку можна було також локувати капітали на асигнати; таких асигнат видав банк на більше як $^3/_4$ мільйона. Та се біда, що такі асигнати треба за виповідженням виплачувати. Отже, з купонами платними на 1 січня с[ього] р[оку] і з вилосованими листами довжними дав собі банк якось (при помочі позичок) раду, але виповіджені асигнати добили його. Грошей не було, позичити на здогад буряків ніхто не хотів, а тут треба платити. Настала фаза *невиплатимості;* стався неминучий *конкурс*, котрого також деякі незаспокоєні інтересанти стали домагатись.

Вправді, тепер читаємо в польських газетах, що в правничих кружках і миродайних сферах переважила думка, що

---

[1] Оборона краю і «Матір [Польська]» *(польськ.).— Ред.*

щодо руст[икального] банку конкурс неможливий, позаяк банк заснований в часі, коли дотичних законних установ ще не було. На се ми тільки сконстатуємо, що артикул 97 статутів банку *предвиджує* конкурс. Що ж діяти? П[ан] намісник скликав пп. совітників на раду і пр., і пр., і рішено розв'язати банк! Куратором банку іменований адв[окат] д-р Мархвицький, і сей обняв від вчора весь заряд банку, відібрав при судовій асистенції всі книги банкові. Отже, тепер на місці банку стає його куратор, на котрого всі функції дирекції переходять і котрий в порозумінні з куратором листів довжних переведе чин погребенія банку. Чуємо голоси, що при конкурсі були б конечні значні кошти судові; нам здається, що і так без значних коштів не обійдеться, а вже рівночасно чуємо о значних ремунераціях для евентуальних ліквідаторів. Тільки ж правда, *конкурс*— то дорога *судова*, доходження слідства... А тут треба рятувати селян...

Яко причина розв'язання подається *переступлення статутів;* чи се переступлення буде предметом розслідів світлої ц[ісарсько]-к[оролівської] прокураторії, чи ні? На се просимо рішучої відповіді! Тут йде о великі суми, легкомисно адміністровані, о кредит краю, о майно селян! Хочемо знати, хто завинив.

Ми вже сказали, що сяк чи так, а селяни-довжники будуть мусили все, що йно буде з них можна стягнути, заплатити. І дійсно, «Gaz[eta] Nar[odowa]» і «Dzien[nik] Pol[ski]» вже напоминають довжників, щоби не дивились на се, що банку вже на ділі нема, але щоби *платили, точно платили*, dla latwiejszego rozwikłania sprawy, grożącej ruiną tysięcy włościan...[1] Ще одно цікаве. «Gaz[eta] Nar[odowa]», говорячи о поруці членів банку, каже, що уділи (о 5 з[л.] р[инських], о которих ми говорили вище) виносять в заг[альній] сумі 600 000 з[л.] р[инських], а позаяк члени банку (отже, і довжники) ручать і уділами, і 5-кратною сумою уділів, то мусили б włościanie[2] заплатити евентуально о 3 000 000 більше. Але придивімся сьому ближче. Припустім, що загрожених селян есть 40 000. Отже, тих 40 000, будучих членами банку, вложили разом уділів 5 × 40 000 = 200 000 з[л.] р[инських]; а де ж 600 000? Та ба; уділи вкладали не лиш

[1] Для скорішого розв'язання справи, що загрожуе розоренням для тисячі селян *(польськ.).— Ред.*

[2] Селяни *(польськ.).— Ред.*

селяни, але і пани-спекулянти, на зиск, і звідти-то взялось о 400 000 з[л.] р[инських] більше; бо ж членами банку могли бути і не довжники. Селяни-довжники і так перетяжені самим довгом і відсотками, а більше, як мають, чей же, з них ніхто не в силі взяти! Hinc illae lacrimae[1]. А вже селянам зовсім а зовсім рівнодушно, кому заплатять або хто їх зліцитує — чи комісія ліквідаційна, чи сам б[лаженної] п[ам'яті] банк. Рівнодушно їм і се, чи і скільки стратять властителі листів довжних. То певне, що досить вони на сей банк своєї праці зложили.

Ярке світло кидає на «акцію рятункову» ще і «синдикат», котрий сими днями «при соучасті фахових фінансових сил і najcelniejszych z obywatelstwa naszego»[2] зав'язався; предсідателем його есть кн[язь] Сапіга, секретарем — п[ан] д-р А. Згурський, директор банку крайового. Має сей синдикат бути родом посередника при ліквідації між довжниками і вірителями банку. Вже, дивлячись на все те, кождий готов присягою ствердити щирість і сердечність hierarchii społecznej[3] для загрожених chłopków[4] (котрі ще і самі провинились своїй біді!)... Та ще зовсім без якої-небудь заплати — чисте, як сльоза, officium boni viri![5] Ми дуже цікаві на діяльність сього синдикату.

V

Банк розв'язаний. Не входимо в стійність прав них мотивів такого розтинання гордійського узла, котрі-то мотиви і віденській «Wiener allgemeine Zeitung»* не видаються вповні ясними і оправданими, так як і «розв'язання» не о много кориснішим від конкурсу дотично коштів. Візьмім *причину* розв'язання, т[о] є[сть] переступлення статутів. Сього переступлення мала допустить ся рада завідуюча банку через се, що видано листів довжних о 600 000 з[л.] р[инських] більше, ніж виносила статутами означена обезпека. Ми вже згадали, що після статуту можна було видати лише о 100 000 з[л.] р[инських] більше — «на маючі бути

---

[1] Звідси ті сльози *(лат.).— Ред.*
[2] Найвидатніших з нашого суспільства *(польськ.).— Ред.*
[3] Суспільної ієрархії *(польськ.).— Ред.*
[4] Мужичків *(польськ.).— Ред.*
[5] Обов'язок добрих людей *(лат.) — Ред.*

пізніше набутими претензії». Ні, ані слова — видати о 600 000 з[л.] р[инських] більше листів довжних, ніж можна їх евентуально зліквідувати, — се справді переступлення статутів, і то не мале; се просто *обманство* купуючої публіки, котра, покладаючись на обезпечаючі її інтереси статути, купує за добрі, готові гроші нічим не обезпечений папір. Се ще і кривда властителів попередньо емітованих листів довжних, бо листи ті не обезпечуються кождий зосібна, а 600 000 з[л.] р[инських] лихого паперу знижають розмірно вартість *всіх* паперів банку. Се, накінець, *легкомисне нараження* членів банку, отже, і довжників-селян, котрі, преці, ручать своїм майном за зобов'язання банку супроти третіх осіб. Ц[ісарсько]-к[оролівський] правит[ельственний] комісар дуже справедливо звернув увагу на *таке* переступлення статутів і удався по інтервенцію до вищих властей; чи ц[ісарсько]-к[оролівська] прокураторія вже займається тою справою, досі не знаємо, але не сумніваємось, що намісник постарається о енергічне доходження в справі такого легкодушного ведення діл [блаженної] п[ам'яті] руст[икального] банку всякими Ромашканами, Фрідами et Comp.[1] Не сумніваємось також, що буде попри тім порушена і справа укладання хибного балансу і справа гри на біржі фондами банку в такий спосіб, як ми се вище згадали. Не сумніваємось тим більше, що, як довідуємось з «N[owej] Re[formy]», *вже раз було виточене* в деяких подібних справах *слідство судове* проти директора Фріда et Comp., хоч з другої сторони, певно, що дуже нас серце болить, що в такі немилі справи замішані так многі «celnejsi z obywatelstwa naszego»[2]. Не сумніваємось тим більше, що, преці, знаємо з досвіду, як строго доходилися свого часу справи трансверсальної желізниці, швайггельдів, дефравдацій в деяких касах повітових, у виділі крайовім. Не сумніваємось, бо ми, преці, переконані, що і сам новозаложений чільними обивателями синдикат постарається в інтересі загрожених довжників

---

[1] [І компанія *(франц.).—Ред.*] «Strażnica» вичисляє тих фінансієрів руст[икального] банку pleno titulo [повним титулом *(лат.).— Ред.*]: д-р Фрід — кавалер ордена Франца-Іосифа; бар[он] А. Ромашкан — ц[ісарсько]-к[оролівський] шамбелян, кав[алер] орд[ена] цісарської корони III кл[асу]; бар[он] З. Ромашкан — ц[ісарсько-к[оролівський] шамбелян; д-р Вайнгарт — посол; Коритовський Ю.— кав[алер] орд[ена] св. Іоанна з Єрусалима і пр. Ц[ісарсько]-к[оролівський] комісар мешкав в каменици банку.

[2] Найгідніші з наших громадян *(польськ.).— Ред.*

селян о се, щоби в судовій дорозі пошукати бодай частину відшкодування на п[анах] директорах.

Обов'язком обох п[анів] кураторів буде передовсім уложити правдивий фактичний баланс банку, справдити його актива і пасива, щоби вже раз дізнатись, як високий, властиво, *дефіцит* банку. Дальше, що належало б обдумати — по можності короткий, практичний спосіб ліквідації, хоч тут дарма віддаватись якимсь великим надіям, особливо, що нині вже дефіцит обчислюють на півтретя мільйона. От якато шкода, що ц[ісарсько]-к[оролівський] правительственний комісар аж около 15 м[инулого] м[ісяця] довідався о такім разючім переступленні статутів; лиш було придивитись ближче балансові з р. 1882 та дещо додати, а потім відтягнути. Отак, напр., 6 %-вих листів довжних видано на 6 331 900 з[л.] р[инських] + 5 %-вих л[истів] д[овжних] на 853 000 з[л.] р[инських] + 103 000 з[л.] р[инських] 6 %-вих обліг комунальних = 7 287 900 з[л.] р[инських]. Обезпечення ж сих паперів: позички «іпотечні» = = 6 646 057,15; 7 287 900 — 6 646 057 = 641 843; отже, необезпечених паперів (бо о «фонді виплати», Tilgungsfond[1], нема в активах з 1882 р. ніякого сліду) около 650 000 з[л.] р[инських]!.. Якраз майже стільки, як тепер! А 1882 р. все-таки стояв банк безперечно ліпше, як тепер, де не стало ні готівки, ні ефектів, ні грошей, вложених на асигнати, та і на каменици 200 000 довгу, а на покриття дефіциту есть лише около 6 міл[ьйонів] на позичках[2]. Будь-що-будь

[1] Фонд усунення *(нім.)*.— *Ред.*

[2] При поспішнім розчисленні загальної суми позичок на довжників зайшла (в II-ій статті) похибка; на одного довжника припадає лише 190 з[л.] р[инських] (після балансу з 1882 р.); через се вартість сих позичок стається значно більша. Однако ж щодо *якості* позичок треба от що замітити. Банк від довшого часу не давав більше нових позичок — стягав лиш *давні;* розуміється, що такі давні позички, котрих аж донині годі було стягнути, помимо що реченці сплати були звичайно дуже короткі, суть дотично своєї вартості дуже непевні, особливо, що позички затягали в далеко переважаючій часті лиш бідні, не раз і без того передовжені селяни. Цікаво, що пересічна позичка виносила в 1877 р. лише 154 з[л.] р[инських], отже, около 30—35 з[л.] р[инських] менше, як в 1882 р.; тепер буде воно, без сумніву, ще гірше, бо і в 1883 много певніших довжників сплатило. Впрочім, довжники не однакі, одні залягають з цілими довгами (і тих буде значно більше), інші — з частинами довгу. З лихими довжниками радив ссбі банк в сей спосіб, що вчислював залеглі рати до капіталу і ніби давав нову позичку (т[ак] зв[ану] регуляційну, на новий скрипт), не додаючи на ділі ані крейцера. З того береться рік-річно збільшу-

хочемо вже раз знати докладні дати про фінансовий стан банку, число і якість довжників. Fiat lux[1]. Хочемо також дещо знати про кошти ліквідації.

Що ж до синдикату, то добре би знати, які гарантії дає він вірителям банку, яке становисько займає супроти нього правительство. Чи хоче приймити на себе які претензії і обов'язки банку, чи, може, має лише фігурувати для замилення очей? Проти такого officium boni viri[2], такого рятування чи там покривання зовсім кого іншого, як селян, мусимо рішуче застерегтися. Цікава річ, чи, если б так ішло о руську інституцію, може, також їздили б п. намісник і п. маршалок до Відня, чи скликувались би анкети, зав'язувались синдикати? Суд, прокураторія! — розносились би оклики. «Patrz ludku[3],— казали б,— як тобі прислужились твої патріоти!» Ми дуже добре розуміємо, чому-то тепер народові панове мов на шпильках вертяться, скликають збори властителів асигнат і пр. Вони ж мусять на інтереси вірителів банку уважати, мов на збите яйце, бо вірителі сі власть іміють, можуть дуже немило прислужитись народовій справі. Але чи ж то не іронія говорити о «możliwych ulgach dla włościan»[4] при такім колосальнім дефіциті упавшого банку, і то ще в тій самій хвилі, коли «Czas» от що пише: «Ani na chwilę nie należy zostawiać w błędzie *zadłużonych. Od tego* (sic!) zacząć się powinna *pomocniczą* (sic!) akcja powiatowych komitetów. *Demoralizacyi prawnej ludu* należy kres położyć, bo... najpierw odbiłaby się (ona) na całej akcji hipotecznej *banku krajowego...*»[5] (т. є. відстрашити селян або заохотити їх до неточної сплати, а евентуально і підкопати народовий банк). Одно нам дивно: які-то великі мусили бути кишені тих, котрі попри рустикальнім банку «зреалізували» для себе стільки людської праці!..

вання сеї пересічної позички. Оскільки такі регуляційні позички мають право фігурувати в активах, се легко оцінити. Всі прочі примітки щодо активів банку остаються в повній силі.

[1] Хай буде світло *(лат.).— Ред.*

[2] Обов'язок добрих людей *(лат.).— Ред.*

[3] Дивись, народець *(польськ.).— Ред.*

[4] Можливих пільгах для селян *(польськ.).— Ред.*

[5] Ані на хвилину не слід боржникам дозволяти помилятись. Від того (так!) повинна початись допомогова (так!) акція повітових комітетів. Правовій деморалізації народу треба поставити край, бо вона... насамперед відбилася б на цілій іпотечній акції крайового банку *(польськ.).— Ред.*

Можлива буде коли повна історія руст[икального] банку? Довідаємось коли цілої правди о нім? Послухає хто голосу нашого? Наколи б, однако ж, не прийшло до належитого роз'яснення причин упадку банку, то справа ся буде вповні заслуговувати, щоби нею зайнялися в своїм часі наші депутовані. Не маємо найменшої причини щадити народових фінансієрів, помітуючихся грошем селян. Дивує нас лише, що деяким з менше опитних наших собратій по перу так спішилось виражати «признательность акцій сфер»...

Один банк упав; лишилось десять других. Ми вже не раз підносили важний факт, як страшно в нашім краї поступає наперед вивлащення так малої, як і великої власности поземельної, а як непорядно — або і замикаючи попросту очі та ганяючись за бог-вість якими народовими фантомами — заховуються супроти сих грізних фактів наші домородні польські політикани. «Le roi est mort, vive le roi»[1]; най жиє банк «крайовий», най жиє політика «крайова»! Слава браттям «полякам», п[анам] Фрідові, Лазарусові, Колішерові, Симонові і іншим «celnym»[2] обивателям. А заліземо в болото, то скличемо анкети і пр. або заложимо синдикат. Най собі «bracia mojżeszowego wyznania» дальше спокійно голять край, аби лише во благо *narodowej sprawy*...[3]

---

[1] Король помер, хай живе король *(франц.)*.— *Ред.*
[2] Цільним, видатним *(польськ.)*.— *Ред.*
[3] Національної справи *(польськ.)*.— *Ред.*

ПРОПІНАЦІЯ МІСТА БРОДІВ

Вже в минувшім річнику «Діла» мали ми случай говорити обширно о жидівській господарці міста Бродів, котра остаточно довела до дивовижного і у нас досі нечуваного факту — банкротства цілого міста. Тоді-то між іншими довгами, котрі тяготіють на Бродах в різних грошових інституціях галицьких і віденських, згадували ми також про довг в сумі 105 000 з[л.] р[инських], затягнений в банку іпотечнім для сплачення директорові того ж банку, а заразом властителеві Бродів, п. М. Лазарусові вартості пропінації, котру нібито купило місто від того властителя. Рівночасно сказали ми, що пропінація та есть досі ще річчю спірною між горожанами міста і двором і що оцінення її вартості на 105 000 з[л.] р[инських] есть *щонайменше десять разів завелике*, бо пропінація, навіть коли б була і безспірною власністю п. Лазаруса, не вартує тепер і 10 000 з[л.] р[инських]. Однако ж пануюча в Бродах жидівська кліка поквапилася за таку солону ціну купити ту пропінацію від п. Лазаруса, і сей час по заключенні контракту купна п. Лазарус поквапився на довг міста Бродів підняти з банку іпотечного цілу суму 105 000 з[л.] р[инських], котра тепер, при банкротстві міста, грозить причинити банкові іпотечному велику страту. В такім критичнім положенні, що чинять п. Лазарус і пануючі в Бродах жидки? Ото подають до банку крайового о позичку 200 000 з[л.] р[инських] нібито для «урегулювання довгів міста Бродів», а на ділі для сплачення банкові іпотечному тої суми, котру взяв з його каси п. Лазарус, і для цілковитого запогребення його *нечистої* пропінаційної справки.

Кажемо, «нечистої», і кажемо се не без підстави. Уже сама сквапність, з якою ті панове раді б необскубані вимо-

татися з тої історії, обскубавши дочиста ціле, донедавна ще найбагатше в Галичині місто, показує, що совість у них не мусить бути чиста. Документні докази тої нечистоти, напечатані в чч. 9 і 16 сьогорічної «Gazet-и Narodow-ої», становлять самі по собі так цікавий причинок до історії наших міських відношень, що читателі, чей же, не візьмуть нам за зле, коли перескажемо своїми словами содержання документів, а властиво історію бродської пропінації в послідніх 40 літах.

Ще в XVI стол[ітті] надали польські королі численними привілеями мешканцям міста Бродів право роблення і продажі гарячих напоїв, і привілеї ті кілька разів були потверджувані також австрійським правительством. Але, як звісно, в початках XIX стол[іття] шляхта польська, а взглядно властителі більших посілостей почали via facti[1] присвоювати собі всюди право пропінації. Те саме сталося і в Бродах, де дідичі силувалися відібрати міщанам те право. Спори о пропінацію почалися там ще в 1830 р., коли декретом бувшої надвірної канцелярії з д[ня] 11 серпня 1830 відіслано обі спорячі сторони на дорогу права. Процес о пропінацію бродську, один з найцікавіших того роду процесів, тягнеться від того часу ще й досі, т. є. круглих 54 роки, а до полагодження його ще далеко. Провізорично зістав він полагоджений декретом надв[ірної] канцелярії з д[ня] 3 вересня 1840 р. в такий спосіб, щоби до остаточного полагодження тої справи на дорозі судовій право пропінації бродської поділити по рівній части між двором а містом, а то в той спосіб: зарівно місто, як і двір мають право установлювати і держати по 80 шинкарів. Шинкарі двірські залежні будуть від двору і мають виконувати право шинкування на підставі угоди, з двором заключеної; шинкарі міські мають бути від двора зовсім незалежні і виконувати шинкування тільки за попереднім одержанням ліцензії від властей поліційних; властитель пропінації не має до них ніякого права, і вільно їм спроваджувати напої, звідки схочуть. Припис того декрету надв[ірної] канцелярії, кілька разів опісля затверджуваний рескриптами міністеріальними, тривав аж до кінця 1881 року.

Цікаво глянути, як виглядала бродська пропінація в тих часах, під діланням сього, хоч в засаді справедливого, але в приноровленні до пропінації дуже дивоглядного декре-

[1] Шляхом фактів (*лат.*).— *Ред.*

ту. Властителем домінії Бродів і цілого бродського ключа в 1840-их роках був п. Молодецький, котрого головне старання, здається, було одержані в спадку величезні добра якнайскорше промотати. Що в тім ділі дуже йому були помічні різні жидки-фактори, се розуміється само собою. Але жидкам сього було замало; вони преці тоді вже верховодили в Бродах і постаралися право пропінації, котре чинив собі п. Молодецький в Бродах, зробити зовсім ілюзоричним. Міщани й справді держали від себе 80 шинків, котрі, не зв'язані ніякими умовами, ані цловими границями, не тільки робили добрі інтереси, але доразу підкопали двірських шинкарів. П[ан] Молодецький, щоб не зрікатися фактично свого спірного права, держав без взгляду на дохід, а не раз навіть з стратами, всього тільки 4 шинки в Бродах, замість 80, які мав би був право держати. Правда, не раз він поривався заводити і більше шинків, н[а]пр., 20, 30 або хоч 10, але вони ніколи не могли довго держатися. Жидки бродські, змовившися, лавою стояли проти двору, не допускали нікого бути шинкарем в двірських шинках, відганяли від тих шинків людей, а не раз навіть силою нападали на двірські шинки, розганяючи людей і ломлячи, що попало. Таким способом пропінація п. Молодецького в Бродах була чисто призрачна і в найліпшім разі могла нести йому 500—600 з[л.] р[инських] річно, та й то ще приходилось дворозі давати своїм шинкарям різні приватні улегшення та користі, як, н[а]пр., безплатну хату, паливо і т. д. Як, отже, бачимо, самі жиди бродські систематично довели до того, що двірське право пропінації в Бродах, навіть коли б було признане судом в такій самій мірі, як провізоричним декретом надв[ірної] канцелярії з р. 1840, варте було ніяк не більше від 10 000 з[л.] р[инських]. Дуже добре знав се п. Молодецький і не раз старався довести з містом до угоди: хотів продати своє право за 15, потім за 10, а то і 8 тисяч з[л.] р[инських], але жидки не хотіли, надіючись, що своїм хитрим способом доведуть Молодецького до цілковитої резигнації з того права.

Між тим сталося інакше. П[ан] Молодецький, сповнивши свою шляхетну місію розтрати дібр, зійшов зі сцени, а Броди перейшли в руки жидів — Лазаруса і спілки. Тепер діло пішло інакше. Жидівська кліка, тягнуча одну руку з Лазарусом, опанувала бродську раду міську. Пропінація не приносила Лазарусові ніякого доходу, противно, непевний процес о право пропінаційне вимагав коштів,—

чи не ліпше кинути разом два гриби в борщ, продати право пропінації і вимотатися ще з зиском із невигідного положення? А тут ще при даній констеляції в раді міській лучилася якнайкраща спосібність продати кота в мішку за готові гроші. І п. Лазарус продав!

В р. 1881 рада міська в Бродах вибрала і уповномочила 5 своїх членів (між ними лиш двох жидів) до заключення контракту купна пропінації з п. Лазарусом і спільниками у Львові. Контракт мав стати на тім, що громада міста Бродів купує у п. Лазаруса і спілки за 105 000 з[л.] р[инських] право пропінації в Бродах, так як коли б п. Лазарус справді мав то право, неоспориме і ціле. Контракт справді заключено в присутності ц[ісарсько]-к[оролівського] нотаря Вольського, і п. Лазарус сей час взяв собі з банку іпотечного, котрого есть директором, 105 000 з[л.] р[инських] на довг міста Бродів.

Тепер, коли на Броди прийшов крах і банкові іпотечному захотілось мати сплачений свій довг, п. Лазарус штуркнув своїх бродських союзників, щоб якнайскорше позичили 200 000 з[л.] р[инських] з банку крайового і покрити ними довг в банку іпотечнім, т. є., властиво, щоб покрили ними його і свої грішки. Оскільки знаємо, банк крайовий досі не дав зловитися на ту полову, і п. Лазарус мусив стратити надію так гладко і дешево вимотатися з тої замотаної справи.

«СИМПАТИЧНИЙ» ШВИНДЕЛЬ

...To się zowie organiczna praca![1]

Обговорюючи катастрофу *рустикального банку*, ми, оскільки се можна було руській часописі, прослідили причини катастрофи і вказали її виновників, котрі не тільки що і в сій кузні «органічної праці» добре самі нагрілися, але попри тім селянство наше на необчислимі страти наразили. Ми тоді позволили собі поспитатись, чи не належало б причинами і виновниками катастрофи руст[икального] банку занятись передовсім світлій ц[ісарсько]-к[оролівській] прокураторії, щоби можна хоч що-то розтраченого майна селян відшукати на сих іменно, котрі ним обловились, або і на сих, котрі — хоч мали власть в руках — другим обловитись позволили. І от ми скоро діждались відповіді на наше питання. В крак[івськім] «Czas-і» з 8 л[атинського] лютого от що читаємо ex re[2] упадку банку:

... Do łagodzenia surowej krytyki za pretekst mogłaby służyć chyba ta okoliczność, że nie ma pewnie nikogo (! розуміється, між народовими менерами), kto by *nie ubolewał* nad tem, że właśnie tak sumienny, szanowany i ceniony powszechnie radca dworu p. Karasiński (котрий був правит[ельственним] віпоручником при руст[икальному] банку) nazwiskiem swojem jest *spłątany* (бідний!) ze sprawą banku włościańskiego. *Gdyby nie względy na taką sympatyczną* (боже-боже!) osobistość, której nawet zarzut *nieoględności* trafić nie może, *sprawa nadzoru rządowego* w bankach w ogóle, a *w banku włościańskim w szczególności nie byłaby tak pobłażliwie traktowaną. Ale ostatecznie wszystkiego zamilczeć niepodobna. Taki nadzór, jaki dziś istnieje, nie może być dłużej tolerowany*[3] (розуміється в інших банках, бо за руст[икальний] банк вже предці пропало!).

[1] Це зветься органічна праця! *(польськ.).— Ред.*

[2] З приводу *(лат.).— Ред.*

[3] ... До пом'якшення суворої критики за привід могла б служити хіба та обставина, що немає, напевно, нікого (...), хто б не

Як поважно і розумно «пророк слово» крак[івський] сфіціозний монітор морального «rządu»![1] Які золоті слова висказав при кінці!! Отже ж так: понеже п[ан] Карасинський «симпатичний» і пр., то слідує з того (се ж ясне, як сонце), що належить бути поблажливим і з ним самим, і з тими, що хибний баланс в світ пускали, і з солідарною порукою сорока тисяч селян. Фразами о рятуванні «włościan»[2] та ідилічним синдикатом пуститься мирові християнському туману в очі, а потиху стягнеться, що треба, з селян і заспокоїться вірителів. Без конкурсу, без доходжень,— от po staropolsku[3]! Бо ж, се ще раз з притиском підносимо, *більше*, як можна, з селян не візьмуть; але *певно* стягнуть все, що буде можна!

Сказав би хто, може, що коли п[ан] сов[ітник] Карасинський і «оглядний» був, і совісний, і очі мав, а не бачив, не чув нічого, і до катастрофи дійти позволив, то би його, правду сказавши, мимо всього поважання для його характеру, належало щонайменше brevissima manu[4] «отпустити з миром на пенсію»; бо що ж сказати о *такім* надзорі над справами банку! В кожнім разі, належало би бодай зарядити доходження. Та ба, коли-бо се «sympatyczna osobistość»[5]! Тільки ж на підставі наших інформацій, і як се, впрочім, доволі голосно во Львові говорять, не лише симпатія, але ще і якесь там... «кузиновство» п[ана] бар[она] Ромашкана впливало потроху на акцію сфер...

Слова «Czas-y» не потребують довшого коментаря; вони аж надто ясні. Ми навели їх дословно для удокументування... дбалості морального «rządu» о славу polskiego imienia[6].

вболівав над тим, що власне такий сумлінний, шановний та ціпований скрізь радник двору пан Карасинський (...) так сплямував (...) своє прізвище справою селянського банку. Якби не його симпатична особа (...), котру навіть обвинуватити в неоглядності не можна, справа урядового нагляду в банках взагалі, а в селянському банку зокрема не трактувалась би так поблажливо. Проте остаточно всього замовчати неможливо. Такий нагляд, який існує сьогодні, не можна більше терпіти *(польськ.)*.— *Ред.*

[1] Уряду *(польськ.)*.— *Ред.*

[2] Селян *(польськ.)*.— *Ред.*

[3] По-старопольськи *(польськ.)*.— *Ред.*

[4] Буквально: «короткою рукою», тут в значенні рішучої дії *(лат.)*.— *Ред.*

[5] Симпатична особа *(польськ.)*.— *Ред.*

[6] Польського імені *(польськ.)*.— *Ред.*

ПРОЕКТ ЛІКВІДАЦІЇ БАНКУ СЕЛЯНСЬКОГО, ПОДАНИЙ «КОМІТЕТ-ОМ OBYWATELSK-IM»[1]

I

Звісний «komitet obywatelski» для ліквідації б[увшого] банку селянського, зложений, як ми вже казали, в меншості з обивателів, богу духа винних, а в більшості з різного роду високо-, благо- і неблагородних гешефтсманів-банковиків з кн[язем] Адамом Сапегою напереді, виготовив дуже цікавий проект ліквідації селянського банку і предкладає його до прийняття обом інтересованим сторонам, вірителям і довжникам, заявляючи при тім, що коли котра з сторін того проекту безусловно не прийме, то комітет усувається від дальшого ділання. Дня 6 л[атинського] марта відбувся збір посідателів листів довжних, і ті вибрали комітет, котрий має ділати в їх імені. До того комітету вибрано (замітимо тут, не зовсім по мислі кліки банку іпотечного і кредитового) пп. Вротновського, адв[окатів] д-ра Краттера і д-ра Колішера, одного з директорів банку іпотечного. Друга сторона (довжники) жде на день 26 л[атинського] марта, в котрім відбудеться загальний збір делегатів банку селянського. Коли комітет посідателів листів довжних і більшість делегатів банку заявлять свою безусловну згоду на проект «komitet-y obywatelsk-ого», тод зачнеться вже акція ліквідаційна.

Проект ліквідації оголошений вже в цілій основі в польських газетах. Як ми догадувались, так і сталось: проект «komitet-y obywatelsk-ого», хоч в нім кілька разів згадується солоденько о прихильності до «dłużników»[2], бере у велику опіку вірителів банку на некористь довжників, супроти котрих ліквідатори мають поступати «sprężyście»[3],

[1] Громадським комітетом *(польськ.).— Ред.*
[2] Боржників *(польськ.).— Ред.*
[3] Рішуче *(польськ.).— Ред.*

щоби довги, проценти, проценти проволоки і т. д. сплачували «możliwie normalnie»[1]. Але, як сказано в проекті, тут самі ліквідатори не дадуть собі ради; тут треба «współdziałania wszystkich czynników krajowych»[2], треба, щоб ц[ісарсько]-к[оролівські] староства, ради повітові, духовенство і пр. «pielęgnowali w dłużnikach poczucie prawa i słuszności»[3], а се буде для них тим легшою річчю, коли зважиться, що ліквідатори, знижуючи всі проценти і проценти проволоки, нарослі до 1 січня 1884 на 6 %, від 1 січня 1884 вже ніякого опусту не позволять, щоб спонукати довжників-селян до скорішої сплати! В слідуючій частині нинішньої статті ми постараємось приглянутись докладно цілому тому проектові, а тепер подамо тільки його головні постанови.

«Комітет обивательський,— читаємо в проекті,— прийняв засаду стреміти до того, щоби катастрофа сел[янського] банку якнайменше принесла шкоди крайовому кредитові; щоби вірителям банку звернено *все*, що дасться видобути з активів банку, і, скільки змоги, ограничити їх страти; щоби довжників банку урятувати від неминучих для них нещасть, а для вірителів безпожиточних, а з другої сторони, зі взглядів справедливості і в добре понятім економічнім інтересі довжників розбудити в них пересвідчення, що в границях можності і справедливості повинні виповнити взяті на себе зобов'язання. Для того комітет уважає корисним для обох сторін оминути дороге поступування конкурсове, а натомість перевести спокійну, оглядну, совісну, найдешевшу ліквідацію після такої програми.

Найголовнішим вірителем сел[янського] банку суть властителі листів довжних і облігацій в сумі 6 980 300 з[л.] р[инських] (після послідного балансу з р. 1883). Властителям тих листів треба аж до звороту капіталу платити процент, відповідний дійсному доходові з позичок. В рубриці позичок есть опроцентованого капіталу 5 750 000 з[л.] р [инських]. Від того капіталу можна надіятись річного доходу пересічно по 7 % — отже, 405 500. Але від того доходу треба відтягнути 188 000 на адміністрацію — лишиться, отже, для властителів листів довжних 217 500, з чого можна

---

[1] По можливості нормально *(польськ.)*.— *Ред.*

[2] Співпраці всіх крайових чинників *(польськ.)*.— *Ред.*

[3] Плекали в боржниках почуття права і слушності (справедливості) *(польськ.)*.— *Ред.*

дати 6 %-вим ефектам по 3 % річно — 176 169, а 5 %-вим ефектам по 2½ % — 27 700 з[л.] р[инських]. Комітет сподівається, що властителі листів повинні згодитися на ті условія, бо вони, преці, побирали досі, крім процентів, ще і дивіденди.

Теперішня вартість листів і облігацій представляється так: 1) позіставша решта капіталу з іпот[ечних] позичок — 3 161 372; 2) залягаючі аннуітети — 2 507 118; 3) позички комунальні — 88 760, разом — 5 757 250. Прийнявши мінімальний убуток в капіталі на 10 %, с. є. 575 725, то остане сума 5 181 525 яко повна вартість листів; до того додати ще приближену вартість закуплених банком грунтів на 200 000, то одержимо суму 5 381 525 з[л.] р[инських] на покриття суми 6 980 300 курсуючих ефектів,— отже, 77 % їх вартості. Сей результат, однак, буде можливий тільки при «можливо нормальній» сплаті 34 484 довжників, а до того потрібне «співділання всіх чинників обивательських, вплив їх на селян» і т. д., бо кроки судові проти тої маси довжників протягнули б ціле діло на генерації, а всякі кошти і оплати пожерли б значну часть капіталу. Для вицофаних листів комітет предкладає, однак, залічку 60 %, а проче з ходом ліквідації будеться їм виплачувати.

Другою категорією вірителів суть: 1) властителі асигнат касових на 704 850 з[л.] р[инських]; 2) властителі вилосованих листів, облігацій і купонів на 388 867; 3) зобов'язання банку з титулу indossa[1] векслів — 498 000 і 4) всякі інші належності в рахунку біжучім — 46 000, разом 1 637 717 з[л.] р[инських]. Ті вірителі не обезпечені іпотечно, отже, мусять шукати покриття в відділі банковім банку, котрий виносить вправді після балансу 4 250 000 з[л.] р[инських], але вартість його дуже проблематична.

В мисль статуту запавші 1 січня 1884 купони (35 767 з[л.] р[инських]) мусять бути виплачені; рівно ж мусять бути виплачені векслі (498 000 з[л.] р[инських]). За вилосовані 1 січня с[ього] р[оку] листи і облігації на суму 353 100 з[л.] р[инських] треба зараз виплатити 60 %, а решту — в міру розвою ліквідації, з застереженням, що їм належиться першенство при виплаті дальшої дивіденди. Властителям же асигнат касових (704 850 з[л.] р[инських])

[1] Передача права власності на вексель через поміщення підпису на його звороті (*італ.*).— *Ред.*

і належитостей в рахунку біжучім (46 000) треба дати згори залічку 50 %, а за решту, постепенно сплачуему, 3 % річно.

На все те потрібно зараз над 1 000 000 з[л.] р[инських]. Комітет буде старатися о залічку у ц[ісарсько]-к[оролівського] правительства, котру ліквідатори будуть виплачувати в міру впливання активів, до котрих властителі листів не мають претензії. Надто ліквідатори зреалізують (?) 498 000 з[л.] р[инських] за векселі від бувших членів завідуючої ради і дирекції банку, допровадивших банк до упадку.

Ліквідація буде, отже, мусила:

I. Вистаратись у правительства о позичку 1 000 000 з[л.] р[инських], з котрої зараз сплатить: 1) запавші купони — 35 700, 2) 60 % вилосувані листи і облігації — 211 860, 3) векслі — 498 000 і 4) асигнати у вирітелів рахунку текучого — 375 000, разом — 1 120 560 з[л.] р[инських]. (Різницю 120 560 покриє з впливаючих грошей).

II. Просити репрезентації повітові і ціле обивательство о поміч проти довжників, щоби платили довги. Улегшення довжникам буде таке, що сплати капіталу без виповідження буде прийматись в листах довжних al parі[1] (за 100 з[л.] р[инських]), а всі проценти і проценти проволоки до 1 січня 1884 зредукуються на 6 %. Від 1 січня 1884 ніяких опустів не буде, щоби тим змусити довжників до скорішої сплати.

III. Купони від листів і облігацій ліквідація буде оплачувати від 1 січня с[ього] р[оку] аж до вилосування по 50 % купонової вартості. Дальші лосування листів і облігацій відбуватися будуть раз на рік, почавши від 1 січня 1885, в такій кількості, на скільки під час року фонд на уморення принесе в капіталі. Вилосувані листи і облігації дістануть 60 %; остаючі 40 % лишаться яко резерва для курсуючих ще листів і облігацій, котрі не знайшли б покриття в висоті 60 %. Коли так всі листи і облігації будуть вилосувані, а позістане дальший фонд чи з іпотек, чи з фонду уморення асигнат касових — тоді наступить 2-ге або і 3-тє лосування листів і буде виплачуватись дальша дивіденда.

IV. Єсли ліквідація буде мати в руках стільки листів і облігацій, що зрівноважаться з сумою позичок іпотечних,

[1] По-різному *(італ.)*.— *Ред.*

і скоро сплатить правительству 1 000 000 позички, тоді всі доходи з ліквідації, не належачі до фонду уморення (під III), будуть ділитися між властителів асигнат касових і тих вірителів (під I), що дістали лиш 50 % залічки. Вірителям обох тих родів буде виплачуватись по 3 % від решти претензії півріччо з долини.

Накінець «комітет обивательський» жадає, щоби всі віритель прийняли сей проект ліквідації без застереження, дальше — щоби загальний збір б[увшого] банку вибрав таких ліквідаторів, яких їм поручить комітет, і щоб тії вибрані правосильно заявили, що піддаються надзорові і контролі комітету в границях, які давав статут банку раді завідуючій. Проект сей підписали кн[язь] Ад. Сапєга, яко предсідатель, і д-р Згурський, яко секретар комітету.

II

Хлопська шкіра доступила великої честі: вельми ласкаві панове з «komitet-y obywatelsk-ого» задумали скрутити з неї вужище для рятування «кредиту крайового»,— значить, для рятування кількох лихварських банків галицьких. Та чому ж би ні! Хлопська шкіра — жилавий матеріал! Її виправляла панщина, вона мочена в пропінації а сушена лихвою, вона кровавим потом кормить і збагачує тисячі експлуататорів та дармоїдів — чому ж би, отже, не мала вчинити ще одної наддаткової прислуги, рятуючи кількох панків та жидків з бориславського чи якого там іншого болота?! Чи до того прийде і чи хлопська шкіра видержить спокійно таку операцію — того ми не знаємо. Ми знаємо тільки то, що імена тих панів, що задумали таку операцію, запише історія на осібній картині.

З поданого в попереднім числі проекту ліквідаційного мусили пересвідчитись наші читателі, що наші здогади, висказані від самої першої хвилі зав'язання комітету обивательського, ще перед окружниками ц[ісарсько]-к[оролівських] староств і виділів повітових, вповні оправдалися. Панам комітетовим іде о рятування не селян-довжників, але о рятування інтересів других неморальних банків, дальше о рятування вірменських та жидівських директорів та завідателів банку рустикального, а накінець вірителів того ж банку, між котрими суть також деякі впливові — вірмени і поляки. Коли б діло рустикального банку було залагоджене дорогою конкурсу, то всі безправності, всі нади-

життя таких панів Ромашканів та Фрідів були б вийшли наверх, було б показалося, скільки пп. директори проти статуту програли грошей банкових на біржі, скільки балансів пофальшували і неправно обділили акціонерів дивідендами, а себе ремунераціями, було б показалося, наскільки вони і банкові начальники повітові скривдили і обікрали довжників,— а тоді пп. директори по правній конечності знайшлись би були в «Івановій хаті», тоді і правительственний комісар мусив би був отвічати, яким чином він дозволяв директорам програвати закладові гроші на біржі, укладати фальшиві баланси, яким чином він міг терпіти те, щоби баланси затверджували делегати, іменовані проти статуту дирекцією, а не вибирані довжниками банку?

Всьому тому має запобігти ліквідація, і то на підставі умови обох сторін, вірителів і довжників, котрої виготовлення піднявся звісний комітет обивательський. Тут, розуміється, тяжче діло з вірителями, як з довжниками. Довжники — то хлопи, на котрих можуть впливати і політичні, і автономічні, і всякі інші «krajowe»[1] органи і сфери; але вірителі — то пани, їх не досягне ніякий окружник... Итак властителям листів довжних предкладає комітет сплату 60 % їх належності зараз, а прочих 40 % — в міру переводимої ліквідації; хлопам же, взятим в «щиру опіку» не тільки пп. ліквідаторів, але і цілої «hierarchii społeczn-oї»[2] предкладає комітет сплатити що до крейцера всі довги з всіма процентами, а навіть з процентами проволоки по 6 % (розуміється, опуст сей лиш до 1 січня 1884 р.), коли тим часом дотепер деякі суди в мисль рішення міністерства діл внутрішніх і правосуддя на підставі закону о лихві цілком зносили претензії банку до процентів проволоки, а проценти від капіталу признавали лиш за три послідні роки по 6 %!

Комітет ухвалив жадати від правительства 1 000 000 з[л.] р[инських] позички, а з того мільйона майже половину, бо 498 000 з[л.] р[инських], має обернути зараз на заплату векслів директорів і членів завідуючої ради банку, котрі, як признається навіть в проекті, «безперечно завинили, що заклад, остаючий під їх управою, довели до такого розстрою». Не очевидна ж тут ціль комітету — ще й тепер

[1] Крайові *(польськ.).— Ред.*
[2] Суспільної ієрархії *(польськ.).— Ред.*

рятувати маєток шкуродерів — такого пана Ромашкана, бо Фрід (жид хитрий!) переніс свій маєток на жінку — і то його жінка будує нині величаву каменицю у Львові!

Отже, бачите, як нашій «ієрархії» йде о рятунок селян!

До тої «ієрархії» звертаємося тепер, до тих, що через сотки літ багатіли дармою працею закріпощеного сільського люду, щоби опісля за обильним викупом пустити його на волю — в одній сорочці лихварям на здобичу,— ми звертаємось до наших панів-посесіонатів. Ми не апелюємо до їх патріотизму або до яких-небудь мотивів благородних ми апелюємо до їх власного добре зрозумілого інтересу. Ми питаємось тих панів, чи можуть вони в своїм власнім, добре зрозумілім інтересі дивитись рівнодушно на руїну 34 000 родин селянських. Чи можуть вони допустити до того, щоби 34 000 родин селянських пущено з торбами? А до того прямує програма ліквідаційна комітету обивательського!

Бо се не тайно нікому, що хоч би навіть довжникам банку опустити всі відсотки проволоки і хоч би навіть зменшити стопу процентову на 6 %, то вони мимо того не змогли б сплатити довгу банкового, а то для того, бо ті довги обтяжують їх господарства *далеко понад тахітит економічно можливої сплати з їх доходів*, а по більшій часті навіть *понад вартість реальну*, бо дальше ті позички не пішли на цілі продуктивні, на піднесення господарства, а пішли на жидівську лихву, бо ті позички були тільки конверсіями з лихви на лихву, при котрих і давній, і новий лихвар, і ті людці, що асистували при парастасі, добре обловлювались.

Отже ж зрозуміє кождий, хто з яких-небудь мотивів почувається до обов'язку рятувати довжників банку, що єдино можливий рятунок — *викуп довжників з дуже значним опустом*. А до організування такого рятунку пора найвища!

Як буде зорганізований рятунок, то вже в разі потреби знайдуться способи переконати вірителів банку, що і для них нема кориснішого виходу, як згодитися на викуп,— а о інше нам не журитися. Іменно не журитись нам ані о кредит крайовий, ані о вірителів банку. О перший, для того, бо «крах» *лихварської* інституції тільки кредитові *лихварському* шкодить, а кредитові *здоровому* навіть *помагає;* а о других для того, бо вони знали, а по крайній мірі знати могли і знати були повинні, яка се інституція — той банк рустикальний, і що він скорше чи пізніше «скрахувати» му-

сить. Але вірителі лакомились на високий процент та на дивіденду, так най же ж тепер закуштують немилих наслідків лакомства; а наколи се правда, що в паперах руст[икального] банку локовані також гроші пупілярні, то нехай, що забракне, доповнить держава. Бо се ж не наша в тім вина, що ц[ісарсько]-к[оролівське] правительство папери найбільшого лихваря, якого коли-небудь свята земля на собі носила, вооружило в пупілярне безпеченство,— як і не наша вина в тім, що той лихвар носив на чолі цісарського орла. Орел цісарський йому би належав і належить, але той, під котрим написано: «ц[ісарсько]-к[оролівські] в'язниці»!

P. S. По зложенню сеї статті довідались ми про деякі зміни обговореного нами проекту ліквідаційного, зроблені на повнім засіданні комітету обивательського. О тих змінах на другий раз.

МЕЛАНХОЛІЙНІ УВАГИ НАД СЬОГОРІЧНИМ БЮДЖЕТОМ ДЕРЖАВНИМ

«Дуже значне *зменшення біжучого дефіциту* рахункового єсть дуже цінною ознакою, котру *можемо повітати яко віщунку фінансового оздоровлення держави*. Але, з другого боку, видатки державні взросли також, і їм-то треба приписати те непотішне явище, що зменшення дефіциту не йшло однаким кроком з побільшенням доходів державних. Яко факт, *проявляючий серйозне фінансове положення, стоїть перед нами brutto — сума дефіциту 40 800 000 з[л.] р[инських]*, факт тим тяжчий, бо нема надії, щоби сього року, так як попередніх, заряд фінансовий міг значну часть недобору покрити з своїх касових средств. В будущім році буде затим бюджет так обтяжений більшими процентами з позичок, котрі треба буде затягнути на покриття сього недобору, що значна часть сподіваної надвишки доходів згори вже буде вичерпана».

Отак-то одним духом потішив і засмутив нас справоздавець бюджетової комісії гр[аф] Клам-Мартинець* в своїм справозданні о сьогорічнім бюджеті австрійськім з д[ня] 1 марта 1884 р. Чи держава виздоровляє з недуги фінансової, чи, може, «серйозне положення» значить трохи що іншого? На такі мислі мимоволі наводять цифри бюджету на р. 1884, того самого бюджету, о котрім у нас вже раз була бесіда в грудні минувшого року, по причині експозе п. Дунаєвського в раді державній. Як звісно, тоді п. міністер прийшов до того не дуже потішаючого результату, що в результаті господарка фінансова виказує на р. 1884 дефіцит в сумі 38 754 000 з[л.] р[инських]. Тоді вже регістрували ми многі голоси, твердячі, що при такім дефіциті серед мирних часів фінанси держави мусять стояти не дуже добре. Від того часу минуло три місяці, а фінансовий стан держави

не то що не поправився, як тоді потішав нас п. міністер, але значно погіршився. Зараз після міністерського експозе зажадало правительство додаткових кредитів, котрих сума досі виросла майже на 4 мільйони. Виділ комісії бюджетової сам бачився спонуканим обкроїти ті претензії; він прелімінував видатки о 1 мільйон нижче від жадань правительства, але все ж таки мусив в більшій часті вволити його волю щодо доходів державних і прелімінувати їх о 2 мільйони вище від того, як жадав в грудні міністер.

Слідуючі цифри показують доочно ті дивні пригоди сьогорічного бюджету. В грудні 1883 п. мін[істер] Дунаєвський жадав від ради державної на видатки державні 511 119 000 з[л.] р[инських], а на доходи 472 364 000 з[л.] р[инських]. Значиться, дефіцит виносив 38 754 000 з[л.] р[инських]. Від того часу доходи державні змоглись заледве о 64 000 з[л.] р[инських], але зато претензії правительства до рубрики видатків взросли о 4 952 000 з[л.] р[инських], так що після жадань правительственних, предложених комісії бюджетовій, дефіцит повинен би виносити 43 644 000 з[л.] р[инських]. Комісія бюджетова обкроїла жадання правительства до рубрики видатків о мільйон, т. є. установила суму видатків на 515 309 000 з[л.] р[инських], а зато зазапелювала до кишені народної, прелімінуючи з неї доходи о 2 мільйони вищі, т. є. суму 474 548 000 з[л.] р[инських], щоби дефіцит не видався такий надто страшний. Правда, що і з тим він виносить 40 761 000 з[л.] р[инських], а досить невеличкого неурожаю, елементарних нещасть або якої-небудь політичної пертурбації, щоб і рубрика доходів не дописала. Коли ж порівняти сей бюджет з ухваленим на р. 1883, то побачимо, що там видатки прелімінувались на 500 835 000 з[л.] р[инських], доходи на 464 235 000 з[л.] р[инських], т[о] є[сть] недобір виносив 36 600 000 з[л.] р[инських]. Як бачимо затим, хоч в однім році доходи держави збільшуються о цілих 10 мільйонів, то все ж таки видатки правительства збільшуються далеко значніше, бо о 14½ мільйонів, через що і дефіцит побільшується о 4 мільйони. Для покриття того дефіциту прийдеться затягати нову позичку або, що на одно вийде, емітувати нові ренти, золоті і паперові.

Що такий непотішаючий стан державних фінансів не може остатись без впливу і на політичні констеляції увнутрі держави, се річ певна. Правда, вони не потребують зараз змінитися, але ж не треба забувати, що таке фатальне

господарювання правиці мусить хоч по маленькій частині підкопувати її довір'я у корони. Ось що пише по поводу нового бюджету і старого дефіциту «Neue freie Presse» з минувшої суботи: «Коли упала ліберальна партія, почала правиця голосити: «Ось ми прийшли спасти державу від бюджет[ної] кризи — щастя для Австрії, що ми прийшли її врятувати!» Ну, а тепер? Посеред супокою, в тіні німецького союзу, дефіцит перевищує 40 мільйонів, єсть вищий від тої страти, яку поносила ціла монархія, уоружена від стоп до голови для оборони Венеції. Такий дефіцит показується в часі, коли плуг спокійно управляє поле, коли ніякий ворог не грозить нападом, а економічний добробит не потрясається ніякими «крахами». Той недобір єсть результатом політики фінансової, котра в імені потреб державних найважніші знадоби життя народного обложила новими тягарями, витягла звиш 25 мільйонів нових податків, наложила цло на нафту в 100 %, а на каву в 50% вартості. Правиця показувала правительству завсіди прихильне ухо і отверті руки, вона держалася такої політики податкової, котра не дбає о ніяку популярність, вона хотіла усунути дефіцит такою жертволюбністю, якої ще ніхто ніколи не вимагав від горожан,— і що ж вийшло з того всього? Видатки побільшуються від того дня, коли гр[аф] Таафе став президентом міністрів, вони виросли о 100 мільйонів; проценти від довгів державних змагаються від того дня, коли п. Дунаєвський прилучився до міністерства яко прислужне огниво, взросли вони о 20 мільйонів; довг державний росте, а більше як 300 мільйонів нових позичок будуть становити незнищимий пам'ятник «ери поєднання», валюта погіршилася і перейшла вже той рівень, якого вперед досягла пересічно тільки в роках національних катастроф. Для правиці єсть справоздання гр[афа] Клам-Мартинця надгробним словом всіх її мрій о фінансовім відновленні держави. Вона чує вже свій дзвін похоронний і хоч ще дрогає суставами і, чуючись живою, насміхається зі смерті — то все ж таки смерть близька. 40-мільйоновий дефіцит єсть смертю. Сорок мільйонів! Само те слово попросту вводить в остовпіння».

«Ми не хочемо винувати нікого,— пише дальше «Neue fr[eie] Presse»,— ми тільки вказуємо, як єсть. Положення фінансове дуже серйозне, і гріхом було б ще тепер щось закривати. Скільки разів ми клали палець на тяжку рану Австрії, проти нас роздавались насмішливі крики: Австрія не має дефіциту; вона бере позички, але перемінює їх в па-

лати і желізниці; в той день, коли тих великих надзвичайних видатків стане непотрібно, в бюджеті настане цілковита рівновага. Коли ж бо настане той преславний день? Чи ж єсть яка держава в Європі, котра б не мусила служити цивілізаційним потребам горожан; чи єсть який парламент, що не однако цінив би будову стратегічних желізниць з непродуктивним, хоч і потрібним видатком на оборону держави? Правиця призволила правительству всі можливі побори — вона не завагується призволити й ще нові; але ж довго так іти не може — навіть калитка Фортуни мусить з часом вичерпатися. Блуд лежить в самій засаді. Лівиця поставила була засаду: держава може видати лиш стільки, стільки має доходу; потреби мусять примірюватися до средств. Наслідком були компроміси, торгування. Тепер прийшли аристократичні дилетанти, що насміхалися над тугістю крамарів, і сказали: жадай лишень, все дамо! розказуй, все зробимо! Скупість відкинено набік, мільйони щезали, мов мартові сніги, а коли опозиція тривожно вказувала на перетяження податників, відповідали пани сміло і гордо: «Держава мусить мати стільки доходу, щоби покрити свої потреби. Тільки крамарі, невольники щоденщини без крихти геніальності, можуть торгуватися, та рятуватися, та ограничувати потреби держави в хвилі, коли всхідне питання знов починає підніматися. «Держава мусить рости вшир!» — сказав міністр фінансів, і мільйони полетіли. Будовано желізниці, підвищувано бюджет військовий, поступовано собі гойно, по-панськи, немов хотячи показати, що дефіцит — се мара, котра щезне, скоро їй лиш сміло глянути в очі. По міщанській фінансовій політиці слідувала великопанська, і вона скінчилася 40-мільйоновим дефіцитом. І то в часі спокою! А що ж буде в часі війни?»

Тим грізним запитанням кінчиться стаття опозиційної газети. Конечно, вона де в чім пересаджена. «Міщанська політика фінансова» також не була такою невинною дитиною, якою представляє її «Neue freie Presse»,— противно, вона уміла всякі швиндлерські штучки дуже добре, а особливо для німецьких провінцій держави була економічно убійчою. Але і наслідниця її, великопанська політика, не ліпша від неї. Одна, як друга, має на оці кастові, класові інтереси, інтереси упривілейованих верств, а притім і упривілейованих народностей — і то єсть горе *наше*!

АРКУШИКИ ГРУНТОВІ

З початком сього чи з кінцем минувшого року роздано нашим селянам аркушики грунтові, котрі мають бути немовби вінцем нового кадастрального поміру. Але ж пожалься, боже, того вінця і, головно, пожалься, боже, тих селян, котрі той вінець мусили дорого оплатити, а до того ще на свою власну біду! Ще коли з урядів породжавані були перші провізоричні аркушики для вношення рекламацій проти оцінювання чистого доходу і класифікації грунтів, побачили ми в цілім обрахунку тих аркушиків страшенний хаос. Хоч на кождій стороні такого аркушика вписано було всього тільки десять позицій, а під ними підведена сума, то і та сума, звичайно, була хибно зроблена; дальше сума головна з поодиноких сторін, звичайно, також не згоджувалась ані з дійсною сумою всіх позицій, ані з хибними сумами поодиноких сторін.

Провізоричні аркушики повідбирано, породжавано нові, до тамтих остільки неподібні, що тут вже помилки не походять з додавання, але хіба бог знає з чого. Здається, як коли б ті нові аркушики роблені були після якихось норм зовсім відмінних від попередніх. Досить буде сказати, що, н[а]пр., в селі Н.*, де лучалось нам переглядати кільканадцять аркушик'ів, деякі грунти приписані були після кадастру з р. 1828, т. є. людям вже від 50 літ помершим, другі приписані були людям, зовсім в громаді не існуючим, а майже в жаднім аркушику сума приписаного грунту не згоджувалася з дійсним станом власності. Се здивувало нас тим більше, що якраз кілька місяців перед тим староство зажадало було від зверхності громадської того села «*докладного виказу всіх властителів грунту, тепер існуючих, і скільки котрий грунту посідає*». Той виказ по двотиж-

невім труді ми зробили, хоч, властиво, був се обов'язок комісії кадастральної. А, однако ж, в нових аркушиках ми не найшли ані сліду тих даних о властителях і власності грунтовій в Н., які ми зібрали.

Тепер ми переконуємось, що діло стоїть так само або й ще гірше і в інших повітах. «Nowa Reforma» з д[ня] 6 марта с[ього] р[оку] подає допис з Ясла, в котрім показано, що у 24 господарів села Люблі в нових аркушиках виказано власності грунтової 251 морг, між тим, коли на ділі вони посідають тільки 162 морги. То значить, приписано їм о 89 моргів більше, ніж вони мають! Конечно, се не жарт, бо тих 89 моргів мусять вони оплатити!

Рада повітова в Яслі, зібравши подібні дані з кількох сіл, порозписувала петиції до виділу крайового, до намісництва, до послів польських у Відні і до міністерства скарбу, щоб власті якнайскорше вислали податково-технічні комісії на місце для спростування таких разячих помилок. В відповіді на то намісництво позволило старосту, щоб допускало рекламантів до ревізії map в цілі спростування помилок. Кореспондент з Ясла уважає се за простий викрут, бо тут обов'язок простування помилок замість фахової комісії вкладається попросту на селян або в найлуччім разі робиться залежним від доброї волі геометрів, канцелістів та інспекторів податкових.

Нам здається, що діло се надто важне і надто велику кривду приносить нашому селянству, а щоб, поминувши вже неправильності в укласуванні грунтів («Подвійна крейдка»)*, вони мали ще платити і за помилки писарів кадастральних. Думаємо затим, що треба зібрати якнайчисленніші дані о помилках в нових аркушиках і вносити петиції до всіх компетентних властей, щоб конечно делеговані були комісії для їх спростування.

ГАЛИЧИНА В СЬОГОРІЧНІМ БЮДЖЕТІ ДЕРЖАВНІМ

При случаю дебат бюджетових в віденській раді державній годиться нам переглянути також той бюджет з особливою увагою на наш край, щоб виробити собі поняття, чи і оскільки «rząd, sprzyjający krajowi»[1], увзглядняє потреби Галичини, чи і оскільки правитель[ство], автоном[ічне] та федералістичне, старається направити гріхи давніх централістичних систем, котрі супроти Галичини держалися одної політики: брати, що можна, а не давати нічого. Всі ми знаємо, як тяжко утерпіли інтереси нашого краю при такій політиці, як велике занедбання і опущення видно було на кождім полі економічної, адміністраційної і просвітньої діяльності. Нова правительственна система між іншими вивісила на своїм прапорі також оклик «економічної реставрації», і коли той оклик не має бути тільки «кимвалом бряцающим», то вже ж поперед всього повинен проявлятися в цілім своїм блиску в бюджеті державнім. Правда, читателі наші, перечитавши в однім з попередніх ч[исел] «Діла» наші і віденські «меланхолійні уваги над сьогорічним бюджетом», згори вже будуть догадувати ся, що великих благодатей нам ніщо надіятися від бюджету, виказуючого 42 мільйони з[л.] р[инських] недобору. Отже ж ні, скажемо ми на те, се ще не рація! Недобір державний може бути хвильовим, случайним (а таким іменно правительство узнає в головній часті і недобір австрійський), а такий недобір в касі центральній може походити іменно з надмірно великих видатків продукційних для поодиноких провінцій. Отже ж, при недоборі в бюджеті державнім може стан поодиноких провінцій поправлятися, добробит підноситися

[1] Уряд, що сприяє краєві *(польськ.)*.— *Ред.*

іменно через надзвичайні підмоги з скарбу державного. Чи так воно діється тепер в Австрії і особливо чи і скільки користає з теперішньої системи фінансової наша Галичина, се ми постараємось, бодай в загальних нарисах, показати в нашій розправі.

І. ДОХОДИ, ЯКІ ДЕРЖАВА ПОБИРАЄ З ГАЛИЧИНИ

Суму доходів, які побирає держава з Галичини, прелімінувало правит[ельство] на 1884 рік в цифрі 44 733 763 з[л.] р[инських], т. є. в порівнянні з попереднім роком о 634 336 більше. Головну часть тої суми, бо 39 224 688 з[л.] р[инських], становлять доходи з податків безпосередніх і посередніх. Цікаво запримітити, що на податки безпосередні, окрім грунтового, преліміновано сього року суму о 181 200 з[л.] р[инських] меншу, ніж минувшого року. Зниження наступило: в податку дом[ово]-чиншовім о 126 000 з[л.] р[инських], в под[атку] домово-класовім о 84 000 з[л.] р[инських], в под[атку] доходовім о 100 000 і в процентах проволоки від залягаючих податків о 2000 з[л.] р[инських]. В однакій з попереднім роком високості преліміновано доходи в под[атку] заробкового (745 000 з[л.] р[инських]) і 5 %-вий податок від домів увільнених (70 000 з[л.] р[инських]). Зате преліміновано вище податок грунтовий о 128 000 з[л.] р[инських] (1883 р. було 4 331 000 з[л.] р[инських], а на 1884 р. преліміновано 4 459 000 з[л.] р[инських]) і належитості екзекуційні о 12 800 з[л.] р[инських] (76 000 з[л.] р[инських] минувшого і 88 800 з[л.] р[инських] сього року).

Розуміється, що ті зниження доходів в поодиноких рубриках податків безпосередніх не суть ознакою жадної ласки міністерської, ані жадної зміни в фінансовій політиці, але просто случайністю. Бо, прецінь, вимір податку не змінився, а тільки правительство, здається, переконалося, що перше по новій уставі обчислення податку домово-чиншового прийнято було зависоко. Так само і при податку доходовім, де за підставу прелімінаря положено дійсний доход з р. 1882, той доход показався нижчий, ніж міністерство первісно надіялось,— і от прийшлось ті рубрики редукувати. Зато підвищення в податку грунтовім єсть реальне і не уступиться вже, але противно, кождого року,

в мисль устави, буде змагатися о $^1/_{10}$ часть загального приросту.

В податках посередніх бачимо в загальній сумі підвищення доходів о 548 901 з[л.] р[инський], хоч і тут деякі рубрики показують значне зниження доходів, як, н[а]пр., нафта (о 212 000 з[л.] р[инських] менше, ніж попереднього року) і цло (о 3500 менше). Загалом при податках консумційних на сей рік преліміновано о 211 700 з[л.] р[инських] менше, ніж минувшого року. Доход з горілки остається незмінний, доходи з пива, м'яса і цукру підвищуються. Значних підвищень надіється правительство в доходах з солі (о 148 181 з[л.] р[инський] більше, ніж минулого року), з тютюну (о 438 300 з[л.] р[инських] більше), з штемплів (о 38 000 б[ільше]), з такс (о 6020 з[л.] р[инських] б[ільше]), з мита (о 20 000 б[ільше]) і з оплати шинкарської (о 13 600 з[л.] р[инських] більше). З лотереї преліміновано доходу brutto о 100 000 з[л.] р[инських] менше, ніж минувшого року. Загальна сума оплат і податків посередніх в Галичині виносить 28 733 888 з[л.] р[инських], а безпосередніх — 10 490 800 з[л.] р[инських], так що *весь тягар податковий, який поносить Галичина для держави, представляється цифрою 39 224 688 з[л.] р[инських]*.

Хотячи виробити собі поняття о тім тягарі податковім, мусимо порівняти Галичину з другими краями австрійської монархії. Коли порівняємо абсолютні цифри доходу державного з різних країв, то побачимо, що Галичина в тім ряді займає зараз третє місце по Чехах (124,78 мільйонів) і Австрії Долішній (112,96 мільйонів); по ній слідують ще значні цифри доходу держ[ави] з Моравії (38,06 мільйонів), з Австрії Горішньої (20,52 мільйонів), з Стирії (20,22 мільйонів), Побережжя з Трієстом (17,10 мільйонів) і Тіролю (13,20 мільйонів). Доходи з прочих країв не доходять в жадному разі до 10 мільйонів. Але коли візьмемо цифри взглядні, т. є. коли розрахуємо той доход державний після простору і людності даної провінції, то Галичина зараз спадає далеко нижче в тім ряді. І так щодо простору, то випадає доходу держ[ави] на квадр[атний] кілометр: в Австрії Долішній (з Віднем) — 5967 з[л.] р[инських], в Чехах — 2405 з[л.] р[инських], в Побережжі — 2145 з[л.] р[инських], в Шлезьку — 1854 з[л.] р[инських], в Моравії — 1712 з[л.] р[инських], в Австрії Горішній — 1712 з[л.] р[инських], в Стирії — 904 з[л.] р[инських], в Зальцбурзі — 800 з[л.] р[инських], а в Галичині тільки 558 з[л.] р[ин-

ських] Тут вже з третього місця Галичина зійшла на дев'яте. Ще нижче спадає вона, коли розчислити, який доход тягне держава з кождого жителя поодиноких провінцій. І так випадає доходу держ[ави] на одного жителя в Австрії Долішній 50 з[л.] р[инських] 60 кр[ейцерів], в Зальцбурзі — 35 з[л.] р[инських], в Австрії Горішній — 27 з[л.] р[инських], в Побережжі — 26 з[л.] р[инських] 38 кр[ейцерів], в Чехах — 22 з[л.] р[инських], 43 кр[ейцери], в Моравії — 17 з[л.] р[инських] 67 кр[ейцерів], в Шлезьку — 16 з[л.] р[инських] 87 кр[ейцерів], в Стирії — 16 з[л.] р[инських] 65 кр[ейцерів], в Тіролі — 14 з[л.] р[инських] 4 кр[ейцери], в Корутанії — 12 з[л.] р[инських] 73 кр[ейцери], в Крайні — 11 з[л.] р[инських] 55 кр[ейцерів], в Буковині — 8 з[л.] р[инських] 79 кр[ейцерів], *в Галичині* — 7 з[л.] р[инських] 36 кр[ейцерів], а в Далмації — 6 з[л.] р[инських] 75 кр[ейцерів]. Значиться, тут Галичина стоїть на самім передпослідним місці нижче таких країв, як Стирія, Крайна і Буковина!

Правда, до тих цифр треба б додати ще деякі, досить значні поправки. Поперед всього в повищім обрахунку не розділено зовсім докладно всіх доходів державних між поодинокі провінції. Бо коли сума тих доходів виносить 472 364 577 з[л.] р[инських], то між поодинокі провінції розраховано у нас тільки 428 359 066 з[л.] р[инських], а значну решту (майже десяту часть всіх доходів), а іменно: 17 813 862 з[л.] р[инських] дох[одів] з желізниць скарбових і 26 181 649 з[л.] р[инських] інших неподільних доходів лишено набоці. Річ певна, що і в тих нерозділених доходах участвує Галичина досить значно. Що більше, з самої природи деяких податків випливає, що вони мусять бути почислені на рахунок не тих провінцій, котрі їх дійсно оплачують. Досить згадати о пиві чеським і австрійськім, о цукрі чеськім, моравськім і шлезькім. Галичина спотребляє дуже багато пива і цукру; податок, котрий сплачують наші консументи, фігурує в доходах тих провінцій, де ті артикули продукуються,— звісно-бо з науки економії суспільної, що при всяких податках консумційних податок цілковито оплачує не продуцент, але консумент. Так само не треба забувати, що величезні доходи долішньої Австрії плинуть головно з Відня, котрий, яко столиця і центральне місце пробування премногих урядів і зарядів, безпосередньо і посередньо черпає свої животні соки з всіх країв коронних, отже, також в значній часті і з Галичини. Взявши

все те на увагу, мусимо прийти до переконання, що сума доходів держави з Галичини есть значно більша від 44,7 мільйонів, котру ми вище прийняли.

II. ЩО ДАЄ ДЕРЖАВА ГАЛИЧИНІ?

Перейдім тепер до видатків державних для нашого краю. На 1884 рік преліміновано для Галичини:

Міністер[ство]	справ внутрішніх	3 417 256	з[л.] р[инських]
»	оборони крайової	1 029 010	»
»	освіти і віроісп[ідань]	2 746 764	»
»	скарбу	3 875 648	»
»	торгівлі	6 701 780	»
»	рільництва	879 607	»
»	справедливості	3 586 969	»
Пенсії емеритальні		2 203 022	»
Субвенції і дотації		4 314 700	»
Фонд індемнізаційний		2 625 000	»
Разом:		31 579 756	з[л.] р[инських]

Коли порівняти суму видатків з сумою доходів, виказаною мінімально в попередній нашій статті, то побачимо, що на 1884 рік *держава має з Галичини щонайменше 13 153 927 з[л.] р[инських] чистого доходу*[1].

В р. 1883 одержала Галичина з скарбу державного 31 217 384 з[л.] р[инських], а вплатила 43 051 019 з[л.] р[инських], т. є. чистий доход з Галичини виносив 11 833 635 з[л.] р[инських], т. є. сього року він есть о

[1] Повищі цифри вийняли ми з статті п. Л. Білінського*, замішені в ч[ислі] 67 «Dziennika Polskiego» п[ід] н[азвою] «Rzekoma bierność finansowa Galicyi». Чей же, і Білінського о фальшування цифр бюджету державного ніхто не посудить, бо супроти його цифр ми мусимо посудити о дуже негонорову маніпуляцію з тими ж цифрами автора статті в «Nowej Reformie», п[ід] н[азвою] «Budżet galicyjski w budżecie austrjackim». Авторові тої статті захотілось виказати, що сьогорічний бюджет для Галичини, хоч і не так корисний, як би повинен бути, але все-таки о півтора мільйона з[л.] р[инських] корисніший від торішнього бюджету В тій цілі він *попросту фальшує цифри, побільшуючи позицію 1 позищого стовпця о 4000, поз[ицію] 3 о 217 590 з[л.] р[инських], поз[ицію] 4 о 11 730 з[л.] р[инських], поз[ицію] 5 о 10 000 з[л.] р[инських], поз[ицію] 6 о 151 830 з[л.] р[инських] і поз[ицію 7 о 430 319 з[л.] р[инських], а зато поз[иція] 9 чинить о 36 000 більшою,— разом затим фальшує суму видатків на Галичину о 789 469! Так у нас обороняться інтересів крайових!*

1 320 292 з[л.] р[инських] більший, ніж попереднього року! В виду тих цифр в дуже цікавім світлі представляється нам намагання автора статті в «Nowej Reformie», котрий, хоч би й фальшованими цифрами, старається представити нам, що все йде до ліпшого.

Крім тих вище виказаних видатків, понесе ще держава на желізниці галицькі:

на желізницю трансверсальну	11 600 000	з[л.] р[инських]
на її відноги	8 100 000	»
на желізницю Стрий — Бескид	30 000	»
Разом:	19 730 000	з[л.] р[инських]

Розуміється, видаток сей єсть одноразовий, котрий правительство покриє не з біжучих доходів, але з кредиту. Затим треба згадати і то, що будова тих желізниць не випливає з потреби самої Галичини, але з інтересів, і то переважно стратегічних інтересів, держави. Може бути, що колись і з тих желізниць скористає Галичина під взглядом промисловим і торговельним, — але поносячи з давен-давна такі величезні видатки до каси державної, хіба ж не оплатила вже десятирицею сього не так-то великого вкладу?

ЗАГАЛЬНИЙ ЗБІР РУСТ[ИКАЛЬНОГО] БАНКУ

Вчора о год[ині] 11 перед полуднем розпочався заг[альний] збір членів і вірителів руст[икального] банку, скликаний куратором п. Мархвицьким. Збір був численний; всіх учасників було 73, а репрезентували вони 245 голосів. З сторони правительства був присутній совітник намісництва п. Карасинський.

На початку п. Мархвицький відчитав слідуюче своє справоздання (в скороченні): «Передовсім звертаю увагу на замкнення рахунків з р. 1883, котрі разом з виказом змін, лучившихся в січні 1884 р., становлять цифровий образ маєтку закладу, чи, однак, образ той відповідає дійсності — сумніваюся і для того буду мусив не одну з поданих цифр спростувати. Щоби мимо короткого часу виробити собі погляд, найбільше зближений до правди, перевів я при помочі органів закладу подробні розсліди стану позичок в поодиноких повітах; зібраний багатий матеріал послужить до виказання *різниць* межи дійсним станом а предложеним балансом».

Маєток закладу складається: а) з вірительностей, іпотечно забезпечених в капіталі, в залеглих відсотках, в належностях асекураційних і в процентах проволоки; б) в недвижимостях, набутих в дорозі екзекуції; в) з недвижимостей, добровільно набутих, належності з рахунку текучих векселів, інвентаря і т. д.

Для оцінення активів під а) і б) поділив куратор банкові округи на 4 групи з уваги на такі обставини, як доброта землі, заможність мешканців і їх успособлення.

Група I обіймає повіти: Бібрка, Борщів, Бучач, Грималів, Ярослав, Краків, Коломия, Перемишляни, Сокаль, Снятин, Тернопіль і Заліщики з капіталом довгу в позич-

ках 1 348 500 з[л.] р[инських], у залеглих відсотках і належностях асекураційних — 260 400 з[л.] р[инських]; у відсотках 10 % проволоки — 280 000 з[л.] р[инських]. З недвижимостей набув заклад в тій групі 41 господарство з квотою 69 800 з[л.] р[инських]; з того 58 000 тяжить на Лагодові.

Група II обіймає повіти: Броди, Бучач, Дембіца, Дрогобич, Городок, Ясло, Камінка, Нов[ий] Торг, Нов[ий] Санч, Рава, Рогатин, Ряшів, Стрий, Тарнів, Вадовиці, Золочів, Жовків, Жидачів з капіт[алом] довгу в позичках 1 772 200 з[л.] р[инських], у залеглих відсотках — 425 300, у відсотках проволоки — 460 000. З недвижимостей набув заклад в сій групі 222 господарств з квотою 133 900 з[л.] р[инських]; в тім на Обертасові (повіту Золочівського) 48 000 з[л.] р[инських].

Група III обіймає повіти: Бохня, Долина, Яворів, Калуш, Комарно, Львів, Мілець, Перемишль, Сянік, Самбір, Станіславів, Турка з капіт[алом] довгу 1 769 800, у відсотках — 605 300, у відсотках проволоки — 660 000 з[л.] р[инських]. Тут заклад набув 680 господарств з квотою 174 800 з[л.] р[инських].

Група IV обіймає Буковину з квотою позичковою 786 300, з відсотками — 212 500, відсот[ками] проволоки — 240 000. Тут набув заклад 139 господарств з квотою 49 700.

У всіх чотирьох групах *капітал* довгу має майже повне обезпечення на іпотеках. Страти могли би вийти лиш з трудності переведення екзекуції в деяких гірських округах. Страти ті, однак, ніяк не перевищать квоти 500 000 з[л.] р[инських], а з дочисленням страт при продажі іпотек найвище винесуть 600 000 з[л.] р[инських].

В процентах рат і в належностях асекураційних можна допустити страту 300 000 з[л.] р[инських].

Дійсна вартість відсоток проволоки повинна бути зредукована до 6 % і в тій висоті повинна вплинути в групах I і IV; в групі II тільки в $^1/_3$ части, а в групі III тільки в $^2/_3$ частей. Загальний убуток в тій рубриці обчисляється на 1 012 000 з[л.] р[инських].

Виказану вартість реальностей і дібр набутих принімає куратор в повній (!) сумі, а векселі з причини непевного покриття лиш на 50 %; можлива з того страта винесе 100 000 з[л.] р[инських].

Цілий *недобір* винесе, отже, з[л.] р[инських] 2 098 000.

Дальше підносить куратор, що *листів довжних без належного покриття єсть в обігу на* **686 233 з[л.] р[инських], а неясні і суперечні приписи статутів служать тут за заслону бувшій дирекції** (*слухайте.— Ред.*), котра, не допильнувала того, щоби безпеченство довжних листів не утерпіло. Від р. 1876 **лосування не все були нормальні** (*бачте!— Ред.*), **а фонду амортизаційного уживано до заспокоєння інших потреб текучих.** На часткове покриття випливаючого звідси убутку буде служити тепер тільки різниця курсу листів довжних в стосунку до їх номінальної вартості (різниця тая виносить тепер 300 000), а додавши до того фонд резервовий разом з окремою резервою — 480 000, дальше фонд асекураційний — 300 000 і вартість уділів — 487 000 з[л.] р[инських], одержиться квота 1 567 000 з[л.] р[инських] супроти вищенаведеної суми недобору.

Від 30 січня 1884, т. є. відколи п. Мархвицький обняв кураторію, до 25 марта вплинуло від довжників на рахунок позичковий 444 012 з[л.] р[инських] 80 кр[ейцерів], в тім листами довжними 141 000 на сплату капіталу.

Слідуючим разом подамо дальший хід нарад збору, а тепер тільки зазначимо коротко, що по всяких інтерпеляціях до п. Мархвицького гр[аф] Артур Потоцький відчитав проект ліквідаційний комітету обивательского і заявив, що понеже правительство не дало позички комітетові, то він у вівторок вечором узнав свою чинність скінченою. Над способом ліквідації розпочалась млява дебата. На зборі було багато делегатів, обожаючих панів комітету, тож зараз посипались просьби, щоби комітет дальше провадив свою акцію. Комітет вечором заявив, що «жертвується» і надальше.

В послідній числі подали ми справоздання куратора п. Мархвицького і замітили, що до справоздавця звернулись деякі делегати з інтерпеляціями. З цікавіших питань були тії: для чого баланси з попередніх літ були фальшовані? Для чого куратор задержав цілий персонал б[увшого] банку? Чи квоти здефравдовані увзгляднено в балансі? П[ан] куратор відповів, що за давні баланси не може відповідати, бо їх не укладав; що персонал цілий задержав, бо той ознакомлений з веденням діл, а впрочім, було б немилосердно його відправляти; що претензії довжників увзгляднюються і на будуще кривди їх будуть увзгляднятися.

Потім перейшов збір до дальшого порядку дневного: до внесення переведення ліквідації. Перший забрав тут голос

в імені «комітету обивательського» гр[аф] Артур Потоцький. Він пояснив, що комітет повстав за ініціативою кн[язя] Ад. Сапіги і через 6 тижнів нараджувався над способом переведення ліквідації, щоби оминути конкурс. Результатом його праць есть звісний проект ліквідаційний. Але комітет поставив условіє, щоби дістав 1 000 000 позички. Надія завела. Комітет, отже, предкладає вправді зборові свій проект, але усувається від дальшої діяльності.

Наступила генеральна дебата над способом переведення ліквідації. Дел[егат] Вишинський поставив внесення, щоби комітет, на котрого з довір'ям глядять як вірителі, так і довжники, не усувався від дальшої акції *(брава і оплески)*, а провадив контролю над чинностями ліквідаторів. Д-р Леховський чинив докори правительству, що не почувається до обов'язку прийти з поміччю ліквідації і поставив внесення, щоби предложений проект взяти під спеціальну дебату. Д-р Іскрицький вніс, щоби вибрати спеціальну комісію для уложення проекту ліквідації, а засідання відложити на два дні. Д-р Тшценецький вніс, щоби проект комітету прийняти без дебати. Делегат каси щадничої в Кремниці (на Уграх) жалувався, що тая каса закупила акції банку руст[икального] на тій підставі, що правительство голосило їх за пупілярно забезпечені. Щадниця кремницька понесла великі страти; правительство повинно прийти в поміч. Д-р Згурський в відповіді п. Горнові сказав: «Обиватели, що належать тепер до комітету, — то не тії самі люди, що перед 15 літами заложили банк. Банку не желав собі край, але правительство. Нині обиватели займаються банком, бо ходить їм о довжників, о селян. Не запізнають, однак, і того, що і вірителям сталася кривда, особливо вірителям заграничним. Не наша вина, що листи банку знаходились за границею; винно правительство, котре поручало їх на локацію кавцій офіцірських і заграничним щадницям. Кредит нашого краю не загрожений, а загрожений кредит держави. Правительство повинно, отже, прийти з поміччю». Потім забрав голос кн[язь] Ад[ам] Сапіга. Він зазначив, що комітет домагався від правительства мільйонової позички, власне, для того, що се лежало в його інтересі. В Галичині потерплять на тім довжники, але другі провінції, в котрих папери руст[икального] банку знаходяться в руках доброчинних інституцій, змусять правительство до отвічальності. Комітет обивательский поставив собі за задачу «не допустити до того, щоби — чи то буде конкурс, чи

ліквідація — не віддати діла в руки спекулянтів, бо тут йде о 36 000 родин селянських». Д-р Попель (з Самбора) підніс «agitacje pism ruskich»[1] і, навівши уступ з «Діла», поставив внесення, щоб ухвалити комітетові повне довір'я *(оплески)*. П[ан] Вальтер попер внесення п. Вишинського, щоби збір узнав комітет обивательский за раду ліквідаційну і візвав її, щоби просила правительство о 1 000 000 завдатку на переведення ліквідації. Внесення се прийняв збір всіми голосами, крім двох. Внесення д-ра Іскрицького і д-ра Леховського упали. Гр[аф] Арт[ур] Потоцький зажадав, щоби комітетові дано час до наради, чи має прийняти жертвуваний йому мандат. Збір перервався, отже, до вечора.

Вечором розпочалась дебата наново. Гр[аф] Арт[ур] Потоцький заявив, що комітет приймається дальшої праці *(оплески)* і поставив внесення: 1) збір поручить вибраним ліквідаторам, щоби в порозумінні з комітетом обивательським виготовили спеціальний проект ліквідації на основі загального проекту комітету; 2) збір ухвалить, що виплата вилосованих і маючих вилосовуватись листів довжних має знизитись з 55 на 50 %. Внесення ті оба прийнято, а ще і висказано подяку гр[афу] Арт[уру] Потоцькому через повстання з місць. Внесення п. Вишинського, щоби «ліквідатори і комітет постарались, щоби виновників потягнути до моральної і матеріальної отвічальності», прийнято оплесками. По короткій дискусії прийняв збір «інструкцію для ліквідаторів» з кільканадцяти параграфів.

Розпочався вибір ліквідаторів. Під час скрутинії поставив д-р Іскрицький внесення, щоби збір визначив для ліквідаторів платню по 2500 з[л.] р[инських], а для заступників, котрі мають бути також синдиками і вести відділ іпотечний, по 3000 з[л.] р[инських], а для всіх ще 1 % від стягненої готівки в дорозі ліквідації. (Після внесення д-ра Іскрицького припало б на кождого з тих шести панів кількадесят тисяч!) Голосуючих було 265. На ліквідаторів одержали: д-р Мархвицький 265 голосів, д-р Фр. Зима — 264, д-р Згурський — 263; на заступників: д-р Ст. Крижановський — 265, д-р Іос[иф] Пайонк — 265 і д-р Горецький — 253. По виборі д-р Мархвицький заявив зборові, що він і його товариші зрікаються того 1 % від стягненої готівки, який для них предложив д-р Іскрицький.

---

[1] Агітацію українських газет і журналів *(польськ.)*.— *Ред.*

Засідання скінчилось ревною подякою д-ру Мархвицькому за його труди.

З наведеного справоздання можуть вже наші читателі виробити собі поняття, з яких делегатів складався загальний збір руст[икального] банку. Коли б поминути те, що ніхто не поставив ніякої кориснішої програми для довжників, що ніхто не здобувся на яку-небудь хоч би дрібну поправку до проекту комітету в користь довжників,— поминувши те, досить буде сказати, що ніхто не знайшовся, щоб заінтерпелював хоч злегенька присутнього п. комісара правительственного, яким чином він допускав грішми банковими грати на біржі, видавати на звиш півмільйона листів довжних без покриття і ненормально лосувати листи через сім літ, укладати фальшиві баланси і т. д. Ні один з делегатів не здобувся на сміліть спитати, що діється з п[анами] директорами банку, з котрих ні один не появився на зборі, хоч було се їх моральним обов'язком!

Супротив такого результату загального збору руст[икального] банку єсть обов'язком русинів всією можливою силою стати по стороні довжників-селян і помагати їм чином і радою. Львівські русини рішили вже, за ініціативою посла Романчука*, зав'язати комітет, до котрого входять між іншими д-р Алекс. Огоновський*, д-р Ів. Добрянський, п. Нагірний, і др. і котрий має діяти на користь довжників в порозумінні з руськими послами і правниками з провінції.

ПО ЗАГ[АЛЬНОМУ] ЗБОРІ РУСТИКАЛЬНОГО БАНКУ

В справі упавшого руст[икального] банку піднесли вже по черзі голос всі покликані інтересанти: відбувся загальний збір вірителів б[увшого] банку (властителів листів довжних і асигнат), відбувся загальний збір членів банку — знаємо становисько і проект комітету обивательського, знаємо почасти і становисько правительства; недавно було також печатане в польських газетах застереження деяких членів банку супроти звісної «поруки» (до 5-кратної висоти уділів), а то по причині (як справедливо замічає се застереження), що члени не можуть на себе приймати такої поруки, щоби покутували за гріхи і провини бувших директорів і за недбальство (?) або за невіжество ц[ісарсько]-к[оролівського] правит[ельственного] комісара гофрата Карасинського. Реасумуючи всі ті голоси і всякі посторонні відзиви в сій справі, можна вже нині виробити собі ясний погляд на цілу справу, можна навіть сказати, як закінчиться ціла ся дуже важна і дуже характеристична справа. Катастрофа руст[икального] банку кинула яркий блеск на всі наші крайові обставини, на цілу нашу теперішність, а в значній часті і на будучність. Коли ще писали ми нашу першу статтю о згаданій катастрофі, признаємось, ми самі припускали, що, чей же, знайдеться який спосіб дійсного рятунку селян; однако ж вже геть потім, придивившись трохи акції сфер, заходам комітету, заявили ми рішучо, що в теперішніх обставинах о дійснім якім *рятунку* і думати не можна, що о тім, мимо всього галасу польської преси о «акції рятунковій», *справді ніхто не думає*, що галас сей піднесений в зовсім інших цілях, що о *зовсім інше рятування ходить*. Єслі ми ще могли мати тоді які сумніви, то послідуючі факти мусили їх остаточно усунути.

Cui prodest?[1] Єслі де, то в наших крайових відношеннях на питання се ніколи не належить забувати. *Що сталося*, що сфери і обивательство сталось нараз таке щире і жертволюбиве, що доля нещасних довжників таким тягарем лягла на груди сих ненадійних народолюбців?... *О що* йде, властиво?.. Ну, довжники банку не вродились преці через ніч вже по катастрофі, вони були преці *всі* вже перед тим. О ліцитації 40 тисяч селян *нараз* бесіди бути не могло; та ж були і суть якісь реченці сплати. Довжники банку йшли преці довгі літа. В своїм тяжкім ярмі, а піт їх і кров витікали з неумолимих і неутомимих екскорквторів (що їх так назовем) грізної банкової машини в формі соток тисяч процентів і дивіденд. І от, хоч се і те говорилось о банку навіть в сеймі, мимо всього того і сфери,і обивательство сиділи тихо, і правительство не квапилося, і ц[ісарсько]-к[оролівський] правит[ельственний] комісар споживав со миром свою пенсію, і довжники платили, як бог приказав, і ліцитації йшли своєю дорогою. Аж от зачали колеса банкові скрипіти... Почав мішатись банк крайовий, зачали тріпатись сфери, почались подорожі до Відня п. маршалка, п. намісника і пр.,— з банком було щораз гірше, а в міру сього і неспокій сфер змагався. Суд, слідства, кримінали, мов блискавки, кидались зразу слова і натяки тут і там в очі читаючим польські часописи; «Gaz[eta] Nar[odowa]» заявила рішучо, що всьому винен п. Фрід, що, отже, його і других винних належить примірно укарати; дальше, що «рятувати», властиво, ані нема кого, ані задля чого; що нема ні найменшої причини, щоб в справу упадаючого банку мішався банк крайовий, що все належить лишити так, як есть, нехай діється, що хоче. Проносились подібні голоси і в інших часописах,— аж! зав'язався «комітет обивательський» і вибрав своїм головою кн[язя] Сапігу. Аж тепер прийде спасення мирові, заголосила та сама «Gaz[eta] Nar[odowa]» і, очевидно, всі другі народові органи. Розуміється, через весь час перед і по зав'язанні комітету все і всюди висувались наперед інтереси *довжників*, ratunek 40 000 włościan![2] Рівночасно з зав'язанням комітету появились звісні відзиви кс[ьондза] біскупа краківського, п. Шенка, ц[ісарсько]-к[оролівських] старостів... і хто їх там знає ще кого. Перше условіє «рятунку», голосили згідно польські

[1] Кому на користь? *(лат.).— Ред.*
[2] Порятунок... селян *(польськ.).— Ред.*

дневники, єсть се, щоби селяни в «власнім, добре понятім (!) інтересі», сплачували якнайточніше всі свої довги. На заміти о вині директорів, замічав тоді офіціозний «Czas», що позаяк банк розв'язаний, *отже*, його нема, то і директорів, очевидно, нема, і нема їх чого чіпатись!.. Ще цікавіший в сій мірі інший яскравий факт. Коли обивательський комітет уложив звісний свій проект і всі польські часописи його відпечатали, порадила собі офіціальна «Gaz[eta] Lw[owska]» от як: вона опустила цілий сей уступ сього проекту, в котрім говорилось о вині директорів і їх зобов'язанні причинитись задля сеї вини до покриття недобору банкового!.. Чи се, може, в чім-небудь неясне? Чи не характеристичне для цілої акції сфер? Однако ж попри всім галасі о рятуванні селян, трактувалась ціла справа на ділі якось дуже скрито і неясно. Комітет постановив відбувати свої наради тайно; ц[ісарсько]-к[оролівська] прокураторія сиділа тихо, мов заклята, хоч до 700 000 непокритих листів довжних були і суть найочевиднішим в світ і обманом вірителів банку; о властивім стані справи ходили все лиш неясні вісті, о многім зовсім нічого не можна було довідатись. І так цікаві би ми між прочим знати, скільки правди в вістях, будьто би п. Фрід згодився (очевидно, приватно!) *дещо* звернути та в вістях о забезпеченні якоїсь суми на майні кн[язя] Яблоновського...

Важні сумніви обудило в нас ціле поступування комітету і центрального правительства. Ми вже подали перед тим розбір проекту сього комітету і виказали його «користі» для довжників. Тут додамо тільки, що єслі сплата довгів листами довжними єсть користю для довжників, то вона єсть не меншою користю і для вірителів банку. Банк стягає тим способом без коштів судових і цілу позичку, і можливі відсотки, і то не раз з досить непевних довжників, котрі без того не в силі би довгу сплатити; стягає при тім цілу позичку нараз, не ратами, а за відсотки, невиповідження і пр., і пр. бере все готові гроші; що опуст з відсоток, о котрім в сім проекті говориться, не має ваги, о тім ми вже згадували, так як суди і без ласки комітету відсотки не раз значно обтинали. Що, однако ж, найцікавіше в цілім проекті, то се, що комітет домагається від правительства звиш мільйона з[л.] р[инських]. На що?.. На покриття різних «пекучих» претензій, а між тим в першій лінії *банку крайового*. От що! Знов вилазить шило з мішка. Банк крайовий давав свої гроші на інтервенцію п[анів] директорів;

най же ж від *них* відбирає; правда, що при тім треба би виступити евентуально в судовій дорозі проти кузинів деяких високих лиць. Єслі ж іде о порятунок банку крайового, то пощо ж людям очі милити рятуванням *селян*?

Зразу грозив навіть комітет, що коли правит[ельство] грошей не дасть, то зачне рятувати... селян! Тим часом правительство не дало. Гадав би хто, що ось-то комітет тепер всіми силами стане сповняти свою грозьбу: що постарається, удаючись евентуально навіть до найвищих властей о порішення важного питання, чи і які відсотки можна уважати яко непротивні уставі проти лихви; постарається в мисль проекту п. Онишкевича о організації таких комітетів в цілім краї, котрим би менше йшло о даванні помочі екстрозії позичок і відсоток з довжників, але котрі би по-батьківськи зайнялись довжниками, торгувались до остатку з їх вірителем-банком, давали всякого роду вичерпуючі інформації; постарається о потрібні капітали, щоб довжників систематично викуплювати; що буде пильно дивитись, чи ліпше завчасу викупити довжника, чи ліпше не сплачувати; що, єслі б прийшло до ліцитації, старатись буде зіпхати ціну землі якнайбільше на діл, а єслі б — що, впрочім, зовсім неправдоподібне — знайшлись чужі капіталісти, то стане з ними до борби і не допустить їх до купна, хіба з їх великою стратою і т. д., і т. д. Тим часом комітет, не одержавши мільйона, узнав swoje zadanie za spełnione!..[1] Але на одно ми таки ще цікаві: як-то преці сповнить сей комітет волю загальних зборів членів банку щодо потягнення виновників катастрофи до отвічальності?.. Єслі б ми нашим накликуванням хоч в часті до потягнення виновників катастрофи до отвічальності причинилися, то уважали б ми се одним з найкращих наших успіхів.

«Боронячи» інтересів довжників, згодились сфери і народові панове передовсім на се, що не можна допустити до конкурсу, що треба стреміти до ліквідації, і що задля того (!) треба передовсім заспокоїти ті претензії, котрі би в першій лінії могли споводувати конкурс! Боже, які-то народові панове ласкаві *для себе*! Отже так: заспокойте нас, заспокойте тих, що упадаючий банк рятували, а в першій лінії, очевидно, банк крайовий (виразно се піднесено і на заг[альному] зборі членів банку), а ні, то ми самі викличемо конкурс. А рівночасно голоситься, що конкурс був би дуже

[1] Своє завдання виконаним *(польськ.)*.— *Ред.*

некорисний і для вірителів і для *довжників*! Ми зовсім не почуваємось до обов'язку боронити інтересів вірителів банку, але для належного оцінення «рятункової» акції і цілого галасу не завадить замітити, що народові панове, як з одної сторони, ласкаві ще менше опустити для селян, ніж селяни і без того мали би платити, з другої сторони, дуже дивно боронять і деяких вірителів банку; ділять попросту вірителів на категорії: тії зараз і все мають дістати, тамті — трохи або най почекають. Розуміється, що єслі б прийшло до конкурсу, то всі вірителі банку мали б однакове право зголоситись з претензіями, а вже там устава определяє, чия претензія йде перед другими; розуміється, що тоді стали б на першім місці листи довжні... От і тут шило з мішка вилазить. Домагаються ліквідації, але такої, щоб перше їх заспокоїти; попри тім же трактують властителів асигнат нарівні з властителями лист[ів] довж[них], хоч і се ще дуже велике питання, чи в разі конкурсу дісталось би що трохи властителям асигнат. Та ба, коли асигнати майже виключно в руках народових панів! Але треба признати, що галас о «рятуванні» не остав без успіху: в краї висувано на перший план «рятування» włościan, за границями краю думали знов многі, що комітет буде передовсім дбати о інтереси вірителів, і так всі мовчки згодились на се, щоби банк крайовий і пр. попереду всього заспокоїти. Одно біда, що правительство грошей не дало, і то навіть мимо подорожі п. намісника до Відня; але і се біда не велика: *сфери* постараються, щоб все скінчилось благополучно. Що ж до питання: чи ліквідація, чи конкурс, — *то воно довжникам майже зовсім рівнодушне;* чи сяк, чи так, а платити треба. Стратити на конкурсі можуть єдино деякі вірителі і виновники катастрофи, а з звісною «порукою» не така зовсім легка і проста справа.

Бачимо зі всього, що о рятуванні довжників нікому надто не йшло в цілій голосній «рятунковій» акції, а се, що робилось, робилось лише для того і остільки, оскільки йшло тут о інші інтереси. Та і як тут було рятувати селян супроти «акції» і натиску сфер? Де були потрібні до дійсного систематичного рятування значні капітали? Що іншого дати інформації довжникові, що іншого перестерегчи його перед визискуванням, тут і там викупити і т. п., а що іншого пускати людям тумана о чудотворнім якімсь рятуванні селян і покривати тим інші цілі. При добрій волі хоч часті інтелігенції можна много довжникам помогти, і для того ми

много надіємось від заініційованої пос[лом] Романчуком діяльності львівського руського комітету, але на се, думаємо, кождий згодиться, що надто много «урятувати» тут попросту годі. Чи дасть мільйон правительство чи лендербанк, чи не дадуть мільйона, різниця невелика, особливо для довжників-селян Нім ліквідація або конкурс укінчиться, уплине много води; много селян сплатить, многим вигасне трилітня порука, дещо, чей же, звернуть б[увші] панове директори; будуть і такі довжники, і то досить много таких, що з них і мимо найліпшої волі ніхто нічого не стягне. Чесна наша інтелігенція, певно, по силах поможе словом і ділом всім, хто до неї о поміч удасться. *Нам* же ходило також і о *здемаскуванні патріотичного швиндлю і непотизму*, о докладне пояснення, в котрім яскраво виступає на яв вся наша незабутня organiczna praca... Що дальше станеться, не залишимо в своїм часі донести. Тут звертаємо ще раз увагу, що остаточний кінець того роду органічної праці, таких патріотичних маневрів предвидіти не тяжко; день в день усувається манерам земля з-під ніг; будьмо ж готові, організуймось, звертаймо на все бачну увагу, берім всюди по можности діяльний уділ, щоби, на случай потреби, стати нам *всім* дружно, плече в плече, готовим до діла.

ЛІЦИТАЦІЇ ГОСПОДАРСТВ СЕЛЯНСЬКИХ І МАЛОМІЩАНСЬКИХ в рр. 1873—1883

В урядовій «Gaz[et-i] Lwowsk-ій» з 8, 12 і 15 цвітня напечатана стаття п. Т. Пілата о ліцитаціях господарств селянських і маломіщанських з послідніх 11 літ, становляча витяг з обширної статистичної роботи, котра появиться в найближчім зошиті «Wiadomości statystycznych» крайового бюро статистичного. Винімаємо з тої статті деякі цифри, щоб показати, як і скільки в послідніх літах поступило зруйнування нашої дрібної посілості. Конечно, ограничуючися на самих едиктах ліцитаційних, печатаних в урядовій газеті, крайове бюро статистичне, окрім сирих, сумаричних цифр (та й то не всюди докладних), не подає зовсім ніяких матеріалів статистичних до пізнання причин і дальших наслідків тих ліцитацій; сам факт масового вивлащення, представлений в статейці п. Пілата і в давніших, того самого предмета тикаючих працях кр[айового] бюро статистичного, стоїть відірваний від інших, з ліцитаціями тісно зв'язаних, справ. І так, н[а]пр., ми не знаємо з едиктів, ані ео ipso[1] з «статистики» п. Пілата, яка була дійсна виручка ліцитацій, т. є. *за скільки поспродувано справді* селянські грунти, дальше — які були кошти ліцитацій, які були їх наслідки для вивласнених, чи вивласнення було цілковите, чи часткове і т. д.; не говорячи уже о причинах, які довели се або те господарство до такої катастрофи. А преціньже все те — речі не тільки цікаві, але й безмірно важні для оцінення цілої донеслості факту масових ліцитацій. Додаймо до того, що більша часть вищеназваних питань далась би досить легко вислідити, коли б бюро статистичне удалось було до повітових судів і зверхностей

[1] Тим самим *(лат.)*.— *Ред.*

громадських. Та ба, се було би панам статистикам задало надто много лишнього труда, праця була б вийшла менше шаблонова, а хто знає, може, була би де в чім і змінила основний вивід п. Пілата, що нібито і на тім полі в Галичині «все йде до ліпшого».

Ось головні цифри праці статистичного бюро. В послідніх 11-ти літах зарядили повітові і місько-делеговані суди ось скільки ліцитацій:

В році	заряд[жено] судів	в місцевост[ях]	ліцитацій
1873	121	409	614
1874	147	633	1026
1875	152	740	1326
1876	155	885	1433
1877	167	1209	2139
1878	170	1347	2450
1879	168	1493	3164
1880	170	1545	3240
1881	168	1420	3083
1882	169	1214	2474
1883	169	1145	2288
Разом	—	—	23 237

Число це, як признається сам п. Пілат, не есть докладне. В декотрих едиктах есть не раз виставлено на ліцитацію дві або й більше реальності; іншим разом знов ліцитація не вдається, одна реальність виставлена була на ліцитацію два або й три рази. Щоб спростувати ті недокладності* і вислідити правдиве число зруйнованих ліцитаціями господарств — на се у п. Пілата також не стало дотепу, ані смілості.

Дуже цікавий есть поділ повищої суми ліцитацій між поодинокими повітами Галичини. Найбільше число ліцитацій виказує повіт судовий Самбірський, бо 459; за ним слідує повіт Щирецький — з 393, Бяльський — з 381, Нижанковецький — з 341, Львівський (заміський) — з 316, Турчанський — з 314, Краківський (заміський) — з 312 ліцитаціями. Дальші 33 повіти судові виказують пересічне число 300—200, п'ятдесят і сім повітів 200—100, сімдесят і чотири повіти — 100—50, двадцять і один повіт 50—25, в кінці повіти: Кростенко — 24, Ценжковичі— 23, Жидачів — 13, Лопатин — 17, Гвоздець — 16, Бжостек — 11 ліцитацій в протягу всіх одинадцяти літ.

Щоб оцінити частість ліцитацій, треба би повищі абсолютні числа порівняти з числом всіх господарств селянських, але сього п. Пілат не міг зробити; він порівнює тільки число ліцитацій з числом громад в данім повіті. І так, в десяти повітах припадало на одну громаду 10—16, в 44-ох пов[ітах] 5—10, а в 105-ти пов[ітах] 1—5, в кінці 13-ти пов[ітах] менше, ніж одна ліцитація за цілий той час.

З повищих цифр п. Пілат виводить «потішаючу» думку, що прогресія ліцитацій в послідніх літах зменшується. Правда, надто значне зменшення се єсть, коли в р. 1883 число ліцитацій єсть 3½ рази так велике, як 1873, а майже однаке з роком 1877, т. є. з роком, в котрім видано уставу проти лихви.

Суми довжні, задля котрих розписані були ліцитації, виносили разом зчислені 6 632 818 з[л.]р[инських]. Чи весь той довг зістав узисканим з ліцитацій грішми заспокоєний, сього очевидно не знаємо. То тільки певно, що сума та не показує нам цілого довгу, тяготіючого на дрібній посілості, хоч, з другого боку, і не знаючи докладно тої суми, можемо напевно твердити, що мала посілість в Галичині і абсолютно і пропорціонально далеко менше обдовжена, ніж велика. Та о тім колись іншим разом.

А яка була дійсна вартість зліцитованих господарств, т[о] є[сть] яку дійсну суму народного добра змарновано на погашення тих півсьома мільйонів довгу? П[ан] Пілат не подає нам тої суми, хоч вона, очевидно, звісна йому,— він подає тільки числа процентові, маленькі цифри — попросту, щоб не налякати читателів. Він спекулює на то, що великі цифри кождого розуміючого і не розуміючого ріжуть в очі,— а між тим тут іменно *чим менші суть цифри процентові, тим страшніші, тим більше ріжуть в очі*. Отож після тих цифр сума довгу, що мав бути покритий з ліцитації, в порівнянні до вартості (сума викликання) ліцитованих реальностей виносить пересічно 20—30 %, т. є. *на заплачення повищеподаних півсьома мільйона довгів змарновано 3—5 раз більшу суму добра народного.* Та ні, сього мало, обчислім після процентових чисел п. Пілата правдиву суму вартості змарнованих дібр! Дістанемо ось які ряди цифр [див. стор. 355].

То значить, що на заспокоєння півсьома мільйона довгу протрачено в послідніх 11-ти літах двадцять і півтора мільйонів народного добра, т. є. при сплаті кожного ринського з того нещасного довгу страчено ще надто 2 з[л.] р[инських]

40 кр[ейцерів]. Процент того марнотратства весь час остається майже незмінений, бо хитається около 70 %. Кого сей образ потішає, той мусить бути неулічильним оптимістом!

Рік	Сума довгу	Вартість зліцитов[аних] дібр	Змарновано %
1873	127 118 з[л.] р[инських]	577 805 з[л.]р[инських]	78 %
1874	269 634 »	998 644 »	73 »
1875	345 677 »	1 191 990 »	71 »
1876	448 966 »	1 320 577 »	66 »
1877	476 730 »	1 537 839 »	69 »
1878	749 074 »	2 340 856 »	68 »
1879	921 599 »	2 972 900 »	69 »
1880	961 513 »	3 004 728 »	68 »
1881	918 028 »	2 866 774 »	68 »
1882	728 234 »	2 349 142 »	69 »
1883	686 215 »	2 287 383 »	70 »
Разом:	6 632 818*	21 438 638*	70 %

Погляньмо тепер на статистику *довжників*, котрих постигла ліцитація. Коли розрізнити їх після віроісповідань, то побачимо, що в р. 1873 християни становлять 88 %, а жиди 12 % всіх зліцитованих; від 1874 ті процентові відносини змінюються на користь жидів: до 1879 включно жиди становлять тільки 6—8 % зліцитованих. Від 1880 р. вага знов крихітку перехиляється на некористь жидів: вони в чотирьох послідніх літах становлять 11%, 13% і 15% зліцитованих. Очевидні тут наслідки закону проти лихви, отверезення і більшого просвічення народу — все те мусить підривати жидівське панування; разом з уменшенням джерел свого доходу, жиди, непривичні до тяжкої хліборобської праці, чимраз більше тратять грунт під ногами. Жаль, що п. Пілат не подав нам тут побіч процентових також абсолютні числа і не постарався освітити ближче тої цікавої сторони діла цифровими дослідами.

Обширніше освічує п. Пілат другий цікавий бік сього діла, а іменно *віпителів*, котрі перепроваджували ліцитації. Віпителі ті були: 1) скарб державний і остаючі під його зарядом фонд сиротинський, фонди убогих і інші того роду публічні фонди; 2) каси щадничі і товариства задаткові; 3) банки і 4) віпителі приватні.

Фонд державний і сполучені з ним фонди публічні перевели в послідніх 11-ти літах загалом 434 ліцитації (2 % з загального числа), т. є. майже по 40 пересічно кождого року. Особливо в послідніх чотирьох роках число їх взглядно

збільшилося: в р. 1880 було того роду ліцитацій 51, в 1881 р.— 72, в 1882 р.— 60, а в 1883 р.— 78. Що за причини викликали се явище, о тім п. Пілат мовчить, а і ми, не маючи нічого певного під рукою, не будемо в догади запускатися.

Щадниці, котрі тільки виїмково уділяють позички на іпотеку господарств селянських і маломіщанських, виказують також мале число ліцитацій, бо тільки 59 за посл[ідніх] 10 літ, т. є. не сповна по 6 щороку. Найбільше було їх 1882 р., бо аж 13. Товариства задаткові починають ліцитувати грунти селянські і маломіщанські аж від 1876 р., але від того часу рівнобіжно зі зростом численності тих товариств (з 24 в р. 1873 до 175 в р. 1883) зростає також в дуже швидкій прогресії число заряджених ними ліцитацій — від 4 в р. 1876 до 134 в р. 1882 і 102 в 1883 р. Особливо від 1878 р. бачимо такий швидкий зріст; потверджує се нашу давнішу догадку, що рівночасно з виданням устави проти лихви багато давніх лихварів почало провадити давнє ремесло в новій формі, т. є. в формі іменно товариств задаткових. Загальна сума ліцитацій, заряджених тими товариствами в послідніх 8 літах, виносить 467, т. є. пересічно 58 щороку. Правда, сама та цифра нічого ще не характеризує; треба її порівняти з загальним числом довжників селян, запозичених в тих товариствах. П[ан] Пілат показує, що 1882 р. на около 40 000 тих довжників було ліцитацій лиш 134, і що навіть з того числа ліцитацій відпадуть ще деякі ліцитації движимостей у робітників і пр[очих] міщан, і що затим товариства задаткові суть інституціями для кредиту селянського взглядно ще найвідповіднішими.

Найбільше число ліцитацій випадає, очевидно, на банки, занимаючіся виключно або переважно уділюванням кредиту для дрібних посілостей грунтових. Банків таких маємо чотири, а то: розв'язаний сього року банк селянський, банк іпотечний у Львові, Заклад кредитовий земський в Кракові і Общерольн[иче] кредитове заведення для Галичини і Буковини (банк руський)* у Львові. Ось табличка, виказуюча переведені тими закладами в кождім році ліцитації [див. стор. 357].

До того додати ще треба 116 ліцитацій, заряджених іншими, в едиктах не поіменованими банками. Одержимо таким способом загальну суму ліцитацій банкових 8257, т.є. 35,5 % загальної суми всіх ліцитацій. Конечно, упокоївшийся банк-«дерішкіра» становить перший прим в тій

Рік	Б[анк] рустик[альний]	Б[анк] іп[отечний]	Зак[лад] крак[івський]	Б[анк] руський
1873	117	—	—	—
1874	245	—	8	—
1875	431	3	16	—
1876	344	11	9	—
1877	703	26	82	6
1878	575	84	57	10
1879	768	167	171	8
1880	940	128	114	18
1881	947	75	155	29
1882	801	53	96	14
1883	701	63	132	34
Разом	6572	610	840	119

проклятій музиці, бо число його ліцитацій становить майже 80 %, т[о] є[сть] $^4/_5$ всіх ліцитацій банкових.

Погляньмо ще на приватних вірителів, що в тих 11-ти роках заряджували ліцитації. Між ними розрізнимо також християн і жидів, зводячи головні числа в слідуючій табличці:

Рік	Вір[ителі]-	христ[ияни] %	Вір[ителі]-	жиди %	Разом	% всіх ліцит[ацій]
1873	152	26,5	265	46,2	417	72,7
1874	249	25,4	460	46,9	709	72,3
1875	234	19	518	42,1	752	61,1
1876	252	19,3	653	50	905	69,3
1877	302	15	860	42,7	1162	57,7
1878	372	16,6	1071	47,6	1443	64,2
1879	456	15,1	1341	44,5	1797	59,6
1880	461	15,3	1217	40,5	1678	55,8
1881	447	15,3	1076	36,9	1523	52,2
1882	407	16,9	816	34	1223	50,9
1883	367	16,3	764	33,9	1131	50,2
Разом	3699	18,25	9041	42,3	12 740	60,55

Бачимо з сеї таблички, що ціла більша половина ліцитацій в посл[ідніх] 11-ти літах заряджена була вірителями приватними; ба навіть, що *приватні лихварі-жиди зруйнували о 784 господарств більше, ніж всі банки разом з «дерижкірою» вкупі*. Чотири літа — 1878—1881 включно — були під взглядом лихварських ліцитацій найтяжчою добою для нашого народу — внаслідок надмірного розвою тої «благородної» галузі заробкування в послідніх роках перед уставою проти лихви. В послідніх роках констатує п. Пілат

уменшення позичок приватних, а прибуток публічно-кредитових операцій; се есть і зовсім конечний зворот, хоч так надто виразно він ще досі не проявився. Коли позапроваджувані будуть по селах книжки грунтові, то аж тоді характер нашого селянського і маломіщанського кредиту стане рішучо публічний; приватна лихва ще більше зредукується — але чи й банкова? Та поки ще се буде, нашому селянству і маломіщанству прийдеться ще перебути одну — коби послідню!— тяжку кризу — славетну ліквідацію інтересів розв'язаного банку селянського. Як то воно її перебуде?..

ОБДОВЖЕННЯ ГАЛИЦЬКОЇ ГРУНТОВОЇ ПОСІЛОСТІ

В ч[ислі] 84 «Діла» з р. 1882 помістив був пок[ійний] В. Барвінський коротеньку статейку «Як обдовжена велика посілість в Галичині», в котрій на підставі цифр дійшов до такого виводу, що «велика посілість в Галичині находиться, можна сказати, в стані невиплатності; всі нові позички йдуть звичайно на буденні потреби, «життя понад стан», на часткову сплату процентів і залеглих рат». Від часу поміщення тої статті минуло заледве півтора року, а між тим суми довгів, нині тяготіючих на великій посілості в Галичині, так значно змінилися, що не завадить навести їх тут яко досадне мементо для всіх здорово і нездорово мислячих і яко невеличку ілюстрацію до наших недавніх слів, що «поляки в Галичині вже через саме марнотратство своєї землі показуються елементом далеко не консервативним».

В своїй статейці пок[ійний] Барвінський подає за Рапацьким (Ludność Galicyi) об'єм всієї великої власності грунтової в Галичині на 5 987 940 моргів, з котрої суми, однако ж, 2 096 215 моргів находились в посіданні фідеїкомісовім, отже ж, позичками іпотечними обтяжені бути не могли. Від часу видання діла Рапацького обставини, мабуть, і в тім взгляді змінилися, бо п. Інама-Штернег*, директор адміністративної статистики в Відні, в своїй статистиці фідеїкомісів австрійських в минувшім році[1] подає об'єм 9-ти галицьких фідеїкомісів тільки на 1 801 604 моргів. Останеться за тим великої посілості, котра може бути обдовжуваною, 4 186 336 моргів А позаяк всієї землі в Га-

[1] Statistische Monatschrift, 1883. K. F. Inama-Sternegg, «Die Familien-Fideicommisse in Oesterreich», стор. 468.

личині числиться[1] 13 542 611 моргів, то випаде з сього, що на меншу посілість приходить 7 554 671 морг землі, котра, розуміється, також може бути обдовжувана. Правда, недостача упорядкованих книг грунтових не дозволяє дрібній посілості затягати довги іпотечні, тим більше вона терпить від довгів приватних.

В вищезгаданій статті «Діла» пок[ійний] Барвінський обчислив суму довгів іпотечних, тяготіючих на більшій посілості в Галичині, на 160 мільйонів, а, цінуючи вартість всієї до обдовження придатної землі на 256 107 000 з[л.] р[инських], доходив до того, що велика власність в Галичині обтяжена тепер довгами іпотечними більше-менше на половину своєї вартості, «не вчисляючи в то тягарів податкових і інородних, пр. не інтабульованих, а на тих добрах тяжачих довгів приватних».

Але цифри пок[ійного] Барвінського і в тім взгляді з натуральних, впрочім, причин нині вже не докладні. В торішній статті того ж п[ана] Інама-Штернега о довгах іпотечних в Австрії[2] подана есть за р. 1881 сума довгів іпотечних в Галичині на 245 921 190 з[л.] р[инських], з чого на довги табулярно вписані (отже, виключно тільки на більшій посілості тяготіючі) паде 178 593 323 з[л.] р[инських], на довги, вписані в книгах грунтових першої інстанції (отже ж, також переважно тяготіючих на великій посілості), 46 967 401 з[л.] р[инський], а на довги, вписані в книгах грунтових судів повітових і місько-делегованих (отже, тяготіючі майже виключно на дрібній селянській і маломіщанській посілості), 20 135 135 з[л.] р[инських]. На підставі тих дат можемо сказати напевно, що вже в р. 1881 на великій посілості в Галичині тяготіло щонайменше 215 мільйонів з[л.] р[инських] довгів іпотечних, а на дрібній посілості щонайбільше 25 мільйонів. Решта тяготіла на фабриках і копальнях. Коли ж візьмемо на увагу, що після рахунку того ж статистика (St[atistische] Mon[atschrift], стор. 322) сума довгів іпотечних щороку збільшувалася (в рр. 1871—1881) пересічно о 7 мільйонів, то побачимо, що *тепер в Галичині велика посілість двигає около 225, мала около 28, а прочі реальності около 8 мільйонів довгів іпотечних.*

[1] Statistische Monatschrift, 1883. K. F. Inama-Sternegg, «Die Familien-Fideicommisse in Oesterreich», стор. 473.

[2] Stat[istische] Monatschr[ift], 1883. K. F. Inama-Sternegg, «Die Statistik der Hypothekarschulden in Oesterreich», стор. 326.

Цифри ті легко вимовити, але нелегко представити собі їх величезну донесліть для нашого життя суспільного, для цілої будущини нашого краю. Бо коли почислимо, що великі посілості, спосібні до обдовження, посідають поля, лук і пасовиськ 1 900 866 моргів, а лісів 2 195 470 моргів, і коли вартість поля почислимо 100 з[л.] р[инських], а вартість лісу 30 з[л.] р[инських] пересічно за морг, то одержимо грошову вартість великої посілості в Галичині 199 086 600 + 65 864 108 з[л.] р[инських], т. є. разом 264 950 708* з[л.] р[инських]. Порівнявши тую вартість великої посілості з її обдовженням, побачимо, що обдовження те виносить звиш 84 % вартості! Кождий морг великої посілості в Галичині двигає на собі пересічно 58 з[л.] р[инських] довгу іпотечного. Чи треба й додавати, що переважна часть тих довгів затягнена на процент від 4% —12 %, отже, на процент вищий від пересічної інтрати галицького грунту?

Погляньмо тепер на дрібну посілість. Її в Галичині числиться 7 554 671 морг, з чого заледве 500 000 моргів лісу, а решта орного поля, лук і т. д. На тих грунтах, як бачимо, тяжить около 28 мільйонів з[л.] р[инських] довгу іпотечного, а нехай 32 мільйони довгів приватних незаінтабульованих —разом 60 мільйонів. Се значить, що на однім моргу дрібної власності тяжить пересічно 8 з[л.] р[инських] довгу. Довги представляють, числячи повищим способом, несповна 12 % вартості всіх грунтів селянських, виносячої около 700 мільйонів з[л.] р[инських].

З тих цифр, опертих на урядових обрахунках, кождий може легко робити виводи о нашій господарці галицькій і о тих змінах, які чекають особливо велику посілість під впливом такого страшенного перетяження кредиту.

НЕВЕЛИЧКИЙ ПРИЧИНОК ДО ПОПРАВИ НАШОЇ ДОРОГОВОЇ МІЗЕРІЇ

І

Чимраз менше між нами людей, котрі пам'ятають панщину. А шкода! Були се такі славні і хороші часи, що годилось би пам'ятати їх на віки вічні. От поглянули б ви, як добре пам'ятають їх ясновельможні панове від галицького виділу крайового, з якою тугою згадують о них. «В часах перед знесенням підданства,— говорять вони,— і то завважте, як делікатно!— в документі, о котрого основі дальше поговоримо,— обов'язок достарчування роботизни до направи доріг, мостів і гребель (шарварок) входив в склад обов'язків панщизняних і був тягарем реальним кождого грунту підданського, що вже показує § 44 патенту панщизняного з р. 1786»*. Не покликаючись на ніякі патенти, ми можемо таки з пам'яті сказати панам від виділу крайового, що тоді тяжів на підданих не тільки сей «реальний» обов'язок, але, крім того, ще й обов'язок оброблювання панських ланів, копання ставів, а як часом при добрім панськім гуморі, то й орання льоду і т. п.

Розпочинаючи з так далеких часів свій вивід в справі дороговій перед трибуналом адміністраційним у Відні, виділ крайовий старанно обминає, що сталося з тим шарварковим обов'язком в р. 1848, коли знесені були всі повинності підданські. З скупих в тім взгляді матеріалів, які у нас суть під рукою, ми не могли дошукатися правних постанов щодо будови доріг, виданих по знесенні панщини. Певна річ, однако ж, що і тут, так як і в кождій іншій галузі суспільного і громадського життя, мусив показатися вплив свобіднішого духу тих часів, т[о] є[сть] мусив бути знесений привілей шляхти і великих властителів грунтових уживати, і то в дуже великім розмірі доріг громадських, а нічим не причинюватися до їх будови і направи. Сам виділ кра-

йовий в своїм «генетичнім» виводі каже нам догадуватися, що 1848 і 1849 р. пани не тільки давали з лісів дерево на будову доріг і мостів, але і платили якісь додатки, котрі доперва в р. 1850 знесено, так що розпорядження галицького намісництва з р. 1851 могло на тім полі зовсім привернути щасливий панщизняний порядок, звалюючи цілий обов'язок будови і удержування доріг громадських на самі громади, з застереженням, однако ж, що той стан єсть тимчасовий і має тривати тільки до видання нової устави громадської, взглядно дорогової.

На велике нещастя нашого краю, той тимчасовий стан тривав цілих 15 літ, під час котрих майже всі громадські і повітові дороги в Галичині дійшли до стану крайньо можливої «мерзості запустіння» і сталися правдивою «притчею во язицах». Правда, що властителі більших посілостей, перті вже необхідною конечністю, *самі зламали ті для них такі корисні* постановлення міністерства і намісництва галицького і, хоч не обов'язані, видавали громадам дерево для направи доріг і будови мостів.

В р. 1866 під розправу галицького сейму крайового прийшов проект устави дорогової. На підставі внесення посла Смаржевського ухвалено дня 18 серпня голосами переважно послів селянських, руських і польських, звісний § 12 устави дорогової, котрого головний уступ звучить: «*Обшар двірський єсть вільний від уділу в роботі* (коло доріг), *а натомість повинен достарчити потрібного до будови і удержання доріг громадських дерев'яного матеріалу*». Щоб порозуміти, для чого посли селянські голосували за тим внесенням, яко взглядно для них кориснішим, треба замітити, що інші внесення були далеко гірші і що найближче ще до сього внесення кс[ьондза] Венжика намірювало утвердити в престаціях дорогових норму, «досі уживану», т[о] є[сть] «аби обшари двірські були обов'язані *давати* матеріал дерев'яний, а громади ручну і тяглу роботу, а також звозку матеріалів». Коли посли селянські відкинули се внесення, а переперли внесення п. Смаржевського, то значить, що уважали його кориснішим для громад, а кориснішим іменно тим, що під словом «достарчити» розуміли обов'язок двора не тільки до визначення дров, потрібних до будови мостів і доріг, в своїх лісах на пні, але також обов'язок зрубати ті дрова і звезти їх на місце ужитку. Правда, що і устава, прийнята на внесення п. Смаржевського, опираючи на однім, та й то спірнім ще слові «do-

starczyć»[1] дуже значну правну диференцію, осталась вадливою, допускаючи на практиці різні толкування. Оскільки нам звісна та практика, пани все і всюди толкували і толкують собі тую уставу на свою користь і в разі потреби дають громаді тільки асигнату на певне число пнів, котрі громада власним коштом і робітником мусить зрубати, обчистити, звезти і обробити. В найліпшім разі дають пани громадянам уже зрубане і обчищене дерево, але також на місці, в лісі.

Конечно, де нема більших рік, ані потреби будування значніших мостів, там між громадами а обшарами двірськими не лучаються більші спори о кількість і якість дерева, ані о його доставу. Дерево те становить в переважній часті галицьких громад дуже малу рубрику в загальнім дороговім бюджеті, так що сперечатись о таку дрібницю громаді не стоїть. *В більшій часті галицьких сіл громада уважається покривдженою не противозаконною інтерпретацією слова «достарчити» в § 12 уступ Смаржевського, але іменно цілою основою того уступу*, після котрого двірська престація дорогова дуже часто ограничується на видачі 50—100 штук гниляків, а громадська обнімає викопання кількаднадцяти кілометрів ровів, збудування кількох або кількаднадцяти містків і вивезення, крім двірського матеріалу, кількох сот, а то і кількох тисяч фір шутру, не раз з місцевості о милю або дві віддаленої,— між тим коли двір перевозить тою дорогою річно тисячі тягарових возів і переганяє сотки разів сотки тяжкої худоби, т. є. не раз більше, ніж ціла громада в однім році причиниться до попсування цілої дороги.

Але мимо такої нерівності прав і обов'язків галицьким «обшарам двірським» і того ще замного, і вони загально наведений вище уступ устави інтерпретують так, що громада обов'язана єсть матеріал дерев'яний сама вивозити з панських лісів до будови доріг і мостів. Та інтерпретація, за котру рішучим поборником явився — при цікавих, впрочім, побічних обставинах — галицький виділ крайовий, дала повід до процесу перед віденським трибуналом адміністраційним. Треба було аж рішення того трибуналу, щоб привернути належите толкування повищого уступу § 12 устави дорогової і пригадати нашим обшарам двірським їх обов'язок. Але хоч і як важним причинком до нашого до-

[1] Доставляти, постачати *(польськ.)*.— *Ред.*

рогового праводавства єсть те рішення адміністраційного трибуналу, то все-таки сам процес і його процеденції та аргументи, виведені в поле нашим виділом крайовим до тої громадсько-правної боротьби, суть далеко важнішим і цікавішим матеріалом до історії нашої культури і до пізнання понять, пануючих серед нашої «суспільної ієрархії». Уважаючи кождий подібного роду факт дорогоцінним вкладом в скарбницю нашого досвіду і променем світла, роз'ясняючим перед нами ті стежки, по котрих треба йти на будуще, щоб устерегчись давніх помилок, ми постараємось в слідуючій статті розказати читателям докладно о причині процесу і о його переведенні

II

Діло випало ось як. Між місточком Косовом а селом Москалівкою, належачою також до косівського ключа дібр камеральних, тече річка Рибниця; міст на ній в одній половині належить до Косова, а в другій половині — до Москалівки. Коли в р. 1874 міст той мусив бути наново відбудований, наказав виділ повітовий зарядові дібр камеральних, яко спільному обшарові двірському для Косова і Москалівки, щоби потрібний дерев'яний матеріал доставив на місце будови. Обшар не рекурсував, але попросту не хотів братися до достави, лиш зложив (після загальної практики всіх обшарів) асигнати на жадану кількість будівельного дерева. Внаслідок того розписало староство ліцитацію і казало предприємцеві асигноване дерево *на кошт обшару* в двірськім (т[о] є[сть] камеральнім) лісі зрубати і на місце будови доставити.

Від тої пори бувало як в Косові, так і в Москалівці кілька случаїв, в котрих до направи доріг і поменших мостів треба було дерева. В таких случаях заряд дібр камеральних трактував обі інтересовані громади двоякою мірою: в Косові *довозив* матеріал на місце, а в Москалівці не *хотів того чинити*. З тої причини мусила громада Москалівка кілька разів сама вивезти дерево із вказаних їй ревірів двірських, а раз навіть, задля наглості потреби, з власного лісу,— видно, що обшар не тільки не хотів вивозити дерево, але й визначував його громаді в місцях, від моста достаточно далеких, так що громада воліла з свого, ближчого лісу. Але тая податливість вийшла громаді на клопіт; бо коли 1878 р. показалась потреба значнішої многоти матеріалу для направи

попсованої дороги і виділ повітовий наказав обшарові матеріалу того достарчити, то обшар подав рекурс до виділу крайового. Виділ крайовий, дбаючи поперед всього не о уставу, а о добро і вигоду обшарів, велів насамперед *сконстатувати дотеперішній звичай*, хоч устава зовсім нічого о жаднім звичаї не говорить, отже, і констатування такого або іншого уставу, нарушуючого звичаю до інтерпретації устави, абсолютно нічим не могло причинитися. За тим на *підставі того звичаю*, а не на підставі устави, видав виділ крайовий рескрипт з д[ня] 22 вересня 1880 ч[ислом] 33 990, котрим зніс оречення виділу повітового. Громада піддалась тому ореченню і сама вивезла будівельний матеріал з камерального лісу.

Факт сей дуже цікавий і показує досадно, що для представителів нашої автономічної власті нічим суть наші автономічні устави і що вона готова кождої хвилі ламати їх та лишати набоці, коли йде о власний, *класовий* інтерес. Але в рескрипті тім цікаве ще одно, іменно *його дата*. Дорога з Косова до Москалівки попсувалась восени 1878 року; того ж року і тої ж осені виділ повітовий розпорядив її направу, і обшар подав рекурс проти невигідного для себе розпорядження до виділу крайового. А що ж робить виділ крайовий? Ото *держить цілу справу два роки в завішенні*, аж восени 1880 року видає свій, уставі противний, рескрипт! Очевидно, виділ крайовий мусив довго надумуватися. Але що за той час зробилося з оставленої в завішенні дороги москалівської? Адже ж коли дорогу ту, попсовану ще 1878 р., не направлювано ані того, ані слідуючих двох років, то вона мусила дійти до стану крайньої руїни! Ну, але що ж се обходило панів від виділу крайового? Вони знали прецінь, що самі вони тою дорогою їздити не будуть, а хлопи нехай ломлять вози та нищать худобу — прийде час, то і так будуть мусити самі її направити! Той факт дволітнього завішення направи москалівської дороги ми уважаємо дуже цінним і поучаючим фактом; певна річ, що в тім самім часі, коли *задля недбальства виділу крайового* до останку руйнувалась дорога москалівська, в виділі крайовім не раз і не десять разів роздавались нарікання на *консерватизм* і *недбальство хлопів*, котрі доводять дороги крайові до найгіршого стану!

Але сей факт не єсть ще найцікавішим у нашій історії з москалівсько-косівським мостом. Ідім дальше в оповіданні тої історії. В р. 1881 знов попсувався великий міст на

Рибниці так, що кождої хвилі грозив заваленням і конче приходилось його відбудувати. Обі громади предложили викази потрібного матеріалу, а виділ повітовий, переконавшися о наглій потребі, поручив на днях 14 липня і 26 серпня 1881 р. обшарові двірському, щоби матеріал, до відбудування обох половин моста потрібний, без проволоки достарчив на місце будови. Покладаючи на попереднє прихильне для себе рішення виділу крайового, обшар двірський сим разом вніс рекурс проти обох розпоряджень виділу повітового. «*Po upływie niejakiego czasu*»[1],— говорять делікатно польські газети, а на ділі *по упливі* знов-таки *звиш двох років*, бо аж дня 12 жовтня 1883 р. видав виділ крайовий до чч. 41 719 і 41 720 *два з собою прямо суперечні оречення*. Одним ореченням *відкинув на підставі дотеперішнього звичаю* рекурс обшару двірського до *косівської* половини моста і затвердив ухвалу виділу повітового, приписуючу обшарові довіз матеріалу на місце будови; зато в другім ореченні *прихилився* до рекурсу обшару і *зі взгляду на дотеперішній звичай і на обов'язуючу силу попереднього рескрипту* з д[ня] 22 вересня 1880 р. осудив, що громада Москалівка єсть обов'язана матеріал, потрібний до будови своєї половини моста на Рибниці, як також до будови прочих на її території лежачих містків, *по виасигнуванні* того ж матеріалу через обшар двірський, сама на місце будови доставити. Як бачимо, і тут виділ крайовий не тільки що оставив міст на Рибниці через два роки в завішенні, але, ломлячи уставу і ставлячись консеквентно на грунті звичаєвім, дійшов до такого абсурдум, що одну половину моста в однім і тім самім краї велів будувати після одної, а другу після другої норми.

Ну, але сього замного вже було і довготерпеливим москалівським гуцулам—вони удались до адвоката Вольського у Відні і через нього предложили се діло найвищому трибуналові адміністраційному.

В зажаленні до найвищого трибуналу адміністраційного д-р Вольський, речник громади Москалівки, навівши оречення виділу крайового, оперте на попереднім (так само протизаконнім) ореченні і на існуючім звичаї, підносить цілковиту безпідставність того оречення. Покликування на давній рескрипт не має ніякої ваги, бо рескрипт той відносився до випадку спеціального, а не був ніяким законом.

[1] По деякім часі *(польськ.)*.— *Ред.*

А відкликування на існуючий звичай ще менше може мати ваги, бо конкуренція до доріг і мостів не належить до тих предметів адміністраційних, в котрих би закон велів увзглядняти дотеперішній звичай. Тут рішає не звичай, а тільки устава, а особливо послідній уступ § 12, котрий виразно каже, що обшар двірський має *матеріалу дерев'яного достарчити*. Слідує за тим дуже бистроумна аналіза тих слів устави, з котрої речник громади виводить, що:

1) під словом «достарчити» мається розуміти не виасигнування дерева в лісі на пні або хоч би й зрубаного— але довезення його на місце ужитку, бо устава виразно каже, що громадяни мають відбувати роботу *при дорогах*, але зовсім не в лісах двірських;

2) під словом «матеріал дерев'яний» має розумітись не прості пні та колоди, але обчищене і оброблене дерево, загалом таке, котрого би сей час можна було ужити до відповідної будови, отже балки, тертиці, палі і т. д.

Інакше задивляючись на діло, говорить зажалення громади,— попали б ми в суперечність з уставою, а заразом на розстіж отворили б двері всякій самоволі і видали б одну сторону на ласку-неласку другої, бо двір міг би тоді асигнувати дерево в лісах далеких або трудно доступних і через то власновільно побільшувати тягар праці, спадаючий на громаду. Впрочім, відома річ, що в многих місцях Галичини, а особливо в горах, дерево в лісі задля претрудного вивозу не має майже ніякої вартості, так що в таких разах вартість престації двора рівнялась би майже зеру, а натомість вартість престації громади безмірно побільшилась би. В кінці зажалення витикає суперечність, в яку попав виділ крайовий при трактуванні двох сусідніх громад і двох половин одного і того самого моста, і показує, до яких разячих аномалій мусить дійти власть, котра не поступає ... але після якихсь місцевих звичаїв і не тільки толерує незгідний з уставою звичай, але вважає його навіть джерелом прав і обов'язків.

Зажалення се передав трибунал виділові крайовому для внесення оборони писемної; сим разом годі вже було виділові крайовому два роки надумуватись, а треба було спішитись з обороною, до котрої уповажнено адвоката д-ра Рачинського...

Поперед всього виділ крайовий признає наперекір своїм власним ореченням, що й справді існуючий звичай не може

тут мати значення при вимірюванні престацій. Дуже жаль, що виділ крайовий аж тепер се побачив... Правда, виділ крайовий для того тільки признає правдивість тої засади, щоб сей час же ... видедукувати з неї, що «na nic nie przyda się gminie wykazywanie, że wydział krajowy w innych wypadkach odmiennie orzekał»[1]...

Далі! Виділ крайовий старається усправедливити суперечність своїх оречень, тикаючих одного і того самого моста, §-ом 10 устави дорогової, котрий допускає різноріднність в трактуванні дорогових престацій. Еге, допускає, але виділ крайовий забув тільки сказати, *коли* допускає! А допускає тоді, коли одна з сторін має спеціально відносячіся до справи дорогової які давніші *титули і улегшення правні*. Але о існуванні таких титулів нема і ніколи не було мови ані в Косові, ані в Москалівці.

За тим оборона виділу крайового переходить до аналізи слова «dostarczyć» і виводить з нього зовсім противне тому, що виводив речник громади Москалівки, а іменно:

1. Під словом «достарчити» мається розуміти тільки вистарання матеріалу, resp[oncum][2] його виасигнування в лісі на пні, бо устава дорогова в тім самім уступі § 12 виразно каже, що «*обшар двірський вільний єсть від уділу в роботі*», а преці ж рубання, чищення, обтісування і звоження дерева єсть також роботою, чи то тяглою, чи пішою, до котрої, отже, в мисль устави обов'язана громада;

2. Під словом «матеріал дерев'яний» має розумітись попросту дерево, бо все інше вже вивольвує якусь роботу, до котрої обшар двірський преці не обов'язаний.

Щоб ще дужче збити зажалення громади, уважає виділ крайовий найвідповіднішим до того средством покликатись на власну і resp. сеймову мудрість... «Сейм галицький,— говорить він,— опираючись на докладнім знанні (!) відносин крайових, розложив тягар направи доріг між громаду і двір в той спосіб, що *поручив кождій стороні те, що їй найлегше*, а іменно: велів громадянам виконувати роботу при дорогах, а дворові — достарчати матеріалу. Така престація зі сторони двора в натурі становить *еквівалент* пре-

---

[1] Ні нащо не придасться громаді доведення, що крайовий виділ в інших випадках висловлювався інакше *(польськ.)*.— *Ред.*

[2] Відповідно *(лат.)*.— *Ред.*

стації громадської». Що сей уступ до правної оборони був зовсім не потрібний, се кождий розумний відразу побачить,— бо до вияснень спірного слова «достарчити» він нічим не причиняється,— але сам по собі уступ той же дуже цікавий, бо, з звичайною нашим високим політикам в тяжких хвилях наївністю, показує їх задушевний погляд на наші... стають на новій, чисто галілейській засаді: для кождого то, що йому найлегше. Засада та, хоч як гарною може на око видаватися, на ділі зовсім такою не єсть, бо замість об'єктивного, реального мірила вносить в діло поняття зовсім *суб'єктивне:* тільки я сам можу знати, що для мене найлегше,— та й то одна і та сама річ в одній хвилі буде для мене найлегша, а в другій зовсім такою не буде. Але не досить того: пани, стаючи на становищі тої засади при ухвалюванні устави дорогової, поставились тим самим на *можливо найнесправедливішім* становищі, бо *самі, добре знаючи, що найлегше для них,* вони рівночасно *пресумували собі знання того, що найлегше для громад,* а чого вже по самій натурі речі знати не могли. Очевидно, що при такім фальшивім становищі можливий був тільки один вихід: пани поділились з хлопами дороговим обов'язком в той спосіб, що *для себе, справді, взяли те, що для них можливо найлегше.*

В кінці виділ крайовий, зовсім ні к селу, ні к городу... зачинає говорити... не знати кому, чи трибуналові адміністраційному, чи непокірним москалівським гуцулам: «Кожда устава має свої слабі сторони і завсіди тільки взглядно єсть більше або менше досконалою, *і одній стороні — не завсіди справедливо* — приносить більше користі, ніж другій,— але поки не буде скасована, *власті мусять її виконувати,* держачись засади: «lex dura, sed lex!»[1]. Іншими словами: «У нас всі закони такі, що котрась сторона — не завсіди справедливо — мусить другу використати, — значиться, lex dura!» Сміємо твердити, що се повище речення виділу крайового *єсть тільки його суб'єктивним поглядом,* ... який він заявив при трактуванні дорогових престацій в Косові і Москалівці...

На тім закінчимо нашу бесіду о тій цікавій справі, додаючи тільки то, що по переведенні усної розправи трибунал адміністраційний рішив, що:

---

[1] Закон твердий, проте це закон *(лат.).— Ред.*

1) *ореченння виділу крайового* з д[ня] 12 жовтня 1883, ч[ислом] 41 719, оскільки воно на громаду Москалівку вкладає обов'язок довозити матеріал дерев'яний на місце будови, *зноситься яко незгідне з уставою;*

2) оброблення матеріалу дерев'яного і приладження його до ужитку полишається обов'язком громади.

Отсе єсть той невеличкий, і то, як бачимо, дуже невеличкий, причинок до направи нашої дорогової мізерії.

БАНКРОТСТВО Т[АК] ЗВ[АНОЇ] ORGANICZN-OÏ PRAC-I

Вже то ми, галицькі русини, ніколи не вірили в щирість, совісливість і солідність польської т[ак] зв[аної] «prac-i organiczn-oï» на Русі. Ми в слідженні кождого найменшого руху гляділи передовсім на те, які-то іменно поляки піднімаються всякого рода подвигів на полі тої «органічної праці». Звісно-бо, що всяке діло, хоч би найкраще, найблагородніше і найпатріотичніше, взяте в руки людьми несовісними, облудними і самолюбними, може бути поведене у всякий інший бік, тільки не туда, де вимагала би висока і благородна ціль його. Ми, як сказано, все з найбільшим недовір'ям поглядали на всякі прояви т[ак] зв[аної] «органічної праці» і майже завсіди могли бути гордими на сповнення наших догадів і наших предвіщань. Польська суспільність в Галичині єсть через довший час обманювана і баламучена проводирями тої «органічної праці» тим способом, що ті проводирі хитро і з добре обдуманим планом відвертають увагу польської суспільності від своїх змагань і діл на поле політичних і соціальних агітацій проти русинів. Щиро мисляча і безкорисна суспільність польська справді далася запутати в сіті тих проводирів і замість дбати про спільне добро краю і народу, як руського, так і польського, почала служити за орудіє в руках зручних «патріотників». Злощасні наслідки такого ошоломлення польської суспільності бачимо ми нині в тих невідрадних відносинах між руськими а польськими верствами в Східній Галичині на полі політичнім, церковнім, шкільнім і соціальнім. Злощасні наслідки ті бачимо ми при всяких виборах, де поодинокі верстви крайової суспільності не йдуть не то за голосом совісті і племінної терпимості, але йдуть навіть наперекір своїм власним інтересам. Тут вже

не виключною виною темнота або низьке образованнѧ суспільності, тут в більшій мірі виною деморалізація.

Однак, єслі коли-небудь не могли роз'яснитися в повнім світлі правдиве значення т[ак] зв[аної] «органічної праці» і характер та совісність її проводирів, то вже дуже виразно і доочно роз'яснилися в самих послідніх часах теперішнього нашого життя. З кождим днем прибувають на науку польській здорово мислячій суспільності щораз нові факти, ілюструючі змагання і цілі тих патентованих організаторів «праці» — не для загального добра краю або хоч би лиш самої суспільності польської, але для своєї власної кишені або для розкішного, гулящого життя. Личні інтереси, нагінка за ордерами і титулами, продажність в ділах публічних, розпуста і марнотратство — отсе признаки того засіву, який засіяли «організатори» звісної праці. Такі факти, як «швайггельди» в справі трансверсальної желізниці, крах рустикального банку, крах товариства каси задаткової у Львові, обікраженя кас задаткових по менших містах краю, всякого роду мальверзації в радах повітових і магістратах, справа дроговизька і т. д. мають значення великої науки не тільки для русинів, але ще більше для здорово мислячої суспільності польської.

Нема що й казати, що такі погані факти мусили би обурити чувство суспільності кождого народу, серед якого вони проявились би, мусили би здискредитувати в опінії публічній сівачів такого підлого зерна, мусили би отворити людям очі, щоб здорово поглянули вокруг себе. Наскільки все те вплинуло на суспільність польську в Галичині, се покаже близька будучність. Без впливу воно не могло ніяким чином лишитися. Ряди мальконтентів, вельми невдоволених з нинішнього верховодства взаїмно попираючих себе шовіністів, ростуть з кождим днем єслі не всюди по краю, то, певно, по всіх більших містах Східної Галичини. Люди пізнають, що іменно патентовані патріоти мають в собі найменше патріотизму і тільки компрометують польський народ; бачать, що між протегованими вищою верствою емігрантами-повстанцями можуть знаходитися такі люди, як Пілярський і Бейнарович, — одним словом, великий вже нині витворився між польською суспільністю легіон мальконтентів з нинішнього верховодства, а що наразі не заявляється він своїм голосним і могучим протестом, сього причина лежить в тім, що весь той поважний елемент при нинішніх урядових, політичних і соціальних відносинах не

може швидко і сильно зорганізуватися. Однак не можна сумніватися, що час вже недалекий, коли елемент той сконсолідується і зорганізується в сильну опозицію нинішній верховодячій верстві в Галичині. Не поможе нічого і цілий могучий апарат продажної і обаламучуючої нинішньої преси польської, котра, як сказано, відвертає увагу своєї суспільності від жизненних її інтересів на політичні і релігійні агітації супроти русинів. Всякий гніт, фізичний чи моральний, на одиницю чи на цілу суспільність, мусить викликати скорше чи пізніше відповідну реакцію. Реакція польської суспільності в Східній Галичині супроти нинішнього верховодства може бути тільки корисним і спасенним явищем не тільки для польського, але і для руського народу. Руський народ в тім опозиційнім елементі може здобути собі доброго союзника.

УСТАВА ПРОТИ БЕЗСОВІСНОСТІ

Господи милосердний, скільки ми вже не наслухались про «pomieszanie pojęć społecznych»![1] Відколи сягає пам'ять людська, відколи почуття гідності людської перестало бути прерогативою одної касти, відтоді й кричить та каста, що у нас, хлопів-бідаків «помішались поняття суспільні». Не хотів хлоп робити панщини понад інвентарський обов'язок або, присилуваний буками, робив її недбало, ліниво, аби з рук збутися, не хотів по скасуванні панщини на десять кроків знімати капелюха перед паном і його економом, хилятись та кланятись до колін, не хотів опісля добровільно відступити землі, від віку зрошуваної його потом, не хотів підписуватись на шахрайських угодах сервітутових, підтинаючих в самім корені його бит економічний, — все те у нашої «єрархії суспільної» було «помішання понять суспільних», котрому як до пори надавались різні назви, як «podżegania do rzezi», «knowania moskalofilskie», «agitacye świętojurskie»*, «chucie komunistyczne»[2] і т. і. Ціла історія нашого «narodowego zbratania dworów z chatami»[3] єсть не чим іншим, як тільки ненастанним криком, наріканням та доносом на «помішання суспільних понять» нашого селянства.

І спитаймось ми та розгляньмось добре, де, властиво, лежить підстава до тих нарікань і доносів? Пок[ійний] Іван Федорович* в однім з своїх афоризмів сказав дуже

---

[1] Змішання суспільних понять *(польськ.).— Ред.*

[2] Підбурювання до різні, підступи «москвофілів», агітації святоюрські, потяги комуністичні *(польськ.).— Ред.*

[3] Національного братання дворів з хатами *(польськ.).— Ред.*

удачно: «Народи і правительства слабі завсігди вину своїх нещасть приписують своїм сильним сусідам». Коли де, то в польській політичній і суспільній історії афоризм сей находить повне потвердження. Такі факти, як Хмельниччина та Гайдамаччина на Україні, як різня 1846 року і безчисленні розрухи сервітутові 1848 р., аж до наших днів, завсіди, систематично і з витривалістю, гідною ліпшої справи, приписуються не власним помилкам та блудам, не власним хибам в суспільнім і політичнім устрої поляків, але чужодержавним і чужонародним, а то й «antyspołecznym i antyreligijnym»[1] агітаціям.

Через послідніх сто літ поляки наші так привикли складати *всі* свої помилки на «помішання понять суспільних» *нашого*, а то й свого власного сільського народу, що тепер уже все, що тільки їм не влад, кожду дрібницю охрещують тою назвою. Селянин, притиснений переднівком, іде до двора, щоб «по-сусідськи» позичити чи то зерна, чи трохи грошей на відробок; пан не від того, але тут же означує і ціну будущого відробку, н[а]пр., значить йому гульдена і жадає за нього п'ять день роботи. Селянин в потребі, з паном торгуватись ніяково, ну і каже: «Та що, коби бог здоровля дав пану та й мені, — якось відробимо». А в роботи ціна робітника 50 кр[ейцерів] — селянин вийде два дні і більше не приходить. От і являється в якій-небудь газеті польській велике *теремтете* на «помішання суспільних понять» у нашого селянина.

Але на дописях діло не кінчиться. Один, другий і десятий пан, досвідчивши не раз таких самих помилок (правду кажучи, були се переважно *їх власні* помилки), підносять се діло в сеймі крайовім і роблять з нього «питання» регуляції «stosunków robotniczych». Їх орган центральний, виділ крайовий, виготовує проект устави до такої регуляції, проект, котрий варт статися «притчею во язицах», именно під взглядом *крайнього помішання всіх понять суспільних і державно-правних у його авторів.* Основний мотив того проекту, розібраного нами торік в одній із статей, поміщених під наголовком «Нові прояви pracy organicznej», роз'яснює нам урядова «Gazeta Lwowska» в чч. 141—142 з д[ня] 20 і 21 червня 1884. Іде тут не більше й не менше, як о вилічення «хоч би й енергічними, щоб тільки відповідними средствами» великої суспільної недуги. Недуга та,

[1] «Антисуспільним і антирелігійним» *(польськ.).— Ред.*

«підкопуюча наше селянство», се єсть «owa wrodzona niemał, tradycyjna niesumienność w spełnianiu zaciągniętych zobowiązań»»[1]. Як бачимо, ціль тої проектованої устави єсть наскрізь моральна —вилічити загнїжджену, ба навіть вроджену у нашого народу (?) безсовісність. Трошки-то воно дивно виглядає лічити *вроджені* недуги; се так, як коли б сейм наш в вітцівській своїй старовливості хотів видавати уставу до вилічування сліпих, безногих та горбатих. Ну, але що ж діяти — може бути, що як начальство автономічне прикаже, то й сліпі стануть видющими, а горбаті простими. Але гляньмо тільки, якими способами пани наші хочуть нас лічити.

На се відповідає «Gazeta Lwowska» дуже виразно. «Щоб устава осягнула замірену ціль, *повинна опертися*, що так скажемо, *на грунті традиції місцевої, відповідати закоріненим здавна успособленням і відносинам*». А що ж се за традиції у нашого народу? Які се такі закорінені успособлення? Ну, се ж іменно та його «безсовісність в сповнюванні затягнених зобов'язань». Отже ж устава проти безсовісності хлопів повинна опертись на безсовісності. Чиїй, сього й казати не потребуємо. Воно-то, конечно, клин клином вибивають, а на безсовісного хлопа найдесь ще безсовісніший єрарх суспільний. Але щоб все те вводити в законну норму, ухвалювати на сеймі — се, признаємось, був би перший того роду случай в праводавстві цілого світу.

Що се не жарт, що наша єрархія справді задумує мниму безсовісність нашого народу лічити законом, санкціонуючим безсовісне потоптання прав горожанських і конституційних (згадаємо тут тільки проектовані параграфи о тім, що пан може не дозволити слузі під час служби бачитись з рідною; що не тільки у своїх слуг, але і у часових заробників, т. є. не раз у всіх громадян, може робити ревізії по домах; що контракт службовий, не виповіджений на 6 неділь перед кінцем служби хоч би через невідомість або забутливість слуги, ео ipso[2] уважається продовженим ще на другий такий реченець і т. д.) і рівно безсовісне визискування самих найбідніших селян, на се новий доказ дає й «Gazeta Lwowska». Іменно промовляє вона за заведенням *книжок робітничих* на взір існуючих тепер книжок службових. В такій книжці робітничій вписувались би в присут-

[1] Та майже уроджена, традиційна несумлінність в виконанні взятих зобов'язань *(польськ.)*.— *Ред.*

[2] Тим самим *(лат.)*.— *Ред.*

ності війта і двох свідків такі позички, котрі селянин бере у пана на відробок. Розуміється, що обіч позички вписувались би ті условія, т. є. жадання пана, скільки відробку за уділену позичку має селянин сповнити,— все те, конечно, мірене по ціні переднівковій, максимальній для селянина. Такі «цирографи» мали б тоді вже урядову силу, підпадали би під таку саму екзекуцію, як книжки службові, і пташок був би зловлений, безсовісність хлопська мусила б щезнути.

І ще одно. Хоч «Gaz[eta] Lwowska» вважає двори «природними касами задатковими для селян», котрі повинні охороняти і від рук лихварських (щоб тим цілковитіше забрати їх необскубаних в свої власні руки), то все-таки та сама ц[ісарсько]-к[оролівська] газета твердить, що нова устава не може дозволити, щоб селянин затягнену на переднівку в грошах позичку на відробок звертав опісля панові назад грішми. «Се не відповідало би цілі,— твердить урядова газета,— не запобігало б заводові і стратам «господаря» *і зовсім не піднесло би моральності народу*, противно, звихнуло би тільки основні поняття ретельності в його умі, надаючи немов би санкцію недодержанню умови». Ох уже та моральність, якими-то плотами силуються наші пани її обгородити! Коли хлоп, бідою припертий, взяв у пана гульдена на 4 дні відробку, а в роботі міг би заробити того гульдена за два дні і віддати пану,— так ні! Се було б неморальне, нехай робить 4 дні, як згода була! А що хлоп в тих 4 днях за одного гульдена відробить йому два, і що затим пан від своєї позички за кілька місяців візьме 100—150 % зиску, се не буде неморальним, бо пан «в такім разі єсть купцем, купуючим роботизну яко товар, за котрий платить готівкою». І се має бути *«wzgląd słuszny* w normowaniu stosunków robotniczych»[1]. Гей, панове, ви, що від 100 літ нарікаєте на «pomieszanie pojęć społecznych» у нашого народу,— а пригляньтесь тільки самим собі: які-то поняття у вас, до яких абсурдів, до якого притуплення всякого почуття справедливості доводить вас нещасна жадоба панування!

Сей проект устави «проти безсовісності», як її можемо справедливо назвати, прийде на слідуючій сесії сеймовій під обради, і тоді ми не залишимо дальше звістити наших читателів о житті і поводженні того Веніяминка законодавчої премудрості наших ерархів суспільних.

[1] Слушний погляд на нормування робітничих стосунків *(польськ.).— Ред.*

НОВА ФАЗА В СПРАВІ ПРОПІНАЦІЙНІЙ

В р. 1874, по довгих газетних спорах і дебатах галицький сейм крайовий ухвалив уставу о «викупні пропінації» після внесення звісного «доморослого» галицького фінансиста, пок[ійного] Кшечуновича. Після § 3 тої устави виключне право вишинку горівки має лишитись при управнених (т. є. при панах) через 26 років; після § 17 той період має розпочатись аж тоді, коли крайова комісія пропінаційна се едиктом оголосить. Комісія та, зложена з семи членів, а іменно: з намісника, двох делегатів виділу крайового, одного заступника управнених, двох урядників політичних і одного урядника судового, може назначити той реченець аж тоді, коли для кождого властителя сума викупна буде означена і дотичні присуди, видані для панів, стануться правосильними.

Від часу видання тої устави минуло якраз десять літ. Комісія працює; капітал на викупно пропінації з оплат шинкарських і інших доходів складається; але констатування доходів пропінаційних, т. є. тої суми, яку «управнені» повинні будуть остаточно одержати, іде дуже помалу. Наш пок[ійний] Володимир Навроцький, пишучи ще 1875 року про пропінацію галицьку, кінчив слідуючим побожним зітхненням: «Дай, боже, комісії пропінаційній пильності і доброї волі, щоб закінчила справу пропінації якнайскорше і оголосила початок 26-літнього періоду ще за нашого життя!» Отже ж не судилося покійному дожити до того початку, бо його ще й досі не видно. Отсе доперва 12 червня приніс 134 н-р «Czas-y» в кореспонденції львівській (§§) з півофіціального автономічного джерела деякі звістки про стан тої справи. «Комісія крайова для означення чистого доходу з пропінаційного права вишинку має вже тільки

кільканадцять справ до полагодження. Всякі усилія звернено до полагодження тих справ ще в протягу червня, так, щоби вже від 1-го липня міг розпочатися той 26-літній період посідання права пропінації в нинішнім значенні. Коли б се не повелося, то вже від першого січня 1885 р. період сей зачнеться з всякою певністю».

Конечно, се не повелося — період обітованої благодаті пропінаційної з днем 1-го липня не зачався, і нам приходиться ждати ще півроку. Значиться, аж 1911 року загине в нашім краї послідній наросток панщини — панська монополія до продукування і вишинку горілки. На сплату тієї монополії зложений вже досі фонд в сумі звиш 2 мільйонів з[л.] р[инських], котрий через слідуючих 26 літ положений на проценти. До того прибуде ще оплата шинкарська, котра досі виносила щороку звиш 100 000 з[л.] р[инських] і — після обрахунків наших панів — також в слідуючих роках виносити буде не менше; гроші ті, кладені на проценти, до 1911 року винесуть, певно, не менше 4 мільйонів, так що в тім році буде розділена між «управнених» властителів 6000 гуралень сума не менша 7 мільйонів з[л.] р[инських], т[о] є[сть] право пропінації при кождій гуральні (не гуральня сама) окажеться вартуючим пересічно около 1200 з[л.] р[инських]. Платню сю дістануть «управнені» чи, властиво, «упривілейовані» не за якусь реальну уступку, бо гуральні, шинки, корчми — все останеться і надальше в їх руках, тільки що не стане теперішнього ограничення і уряд буде видавати кождому жадаючому концесії на курення і продавання горілки. Народ, котрий досі складає і відтак ще через 26 літ буде мусив складати величезну оплату за право пропінаційне, сам за ту оплату не одержить нічого реального, окрім хіба формальної «вільності», котру, властиво, повинен був одержати ще в патенті, зносячім панщину і сполучені з нею відносини в 1848 році. Але зато яка радість для «управнених»! Отсе бо доносить кореспондент «Czas-у», що після теперішнього стану фонду пропінаційного і сподіваних його результатів по упливі 26 літ «управнені дістануть більше, ніж заповідав небіжчик Кшечунович, а навіть ніж сподівався в першім році по введенні в життя устави пропінаційної».

В виду такої радісної евентуальності одним тільки турбується один з репрезентантів нашої власті автономічної, секретар виділу крайового і кореспондент «Czas-у». А турбується він тим, що «управнені, здається, легковажать

собі сподівані зиски, бо, як чути, оречення комісії о чистім доході з пропінації, а затим документи великої ваги трактує шляхта як які-небудь контрактики. Коли б хто нині перешукав домові архіви шляхетські, то, певно, в многих не найшов би того оречення. Треба затим звернути на те увагу, поки узискання дублікату не представляє надто великої трудності».

Он як люди дбають о своє добро! Завчасу з офіціального джерела нагадується панам, щоб, борони господи, не позатрачували де тих дорогоцінних документів — оречень о доходах пропінаційних, щоб по 26 літах не прийшлось їм тратити призначені для них суми. А коли при безчисленних процесах сервітутових селяни не раз в зовсім таємничий і загадочний спосіб «губили» всі свої документи в сам день судового терміну, тоді не було кому їх остерегти, ані порадити, але дуже часто на їх жалі і плачі відповідано сміхом погорди. Добре-то говорить наша приповідка: «Багатому чорт дитину колише, а бідному ще щипає, щоб дужче плакала...»

ГАЛИЦЬКА СТАТИСТИКА ВИБОРЧА З РОКІВ 1876 І 1883

1

У всіх краях, де парламентаризм лежить в основі праводавчої і завідуючої організації, статистика виборча представляє безмірно цікавий матеріал для політика і соціолога. Дає вона досить докладну міру суспільних сил, котрі борються з собою за свої інтереси,—що більше, дає не менше докладну міру і інтенсивності, розвою і переходів тої боротьби, вказує виразно сліди різнорідних впливів праводавчих та суспільних— одним словом, подає вельми цінні матеріали не тільки до суспільно-політичної статистики, але й до динаміки. Важна користь тої статистики лежить також в тім, що випливає вона з практичного життя, дати її не потребують бути збирані, не залежать від доброї волі яких-небудь урядників, але, переходячи кількаразову контролю в виборчих комісіях, в значній мірі мусять відзначуватись більшою докладністю, ніж многі інші статистичні цифри.

Галицьке бюро статистичне кілька разів вже в своїх «Wiadomościach statystycznych» подавало статистичні зіставлення о виборах чи то до рад повітових, чи до сейму крайового і ради державної — і отсе незадовго в новім річнику того ж видавництва появиться нова праця о виборах до сейму крайового з р. 1876 і 1883. Наша печать досі мало звертала уваги на ті статистичні праці, щоб вияснити всі ті виводи, які випливають з цифр нашої виборчої статистики. А в тих цифрах лежить так багато поучаючого, що дійсно варто потрудитись над їх ближчим оглядом.

Поперед всього не завадило б поглянути, яке становище занімає Галичина під взглядом своєї парламентарної репрезентації крайової посеред інших країв австрійської держави. Щодо численності репрезентації крайової на пер-

шім місці стоять Чехи з 241 послами, на другім Галичина з 151, дальше Моравія (100), Австрія Долішня і Тіроль (по 68), Стирія (63), Австрія Горішня (50), Далмація (43) послами; прочі краї мають менше 37—20 послів. Зовсім інакше представляються цифри взглядні, т. є. пропорція числа послів до числа людності. Тут на першім місці стоять малі провінції, як Форарльберг, де один посол приходить на 5100, в Зальцбургу — на 5823, в Істрії — на 7724 і в Коританії — на 9276 мешканців. З більших провінцій найліпше стоїть Тіроль, де один посол випадає на 11 416 мешканців, а найгірше в цілій монархії стоїть Галичина, в котрій один посол випадає аж на 35 881 мешканців. Се значить так, що один округ виборчий у Галичині єсть майже 7 разів більший, як у Форарльбергу, 6 разів більший, як у Зальцбургу, а заступників крайових єсть тут взглядно 3 рази менше, як у Тіролі, звиш 2 рази менше, як в Буковині, і около 1½ раза менше, як у Чехах!

Погляньмо тепер на характер, який мають поодинокі сейми крайові, т. є. на те, які сфери інтересів суть у них (а радше повинні б бути після устави) найчисленніше заступлені. Устава розрізняє у нас три такі сфери інтересів: селянську дрібну власність, велику власність грунтову і міста та комнати торговельні. Духовенство і представителі науки входять до тіл уставодавчих, яко осібна маленька група «голосів вірильних». Пани наші дуже часто нарікають на те, що Галичина забагато має репрезентації «хлопської», а замало репрезентований у ній промисел, торгівля і інтелігенція — іншими словами, що нашій «ієрархії суспільній» забагато труда і коштів потрачується на те, щоб здобути для себе «довір'я селян» і якнайчисленніші мандати з курії сільської. Вони раді би, щоб виборча сила селянства була якмога ограничена на користь більшої власності і міст. А між тим сейм галицький навіть після устави представляється далеко не таким демократичним, хлопським, як деякі інші сейми австрійських провінцій. І так, н[а]пр., в сеймі Форарльбергу засідає 70 % представителів громад сільських, 25 % послів міських, а 5 % духовенства — великої посілості там зовсім нема. В Тіролі засідає рівно половина (50 %) послів селянських, 23,5 % послів з міст, а лиш 14,7 % послів з більших посілостей. Доперва третє місце в тім ряді занімає Галичина, де засідає після устави репрезентантів селянства 49 %. З-поміж прочих сеймів мають репрезентантів селянства: Далмація — 46,5 %, Крайна —

43,3 %, Буковина — 38,7 %, прочі краї — від 37—30 %. Репрезентації міст і торгівлі мають найбільше: Зальцбург (46,2 %), Австрія Долішня (42,6 %), Австрія Горішня (40 %), Стирія (39,7 %), Істрія (39,4 %), Шлезьк (38,7 %), Моравія (37 %) і Чехи (36,1%), найменше має її Галичина, бо тільки 15,2 %. Велика посілість найсильніше репрезентована в Буковині (32,3 %), дальше в Моравії (30 %), в Галичині (29,2 %) і в Чехах та Шлезьку (по 28 %). Крім Форарльбергу, о котрім ми вже згадували, що зовсім позбавлений панської репрезентації в сеймі, дідичі найслабше репрезентовані в Тіролі (14,7 %), Істрії (15,1 %), Стирії і Зальцбургу (по 19 %). Як бачимо, пани наші не мають чого жалуватися на теперішній статут крайовий, бо навіть коли б, сприкривши собі невдячне (?) компетування о «хлопські» мандати, ограничились тільки на своїх власних, то все-таки устава признала їм у репрезентації крайовій силу аж надто достаточну для оборони своїх власних інтересів — майже третину всіх голосів, хоч, звісно, не вистарчаючу для цілковитого панування в краї і експлуатування всіх прочих, а особливо селянських інтересів на свою виключну користь. Се, впрочім, не лежало і не могло лежати в інтересі законодателя.

Однако ж фактичні відносини іменно доконали сього. Сейм галицький, помимо так значного проценту признаних уставою заступників селянства, має їх на ділі тільки зовсім незначну жменьку. Голоси виборців селян з різних, доволі звісних причин, падуть переважно на кандидатів-властителів більших посілостей, а дуже маленько голосів паде на природних заступників малої власності — селян та сільське духовенство. І так 1876 р. віддано було при виборах загалом 10 355 важних голосів, а 1883 було їх 11 557. З тих сум упало:

	1876 р.	1883 р.
на властит[елів] більших посіл[остей]	36,4 %	46,6 %
на ксьондзів латинських	5,4 »	4,2 »
на священиків руських	9,6 »	4,1 »
на урядників правительст[венних]	21,7 »	20,8 »*
на людей з міської інтел[ігенції]	13,2 »	16,7 »
на купців і промисловців	1,2 »	3,2 »
на селян	12,5 »	4,6 »

В р. 1876 вибрано було до сейму «аж 3 селян», як пише з певного роду жахом ц[ісарсько]-к[оролівська] «Gazeta

Lwowska», а в р. 1883 не вибрано ані одного, а тільки в кількох повітах поставлені були кандидатури селян, котрі узискали до кільканадцять голосів. Майже так само, як при кандидатурах селянських, уменшилось число голосів, віддаваних на кандидатів священиків як руських (о 5,5 %), так і латинських (о 1,2 %). Незначно, бо лиш о 1,1 %, але все-таки вменшилось «довір'я селян» і до урядників правительственних. Зато о цілих 13,7 % побільшилось число голосів селянських, відданих на «ієрархію суспільну», т. є. на дідичів, адвокатів і інших «патріотників», вроді всяких Цукрів, Гольдманів і т. д. Як бачимо з того, панам нашим ніщо нарікати на демократичність нашого сейму — біда тільки, що теперішнє «довір'я народу» і цілий аристократичний характер галицького сейму трохи замного їх коштує.

II. ПРАВИБОРЦІ

Після галицького статуту крайового число послів з громад сільських означене зістало на 74; кождий посол вибирається в окремій округі виборчім, утворенім з двох або трьох давніх округів політичних. Вибори в громадах сільських не суть безпосередні, так як в містах і більших посілостях; в селах на кождих 500 мешканців вибирається одного правиборця, а доперва ті правиборці вибирають посла на сейм. До вибору правиборців приступають також не всі повноправні члени громади, а тільки дві третини найвище оподаткованих, управнених до вибору зверхності громадської. Як бачимо, сама ординація виборча старається ограничити вираз волі селянства дуже важними порогами на підставі маєтковій, через що одна третина повноправних горожан з селянських округів виборчих єсть виключена від всякого голосування по виборах сеймових. Коли 74 округи виборчі з груп селянських числили в р. 1876 разом 5 109 777 душ, то право голосувати на виборців мало між ними тільки 508 617 душ, т. є. на 100 жителів припадало несповна 10 правиборців. В р. 1883 відношення те ще зменшилося, хоч абсолютне число правиборців збільшилося о 29 306; зато загальне число людності взросло остільки значніше, що на 1000 мешканців припадає лиш несповна 97 правиборців.

Дуже се цікава річ — те зменшення взглядного числа правиборців по громадах сільських. Значить воно, що

бідність по селах чимраз більше змагається. Але що найцікавіше, так се то, що особливо в округах мазурських, не тільки взглядно, але і абсолютно дуже позменшувалось число правиборців. Найдосаднішим в тім взгляді, приміром, єсть округ *Домброва—Жабно, де 1876 р. було правиборців 6684, а 1883 — тільки 5575, т. є. за 6 літ пропало, щезло з лиця землі 1109 повноправних горожан, наймаєтніших представителів селянства!* І се в окрузі, обнімаючім 110 громад з 60 435 мешканцями в 1876 а 60 255 мешк[анцями] у 1880 році! Адже ж се значить, що в тім окрузі, де 1876 р. на 1000 мешканців ставало до вибору виборців звиш 110, в 1883 ставало їх тільки 92, т. є., що на кождих 100 правиборців аж 16,5 % утратило право голосування.

Але округ Домброва — Жабно не єсть одиноким, хоч, безперечно, єсть найяркішим приміром упадку галицького, а *особливо мазурського* селянства в послідніх часах. З-поміж 28 будь то чисто, будь переважно мазурських округів виборчих Галичини загалом 12 округів виказує зменшення абсолютного числа правиборців, і то, вчисляючи і вищезгаданий округ, разом о поважне число 4935 правиборців. То значить, що в 12 мазурських округах виборчих через 6 літ на кождих 100 правиборців майже 7 утратило горожанську повноправність, т[о] є[сть] на 100 найчільніших господарств майже 7 збідніло або вивандрувало в чужину. Чи ж ті страшні цифри не повинні би стати для наших поляків, для нашої «ієрархії суспільної» грімким memento, щоб, покинувши вже раз нещасні експерименти на руській землі і руській народності, прийнялись з засуканими рукавами за рятування свого власного народу, котрий при такім поступі обіднення за яких-небудь 30 літ зовсім буде вичеркнений з ряду народів, маючих в австрійській державі свою крайову репрезентацію!

А як же стоїть діло з східногалицькими, руськими округами виборчими? З руських округів виборчих виказують зменшення абсолютного числа правиборців, а затим сліди упадку народного тільки 8 з-поміж 46 округів виборчих. Округи ті суть: Копичинці — Гусятин (де вменшилось правиборців о 355), Рава—Немирів (о 230), Перемишль—Нижанковичі (о 224), Стрий—Сколе (о 211), Городок — Янів, Жовків — Куликів — Мости, Долина — Болехів — Рожнятів і Теребовля — Золотники. Загалом в тих 8 руських округах виборчих убуло 1287 правиборців, т[о] є[сть] на кождих 1000 правиборців з р. 1876 убуло в 1883 р. звиш

24. Зато ж прибуток правиборців в інших руських округах був далеко значніший, ніж той убуток і ніж прибуток в інших округах мазурських. Загалом прибуток в абсолютнім числі правиборців виказує 53 округи і brutto сума того прибутку виносить 35 528 правиборців. Не маючи поки що під рукою самої праці статистичного бюро з спеціальними виказами округів, а черпаючи тільки з обширного його резюме, поміщеного в «Gaz[eti] Lwowsk-ій», котра іменно сей виказ уважала потрібним поминути, ми мусимо прибігнути бодай до рахунку гіпотетичного, щоб дати читателям хоч яке-таке виображення о прибутку правиборців в округах Східної і Західної Галичини. У Східній Галичині виказало прибуток правиборців 37 округів, а в Західній 16. Отже ж, коли б прибуток той був у всіх тих округах рівномірний, то в такім разі в повітах східних прибуло би загалом 24 808, а в західних — 10 720 правиборців, т[о] є[сть] *що в західних повітах прибуток покрив би страту заледве два рази, а у східних около 20 разів.*

Правиборці, управнені до голосування в виборах первісних (правиборах) в округах громад селянських, суть або селяни, або мешканці місточок, не вибираючих свого власного посла, або в кінці ті мешканці обшарів двірських (офіціалісти і пр.), котрі не мають права голосувати при виборах з більших посілостей. З загального числа правиборців було правиборців:

	в р. 1876	в р. 1883
з громад сільських	84,75 %	84,66 %
з обшарів двірських	1,13 »	1,16 »
з громад міських	14,12 »	14,18 »

Як бачимо, процент правиборців міських і двірських побільшився в тім 6-літнім періоді. Міру того побільшення виразніше покажуть нам слідуючі цифри. Ітак побільшилося від р. 1876 до 1883 число правиборців:

з громад сільських о 24 305, або о 5,64 %
з обшарів двірських о 531, або о 8,47 %
з громад міських о 2609, або о 5,86 %

Як бачимо, правиборці з обшарів двірських представляють, взглядно беручи, найзначніший приріст, бо на 1000 їх голосів з р. 1876 прибуло в р. 1883 майже півдев'ята нових. Але елемент сей, взглядно до загального числа правиборців незначний і підпадаючий найбільшим флуктуа-

ціям, єсть одним з найголовніших знарядів передвиборчої агітації, єсть тою драбиною, по котрій наша «суспільна ієрархія» здобува собі «zaufanie ludu»[1], —тож на зріст именно того елемента ми повинні глядіти як на грізну хмару, грозячу в многих округах нашим народним інтересам.

III. ВИБОРЦІ

Оскільки статистика правиборців цікава для нас з того поводу, що дає немовби фотографічний відбиток стану економічного цілого селянства, — остільки знов статистика виборців має безпосереднє значення для переведення самого вибору, т. є. до такого або іншого уформування цілої репрезентації крайової Впрочім, рамки статистики тут розширяються, бо коли о правиборцях можна говорити тільки при громадах сільських, то виборці суть: з громад сільських (вийшовші з правиборів і т[ак] зв[ані] вірилісти), з міст і більших посілостей. Пригляньмося насамперед виборцям з т[ак] зв[аних] селянських округів виборчих. В тих округах голосують три категорії виборців: виборці з сіл, виборці з місточок і т[ак] зв[ані] вірилісти, т[о] є[сть] виборці, не випливші з правиборів, але посідаючі право виборців через те, що суть властителями малих дібр табулярних (кусників, належавших до більшої власності). Число всіх виборців в округах сільських виносило в 1876 р. 11 914, а в 1883 р. — 13 541, т[о] є[сть] змоглося в тім часі о 1627, або о 13,7 %. Глядячи після повищих трьох категорій, побачимо виборців:

	в р. 1876	в р. 1883
з громад сільських	77,81 %	73,1 %
з місточок	12,51 %	12,6 %
голосів вірильних	9,68 %	14,3 %

Як бачимо, процент виборців з місточок майже не змінився; зато процент виборців-селян умалів о 4,7 %, а процент виборців-вірилістів змігся о таке число, так що виборців-вірилістів єсть тепер більше, ніж виборців з місточок.

Погляньмо тепер, які різниці виказує статистика виборців між мазурськими а руськими округами виборчими (селянськими). Дуже жаль, що не маємо тут під рукою под-

[1] Довір'я люду *(польськ.)*.— *Ред.*

робного виказу з р. 1883, а мусимо поперестати тільки на виказі з р. 1876. Отож в тім році в 28 західних округах було виборців з груп сільських 4882, т[о] є[сть] майже 41 %, а в 46 східних округах — 7032, т[о] є[сть] 59 % цілої суми виборців. В тім числі було:

в зах[ідних] пов[ітах]

виборців-селян	3841,	т. є. 32,24 %
виб[орців] з місточок	464,	т. є. 3,89 %
вірилістів	573,	т. є. 4,81 %

в схід[них] пов[ітах]

виборців-селян	5429,	т. є. 45,57 %
виб[орців] з місточок	1027,	т. є. 8,62 %
вірилістів	580,	т. є. 4,87 %

Повищі процентові цифри, обчислені взглядно до цілої суми виборців, не представляють ще досить доброго порівняння. Виразніше покажуться різниці між руською а мазурською частями Галичини, коли обчислимо процентові числа зі взгляду на число виборців в одній і другій групі округів. Побачимо тоді, що в мазурських округах було виборців-селян 76,62 %, виборців з місточок — 9,5 %, а виборців-вірилістів — 11,75 %; в руських округах було: виборців-селян — 77,3 %, виборців з місточок — 14,6 %, а виборців-вірилістів — 8,25 %. Виходить з того, що коли процент виборців-селян тут і там майже однаковий, то Східна Галичина виказує більшу силу елемента маломісточкового (взглядно жидівського), в Західна — більше число вірилістів, т[о] є[сть] мужиків, що осіли на розпарцельованих панських добрах. Вірилісти ті, котрі, звичайно (за свої ж гроші), уважають панів, збанкрутованих дідичів, своїми добродіями і — бодай на Мазурах — сміло за ними голосують, показалися для наших східногалицьких панів так пожаданою і могучою підпорою, що вони аж витворили новий «парцеляційно-колонізаційний програм», надіючись спровадити в кождий руський повіт і осадити на своїх землях тільки відданих собі сліпо а наділених вірильними голосами мазурів, щоби при їх помочі могли при кождих виборах, мов тараном, розбити голоси питомого руського населення. В «Ділі» оповіщали ми вже кілька разів про той колонізаційний похід мазурів на нашу Русь*. Правда,

поки що далеко ще до того, щоб тая ціль наших панів була осягнена, бо, як виказує статистика з 1883 р., іменно в мазурських повітах вірилісти становлять найзначніший процент виборців (44—30 %). Взагалі число дрібних вірильних голосів в послідніх роках взросло о 782, а і в деяких руських округах значно побільшилося. І так в окрузі Рогатин—Бурштин було в р. 1876 вірилістів 4,1 %, а в 1883 р.— 34,2 %. Чи при помочі парцеляційної політики пани наші можуть мати надію здобути собі тривале і непобориме панування в селянських округах виборчих, о тім ми ближче поговоримо в слідуючім оконечнім розділі, де викажемо статистично, як голосують вірилісти. Але вже й тут наперед можемо запримітити, що ожидання панів далеко не все сповняються і що, повчені статистикою, вони починають вже доходити до сумнівів в доброту тої політики. В р. 1883 піднесено навіть на сеймі гадку, щоб попросту скасувати вірильні голоси і повернути їх у зв'язок громадський,— однако ж пани забажали ще якийсь час трібувати щастя і зложити се внесення ad acta[1].

Гляньмо тепер на більші міста. Як звісно, міста в Галичині вибирають 20 послів, а іменно: Львів — 4, Краків — 3, а прочі 13 міст — по одному. Вибори в містах суть безпосередні, т. є. виборці голосують відразу на посла. Виборцями в містах суть насамперед дві третини горожан, найвище оподаткованих і управнених до вибору зверхності громадської, а крім того, урядники, учителі, адвокати, нотарі, доктори факультетів і т. п. Всі галицькі міста, вибираючи осібно своїх послів сеймових, числять разом 374 758 душ, так що тут один посол випадає на 24 984 мешканців, між тим, коли в округах сільських випадає на 46—100 тисяч. Що тикається управнених до голосування виборців, то 1500 їх випадає в Коломиї, Тернополі і Львові на одного посла, нижче 1500 до 1000 — в Тарнові, Дрогобичі, Станіславові і Кракові, нижче 1000 — в Бродах, Стрию, Ярославі, Ряшеві, Новім Санчі і Бялій. Що ж тикається відношень числа виборців до числа мешканців, то в містах єсть воно некорисніше, ніж по селах. Коли-бо по селах, як ми бачили, на кождих 100 мешканців випадає майже 10 виборців — в містах випадає їх мало що більше, як 6. Се, впрочім, і конечно, бо ж звісно, що по містах громадиться далеко більше пролетаріату, не платячого ніяких прямих податків,

[1] До архіву *(лат.)*.— *Ред.*

ніж по селах. Тільки в деяких містах, маючих обширні передмістя з характером більше сільським (як в Самборі, Стрию, Коломиї) відношення те єсть корисніше, т. є. на 100 мешканців випадає виборців трохи більше, ніж в інших містах.

Порівнюючи вибори з р. 1876 і 1883, побачимо, що число виборців міських в тім часі в восьми містах взросло, а в семи убуло — в результаті ж побільшилося о 7 %. Які причини складалися на викликання такої осциляції, сього наразі трудно догадатися. Між виборцями міськими заслугують на увагу виборці, посідаючі те право без взгляду на податок (урядники, учителі, доктори і т. і.). Ті виборці становили у Львові, Кракові, Ряшеві і Новім Санчі дуже поважні меншості — 30—43 %, в Коломиї, Стрию і Дрогобичі було їх 10—6 %. Міста Тарнів, Станіславів, Перемишль і Броди вказують значне зменшення тої категорії виборців (в Тарнові убуло їх цілих 11 %!); здається навіть, що й абсолютне їх число зменшилося.

В кінці треба нам зирнути і на більші посілості, котрі під взглядом права виборчого під многими взглядами суть дуже упривілейовані. Виборцями з більших посілостей суть властителі дібр табулярних, платячі щороку бодай 100 з[л.] р[инських] прямих податків (грунтового і домового) і посідаючі обивательство австрійське. Вибори з тої групи відзначаються тим, що при них в найширшім розмірі допущене голосування через повномочників або правних заступників (муж за жінку, опікуни за особи, остаючі під їх опікою і т. і.). В р. 1876 було виборців у тій групі 2086, а в 1883 р. було їх 2235, т. є. о 149 більше. Збільшення те походило будьто з розділу більших дібр, від продажі поодиноких фільварків, а також почасти з підвищення податку грунтового, так що властителі, котрі перед тим платили менше як 100 з[л.] р[инських] податку, тепер, платячи більше, дістали право голосування з більшої посілості. З-поміж усіх округів в однім тільки Новосандецькім зменшилося число голосуючих з більшої посілості, і то аж о 26.

IV. РУХ ВИБОРЧИЙ

Оскільки статистика правиборців і виборців становить цікавий і важний матеріал для характеристики економічних відносин і розложення політичної сили між поодинокими верствами суспільними краю, остільки

статистика руху виборчого, т. є. більшого або меншого уділу управнених у голосуванні чи то при правиборах, чи при виборах властивих і більшої або меншої згідності голосів з поодиноких верств суспільних, може служити мірою політичної свідомості, пізнання власних інтересів і заінтересування публічними справами в масах народних. Для того надіємось, що читателі, котрі досі терпеливо слідили за нашими цифрами і виводами, не відмовлять своєї уваги і тим заміткам о самім руху виборчім, котрими ми бажаємо закінчити свою розвідку.

При правиборах в р. 1883 видно було менше заінтересування, а затим і менший уділ правиборців, ніж перед тим в р. 1876. Коли-бо в р. 1876 пересічно голосувало 28,8 % з-поміж усіх управнених, т[о] є[сть] не сповна третя часть, то в р. 1883 голосувало на 100 управнених заледве 24,7 %, т[о] є[сть] несповна четверта часть всіх правиборців. У поодиноких округах виборчих уділ був дуже неоднаковий; найбільше оживлені були правибори в окрузі Старий Санч—Криниця і Стрий—Сколе, де на 100 управнених правиборців ставилось до голосування около 43. Загалом сказати треба, що у східних, руських округах 1876 і 1883 видно було більше почуття народне і більший інтерес до справ публічних. Коли-бо в р. 1876 в західних округах на 100 управнених правиборців голосувало пересічно тільки 21,4 %, то у східних голосувало їх 24,1 %. Ще ліпше покажеться різниця, коли розглянемо поодинокі категорії правиборців. Ітак правиборці селяни в західних округах голосували на 100 управнених несповна 33, у східних же — звиш 37; правиборців з місточок в зах[ідних] округах голосувало 17,4 %, у східних —18,4 %, а правиборців з обшарів двірських в зах[ідних] окр[угах] — 14 %, у східних — 16,7 %. Додати треба також і то, що між західними повітами находяться деякі, в котрих оживлення виборче було 1876 і 1883 найслабше, т[о] є[сть], де на 100 управнених до правиборів не голосувало й 10 (в окрузі Мисленичі — Йорданів — Маків). Зато в деяких східних округах в р. 1883, помимо загально меншого заінтересування народу, ніж 1876 (запевно з великого довір'я до «ієрархії суспільної»), оживлення було більше, так що й свідомість народна вище розвинулася.

Взагалі з-поміж трьох категорій управнених, беручих участь у правиборах, найбільшу участь в голосуванні беруть правиборці-селяни. В р. 1876 голосувало при пра-

виборах по селах на 100 управнених 32, в р. 1883 — несповна 26; по місточках на 100 упр[авнених] у 1876 р.— 17,5 %, у 1883 р.— 19,4 %, а по обшарах двірських на 100 упр[авнених] у 1876 р.— 15,8 %, а 1883 р.— 5,5 %. Як бачимо, уділ селян в правиборах зменшився в тім часі досить значно; очевидно, вони мали час і нагоду переконатися о невеликій хосенності для них крайової репрезентації, зато збільшився уділ голосуючих правиборців по місточках, і то по деяких округах, особливо у Східній Галичині, збільшився дуже значно. Перед веде між всіми округ Стрий — Сколе, де на 100 управнених правиборців з місточок голосувало 92 %, і Львів — Винники — Щирець, де голосувало їх 61 %.

Цікавий факт, що правиборці з обшарів двірських взагалі найменше інтересуються виборами, «хоч преці,— як каже «Gaz[eta] Lwowska»,— можна би припускати, що належать до елементів «більше просвічених». Хоч уже в р. 1876 процент голосуючих з тої категорії був дуже малий (несповна шоста часть управнених), то в 1883 число голосуючих було ще три рази менше, як в р. 1876. Яка, окрім лінивства і недостачі політичної освіти, може бути причина такого індиферентизму, поражаючого в порівнянні з ославленим «індиферентизмом» простих селян, сього ми не знаємо; знаємо тільки, що і в більшій посілості нам прийдеться ще стрітитись з чимсь подібним.

Гляньмо ж тепер на рух виборчий при властивих виборах. Був він 1883 року далеко живіший, ніж 1876. Ітак в сільських округах виборчих на 100 управнених до голосування виборців ставилось до урни виборчої:

	в 1876 р.	в 1883 р.
виборців з сіл	91,1 %	93,6 %
» з місточок	92,6 %	95,2 %
вірилістів	87,8 %	88,3 %

Як бачимо, найбільше почуття свого обов'язку проявили виборці-міщани, а найменше вірилісти. В 29 окр[угах] виборчих приступили до голосування всі виборці-міщани, в окрузі Косів — Кути голосували всі виборці-селяни і загалом всі управнені до голосування виборці. Найцікавіший есть уділ вірилістів у виборах. У 5 округах (здається, східних, де пани гнали їх до урни збитою фалангою проти руських селян) голосували всі вірилісти, зато в 37 окр[угах] голосувала їх тільки половина, в 17 — лиш 3—5 частина,

в 6 окр[угах] — тільки 5—10 частина,а в трьох округах вони і зовсім не голосували. Не треба і запримічати, що іменно в тих округах, де вірилістів найбільше, т[о] є[сть] на Мазурах, уділ їх в голосуванні був якраз найслабший.

В більших містах уділ виборців при голосуванні був далеко слабший, ніж в курії менших посілостей. Загалом голосувало тільки 47,3 % всіх виборців. Виємково значніший уділ задля пильної агітації виказують тільки: Ряшів, Дрогобич і Новий Санч, де голосувало 70—80 %. Найслабший уділ виборців був в Перемишлі, Тернополі, Львові і Кракові, бо голосувало тільки 30—40 на 100 управнених виборців.

В кінці при виборах з більших посілостей і в р. 1876 і в р. 1883 уділ виборців був живіший, ніж в містах, а менший, ніж по селах. Голосувало в 1876 р. 54,5 %, а в 1883 р. — 59,4 % управнених панів. Правда, що майже половина їх, бо аж 46,39 %, голосувала не особисто, а через повномочників; особистий уділ панів при виборах від 1876 р. до 1883 р. значно зменшився, бо в 1876 виносило число особисто відданих голосів 64 %.

Пригляньмося тепер результатові виборів. З цілої суми 11 963 голосів, відданих в курії сільській, неважних було в 1876 р. 96, а в 1883 р. — 406 (очевидно, через звісні нам махінації комісій виборчих). З остаючих 11 557 в р. 1883 (а 10 355 в р. 1876) важних голосів віддано:

	в р.1876	в р.1883
на більших власт[ителів] земських	36,4 %	46,6 %
на ксьондзів лат[инського] обр[яду]	5,4 »	4,2 »
на священиків гр[ецького] обр[яду]	9,6 »	4,1 »
на урядників правит[ельственних]	21,7 »	20,6 »
на людей з міської інтеліг[енції]	13,2 »	16,7 »
на купців і промисловців	1,2 »	3,2 »
на селян	12,5 »	4,6 »

З повищої таблички можемо докладно обчислити силу того «довір'я народу до суспільної ієрархії», о котрім по виборах 1883 р. так голосно заграли польські патріотичні труби. Знаємо всі, що ієрархія та любить хвалитися, нібито її перевага в репрезентації крайовій есть перевага інтелігенції над темним мужицтвом. Яка маса інтелігенції нагромаджена в головах нашої галицької шляхти, кормленої «Narodówk-ою»*, і «Czas-ом», виховуваної єзуїтами і патронованої станьчиками, — сього не потребуємо й говорити. Який рівень політичної освіти у тої шляхти — се показує

і статистика її уділу в виборах, на засіданнях сеймових, і її ціле поступування в нашій крайовій і «вищій» народовій політиці.

А натомість повища табличка показує нам, що та ієрархія, очевидно, не в імені освіти і добра крайового, але в імені своїх власних класових інтересів витискає від виборів всяких людей, хоч би і з найбільшою інтелігенцією, але не належачих до її фаланги. Бо, крім руських кандидатів, людей переважно з міської інтелігенції, на котрих треба почислити ту надвишку о звиш 3 % голосів селянських, на всіх людей з інших категорій іменно за впливом шляхти упало менше голосів в р. 1883, ніж при попередніх виборах, і голоси ті, десяту часть всіх голосів, позискала для себе шляхта. Чи сей здобуток буде тривалий і для краю пожиточний, о тім ми тут говорити не будемо — статистика виборча не дає до того ніякого матеріалу.

Так само не можемо спеціально вичислити (але се вже з вини автора статті в «Gaz[ecie] Lwowsk[ej]», скільки голосів в р. 1876 і 1883 упало на руських кандидатів, т[о] є[сть] чи і оскільки в тім часі змоглося серед нашого селянства почуття своїх національних і класових, в подвійнім взгляді від шляхти відрубних інтересів. Маємо надію, що се нам незадовго удасться зробити.

О[ТЕЦЬ] РУЖИЦЬКИЙ І СПРАВА КУПУВАННЯ ЗЕМЕЛЬ

Вже два роки тому, як серед наших людей підніс-ся проект згромадити фонд для купування земель, чи то виставлених на ліцитацію, чи з вільної руки, а відтак на корисних условинах перепродувати ті землі чи то поодиноким руським людям, чи громадам колектно. Ділом тим зайнялись усердно деякі наші патріоти з Долинського повіту, а особливо о. Ружицький* з Струтина Нижнього, котрий в тім ділі опублікував уже в «Слові»* і «Проломі»* з десяток статей і не обминає ніякої спосібності, щоб діло те, справді жизненне для нашого народу, підносити і пропагувати. Його заходом удалось уже зібрати на початок деякі складки, і коли справа дальше дозріє і розвинеться, то, безперечно, о. Ружицького можна буде назвати її батьком, і народ руський з подякою запише ім'я його в своїй пам'яті.

Але amicus Plato, sed magis amica veritas![1] Діло, за котре прийнявся і котре досі веде сам о. Ружицький, есть так важне, що ми позволимо собі також висказати о нім деякі свої уваги. О[тець] Ружицький звісний в своїм повіті, а навіть і в ширших кружках Галицької Русі яко щирий і гарячий патріот, але він же звісний також яко публіцист крайнє односторонній і виступаючий часто з помислами дуже нещасливими. Досить буде пригадати тільки один його помисл, коли-то він перед кількома літами в «Слові» дуже жалувався на то, що у нас так багато газет і всяких видань і що ліпше би було всі газети покасувати так, щоб осталось тільки одно «Слово», в котрім би мусили сконцентруватися всі умственні сили Галицької Русі.Ми не без заміру приго-

[1] Платон — друг, але істина — більший друг! *(лат.).— Ред.*

дуєм той нещасливий концепт о. Ружицького; в його статтях, пропагуючих «покупку земель» в «Слові», ми стрічаємо концепти дуже подібні. Ітак, н[а]пр., нагадує о. Ружицький недавню мандрівку нашої молодежі і, обчисливши її кошти, говорить: чи не ліпше би то було ті гроші обернути «на покупку земель»! Мимоволі нагадується нам тут євангельське оповідання о жоні, котра вилила сосуд масті дорогої на ноги Ісусові, а ученики почали роптати і говорити: «Почто гибель сія?» Чи не ліпше було ту масть продати, а гроші роздати нищим? О[тець] Ружицький, напевно, знає, що на те відповів великий учитель, — тож і ми не будемо пригадувати йому, що русин жиє не тільки хлібом і землею, але також, і то, може, навіть головно, *духом руським*, котрого скріплювання і огрівання мандрівка мала на цілі.

Не менш остро накидається о. Ружицький на одного з референтів віча долинського за то, що той підніс думку, що справою покупки земель повинен заніматись публічний заклад фінансовий, а коли та справа має йти на користь руського народу, то очевидно, що мусить провадити її руський заклад фінансовий. «Имеет ли тот совет яковый смысл?»— питається о. Ружицький,очевидно, відповідаючи в дусі, що «не имеет». А для чого «не имеет»? А от для чого. «Когда вознамерили только открыти то заведение (руский банк), так относились к нему у нас равнодушно и недоверчиво, а после даже враждебно,теперь же, когда пошатнулись многие такие заведения финансовые, начали люди не лишь чужие, но и наши, належащие, однако ж, к «иншой парафии» вредити тому заведению, рассевая разные выдуманные вести, в чем особенно брал участие женский пол; не знаем лишь, был ли тот способ рассевания вестей нарочно избранный, или приключилось то так случайно. Теперь же, когда то стало общеизвестно, что «Общее р[ольниче] кред[итове] заведение» открыло отдел заимодавчий для священства и что оно потому, ради той и ради иных причин не было бы в состоянии приймати на себя якии другие должности, у нас говорят: «Пусть то заведение покупает поместья для сельского народа!».

Ми виписали дослівно весь той уступ, щоб показати силу аргументації о. Ружицького. До руського банку зразу відносились рівнодушно, а то й ворожо. Хто такий? Русини? Ті русини, котрі вложили до нього свої гроші? Ми сього не розуміємо і думаємо противно, що русини з повним дові-

р'ям відносились до нього. Коли ні, най о. Ружицький вкаже факти. Тепер, коли многі такі інституції «пошатнулись», зачали деякі русини шкодити банкові, каже о. Р[ужицький]. І знов питаємо: хто? коли? де? О[тець] Ружицький згадує о якихсь бабських сплетнях, але яку же зв'язь мають бабські сплетні з закупуванням земель? О[тець] Ружицький каже, що банк відкрив тепер відділ позичковий і для того не може купувати грунтів. Але ж банк від самого початку мав і має відділ іпотечний, а викуп та перепродаж грунтів повинні бути головною функцією того відділу. Чи один відділ заважає другому? І чи відділ позичковий для священиків уже фактично заведений і фунгує? Ні, отче Ружицький, розумну справу треба боронити розумними аргументами. А чим же єсть остаточне заявлення о. Ружицького, що «мы заявляем малолетность нашу» і, замість помагати собі нашими власними силами, домагаємось, «чтобы кто-то другой сделал за нас». Невже ж таки руський банк єсть «кто-то другой?» Невже ж се не ті самі наші сили, руські гроші? Конечно, чи той банк може зараз же приступити до купування земель, се інше діло, і ми в то діло не вдаємся; нам іде тільки о сконстатування, що се повинно бути тепер і давніше його задачею, що, тільки сповняючи ту задачу, він може справді називатися руською інституцією. А що він досі її не сповняв, чи тому винні також які-небудь ворожі агітації «наших людей, тільки іншої парафії?»

Погляньмо ж тепер, як виповняє о. Ружицький мудре правило «Self help!»[1]. Ото він, одинокий, приватний чоловік, два роки вже закликає до складок, фактично збирає складки, але ані разу ще не сказав, хто провадить контролю над тими складками, який з них робиться ужиток? Ані разу ще о. Ружицький не порушив справи, в тім ділі перворядної, заснування товариства чи інституції фінансової, котра б занімалася збиранням складок і операціями купування та продавання. Зі всіх відзивів о. Ружицького виходить так, як коли б справа купування земель була його приватною справою і як коли б для народу руського було достаточно слати складки на його руки.

Перший о. Кобринський на вічі в Долині порушив справу заснування товариства, занімаючогося купуванням земель. Внесення його зістало, вправді яко загальний посту-

[1] Сам допомагай собі *(англ.)*.— *Ред.*

лат, прийняте вічем, але по зрілій розвазі кожному стане ясним, що воно так і мусить остатись на папері. Заснування товариства для купування і продавання земель — се зовсім не то, що заснування якої-небудь читальні. Тут іде о заснування закладу фінансового, підлежачого спеціальним правилам устави, вимагаючого осібної концесії, закладового капіталу, поруки і т. і., т. є., говорячи іншими словами, тут іде о заснування нового руського банку в певнім значенні того слова. Устави наші в справах грошових дуже ригористичні, так що навіть збирання складок вимагає осібної концесії. Може бути, що о. Ружицький сам для своєї особи таку концесію має, — але чи удасться виєднати у намісництва затвердження статутів такого товариства, котре би на перший раз мало заніматися хоч би тільки збиранням складок на утворення фонду для закупу земель? Ми знаємо, скільки-то труду стоїло виєднання у правительства дозволу на лотерею в цілі заложення училища дівочого в Перемишлі. Чи о. Ружицький думає, що всі ті перешкоди можна буде самим патріотичним жаром відразу усунути? І коли він в тім патріотичнім жарі посувається аж до інсинуації, запитуючись, «имеет ли (те домагання, щоб руський банк зайнявся купуванням земель) намерение пособствовати народу», т. є. подає в сумнів саму добру волю референта вічевого, то ми з тим більшим правом можемо просити його, щоб насамперед роздумав добре над практичністю свого власного проекту і запитав себе, чи дасться він так легко зреалізувати.

Конечно, ми з свого боку не тільки не маємо нічого проти самої мислі купування і перепродування руським людям руської землі, але, противно, ми самі не раз підносили завсігди голос, коли руська земля як-небудь переходила в чужі руки. Ми не мали б нічого і проти товариства чи інституції, котра б занімалася тим ділом, і готові з свого боку по змозі сил причинитися до поборення трудностей, які потягне за собою оснування подібної інституції. Але, з другого боку, ми мусимо протестувати проти того, щоб діло таке, діло всенародної важності, хоч одну хвилю спочивало в руках приватного чоловіка, а тим більше щоб бралося в якусь монополь приватну. Так само противні ми всякому сектярству в подібних справах, діленню людей на «нашу» і «не нашу парафію» і бороненню чистої справи нечистими аргументами. Кожда справа публічна може і мусить стояти тільки своєю публічністю.

Жаль сказати, що у нас люди ще далеко не привикли до того так простого правила. Багато справ перворядної публічної важности сходить у нас чи то з самого заложення, чи з часом в руки або почасти, або й цілком приватні. Щоб не ходити далеко, запитаймось для приміру, чиєю власністю есть наше дівоче воспиталище василіанок? Кождий русин скаже, що се наше народноруське заведення, здвигнене складками і датками цілого народу. Так, але хто ж есть de jure[1] його властителем? Хто повинен вести його адміністрацію, а хто контролю? Яким правом реальність того народноруського заведення в книгах іпотечних записана на приватне ім'я Сильвестра Сембратовича?* А коли часом Сильвестра Сембратовича не стане, чиє ім'я на його місце буде записане в книгах? І котра руcько-народна інституція має право домагатися рахунків з фондів того руcько-народного заведення? Чи ж таким недбальством о судьбу наших публічних інституцій ми не наражаєм тих інституцій на запропащення або на повернення їх на нашу шкоду? Ті самі уваги, оскільки знаємо, можна сказати і о здвигаючімся воспиталищі в Перемишлі, на таку саму дорогу готова зійти й справа фонду для закупування земель, коли загальна, серйозна дискусія і загальна ініціатива не поверне її на едино розумну публічну дорогу.

[1] Юридично *(лат.)*.— *Ред.*

«GAZETA NADDNIESTRZAŃSKA»* О КОЛОНІЗАЦІЇ РУСІ

Виходяча в Дрогобичі під редакцією п. Ед[уарда] Солецького двонедільна «Gazeta Naddniestrzańska» в появившихся досі 14 но[ме]рах представляє справді взірець того, чим повинна би бути преса провінціональна, подаючи до прилюдної відомості важніші факти місцевого, обласного життя і побуту і заразом освічуючи ті факти з становища народних інтересів. Що «Gaz[eta] Naddn[iestrzańska]» широко понімає свою задачу і совісно її сповнює, того доказом найліпшим служать численні передруки її звісток і статей (н[а]пр., о порядках і недавніх «непорядках» бориславських), котрі звичайно відбувають курс по всіх крайових польських газетах і нерідко опинюються аж в заграничних. Правда, галицька столична преса неласкаво відноситься до сеї газетки, раз, за її різкий (хоч зовсім не нечемний і не цинічний) тон, за її щирий демократизм і за її не менше щире, справді братерське відношення до русинів, до руської інтелігенції і руського народа. Зато в поважних польських органах, як варшавські «Przegląd tygodniowy»* і «Prawda»*, як також в такім російськім дневнику, як «Одесский вестник»*, стрічали ми дуже прихильні і похвальні відзиви о тій часописі. Радо долучаємо і свій голос признання для її дотеперішньої діяльності, а чинимо се тим радше, що в найновішім її но[ме]рі стрічаємо статтю дуже цікаву, диктовану так здоровим і безстороннім поглядом на наші справи, що не можемо відмовити собі приємності навести з неї головні уступи.

«Між розличними модними окликами нашої теперішньої доби єзуїтсько-шляхетської реакції виклюнувся також в головах наших піонерів оклик нової «колонізації Русі». Многолюдна (? радше бідна!) Мазурщина другий раз уже

видає з себе ряди тих цивілізаторів, котрих задачею було давніше — нести цивілізацію в краї руські, мов в яку пустиню. Але єсть певна основна різниця тих цивілізаційних маній; бо коли першої колонізації Русі доконувала шляхта мазурська, взглядно малочислена, то сеї другої має доконати народ мазурський в масах. Перша колонізація Русі, почата ще за Казиміра В[еликого]*, обдарувала Русь тими мазурськими родами Пилявитів, Лелевитів* і подібних «оптиматів», а також цілим роєм дрібної шляхти мазовецької, котра правом сильнішого загорнула величезні простори землі руської між Сяном а Дніпром, і котра о нарід руськопольський дбала лиш остільки, оскільки той був їй потрібний до управи поля... Перший той наплив мазурський, збагачений працею як місцевого руського, так і зайшлого мазурського народу, швидко вичерпав свої животні соки і споневірився своїй місії — оборони тих земель від напираючих ворогів, бо засклепився в тісному кружку кількадесяти родин, котрі зійшли на фагасів кількох оптиматів. Нині та верства гине при помочі «гаусюдів» враз з тими оптиматами без сліду з лиця землі руської, задавившися морально руським хлібом, змарнівши, а радше здичівши, не кріплена свіжими соками рідної землі. А Русь, на котрої уцивілізування вибралася та мазурська шляхта, ані кроком швидше не поступила при її помочі по дорозі цивілізації (противно, можна сміло сказати, що та нещасна колонізація була одним з головних ударів, розбивших почини нашої питомої руської цивілізації). І нині той сам народ виділює з себе нові жизненні сили в цілях цивілізаційних, а підшкребків тої шляхетської цивілізації лишає зовсім набоці».

«В виду того сплодилась нині нова манія — колонізація Русі за помочею народу мазурського. Давні цивілізатори не тільки що самі здегенерувались, але й свою власну первісну вітчину лишили на здобичу ворогів далеко тяжчих від тих, перед котрими мали боронити Русь. Отже ж, шляхетщина тепер пробує вертати до свого пня, щоб з нього видобути нові наросты шляхетщини. Розуміється, що не звертається до народу руського, бо той народ дуже щось нарозумівся і ані гадає витворювати нових боярів на поміч упадаючих підшкребків мазурської шляхетщини на Русі. Отому-то ті банкроти моральні і матеріальні воліють віддавати свої ліцитовані добра в руки народу мазурського, ніж в руки жидів або нашого руського народу».

«Але есть ще інша, чисто матеріальна причина. Жид при ліцитації купить добра за безцінок; народ руський повільний і збіднілий, знаючи місцеві обставини, не заплатить за ліцитовані добра більше, ніж вони варті; між тим рухливіші мазури, здецидовані на еміграцію до Америки, мають і енергію, і гроші. З енергії надіється банкрутуючий шляхтич витворення нової мазурської шляхти на Русі (до чого причиняється й привілей вірильного голосу, прив'язаний до кожної парцельки добр шляхетських. — *Ред.*), а гроші тих «молодших братей» стають також в пригоді «старшій братії» (гл. піднесений нами примір п. Добровольського, котрий на колонізації зробив попросту знаменитий гешефт!).

«Впрочім, мусимо застерегтися, що не маємо нічого против обопільного перехресного мішання племен слов'янських між собою, але думаємо, що повинно воно йти зовсім свобідно, без примішки яких-небудь кастово-самолюбних мрій або хворобливих ніби цивілізаційних нагонів, тим смішніших, що вже раз так фатально не удалися, і що взагалі досі ще не доказано, чи руський народ чим-небудь стоїть нижче від народу мазурського і чи за тим мазурський народ чим-небудь причиниться до цивілізації руського. Нам здається, що коли взагалі мішання рас допомагає до скоршого розвою народів, то нам треба застановитися, чи не ліпше було б колонізувати землю мазурську руським народом, щоб в мазурськім народі защепити ідею нічим не скривленого руського демократизму, далекого від всяких мрій шляхетсько-боярських. Але сяк чи так, оставимо всякі такі перевороти самому народові, як руському, так і мазурському, новими накиненими експериментами оба ті народи на новий кількасотлітній застій!»

Вповні пишучись на ті тверді і розумні слова п. Солецького, ми можемо тільки виразити бажання, щоб вони серед польської суспільності не були тою одною ластівкою, котра, як звісно, не робить ще весни.

ДРІБНИЧКИ КРАЙОВІ

З давніх, патріархальних часів осталась нам споминка про тую робітницю, що виходила на поле збирати колоски, остаючіся за женцями, і тим прокормлювала себе і свою матір. Повість тая здавна глибоко зрушує нас — може, для того, що доля нашої Галицької Русі точнісінько подібна до долі тої бідної дівчини, що мусить кормитися тими окрушками та дрібничками, котрі вряди-годи спадають з багатої трапези наших могучих сусідів. Окрушки прав конституційних, окрушки репрезентацій парламентарних, окрушки шкіл, окрушки підмоги матеріальної, окрушки автономії церковної — ось що, властиво, становить весь наш набуток, і коли через усильну працю посвячення і самовідречення наших патріотів з тих окрушків, з тих полишених на ниві колосочків у нас хоч раз в рік покажеться в засіці мірка ячменю, то се, чей же, не єсть заслуга тих, що ті колосочки лишили, забираючи для себе снопи і копи, але добуток нашої власної праці. Не слід би, значиться, тим добродіям тикати нам в очі тою невеликою лептою, тим малесеньким скарбом народного самопізнання і поступу, котрий ми тепер маємо і котрим над все мусимо дорожити. Ви, добродії, до того скарбу не доложили нам майже нічогісінько, але зате дуже швидко позабували о тих *безчисленних перешкодах, які ми стрічали від вас на нашім власнім полі, збираючи мізерні колоски по тих снопах і копах, котрі ви на свій хосен забрали!*

Але годі! Кидаючи оком на те широке поле нашого народного бідування, ми не мали наміру пускатися по нім в широкі екскурсії, а тільки зазначити ще лишній раз те становище в справах крайових, на котрім ми, проти нашої волі, стоїмо і стояти мусимо «аж до ліпших часів». З свого

боку, ідучи за приміром тої біблійної зарібниці, ми задумали зібрати кілька дрібничок, кілька покинених колосочків із ниви наших справ крайових; може бути, що, обмолочені і вичищені, і ті колоски дадуть нам мірку якого-небудь здорового зерна — хоч би тільки зерно правдивого і тверезого погляду на наші справи крайові.

I. TANDEM ALIQUANDO![1]

Позаяк після многократно справдженої приповідки наших ієрархів «kiep świat, propinacya grunt» [2], то й ми, очевидно, мусимо зачати від грунту, т. є. від пропінації. Справа тої преславної інституції з д[ня] 14 падолиста увійшла в нову фазу, бо того дня комісія пропінаційна при намісництві ухвалила, що позаяк справи оцінення вартості пропінації майже всі уже скінчені, то в мисль § 17 устави о знесенні пропінації від дня 1 січня 1885 має розпочатись 26-літній період, під час котрого ще пропінаційне право шинкування і продажі гарячих напоїв остається в цілій своїй ненарушеній силі, а в р. 1911 властителі пропінацій дістануть індемнізацію за своє право пропінаційне, а надто зістануться в фактичнім посіданні шинків, коршем і т. п. Львівський кореспондент «Czas-y» в ч[ислі] 266 завдав собі праці обчислити, скільки-то в р. 1911 дістануть управнені титулом індемнізації за право пропінаційне. «З днем 31 грудня 1884,— говорить він,— фонд пропінаційний (котрий досі повстає з оплат шинкарських) виносити буде звиш 2 мільйони. Беручи, однако ж, в рахунок кругле число 2 мільйони і допускаючи, що суму тую через цілий протяг 26-літній можна буде фруктифікувати на складаний процент по 5 від ста, одержимо по 26 літах звиш 8 мільйонів. Додаючи до того так само фруктифіковану суму, котра вже тепер єсть у фонді пропін[аційнім], понад 2 мільйони і можливі доходи з лосувань, котрі також завсігди будуть фруктифікуватися, можна повищу суму піднести на 9 мільйонів, але се вже буде maximum. Побіч фруктифікації назбираного вже капіталу, впливати будуть і дальше до того фонду щорічні оплати шинкарські. Оплати сі виносили в першім році по заведенні устави 300 000 з [л.] р[инських], але від того часу рік від року спадали, так що тепер вино-

[1] Нарешті інколи! *(лат.).— Ред.*
[2] «Поганий світ, пропінація грунт» *(польськ.).— Ред.*

сять заледве вже 150 000 з[л.] р[инських] річно. Беручи в рахунок можливе зменшення доходу ще й понижче тої суми, треба припустити, що доход той, рік-річно фруктифікований, за 26 літ зложить суму 6 мільйонів, так що з повищою сумою було б разом 15 мільйонів фонду пропінаційного. Коли хто хоче оптимістично задивлюватись на діло, може прийняти навіть 18 мільйонів. Позаяк сума чистого доходу річного з права пропінації в цілім краї виносить 3 мільйони, тож управнені можуть надіятися індемнізації в сумі 5—6-кратного чистого доходу річного. Як на скапіталізування доходу, то пропорція се дуже лиха»,— додає від себе кореспондент, тямуючи, що, н[а]пр., при індемнізації панщини дано управненим 20-кратну вартість їх річного доходу з панщини,— «але хто пам'ятає, як мало обіцювано собі в хвилі ухвалення тої устави в сеймі, для того повища пропорція *буде над сподівання висока*». А затим vivat propinacya! vivat indemnizacya propinacyjna![1].

II. КОНВЕРСІЯ ДОВГУ КРАЙОВОГО З р. 1873

Рік 1873 був одним з найтяжчих для нашого краю і ознаменувався, між іншим, мільйоновою позичкою, взятою на условіях можливо найнекорисніших. Позичку тую покрито 6 %-вими облігаціями, котрі в додаток продані були по курсі 82 за 100 з[лотих] р[инських], так що скарб крайовий не тільки що дістав лиш 820 000, а мусить сплатити мільйон, але надто що мусить платити за тую суму величезний процент. Не диво затим, що коли опісля фінанси краю трохи почали поправлятися, сейм задумав сконвертувати тую некорисну позичку, перемінити її на нижче опроцентовану, хоч і розложену на довший час. В р. 1881 конверсію ухвалено, а властиво ухвалено затягнути нову позичку в сумі 3 800 000 з[лотих] р[инських], в котрій містився, однако ж, мільйон на желізницю трансверсальну і другий на дотацію банку крайового. До субскрипції на тую позичку виділ крайовий старався притягнути якнайбільше облігацій з р. 1873 і для того оголосив, що буде принімати їх замість готівки по курсі, значно вищім над pari[2], а тільки трохи нижчім від курсу біржового. Однако ж капіталі-

[1] Хай живе пропінація! Хай живе пропінаційна індемнізація! *(польськ.).— Ред.*

[2] Зрівняння, по-рівному *(франц.).— Ред.*

сти, маючи в руках так високо опроцентований а певний папір, зовсім не квапились збувати його, так що помимо лосувань і помимо конверсій досі ще звиш на півмільйона тих облігацій находиться в обігу, а властиво в руках капіталістів, котрі на торг грошовий їх зовсім не пускають.

Комісія бюджетова застановлялася сього року над тим фактом і рішила завізвати виділ крайовий, щоб застановився над тим, яким би способом прискорити хід конверсії і ощадити краєві довголітнього плачення лихварських процентів. Допис до «Czas-у» з д[ня] 26 падолиста каже нам догадуватися, що виділ крайовий носиться з гадкою слідуючим способом налякати капіталістів. Мало б опублікуватись оповіщення, що до якогось часу, н[а]пр., до 1 січня 1886, облігації з р. 1873 будуть купуватись чи то в касі крайовій, чи в банку крайовім по ціні, трохи вищій від вартості номінальної, а ті облігації, котрі до того часу не будуть в той спосіб спродані, по упливі реченця всі нараз будуть вилосувані по 100 за 100 з[л.] р[инських].

Безперечно, що таке сумаричне поступування стрітить завзятий опір із сторони капіталістів, котрі досі привикли до того, що всі з ними панькаються, і котрі всяке урвання, бодай півпроцента, з своїх зисків уважають атентатом на лад і спокій публічний. Ми, з своєї сторони, можемо виділові крайовому в інтересі краю бажати тільки поводження на тій, — правду кажучи, — новій у нас дорозі.

III. ПІСКОВІ ПУСТАРІ І ЛІСИ ГРОМАДСЬКІ

Заліснення піскових пустарів, особливо в деяких західних повітах нашого краю, віддавна вже занимає увагу наших автономічних і політичних урядів. Ніщо й казати, справа се важна, тим важніша, що піскові пустарі в середній часті нашого краю (повіти Жовківський, Равський, Яворівський, Кольбушівський, Мілецький, Ряшівський і др.) виносять кілька тисяч моргів, дальше, що ті піскові пустарі з природи своєї і не находячи ніякої сильної запори мають тенденцію розширятися, засипуючи і обезплоднюючи сусідні поля, так що заліснення їх могло б мати якнайкорисніший вплив і на плодородність тих сусідніх піль і на клімат цілого краю. Та ба, напоперек тої благої цілі стають деякі зовсім немаловажні обставини, породжені нашою недавньою історією і теперішніми адміністративними порядками.

Звісна річ, як перевелись у нас безчисленні справи сервітутові; яко еквівалент сервітутів лісових громади в переважній більшості подіставали або гроші, або— там, де се було можна зробити,— іменно ті пустарі піскові. Правда, гірські громади подіставали і ліси, і то декуди навіть значні кусні лісів, особливо там, де ціна того лісу задля його неприступності була дуже мала. Драстичний примір мали ми на В'єтлині, де показалося можливим куплення на публічній ліцитації 219 моргів громадського лісу за 60 кр[ейцерів]. Громади підгірські подіставали лісів далеко вже менше, декуди попросту мікроскопічні кусники, але зато неужитки, пустарі піскові, болота і тому подібна благодать вся опинилась в щасливім посіданні будь то хлопів, будь громад. Значиться, всі теперішні заходи меліораційні повинні би в головній часті мати діло поперед всього з громадами і хлопами, і справді, спеціально справа заліснення піскових пустарів головно з ними й має діло. Як іде те діло, з яким тактом уміють вести його наші власті, се показує найліпше торішній случай з громадою Яворова, де треба було аж силою оружжя накидувати громаді добродійства амеліораційні. Правда, у наших ієрархів суспільних єсть під рукою готовий козел жертвенний, на котрого в кождім разі дуже вигідно можна зложити вину історичних і теперішніх гріхів самої ієрархії; тим козлом суть здавна звісні «niegodziwe żywioły agitacyjne»[1]. Та тільки жаль, що сей термін не то що нічого не виясняє, але, противно, заслонює властивий вигляд речі. А вигляд сей предста ляється далеко не так ідилічно, як би се з медових слів польських газет можна було судити. Діло стоїть так, що, щоб могло бути розпочате заліснювання, громада мусить зложити декларацію, що «згоджується на заліснення, достарчить безплатно сил робочих, визначить свій грунт під шкілки і дасть матеріал на огорожу, оскільки стан лісів громадських на те позволяє. Де пустарі піскові не суть власністю громади, але поодиноких людей, там громада поперед всього повинна набути їх на свою громадську власність. Обшари двірські повинні причинюватись до того діла безплатним достарчуванням хворосту і галуззя». Все те нехай би так і було, хоч і тут, здається нам, фонд крайовий і фонд державний повинні би трохи значніші поносити видатки, ніж се з повищої декларації випадає, після котрої на їх уділ ви-

[1] Негідні агітаційні стихії *(польськ.)*.— *Ред.*

пало би тільки достарчання насіння та удержування в місці заліснюванім фахового лісника для управи роботами. Звісно, що навіть ся послідня рубрика швидше чи пізніше, а властиво таки від самого початку спаде також на громади, так що допустити можна, що діло се, для краю вельми пожиточне, може для поодиноких громад статись крайньо утяжливим, а навіть руйнуючим, особливо при арбітральнім і канцелярійнім веденні тих справ, як то се у нас завсігди практикується. Але важнішою перешкодою єсть те, що многі громади, поучені сумним досвідом, противляться заліснюванню пісковатиць для того, бо властителі обшарів двірських, опираючись на букві декретів в справах сервітутових, після котрих весь ліс належить до обшару двірського, простягають руку на кожду частку громадського грунту, котра сяк чи так одержить подобу лісу. Нам самим звісні подібного роду случаї в Скваряві Жовківського повіту, і звісно нам також, що в Яворові головним мотивом «бунту» було не що інше, як та обава, що «ми ліс розведемо, а пани його опісля заберуть».

Що наша ієрархія суспільна нерадим оком дивиться на ліси громадські і, забувши вже про недавні замішання сервітутові, не була б від того, щоб знов роз'ятрити незагоєні ще рани. Ітак читаємо в «Czas»-і, ч[исло] 272, що виділ крайовий справді задумує «звернути якнайпильнішу увагу на ліси громадські». В який спосіб він ними займеться, того ще напевно не знати, але слова компетентного кореспондента дають досить широке поле до домислів, оправдуючих в значній часті обави наших громад. «*Господарка в тих лісах*, — пише кореспондент «Czas-y», — *єсть так нераціональна, а почасти навіть легкодушна, що се навіть без окремих дослідів спеціальних можна прийняти за підставу до відповідної інтервенції*». Се значить, що виділ крайовий a priori[1] переконаний в тім, що наші громади не вміють з лісом обходитися, і не вважає навіть потрібним того переконання спраджувати дослідами. Очевидно, що з того переконання випливає конечність — усунути лихо через відповідну інтервенцію, а інтервенція, звісно, буде така, що громадам відбереться заряд громадських лісів, так як в плані єсть відібрати їм заряд громадських кас. Чого-то ми ще доживемо?..

---

[1] Наперед, заздалегідь *(лат.)*.— *Ред.*

IV. ГАЛИЦЬКІ ШКОЛИ РІЛЬНИЧІ

Ми не хочемо тут широко розводитися о галицьких школах рільничих, о їх пожиточності і будущині — про се у нас колись мусить піти обширна бесіда. Тут тільки сконстатуємо те, що й усі свідомі діла підносять, що так, як тепер суть, ті школи зовсім не відповідають потребам нашого краю, бо не виховують рільників, котрі вміли б самостійно і з хосном вести дрібне або й середнє рільне господарство. Для сеї цілі у нас досі зовсім нічого ще не зроблено. Зато досі щороку сейм призначував по 1500 з[л.] р[инських] на стипендії для «polskich uczniów»[1] академії рільничої в Відні, де виховуються зовсім уже не рільники, але теоретики-агрономи на чисто заграничну моду. І сього року сейм ухвалив ту суму, але осібною ухвалою завізвав виділ крайовий, щоб повернув її на зовсім іншу дорогу, а іменно: на стипендії для двох найспосібніших абітурієнтів школи рільничої в Дублянах, котрі б, доповнивши за ті гроші свої студії за границею, могли б опісля обняти посади учительські при школах рільничих в Галичині. О стипендії ті компетували три кандидати, між котрими два поляки з Конгресівки*, а один русин. Розуміється, що стипендії дістали поляки, а русинове подання відкинено задля якихсь формальностей. Повторюється тут та сама стара історія, як і на многих інших полях нашого суспільного і політичного життя, що де до одної цілі змагає русин і якийнебудь «von Draussen»[2], чи то з Відня чи з Варшави, — там все русин мусить остатися на бобах, хоч би був і спосібніший і пильніший від чужинця. Впрочім, і о тій цікавій історії ми надіємось по зібранню докладніших інформацій поговорити трохи ширше.

І ще один цікавий факт з тої ж галузі. Як звісно, перед двома роками основано у Львові школу ветеринарії, до котрої старалося завабити стипендіями і шумними обіцянками якнайбільше число молодежі. Сейм давав щороку на запомоги для учеників тої школи 500 з[л.] р[инських]. І справді, молодіж почала горнутися до неї, почуваючи потребу якогось реального заняття. Але швидко почало показуватись, що шумні обіцянки, крім шуму, не мали в собі нічого, що для укінчених ветеринарів в нашім краї ще не

[1] Польських учнів *(польськ.)*.— *Ред.*
[2] Знадвору *(нім.)*.— *Ред.*

вродилось доволі посад,—і ось сього року сейм вправді також ще ухвалив 500 з[л.] р[инських], але з застереженням, що квота та роздана буде між давніших стипендистів, заслугуючих на підмогу, а нові стипендії не будуть уже надавані, «*бо фреквенція в львівській школі ветеринарії єсть уже й так численніша, ніж сього потреба вимагає*».

Отсе радість!

ЕКОНОМІЧНА ПІДВАЛИНА

Коли 1880 року д-р Дунаєвський обняв теку фінансів в міністерстві гр[афа] Тааффе,то першим ділом його було сотворити для задуманої ним фінансової політики солідну підвалину, котра б уможливила правительству не тільки вимотатися з фатального дефіциту бюджетового, але також вирватися з-під залежності від німецько-жидівських капіталістів, т. є. Ротшільдів* і їх конфратерній. В тій цілі вийшов він в переговори з паризькою «Union générale»*[1] взглядом заснування за французькі гроші великого «Банку для країв коронних» у Відні з основним фондом 100 мільйонів франків (40 мільйонів з[л.] р[инських]), з котрих половина мала бути зложена зараз же при основанні, а друга половина — слідуючого (1881) року. При помочі того банку мали бути переводжені поперед всього чисто біржові інтереси, як емісії рент, есконт облігацій державних і загалом такі трансакції, котрі мали б на цілі зменшення дефіциту скарбового і сплату довгів державних. Крім того, банк сей мав служити підставою операційною для набуття на власність держави старих або будування коштом держави нових желізниць в цілі оживлення комунікації і торгівлі, а затим і загального піднесення продукції і добробиту всіх країв коронних.

Правда, заграничні капітали, котрі треба було звабити до краю, могли бути зваблені тільки добрим процентуванням. Правда, «Union générale» вдоволилась нібито дуже низьким процентом (4 %) так, що в австрійських сферах фінансових числено на те, що опроцентування цілого закладового капіталу нової інституції обтяжить бюджет заледве

[1] «Загальна спілка» *(франц.).— Ред.*

800 000 з[л.] р[инських] річно, що, очевидно, не тільки буде покрите користями, які попливуть до скарбу з банку, але що при тім скарб буде міг ще й значні потягати користі з банкових операцій, доконуваних під урядовою протекцією. Але зараз же тої осені показалося, що правительство бодай в часті перечислилося. Зараз по узисканню концесії «Union générale» для зреалізування 20-мільйонового капіталу закладового випустила 200 000 акцій в вартості по 250 франків (100 з[л.] р[инських]), уживаючи при тім всіх средств реклами, причім особливо багато говорено о фірмі і гарантії державної нової інституції кредитової. Курс свіжовипущених акцій піднісся страшенно вгору; акції номінальної вартості по 250 франків розпродано по 425 франків, т[о] є[сть] на кожду акцію нагнано по 175 франків звиш її номінальної вартості і виручено таким способом за всі акції не 20, але 37 мільйонів з[л.] р[инських] (85 міль[йонів] франків). З тих 20 мільйонів переслано до Відня яко половину закладового фонду нового банку, а 17 мільйонів з[л.] р[инських] остались в касі «Union générale» яко чистий зиск, т[ак] зв[ана] «Gründergewinn»*[1]. Розуміється, однако ж, що скарбові австрійському прийшлось перейняти на себе опроцентування і евентуальне сплачення і тих дармих 17 мільйонів так само, як і одержаних 20 мільйонів, і що затим вже при першій половині закладового капіталу краї австрійські взяли на свої плечі тягар не 20, але 37-мільйоновий, то значить, не 800 тисяч, але 1 480 000 з[л.] р[инських] річного проценту без амортизації і адміністрації.

Отаким-то блискучим pas de deux[2] зачалось фінансове відродження Австрії. «Union générale» з паном Бонту* на чолі затирали руки з радості, зловивши таку колосальну «золоту рибку», а новозаснована інституція фінансова, щоб відразу не зруйнувати себе і покровительствуючого їй правительства, мусила старатись не тільки піддержати курси своїх акцій, але вишрубувати їх скільки можна ще вище. Субскрипція на другу половину закладового капіталу «Лендербанку» подвоїла затим первісний тягар. Правда, була се послідня трансакція паризького біржового колоса; швидко він лопнув, надувшися через міру. Але «Лендербанк» мало утерпів на краху пана Бонту, а може бути, що субвенція правительства помогла йому закрити і позалату-

[1] Грюндерська здобич *(нім.).— Ред.*
[2] Танець двох *(франц.).— Ред.*

вати страти перед очима світу. Можна собі, однако ж, подумати, що інституції, заложеної на таких, прямо сказавши, швиндлерських підставах, мусило ходити о все інше, але не о піднесення добробиту і продукції тих країв, для котрих нібито зістала заснована. Противно, першим і головним інтересом її мусило бути виссати з тих країв якнайбільше соків для покриття величезних «Gründungskost»-ів[1] і належних від них процентів.

Раз станувши на тій похилій площі, головний філяр теперішнього правительства мусив точитись по ній чимраз дальше вниз. Ішло о замилення очей публічності, о заглушення всякої критики — от і уложено цілу систематичну кампанію проти дневникарства, котре то куповано «mit Sack und Pack» [2], як бувшу «Tribüne», то каптовано дрібнішими «швайггельдами», а поперед всього заложено великий власний орган «Wiener Allgemeine Zeitung», котра стоїла сотки тисяч. І справді, на тім полі кампанія «Лендербанкові» удалася зовсім — діяльність його ніде майже не стрічала критики, акції його чимраз більше йшли вгору, тим більше, що навіть такі завзято опозиційні дневники, як «Neue freie Presse» і «Wiener Tagblatt»* не погорджували більшими або меншими корупціями.

Але на тім діло не зупинилося. Коли йшло о переведення другої точки програми економічного відродження після плану д-ра Дунаєвського, т. є. о закупування давніх або будову нових желізниць на річ держави, то аж тут в повнім світлі показалися фатальні впливи «Лендербанку». Рада державна має у нас, як звісно, певну інгеренцію в діла желізниць, вже хоч би для того, що мусить ухвалювати гроші на їх заплачення. Щоб могти провадити ті діла по-своєму, треба було «Лендербанкові» виробити собі в раді державній певну опору, то значить, треба було *собі купити* певне число впливових послів. А позаяк в повній раді державній именно поляки становлять «язичок політичної ваги», а поляк був також творцем «Лендербанку» і поляк зістав його директором, тож і не диво, що свій свого знайшов і що репрезентанти „najdzielniejszego i najszlachetniejszego narodu na świecie»[3] не устояли проти бряжчачої спокуси. Улягли зараз

[1] Витрати на заснування чогось *(нім.).— Ред.*

[2] Досл[івно]: з мішком і пакунком; абсолютно зі всім *(нім.).— Ред.*

[3] Найдіяльнішого і найблагороднішого народу в світі *(польськ.).— Ред.*

в першій навинувшійся справі, в справі концесії на будову галицької желізниці Трансверсальної.

Читателі наші з численних статей «Діла» пригадають собі подробності тої огидної справи, котрій подібну не легко найти в історії швиндлю. Першими жертвами її упали посли Камінський і Вольський, якраз тії, котрі тут взглядно ще найменше були винні і котрих ошукано на суму 625 000 з[л.] р[инських]. Слідство судове, зарядженe в тій справі, зістало опісля завішене (розправа прилюдна була би скомпрометувала деяких других послів); слідство парламентарне ще швидше розбилося, бо гр[аф] Тааффе не хотів комісії предложити ніяких документів. Здавалося, що та перша хмара проминула щасливо і правиця, хоч затискала тайком кулаки на поляків, що так тяжко її скомпрометували, все-таки почала була віддихати свобідніше. Але на галицькій Трансверсалці не скінчилося.

Існуюча устава о концесіонуванні желізниць локальних дозволяє міністрові торгівлі уділяти такі концесії, не переносячи певної суми, без дозволу і запитування ради державної. Отож правительство, набувши на свою власність дві великі желізниці, західну (Westbahn) і Франц-Іосифа, задумало сполучити їх між станціями Тульн і Санкт-Пельтен лінією локальною, виносячою не більше як 48 кілометрів довготи. Хоч для одностайної адміністрації для держави було б найкорисніше будувати ту лінію в власнім заряді і на свою власність, то, преці, міністер дав концесію на неї «Лендербанкові». І не досить того. В концесії ск зано надто, що «Лендербанк» має право вибудувати з Відня до Тульна по желізниці Західній окремі тори, а се вже, очевидно, зміняє вигляд речі; така желізниця, котра має можність і задачу перейняти на себе часть руху головної желізниці, не може назватись локальною, і міністер не має права самовладно її концесіонувати. І ще не кінець. Заряд на тій нібито локальній желізниці провадить de facto[1] приватне предприємство, а правительство має тільки підрядну інгеренцію, отже, в систематичній адміністрації сполучених желізниць робиться попросту діра. В кінці концесія каже, що правительство в данім разі може викупити ту желізницю також на свою власність.

Отже ж, в кінці показалося неможливим таки шила в мішку утаїти. Насамперед виплила в Галичині справа

[1] Фактично *(лат.)*.— *Ред.*

т[ак] зв[аних] швайггельдів, роздаваних дневникам, а за нею чимраз виразніше почала зарисовуватися і справа кубанів, даваних деяким послам польським, засідаючим в раді державній, поки в кінці дневники не повипечатували судових протоколів і зізнань з занеханого слідства, обтяжаючих в дуже негарний спосіб поперед всіх посла Козловського. Се спонукало посла Магга з лівиці внести в раді державній звісну інтерпеляцію в справі концесії желізниці Трансверсальної. Рівночасно з ним другий член лівиці, пос[ол] Найвирт, вніс інтерпеляцію в справі концесії желізниці Тульн—С[анкт]-Пельтен. Що обі ті інтерпеляції і вив'язавшіся над ними дискусії, з великим жаром і талантом проваджені лівицею, були, властиво, сконцентрованим ударом тої ж лівиці проти економічної підвалини теперішнього правительства, т. є. проти «Лендербанку», о тім і сумніватися не можна. Не менше певним єсть і то, що правиця, хоч в голосуванні своєю більшістю повідкидала всі внесення лівиці, все-таки морально понесла тяжке пораження. Вирвано їй з рук то оружжя, котрим вона досі так любила побивати централістів: показ на біржові швиндлі. Доказано їй незбитими і свіжо гарячими фактами, що «kosioł garnkowi przygania, a sam smoli» [1]. Факти ті на самих поляків зробили дуже тяжке враження, довели їх майже до розпуки. «Лендербанк» упаде, — читали ми недавно в однім галицько-польськім дневнику, — але під своїми руїнами погребе і теперішнє правительство», т. є. разом з ним і неограничене польське панування.

Чи швидко се наступить — годі ще сказати; в справах біржових повно всякого роду несподіванок, так що і найбистроумніші догади хибляють. Але що швидше чи пізніше до того дійти мусить, се побачить кождий з повищого об'єктивного представлення швидлерської підвалини економічної. Що нам русинам в виду такої надходячої евентуальності дрімати не пора — се, чей же, кождий і сам порозуміє.

[1] Котел горшка ганить, а сам чадить *(польськ.)*.— *Ред.*

КОМІСІЯ КРАЙОВА ДЛЯ ПРОМИСЛУ ДОМАШНЬОГО

В середу дня 7 л[атинського] січня вечором відбувся збір крайової комісії для промислу домашнього. Для полагодження справ нагромаджених і для обговорення програми дальшої праці зібрання се буде мусило відбути кілька засідань. Перше засідання відбулося в залі сеймовій під проводом маршалка кр[айового] д-ра Зиблікевича. Членами тої комісії суть п[ани]: Людвік Вербицький, директор музею промислового; Орлецький, совітник намісництва; гр[аф] Володимир Дідушицький*; кн[язь] Юрій Чарторийський; Вайгель, бувший президент міста Кракова; Домбровський, президент міста Львова; Володислав Федорович*, властитель Вікна, і п. Шелленберг. Секретарем її і заразом шефом спеціального бюра статистичного для статистики промислу домашнього єсть п. Рутовський*, урядник статистичного бюра при виділі крайовім.

З-поміж цікавіших справ, обговорених на першому засіданні комісії, піднесемо тільки важний і гарно оброблений реферат гр[афа] Володимира Дідушицького про стан гончарства в Глинську Жовківського повіту. Референт підніс, що Глинсько єсть дуже старою осадою гончарською; майже кождий житель не тільки сього одного, але й кількох сусідніх сіл єсть гончарем; тут витворились і переховуються і досі характеристичні і оригінальні форми та орнаменти. Давніше був там зв'язок чи цех гончарський, котрий тепер належить уже лиш до традиції. Зато тепер жиди втиснулися сюди і не тільки розбили останки давньої організації продукційної, але захопили в свої руки і експлуатацію глини і, розуміється, також експлуатацію самих продуцентів. Гончарі теперішні, працюючи для жидів і крамів, з конечності закидають давні форми і давню орнаментиу,

через що, розуміється, чимраз глибше мусять упадати. А між тим природа наділила околицю Глинська неоціненним скарбом: глина тамошня належить до найліпших глин гончарських не тільки в цілій Галичині, але, може, і в цілій Східній Європі. Львівські промисловці Гардтмут і Вернер вислали один її вагон до великої фабрики в Боденбаху, де оречено, що вона добротою рівняється найкращим глинам заграничним і годиться до найделікатніших виробів керамічних. Референт, отже, вніс, щоб комісія вислала від себе делегатів, котрі би, розглянувши докладно місцеві відносини в Глинськім, зорганізували наново тамошніх гончарів в спілку продукційну; спілка та, запевнившися запомогою з фонду крайового, могла би швидко витиснути і жидівських фушерів і експлуататорів і, нав'язуючи до давніх народних традицій в формах а орнаментиці виробів, могла би двигнути місцевий промисел гончарський, а тим самим запевнити нашій стародавній осаді промисловій новий розцвіт і добробит.

При дебаті над бюджетом, т. є. над тим, в який спосіб найкорисніше ужити фонд, уділений сеймом на цілі промислу домашнього, прийшло під дискусію також цікаве предложення «Towarzystwa pedagogicznego»*, котре жадає 1000 з[л.] р[инських] на уложення і видання двох підручників для курсів рукодільництва при головних і середніх школах в Галичині. Підручники ті мають бути не надто великого об'єму (по 4—5 аркушів друку) і мають бути уложені один по-*польськи*, а другий по-*німецьки*. Се, бачите, для того, щоби дати можність нашим дрібним рукодільникам 1) присвоїти собі польську «народову» (?) термінологію ремісничу і 2) зноситися з Західною Європою, а властиво з такими ж рукодільниками німецькими. Ми не знаємо: 1) чи нашим дрібним рукодільникам коли-небудь прийдеться мати які зносини з Західної Європою і чи для сатисфакції таких, колись можливих зносин, потрібно викидати хоч би тільки 500 з[л.] р[инських] з грошей крайових на компонування і видання німецького підручника рукодільничого; 2) чи компонування такого підручника есть потрібне в виду соток подібних підручників, уже ..акомпонованих в Німеччині, не вийде щось «echt was sehrpolakisches»[1]. Але рефлектуючи на такі широкі європейські відносини наших будущих дрібних рукодільників, ані «Towarzystwo pedagogicz-

[1] Справді дуже по-польськи *(нім.)*.— *Ред.*

пе», ані комісія крайова для промислу домашнього ані словом не загадали о тім, що тим рукодільникам прийдеться жити бодай в більшій половині на землі руській, мати діло з руськими консументами і співпродуцентами, що, в кінці, й руська мова має також свою народну, не менше, коли й не більше від польської (по потрученні перекаліченых термінів німецьких), цінну термінологію і що уложення руського підручника рукодільничого вже хоч би для того есть ділом невідложної конечності, що есть же у нас і школи з руським язиком викладовим і що все ж таки комісія крайова для промислу домашнього в східній, руській часті Галичини найде більше матеріалу, більше діла і більше людей, ніж в західній, нехай тільки для того, що східна часть і сама по собі більша і багатше від природи ударована. Ми надіємося, що комісія крайова спостереже тую помилку і схоче її направити, навіть проти волі і охоти «Towarzystwa pedagogiczn-ого».

ЩЕ ДЕКІЛЬКА СЛІВ ПРО РІЛЬНИЧІ СПІЛКИ В ГАЛИЧИНІ

(Львів. 21 жовтня 1885 р.)

На підставі звіту головного правління галицького товариства рільничих спілок один з галицьких кореспондентів подав у 30 номері «Kraju» досить докладну картину сучасного становища цієї інституції, додавши до неї кілька власних зауважень і міркувань, які, на нашу думку, вимагають детальнішого пояснення і деяких спростувань. Він, зокрема, відзначив, що для уникнення надалі повної демократизації рільничих спілок краківські консерватори на початку липня цього року влаштували в підвавельському граді з'їзд делегатів цих спілок, на якому здійснили зміну статутів таким чином, що відтепер основний вплив на спілки будуть мати такі консервативні одиниці, як консисторії, виділ крайовий, шкільна рада, економічне товариство, повітові ради і краківське товариство взаємного забезпечення. «Дехто,— пише далі кореспондент,— гірко вболіває над тим, що спілки опинилися під впливом консервативного табору. Мене, однак, це зовсім не лякає. Ми в Галичині стільки говоримо і так голосно стогнемо, а так мало робимо, що кожну працю, без огляду на те, чи її ініціатива виходить з консервативного чи з прогресивного табору, ми повинні вітати як запоруку кращого майбутнього. Справді, я стократ волію, аби селянин під керівництвом ксьондза чи шляхтича вчився поліпшувати своє матеріальне існування, аніж, щоб під проводом якогось псевдодемократа (справжніх у нас досі ще нема) декламував заяложені і давно застарілі фрази, а при цьому байдикував і матеріально занепадав. Чим менше в спілках буде мови про політику, тим більшою буде їхня заслуга перед загалом, а саме про це і йдеться». Щоб зі свого боку визначити характер і значення змін, які відбулися у внутрішній органі-

зації Товариства рільничих спілок, ми повинні дати читачеві нарис дотеперішньої організації цього товариства. Товариство рільничих спілок — це не лише рільничі спілки. Це організація ширша, яка складається з окремих місцевих спілок по провінціях та з підлеглих повітових організацій. Якщо ми розглянемо цю організацію знизу, то вона постане перед нами в такому вигляді. Де в одній місцевості є щонайменше 6 осіб, що прагнуть заснувати рільничу спілку, вони створюють її (§ 18 статуту), обираючи собі правління, що складається з 5 осіб (§ 20). Членами спілки можуть бути власники рільничого господарства або особи, що займаються рільництвом і зв'язаним з ним домашнім промислом, якщо вони християнського віросповідання (§ 6). Євреї не можуть бути не тільки членами спілки, але навіть членами, що підтримують товариство (краківська ухвала цього року). Кожен член місцевої спілки стає eo ipso[1] звичайним членом товариства, про яке буде мова пізніше. Членів спілки приймає правління спілки, але затверджує повітове правління або, в разі відсутності такого, головне правління Товариства спілок (§ 6; alin.[2]). Звичайні члени згідно з § 12 мають право нарівні з членами, які підтримують, засновниками і протекторами брати участь у зборах спілок, у повітових зборах свого округу *і у загальних зборах товариства з ухвальним голосом, правом обирати і бути обраним.* Оце був той демократичний параграф, який, за словами кореспондента, «стривожив дещо консервативний табір». Очевидно, побоювалися, що народні елементи, які все-таки складали основний контингент звичайних членів, засідаючи поряд із високоповажними засновниками і протекторами товариства, не насмілилися коли-небудь мати свою думку або, що гірше, не наважилися переголосувати їх в якому-небудь питанні. А тому вже в первісному варіанті статуту § 32 стверджує, що на загальних зборах звичайні члени у всіх найважливіших справах мають тільки дорадчий голос; ухвальний голос мають там лише делегати повітових дільничих спілок, протектори, члени, які підтримують, і засновники. Ота демократична рівність § 12 виявляється вже у § 32 як невинний жарт.

Піднімемося на щабель вище і розглянемо повітові організації. Як тільки в якомусь політичному повіті ви-

[1] Тим самим *(лат.).— Ред.*
[2] Підрозділ *(лат.).— Ред.*

никне 20 спілок, слід утворити повітове правління для спілок цього повіту. Створенням такого правління займається делегат центрального правління; повітове правління може бути створене в міру потреби, якщо число спілок у повіті досягне 20 (§ 46). Делегат визначає день і місце з'їзду спілок повіту. На цих зборах мають право брати участь, обирати і бути обраними звичайні члени (тобто члени рільничих спілок), далі члени, які підтримують засновники і протектори Товариства рільничих спілок, що живуть у цьому повіті (§ 47). Повітове правління має складатися з 5 членів і 2 заступників, що обираються раз на рік спілками. Делегат головного правління в перший рік не може бути обраний членом повітового правління з ухвальним голосом (§ 78). Повітове правління має сприяти створенню у своєму повіті нових спілок, підтримувати зв'язки з правліннями місцевих спілок, посилати своїх делегатів на місця діяльності цих спілок і на їхні збори (§ 53), де делегати мають право брати участь у голосуванні (§ 44).

На найвищому щаблі цієї організації стоїть головне правління у Львові, як представник Товариства рільничих спілок, виконавчий, контрольний і адміністративний орган усього товариства (§ 34). Це правління складається з 24 членів, обраних на загальних зборах повітових делегатів, протекторів, членів, які підтримують, і засновників (§ 32). Члени головного правління обирають з-поміж себе за погодженням з комітетом цісарсько-королівського Господарського товариства голову і заступника. З числа цих 24 членів правління $^1/_3$ щороку вибуває внаслідок жеребкування, а на їхнє місце загальні збори обирають нових, хоч повторне обрання членів, що вибули внаслідок жеребкування, також дозволяється (§ 35). Головне правління є безперечно найвищою владою в товаристві, вищою, ніж самі загальні збори, вже хоч би тому, що загальні збори не мають права відразу змінити всього правління, а можуть змінити тільки одну третю його частину, тобто майже зовсім не можуть рішуче змінити напрям, що панує в правлінні. Але це ще не все. На загальних зборах предметом обговорень і ухвал можуть бути тільки ті справи, які були винесені на порядок денний головним правлінням. Якби, однак, хтось із членів виступив з якоюсь несподіваною пропозицією, то спочатку все зібрання переважною більшістю голосів мусить розглянути питання про доцільність пропозиції, а коли пропозиція буде визнана до-

речною, то головне правління має на протязі загальних зборів розглянути її і представити зборам свою думку щодо прийняття ухвали (§ 33). З кожної букви цього параграфа віє абсолютно неприхований дух консерватизму і, більше того, страх перед будь-яким новаторством, перед будь-яким живим самодіяльним рухом у членських масах; цим параграфом міцно перегороджено шлях будь-яким інтерпретаціям, будь-якій критиці дій головного правління з боку звичайних членів, а кореспондент говорить тут тільки про більший поворот до консерватизму!

Головне правління, як це ми бачили вже вище, затверджує прийом членів, з яких кожен зобов'язаний здати до каси головного правління одноразовий внесок у 100 злотих ринських і платити потім щороку по 4 злотих ринських (§ 8), визначає також членів, які підтримують, з яких кожний платить до цієї ж каси головного правління по 4 злотих ринських у рік (§ 11), врешті дає рекомендації загальним зборам щодо призначення протекторами товариства осіб, які доклали особливих зусиль у справі піднесення добробуту і моралі народу (§ 9). Далі головне правління за посередництвом своїх делегатів дуже рішуче, як це ми бачили, впливає на виникнення як окремих спілок, так і їхніх повітових організацій, а § 26-м навіть створює собі право на розпуск окремих спілок, якщо вони відступають від свого завдання і діють всупереч статуту товариства. До специфіки цієї організації належить ще й те, що звичайні члени рільничих спілок не зобов'язуються платити внески, а можуть тільки давати в міру свого бажання добровільні пожертви. Не менш цікавим є те, що головне правління в жодному зі своїх звітів досі жодним словом не відкрило таємниці, скільки Товариство рільничих спілок налічує членів, що підтримують, скільки засновників і протекторів, а також скільки надійшло внесків до каси цього правління і як розпорядилися зібраним капіталом. Однак найдивнішою справою є те, що така пронирлива наша галицька преса ніби зовсім не помітила цієї відсутності касових звітів у такій важливій організації, для якої навіть уряд дав уже близько півтори тисячі гульденів.

Так виглядала організація спілок аж до минулого року. На торішньому з'їзді у Львові зроблено чимало закидів проти надмірної централізації влади в головному правлінні і проти надмірної бюрократичної писанини. Невідповідність цієї централізації виявив, зокрема, граф Клеменс

Дідушицький, і на його пропозицію збори прийняли резолюцію такого змісту: «Центральному правлінню рекомендується, за погодженням з комітетами двох крайових господарських товариств створити окрему комісію для опрацювання необхідних змін у статуті товариства в *дусі децентралізації* і щоб ці зміни були запропоновані наступним зборам».

Таку комісію справді було скликано, і вона справді запропонувала важливі зміни в статуті, але які! Передусім одна цікава обставина. § 28 статуту Товариства, вказуючи, хто має брати участь у загальних зборах, називає, між іншим, також «делегатів повітових рільничих спілок». Досі цей термін розуміли так, що кожна спілка має право посилати на з'їзд свого делегата, і так це і практикувалось. Але комісія внесла інше тлумачення, пропонуючи, щоб не кожна спілка посилала свого делегата, але щоб усі спілки повіту обирали і посилали на з'їзд одного делегата. Цю інтерпретацію комісія мотивувала таким аргументом, що коли б, борони боже, з часом виникло якихось 1000 спілок і кожна спілка хотіла б надіслати свого делегата, — то — risum teneatis[1] — з'їзд був би дуже чисельним! Такою була пропозиція комісії. Якби справи розвивалися природним шляхом, головне правління повинне було б цю пропозицію поряд з іншими поставити на розгляд і вирішення загальних зборів, скликаних практикованим досі способом. Тим часом головне правління зробило інакше: не чекаючи жодної ухвали, само виконало пропозицію комісії, тобто рекомендувало спілкам, щоб з кожного повіту на з'їзд послано було тільки одного делегата. І знову цікаве явище: на з'їзд, влаштований відповідно до цього нового тлумачення § 1 статуту прибуло лише близько 30 делегатів, а загалом близько 150 членів; селянин Свіжавський із Щуцина висловив рішуче незадоволення селян з цього приводу, говорячи цілком слушно: «Сьогодні до Кракова мало селян прибуло, бо і навіщо, якщо вони навіть не мають голосу; коли така інструкція буде і наступного року, то селян прибуде ще менше»; д-р Цісельський*, професор Львівського університету, ясно, як на долоні, показав, що тлумачення комісії було *помилковим*, але той же самий д-р Цісельський, щоб «не підірвати (?) існування рільничих спілок», щоб «не дуже охочих змусити (?) до праці», щоб «дати

[1] Не смійтеся (букв. з того кінь сміявся б) *(лат.)*.— *Ред.*

доказ, що він добро народу (?) ставить вище, ніж задоволення особистих амбіцій»,— вносить пропозицію, щоб загальні збори прийняли цю помилкову інтерпретацію статуту і самовладне її застосування *«до затвердження»*, а загальні збори, ясна річ, приймають! І другий захисник самоврядування спілок, редактор «Wieńca»* («Вінка») і «Pszczółki» («Бджілки») ксьондз Стояловський не лише вихваляє цю послідовність доктора Цісельського, але бачить у ній «поступку для доброї справи», мало що не геройський вчинок!

Признаюся відверто, що мені, людині сторонній, паморочиться голова, коли я читаю всі оці дивні, неправдоподібні речі. Але в усій цій історії криється якийсь секрет, якого із слів урядових звітів вловити неможливо, або ж ми маємо тут справу з людьми, які, мабуть, глумляться із здорового глузду народу, думаючи, що з ним можна безкарно гратися у піжмурки, а втім, може бути, що, як українець, призвичаєний в українських читальнях і народних товариствах бачити прості і природні стосунки, без усяких вигід і хитрощів, я маю притуплені відчуття на всякі прояви «вищої політики», якщо описані вище речі взагалі є якоюсь «вищою політикою».

Бо, цілком очевидно, що краківські збори, скликані на основі помилкової інтерпретації, були незаконні і що наступні пропозиції комісії щодо зміни статуту зовсім не мали на меті, як ми це зараз побачимо, піднесення і дальший розвиток спілок. Що ж зрештою спонукало отих захисників самостійності спілок внести пропозицію про затвердження незаконних зборів? Чи справа самостійності спілок була справою «особистої амбіції» панів Цісельського і Стояловського? Все це для мене речі зовсім темні.

Але перейдімо до змін у статуті, здійснених і ухвалених на цьому незаконному краківському з'їзді. Передусім збори самі визнали свою незаконність тим, що змінили інтерпретацію комісії і головного правління, і тепер кожні п'ять спілок мають посилати одного делегата. Це була пропозиція захисника самостійності спілок, ксьондза Стояловського! Далі було змінено дотеперішні положення, що торкаються складу повітових правлінь, як і головного правління, таким чином: «Повітове правління повинне складатися з 5 членів, що обираються головами спілок у повіті (а, отже, не з'їздом усіх членів спілок), і з 5 делегатів (2 делегати повітової ради, 2 делегати окружного ріль-

ничого товариства і 1 делегат головного правління товариства спілок). Але головне правління має складатися з 18 членів, що обираються загальними зборами на 3 роки, і 18 делегатів, а саме: по одному з консисторій усіх трьох віросповідань краю, по два із шкільної ради, виділу крайового, львівського комітету Господарського товариства, Краківського рільничого товариства і Товариства взаємних забезпечень у Кракові.

Чого ж досягнуто такою зміною статуту? Отже, насамперед зменшено права усіх звичайних членів рільничих спілок, тобто всіх отих 10 000 селян, хліборобів і міщан, звівши їх до нуля: вони можуть обирати тільки керівництво своїх спілок; на вибори повітової організації чи центрального правління вони не мають жодного безпосереднього впливу. Їхній опосередкований вплив на вибори повітової організації, який згідно з первісним варіантом статуту можна було представити дробом $^1/_{32}$ (10 204 члени обирало 320 членів повітових правлінь), сьогодні можна було б представити, мабуть, дробом $^1/_{436}$ (10 204 обирають спочатку 1535 представників спілок; з них $^1/_5$ обирає 320, тобто половину, представників повітового правління). А це означає, що права кожного звичайного члена у виборах повітового правління зменшились як 1 : $13^1/_3$! Ще цікавіше співвідношення знайдемо, якщо спробуємо виразити числами ущемлення прав членів у виборах головного правління. Досі делегати від окремих спілок разом з іншими привілейованими членами обирали щороку $^1/_3$ головного правління; зараз число делегатів зменшено так, що з кожної п'ятірки зроблено одиницю; і ця зменшена кількість делегатів обирає тільки раз на три роки половину головного правління. Отже, вплив кожного окремого звичайного члена у виборах головного правління можна було досі виразити дробом $^1/_{101}$, зате зараз виходить $^1/_{799}$. Отже і тут права звичайних членів були урізані у відношенні 1 : 8.

Чи це консерватизм? Справді, важко зрозуміти, наскільки різні речі у нас в Галичині звикли називати консерватизмом: і науковий обскурантизм, і національний шовінізм, і релігійне святенництво (ритуальні надмірності)! В абзаці, процитованім на початку статті, кореспондент говорить про неможливість «демократизації» рільничих спілок, нібито через низький рівень освіти їхніх членів і навіть не бажає такої демократизації, побоюючись, щоб у цьому випадку селяни не почали «декламувати за-

яложених і давно застарілих фраз, а при цьому байдикувати і матеріально занепадати». Отож кореспондент схиляється до думки, що консерватизм — це праця, а демократизм міг би бути байдикуванням, поєднаним із декламуванням фраз. На мою думку, такий консерватизм, який я намагався показати в реформі статуту рільничих спілок, це ніяка не праця а, говорячи прямо, здирство в делікатній формі, тим більше гідне осуду, що вчинене в народній організації як подоба праці для народу, прогресу і тому подібних гарних речей. Чи ініціатори цього фарсу переконані, що народ ніколи не протре очей і не зрозуміє їхньої роботи? Якщо відтак зрозуміє, то чи думають вони, що подякує їм за таке завивання будь-яких проявів праці народу і його ініціативи в пелюшки тісних соціальних чи, вже не знаю яких, інтересів? Чи подібне ставлення до народу не повинне скомпрометувати в його очах будь-які теперішні і навіть майбутні найщиріші зусилля інтелігенції і чи не означає це поглиблювати прірву між інтелігенцією і народом замість того, щоб її засипати? Ми ні в кого не викличемо до себе довір'я, зв'язуючи йому руки чи закриваючи уста.

Велика шкода, що ці думки, такі, зрештою, прості і природні, не увійшли ще в кров і плоть галицько-польського суспільства і що навіть така світла людина, як автор кореспонденції, про яку тут мова, міг з приводу такої важливої і такої болючої справи, як недавно проведена реформа рільничих спілок, обмежитися кількома небезпечними твердженнями. Небезпека криється тут не в критичному змішанні уявлень про демократизм та зловживання, до яких демократизм міг би призвести... часом. «Стократ волію, — пише кореспондент, — щоб селянин під керівництвом ксьондза чи шляхтича поліпшував своє матеріальне буття, ніж щоб говорив про політику». Зовсім не допускаю, щоб цей абзац слід було б тлумачити в дусі висловлювання Йосифа II про одного хлібороба: «Arbeiten und nix plauschen!» (працюй і нічого не говори!), — бо працювати і не говорити про політику ще не означає поліпшення матеріального добробуту. Робочий віл зовсім не найбагатший з усіх нас, хоч він нічого не говорить, а працює, напевно, найбільше. Без надання селянам хоча б перших початків освіти на національній, економічній і політичній ниві, без вказання їм способів захисту від ганебної експлуатації, не можна самими лише лекціями про гній, льон і господарчі машини підняти їхній матеріальний добробут. Наш народ треба

вчити не мовчання, не поступок і покірливості, не терплячого ходіння в ярмі доісторичної рутини, бо всього цього навчали його протягом століть! Йому час уже з робочої худоби стати громадянином, а ним він аж ніяк не стане, не маючи жодного уявлення про все те, що в нас звикли називати «політикою».

СУМНА ІСТОРІЯ КРИЛОШАНСЬКОГО БАНКУ І ЙОГО ТАК ЗВАНОЇ САНАЦІЇ

У своїх кореспонденціях я вже неодноразово згадував про той фінансовий заклад, який мав стати підоймою добробуту всієї Галицької і Буковинської Русі і внаслідок різноманітних, цілком при тому природних, причин ледве не став причиною великої економічної катастрофи для цілого краю,— про Спільний рільничо-кредитний заклад для Галичини і Буковини, vulgo[1] Крилошанський банк. Процес над деякими керівниками цього закладу, який відбувся цими днями перед гратами Львівського кримінального суду і пролив багато світла на історію і внутрішній механізм цього закладу, спонукує мене розповісти всю історію цього закладу, зокрема, про останні його кілька критичних моментів, які не залишилися без серйозного впливу на загальнополітичне становище і міжпартійні взаємини галицьких українців.

Ще 1868—1869 рр., коли внаслідок нової конституції і крайової автономії і серед галицьких українців почало живіше пульсувати громадське життя, датується виникнення думки про заснування спеціального українського банку, який би концентрував у собі грошові ресурси українців і, піднімаючи добробут верств інтелігенції, водночас надавав допомогу селянам-хліборобам, яким ухвалена галицьким сеймом у 1867 р. свобода лихви і свобода розподілу грунтів загрожувала швидким економічним розоренням. Думка про заснування «свого» банку постала, зрозуміло, у Львівській консисторії, в якій тоді переважно і зосереджувалось національне життя. Важко простежити, які етапи проходила ця думка протягом наступних років, але тільки в 1876 р.

[1] По-простому *(лат.)*.— *Ред.*

за допомогою своїх послів до державної ради у Відні українці одержали концесію на заснування банку під назвою Спільного рільничо-кредитного закладу для Галичини і Буковини, товариства з необмеженою порукою, а також урядову концесію на випуск першої серії боргових листів на суму 300 000 злотих ринських. Для затвердження цієї інституції потрібний був закладний капітал; почалася, отже, гонитва за капіталістами-українцями. Таких капіталістів можна було порахувати на пальцях: було кілька священиків, один міщанин, деякі українські громадські фонди. З священиками, незважаючи на авторитет консисторії, не можна було дійти згоди; ніхто з них не хотів безповоротно заморожувати свій капітал на весь час існування банку в його закладному фонді та ще будучи впевненим, що на випадок якогось нещастя саме цей капітал пропав би в першу чергу. Переговори з заможним громадянином-українцем паном В. Федоровичем також розбилися об диктаторські забаганки святоюрських священиків-каноніків*. Пан Федорович погодився дати 90 000 злотих ринських до закладного фонду, але вимагав за це відповідного голосу в раді управління і відповідного контролю в закладі; а священики-каноніки хотіли мати банк, де б вони самі могли розпоряджатись, і пан Федорович відступив зі своєю пропозицією. Тоді консисторія за згодою делегатів від духівництва, що розпоряджалося фондом для вдів і сиріт українських священиків[1], ухвалила взяти з того фонду 80 000 злотих ринських і вкласти їх як закладний фонд нового банку.

---

[1] Оскільки для закордонних читачів може бути незрозумілим, що являє собою цей фонд для вдів і сиріт священиків, вважаю за потрібне сказати про нього кілька слів. Відомо, що австрійський уряд, забравши Галичину, всі колишні королівські і старостинські маєтки, забрав у власність казни. Однак це ще не все, така сама доля спіткала й костельні маєтки, зокрема маєтки закритих костьолів і монастирів. Правда, про людське око з цих маєтків «мертвої руки» утворено так званий «релігійний фонд» з окремою адміністрацією, а під час великого розорення наполеонівських війн найбільшу частину цих володінь було розпродано і навіть просто розтрачено, так що релігійний фонд залишився тільки на папері, а насправді уряд виплачував духівництву скромні конгруальні додатки з податкових кас і, зрозуміло, через це не могло бути мови про поліпшення життя духівництва. Правда, духівництво римо-католицького обряду менше потребувало такого поліпшення, бо латинські плебанії здавна були забезпечені краще, ніж греко-католицькі, а, крім того, латинські ксьондзи, не маючи

Одержавши таким чином закладний капітал, приступили до організації банку. Випущено заставні листи, «рятуючи» селян позичками під застави їхніх грунтів і втягаючи водночас кожного боржника в члени інституції «з необмеженою порукою». До цього патріотичного закладу стягнено всі капітали, що ними розпоряджались інші українські інституції, а саме: Народного дому* (близько 150 000), «Ставропігії»* (понад 10 000), «Руської матиці»* та ін., а далі, коли у 1878 р. інституція за новим спеціальним дозволом уряду була реорганізована і розширена, відкрито, крім іпотечного, також заставний відділ (для застав). Врешті в 1880 р. запрошено з Відня чеха Михалка, який, з бухгалтера невдовзі ставши головним директором, штовхнув банк на широке поле біржових спекуляцій і торгівельного шахрайства. Відкрито і залишено у розпорядженні Михалка відділ векселів, а пізніше за намовою єврея Кіндлера власними зусиллями розпочато торгівлю сукном для селян. Цікава це історія! Ухваливши заснувати у Львові склад сукна, контрольна рада банку послала Кіндлера і ще кількох агентів з повноваженнями за кордон для замовлення товарів на різних фабриках. Деякі агенти відразу зникли разом із взятими на завдаток грішми, і це було ще найкраще. Натомість інші, і зокрема сам Кіндлер, позамовляли

родин, навіть при меншій дотації, могли жити легше і пристойніше. Незважаючи на це, ще в 1816 р. львівський архієпископ Анквич* в окремому меморіалі відмовляв греко-католицькому духівництву у будь-якому праві посягати на релігійний фонд, respective [зокрема *(лат.)*.— *Ред.*] і одержувати від уряду конгруальні додатки. Скупа дотація греко-католицьким плебаніям, скупі конгруальні додатки (досі набагато менші від платні, яку одержують, наприклад, візники намісництва), а передусім сумна доля вдів і сиріт священиків, які не залишили маєтків,— усе це примусило українське духівництво шукати якоїсь власної допомоги. Ще в 1849 р. відомий тоді популярний письменник і патріот священик Трещаківський* підняв питання про створення з внесків фонду допомоги. Цю думку було прийнято прихильно, і зусиллями в основному єпископа Яхимовича* і священика Куземського створено окремий фонд для священиків Львівської і Перемиської єпархій. Фонд цей створено головним чином із внесків, які мусив вносити кожний семінарист, що висвячувався, а також з менших внесків, які вносить кожний священик, який залишається на парафії. Цими фондами управляють комітети, що кожного року обираються делегатами від духівництва кожного деканату; головою і опікуном комітету є тогочасний єпископ, або митрополит. З процентів від фондового капіталу вдови і сироти одержують регулярну щорічну допомогу. Капітал двох єпархій разом становить близько 400 000 злотих ринських.

товари на рахунок банку. Ці товари, переважно найгіршої якості, почали надходити до Львова; банк платить і платить, а збуту нема. Нарешті, витративши понад 300 000 злотих ринських і не бачачи ще кінця витратам і не маючи змоги збути нагромаджене сукно, що почало псуватись, банк приймає такий проект Кіндлера: з ініціативи і за участю Кіндлера утворюється єврейська спілка Товариство для торгівлі сукном; це товариство за 200 000 злотих ринських відкуповує у банку весь склад сукна, але дає готівкою тільки 30 000 злотих ринських і на 100 000 злотих ринських своїх (майже безвартісних) векселів, решту обіцяє сплатити частинами з тією умовою, щоб банк також був членом товариства і щоб із належної йому суми у товаристві залишилось 20 000 злотих ринських як внесок банку. Ясна річ, що таким чином банк своїм власним капіталом поручався за виплату векселів товариства, вручених йому самому як ціна купівлі товарів; одним словом, сам від себе за свої гроші купив сукно для... євреїв. Але це не все; відразу після укладення цього архизнаменного договору з «торговельним товариством» від закордонних фабрикантів почали надходити все нові рахунки за взяті, але не одержані банком товари; за такими рахунками банк до кінця 1884 р. заплатив ще понад 100 000 злотих ринських. Справу з сукном ще досі не закінчено; Торговельне товариство минулого року збанкрутувало, а значить не пережило банку.

Так само блискучою, хоча ще менш ясною була «операція», яку в той же час зробив банк із складом збіжжя в Тернополі. Про цю операцію ми знаємо лише те, що банк за короткий термін втратив на ній близько 60 000 злотих ринських і здався.

З цими та іншими подібними успіхами торговельно-промислового характеру пліч-о-пліч йшла й та політична роль, яку грав банк в українському суспільстві, і нерозривно з нею пов'язана внутрішня адміністрація. Банк перетворився на вулик, до якого зносили мед бджоли з провінції: священики, міщани, заможні селяни тощо, і який, разом з тим, утримував, щоправда, нечисленну, але добірну громадку трутнів. Дві найвидатніші і найвпливовіші особи в складі дирекції були представниками двох паразитичних груп: Михалко — єврейської групи, а д-р Добрянський — групи «твердих» українців. Що першій з цих груп, діяльній і хитрій, не йшлося про благо інституції, це ясна річ; не менш очевидне й те, що вона найбільше вплинула на ро-

зорення банку, доказом чого є недавній процес її провідників: Михалка, Кіндлера і Хувеса. Для нас, однак, далеко цікавішою є ця друга група, що перебувала під керівництвом доктора Добрянського і яка була, так би мовити, тією вивіскою, яка надавала всій інституції політичного забарвлення. Це були переважно молоді люди, некомпетентні не лише в фінансових справах, але, крім двох молодих докторів юридичних наук, люди без освіти, як правило, з незакінченою гімназійною або університетською освітою, яких принада невеликої платні в банку відтягла від науки, або ще фельдфебелі, капрали у відставці тощо. Ці люди одержували банкові посади лише завдяки своїм політичним поглядам, завдяки своїй гарячій прихильності до партії так званих «твердих». Банк давав їм утримання хоч сякетаке, але принаймні ні від кого незалежне; взамін за це вимагав не фахової праці, а агітації на користь партії.Таким чином, вплив банку витворив у нас оцю «die schärfere Tonart»[1] (репрезентовану «Проломом» пана Маркова* в перших фазах його існування). Цим людям не йшлося про жодну органічну працю на власному полі; навпаки, кожний, хто закликав до такої праці, до поміркованості в критиці, обережності в судженнях і обачності у діях, вважався цими людьми за боягуза чи зрадника. Почуваючи себе безпечно під крилами банку і не маючи поза його стінами чого втрачати, ці люди не спинялися перед жодним засобом, щоб досягти своєї мети, і свідомо чи несвідомо вносили деморалізацію і розлад у взаємини нашої преси і у товариські стосунки.

Цілком очевидно, що і внутрішня адміністрація банку за таких обставин не була зразковою. Керівна рада складалася із священиків, що не розумілися на справах банку і цілковито покладалися на панів Михалка і Добрянського; решта службовців вважали свої посади чи то нагородою за свій «твердий» патріотизм, чи то бажаним притулком, якого слід було триматися за всяку ціну. Отже, робили те, що подобалося Михалкові; про контроль не було й мови. Не дивно, отже, що єврейська кліка, що стояла за плечима останнього, мала розв'язані руки і розпоряджалась українськими грішми, як їй подобалося, дбаючи тільки про те, щоб у разі несподіваного краху зберегти власну шкуру.

---

[1] Гострішу тональність звуку (*нім.*).— *Ред.*

А крах цей повинен був прийти давно і не прийшов тільки завдяки українській безпрецедентній терплячості і дитячій наївності. Уже в середині 1883 р. захиталися основи банку, а коли в кінці того ж року рухнув т. зв. рустикальний банк, на зразок якого був заснований банк крилошанський, тоді і в касі останнього виявилася страхітлива пустота. Вже на початку 1884 р. перестали видавати більші суми на книжечки вкладів; для покриття виплат із фонду вдів треба було взяти під заставу рештки цінних паперів і допозичати з каси Народного дому; керівна рада почала міркувати, як врятувати установу, але було вже надто пізно. Усунули Михалка і застрахували себе на його маєтку, але й тут вийшла нова історія. Маєток Михалка був частиною фабрики церезину, яка будувалася. Його спільники, які на тій самій фабриці мали дві інші частини, намовили раду, щоб банк своїм капіталом допоміг закінчити фабрику і пустити її в рух, і тоді з її прибутків легше буде йому покрити свої претензії. Рада пристала на це, вклала, незважаючи на свою претензію до Михалка, у фабрику ще близько 20 000 злотих ринських і, не довівши справу до кінця, покинула, тому і цей вклад треба вважати втраченим.

У червні 1885 р. напруження і паніка в банку дійшли до найвищої точки. Вкладники блокували виходи, влаштовували скандали в приміщеннях або зі сльозами і голосними наріканнями залишали банк, щоб на завтра знову повернутися і в двадцятий раз домагатися повернення вкладених до банку грошей. З різних боків пропонували різні проекти рятунку; був навіть створений санаційний комітет з визначних представників двох партій, бо, хоч народовці з самого початку не брали найменшої участі і не мали впливу в керівництві цієї інституції, але зараз, коли прийшла біда, керівна рада сама звернулася до їхнього патріотизму.

Тим часом і другий директор банку, пан Добрянський, не байдикував. Спочатку він звертався до різних євреїв у чужих банках, представляв їм сумне становище крилошанського банку і просив позички. Але викликав у євреїв не співчуття, а жалість і сміх над наївністю українського фінансиста, який сам представляє картину розорення і сам на рахунок цього розорення просить кредиту. Не одержавши у євреїв нічого, пан Добрянський звернувся до поляків, а саме до директорів крайового банку панів Згурського і Вротновського. Ці пани за погодженням із крайовим маршалком доктором Зиблікевичем тільки з мотивів рятування

публічних фондів, що у зв'язку з крахом банку були під загрозою, а в основному, вдово-сирітського фонду (з якого, крім тих 80 000 злотих ринських, пізніше вкладено до банку ще нових 70 000 злотих ринських) обіцяли допомогу, але умовну, а саме: обіцяли 400 000 злотих ринських після перегляду книг і одержання докладної інформації про стан договорів, зокрема іпотек. Проте оскільки всі банкові реальності були вже обтяжені понад вартість, вони зажадали іпотеки Народного дому або Ставропігії. Зрозуміло, що на такі умови не хотіли пристати ані весь санаційний комітет, ані вся керівна рада банку. Однак, незважаючи на це, пан Добрянський вчепився й за цю соломинку і навіть від імені комітету вніс до ради Народного дому пропозицію віддати реальності цієї інституції під іпотеку крайовому банку для врятування крилошанського банку. І це ще не все: на загальних зборах члени Народного дому, деякі індивідууми з кліки пана Д[обрянськ]ого дуже агітували за те, щоб намовити членів, які прибули з провінції і не були втаємничені в справи банку, пристати до пропозиції про віддання під заставу Народного дому. Але й це не вийшло, дарма що агітатори в надрукованому і розданому на зборах листку іменем зрадника плямували кожного, хто в цю важку хвилину зажадає від банку своїх грошей, і кожному, хто від них відмовиться, обіцяли мало що не царство небесне.

Тоді-то в лоні дирекції виникла думка шукати порятунку за кордоном. Йшлося тільки про людину, яка для певних сфер була б достатньо акредитованою фірмою. В Галицькій Русі була тільки одна така людина, і ця людина під час всієї цієї тривоги сиділа у львівській тюрмі і розводила бджоли. Це був Іван Наумович. Йшлося про те, щоб виграти час, поки він не вийде з тюрми, що мало статися тільки у вересні. Отже, знову взяли в оборот санаційний комітет, посилали депутацію то до маршалка, то до намісника, скликали наради тощо. А тим часом лихо теж не спало. Колишній банковий бухгалтер Теофіль Король погрожував заявою до суду, а врешті й справді заявив на банк. На підставі цієї заяви ув'язнено касира банку Ямінського, далі колишнього директора Михалка і агента Хувеса. Водночас бухгалтер крайового банку, переглянувши банкові книги, також знайшов у них такий непорядок, що, незважаючи на кількатижневу працю, не міг виробити собі чіткого уявлення про стан справ, оцінюючи суму дефіциту приблиз-

но у 800 000 злотих ринських. На цій підставі крайовий банк повністю відмовив у своїй допомозі. Безпосередньо після цього банкові книги помандрували до суду. Здавалося, що банк мусить загинути, коли тут вийшов з тюрми Наумович, поїхав з паном Площанським* до Петербурга, і вся декорація відразу змінилася. Ще перед їхнім поверненням via[1] Берлін прийшла перша частина допомоги в сумі 600 000 марок, яку на ім'я банку вніс львівський банкір Лілієн. Відразу скликали загальні збори членів банку і запевнили їх, що банк врятовано; легковірнішим обіцяно, а нахабнішим віддано гроші, а для решти оголошено мораторій на п'ять років. Від кого і на яких умовах одержано гроші, було секретом банку.

З того часу минув рік; після першої частини рятівного капіталу надійшли дальші, не менш значні. Трохи відкрилося й джерело порятунку; «Слово» виразно натякнуло про консорціум у Петербурзі, за дорученням якого членом дирекції призначено пана Коснірського, що зараз займає найвищу посаду в банку. Але щодо форми цього порятунку існують різні версії. Бо тоді, коли «Слово» одного разу виразно написало, що капітал, привезений з Росії, є тільки 3-процентною (не 30-процентною, як в одній з моїх попередніх кореспонденцій через помилку було надруковано) позичкою, а значить, порятунком ілюзорним і тимчасовим, а насправді тільки величезним збільшенням пасивів, то з деяких загальних натяків отця Наумовича, здається, випливає, що ці півтора мільйона злотих ринських, одержані в Росії, є подарунком, безповоротною допомогою. Якщо це справді так, то щедрим благодійникам, які своєю безприкладною щедрістю врятували з таким величезним трудом зібрану копійку вдів, врятували фонди Народного дому і численні приватні капітали, належить велика вдячність від усієї Галицької Русі. Їм подякують також селяни, боржники банку, яким з цих грошей також капне частинка, якщо їм буде списано ці заборговані ними проценти від їхніх позичок в сумі 220 000 злотих ринських. Але якщо ті благотворителі дали ці гроші тільки у вигляді позики, і то опроцентованої, то виникають побоювання, що такі ілюзії швидко розвіються. Тим більше, що крилошанський банк з 1884 р. не робить жодних перерахувань, донедавна функціонував тільки відділ застав, але й той мусив бути обмеже-

[1] Шляхом, через (*лат.*).— *Ред.*

ний. Уряд не дозволив випустити другої серії боргових листів на іпотечні позички, отже, іпотечний відділ може тільки стягати давні позички, тобто ліквідовуватись, а не розширюватись. Тому з початку цього року дирекція оголосила формальну ліквідацію, тобто перестала приймати вклади, і обмежується лише виплачуванням раніше затребуваних вкладів. Однак для форми, щоб виглядало, що щось робиться, відкрито контору обміну. А тим часом адміністрація, хоч нема що адмініструвати, все-таки вимагає грошей. Що так довго тривати не може, знає кожний. Який, однак, буде кінець цієї сумної історії, побачимо незабаром на сьогорічних загальних зборах членів крилошанського банку.

[ПРО СЕЛЯНСЬКІ ЗАВОРУШЕННЯ]

1 травня

Нові тривожні вісті про селянські заворушення вже не лише в Тарнівському окрузі, а в усіх майже повітах Західної Галичини, про встановлення селянських варт, про озброєння селян на захист проти панів тощо справили дуже прикре враження в усьому краї і ще раз прозвучали до нашої «суспільної ієрархії» голосним memento, нагадуючи, що час покинути всілякі фантастичні проекти та прагнення і щиро, без самолюбних планів взятися за освіту й піднесення *власного*, мазурського народу. А в світлі таких грізних проявів яке ж враження справляють такі випади «Czasu» з приводу тарнівських випадків (№ 84), як наприклад: «Не переоцінюючи поступу цивілізації, впливу автономних інституцій, праці духівництва і громадськості протягом цього сорокаліття (з 1846 р.), слід визнати, що нове покоління виросло в зовсім інших умовах, коли зникли по суті суперечності суспільних інтересів між двором і громадою (?), стерлися з пам'яті панщизняні відносини (?), розв'язані навіть спірні сервітутові питання (але як розв'язані?) і між представниками вищих національних традицій і чинником влади, що має завжди вирішальний вплив (?) на народ, настала повна згода, що теж не може не мати позитивного впливу на селян». Тобто, з одного боку, справжня суспільна гармонія, праця інтелігенції для народу, довір'я народу до інтелігенції, затерті спомини про панщину, вирішені сервітутові суперечки, шляхта в злагоді з політичною владою на велику втіху селян (!), а з другого боку, уперто повторювані чутки, що на великдень пани прийдуть різати селян, що молодий цісар бунтується проти старого при підтримці панів, щоб заново запровадити панщину тощо. Вистачить найменшого факту, щоб ви-

кликати найфантастичніші побоювання у цього вже цілком «огромадяненого» і «пройнятого християнськими почуттями народця»; вистачить, щоб один ксьондз на проповіді вимовив гостре слово проти панів, які під час служби божої не сидять в костьолі, а полюють по лісах, як «народець» зробить з цього висновок, що пани, збираючись у лісі, готують повстання, і тут же озброєною юрбою кидаються обшукувати ліси і виловлювати уявних повстанців; вистачить, аби інший ксьондз з амвона закликав до внесків для виселених із Пруссії, щоб з них одразу зробили знову ж таки повстанців; вистачить, аби іще якийсь ксьондз почав збирати підписи під петицією про святкування неділі, і «народець» витлумачить собі ці підписи як підписи за повернення панщини! Як собі хочете, але суспільна гармонія, яку можуть розладнати такі факти, зовсім не є жодною гармонією; я швидше назвав би її перемир'ям.

Однак у зв'язку з цим варто придивитися до згаданої 40-річної праці «суспільної ієрархії» на користь мазурів, цього, як з благоговінням висловлюється «Czas», «спільного піклування і впливу уряду, плебанії школи і двора!» Почнемо з кінця цього ряду і поставимо питання, як працювали двори. Працювали так, що зараз у мазурських повітах на 10 великих володінь звичайно щонайменше 7 у єврейських руках! Що ж тоді говорити про інші чинники, коли той, якого власна вигода і «вищі національні традиції» повинні були спонукати до якнайбільших зусиль, щоб зберегти підупалі позиції, сам перший занепав, засвідчивши свою повну неспроможність. Але яким є довір'я народу до цієї верхівки і навіть до духівництва, про патріотичну працю яких по мазур ьких селах якось нічого не чути, — нехай свідчать такі факти, як подана у 1881 р. російському уряду петиція селян з Лук і Кобилян, щоб нарешті у Галичині навести порядок; як прохання мазурських селян до *українських* депутатів, щоб вони захищали їхні інтереси, бо до своїх панів-депутатів вони не мають довір'я; як прохання мазурських селян до ксьондза Стояловського, видавця «Wieńca» і «Pszczółki», щоб він допомагав їм у виборчій боротьбі проти панів і ксьондзів; як прохання тих самих селян, прислане на українське віче, щоб українці видавали *для них* таку саму правдиву газету, як «Батьківщина», яку читали їм їхні сусіди, українські селяни; як повторне обрання цими днями ксьондза Копицінського до державної ради, єдиного ксьондза, у якого народ бачить щиру любов

до себе, який із справжньою самопожертвою захищає його інтереси і якого наша суспільна ієрархія за посередництвом тарнівського єпископа за один сміливий виступ у сеймі змусила минулого року здати мандат. Отже, незважаючи на будь-яку агітацію, незважаючи на те, що проти цього ксьондза виставлено кандидатуру іншого ксьондза,—селяни з повітів Тарнів—Дуброва—Пільзно величезною більшістю голосів знову обрали ксьондза Копицінського. Справді дивний доказ довір'я до «суспільної ієрархії».

[МАЗУРСЬКІ ЗАВОРУШЕННЯ]

Ще не відлунав у нас відгомін мазурських заворушень, цього надзвичайно цікавого суспільно-психологічного прояву, докладне вивчення якого могло б пролити багато світла на всю історію нашого розвитку за останні 50 років. Шкода, правда, що теперішні взаємини галицьких партій зробили майже неможливими подібні дослідження. Тоді як шляхта разом з краківським «Czasem» всіма силами намагалася заглушити справу, затаїти факти і позбавити їх врешті будь-якого значення, звалюючи всю вину на плечі «закордонних агітаторів», інші органи, чи то через необізнаність вторили «Czasowi», чи то публікували власні кореспонденції з різних місцевостей, подавали різні суперечливі відомості, не дбаючи про будь-яку їхню критику чи перевірку на місцях, а тим менше роблячи спроби зіставити їх в якесь єдине ціле, зробити найважливіші висновки і винести з них науку для нашої внутрішньої крайової політики. Можна сміливо сказати, що цей прояв, такий небезпечний і такий загадковий, пройшов непоміченим для галицько-польської інтелігенції і нічого її не навчив!

А що це явище справді загадковим було і залишилося, досить вказати на те, що багато закордонних газетярів передбачали, що такі заворушення мають вибухнути насамперед у Східній Галичині, де значно більше вибухових матеріалів, а саме: 1) розбуджені національні і релігійно-обрядні антагонізми між сільським населенням і шляхтою; 2) більші промислово-фабричні осередки з високорозвинутою системою експлуатації, як наприклад, у Бориславі, в коломийських горах тощо; 3) менше шкіл, а значить і більша темнота народу; 4) більша ймовірність закордонної агітації. Особливо ж недавно опублікований звіт галицького промислового інспектора пана Навратіла, який відкрив

жахливу картину злиднів галицького трудового люду, дав закордонним публіцистам привід для шукання заворушень там, де вони логічно повинні були вибухнути, але де не вибухнули.

Не вдаючись у розгляд цього цікавого і дуже складного питання, зазначу лише, що ці бунти, тлумачені у Відні як прояви незадоволення сільського люду сучасним станом речей, відразу викликали думку про необхідність зміни урядової системи — якщо не цілковитої, то, принаймні, часткової. Здавалося, що уряд помітив безсилля галицької шляхти, безуспішність автономічного урядування і шукав нових союзників у Галичині. Напівофіційна стаття, поміщена в «Wiener Allgemeine Zeitung», звертаючи вперше пильну увагу на галицьких українців і особливо підносячи заслуги партії народовців у піднесенні освіти селянства, подала деяким сангвінікам надію, що ось, нарешті, прийшов час, коли українські народовці в Галичині стануть урядовою партією. Само собою зрозуміло, що ці надії, якщо хтось з українців їх плекає, рано чи пізно мають виявитися ілюзорними. Галицькі народовці не повинні навіть мріяти про це, бо урядовою партією Австрії вони ніколи не можуть стати, якщо не хочуть втратити свого прапора. Для цього треба було б відмовитись від того, що для кожного народовця повинне бути найдорожчим,—від праці для народу, від захисту його інтересів перед привілейованими класами.

На жаль, поки ці надії зовсім розвіються або, принаймні, хоч проясниться їхня нездійсненність, галицькі українці будуть перебувати у стані одеревіння. Все те, що донедавна становило зміст їхньої внутрішньої праці, зараз або відійшло, або протікає якось мляво, без порядку і провідної думки. Нічого не чути про віча і народні збори; щоправда, по селах засновуються читальні, але більше з ініціативи самих селян, без участі міської інтелігенції Газети годують своїх читачів дріб'язковими або формальними суперечками, залишаючи без пояснень, а часто і без згадки найважливіші справи, що торкаються корінних економічних і суспільних інтересів народу. І що найцікавіше, більша частина представників української інтелігенції бачить ці хиби, цей упадок духу, але все ж таки ніхто нічого не робить, щоб з цього вирватися. Надіємось, що такий стан, неприродний для жодного живого організму, довго тривати не може.

ЩЕ ПРО ГАЛИЦЬКІ ЗАВОРУШЕННЯ

Львів, у травні

Дозвольте додати ще кілька слів до статті вельмишановного пана Єжа* «Про заворушення в Галичині», що була вміщена у 21-му номері «Prawdy». На мою думку, це справа надзвичайно важлива і в галицьких газетах зовсім недостатньо і не повно висвітлена. З характерною для нього оперативністю Єж відзначив певні моменти, які сприяли наданню цій справі таких масштабів і такого розголосу в Європі, на які вона, зрештою, не заслуговувала. Я цілком погоджуюся з тим, що це були не заворушення, а прояви неспокою, хоча назва не зменшує важливості фактів; однак при аналізі самої причини явища у висновках Єжа є певні неточності, які хотілося б спростувати з тією лише метою, щоб на саму справу, що стосується основ народного життя польського племені, не падала ані крихта фальшивого світла.

Особливу увагу звернемо на два чинники: на австрійський уряд і на галицьку шляхту. Про австрійський уряд у Галичині, про нашу конституцію і автономію думки Єжа не зовсім правильні. Він говорить, наприклад, що «австрійська конституція ліквідує соціальну різницю», тоді як, навпаки, ця конституція є наскрізь міщанською, капіталістичною, а отже, принижує всі соціальні стани на користь капіталізму, а відносно Галичини — на користь німецькому капіталізмові. Неправильним є також твердження, що галицька конституція чи автономія є «палацом на піску, збудованим з ласки монарха». Конституція і автономія надані були однаково і під тиском однакових для всіх країв монархії стосунків, і твердження Єжа, що «уряд Галичини має право в будь-яку хвилину відняти конституцію», абсолютно помилкове. Ані уряд, ані цісар такого особливого права

щодо Галичини не мають і відняти наданих свобод без державного перевороту не можуть.

Так само помилковим є дальше твердження Єжа, що «Австрія встановила таке виборче право, завдяки якому може до крайового сейму ввести того, хто їй подобається». Австрійське виборче право є достойним дитям австрійської конституції, і якщо воно когось кривдить, то тільки селян і робітників на користь капіталістів і шляхти. Цікава річ, кого ж саме за допомогою цього виборчого права може Австрія ввести до галицького сейму? Отже, якби вона використала всі можливі юридичні засоби, щоб селяни не голосували за шляхту, то могла б ввести 48 селянських проти 60 шляхетських і капіталістичних кандидатів. В очах галицької шляхти такий склад сейму був би «національною поразкою», але чи був би він нею також і в очах Єжа? А кого ж більше, крім цих двох категорій, Австрія може чи то легальними, чи то нелегальними способами ввести до галицького крайового сейму?

Не зовсім слушним є і останнє твердження, що «Австрія обдарувала Галичину єзуїтами». Якби у цій справі хтось конче захотів би її звинуватити, то хіба остільки, що Австрія жодному краєві не забороняє мати в себе єзуїтів. Але хто їх запрошував до Галичини, хто сприяв росту їхньої могутності, передачі в їхні руки українських монастирів, хто до їхніх пансіонів посилав своїх дітей, хто поширює в народі десятками тисяч їхні видання, якщо не польська шляхта?

З цих зауважень випливає помилковість твердження Єжа, що «найпершим і найважливішим завданням керівників галицького самоуправління є випрошування ласки монарха, відсутність якої поставила б Галичину в умови гіршого утиску, ніж ті, у яких перебуває Велике князівство Познанське». А все-таки сам Єж згадує, що «на зорі конституційної ери» галицька шляхта була в опозиції до уряду. І що ж? Чи взято її в шори? Ні! Уряд мав тоді один засіб — підтримував українців. І під страхом цієї жахливої можливості, щоб українці, не дай, боже, не здобули якої-небудь прихильності у Відні, поляки «зі зброєю і амуніцією перейшли з опозиційного табору до урядового». Отже, не під страхом утиску!

Категоричні твердження Єжа у цьому плані я замінив би таким чином: свободи, надані Галичині Австрією, є справді конституційні, але Галичина не користається з них тільки тому, що шляхта цього не хоче!

Страшна зміна! Я бачу це сам, і тому постараюся навести факти на її підтвердження. І якщо при цьому не піду за прикладом Єжа і не буду вишукувати справжніх і несправжніх «пом'якшуючих обставин», то зроблю це тільки тому, що пом'якшуючі обставини мають вартість тільки при визначенні покарання, а не там, де йдеться про те, щоб викликати виправлення становища і де цього можна досягти щирим, відвертим і нічим не пом'якшеним представленням всього тягаря провини.

Чим є і чим була галицька шляхта? Яка її діяльність і які заслуги? Єж говорить, що ще 26 років тому вона пройшла протягом 88 років важку і болісну школу життєвого досвіду. Це цікава, але дуже мало відома школа, варто нагадати головні її моменти.

В кінці XVIII ст. шляхта гуляє на могилі вітчизни; «львівське товариство» своєю блискучістю викликає подив німців (див.: Łoziński*. Towarzystwo Lwowskie przy końcu XVIII w.), а тим часом ця сама шляхта в інвентарях, зроблених у 1783 р., обкладає селян ще більшим тягарем панщини, ніж той, що був за Речі Посполитої, всіма силами опирається реформам Йосифа II на користь селян і протягом кільканадцяти років виплачує відповідно до урядових рішень близько півмільйона флоренів штрафів за утиски підданих.

В 1816—1820 рр. галицька шляхта гуляє (див. *Alkhadar* Хоєцького), викидає величезні гроші на один прийом цісаря у Львові в 1817 р., леститься до губернатора Гауера*, а в той самий час уряд за наполяганням шляхти і архієпископа Анквича забороняє вживати українську мову у всіх народних школах Східної Галичини і проводить нову інвентаризацію грунтів, при якій шляхта присвоїла собі громадські (селянські) ліси і пасовища і масу селянських грунтів, так званих облогів; результатом цих реформ була велика кількість грунтових суперечок і дрібних селянських бунтів, втихомирюваних урядом.

З 1841 р., твердять звичайно її апологети, шляхта щороку на постулатових сеймах домагалася від уряду, на шкоду власним інтересам, ліквідації панщини. На жаль, я досить докладно знаю цю історію і можу сказати, що ця справа зовсім не була такою поетичною. З одного боку, шляхта бачила, що панщизняна праця при зміненому характері рільничого виробництва стає невигідною і при дедалі більшому напруженні суспільних відносин стає все небез-

печнішою; але, з другого боку, ні у кого з невдалих шляхетських реформаторів того часу, ані у графа Красицького*, ані у Країнського*, ані у Василевського*, ні на мить не з'явилася думка про те, щоб дарувати селянам панщину. Стале оподаткування землі зустрічало відносно найбільшу симпатію; граф Красицький не вимагав і цього, але хотів, щоб селянські грунти можна було закладати під іпотеку для банкових боргів; вимагав того, що вже в 1867 р. галицька шляхта зробила, ще й з додатком, ліквідуючи обмеження процентної норми при іпотечних позичках; вимагав свободи лихви й експропріації селян. Правда, крім цього, він домагався заснування народних шкіл, незважаючи на те, що в той же час інші шляхтичі влаштовували формальні облави на сільських дяків, які вчили селянських дітей читати, і віддавали їх до війська. Взагалі так звані аболіційні розправи в львівському постулатовому сеймі* 1841—1845 рр. дають аж ніяк не похвальне свідоцтво галицькій шляхті, а навпаки, в усій наготі показують її політику короткозорого самолюбства, зволікання і замазування найважливіших національних справ заради своїх дрібних *класових* інтересів.

1848-й рік був новим випробуванням і ще раз, незважаючи на жахливий урок 1846 року, показав, що шляхта не дбає про майбутнє народу, не дбає про його основу, про люд, а дбає тільки про себе, можливо, переконана у тому, що народ — це й є вона сама. 1846-й рік навіть австрійському урядові показав неможливість дальшого збереження панщини — лише галицька шляхта цієї неможливості не хотіла бачити. До останньої хвилини, до березня, до квітня 1848 р. вона настоювала на тому, що дарувати і навіть скасовувати панщину не слід. Раптом, як грім з ясного неба, спадає цісарська постанова, яка від імені уряду *дарує* селянам панщину. Обурена шляхта мало що не піднімає бунт, кричить, що уряд не має права дарувати того, що не є його власністю, а селян, які насміляться голосно говорити про свободу, звелить бити киями. Але тут з лона «демократичної» ради народової лунає голос, щоб шляхта випередила уряд і сама від себе дарувала панщину, зрікаючися будь-якої компенсації за неї. Єдина здорова і політична думка, яку можна було прийняти у цей час. Деякі пани її виконують, більша частина опирається і чекає рішення уряду, а пізніше всі, навіть ті, які урочисто відмовилися від панщини і будь-якої компенсації за неї, зголошуються до

уряду за тією нещасною індемнізацією, яка на ціле півстоліття мала підкосити економічний розвиток нашого краю!

Не заперечу, що в справі індемнізації австрійський уряд відіграв ганебну роль, але не треба забувати, що і роль шляхти тут не набагато краща. Передусім шляхта всіма засобами намагалася зменшити розмір цісарського дару, вилучаючи, наприклад, такий привілей, як право пропінації, тобто право виключного продукування і продажу алкогольних напоїв. Історія галицької пропінації і її «викупу» назавжди залишиться для галицької шляхти ганьбою, голосним запереченням усіх проголошуваних нею фраз про любов до народу, про громадянські права і піднесення моралі мужика.

В одному ряді з пропінацією можна поставити справу нещасного викупу сервітутів, в якій шляхта ціною кількох моргів лісу і пасовищ на довгі десятки років здобула собі в серцях народу неприязнь і ненависть. Ця цікава, але в усій повноті не висвітлена справа, яка протягом тридцяти років викликала сотні дрібних селянських бунтів, потягла за собою сотні військових розправ, привела до розорення і зубожіння сотні сіл. А ця справа і досі є живою і пекучою до такої міри, що шляхта, на мою думку, сама себе змушена обманювати, гадаючи, що вона її повністю розв'язала. Не знаю, на якій підставі Єж твердить, що «на зорі конституційної ери виявлялися наміри виправити суспільні відносини». Я уважно вивчив звіти галицького сейму 1861—1873 рр. і можу сказати лише те, що відразу на перших його засіданнях у всій своїй глибині накреслилась прірва між двором і хатою і що на вимогу депутатів селян-українців і мазурів по можливості засипати прірву шляхта відповідала або солодкими і пустими фразами, або вигуками обурення, або глузуванням і погордою, або ж формалістичними викрутасами. З того часу і досі ми бачимо серед галицької шляхти одне лише виразне прагнення: за будь-яку ціну не допустити до сейму ні селян, ні селянських кандидатів, не допустити отих опозиціонерів, enfants terribles[1], які б голосно, просто і без зайвих фраз висловили те, що народу болить і що йому потрібно.

Було б гріхом оминути роботу галицької шляхти у справі врегулювання кадастру і грунтового податку; вони вже

[1] Жахливих дітей *(франц.).— Ред.*

двічі проходили через її руки і в обох випадках принесли бажані для неї плоди: менше оподаткування великих володінь і звалювання більших податкових тягарів на селян (див. про це прекрасні статті Навроцького, поміщені в 1882 р. в «Ділі» під назвою «Подвійна крейдка»).

Я торкнувся тут лише найважливіших загальнокрайових справ, що однаковою мірою стосуються українського і мазурського селянина. Я міг би ще збільшити цей ряд, піднімаючи і такі питання, як питання шляхове, кон'юнктурного регулювання домового податку, про податкові екзекуції тощо. В усіх цих справах віє завжди одним і тим же духом: ущемленням інтересів і прав селян на користь інтересів і прав шляхти. І тут говорять ще про закордонних агітаторів, що розповсюджують тривожні вісті тоді, як кожний селянин бачить, що кожна важлива для його життя справа, пройшовши через руки правлячої шляхти, стає для нього не рятівною, а вбивчою!

Але це ще не все. Власне у цьому нестямному оберіганні лише своїх власних класових інтересів ключ до отієї покірності шляхти щодо уряду, до отого галицько-австрійського патріотизму, отієї посвяти інтересів краю (recte[1] селянських інтересів) для держави. Цісарська ласка й урядова протекція потрібні шляхті не для утримання крайової автономії і конституційних свобод у Галичині, а для здобування собі привілеїв і виняткових прав, для особистої кар'єри, в ім'я якої наша шляхта готова кожної хвилини нехтувати найважливішими конституційними свободами і сама порушувати їх.

Оце ті порядки і тенденції, ті провини батьків і синів, на які нещодавні заворушення кидають яскраве і лиховісне світло; що протест мазурів був, можливо, досить далеким від усвідомлення всього обсягу і всієї системи цих порядків, це суті справи не міняє; але чим більше був він не усвідомленим, тим гірше було для справи.

---

[1] Або ж (*лат.*). — *Ред.*

[ФІНАНСОВІ СПРАВИ УКРАЇНСЬКИХ ІНСТИТУЦІЙ]

Першого червня ц[ього] р[оку] відбувся давно шумно розрекламований *з'їзд* делегатів *крилошанського банку*, але відбувся він зовсім не шумно, а навпаки, у великому секреті. Дирекція банку не вважала за потрібне ані подати з'їзду друкований звіт про діяльність банку, ані зробити чисто цифровий баланс для інформування власних членів, ані, врешті, запросити на з'їзд кого-небудь із представників української преси, крім своїх власних прихильників. Не прибули на з'їзд також ані пан Наумович, ані священик Шашкевич, ані священик Юзичинський*, головні засновники і стовпи інституції. Звіт зачитав наймолодший директор банку пан Павенцький, другий директор пан Коснірський вніс певні зміни до статуту, які також прийнято, а після короткого обговорення схвалено діяльність дирекції, обрано нових ревізорів, одного члена керівної ради, і навіть без звичайного у нас співання при таких оказіях «*многая літа*» всі делегати розійшлися по домівках. Єдиною емоцією цих зборів була промова одного делегата священика Яцева, який, маючи вміщений у банку капітал у 32 000 злотих ринських, з подивом зауважив, що на зборах немає тих великих патріотів і проводирів Русі, які заклали банк і яким він довірив свій маєток, і що теперішні директори і делегати майново майже зовсім у банку не заангажовані. Але зрозуміло, що здивування священика Яцева було запізнілим і не справило ні на кого сильного враження.

Piéce de resistence[1] всього цього скромного святкування був зачитаний і роз'яснений паном Павенцьким звіт

[1] Печеня, смаженина, головна страва *(франц.).— Ред.*

дирекції про діяльність банку за минулий важкий період і про його сучасний стан. З цього звіту ми довідалися про такі цікаві речі:

1. В кінці 1885 року активи банку становили разом 1 157 159 злотих ринських, а пасиви — 1 230 559 злотих ринських, а це значить, що, незважаючи на величезну суму в розмірі 950 000 карбованців, тобто 1 180 457 злотих ринських зовнішньої допомоги, дефіцит у 1885 р. складав 73 400 злотих ринських.

2. Що головна сума, спочатку пожертвувана як трипроцентна позика, потім внаслідок того, що «синдикатові» стало відомим сумне становище банку, була беззастережно подарована закладу.

3. Що баланс, представлений минулого року зборам, був неточний і інакше, на думку пана Павенцького, й бути не могло, бо тоді дирекція турбувалась не про добро членів, а про замилення їм очей для того, щоб виграти час, поки не прийде допомога.

4. Що з суми активів 1884 р. майже зовсім відпали деякі пункти, а саме: векселі на суму 390 515 злотих ринських, боржники на суму 853 155 злотих ринських; замість цих сум «активів», що разом складають 1 243 675 злотих ринських, бачимо в балансі 1885 р. лише скромненьку суму 195 169 злотих ринських, що означає, що з цих двох пунктів відпало не більше й не менше, як 1 048 505 злотих ринських, як абсолютна втрата банку, яка може бути відшкодована лише пожертвуванням. А коли візьмемо до уваги, що в цих двох рядах боржників банку фігурували переважно євреї найгіршої категорії і банкові службовці, то дійдемо до досить цікавого висновку, що синдикат закордонних капіталістів вліз у галицьку воду, не спитавши броду, тобто в переконанні, що своїм щедрим даром рятує галицьких українців, селян, громадські фонди тощо, він тим часом врятував від публічного викриття банду єврейських лихварів і шахраїв, що йшли рука в руку.

Але ж селяни, але ж громадські фонди, але ж чесні кредитори банку — що ж буде з ними? Питання це досить нескромне, тому й не дивно, що звіт пана Павенцького дає на них лише часткові і дуже соромливо приховані відповіді. З громадських фондів, вкладених до крилошанського банку, перше місце займає фонд вдів і сиріт греко-католицьких священиків, з якого 75 тисяч злотих ринських перебуває в засновних фондах банку. Щоправда, делегат фонду, при-

сутній на загальних зборах, був зобов'язаний (а як ходять чутки, мав і виразне право для цього) забрати назад цей капітал або принаймні перенести його з засновного фонду на ощадну книжку, але про виконання ним цього обов'язку нічого не відомо. Очевидно, для того, щоб відтягнути справу ще на певний час, дирекція запропонувала, а покірні збори обрали того самого делегата до керівної ради банку.

Щодо селян боржників банку, то їх досі є ще 2892 з боргом у сумі 537 947 злотих ринських, обкладених іпотекою разом на 26 028 моргах 126 квадратних сажнях землі, не враховуючи господарських будівель, так що один морг землі цих боржників несе на собі борг пересічно 20 злотих ринських. У цю суму не внесено процентів прострочення, які на 1 січня 1886 р. разом складали 258 480 злотих ринських і які дирекція in gratiam[1] дару, одержаного з Росії, великодушно подарувала селянам, аби тільки швидше стягнути з них позичені їм суми разом з процентами. Навколо дару пан Наумович ще недавно намагався зробити якнайбільше шуму, змальовуючи себе самого як великого благодійника селян і замовчуючи те, що і збанкрутований «селянський» банк без закордонної допомоги, без шуму і імені благодійника народу так само подарував боржникам усі проценти прострочення з тієї простої причини, що мусив, бо ці проценти відповідно до теперішньої постанови проти лихви кожний суд визнає за такі, що не підлягають стягненню. Але зате дійсні борги і дійсні (також дуже високі) проценти «український» банк стягує з українських селян так енергійно, що кожний номер урядової «Gazety Lwowskiej» переповнений ліцитаційними едиктами на селянські землі, і сам банк на своє ім'я на ліцитаціях купив їх досі на 14 329 злотих ринських.

Цікавою фразою маскує дирекція ці свої дії щодо селян: представивши свої «енергійні» кроки в напрямі реалізації претензій щодо селян, вона додає: «І ще з більшою енергією ми виступили проти векселевих боржників. Дирекція приступила до суворої і об'єктивної оцінки тієї частини активів, внаслідок яких більша частина останніх відпала». Ми вже бачили, що ця більша частина складає 1 048 505, а менша 195 169 злотих ринських. Цікава річ, чому дирекція щодо цих двох категорій боржників дотримувалася подвійної

[1] На користь *(лат.)*.— *Ред.*

тактики, а саме: щодо євреїв, лихварів і шахраїв тактики якнайсуворішого зменшення, а щодо селян — якнайсуворішого стягування боргів. Яке ж майбутнє цього нещасного закладу? Його сучасний стан зовсім безнадійний: на початку 1886 року в касі було готівкою 17 130 злотих ринських, прибуток з будинків складав лише 764 злотих ринських, а банкові борги складають понад 770 000 злотих ринських. Банк уже не провадить жодних операцій, бо його кредит дощенту підірваний, а незважаючи на це, адміністрація в 1885 р. коштувала йому 45 395 злотих ринських, і то адміністрація, за словами дирекції, зменшена до вкрай можливого мінімуму. Тільки якнайшвидше і якнайдешевше проведена ліквідація банку може врятувати тисячі селянських родин від остаточного розорення, хоча, може, не врятує ввірених банкові громадських фондів і приватних капіталів.

В українській пресі з липня готуються певні зміни, які зможуть хоч до деякої міри змінити вигляд тутешніх партійних взаємин. З досить певного джерела ми довідуємося, що видавництво «Слова» потрапило у скрутне становище. Причиною цього є не тільки недостатня кількість передплатників, але, крім того, ще й такі обставини: як відомо, політичні газети зобов'язані у нас давати заставу в сумі 6000 злотих ринських. «Слово» було засноване коштом радника Качковського* з Самбора, який вклав заставу з тією умовою, щоб редактором «Слова» був пан Богдан Дідицький*. У випадку, якби редакція призначила когось іншого, застава повинна стати власністю Народного дому. І справді, через кілька років пан Дідицький пішов з редакції, отже, застава повинна була негайно перейти до каси Народного дому*. Але з патріотичних мотивів Народний дім відстрочив свої претензії на неї, не зрікаючись, однак, її повністю. Тільки зараз, майже через 20 років, Народний дім нагадав, що застава, на якій тримається «Слово», є його власністю і її слід повернути. До цього клопоту з заставою додався ще другий клопіт з іншим тутешнім товариством — із Ставропігійським інститутом. Цей інститут є власником друкарні, де друкується «Слово». Якщо за часів Дідицького «Слово» було у прекрасних фінансових умовах, то пізніше, а особливо з 1875 р., почалися фінансові труднощі. Вже близько 1880 року назбиралося декілька тисяч боргу за друкування «Слова», але керівництво Ставропігії борг цей погасило і, крім цього, щороку виплачувало більш чи менш

значні дотації на видання «Слова». Незважаючи на це, зараз «Слово» знову має в друкарні борг на кілька тисяч злотих ринських. Проте в Ставропігії настрої змінились: сьогоднішній керівник інституту професор Шараневич* і слухати не хоче про допомогу, навпаки, декілька разів він уже погрожував, що перестане друкувати «Слово», якщо редакція не сплатить боргу. Проте чи приведуть ці фактичні взаємини до ліквідації «Слова» — сказати не можна.

ЩО ЗНАЧИТЬ СОЛІДАРНІСТЬ? GALIZISCHE ZWECKE[1].

ІЗ СТАТИСТИКИ БІЛЬШОЇ ПОСІЛОСТІ В ГАЛИЧИНІ

І. Кілька літ тому весь наш край був дуже здивований рідкою солідарністю нашої сеймової більшості. Ухвалено закон рибацький, із многих оглядів нещасливий, а між іншими й тому, що забуто в нім докладно означити, які божі сотворіння тими параграфами мають бути охоронені від виловлювання через мужиків, а заховані на те, аби могли виловлювати їх жиди. По ухваленні всіх параграфів того закону хтось пригадав нарешті, що в нім не згадано про раків. Що робити? Чи ухвалити ракову новелу до закону про риби? Чи поминути зовсім ті сотворіння, так важні в нашім краї вже хоч би як символ нашого поступу і програм нашої правительственної та пануючої партії? Один дотепний політик вивів сейм із клопоту, вносячи до ухвали додатковий параграф: «Сим законом про охорону риб мають бути обняті також раки».

Солідарність сеймової більшості, що тоді ухвалила зачислити раки до риб, знайшла минулого тижня щасливе доповнення в солідарності Кола польського, яке ухвалило *признати промову одного зі своїх членів п. Давида Абрагамовича*, виголошену в Колі в справі внеску посла Леваковського*, небувшою і невиголошеною.*

Представлю тут коротко цінну ту подію, вбивчо характеристичну для наших відносин. Промову п. Леваковського, яку він виголосив як посольський звіт перед своїми виборцями, два рази переривав урядовий комісар; раз, коли він доторкнув справи видалювання поляків із Прусс* і логічно з нею зв'язаної справи розбору Польщі, а другий раз, коли порушив справу урядників. Задля нелегального вмі-

[1] Галицькі цілі *(нім.).— Ред.*

шання поліційного комісара в посольське право вніс п. Лев[аковський] в Колі польським домагання, аби інтерпелювати в тій справі міністерство. В дискусії над тим внесенням п. Абрагамович сервілістично висловився, що Коло польське, не хотячи знизитися зі свого політичного становища, не може внести такої інтерпеляції, *бо правительство могло би подумати, що Коло солідаризується з п. Леваковським у його нападах задля розбору Польщі.*

Ті слова викликали велике обурення навіть у самім Колі. Посли ніби опозиційні в його лоні, особливо п. Гавзнер і кн[язь] Юрій Чарториський, у своїх промовах остро зганили п. Абрагамовича. Обурення мусило бути не мале, коли з замкненого котла Кола польського виллялося аж поза береги і по телеграфічнім дроті добігло аж до Львова, до редакцій «Kurjera Lwowskiego»* і «Dziennika Polskiego». Оба ті дневники дали також вираз своєму обуренню, а особливо «Kur[jer] Lw[owski]» вчинив се так досадно, що в Колі польським викликав великий переполох. П[ан] Абрагамович телеграфує до редакції, називаючи те донесення безличною брехнею та клеветою і жадаючи, аби видано йому голову кореспондента.

Рівночасно з Кола розпущено вісті, що донесення про ту промову були хибні і що звіт секретаріату Кола про те засідання вияснить усе діло. Появляється, нарешті, звіт секретаріату, і що ж показується? Промова п. Абрагамовича промовчана вся, промовчані також уступи промов Гавзнера та кн[язя] Чарториського, що полемізували з нею. Розуміється «Dziennikowi Pol[skiemu]» сього було досить, і він зараз відкликав своє первісне донесення. Та сього не досить було «Kurjerowi Lw[owskiemu]», який виступив із дальшими увагами про поступування секретаріату та приятелів п. Абрагамовича. Нове обурення в Колі польським, нові дискусії, яких наслідком нарешті була згадана вище ухвала, якою urbi et orbi[1] ознайомлено, що п. Абрагамович ніколи нічого подібного не сказав. І рівночасно п. Абрагамович подав свою промову зректифіковану відповідно до тої ухвали, очищену та оббілену в «дослівнім тексті» на сторонах «Dziennika Polskiego».

Але що найцікавіше! Часописи донесли, і сам секретаріат Кола доніс, що ухвала, якою осуджено виступи деяких дневників проти п. Абр[агамовича], перейшла в Колі одно-

[1] Місту [тобто Риму] і світу *(лат.).— Ред.*

голосно. Ніхто не запротестував проти неї в ім'я правди. Що се значить? Значить, що або ті посли, що телеграфували до дневників, набрехали для тих дневників і п. Абр[агамович] з гори від свого вродження був чистий, або для гарних очей п[ана] віце-презеса Яворського*, «здушивши в кулаках власну совість», ухвалили самі собі нагану. Гратулуємо, але не завидуємо.Голошено про тих героїв опозиції, що одні з них не прийшли на те засідання, а інші, «не хотячи наражатися», мовчали. О боже, ти, що вивів свій вибраний народ із єгипетської неволі... Але ні, тяжко душі, молитва не пливе з серця.

II. A propos[1] єгипетської неволі — чи, панове, вірите в неї? Я принаймні вірю, але, невважаючи на всі зусилля, не можу повірити в ту «обіцяну землю», до якої колись жиди втекли з Єгипту, випросивши перед тим у єгиптян золоті та срібні предмети та коштовні одежі і зібравши їх із собою на вічне віддання (кн. Ісхода, XII, 37). Читаю власне Едварда Райсса* географічний огляд Палестини, тої нужденної, маленької, скалистої височини, перерізаної кількома потоками, що висихають уліті, тої вічно розпаленої сковороди, немов навмисно сотвореної на те, аби на ній люди смажили собі мізки над питанням про щастя, «якого ані око не бачило, ані вухо не чуло». Читаю той опис і ніяк не можу допустити, аби жиди могли повірити фальшивим свідоцтвам своїх розвідчиків, яких вони з пустині посилали до Канаана* на розвіди і які наговорили їм, що та земля опливає молоком і медом. Пізніша добровільна та невільна еміграція жидів у всі сторони світу з тої обіцяної землі, пізніша вавілонська неволя та греко-римська діаспора* були тільки логічним наслідком тої ілюзії*. Жиди досі не знайшли ще своєї обіцяної землі і шукають її так само, як дожидають обіцяного Месії. Та ні,мені здається, що обіцяну землю вони знайшли вже, а та земля — власне *Галичина*. Хто сьому не вірить, нехай перегляне хоч би останнє справоздання жидівської «Alliance Izraelite»[2] у Відні з д[ня] 3 червня б[іжучого] р[оку]. В той день відбулися тринадцяті загальні збори того товариства, що числить тепер 8 членів-протекторів (Stifter), 23 членів-основателів (Gründer), 88 членів досмертних і 2665 членів звичайних. Маєток «Alliance» у готівці виносить 112 269 з[лотих]

[1] В зв'язку з... *(франц.).— Ред.*
[2] «Ізраїльська спілка» *(франц.).— Ред.*

р[инських] 58 кр[ейцерів], а в цінних паперах 207 400 з[лотих] р[инських]. Видатки в минулім році виносили: на запомоги жидам російським 7254 з[лотих] р[инських] 20 кр[ейцерів], на підмоги для жидівських товариств шкільних і літературних 2750 з[лотих] р[инських] 65 кр[ейцерів], *для Галичини* 19 640 з[лотих] р[инських] 55 кр[ейцерів], а іменно на жидівські школи 12 694 з[лотих] р[инських] 88 кр[ейцерів], на жид[івські] ремесла 2885 з[лотих] р[инських], на жид[івське] рільництво 529 з[лотих] р[инських], на ремунерації 938 з[лотих] р[инських] 88 кр[ейцерів], нарешті на подорожі ревідентів та агентів, на друки і т. ін. 5814 з[лотих] р[инських] 79 кр[ейцерів], на виховання дітей російських та румунських жидів 5814 з[лотих] р[инських] 6 кр[ейцерів], на стипендії для дівчат і жінок 3012 з[лотих] р[инських] 7 кр[ейцерів], для 113 емігрантів жид[івських] 2529 з[лотих] р[инських] 66 кр[ейцерів], для амстердамського Comité russe[1] 1220 з[лотих] ри[нських] 70 кр[ейцерів], для емігрантів із Галаца 749 з[лотих] р[инських] 25 кр[ейцерів] і, нарешті, на різні інші видатки 4126 з[лотих] р[инських] 60 кр[ейцерів]. Адміністрація коштувала 7445 з[лотих] р[инських] 31 кр[ейцер]. Нарешті на продажі цінних паперів утрачено 3323 з[лотих] р[инських] 75 кр[ейцерів].

Особливу увагу треба звернути на діяльність сеї організації в Галичині тим більше, що наш край побирає переважну часть її видатків. У рахунках «Alliance», крім вище згаданої рубрики «Ausgaben in und für Galizien»[2], фігурують іще дві інші, далеко значніші рубрики, а власне в відділі активів «Beträge für galizische Zwecke», а іменно Widmungen (жертви) в сумі 41 000 з[лотих] р[инських] і нарослі від неї проценти в сумі 1118 з[лотих] р[инських] 93 кр[ейцери], а в рубриці пасивів поміщена «Galizische Reserve» зі станом д[ня] 31 [грудня] 1885 у кваті 33 479 з[лотих] р[инських] 41 кр[ейцер]. Супроти виспецифікування всіх інших видатків і доходів сей так значний фонд під таким загальним титулом збуджує деяке зацікавлення, тим більше, що статут «Alliance» не дає про нього ніякого докладнішого поняття. § 2 того статуту метою товариства ставить «виховання людове ізраелітів через закладання або підпирання шкіл і інші відповідні для сього способи, далі

[1] Російського комітету *(франц.).— Ред.*
[2] Видатки в і для Галичини *(нім.).— Ред.*

діяння підпирання ізраелітів там, де їх переслідують, а нарешті запомагання при нагоді статистичних та історичних праць жидівських». Як бачимо, під той параграф статуту можна підтягти багато найрізніших речей та заходів, аби тільки вони служили для підпирання жидівського елемента. Взагалі статут «Alliance», убогий на слова та багатий на загальники, може бути взірцем того конспіраторського поступування жидів серед нашої суспільності, що має метою під покривкою рівноправності осягнути фактичну гегемонію.

Що ті «Galizische Zwecke» в очах жидів не проста забавка, на се вказує хоч би той один факт, що з усіх дарів, які минулого року вплили до каси Alliance, дар д[обродія] Давида фон Гутмана в сумі 1000 з[лотих] р[инських] відноситься власне до сеї рубрики. Найцікавіше, одначе, те, що в розумованім справозданні виділу, де піднесено з осібною подякою, прим[іром], легат Якова Герціга в сумі 100 з[лотих] р[инських] на користь «Alliance», про той десять раз більший дар і про його призначення нема ані згадки. Зате підносить виділ, що число членів у Галичині, щоправда, побільшається, але з огляду на значні видатки для Галичини повинно побільшатися ще далеко більше. Стан жидів у Галичині виділ називає одверто «боротьбою» (das Ringen), в якій доконче всі одновірці повинні ставати їм до помочі. Аби помогти їм у тій боротьбі, Alliance заложила 6 людових шкіл, почасти чисто жидівських (конфесійних), а почасти жидівсько-польських, і має заложити ще кілька в найближчім часі. Щодо підпирання жидівського ремесла «Alliance» досі ще не виступила з самостійними закладами, лиш уділила львівському фондові Бернштайна, який удержує ремісничу школу для жидів, 10 000 з[лотих] р[инських] у чотирьох річних ратах по 2500 на удержання 25 учеників. Надто паризький банкір барон Гірш* дав до її розпорядження суму 25 000 фр[анків] для заложення окремої ремісничої школи в Галичині, яка незабаром має ввійти в життя. Нарешті звернула «Alliance» свою увагу на підпирання жидівського рільництва, вже хоч би з огляду на ту недалеку будучність, коли більша часть галицької земельної власності буде властиво жидівською власністю. Рільничої школи для жидів досі не заведено, але коло 200 вибраних хлопців віддано після лікарських оглядин і признання їх здібними до рільничих робіт на науку практичного рільництва до жидів дідичів та державців.

Коли порівняємо старинну історію завоювання Канаана через жидів, як нам оповідає її книга Судіїв, з теперішньою історією завоювання жидами Галичини, то мусимо признати, що за тих пару тисяч літ, які минули від часу того першого завоювання, жиди багато навчилися і поступають тепер далеко систематичніше та успішніше, ніж колись. Тоді вони злакомилися на першу-ліпшу землю, яка їм, синам пустині, навернулася; тепер приступають до забору по довговіковім намислі, відстудіювавши нову вітчину дуже докладно і привикши до неї вповні. Тоді забирали села, не тикаючи укріплених міст, убивали селян із їх жінками, дітьми а навіть худобою; тепер розпочали завоюванням міст, а переходячи на села, навіть не думають відразу вбивати селян, а висисають їх економічні соки, аби мати з них, із їх жінок, дітей та худоби якнайліпших і найчисленніших слуг. Тоді кожде плем'я поступало на власну руку. Рувим* не дбав про Нефталима*, а Веніямина* власні його земляки вирубали в пень, аби їм було більше місця для оселення. Тепер усі племена виступають згідно, як один муж, а Рувим із Парижа сипле золотом, аби приготувати вітчину Юді* в Галичині.

А що ж на те ми, кананейці?

III. Що робимо? Мій боже, чи то мало в нас роботи? Розвиваємося, політикуємо, займаємося штукою, театром, археологією і при тім «користаємо з добродійств кредиту». Щоправда, пише д. Стефчик* у «Czasie» (ч. 239, стаття «Licytacye sądowe większej posiadłości ziemskiej w Galicyi od 1876—1885»), що «добродійні наслідки вживання кредиту властителями більшої земельної посілості в нашім краї можна ствердити далеко рідше, ніж факти на те, з якою небезпекою сполучене неоглядне користування кредитом».

Се значить, говорячи простим, не академічним стилем, що, користуючися кредитом, наші пани далеко частіше руйнуються, ніж стають на ноги. Але що се значить? Адже ж руйнуватися для штуки, для театру, для гарних ніжок або гарно замальованих полотен належить до т[ак] зв[аних] обов'язків благородного чоловіка. «Noblesse oblige!»[1]. А наші властителі, або, радше, посідачі більших маєтків мусять піддержувати «świetne tradycye»[2] своїх предків! А се, чей же, щось коштує! А скільки коштує, се вже діло статистики, того гидкого Зоіла*, що любить звичайно рее-

[1] Благородство зобов'язує *(франц.).— Ред.*
[2] Прекрасні традиції *(польськ.).— Ред.*

струвати, особливо в наших часах, гидкі плями та хмари частіше, ніж блискучі явища на обріях нашого суспільного життя. В останнім десятилітті, як вичислив д. Стефчик, коштувало се 887 ліцитацій, із яких 520 було зовсім нових, а 367 поновлених. Ті остатні, на думку д. Стефчика, свідчать про те, «як завзята та розпучлива буває часто боротьба властителя за своє вдержання в посіданні землі». На мою думку, се свідчить радше про недбальство та непорадність панів посідачів, що не раз у остатній хвилі зриваються, затикають вірителеві рот чим-будь, аби тільки відтягти ліцитацію, а коли вона відтягнена, знов забувають грізну бурю і спішать занятися своїми благородними пасіями, поки новий вал не викине їх із старого гнізда. Не треба забувати, що поновлення ліцитацій часто буває наслідком того, що при першім публічнім торзі не було ані одного купця.

Не вдаючися в розбір статті д. Стефчика, яка не вичерпує порушеного нею явища, наведу з неї ще лиш кілька цифер. На ліцитації виставлено в тім десятилітті 514 маєтків, по ціні ошацування в сумі 39 747 632 з[лотих] р[инських], се зн[ачить] пересічно один маєток по 77 310 з[лотих] р[инських]. В тім числі було 6 маєтків по цінах від 500 000 до мільйона і вище, зн[ачить] латифундій найбільшого розміру, а 95 маєтків від 100 до 500 тисяч з[лотих] р[инських], зн[ачить] латифундій середньої величини. З того числа ліцитовано 502 маєтки за довжну суму 12 303 596 з[лотих] р[инських]; між ними тільки 13 маєтків мали довги від 100 до 500 тисяч і більше. Щодо вірителів, то 130 маєтків ліцитувало Towarzystwo kredytowe ziemskie[1], головна основа шляхетського кредиту в Галичині, 109 — банк іпотечний, 49 — приватні віритслі, а 56 — жиди. Хто покупував ті маєтки при ліцитаціях, про те д. Стефчик, очевидно, не знає нічого, бо про те нема нічого в одинокім джерелі його мудрості, в едиктах ліцитаційних, друкованих в урядовій «Gazecie Lwowskiej». А варто би дійти також того, аби можна хоч би в приближенні уставити баланс, скільки-то галицької землі ще досі в руках канаанітів, а скільки перейшло в руки ізраелітів. А втім, хто знає, чи варто! Поки солідарність у канаанітів буде проявлятися тільки в ухвалах, подібних до зачислення раків до риб, і не в чім іншім, доти, їй-богу, й числити не варто!

Друковано в часописі «Przegląd Społeczny», 1886, т. II, ст. 334—338. Писано переклад 20—21 червня 1913.

[1] Земельне кредитне товариство *(польськ.).— Ред.*

ДВОРИ І ХАТИ В ГАЛИЧИНІ

І

Дві суспільні сили, дві різні і відмінні одна від одної, а навіть суперечні між собою сфери інтересів відбиваються на формуванні стосунків двору і хати. Правда, величезна кількість фраз, роками нагромаджені запаси брехні і облуди служать для маскування цих стосунків, для того, щоб приховати від очей загалу суперечності цих інтересів; фрази про солідарність і суспільну гармонію, про довір'я народу до своїх власних провідників, до своєї «суспільної ієрархії» — це набір їх з нашої статистики, газет і так званих народних книжечок. І можна сміливо сказати, що сфери, в інтересах яких лежить таке маскування, лише шляхом постійного, безапеляційного, з апломбом повторювання своєї брехні спромоглися нав'язати певну несміливість і делікатність у обговоренні найважливіших і мало делікатних речей усьому загалу. Вони спромоглися довести до того, що відверто і просто говорити про наші сільські стосунки, називати по імені речі суспільної природи, зіставляти цифри не в такому порядку, в якому їх подають «статистичні відомості» пана Пілата і робити з цих цифр не такі висновки, які там роблять, вважається за річ неприйнятну, неделікатну, непарламентарну. Аж надто яскравим доказом цього може послужити хоча б той факт, що за останні десять років галицько-польська публіцистика не спромоглась на жодну солідніщу, серйозно зроблену статтю про наші сільські стосунки, тобто про стосунки двору до хат і навпаки. Але ні, прошу вибачення, все-таки спромоглася на одну таку статтю. Це «Nędza na Rusi» пана Генрика Ясенського з Раштовиць, надрукована в «Gazecie Narodowej» за 1877 рік, а потім видана окремим відбитком. Пан Ясенський це свого роду «enfant terrible»[1], людина, що позує на

[1] Жахлива дитина *(франц.).— Ред.*

правдолюба і полюбляє виразні, категоричні твердження, в яких часом буває навіть ціла половина фактичної правди, але здебільшого відбивається лише власний суб'єктивний чи кастовий погляд автора і нічого більше. Думаю, що читачі «Głosu» не осудять мене, коли я у вступі до моїх нарисів познайомлю їх з основними поглядами цього пана на двори і хати, тим більше, що його праця, наскільки я знаю, дуже мало і тільки поверхово розглядалася в наших часописах.

«Ставлення шляхти до громади залишилося патріархальним. Жоден парубок у селі не одружиться, жодна дівчина не вийде заміж без поради у дворі. Вийт з двором у гармонії, вибори за спільною угодою, за винятком корчми; євреїв у селі нема» (стор. 83). «Господь бог був у доброму настрої, коли створював шляхтича», —так говорить приповідка. І справді. Кілька десятків років тому не було привабливішого становища; хіба лише кількабунчукові паші могли змагатися з польською шляхтою. Громада була у васальній залежності від неї, фінанси утримував і регулював Мошко, соціальний стан був привілейованим, усі перед шляхтою схилялись, господарство лежало на плечах економа, отже, нічого більше було й бажати. Зараз становище польського шляхтича зовсім не викликає заздрості. Візьмемо пересічного односельного шляхтича*, маєток якого дорівнює сумі 120 000 злотих ринських і обтяжений іпотечним боргом на $^1/_3$ частини, який амортизується на 7 %, від цього маєтку, він платить уряду податок від 700 до 800 злотих ринських. Припустимо, що цей пересічний шляхтич має троє дітей, господарство, навіть краще, ніж середнє, і виконує певні громадські обов'язки; що ж являє собою його рахунок? Маєток, що ведеться краще, ніж середньо, відкинувши всі кошти управління, необхідної меліорації, страхування і под., дає щонайбільше 7 % чистого прибутку, тобто 8400 злотих ринських, з цього треба відняти на банк і податки суму 3600 злотих ринських, а, крім того, на двір, сад, ординарію, опалення, молочні продукти і четвірку (коней). На перший погляд, ця дотація виглядає надто привабливо, бо вона дорівнює губернаторській платні, але коли придивитися ближче, то побачимо, що цей пересічний шляхтич повільно йде до занепаду або до банкрутства (стор. 84, 85). Причину цього неминучого банкрутства пан Ясенський вбачає лише в шляхетних рисах подільського шляхтича, а саме: в його гостинності (стор. 85), у нестримному нахилі допомагати зубожілим селянам, у щедрості в обдаровуван-

ні їх на всіляких весіллях і урочистостях (стор. 87), нарешті у «надмірних витратах часу на усякі публічні справи» (стор. 88) і у «дорогому вихованні дітей, які потребують насамперед бонни, потім гувернантки, а паничі пансіону, а потім коня» (стор. 91). Двадцять п'ять років тому... галицький шляхтич був на вершині своєї могутності; тоді на Русі розцвітало ярмаркове життя, альфою і омегою якого була розпуста, азартні ігри і пияцтво (стор. 92, 93). «Вечорами сідали біля зеленого столика. Рахувати гроші при азартній грі — це витрата часу, отже, давай чашечку від кави і сип золоті дукати, потім витрушуй і роби ставку. Десятки тисяч в один вечір переходили з кишені до кишені; і як розпочинали гру напочатку одного вечора, закінчували аж наступного. Купці в сінях або на сходах зі східним флегматизмом вичікували результату, а коли програвав хтось із їхніх клієнтів, його купець давав йому дальшу позичку, щоб відігрався» (стор. 99).

«Бувало, приїжджав польський провінційний театр, що давав можливість познайомитись з якоюсь народною п'єсою, але театр не мав особливого успіху, ба навіть траплялося, що артисток замість букетів обкидали ковбасками» (стор. 100). Це ряд цитат з брошури пана Ясенського, які характеризують те, що ми називаємо «двором». Це водночас зразок логіки і грунтовності цього вельми оригінального галицького публіциста. З одного боку, «розпуста, азартні ігри і пияцтво», а з другого — «патріархальне ставлення до громади», «суспільна гармонія» і інші гарні речі.

Але погляньмо, як характеризує пан Ясенський «хату» і особливо українського селянина. «Моральність по селах занепала, батьківська або синівська любов є рідкісним явищем (sic!)[1], процесів і суперечок без ліку. Злидні в найбільшій мірі штовхають до злочинів, бо селянин дуже бідний і нужденний. Пригноблений так, що не має виходу, не маючи ні освіти, ні релігії, ані духовного гарту, він мусить у своїй темноті прямувати до неморальності, а звідси крок до злочину» (стор. 24). «Пияцтво, злодійство і лінощі — це вади аж надто добре відомі. Лінощі дорівнюють бідності: хто бідніший, той і ледачіший, хто багатший, той працьовитіший» (стор. 27). «Щодо крадіжок, то можна сміливо заявити, що від них ніхто не вбережеться (sic!). Якби хтось

[1] Так *(лат.)*.— *Ред.*

завдав собі труду розібратися у цьому судовим шляхом, то за один рік мав би півсела віддати до рук правосуддя» (стор. 28). «На лінощі мужика найліпше діють *негайні, дошкульні засоби*, бо мужик шукає над собою пана; так, як для німців необхідною є королівська влада, так для мужика — пан» (стор. 27). Не дивно, отже, що, знайшовши цього необхідного для себе пана, незважаючи на численні і зовсім недостойні свої вади, селянин має ту позитивну рису, що він покірний шляхетському двору. «Якби не політичні пристрасті, а радше, під'юджування під цим приводом громад, то у національному відношенні не було б спокійнішого життя, як на Поділлі між українською громадою і польською шляхтою» (стор. 10).

Я не хочу більше випробовувати терпіння читача цитатами з праці галицького публіциста, його логіка залишається скрізь однаковою, тобто поганою. Тут селянин — злочинець, злодій, ледар, а водночас — слухняний і найспокійніший для двору. З одного боку, автор рекомендує як найкращі «негайні і дошкульні засоби», тобто побої і арешти, а з другого — вихваляє його консерватизм, який опирається рятівним реформам (стор. 29); з одного боку, «процесів без ліку», а з другого, «селянин не відмовиться від затягненого боргу, а тому і процес з ним дуже легкий» (стор. 30). І якщо я процитував цю галіматью, то лише для того, щоб показати, якою пустою і безплідною мусить бути публіцистична нива, яка протягом десяти років змогла дати лише одну працю про таке надзвичайно важливе питання, до того ж працю, таку ... прекрасну! Знаходимо у пана Ясенського і цифри — ніби статистичні, але я їх не наводжу, бо це звичайні або гіпотетичні підрахунки, оперті на довільних основах, або ж середні дані, виведені з неіснуючих спеціальних цифр.

Але ж скільки за останні десять років наші «суспільні ієрархи» наговорили про різні реформи і «заходи»! Скільки внесли проектів, постворювали комісій, наскликали з'їздів, розглядаючи нібито основні питання економічного і суспільного життя з грунтовністю зовсім не меншою, але й не більшою від пана Ясенського. Про всі ці проекти і дискусії можна сказати, що вони торкалися хати, баченої з вікон двору, і якщо більша їх частина закінчилась нічим, то хати повинні за це дякувати богові. В подальших частинах моєї праці я представлю читачам цілу низку зусиль галицьких «суспільних ієрархів» на ниві реформ і сподіваю-

ся, що вони якнайяскравіше висвітлять теперішні стосунки двора і хати.

Політика як державна, так і суспільна, мусить рахуватися насамперед з істотними і реальними інтересами мас. Політика, яка опирається на почуттєвих пориваннях або на доктринах окремих керівників, так само, як і політика, що базується на незнанні інтересів мас, є не чим іншим, як низкою шкідливих експериментів. І вже просто вбивчою є політика, оперта на свідомій і витонченій експлуатації цих мас на користь меншості, на користь певної верстви, касти чи кліки. Вбивчою для цих мас, але не менше і для самих експлуататорів, бо кожне такого роду суспільне явище є надзвичайно небезпечне тим, що само в собі воно носить задатки власної загибелі та руйнування і сприяє їхньому розвитку. До цієї останньої категорії я повинен віднести суспільну політику, яку віддавна проводять галицькі двори і яка особливо останні двадцять років виявляється з великою силою і провадиться систематично і відверто. Не можна говорити тут про фальшиві доктрини, де особисті і класові інтереси на кожному кроці висуваються наперед з цинічною відвертістю. Не можна також виправдати помилок незнанням там, де самі факти систематично замовчуються чи фальсифікуються, де вироблено майже окремий діалект для маскування справжніх думок чи для покриття блискучими фразами аж ніяк не благородних логічних вивертів.

І треба самому на власні очі бачити, на власні вуха чути, з якою погордою, з якою поблажливістю оці наші «суспільні ієрархи» трактують отих маленьких, наївних і непосвячених, які в їхньому «товаристві» наважуються говорити правду просто і без прикрас. Для таких людей вони мають найбрутальніші і найнепристойніші назви типу «warchołów»[1]. Турки називають іновірців тільки гяурами, тобто псами; і лише нашим «суспільним ієрархам» належить честь своїх власних земляків, які не поділяють з ними їхніх політичних поглядів і їхньої політики «брудної руки», прозвати взятою від тварин назвою типу «sus scropha»[2]. А якщо часом людина з цієї погороджуваної верстви чи завдяки своїм здібностям, чи, може, чомусь іншому випливе на поверхню і стане навіть потрібною для них,

[1] Баламутів *(польськ.)*.— *Ред.*
[2] Свиня, корова *(лат.)*.— *Ред.*

то вони звертаються до неї в очі, з усміхненим обличчям, з виразами вишуканої чемності, а одержавши те, що їм було потрібно, відвертаються і не можуть втриматися, щоб не висловити своєї глибокої відрази... «А все ж таки це мужицька кров!»

«А все ж таки це мужицька кров!» Слова ці справді монументальні, варто, щоб вони були висічені на надгробку їхнього автора і типового представника нашої двірської політики, його світлості пана Казімежа Грохольського*. А скільки в них слушності! Людина з громади, з хати ніколи не стане на висоті тієї політики, яку провадять двори, хоч би не знати скільки докладала зусиль, щоб повністю асимілюватися. Мужицька кров рано чи пізно в ній відізветься, бо ця мужицька кров віками конденсувала в собі всі ті добродійства, всі наслідки патріархальних відносин, підтримуваних надзвичайними засобами. Кров ця вперта і сильна; того, що часом вивітриться з мозку і з пам'яті, не виведеш із крові. Мужицька кров раніше чи пізніше навіть в добірнішому панському товаристві заговорить по-мужицькому.

II

Вище я вже сказав, що джерела всякої політики слід шукати насамперед в економічних і суспільних інтересах. Придивімося, отож, насамперед до економічної основи галицької політики. Оскільки обидві сфери інтересів, про які тут мова, репрезентують землевласницьку рільничу стихію, то природна річ, що головною основою їхніх дій буде *земля*. Земля двірська, і земля селянська — це ті дві економічні категорії, яким ми присвятимо пильнішу увагу в цьому розділі нашої праці.

Сподіваюся, що читач-поляк, бодай хоч трохи обізнаний з нашими сільськими відносинами, не назве довільністю чи забаганкою цього розрізнення землі на двірську і селянську. В Галичині ці дві категорії землі розділені між собою глибоким ровом правово-політичних постанов, джерело і причина яких губиться у глибині віків і називається *панщизняними відносинами*. Ці відносини створили в нас такі категорії грунтів:

1. *Домінікальні* (двірські) *грунти*, яким належать численні привілеї, а саме: використання панщизняної праці і натуральних данин, так зване патримоніальне судівництво над підданими і адміністративна, а також поліційна місцева

влада. Ці маєтки були записані в крайовій іпотечній книзі, або в табелі, а також в метриках грунтового доходу, що служили основою для оподаткування. Внаслідок цього була можливість користуватися дешевим іпотечним кредитом, особливо після створення спеціального станового «земельного кредитного товариства», ще за кілька років до скасування панщини.

2. *Рустикальні грунти* (селянські) за панщизняних часів перебували у спадковому володінні селян, але зовсім не були їхньою власністю. За ті грунти, якими володіли селяни, вони зобов'язані були відробляти панщину, давати данину, поставляти рекрутів і платити цісарські податки. Пан міг в разі невиконання цих обов'язків вигнати селянина з землі, але ні п'яді рустикальної землі не міг приєднати до домінікальної і повинен був на місце вигнаної чи такої, що втекла, селянської родини поселити іншу, а поки таку не знаходив, уся громада повинна була солідарно взяти на себе обробіток цього грунту (так званої «пустки») і виконувати за неї належні повинності. Незважаючи на це незаперечним фактом є те, що багато таких рустикальних «пусток» «jure caduco»[1] приєднано з часом до домінікальних грунтів.

3. *Вільні грунти*, над якими не тяжіла панщина і на які не поширювалась домінікальна юрисдикція, а також право на панщину. Вони були власністю солтисів, дрібної шляхти (так званої ходачкової) або костьолів і церков[2].

Скасування панщини в 1848 р. не відразу і не повністю змело ці середньовічні відносини. Правда, рустикальні грунти були визнані власністю селян, але за втрату панщини і данин уряд виніс рішення виплачувати панам відшкодування з державної казни. Щоправда, пізніше це відшкодування, зване індемнізацією, в евентуальній сумі 96 мільйонів злотих ринських, амортизованих протягом 40 років, скинено на плечі цілого краю, і воно й досі є каменем на ногах нашого економічного розвитку. Зникло також юридичне розрізнення між грунтами другої і третьої категорії. Але грунти першої категорії зберегли свою відрубну

---

[1] Безправно *(лат.)*.— *Ред.*

[2] Див. про це: Moritz Drdacki Ritter von Ostrow. Lexicon der politischen Gesetze für Galizien und die Bukowina. Wien, 1842, стор. 231—235, 242, 257, 259.

властивість. Двори ж бо і після скасування панщини аж до 1855 р. здійснювали ще суд над селянами і адміністративні та поліційні функції на кошти уряду. У 1855 р. ці функції перенесено на новоутворені повітові уряди (бецирки), а перед дворами поставлено питання, чи хочуть вони приєднатися до громад, чи воліють залишатися окремо. Майже всі двори за дуже незначними винятками, заявили, що до громадської спілки вони вступати не хочуть; тоді з двірських володінь створено окремі адміністративні одиниці, що підлягали, так само, як громади, безпосередньо повітовій владі[1].

Пізніший крайовий статут громад від 1866 р. зберіг і затвердив цей розподіл, встановлюючи дві адміністративні одиниці найнижчого ступеня — громади й «двірські обшари». Форма влади в цих одиницях не однакова. У той час, коли громада представляє певного роду республіку, яка обирає свого президента, vulgo[2] війта, і свій сенат, vulgo громадську раду,то двірські володіння в мініатюрі представляють картину спадкоємної і абсолютної монархії: править там виключно так званий «голова двірського обшару», тобто дідич, або його уповноважений. Але поряд з цією формальною різницею між двірською і селянською землею є ще безліч різниць суспільного і політичного характеру. В дальших розділах нашої праці ми детально з'ясуємо цю різницю; тут лише коротко зазначимо, що володіння землею, колись домінікальною, ще й зараз дає кожному поміщику виняткове право висувати священика на парафію в селі, утримувати корчму, гнати горілку і продавати її, і, врешті, на виборах його голос має в кільканадцять тисяч разів більше значення, ніж голос простого селянина-сусіди.

Погляньмо тепер, як уявляються обидві ці категорії галицької землі у світлі статистики.

Уся територія Галичини за останнім кадастральним обміром, закінченим у 1881 р., становить 13 640 554 морги, тобто 1364 милі 554 квадратних сажня. В цьому числі 6 600 778 моргів орної землі, 3 521 978 моргів лісу, 1 248 317 моргів пасовищ, 1 540 302 морги лук, 193 138 моргів садів, 53 361 морг полонин, 34 706 моргів ставів і мочарів

---

[1] Див.: Wiadomości statystyczne o stosynkach krajowych, wyd. przez krajowe biuro statystyczne, pod kierunkiem T. Pilata, 1878. Rocznik czwarty, str. 24.

[2] По-простому *(лат.)*.— *Ред.*

і нарешті 447 944 морги так званих неужитків, тобто річок, боліт, пісків, доріг тощо[1]. З цього останнього обміру ми не маємо детальніших даних, які б показували, яка частина цієї площі належить дворам, а яка хатам, і тому для цієї мети ми повинні користуватися даними, зібраними в 1875 р. Галицьким цісарсько-королівським господарським товариством у Львові і в Кракові; ці дані, як побачить читач, не дуже різняться від кадастральних даних, які ми навели вище. Відповідно до них у 1876 р. на більшу власність припадало 1 584 850 моргів орних земель, 374 416 моргів лук, 299 448 моргів пасовищ, 3 290 060 моргів лісів і 294 235 моргів неужитків, а на меншу власність — 4 654 242 морги ріллі, 1 229 163 морги лук, 1 036 766 моргів пасовищ, 383 091 морг лісу і 552 730 моргів неужитків. Загалом більша власність займала площу 5 778 009 моргів, чи, інакше, 42,36 % всієї галицької території, тоді як менша власність — 7 855 992 морги, тобто 57,64 % всієї території[2].

Насамперед кілька загальних зауважень щодо цих цифр. При їхньому зіставленні впадає в очі одна характерна різниця між двірським і селянським господарством. Основну частину меншої власності становлять орні землі і луки: обидві ці категорії землі, що вимагають, як відомо, найважчої праці, разом взяті, становлять 74,89 %, або майже три чверті всієї меншої земельної власності. Основну частину більшої власності становлять, натомість, ліси і пасовища, тобто такі види землі, які не вимагають жодної спеціальної обробки, але навпаки, можуть без праці бути експлуатовані: ліси — шляхом продажу на вирубку, пасовища — здаванням їх у оренду селянам і под. Обидві ці категорії, разом узяті, становлять 62,16 %, тобто майже дві третини всієї двірської власності. Селяни посідають 65,95 % всіх орних земель, 69,54 % всіх лук, але зате тільки 11,67 % лісів і 39,55 % лісів і пасовищ, разом взятих. Необхідність лісу для сільського господарства, особливо галицького, а також переконання у народі, що ліси були колись спільною громадською власністю, стали після скасування панщини причиною величезної кількості — понад

---

[1] Wiadomości statystyczne. Rocznik szósty, 1881, str. 136—137.

[2] Wiadomości statystyczne. Rocznik trzeci, 1881, str. 113.

30 000 — процесів громад з дворами за ліси і пасовища. За панщини селяни відповідно до цісарського патенту від 1789 р. мали право на одержання потрібного їм дерева з панських лісів, а також на випас худоби в цих лісах. Коли після скасування панщини їх було позбавлено цих пільг, багатьом громадам виділено замість них менші чи більші частки лісу у власність з панського лісу, як еквівалент за сервітут. Згідно з обчисленням крайового статистичного бюро 1874 р., громадських лісів, тобто цих еквівалентів, було всього лише 117 328 моргів[1]. Не дивно, отже, що наш народ досі вважає себе дуже скривдженим визначенням цих еквівалентів і що за ліси і пасовища він провадив не тільки тисячі руйнівних процесів, але багато разів піднімався навіть на справжні бунти і насильства. Темною є історія цих наших громадських лісів. Народна традиція твердить, що в інвентарях, які робилися за цісаря Йосифа II, значилися громадські ліси, окремі від панських; справді, у виданій Йосифом II в 1782 р. «Waldordnung»[2] ми знаходимо розділ «Про міські і громадські ліси»[3], тільки згодом поняття про громадські ліси втратилося настільки, що в грунтових метриках* 1819 р. всі ліси фігурують уже як власність домінікальна. Не дивно, отже, що в сервітутових процесах селяни не хотіли слухати про якісь еквіваленти, але вперто домагалися своєї громадської власності, покликаючись на йосифінські інвентарі. Те, що всі ці претензії відразу ж було відкинуто, звичайно, не є доказом їхньої безпідставності, оскільки вони грунтуються на тому, що патент 17 квітня 1848 р., який скасовував панщину, прийняв стан 1820 р. як норму власності, а отже, посередньо затвердив привласнення панами громадських лісів, якщо такі насправді існували. Як кажуть, ця справа й досі є надто темною; прояснити її можна було б хіба за допомогою порівняння табулярних книг 1780 р. з книгами 1820 р. Дивно, що наші вчені статистики і державні діячі з якимось дивним страхом уникають висвітлення цієї справи, чи навіть будь-якої дискусії на цю тему. Тим часом загал шляхти такий вразливий щодо цієї справи, що готовий звинуватити у зраді батьківщині або у комунізмі кожного, хто тільки

[1] Wiadomości statystyczne. Rocznik pierwszy, 1874, str. 10.

[2] Порядок користування лісами (дослівно — лісовий порядок) *(нім.).— Ред.*

[3] Див.: «Continuatio edictorum et mandatorum pro regni Galiciae et Lodomeriae», zbiór Pillera, rok 1782, N. XL, стор. 123.

згадає що-небудь про «ліси і пасовища». Щоб там не було, але ця вразливість і острах (панський) дають багато до роздумів.

У вищенаведених статистичних порівняннях я вживав звичайних у нас термінів «більша» і «менша» власність. Проте ці терміни не слід розуміти дослівно. Ми маємо багато так званих «більших» володінь, що займають від 300—100 і менше моргів, а також досить багато «менших» володінь, що мають більше як 100 моргів. Так, у 1859 р. налічувано всіх більших володінь 7435, серед них було 1314 від 300- до 50-моргових. У цьому ж році менших володінь налічувалося 793 970, а між ними 1542 мали понад 100 моргів[1].

Був час, коли в нас раділи з того, що нібито зростає «середня земельна власність», сподіваючися від цього «зміцнення заможного, освіченого і справді консервативного селянства», але ця радість швидко минула. Бо переконалися, що власниками цих земель є переважно не селяни, але євреї-шинкарі і лихварі, які їх викупили або видурили у селян, далі громадські писарі або ще офіціалісти, економи, лісничі і под., які тим чи іншим способом набули їх у своїх панів, одним словом, елементи, зовсім невідповідні для основного складу того ідеального селянства, про яке мріяли. Сюди входять також церковні маєтки, т. зв. ерекціональні, які приписані до церков або до сільських костьолів і використовуються кожним парохом. На доказ того, що зріст цієї середньої власності не означає піднесення народного добробуту, досить буде навести такі цифри. Число цієї середньої рустикальної власності (50—100 і більше моргів) у *цілій* Галичині з 1819 р. значно зменшилося, а саме на 27,59 %, але зате у Східній Галичині, взятій окремо, густіше заселеній євреями і більше піддаваній всякого роду експлуатації, число її не тільки не зменшилося, але навпаки, зросло на 12,46 %. Те, що це свідчить не про збагачення східногалицьких селян, а навпаки, про ріст різних паразитів на їхньому тілі, доводить той факт, що одночасно число зовсім дрібних селянських володінь (5—2 і менше моргів) у Східній Галичині зросло значно більше, ніж у Західній. З 1819 до 1859 р. число таких дрібних володінь у всій Галичині збільшилось на 90,55 %, а в самій лише Східній Галичині на 97,42 %[2].

[1] З рукописних нотаток покійного українського статистика Вол. Навроцького, колишнього скарбового комісара.

[2] З рукописних нотаток Вол. Навроцького.

А тепер киньмо погляд на основну масу більших і менших володінь. У їхньому економічному розвитку за останнє півстоліття ми спостерігаємо дві протилежні течії, зрештою цілком природні і необхідні щодо загального економічного розвитку Європи. А саме, більша власність дедалі більше консолідується, зосереджується в руках дедалі меншої кількості власників, одним словом, дедалі більше вливається в європейський потік капіталістичного розвитку і підпорядковується його законам. Натомість менша власність дедалі більше роздрібнюється, а, отже, і слабне в конкурентній боротьбі з більшою власністю і сама з собою. Так, коли в 1819 р. усі домінікальні грунти були поділені між 8448 власниками, то в 1859 р.та сама площа домінікальних грунтів була зосереджена в руках 7435 власників, а в 1876 р. на підставі офіційного «списку виборців з курії більших володінь» Навроцький подає їхнє число, як 3300. Натомість менших власників (чи, скоріше, власників рустикальних грунтів) в 1819 р. налічувалось 519 292, а в 1859 р. їх було вже 793 970, незважаючи на те, що протягом усього того часу діяв закон про неподільність селянських грунтів.

1868 рік приніс тут перелом. Крайовий сейм видав два закони, які значно прискорили роздрібнення і занепад меншої власності, а саме: скасував закон про неподільність грунтів і водночас схвалив повну свободу лихви, ліквідуючи водночас обмеження процентного рівня, до того унормованого на 6 %.

З того часу менша власність ще більше роздрібнилася; вже в 1875 р. крайове статистичне бюро визначало число менших власників приблизно в *мільйон*, а тепер їх, без сумніву, значно більше.

Результати цих порівнянь і зіставлень дадуть нам такі цифри: в 1819 р. пересічне велике володіння становило 683,36 морги, в 1859 р. воно складає вже 776,46 моргів, а в 1875 р. доходить до обсягу 1749,39 моргів, це значить, що протягом 56 років це пересічне число зросло на цілих 256,70 %. Тут слід зауважити, що в пересічну цифру ми зарахували також і ті рештки домінікальної власності, про які вище була мова. Отже, після їх вилучення справжня *велика* власність здалась би ще значно більшою. Зате одне дрібне (рустикальне) володіння становило в 1819 р. пересічно 15,128 моргів, а в 1859 р. вже тільки 9,894 морги, а в 1875 р. ледве 7,885 моргів, тобто протягом тих самих 56 ро-

ків зменшилась на 51,923 %. І тут ми мусимо додати, що, враховуючи відносно невелике число цих середніх рустикальних володінь, ми одержали цю надто високу пересічну цифру: вилучивши її, ми побачили б нашу меншу власність ще більше роздрібненою.

Оце той грунт, на якому будується наша суспільна політика, оце вісь, довкола якої вона обертається. *Майже половина галицької землі сконцентрована в руках декількох тисяч власників і все більше концентрується як наслідок сучасного капіталістичного ладу; проти неї друга половина дрібної власності — та, що роздрібнюється дедалі більше і при цьому позбавлена природних ресурсів розвитку. Між цими двома суспільними силами стоїть третя, посередня, або нейтральна, або така, що прямує до вирівняння з першою коштом другої. Таким є на сьогодні статичний момент наших суспільних сил.*

АГІТАЦІЯ ЗА УНАРОДОВЛЕННЯ ЗЕМЛІ В НІМЕЧЧИНІ

Важне питання ународовлення, або, як німці кажуть, удержавнення землі порушено в Німеччині ще в р. 1870, отже, довгий час перед виступом американця Джорджа*. Тоді видав д-р Теодор Штамм* книжку п[ід] з[аголовком] «Die Erlösung der darbenden Menschheit»[1], у якій доказував, що головним джерелом теперішньої нужди треба вважати приватну власність землі, і радив, аби держава ступнево закупувала землю, а зглядно робила се через громади, обнімаючи всі іпотечні довги та помагаючи громадам сплачувати їх. Агітація, яку розпочав Штамм, не довела ні до чого, і аж коли Генрі Джордж видав свою славну книжку «Поступ і бідність»* і розпочав у Америці на велику скалю агітацію в напрямі націоналізації землі, се питання віджило наново також і в німецькій літературі, і в хвилі, коли се пишу, розпочато там уже, мабуть, також практичну агітацію в дусі, зближенім до поглядів Джорджа.

Як ініціатор сеї акції виступає Михайло Фліршайм*, властитель фабрики в Гаггенау у князівстві Баденськім. У численних писаннях він боронить поглядів, які колись висловляв Штамм, доказуючи, що приватна власність землі тому робиться головним джерелом економічної нужди, бо грунтова рента як «мати чиншу» родить право іпотечне та публічні довги, чєрез те спричинює одностороннє нагромадження капіталів і зменшує консумцію народу, значить, спричинює недоїдання при надмірі продукції, і нерозлучну від того економічну нужду. Сей посередній наслідок приватної власності землі, на думку Фліршайма, далеко важніший, ніж її безпосередній наслідок — нерівний поділ

[1] Рятування людства, що страждає *(нім.)*.— *Ред.*

землі, так потрібної підстави економічного добробуту. Знесення приватної власності землі, ународовлення її через змонополізування в руках держави, а зглядно громад принесло би не тільки рівніший поділ землі, але зробило би неможливим уміщування капіталів у вартостях, опертих на грунтовій ренті, звернуло би зайві капітали до інтенсивнішої продукції в рільництві, промислі та торгівлі, обнизило би чинш аж до чистої т[ак] зв[аної] премії безпеки, влегшило би робітникам самостійну продукцію, а тим самим підняло би робітницьку платню, а через ріст робітницької платні зросла би консумційна сила народу, щезла би надмірна продукція та надмірна бідність.

Фліршайм і не думає пропагувати змонополізування експлуатації; він змагає тільки *до того*, аби земля не перейшла в *посідання* держави й громад; експлуатацію можна би провадити через *державців*. Сей проект не мав би тих хиб, які сполучені неминуче з *державною продукцією*, а з яких найважніший — залежність робітників від держави й обмеження економічної свободи.

Не маю наміру входити тут ближче в вияснення та мотивування тих поглядів. Додам тільки, що як практичний спосіб переведення реформи Фліршайм згідно з проектом Штамма пропонує: 1) вивлащення грунтів за сплатою в листах заставних і 2) перенесення всіх довгів іпотечних на державу й громади.

Розпочата в тім напрямі агітація мала той наслідок, що д[ня] 6 червня б[іжучого] р[оку] з'їхалося в Берліні значне число прихильників реформи земельної власності для обговорення справи, а місяць пізніше зав'язано товариство під назвою «Земельна ліга» з осідком у Берліні, яке взяло на себе задачу працювати над переведенням реформ, пропонованих Фліршаймом. На разі агітують тільки за *змонополізуванням права давати позички на земельну власність у руках держави*. Товариство іменувало своїм почесним президентом д-ра Т. Штамма, а до виділу ввійшли Мартин Гільдебрандт, редактор Зебальд, властитель друкарні Функе, директор фабрики Герлінг і доктор мед[ицини] Веберг. З відозви, яку видав той комітет, виймаю ось що:

«Соціалістичні реформи, які перевів уряд за згодою німецького сейму, а також реформи, заповіджені цісарським маніфестом із д[ня] 17 падолиста 1882, що досі не зробилися законом, мали метою удержання внутрішнього спокою. Зваживши, одначе, що ті реформи можуть усунути тільки часть

недостатків; зваживши далі, що поступ чимраз більшого знищення добробуту в народі чимраз нагліше домагається вжиття з боку держави радикальних способів спинення розкладового процесу, способів, які би давали можність довести робочий люд до користання з плодів його праці, до добробуту; зваживши нарешті, що відібрання всієї землі на власність, на добро загалу дає одиноку можність протиділяння згубним наслідкам капіталізму та визволення чесної праці з залежності від капіталізму,— наше товариство «Земельна ліга» в першій лінії заступати буде жадання, аби виключне право уділювання позичок на землю було перенесено на державу і аби тим способом на легальній основі промощено дорогу до ступневого перенесення земельної власності з приватних рук на державу».

В дальшім тексті відозва гарячими словами кличе до діла людей усяких політичних відтінків, покликається часто на Бісмарка* і кінчить окликом: «Für Kaiser und Reich!»[1]. Із того можна догадуватися про консервативний характер сеї організації. Особливо програма соціалістів не тішиться прихильністю Фліршайма. Зворот до уряду не позбавлений значення. Соціальна реформа, заінавгурована німецьким урядом у р. 1881, поступає наперед. Що хто може думати про соціальну політику Бісмарка, те одно певне, що в реформах, призначених для поліпшення побуту робітників, він поступає консеквентно і постійно йде наперед у раз визначеним напрямі. Соціальна реформа в Німеччині тепер інтегральна часть урядової програми, і від кількох літ ані в маніфестах цісаря, ані в промовах, виголошуваних при отворенню сесій парламентарних, не хибне ніколи згадки про те, що зроблено на полі соціальної реформи і що ще треба зробити. З поодиноких галузей тої реформи доконано досі *забезпечення хорих робітників і забезпечення їх від нещасливих випадків*. Се остатнє розширено також на моряків, а приготований, власне, закон має розширити його також на робітників будівляних, що неминуче випливає логічно з основи тої галузі забезпечення.

Забезпечення хорих (примусове) оказалося в наслідках таким благотворним, що й соціалісти не відмовляють йому свойого признання, хоч і, з другого боку, підносять деякі оправдані закиди проти урядової реформи, прим[іром] той, що в відділі забезпечень від випадків закон переносить

[1] За кайзера (цісаря) і імперію (*нім.*).— *Ред.*

увесь тягар на плечі робітників. Найважніший і найтруднішний відділ реформової програми — *забезпечення старців та немічних робітників* — не дочекався ще здійснення; чути, одначе, що й для сього діла має бути скликана велика анкета для приготування матеріалу.

Друковано в часописі «Przegląd Społeczny», 1886, т. II, ст. 400 до 402. Переклад писано д[ня] 20—21 червня 1913.*

EINE TEUFLISCHE UND VERWORFENE AUFREIZUNG[1]

Я согрішив перед тобою, Ізраїлю! Я допустився «чортівського та огидного злочину», який так справедливо, так гуманно наклеймував ти в ч[ислі] 21 цінного часопису «Der Izraelit. Organ des Vereines Schomer Izrael»*, — нехай рід його росте та міцніє! Я підбурив проти тебе канаанітів, що читають «Przegląd Społeczny», відкликаючися, як мовиш, до їх найнижчих інстинктів і кріпко піджигаючи їх потяг до самозахования. Я заслужив на тяжку кару і повинен умерти, як той Шішера* з руки Ягели* від гвоздя, вбитого в висок[2], або як тіфілистимляни*, побиті ослячою щокою рукою Самсона*. Та аби осляча щока передчасно не спадала на мене, благаю тебе, вислухай тих кілька слів канааніта, поки засудиш його на гірку долю евумейців та їх царів Сихона й Ога*.

Поперед усього мушу віддати тобі справедливість. Справді так, я відкликався до потягу самозахования моїх земляків, русинів і поляків, що живуть на тій землі, яка тепер — не заперечиш сьому — являється головною на весь світ твоєю батьківщиною. Не заперечиш, бо з числа 6 500 000 твойого племені на цілій кулі земській — нехай воно множиться, як пісок у морі! — щонайменше 3 260 000, знач[ить], більша половина, замешкує *наші* русько-польські землі. Не заперечиш також, що таке близьке, таке тісне сусідство не зовсім вигідне для нас, канаанітів, і вкладає на нас обов'язок вести з тобою конкуренційну боротьбу, до якої вступаємо з нерівними шансами. Не заперечиш також, що остатні 40 літ на кождім полі суспільного та економічного життя, на яке тільки захочеш поглянути, при-

[1] Диявольське і гідне осуду підбурювання *(нім.)*.— *Ред.*

[2] Пор[івняй] про се мою книжку «Пісня Дебори, найстарша староєврейська поема». Львів, 1912 (Міжнародна бібліотека, ч[астина] 4).

несли тобі стільки користей, побід і здобутків, що ми, канааніти, мусимо думати вже не про відзискання страчених позицій, але лише хіба про нестрачення решти. І знай при тім, Ізраїлю, що коли ти, «борючися» з нами в Галичині вже не за рівноправність, але за гегемонію, потребуєш тільки крикнути, аби Рувім із Парижа та Гад* із Америки поспішили тобі на поміч, то ми, канааніти, нівідки не можемо надіятися підмоги.

Отже, поклик до потягу самозахования був у мене чимось зовсім природним і оправданим. Пішов я в тім огляді, хоч, може, не зовсім сміло, в твої сліди, брате Ізраїлю!

Сердишся та обурюєшся, коли я твою боротьбу з нами називаю боротьбою за гегемонію, а не за жадні гуманні та ідеальні права, якими ти любиш покривати її. Що ж, брате, будьмо реалістами і назвімо річ по імені! Чи назвеш рівноправними радше тих, що мають однакові права на папері, чи тих, що однаково користають із прав? Здається, що твоя мудрість не відмовить мені оправдання, коли я тих других назву більше, бо реально рівноправними. А тепер, брате, скажи, чи тут у Галичині ми, канааніти, мужики руські та польські рівноправні з тобою? На папері, мабуть, певно, але направду зовсім ні. Ти, брате,— бог дав тобі те, що сам називаєш мудрою головою, а Körpele,— віддавна перестиг нас у мудрості користуватися правами, для тебе корисними, а обходити закони, тобі противні. Перестиг нас і перестигаєш племінною дружністю, солідарністю та економічною організацією, супроти котрої ми стоїмо слабі, роздрібнені та безоружні. Нехай усхне язик мій, коли захочу зробити тобі з сього закид! Навпаки, я рад би поставити тебе взірцем для своїх земляків. Я рад би вказати їм ту невикрутну конечність, аби від тебе переймали ту зброю, якою мусять конкурувати з тобою.

Сильний ти також і тим, що свою тактику любиш і вмієш держати в тайні. Але коли хто пальцем покаже на поступи твоєї роботи — чи се вже мусить бути чортівське та огидне підбурювання? І про що ж то зайшла між нами розмова? А про ті «Galizische Zwecke», які, признаюся, трохи зацікавили мене в справозданні віденської «Alliance Izraelite» і яких означення я не знайшов у її статуті та про які також ти, брате, не зволив дати мені ніякого ближчого вияснення. Ти задоволився лише тим, що назвав мої уваги про те справоздання «magere Beweisführung»[1] і підсунув мені — зов-

[1] Мізерна аргументація *(нім.).— Ред.*

сім не по-братерськи — думку, буцімто мені не подобається те, що «Alliance Izraelite» звернула свою увагу на рільництво. Навпаки, в тім уступі моєї статті (ст. 22) я сконстатував тільки факт, що вона для сієї цілі не зробила майже нічого або зробила дуже небагато, але не висловляв при тім ані свойого вподобання, ані невподобання. Тепер, брате, скажу тобі, що ти помилився, бо той факт подобається мені, власне, з огляду на недалеку будущину, в якій більша часть галицької земельної власності перейде на власність жидів. Власне тому я похвалив би, якби жиди живіше зайнялися рільництвом, бо тепер земельна власність у руках жидів більше руйнується, ніж культивується.

Отже, зі становища самих жидів заняття рільництвом було би корисне та пожадане, бо інакше вони не довго вдержаться на позиціях, які здобули наслідком архіліберальних ухвал нашого сейму з р[оку] 1868, що завели свободу лихви та свободу ділення грунтів.

Але признай, брате Ізраїлю, чи нам, канаанітам, буде легше, коли ви посядете нашу землю? Чи не слаба то буде нам потіха, коли ми, дегенеровані різними ворожими елементами, а також і твоїм племенем, будемо дивитися на твоє блискуче існування на руїнах своєї вбогої домівки? «І ми, потомки, — пишеш ти, — так як те покоління, що мандрувало до обіцяної землі, стоїмо на порозі нового часу по віковій духовій неволі. Дозріває в нас переконання, що мусимо себе й своїх потомків виховувати для мужніх учинків власного відродження і загарливої праці *для власного добра нашого жидівського народу*». Золоті, справді золоті слова виписав ти, брате! Але признаюся тобі, що вони трохи тверді для мойого канаанітського серця.

Бачиш, брате, на світі тільки себе й своїх. Що тебе болить, те повинно боліти також усіх інших, над тим повинні плакати небо й земля; що болить інших, на те тобі не хочеться навіть зирнути. Се великий блуд твойого серця. Ми в нашій боротьбі не можемо від тебе (з виїмком нечисленних одиниць, які ти, може, назвеш виродами) надіятися ніякої помочі, ніякого співчуття; але кожда користь, кожда побіда, яку ми виборюємо жертвами свойого майна та своєї крові, робиться твоєю природною здобиччю. Признай, брате, що така спілка трохи нерівна і може з часом статися, як німець каже, ungemütlich[1].

---

[1] Незручною (*нім.*).— *Ред.*

Називаєш «чортівським і огидним підбурюванням» те, що я осмілився хоч голословно, mit mageren Beweisgründen[1] (я властиво нічого не доказував, тільки вказував такі й такі цифри та факти!) сконстатувати факт що раз то далі посуваного здобування Галичини через жидів. Чи думаєш, що се тайна? Що се навсе лишиться тайною? Що се лиш моя «антисемітська» фантазія? Осмілюся подати тобі перед очі деякі дані, які повинні переконати тебе, що в інтересі самих жидів повинно лежати не утаювання, але якдокладніше вислідження та вияснення того факту, який уже тепер у наших крайових відносинах треба вважати чинником першорядної ваги, бо він доконує основного перевороту в цілій системі нашого крайового господарства.

Як жиди здобувають галицьку землю, про се дають нам поняття ось які цифри. В р[оці] 1872 було в Галичині загалом 370 місточок, сіл і присілків у руках жидів, а іменно в руках 154 властителів або спільників[2]. Се були самі властителі більших посілостей. Який простір займала та більша посілість, докладно не знаємо, бо в Skorowidzu Оржеховського не при всіх місцевостях подано обшир. У 162 з тих місцевостей більша власність виносила кругло 168 000 моргів, то зн[ачить] пересічно звиш 1000 моргів для одної посілості. А приймаючи, що решта 208 посілостей, при яких не маємо поданого обширу, загалом менші й обіймають пересічно лиш по 500 моргів, ми мали би в р. 1872 загалом 272 000 моргів більшої посілості в руках жидів. А що вся більша посілість у Галичині виносить 5 673 000 моргів, то жидівська власність у р. 1872 виносила несповна 20-ту часть, або 4,71 %.

14 літ пізніше, в р. 1886 Skorowidz д. Біго* подає ось які дані. Міст, місточок, сіл і присілків у руках жидів було 716, то зн[ачить] мало не два рази більше. Властителів і співвластителів більших посілостей жидів було 413, то зн[ачить] мало що не в три рази стільки, як перед 14 роками. Обширу д. Біго зовсім не подає, але коли приймемо ту саму пропорцію, яку ми бачили вище, то зн[ачить] половину посілостей почислимо пересічно по 1000 моргів, а другу половину по 500 моргів, то одержимо більше як півмільйона, бо 508 000 моргів більшої посілості в руках жидів, а се значить уже 8,80 % усього її обширу.

---

[1] З мізерними підставами *(нім.).— Ред.*

[2] Гляди «Skorowidz Galicyi і Bukowiny» Orzechowskiego*.

Не маємо зовсім даних, які би вказували, в якім темпі поступає здобування дрібної селянської власності через жидів. Та що воно й тут не менше, але, навпаки, далеко більше відповідно до економічної слабості противника, про се переконує нас хоч би той факт, що протягом 5 літ (1875—1879) не менше як 4443 сільські господарства виставили жиди на ліцитації[1].

Перейдім до крайового промислу і перегляньмо за чергою всі томи «Rocznika statystyki, przemysłu i handlu krajowego», які видав д[октор] Т. Рутовський. На 3474 млини в Галичині маємо 1922 в руках жидів (річн[ик] 1, зош[ит] I, ст[орінка] 134); на 115 гуралень вище 45 гектолітрів затирового обійму були 22 власністю, а 64 в аренді у жидів (річн[ик] 1, зош[ит] II, ст[орінка] 14). Се тільки початки, немов проміння світла, яке кидає наука в пітьму наших крайових відносин, але й без цифер можна сказати, що майже вся торговля деревом, худобою, рільними плодами і т. і. спочиває в руках жидів, що від них залежить продукція виробів дерев'яних, шкіряних, суконних, полотняних і т. і. і що наш селянин, і не тільки сам селянин, у всіх своїх рухах та чинностях економічних залежний від жидів. Що більше, ціла та залежність угрунтована на безприкладній солідарності жидів, які за кожду корисну позицію, що робить їм можливим визиск народу, борються всіма дозволеними й недозволеними способами, як ось подаванням вищих цін при ліцитаціях, підкупством, погрозами, страшенням, клятвами, і не жахаються навіть злочинів таких, як скритовбійство або отруєння. Ні, брате Ізраїлю, така конкуренція і так ведена се щось більше, ніж «ein Ringen um die Existenz!»[2] Супроти такої конкуренції ні один совісний чоловік не може сказати нам: «Що ж, маєте свободу, маєте конституцію, пробуйте своїх сил і конкуруйте з нами!» Супроти ваших дружніх сил наші роздроблені ніщо. Мусимо організуватися та консолідуватися для боротьби. Моєю метою було не підбурювати проти вас ані допускатися якогось іншого «чортівського та сгидного» вчинка, а тільки вказати пальцем на неминучість нашої організації, на потребу *крайової помочі для слабшої сторони.*

Друковано в часописі «Przegląd Społeczny», 1886, т. II, ст. 458—461. Переклад писано д[ня] 23 і 24 червня 1913.

---

[1] Wiadomości statystyczne, rocznik VI, ст. 27.
[2] Боротьба за існування *(нім.).— Ред.*

ЯК МИ ВМИРАЄМО

Що жиємо лихо, се знає кождий. А що смерть, уважана як збірне, не індивідуальне явище, являється немов шконтром життевих відносин, їх доброго або хибного устрою, то, може, декому й цікаво буде знати, як у нас випадає той шконтр. Заглянемо до старанно обробленої брошури д[окто]ра Йосифа Баржицького*, повітового лікаря в Ряшеві*, виданої недавно п[ід] з[аголовком] «Szkice statystyczne o śmertelności w Awstryi z lat ośmiu (1875—1882) ze szczegolowem uwzględnieniem Galicyi i WKs. Krakowskiego». Кілька даних, вийнятих із тої брошури, дадуть нам поняття про ту річ.

У 8 літах, до яких відносяться цифри д[окто]ра Баржицького, вмерло в цілій Австрії 5 432 282 осіб. Пересічно в році вмирало в цілій державі 680 778 осіб, т. є. 3097 на 100 000 мешканців. Щодо поодиноких провінцій, то найменшу смертність виказують краї альпійські, в яких річно на кождих 100 т[исяч] мешканців умирає 2454—2845 осіб, як бачимо, значно менше від пересічного числа цілої монархії. Натомість найгірші відносини бачимо в Галичині, Буковині та в окрузі Трієстенськім.

Спеціально в Галичині в тих 8 літах, свобідних від холери, вмерло 1 653 569 осіб, т[о] є[сть] звиш одної третини всіх померших у Австрії, хоча людність Галичини стоїть до людності цілої монархії в відносині як 1 : 6½. Рік-річно вмирало в нас пересічно 207 696 осіб, або 3448 на 100 т[исяч] мешканців. Із року на рік смертельність росла постійно в досить значній пропорції, якої не має ані один край Австрійської держави. «З огляду на санітарні відносини,— пише д[окто]р Б[аржицький],— можна ріку Сан уважати границею значної різниці смертності між повітами захід-

ними й східними. Бо коли в 45 східних повітах разом зі Львовом із суми 3 565 521 людності річна смертність виносила 3799, то в 29 пов[ітах] західних ураз із Краковом із 2 360 551 людності вмирало річно тільки 3019 на кождих 100 т[исяч], знач[ить] о 780 менше, як у східних повітах. Пересічно вмирало в східних пов[ітах] річно 135 449, а в західних — 71 247 осіб».

Щодо причин смертності, то перше місце займають, розуміється, т[ак] зв[ані] пошесті (choroby nagminne), як ось віспа, одра, тиф, червінка, шкарлатина та різні запалення. Жертвою тих пошестей у досліджених 8 літах упало в цілій Австрії 915 666 осіб, або $^1/_6$ часть усіх померших. Із того числа померло в Галичині 406 515, або $^4/_9$ всіх жертв пошестей у цілій державі. Пересічно в кождім році вмирало в Галичині на пошесті 56 825 осіб, звиш два рази стільки, що в Чехії. На 100 тисяч людей умирало в Галичині на пошесті річно 958, на Буковині 1609, натомість у Чехії 559, а в Форарльберзі тільки 211.

Не вдаючися в статистику смертності кождої з вищеназваних хороб, піднесу тільки остаточне резюме д[окто]ра Б[аржицького] (ст. 20—25), який, зазначивши, що «остатня епідемія холери в Галичині забрала в двох роках майже 100 т[исяч] жертв, бачимо, що в звичайних, нормальних відносинах наша провінція щороку через інші пошесті тратить більше людності, ніж утратила наслідком холери». Він далі міркує про причини тих страт і про способи, як би запобігти їм. Головні причини страшного ширення пошестей д[окто]р Б[аржицький] бачить у невідповіднім устрої сільських помешкань, при якім зараза уділяється звичайно не одному, але кільком або навіть усім мешканцям дому. Переношенню зарази до місточок помагає ношення засобів живності з сіл, помагають торги та відпусти. Ширенню пошестей із дому до дому помагають посмертні гостини, недостаток дезинфекції, прання шмаття при криницях та ріках, недостаток кладовищ для кождої громади, брак виходків при домах і т. п. «Справді незвичайна мусить бути відпорність нашого люду на шкідливі впливи, коли серед таких відносин і при нужденній поживі та тяжкій роботі він загалом держиться досі здорово, а число мешканців виявляє навіть повільний зріст».

В дальшім тязі своєї праці подає д[окто]р Б[аржицький] статистику дітей мертвовроджених і дітей, що вмирають незабаром по вродженню на брак життєвих сил. Сумна се

картина наших санітарних відносин. У 8 літах у цілій Австрії вродилося 184 330 мертвих дітей, пересічно щороку по 23 041, або 105 на 100 тис[яч]. Із того числа припало на Галичину 40 674, або пересічно щороку 6 209, се зн[ачить] 105 на 100 т[исяч] мешканців. Протягом тих літ число мертвороджених у Галичині зростало постійно, хоч помалу. Цікава річ, що в західних повітах було їх пропорціонально більше (117 на 100 т[исяч]), ніж у східних (97 на 100 т[исяч]). Задля браку життєвих сил умерло в тім часі в Австрії 692 683 дітей, річно по 86 747, або 395 на 100 т[исяч] м[ешканців]. Найвищу смертність того роду виказують Галичина й Буковина. В Галичині з тої причини вмерло 276 775 дітей, $^2/_5$ часті всіх померших із сеї причини в Австрії; річно вмирало по 34 597, або 584 на 100 т[исяч] м[ешканців]. Східногалицькі повіти виказують у тій рубриці не тільки більшу смертність від західногалицьких, але взагалі найбільшу смертність із усіх без виїмку країв австрійської монархії.

На інші хороби, як ось запалення знарядів віддихових, сухоти, удар, рак та старечу неміч померло в цілій Австрії в тих літах загалом 1 609 842 осіб, або річно 201 230. У Галичині на ті хвороби вмерло 389 140 осіб, або пересічно щороку 11 263, з[начить] 190 на кождих 100 т[исяч] м[ешканців]. Насильною смертю, від припадкового ушкодження, самовбійства, скритовбійства та забійства вмерло в тім часі в Австрії 85 333 людей, або щороку 49 на кождих 1000 т[исяч] м[ешканців]. У Галичині згибло припадковим способом 10 632 осіб, або щороку 22 на 100 т[исяч] м[ешканців], через самовбійство 4582, або 10 на 100 т[исяч], із рук убійців — 1448 (3 на 100 т[исяч] м[ешканців]), нарешті, 1693 з невисліджених причин. Остання цифра найбільша в тій рубриці на цілу монархію, мабуть, тому, що до неї втягнено багато осіб, що померли без лікарського догляду від хороб, яких не можна було означити докладно.

На тім кінчу огляд досить багатого змісту брошури д[окто]ра Б[аржицького], не зупиняючися на остатніх її даних щодо руху людності в Галичині, сифілістичних хвороб та неплодності, і наводжу тільки кінцеві внески шановного лікаря, бажаючи так само гаряче, як він, аби ті внески якнайскорше зробилися не тільки предметом прилюдної дискусії, але також наглими справами крайового законодавства. Ось найважніші з них:

1) Творення збірних громад, а зглядно лучення відповідного числа менших громад у округи.

2) Обсадження таких громад або округів громадськими лікарями та акушерками.

3) Оснування факультету лікарського при Львівськім університеті. (Се домагання по довголітніх зусиллях було, нарешті, сповнено в остатнім десятилітті XIX в.)

4) Прискорення закону будівничого для сіл і місточок з узглядненням гігієни помешкань.

5) Урегулювання проституції.

6) Заведення гімнастики як головного та обов'язкового предмета в школах мужеських і жіночих. (І сей внесок сповнено тим часом, і гімнастичний рух розвинувся в нас серед поляків і русинів досить сильно.)

7) Заведення примусового щеплення віспи.

8) Прискорення регуляції галицьких рік.

Пану д[окто]ру Баржицькому належиться признання за його гарну та корисну працю та за ті внески, подиктовані правдивим гуманним та горожанським почуттям. Щоправда, не всі його внески однаково практичні, особливо ті, що виходять поза обсяг його лікарської спеціальності, та все-таки я не сумніваюся, що вони як виплив відчуття наглих потреб нашого краю зацікавлять також мужів, що стоять у кермі наших громадських та політичних справ, і скорше або пізніше дождуться полагодження. Та ба, не забуваймо, що жиємо в Галичині, де всі *життєві* справи бувають полагоджені радше пізніше, ніж швидше.

Друковано в часописі «Przegląd Społeczny», 1887, tom III, ст[ор]. 74—76, у редакційній рубриці «Echa galicyjskie» без підпису автора, тому й не зазначено в бібліографічнім показнику моїх писань, уложенім М. Павликом у р. 1898. Переклад писано д[ня] 28 червня 1913.

«ГРОМАДА» І «ЗАДРУГА» СЕРЕД УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ В ГАЛИЧИНІ І НА БУКОВИНІ

Етнографічні дослідження українського народу в Галичині і на Буковині обмежувалися досі майже виключно записами пісень, прислів'їв, загадок і оповідань, спостереженнями звичаїв, обрядів і забобонів та, нарешті, описами одягу. Інші форми побуту, як житла, кухня і напої привертали до себе мало уваги; майже зовсім не звернено її й досі на побутове право і форми землеволодіння; а це йде в парі із зовсім майже непорушеною ділянкою історії економічного розвитку українського (і польського) народу в Галичині. На необхідність вивчення побутового права вперше я звернув увагу в статті про громадський суд у селі Добровлянах, надрукованій в українській газеті «Світ» у 1882 р.; і якщо до цього часу в цій галузі нічого не зроблено, то причина тут, мабуть, у непідготовленості української інтелігенції до подібних досліджень. Численні факти, де уявлення народу про право увійшли в конфлікт з австрійськими законами, призводячи до дуже прикрих і фатальних наслідків для цього народу, стали, як здавалося, досить сильним поштовхом до вивчення цих народних уявлень про право в усій їхній повноті.

Але цікаво, що, незважаючи на таке недостатнє вивчення цієї сторони світогляду і побуту народу, між численними українськими етнографами та істориками поширилася думка, що народ цей «від природи» є індивідуалістом на противагу великоруському племені, яке живе колективними одиницями, так званими общинами. Правда, дослідження економічного побуту російського народу виявляють поступовий і щораз швидший занепад общини; отже, мимоволі мусило виникнути питання, чи-то оця ніби природжена різниця між великоруським і малоруським народом не є лише історичною різницею розвитку?

Правда, дослідження сучасних істориків, як Іванишева*, Новицького* і Антоновича, в галузі історичного життя українських селян виявили одну форму «общини», відмінну від російської. Це була *громада*, наділена незвичайно широкою автономією і судовою компетенцією (так звана «копа»). Устрою родинного життя, форм землеволодіння ці дослідження не охоплювали. Пізніше їх спробував продовжити в цьому напрямі професор Лучицький*, але результати його досліджень, що спиралися, як і попередні, на архівні документи, доповнювані домислами і фантазіями, виявилися досить хиткими. Не слід забувати, що інакше не могло й бути, бо ці дослідження провадилися над проблемами українського народу на Україні, і то в основному на Задніпров'ї, де протягом останніх століть економічний побут народу зазнав кількох дуже грунтовних змін, де історичні, зовнішні і примусові причини впливали навіть на перетворення сімейних стосунків та де теж природним ходом речей мав розвинутися отой сильний індивідуалізм, що базується на необхідності постійної самооборони кожного індивідуума і який так по-мистецькому зображений у чудовій повісті українського письменника Нечуя-Левицького під назвою «Кайдашева сім'я».

Очевидно, що залишків старого економічного і родинного побуту слід було шукати десь в іншому місці, а саме, в таких закутках української землі, куди найменше доходили хвилі історичних бур і переворотів. Справді, такі залишки, відкривані в найновіші часи, виявляють безпідставність отих «вроджених» різниць сусідніх народностей і змушують нас шукати глибших причин, які впливали на різне формування побуту і духу цих народностей, незважаючи на те, що їхня відправна точка в далекому минулому була, без сумніву, спільною.

Дві форми побуту, що взаємно доповнюють одна одну, становлять суть так званого «общинного» життя в Росії. Це є передусім «родинна община», а потім «грунтова (поземельная) община». Суть родинної общини полягає в тому, що її члени не діляться, не творять ані за життя, ані по смерті батька окремих сімей, а живуть спільно (наприклад, на Уралі часом душ 60—80 і більше), підкоряючись майже необмеженій владі одного, найстаршого члена родини, так званого большака. Така сама форма родинного побуту існує також у південних слов'ян — сербів і хорватів — під назвою «задруга». Суть же грунтової общини в Росії у тому,

що землю вважають власністю всієї громади і періодично розділяють її між окремими господарствами залежно від того, на скільки на цей час в одному господарстві зросла кількість здатних до праці членів. Це так званий «черный передел»; крім нього, бувають ще часткові розподіли, де, чи то певна кількість родин між собою заново розподіляє землю, чи то громада з резервних, не зайнятих грунтів виділяє частину для новостворених або надмірно порівняно з отриманим наділом зрослих родин тощо. Такий спосіб землеволодіння досі серед всіх слов'янських племен відомий був тільки великоруському племені, і тепер також, крім Великоросії (і то не всієї), ніде більше, наскільки нам відомо, не існує.

Отже, про існування двох форм «общини» у галицьких і буковинських українців ми маємо тепер хоч не повні, але більш-менш достовірні відомості. Таким чином, в німецькій праці померлого кілька років тому Peyrera von Heimstätt під заголовком «Regelung der Grundeigenthumsverhältnisse» (стор. 21 і 22) знаходимо відомості, що ще в 1819 році в багатьох місцях Буковини земля була власністю громади, а найстарші, або голови громади розподіляли цю землю періодично між членами громади для тимчасового користування. Чи звичай цей з того часу зовсім загинув, чи, може, якісь його залишки збереглися до наших днів — це треба залишити докладним і дбайливим дослідженням, які терміново в цих місцевостях треба провести.

Щодо родинної «общини», або задруги, ми маємо дещо точніші відомості, які зібрала влітку минулого року в горах Самбірського повіту і опрацювала в статті, що входить до складу «жіночого альманаху», який друкується тепер у Львові, пані Ольга Франко*. Дані, які зібрала в цій статті пані Франко, стосуються тільки двох гірських сіл — Ліктя і Дидеви, але звичаї, описані там, поширені, як мене запевнили, на широкому просторі Карпатських гір, в Лісському, Самбірському, Турківському, Стрийському і Сокальському повітах. Мені здається, що я не порушу програми «Głosu» — газети, що займається дослідженням народного життя і захистом інтересів народу, якщо на підставі цієї статті в загальних рисах познайомлю її читачів з цією як-не-як цікавою і старовинною формою побуту наших карпатських горців.

Лікоть і Дидева — це два невеличкі бідні гірські сільця, заселені виключно українцями, так званими *бойками*. Цей народ кремезний, хоч не високий на зріст, залюбки

займається скотарством, менш охочий до ріллі, яка в тих околицях (над Верхнім Сяном) переважно з жорствою або глиною і, крім вівса і картоплі, родить ледве трохи ячменю, жита і бобу. Садів донедавна майже не було, та й тепер їх ще дуже мало, жнив також майже нема, де-не-де коситься овес; народ, отже, до важкої праці, як «на долах», не звиклий, апатичний і позбавлений ініціативи, лише в лісах і на полонинах «за вівцями» і «за волами» почуває себе в своїй стихії. Незважаючи на те, що в околиці чимало лісопильних заводів, нафтових промислів (у близькій Роп'янці), на заробітки ходить і їздить дуже мало і нерадо, тому-то підприємці привозять сюди мазурів, німців та італійців. Проте тамтешній народ в його основній масі бідним назвати не можна; пролетаріату майже немає зовсім, халупників також небагато. Правда, їхній «життєвий рівень», тобто обсяг їхніх потреб, такий обмежений, що селянин «з долу», самий найбідніший, напевно не захотів би поміняти своє життя на життя тутешнього бойка, який ховає в скрині кілька сотень, а часом навіть декілька тисяч гульденів готівкою, а живе півроку однією лише картоплею, а наступного півроку одним лише вівсом, без жодної переміни. Як побачимо далі, сам устрій родинного життя надзвичайно впливає на звуження обсягу життєвих потреб і на посилення того консерватизму, який тут справді часто вироджується у зашкарублість.

Сільця Дидева і Лікоть не дають з огляду на родинний устрій суцільної картини. Тоді, коли в Дидеві розклад давньої «задруги» вже значною мірою прогресував, так що майже півсела господарює вже відокремленими родинами, то в Лікті зате, крім 12 халупників, усі інші господарства (а є їх 42) перебувають у колективному володінні великих, неподілених родин. Більше ніж половина (29) цих господарств це так звані «триденні» грунти, що охоплюють пересічно по 18 моргів землі. Житла тут також відрізняються від жител «долинників»: житлове приміщення, сіни, комора, клуня, стайня, возівня та хлівки — все це міститься в одному будинку; через це він дуже довгий; природно, що житлове приміщення відповідно до кількості людей, які в ньому живуть, також більших розмірів, з двома, а часом навіть з трьома вікнами.

У такій хаті живе звичайно одна родина, що складається з двох або трьох сімей. Ані в Лікті, ані в Дидеві тепер не трапляється так, щоб жило більше, ніж три сім'ї, тобто

більше, ніж 15—20 душ в одній хаті. Найчастіше буває так, що живе батько і при ньому два жонаті сини, або три жонаті брати, або, врешті, менше число подруж.

Увесь маєток спільний, і ніхто з родини не має жодної окремої власності. Головою є батько, який в усіх відношеннях (розуміється, в рамках австрійського карного права) має повну деспотичну владу в родині. Він визначає всім роботу, стежить за її виконанням, а сам може робити, що йому подобається, і відпочивати, коли й скільки йому хочеться. Він також представляє всю родину назовні, лише він має голос у громаді і сусідській раді. Сам на власний розсуд веде різні справи, такі як: продаж, позика і договори; ні з ким у родині він не радиться і ні перед ким не звітує. Якщо дома є якісь гроші, зароблені всієї родиною, то вони знаходяться в його руках, а сини навіть не знають, скільки їх там є. Якщо хоче, він може погуляти в гостях або в корчмі, може наказати зварити собі кращу страву, носити кращий одяг, і ніхто з домашніх не сміє йому за це докоряти. Одним словом, можна подумати, що весь достаток, що походить з праці всієї родини, вважається виключно його власністю. Одначе це не так: народне почуття права встановлює певні межі і для його влади. Батько зобов'язаний дбати про одяг, взуття для всіх членів родини, сіль і харч для дому тощо. Відомі також, хоч і дуже рідкі, випадки, коли батько, недбалий, п'яниця і марнотратник, був за угодою матері із старшим сином позбавлений свого патріаршого становища і скинутий до «челяді», а владу одержала його енергійна і розсудлива дружина, яку він в таких випадках мусить так само слухати, як і діти і інші члени родини.

Перед смертю батько призначає свого наступника: чи то брата, чи найстаршого сина. Такий наступник називається «завідця» (майже так, як провідник, хоча народна етимологія виводить це слово із слів «за вітця», тобто замість батька. На «завідця» переходять права батька. Так само, як батько, він має право розпоряджатися в господарстві, купувати, продавати, позичати, так само розподіляє роботу вдома між окремими членами і представляє всю родину назовні. Коли, наприклад, у молодшого брата народиться або помре дитина, в справі хрестин чи похорону іде до священика не батько тієї дитини, а завідця. Він також приймає вдома людей, а справжній батько або на роботі десь поза домом, або, якщо навіть дома, то ні в чому не бере участі і все спостерігає збоку. Так само не чоловік, а за-

відця визначає роботу дружині брата, повчає, робить зауваження; він також має право карати жінок і дітей своїх братів. Якщо він має нахил і бажання, може зароблений цілою родиною капітал пускати в оборот і робити з ним різні спекуляції, щоб лише дома нічого не бракувало. Ясно, що одержаний з такого обороту прибуток також є не його власністю, а власністю цілої родини.

Проте між владою батька і владою завідці є також і важлива різниця, бо коли батько все родинне надбання вважає майже виключно своєю власністю і в дуже широких межах має право ним розпоряджатися, то у відношенні до завідці весь маєток вважається власністю цілої родини. Молодші члени родини, брати або племінники завідці, вважають себе співвласниками і вимагають від нього звіту про всю його діяльність. Якщо завідця хоче взятися за щось важливіше і не впевнений, що це йому вдасться зробити певно і корисно, тоді, щоб скинути з себе виключну відповідальність, радиться з усією родиною і подає проект цього починання на її розгляд. Шкода, що про склад і прийняті звичаєм форми такої родинної ради ми не маємо детальніших відомостей.

Крім цих прерогатив, особисто завідця і його найближча родина (дружина і діти) абсолютно зрівняні з іншими членами родини. Завідця мусить працювати так само, як і інші, не може дозволити собі будь-чого для своєї вигоди або задоволення, не може погуляти в корчмі, їсти кращу страву, носити або купувати своїм дітям кращий одяг, ніж інші члени родини. Навіть похоронів чи хрестин для своєї дитини не може справити пишніших, ніж для брата. Якщо сам курить люльку, то мусить дбати про тютюн для всіх курців у родині. Молодші члени родини намагаються в усьому йому наслідувати, поважають і слухають його, як батька, поки він їх не кривдить. Але якщо він «ламає рівність», тоді починають виявлятися незадоволення: той або інший, хто почуває себе скривдженим, відмовляються підкорятися йому і вимагають поділу. І, навпаки, якщо завідця поводиться тактовно і живе ощадливо, то його приклад є правилом для інших: коли сам він не курить люльки то не зобов'язаний дбати про тютюн для інших і забороняє їм курити.

Якщо хтось із молодших членів родини почне «бунтуватися» і домагається кращого життя або більшої свободи для себе, то завідця звичайно відповідає так:

— Ось тобі декілька крейцерів, бери собі їх і керуй, а я буду тебе слухатися, буду молотити, годувати худобу тощо.

На такі слова непокірливий звичайно мусить замовкнути, бо знає, «що керівництво йому не належиться», по-друге, боїться тих «великих турбот», що має завідця, який мусить не лише «мати все на голові» і про все дбати, але, крім того, ще й працювати разом з молодшими, тоді коли останні, хоч і працюють, згідно з його розпорядженнями, але ж вже ні про що більше не турбуються і мають усе готове. Але найважливішою причиною того, що не дозволяє молодшому прийняти становище завідці, є загальна думка людей, які зневажають того, хто «незаконно вдирається в права старшини». Очевидно, за таких умов молодший не прийме становища завідці, проте домагається поділу. Але і в цьому випадку завідця намагається стримати його, переконати в тому, що корисніше для нього самого жити разом; лише тоді, коли той, настирливо наполягає, завідця відповідає йому:

— Гаразд, я тебе відділю, але відділю так, як сам розумію. Усе, що є, я заробив власною головою, своєю ощадливістю.

Таким способом завідця тримає у послуху молодших і «найневгамовніших» членів родини. Якщо сам він тверезий і ощадливий, тоді йому це, звичайно, вдається, бо коли бунтується один член родини, тоді не лише завідця, але і всі члени повстають проти нього і намагаються його приборкати. Але коли завідця хоче сам для себе кращого життя, коли пиячить або якимсь іншим чином марнує родинне добро, тоді всі молодші члени родини відмовляють йому в послуху і загрожують поділом або ж скидають його з цього становища і призначають іншого. Поділи в Лікті є надзвичайною рідкістю, тому про цю процедуру ми не маємо досі жодних даних.

Звичайно сам батько, призначаючи завідцю, намагається в міру можливості запобігти ймовірній потребі поділу. Коли він збагне, що найстарший син, який згідно зі звичаєм повинен бути завідцею, безгосподарний або не здатний вести справи великої родини, то ще за свого життя він відділяє його, будує йому хату, дає частину землі і, вмираючи, призначає завідцею молодшого сина. В Лікті був, наприклад, такий випадок. Федьо Драгич мав двох синів: Андрія і Юрка. Старшого — Андрія — вважав «пустим» і безгос-

подарним. Отже, одружив його і зразу ж відділив. Андрій справді не довго господарював, продав свій грунт євреям, а сам пішов у мельники. Але один із його синів утік від батька, попросився назад до родини свого дідуся, який прийняв його і одружив «при собі».

Жінки не мають нічого окремого, не ведуть також жодного так званого «жіночого господарства», яким могли б так, як на долах, розпоряджатися самі. Основною силою і надією родини є сини, а дівчата — це еврейський борг, як говорять у Лікті, бо дівчина звичайно виходить заміж до чужої родини, а крім того, треба їй справити весілля, тобто заплатити єврею за горілку і дати посаг, що складається з одягу, худоби, і трохи грошей. Землі за дівчиною ніколи не дають. Для дочки, так само як і для сина, батько сам вибирає пару, а завідця виносить вибір на рішення родинної ради. Про цей вибір повідомляють зацікавлену особу, яка звичайно погоджується, але коли противиться, то її не «силують», а вибирають іншу. Посаг дівчини стає спільною власністю всієї родини її чоловіка: виключного права на нього ані вона сама, ані її чоловік не мають. Якщо їй погано в домі чоловіка і вона тікає до свого рідного батька, то її там не приймають і кажуть: «Ти взяла усе, що тобі належало, іди та слухайся старшини». Коли вона стає вдовою і не виходить заміж удруге, залишається й надалі в родині свого чоловіка. Але коли хтось її посватає і вона погодиться, тоді завідця в родині покійного чоловіка справляє їй весілля і дає посаг, а діти залишаються в родині батька.

Жінки звичайно бувають причиною поділу родини, бо коли чоловіки переважно працюють у полі, жінки, змушені постійно перебувати дома, сваряться безперестанку і вкінці домагаються поділу. «Не можна було витримати з бабами,— говорять звичайно такі розділені брати,— постійно домагалися вони поділу, а в найбільш гарячий час роботи обидві прикидалися хворими».

Місцеві люди вважають спільне життя якоюсь святою спадщиною давніх часів, заповіданою батьками. «Наші батьки так жили і нам так казали»,— говорять, а кожного, хто домагається поділу, зустрічає перший докір: «Що ж, хочеш волю батьків ламати?» Спільний розум родини тішиться більшою пошаною, ніж розум одиниці. «Що десять голів — то не одна»; «Ми вкупі — не глупі»,— говорять приказки. А головне, економічні причини підтримують цей давній лад. «Доки ми вкупі, то всі працюємо і всім є з чого

жити, а як розділимось, то всіх нас чекає жебрацтво». Проте, незважаючи на це, згадана давня форма родинного життя дедалі більше розпадається і зникає. Пробуджуване почуття індивідуальності і особистої самостійності руйнує її. Молодь, яка ходила на заробітки до фабрик або міст, звикла мати свою власність і розпоряджатися нею; вона не хоче вже піддаватися волі завідці і навіть волі батька; тому саме в приміських селах, у селах, що лежать при великих шляхах і біля фабрик, про таку форму життя давно вже не чути. Отже, тим важливіше і необхідніше було б докладне вивчення цієї форми життя там, де вона збереглась ще в своїй давній силі.

ГРОМАДА ДОБРОВЛЯНИ

(МАТЕРІАЛИ ДО МОНОГРАФІЇ)

Село Добровляни лежить у Дрогобицькому повіті в Галичині, майже за дві милі від міста Дрогобича, при трансверсальній залізниці. Це село давнє і заселене з самого початку українцями. Лише на початку XVIII ст.тут з'являються перші польські колоністи. За усними переказами ці колоністи з'явилися там після чуми, від якої за один рік у Добровлянах вимерла половина населення. І справді, на полях однієї старої церковної книги в цьому селі я знайшов два роки тому таку нотатку: «Anno millesimo septuacentesimo (sic!)»[1]: «Повітря в Самборі було таке, що від зелених свят до Нового року померло понад 12 тисяч людей, у тому ж році в Дрогобичі, а у Львові в четвертому і п'ятому роках повмирало стільки, що мало хто й залишився».

Після цієї біди до Добровлян прибула значна партія мазурів-колоністів, і з того часу село складається з двох частин, відокремлених одна від одної і розташованих на двох продовгуватих паралельних пагорбах, які тягнуться вздовж берегів двох річок, що саме тут зливаються; північне узбережжя і до сьогодні називається «українська частина», а південне — «польська частина», хоч різниця народностей тепер повністю стерлася.

Мазурам, які дотримувалися латинського обряду, віддано на південній частині стару українську церкву, яка з давніх часів стояла на високому горбку; закладено латинську парафію, яку наділено землею і сіножатями для ксьондза. Добровляни в цей час були власністю латинського Холмського капітулу чи, можливо, якогось латинського

[1] Року 1700 (так!) *(лат.).— Ред.*

кляштора в Холмі, звідки для добровлянських латинників присилали ксьондзів. Так було до того часу, поки Галичина не перейшла під австрійське панування. Тоді-то Добровляни перейшли у власність латинської парафії в Дрогобичі і самостійна латинська парафія в цьому селі була ліквідована, а добровлянських латинників приєднано до дрогобицької латинської парафії.

Цей факт дуже прискорив процес денаціоналізації мазурських колоністів. Сталося це так. Я вже сказав, що Добровляни віддалені від Дрогобича майже на 2 милі, а між Добровлянами і Дрогобичем лежить інша латинська парафія — Рихтичі. Отже, як відомо, канонічне право забороняє ксьондзам з духовними требами проїздити через чужу парафію; через це добровлянські латинники були відрізані від своєї парафії і позбавлені регулярних церковних служб. Правда, дрогобицькі ксьондзи могли прислати туди принаймні вікарія, але вважали за практичніше одержувати з неї лише прибутки, не роблячи на неї ніяких витрат. Таким чином, уже наприкінці XVIII століття вони віддали своїх парафіян — добровлянських латинників — у руки українських (уніатських) священиків, зрікаючись також на їхню користь доходів з jura stolae (право сутани). Тільки певні випадки шлюбів були зарезервовані для дрогобицького латинського пароха, а втім латинський обряд у цій мазурській колонії підтримувався лише таким чином, що раз на рік латинські ксьондзи влаштовували для неї латинське причастя. Зрештою, протягом цілого століття не було жодного випадку, щоб латинський ксьондз хрестив або хоронив кого-небудь із добровлянських латинників; все це робили українські священики. Не дивно, отже, що латинники з часом цілком відвикли від свого обряду, сумлінно брали участь у всіх громадських внесках на всякі чи то церковні, чи то парафіяльні (уніатські) будинки і інші потреби, а, постійно спілкуючися з українцями-сусідами, забували з часом свою мову, українізувалися повністю. За мовою, природно, пішов і обряд — чим менше латинників збиралося щорічно на латинські причастя, тим більше переходило повністю до уніатської церкви.

Так було аж до виходу в 1866 р. конкордії папи Пія IX*, в якій унормовано стосунки між двома обрядами і суворо заборонено перехід з одного обряду на інший. Внаслідок цієї конкордії добровлянських латинників приєднано до парафії в Рихтичах. Але вже надто пізно; з цілої латинської

колонії залишилося лише кілька старих дідів, вірних латинському обряду, в якому вони хотіли померти, хоч не володіли вже польською мовою. Та коли рихтицький ксьондз хотів якось майже силою зібрати мешканців польської частини до каплиці, збудованої на місці старої церкви і почав їм у гострій формі докоряти за відступництво від обряду батьків, то люди, а особливо жінки, так обурилися, що ксьондз, щоб його не побили, мусив рятуватись швидкою втечею. На сьогодні ці мазурські колоністи після 180 років не зберегли жодних слідів свого мазурського походження, крім польських прізвищ, між якими трохи дивно звучать і такі аристократичні, як Красинський, Красицький, Зиблікевич, Карпінський, і особливо, коли такі прізвища стоять поряд із такими хресними іменами, як Гриць (Grzegorz), Данко, Мацько і под. Їхня мова — українська, і навіть всі книжки громади пишуться українською мовою. Так само і одяг нічим не відрізняється від одягу мешканців української частини; таких, що визнають латинський обряд, у Добровлянах нема вже жодного: зміна національності супроводжувалась зміною обряду.

У 1882 р. я за посередництвом одного колеги отримав одну з давніх книг з канцелярії добровлянської громади під заголовком: «Список грошових штрафів, присуджених радниками Добровлян з 1867 до 1873 року». Це так звана карна книга громадської управи, тобто список тих справ і злочинів, які згідно з чинним статутом входять в обсяг юрисдикції громадської управи і які ця управа розглядає і карає. Читачам, мабуть, відомо, що з цього погляду автономія громадських управ в Австрії є далеко меншою, ніж у Росії, і що, крім дрібних польових шкод, що не перевищують вартості 5 злотих ринських, а також найпростіших поліційних злочинів, жодні інші справи не належать до компетенції громадських управ. Тим часом добровлянська громадська управа в перші роки автономної ери зовсім інакше зрозуміла значення автономії і громадського суду. Добровлянська карна книга у згаданих семи роках ані разу не посилається на якийнебудь закон, не дотримується меж, що їх визначив цей закон для діяльності і юрисдикції громадських управ, а судить «по справедливості за божими заповідями» (це звичайна формула вироків), тобто відповідно до одвічного звичаєвого права, і розглядає такі справи, які за законом не підпадають під розгляд цивільних і кримі-

нальних судів або навіть зовсім виключені з судового розгляду (чари тощо). Добровлянський громадський суд з новішого законодавства взяв хіба тільки те, що за всякі злочини, передбачувані чи не передбачувані сучасними кодексами, визначається грошовий штраф, який часом, коли засуджений є бідним і не може заплатити, замінюється арештом, звичайно з розрахунку 1—2 години за 1 гульден. І тут, отже, бачимо, величезну різницю між офіційними судами і селянським судом: коли перші оцінюють 24 години арешту інтелігентної людини за 5 гульденів, а стільки ж годин арешту селянина звичайно за 2 гульдени, то селяни, цілком очевидно, значно дорожче цінять час, витрачений на арешт. Придивімося тепер уважніше до цієї цікавої книги, яка вже раніше привернула увагу дрогобицького пана старости в 1873 р., який, довідавшись про існування в Добровлянах такого роду порядків, поїхав туди особисто і, переглянувши «Список штрафів», мало не повиривав на собі всього волосся, скасував громадську управу, вигнав писаря і доручив новообраному керівництву якнайсуворіше дотримуватися пунктів закону і не розглядати справ, які не належать до його компетенції.

Отже, з 1867 до кінця 1873 року громадська управа судила загалом 146 справ. Краще треба було б сказати розглянула, бо до карної книги внесено лише ті справи, які закінчилися засудженням винного до штрафу; справи, які розв'язалися мирно, туди не внесено. Якщо ми розділимо ці справи на 8 категорій і викладемо ці категорії в порядку відповідно до того, яких справ за цих 7 років було більше, а яких менше, матимемо таку таблицю:

I. За образу словом або вчинком приватних осіб (сварка, бійка, обмовлення, образа честі тощо) розглянуто справ — 51;

II. За польові шкоди (випас, орання, косіння тощо) — 35;

III. За порушення приватної власності (крадіж, пошкодження тощо) — 24;

IV. За зневагу громадської управи — 18;

V. За поліційні злочини (необережність з вогнем, недогляд на залізниці при нічній сторожі на селі, забруднення річки тощо) — 7;

VI. За аморальність (перелюбство, життя на віру, збезчещення дівчини, пияцтво — за 10 років перед виданням крайового закону проти пияцтва) — 6;

VII. За порушення громадської власності — 3;

VIII. За чари і ворожіння — 2;

Разом — 146.

За ці злочини *засуджено* (на гроші) і *внесено* до громадської каси:

за пунктом	I	—	70	гульд. — крейц.	37	гульд. — крейц.	
»	II	—	38	» 65 »	20	» 65	»
»	III	—	30	» — »	17	» 50	»
»	IV	—	27	» — »	22	» —	»
»	V	—	9	» 40 »	9	» 40	»
»	VI	—	9	» — »	6	» —	»
»	VII	—	7	» 50 »	6	» 50	»
»	VIII	—	25	» — »	25	» —	»
					з них 20 [гульденів] до церковної каси		
Разом:			216	» 55 »	144	» 5	»

Виконавча влада громадської управи в Добровлянах була зовсім невелика. Багато засуджених посплачувало свої штрафи лише через кілька років, інші були неспроможні сплатити хоч що-небудь, і їм грошовий штраф замінено на арешт. Усіх випадків подібної заміни було 33, засуджені до арешту відсиділи разом 249 годин. Багато засуджених повмирало ще до того, як з них стягнули штраф, який через це, зрозуміло, й пропав.

Але найцікавішим уявляється перелік штрафів, якщо їх упорядкувати не за кількістю випадків, а за відносним розміром окремих штрафів, тобто відповідно до того, які злочини були покарані гостріше, а які м'якше. З цього погляду одержимо таку картину:

Пересічна кара за окремий випадок злочину складала:

		гульденів	крейцерів
I. За чари і ворожіння	—	12	12
II. За порушення громадської власності	—	2	50
III. За зневагу громадської управи	—	1	40
IV. За аморальність	—	1	50
V. За поліційні злочини	—	1	34
VI. За зневагу приватних осіб	—	1	30
VII. За порушення приватної власності	—	1	25
VIII. За польові шкоди	—	1	10 $^1/_2$

Звідси бачимо, що громадський суд у Добровлянах найгостріше карав ті злочини, які зовсім не були охоплені ліберальним карним кодексом, тобто чари і ворожіння. Приводжу дослівний запис таких двох справ з карної книги. Перша внесена до протоколу так: «№ 35. Яким Дуло, господар з Добровлян, про порушення спокою сусіда Прокопа Мар'яка: виявлено ворожіння. Прокіп Мар'як поскаржився до

громадської управи, що дружина Якима Дула взяла з-під своїх воріт зілля і кинула перед порогом Прокопа Мар'яка. Оскарженого 11 серпня 1867 р. засуджено за порушення громадського спокою та божих заповідей на кару в 20 злотих ринських. 11 серпня 1867 р. дав 20 злотих ринських до церковної каси». Другий випадок: «№ 5. Іван Мар'як з Добровлян привів до себе ворожку, яка виливала чари на дорозі. Дмитро Романин бачив, як ворожка Марія Романова вночі виливала на дорозі чари. Оскаржений Іван Мар'як 23 вересня 1873 р. засуджений до штрафу на 5 злотих ринських. 24 вересня 1873 р. до громадської каси вніс 5 злотих ринських».

Цікавою в обох цих вироках, крім, звичайно, їхньої суворості, є та обставина, що в одному і другому випадку засуджено не ту особу, яка робить чари, тобто не жінку Якима Дула і ворожку Марію Романову, але тих господарів, яким ці чари ніби мають принести якусь користь і яких суд, очевидно, вважає за їхніх моральних ініціаторів. Цікава також річ, що в обох згаданих випадках засуджені без опору піддаються цим відносно суворим вирокам і майже негайно сплачують визначений штраф, чого в інших випадках ніколи не буває. Очевидно, вони самі почувають себе винними.

Не менш цікавими є вироки, винесені за порушення громадської власності і честі громадської управи. Серед нашої шляхетської інтелігенції існує переконання, що громадська власність по селах вважається за res nullius[1], отже її нищать і грабують, як кому заманеться, і тому її слід якнайскоріше зовсім скасувати. Тим часом факт, що в Добровлянах громадський суд за порушення громадської власності карає пересічно у два рази суворіше, ніж за порушення приватної власності, свідчить про зовсім інші погляди народу на громадську власність, і якщо тепер така власність у різних повітах розкрадається і погано адмініструється, в цьому найбільше винні не селяни, а надмір правил, що зв'язують всякий самостійний крок громади, а також інтелігентні пани, громадські або повітові писарі, які навмисно каламутять воду, щоб у ній ловити рибку.

На закінчення подамо декілька даних про економічний стан добровлянських селян. За переписом 1880 р. населення Добровлян складало 1602 чоловіки.

[1] Нічийна річ *(лат.)*.— *Ред.*

Серед них було близько 350 господарів грунтів, між якими лише 10 було таких, що мають більше, ніж 10 моргів землі, близько 100 має 5—10 моргів, а всі інші мають менше 5 моргів. Значна кількість господарює на дрібних ділянках по 1—½ морга. Внаслідок цього у переважної частини населення доходи з господарства такі малі, що без побічних доходів і заробітків господар не може прогодувати свою «челядь і худобу». Особливо прикро дається взнаки тутешнім мешканцям брак пасовищ. Нема в Добровлянах жодного господаря, якому б вистачало паші на прогодування худоби взимку. Тому-то всі вони мусять купувати пашу в чужих селах, найбільше в Грунові, а оскільки віз сіна разом з роботою коштує 4—5 гульденів, то середній добровлянський господар за саме сіно мусить щоразу заплатити готівкою 40—50 гульденів. Це досить значна сума як на такого бідного господаря, і якби не згадувані побічні заробітки, жоден не спроможний був би на неї стягтися. Найголовнішими заробітками добровлянських селян поряд з найманою денною працею є ткацтво і візництво. В Добровлянах немає майже жодної людини, яка не була б візником. Ці дві галузі промислу дозволяють тутешнім людям сяк-так існувати на світі. «Якби не цей святий талант,— говорять вони про ткацтво,— нам би довелося марно гинути».

Добровлянські ткачі роблять полотно для цілої околиці, а саме для сіл: Вацовичі, Лішня, Рихтичі, Раковець, Воля-Якубова, Глиняни, Броница, Дорожів, Грушова і Ролів. Кожен ткач має по цих селах своїх людей, які протягом року віддають йому для роботи своє прядиво. Зимою, десь біля різдва, всі ткачі, одні пішки, інші возами, розходяться по сусідніх селах за прядивом і найперше беруть, звичайно, грубе прядиво, «воровину», а потім, виробивши «воровину», беруть тонші коноплі і лляне прядиво. Кросна вносять до хат переважно після свят, тобто після різдва чи водохрещення. З того часу в усьому селі безнастанно кипить ткацька праця і продовжується до весни, поки не настануть польові роботи. Щоправда, ткачі і тоді не покидають своєї праці, бо кросна виносять з хат аж перед Петром (тобто 17 червня), та працюють уже не цілими днями, а лише «прихапцем», наскільки дозволить на це господарська робота.

Ткацький заробіток невеликий, але, як на тутешні умови, досить значний. У такій околиці, як дрогобицька, де

робітник у найгарячіші жнива або сінокоси поденною працею заробляє 25—30 крейцерів (в 1886 р.— ледве 15—30 кр.), в такій околиці ткацький заробіток, як далеко легша праця, мусить здаватися чимось дуже значним. Звичайна платня ткача від міри воровини 4 крейцери, від міри конопляного полотна (так званої «товстни») — 5 крейцерів, а від міри лляного полотна — 6—7 крейцерів, коли ж прядиво дуже тонке, то і 8 крейцерів, крім цього від «штуки» (12 великих мотків) дають ще дві хлібини. Заробіток ткача залежить від того, скільки мір він зумів виробити за день. У середньому можна прийняти, що добрий ткач виробить за день 15 мір, хоч є й такі, які виробляють і по 20, але, з другого боку, ні один не виробить більше, як 10. Таким чином, денний заробіток ткача складає від 40 до 100 крейцерів, від цього, однак, треба відняти свята і принаймні один робочий день на обшиття «берда», снування цівок, намотування і перекручування ниток. У таких хатах, де є більше челяді, ставлять інколи в хаті по два кросна і працюють на дві руки. На жаль, однак, ткацький промисел все більше занепадає. Фабричне «німецьке полотно» витіснило з ринку наше домашнє полотно, а через свою низьку ціну дедалі більше проникає навіть і під селянські стріхи. Колись для добровлянських ткачів були кращі часи. Тоді вони закуповували все продажне прядиво з усієї околиці, дома виробляли полотно на продаж і їздили з ним на ринки і ярмарки до Дрогобича, Самбора, Стрия, продаючи його на міри, штуки або й гуртом; заробіток від цього був великий, і ще й досі Добровляни не можуть про нього забути.

Другим важливим заробітком добровлянських селян, як ми вже згадували, є візництво. І тут ми маємо справу лише з відмираючими рештками давньої величі. Сьогодні візництво обмежується майже виключно торгівлею сіллю. Раніше добровлянські візники їздили до Угорщини: до Сигета, Унгвара*, Мукачева, Токая; на Буковину, до Садгори; до Бродів і т. д. і возили тютюн, вино, сіль, збіжжя чи то самі по собі, чи найняті якимось купцем. У ті часи, як розповідають старі візники, не один, приїхавши з подорожі, привозив і 100 злотих ринських чистого заробітку, хоч пробув у дорозі 3—4 тижні або й більше. Тоді-то, кажуть, «добровлянці жили добре». Кожен господар мав коні, бо це йому було вигідно. Було чим заробити, було чим і поле обробити. А як почали будувати залізниці, то і візництво занепало. Не стало потреби їздити в далеку дорогу, бо

поїзди все довозили швидше і дешевше. Сьогодні ще лише єдина сіль рятує візника і то, як побачимо, не дуже сильно.

Сіль набирають у Дрогобичі. На один віз (один «набір») беруть звичайно 700 топок (7 «соток»), а платять за неї на копальні по 9 гульденів за сотку, тобто 63 гульдени за набір. Звідти везуть її до Городка, Львова, Немирова, Яворова, часом до Жовкви і продають по півсотки, по сотці, а часом і цілий набір відразу. Якщо добра дорога або якщо поїзд довезе солі досить, тоді сіль дешева і заробіток візника малий. За сотку одержують по 10 гульденів, це значить, що заробіток brutto складає на всьому наборі 7 гульденів. Вирахувавши з цього 3 гульдени на овес для коней, мито на міських заставах і на харчі, залишається чистого заробітку 4 гульдени, тобто 1 гульден за день, бо візництво таке триває 3—4 дні. Однак це мінімум заробітку. Коли ж сіль у ціні, то за сотку одержують від 10 гульденів 50 крейцерів до 10 гульденів 70 крейцерів або за набір від 73 гульденів 50 крейцерів до 74 гульденів 90 крейцерів. У такому разі заробіток становить 10 гульденів 50 крейцерів netto. Але це заробіток непостійний і непевний тому, що на копальні не завжди можна дістати солі. Часом буває так, що візник, доки допроситься солі, їздить за сіллю на копальню три або чотири рази, а з Добровлян до Дрогобича 2 милі (15 верств), а це значить, що він витрачає даремно 3 або 4 дні. Не кожен візник також вміє сам продати сіль, не один, менше обізнаний, наприклад, зі Львовом, наймає собі фактора-єврея, щоб йому розпродував сіль по крамницях і крамничках. Такому факторові платять по 10 крейцерів від кожної проданої сотки.

Найбільше люблять солярі продавати сіль у Львові, тому що тут вони відразу одержують гроші, тоді як у менших містечках, таких як у Городку, Яворові та в інших, їм велять чекати тиждень або більше, пересилаючи гроші поштою. На цьому соляр якоюсь мірою втрачає, бо, поки немає грошей, він не може другий раз поїхати на копальню.

Останніми роками (1886 і 1887) дедалі менше добровлянських візників приїздить з сіллю до Львова і насамперед через велику конкуренцію з боку євреїв. Євреї відправляють сіль залізницею у великих кількостях і так знижують ціну, що соляреві не вигідно привозити її кіньми.

EXEMPLO MONITI?[1]

Як відомо, докладно розроблений проект регулювання галицьких рік, який було подано в міністерство рільництва, повернено до Львова з позитивним рішенням, і на найближчій сесії державної ради ця справа має нарешті стояти на порядку денному.

З огляду на обмеженість виділених для цієї справи фондів при розробленні проекту дотримувалися принципу *забезпечення місцевої потреби*, а не проведення повного регулювання згідно з усіма гідротехнічними вимогами.

З цього приводу у комунікаційно-промисловому додатку до газети «Neue Freie Presse» ми знаходимо фахову статтю, гідну уваги з будь-якого погляду.

Автор її нагадує про недавню повінь у долині Тиси та Араду й усю провину за величезні лиха, від яких приблизно кожних 7 років страждає благословенна долина Альфельду, звертає на нераціональні та недбало зроблені водні споруди, які вже коштують 200 мільйонів гульденів.

Ці роботи над Тисою розпочато вже 40 років тому. «Там, де річка дуже підмивала береги, її відводили поперечними каналами і прибережними насипами; де повінь розливалася по долинах, насипалися греблі та охоронні вали; де течія річки була дуже звивиста, там робили перекопи, вирівнювали річище, а старе річище висушували». Це робилося спочатку без системи. Тільки Адольф Іванович Добрянський* ввів у цю роботу систему, а саме: поєднав окремі вали і перекопи, звужуючи річище, а одночасно збільшуючи спад і швидкість течії. Доля хотіла, щоб після того, як Добрянський виконав ці роботи, протягом 7 років не було повені,

[1] Приклад перестороги *(лат.)*.— *Ред.*

тому його прославлено як приборкувача Тиси і нагороджено орденом залізної корони. Але вже перша повінь показала, що робота Добрянського не тільки не принесла краю користі, а, навпаки, лише збільшила небезпеку. Автор гіперболічно твердить, що від часів Батухана* ніхто не завдав Угорщині більшої шкоди, як це нещасне регулювання Добрянського. Цей самий експеримент мають тепер повторити в Галичині, де початок для нього зроблено вже в тих часткових і розрахованих на місцеві потреби водних спорудах, які стали причиною збільшення і без того величезної катастрофи повені 1883 року.

Посилаючись на свої давніші праці, автор вбачає у цих регуляційних роботах в основному ту помилку, що поперечні канали, вали та греблі, які затискають річище, на випадок повені стримують швидкий відплив усієї маси води і в той же час збільшують її раптовий натиск; вони не залишаються виключно локальними, тому що сама їхня природа вимагає того, щоб поширити їх вздовж усього берега річки, бо на випадок повені катастрофа стає майже неминучою, раптовою і загальною.

Усунути це може тільки зовсім протилежна система. Не затискаючи річище валами, відводити воду за допомогою бічних каналів, які б поволі наводнювали і замулювали увесь басейн ріки, і в той же час не допускати замулювання головного річища, спорудити в верхній течії річки поперечні канали, вали, які б затримували гравій,— це, на думку автора, ті раціональні технічні заходи, які зроблять регуляційну роботу благословенням, а не нещастям для наступних поколінь.

Правда, закінчує він, така робота дорого коштує, а в зв'язку з теперішніми воєнними перспективами, що поглинають лев'ячу пайку державного бюджету, ще довго, здається, буде тільки pium desiderium[1]. Але ж держава має у своєму розпорядженні тисячі робочих рук, які або приречені на бездіяльність, або своєю працею підривають промисловість краю.

Щороку чути скарги щодо *конкуренції праці в'язнів*. В'язня треба привчати до роботи, у цьому є рація і потреба, але, з другого боку, не менш слушно скаржаться ремісники і підприємці, що дешевша продукція в'язнів забирає у них хліб, вбиває їх своєю конкуренцією. Цю дилему, на думку

[1] Благочестивим побажанням *(лат.)*.— *Ред.*

автора, можна вирішити, використовуючи в'язнів на великих роботах, при регулюванні та меліорації рік, роботах, які може розпочати і вести тільки держава і за які приватний капітал береться неохоче, тому що прибутки від них можуть бути хіба що в другому поколінні.

Найбільша частина регуляційної роботи — це копання і перевезення землі, робота, на якій можна використати кожну здорову людину без жодної підготовки. Зрештою, інших потрібних ремісників, таких як теслі, муляри й ковалі, також знайдеться доволі серед в'язнів, не забракне також інтелігентних фахівців. Усі ці люди за один тільки одяг і за харчі виконають роботи, яких досі не можна виконати тільки через брак грошей.

Автор проекту далекий від того, щоб мати рожеві надії на майбутнє і готовий прийняти купу закидів, особливо з боку тих людей, які в першу чергу повинні б здійснювати цю ідею. Метод латання, що його вже протягом 40 років практикують в Угорщині, напевно, повністю перенесуть і до Галичини. Але саме тому він підносить це питання вже тепер, хоч далеко вигідніше було б зробити це post factum[1].

Ми, зрештою, не знаємо, чи закиди автора щодо галицького регуляційного плану зовсім справедливі. Оскільки ми могли б собі його уявити, то мусимо визнати, що метод Добрянського не буде перенесений у Галичину повністю, але в розробленому у нас проекті пішли на деякі й навіть доволі значні поступки другому, рекомендованому автором, методу. Чи цього досить і як це буде виконано — це вже, розуміється, інша справа.

[1] Після доконання факту (*лат.*).— *Ред.*

«ТЕРНОПІЛЬСЬКА» МОРАЛЬНІСТЬ

Останні арешти з приводу митних зловживань у Відні привернули увагу широких кіл, зацікавлених проявами моралі в купецькому світі. «Нехай там поети і романісти,— пише з цієї нагоди у вступній статті сьогоднішня «Deutsche Zeitung»,— знаходять для себе у професії купця які завгодно поетичні сторони — ця професія має кінець кінцем основне найпростіше завдання — грошовий прибуток. А оскільки прибуток купця може полягати тільки в різниці між цінами закупівлі і перепродажу, оскільки — далі — конкуренція ринку ставить серйозні перешкоди підвищенню цін перепродажу, то основним прагненням купця є якнайдешевше закупити товар.

Гонитва за цим є загальною і здебільшого дуже жорстокою, саме в ній слід шукати джерело всіх зловживань і незліченних скарг та марних законодавчих зусиль припинити їх. Так, наприклад, у Франції «нелояльну конкуренцію» підвели під окрему карну статтю, що, на жаль, у нас не має місця».

Кодекс «тернопільської» моральності складається з семи пунктів; перелік їх буде, напевне, актуальний і в нас.

Пункт перший: ошукування того, хто купує, в мірі та на вазі, що практикується постійно, незважаючи на існування цехових правил, тому що велика кількість найбільш ходових товарів продається не на мірку й не на вагу, а в пачках, торбинках, коробках, мотках тощо, з цифровим означенням. Часто покупець одержує дюжину, що складається з 10 штук, тисячу, яка нараховує 800 штук, або ж кілограм, що важить 700 грамів і т. д. Незважаючи на зухвальство такого роду шахрайств, публіка ловиться на це; купець може дещо знижувати ціну, але все одно має прибуток.

Пункт другий: ошукування на якості товару, який фальшиво подається за ліпший, ніж є насправді.

Досить назвати тут хоча б ту славнозвісну «лляну сорочку за 80 центів» або барухівське «пшеничне борошно № 3» в Сараєві.

Пункт третій: систематичне закуповування товарів у крамницях збанкрутованих купців нижче коштів виробництва або товарів, дещо пошкоджених внаслідок так званих «крамничних пожеж», що їх дуже часто викликають навмисне.

Пункт четвертий: «мандрівні склади» і вся система торгівлі на рознос, яка здебільшого розрахована на те, щоб ошукати уряд на податках і акцизах, не платити за склад тощо, а внаслідок цього мати право продавати товари дешевше.

Механізм «неплатоспроможності» становить п'ятий і шостий пункти кодексу «тернопільської моральності». Так той, хто сміливо розігруе сцену фальшивої кривди, як і той, хто для того, щоб уникнути її, складае «добровільну угоду» з кредиторами — обидва намагаються знизити ціну одержаних попередньо товарів нижче ринкової ціни. Продаючи видурений таким чином товар, наприклад, на 20 процентів нижче звичайної ринкової ціни, таким чином не тільки віднімають клієнтів у порядних фірм, але й самі заробляють далеко більше, ніж заробили б, продаючи за ринковими цінами.

Нарешті останній пункт цієї моралі — це шахрайства митні, метою яких є одержування закордонного товару на ту суму, яка припадае урядові як мито, дешевше.

В останньому віденському випадку йдеться, головне, про мереживо, на яке привізне мито становить 3—5 злотих за кожний кілограм. Ясно, що перевезене контрабандою мереживо такий купець може продавати значно дешевше, ніж чесний, і, незважаючи на це, мати з такого гешефту значні прибутки.

СЕЛЯНСЬКІ ЗАВОРУШЕННЯ З ПРИВОДУ ШЛЯХОВОГО ЗАКОНУ

Справді галицькою cause célébre[1] минулого літа, справою, яка звернула на Галичину погляди широких урядових і публіцистичних кіл, були відомі вже читачам «Kraju» заворушення українських селян і мазурів проти впровадження в життя нового шляхового закону. Для закордонних читачів, які уважно читають галицькі газети, ці заворушення могли здатися чимось недоречним і неправдоподібним. Як це? В краї, де найкомпетентніші громадські уста проголошують тезу про довір'я народу до суспільних верхів, де народ виявляє це довір'я виборами до сейму, до державної ради і до інших представницьких органів, з ентузіазмом приймає ерцгерцога*, горнеться до старших братів у «народних гуртках», де лише жменька «русофілів» і «борителів» каламутить найдосконалішу суспільну гармонію — в цьому краї якесь нововведення до шляхового закону може раптом порушити згаданий зразковий спокій і порядок, підняти на ноги як українців, так і мазурів і примусити старшу братію вжити не лише «м'яких», але й «суворих засобів для подолання опору», тобто військових екзекуцій і пролиття людської крові? Щоправда, політична влада виставляє ці заворушення як наслідок якоїсь «аморальної агітації», нічого не згадуючи про те, звідки йшла і які цілі мала ця агітація, вона відсилає нас тільки до судів, де «агітатори» понесуть заслужене покарання. А в судах що ми бачимо? На лавах підсудних бачимо самих селян, які «бунтували», людей у найпрямішому значенні цього слова, «місцевих», «осілих», щодо яких «агітацією» доведеться назвати хіба що природний і, на жаль, цілком слушний вияв обурення з приводу закону, що їх кривдить.

[1] Визначна подія (*франц.*).— *Ред.*

Зрештою, це обурення виникло не вчора. Його перші прояви майже збігаються із санкціонуванням шляхового закону і розісланням його тексту до повітових властей разом з інструкцією для його впровадження, складеною намісництвом за погодженням з виділом крайовим у вересні минулого року. З того часу почало бурлити по селах, а коли влітку минулого року почали робити списки людей, зобов'язаних ремонтувати шляхи, вибухнули більш чи менш спонтанні заворушення в 16 галицьких повітах. Перше і найвідоміше заворушення було в Рудківському й Комарнянському повітах. Заворушення охопило 20 сіл і закінчилося застосуванням жандармами зброї, пораненням кількох селян і вбивством одного з них. Епілог заворушення відбудеться цими днями в самбірському суді, перед яким мають стати близько 30 селян, звинувачених у порушенні громадського спокою і порядку.

Хоч ці заворушення відбувалися в українських повітах, вони, однак, не були справою тільки українського народу. У самому центрі «збунтованої околиці» лежить велике мазурське поселення Тулиголови, яке донедавна завдавало властям багато клопоту своїм опором проти прийняття автономічних порядків, а зараз очолило рух проти нового шляхового закону. Дійшли чутки, що з Тулиголів до навколишніх громад розповсюджувалися заклики і заохочення, щоб не піддаватися новій постанові, можливо навіть, що ці чутки дали намісництву матеріали для створення міфа про «аморальну агітацію», хоч самбірський суд, наскільки нам відомо, не виявив жодної такої агітації.

Ще не заспокоїлася громадська думка з приводу катастрофи в Рудківському повіті, коли оце громадськість схвилювали відомості про заворушення в двох протилежних кінцях Галичини: в Городенському, Тлумацькому і Гусятинському, а також у Ланцутському, Тішановському, Колбушівському і Жешівському повітах. Здається навіть, що заворушення в західних повітах вибухнули раніше, ніж в українських, адже ці відомості тримали в таємниці або ж не було кому повідомити про них громадськість. У Косині і в Марковій у Тішановському повіті під час найгарячішої пори жнив, перебуваючи на утриманні громад, переводячи селянське добро, цілий місяць стояло військо і займалось розправою. Тільки рудківське заворушення і розголос, який у зв'язку з цим отримала справа шляхів, схилили намісника до того, що він сам поїхав на місце

заворушень і мазурські заворушення він зміг заспокоїти лише виразною обіцянкою, що несправедливий закон скоро буде змінений і що до цього докладе зусиль сам намісник.

Але що це за закон, запитає читач, який, ще не впроваджений у життя, здатний був викликати серед селян такі великі і повсюдні заворушення? Найкраще уявлення про нього дає нам передвиборна стаття, вміщена у кількох номерах «Діла» під заголовком «Наше шляхове законодавство», написана одним із наймолодших юристів паном Олесницьким. Шляховий закон є одним з первородних гріхів нашого автономічного законодавства. З часу ухвали першого автономічного шляхового закону в 1866 р. аж до останньої хвилини тут йдеться тільки про одне фатальне питання: ким і чиїм коштом мають споруджуватися і утримуватися громадські шляхи?[1] Ясна річ, теоретично всі визнають, що кошти на будівництво і утримання шляхів повинні вносити ті, хто ними користується, і в такій пропорції, у якій вони ними користуються. Хто ходить пішки, менше потребує битого шляху і менше пошкодить його, ніж той, хто проганяє ним денно десять голів худоби. А цей, в свою чергу, менше, ніж той, який щоденно гонить коней і велику рогату худобу і возить принаймні щотижня важкі фургони з горілкою і великі вози, навантажені пшеницею. Ясна річ, що й виплати на шляхи повинні вимірюватися в тій самій пропорції, тобто, не за кількістю душ, родин чи домів, але за розміром маєтку, чи, точніше, за сумою безпосередньо виплачуваних податків. Оце і є єдино справедлива норма розподілу шляхових тягарів. На жаль, однак, уся праця наших шляхетських законодавців з 1866 аж до 1886 р. спрямована була тільки на те, щоб обійти, обминути цю норму, щоб якнайповніше звільнити двори від усякого тягаря і якнайбільше перенести тягар будівництва і утримання шляхів на громади. Давній закон з 1866 р., наприклад, шляхові тягарі ділив таким чином, щоб двір давав матеріал, а громада працю. На практиці справа виглядала так, що дуже багато дворів не давало зовсім нічого, особливо в місцях, де не було мостів, а ремонт дороги здійснювався лише з допомогою глини або каміння. Двори давали переважно матеріал на мости, при цьому матеріал будь-який, котрий визначали селянам у лісі, звідки вони самі мусили вивез-

[1] В Галичині існує чотири види шляхів: урядові (тобто так звані німецькі), крайові (автономічні), повітові і громадські, звані також «польськими».

ти, обробити і використати його відповідно до потреб. Чим менше давав двір, тим більше, звичайно, мусила відробляти громада. Шляховий тягар спадав на селян у вигляді шляхової повинності, так званого шарварку, і при тому без різниці в маєтку на кожен дім, в міру потреби, аж до шести днів на рік. Власник такого дому міг бути халупником, який не мав нічого, крім однієї курки, і ніколи не користувався битим шляхом, але мусив нести таку саму повинність за користування ним, як і «багатій», що мав пару коней і десять корів.

Що такий, явно несправедливий, закон не міг бути добре зустрінутий сільським людом, річ цілком очевидна. Вимоги щодо такої реформи наша сеймова більшість терпляче ховала в актах доти, доки несподіваний випадок не підказав їм взяти справу проведення цієї реформи в свої руки. Громада Москалівка біля Косова, що мала в своїх володіннях великий міст, віддавна вела процес з двором про те, щоб той не визначав матеріалу для будівництва мосту в лісі, а давав його готовим на місце будівництва для використання. Справа дійшла аж до найвищого адміністративного суду у Відні, інтерпретація яким спірних пунктів закону має в нас силу закону. Суд розв'язав суперечку на користь громади, тобто зобов'язав двори постачати матеріал, необхідний для будівництва шляхів і мостів, на місце його використання. Це рішення адміністративного суду, що перекладає хоч трохи більше цей тягар на двори, але яке насправді у цьому пункті далеко не рівноцінне тягарям, що їх несуть громади, підштовхнуло нашу сеймову більшість до розробки нової шляхової реформи, яка була схвалена в 1885 р. і впроваджена у вересні 1886 р. На жаль, однак, новий закон замість того, щоб усунути несправедливі статті давнього закону, подає їх незміненими щодо змісту, в дещо іншій формі, але такій, що викликає ще більше відчуття несправедливості і нерівності перед законом. Передусім старе правило, що пан дає матеріал (тепер уже ясно визначено, що пан лише дає матеріал, а не привозить на місце), а селянин роботу, живцем запозичене з панщизняних уявлень, повністю було збережене і коли не щодо якості, а щодо розміру було дещо обмежене, то тільки на користь дворів, а не на користь селян. Селянин дає роботу в розмірі 4 днів на рік від кожного дому, а значить, знову відновлено давню нерівномірність розподілу тягарів між бідним і багатим селянином. Якщо він не може

відробити цих 4-х днів або якщо протягом року не було потреби для їхнього відробітку, то вартість непокритого натурою тягаря мусить сплатити грішми до шляхового фонду, яким управляє виділ повітовий; двір же дає матеріал у такій кількості, яка за один рік не може перевищити 5 % сплачуваних ним (двором) безпосередніх податків. Це зовсім не означає, що він мусить щороку дати матеріалу такої вартості, як 5 % податку. Може трапитися рік, у якому він дасть матеріалу на 1 % податку, а тоді решту вартості аж до 5 % двір не доплачує. Але якщо була б потреба в матеріалі вартістю, що перевищує 5 % сплачуваного двором податку, то цей матеріал мусить бути оплачений двору повітовим шляховим фондом. Як бачимо, нерівний вимір обов'язків на кожному кроці. Але це ще не все.

Повітовий шляховий фонд складається з нереалізованих у натурі та сплачуваних грішми селянських повинностей і, крім того, з шляхового додатку, який сплачують як більші, так і менші власники у розмірі 3 % від безпосередніх податків. Це перший крок до справедливого розподілу шляхових тягарів у новому законі, на жаль, однак, крок ілюзорний, відповідно до тієї статті, яка зобов'язує сплачувати дворам за матеріал, якщо вартість його перевищує 5 % вартості сплачуваних двором податків. Отже, без сумніву, майже всі гроші з цих рівномірно розкладених податків підуть виключно до кишені власника двору (respective[1] лісу): двір за надлишок матеріалу бере гроші, але коли він постачає матеріалу менше норми — грошового relutum[2] не виплачує. Але і це ще не все.

Хто оцінює цей матеріал? Закон відповідає: шляхове управління. Хто засідає в шляховім управлінні? Статут відповідає: голова громади, голова двірського маєтку. А отже, голова двірського маєтку, тобто власник двору і лісу, буде сам оцінювати вартість свого вкладу, сам продає і сам визначає ціну свого товару.

Власне ці несправедливі пункти в першу чергу породили незадоволення новим шляховим законом, що й дало такі сильні спалахи. Але, крім цієї суто матеріальної сторони нового закону, він має ще дуже важливу і характерну формальну хибу, яка ще більше обурює і дратує людей, навіть без жодних злочинних сторонніх агітацій. Цією хибою

---

[1] Відповідно *(лат.).— Ред.*
[2] Звороту *(лат.).— Ред.*

є аж надто виразне намагання обмежити і так вже мізерне громадське самоврядування. За новим шляховим законом громада повинна відробляти шарварки і оплачувати податки та шляхові витрати; більше ні до чого вона не має права. Шляховим фондом розпоряджається повітовий виділ, будівництво нових доріг і ремонт старих ухвалює повітовий виділ за згодою з намісництвом і крайовим виділом, ціну натуральних повинностей (робочого дня) визначає повітовий виділ, одним словом, громада, що тягне і платить, за новим законом виявляється здеградованою майже до рівня худоби.

Цей стан речей і викликав шляхові заворушення. Кожний неупереджений читач після представленого вище сам зуміє оцінити, чи потрібні тут були якісь сторонні агітатори.

Але яку позицію щодо цього всього зайняла наша преса? Справді соромно і боляче, але треба сказати, що для неї факти заворушень пройшли майже непоміченими. Про шляховий закон, щоправда, дали великі статті «Dziennik Polski» і «Gazeta Narodowa», але до жодних висновків вони не прийшли; вичерпну статтю про цю справу дало «Діло», яке теж уважно реєструвало факти і найбільше місця присвятило їхньому коментуванню. Але зате «Czas» задовольнився звалюванням усього на плечі нелегальної агітації, а коли міністерство, а за ним і намісництво порушили питання, чи не слід було б змінити закон, щоб не допускати в майбутньому подібних заворушень, «Czas» мав цинічну відвагу висловити думку про те, що закону, хоч і несправедливого, змінювати не треба, щоб не деморалізувати селян і не підказати їм ідеї, ніби опором можна домогтися зміни несправедливих законів. А якщо з'явиться опір, подолати його силою, і кінець. Недаремно також цей «Czas» у своєму фейлетоні так прославляє геніальність князя Віндішгреца*!

АВАНСОВО-ЗАРОБІТНІ ТОВАРИСТВА

І

Сьогодні в ратушевій залі № 13 розпочато загальні збори Спілки заробітних і господарських товариств Галичини і Великого князівства Краківського. Під час зборів відбудеться два засідання: одне — сьогодні, а друге — завтра. Крім того, сьогодні відбудуться також п'яті загальні збори фонду забезпечення функціонерів заробітних і господарських товариств.

Перше засідання відкрив патрон спілки д-р Т. Скалковський, який, відзначивши успішний розвиток заробітних і господарських товариств у нашому краї від моменту заснування спілки, просив депутатів, що зібрались, про подачу матеріалів і оголосив початок виконання порядку денного. Після зачитання іменного списку делегатів і представлення мандатів (делегатів було понад 80), головою зборів обрано пана Бехонського, а його заступником д-ра Леховського з Дрогобича.

Пан Бехонський у вступі тепло згадав померлих членів спілки: Кароля Малого, Й. Валлоха й Шлезінгера, пам'ять яких присутні вшанували вставанням.

За порядком денним мало розпочатися читання звіту патрона про діяльність правління спілки від 20 жовтня 1886 р. до 20 жовтня 1887 р. Оскільки цей звіт був надрукований та розданий членам зборів, то, на пропозицію пана Ульмера, патрона увільнено від читання, звіт передано для вивчення комісії з трьох членів, до складу якої ввійшли Бехонський, Адамек і д-р Вурст.

Ось головні подробиці із звіту патрона.

Звіт патрона спілки за час від 1 листопада 1886 до кінця жовтня біжучого року порушує такі питання: стан паїв в заробітних товариствах, що становив з кінця 1885 р. суму 4 277 116 злотих, зріс до кінця р. 1886 до 4 317 002 злотих,

тобто піднявся на 39 886 злотих. Резервні фонди, що становили в кінці 1885 р. суму 593 457 злотих, зросли до кінця 1886 р. до 664 392 злотих, тобто збільшились на 70 935 злотих. Вклади на поточний рахунок, що в кінці 1885 р. становили 8 696 581 злотий, досягли в кінці 1886 р. суми 9 775 846 злотих, тобто зросли на 1 079 265 злотих.

Це зростання резервних фондів більше, ніж на 70 тисяч, а ощадних вкладів більше, як на мільйон злотих, протягом 1886 року слід вважати цілком успішним явищем, особливо якщо згадаємо, що 1886 рік не відзначався особливою надлишковістю капіталів, які б шукали такого застосування. Якщо значне збільшення резервних фондів є доказом обачного господарювання, то збільшення вкладів на мільйон злотих свідчить про довіру громадськості до наших інституцій і свідчить також, що негативне враження, викликане банкрутством двох товариств у Львові, а саме Галицької авансової каси та Заставного закладу, починає стиратися.

Тим більших зусиль ми повинні докласти, щоб подібні випадки банкрутства, які дуже шкідливо впливають на кредит усіх товариств, не повторювались, а принаймні щоб жодне з товариств, що належать до спілки, не опинилось у подібній ситуації.

Завданням спілки як в попередні, так і в минулому році було посередництво між товариствами і фінансовими інституціями, що надають товариствам кредити. Це посередництво багато здобуло через впровадження систематичних ревізій (люстрацій), на підставі яких спілка може подавати інституціям, що дають кредит, докладні інформації про стан і діяльність товариств. Однак, незважаючи на це, наші старання про поширення кредиту не завжди мали бажані наслідки.

Згідно з традицією, прийнятою в попередніх звітах, перейдемо до розгляду взаємин між товариствами та інституціями, що надають їм кредит; на підставі статистичних цифр, зібраних в річнику за 1886 р., ми довідуємось, що сума кредиту, наданого авансовим товариствам (Австро-Угорським банком), становила в кінці 1886 р. 820 312 злотих, коли в кінці 1885 р. вона становила лише 673 771 злотий, тобто зросла на 146 541 злотий.

Ця сума 820 312 злотих, розподіляється таким чином, що більшість провінційних товариств має з неї не багато користі (тільки суму 405 475 злотих).

З наведених цифр виникає, що провінційні товариства користуються кредитом Австро-Угорського банку в дуже скромних розмірах, причому товариства, які існують у західній частині краю, мають далеко більше стосунків з банком, ніж товариства львівської та станіславської філій.

Не можна заперечити, що Австро-Угорський банк, обмежуючи фірмовий примус, відкриваючи нові філії та допоміжні контори в нашому краї, закликаючи до грона цензорів осіб, ознайомлених з відносинами в рільництві і промисловості, оголосив про поширення своїх кредитних операцій. Було б бажаним, аби товариства з уваги на прихильнішу кредитну політику Австро-Угорського банку ширше застосовували редисконтування векселів своїх портфелів у філіях та конторах банку, йдучи за прикладом згаданих вище товариств з округу Краківської філії. Галицькій ощадній касі в кінці 1886 р. товариства заборгували суму 686 596 злотих, а в кінці 1885 р. ця сума становила 596 583 злотих, тобто зросла в 1886 р. на 90 013 злотих.

Крім авансових товариств, кредитом у Галицькій ощадній касі користуються також інші товариства, які в кінці 1886 р. мали заборгованість 159 907 злотих, а загальний стан позичок, наданих Галицькою ощадною касою товариствам, становив на кінець 1886 р. суму 863 813 злотих.

Сума кредитів, наданих авансовим товариствам крайовим банком, на кінець 1886 р. становила 413 625 гульденів, а з врахуванням касових дотацій та кредитів, наданих іншим товариствам,— 633 337 гульденів.

На 22 жовтня 1887 р., згідно з даними, переданими крайовим банком патронатові спілки, заборгованість товариств банку становила 645 743 гульдени 73 центи, в цій сумі доля львівських товариств становить 54 633 гульдени 94 центи, доля двох краківських товариств 23 394 гульдени 53 центи, а доля 77 провінційних товариств — 567 714 гульденів 26 центів.

Щодо комунальних позичок, то з цієї форми кредиту до цього часу скористалося лише 5 авансових товариств, а саме товариство в Ланцуті, Підгайцях, Сокалі, Жовкві і повітове товариство у Львові. Для товариств, що дають кредити селянам, комунальні позички дуже вигідні, бо капітал, одержаний таким чином, сплачується банкові довготерміновими частинами. Було б бажаним, щоб товариства звернули більше уваги на це джерело кредиту, особливо тепер, коли

змінено умови сплати позичок, розбиваючи суму боргу на однакові частини.

На кінець 1886 р. авансовому товариству у Львові інші товариства заборгували суму 121 839 гульденів, з яких 84 714 гульденів припадає на провінційні авансові товариства.

Щодо ревізій (люстрацій) патронат прислухався до уваг, зроблених на попередніх зборах, та ухвалених там резолюцій, і старався заощадити кошти складанням відповідних планів відряджень. Проте точне виконання таких планів інколи бувало неможливим, коли траплялося, що пана ревізора (люстратора), зайнятого власне в певному товаристві, викликали до себе більш віддалені товариства.

Ревізор (люстратор) пан Адольф Корнбергер протягом 12 місяців провів 60, секретар спілки — 5, пан Нарцис Ульмер — 4 ревізії (люстрації).

На ревізію авансового товариства в Бузьку, яке не належить до спілки, на прохання голови наглядової ради цього товариства був делегований пан Францішек Мрозовський. Пана Войцеха Бєхонського запрошено до проведення ревізії авансового банку в Станіславі.

На ревізії (люстрації) з Галицької ощадної каси призначена субвенція в сумі 300 гульденів, а з крайового банку — 500 гульденів, від виділу крайового — повернення коштів перевірки діяльності тих торговельних і виробничих товариств, в яких ревізії проведено за дорученням виділу крайового.

Якщо виділ крайовий захоче і надалі впливати на утворювані торговельні та виробничі товариства з тим, щоб вони вступали до спілки, то спілка матиме можливість успішного співробітництва на ниві розвитку крайової промисловості.

Важливим кроком на цій ниві є заснування першої спілкової гарбарні в Жешові. Патрон говорить: належало б звернути головну увагу на закладання торговельних та промислових товариств, і в цій праці товариства спілки можуть зробити дуже важливі послуги нашому краю, такому занедбаному з погляду торгівлі та промисловості. На першу спілкову гарбарню підписалися до цього часу два авансові товариства і чотири товариства торгівлі шкірами, а саме: 1) Ланьцут, товариство торгівлі шкірами; 2) Ліманова, авансове товариство; 3) Дрогобич, товариство торгівлі шкірами; 4) Домброва, товариство шевців; 5) Львів,

товариство торгівлі шкірами; 6) Маків, позичкове товариство.

Не треба, проте, забувати, що керівництво торговельними та промисловими підприємствами є набагато важчим завданням, ніж ведення позичкових справ, і було вже чимало прикладів, коли такі підприємства без фахового управління або через необачне керівництво банкротували і завдавали товариствам великої шкоди.

Немалою перешкодою для успішного розвитку торговельних та виробничих товариств є також хибне податкове законодавство, котре, якщо не буде змінене, може стати перешкодою для будь-яких зусиль на цьому шляху.

II

На доповнення поданого вчора звіту, пан патрон прочитав відозву центрального галицького комітету у справах земельного банку у Великім Князівстві Познанськім, щоб авансові товариства солідарно приєдналися до рятувальної акції і пропагували б ідеї цієї акції також у ширших колах у провінції. Вивчення цієї справи доручено окремій комісії з трьох членів, до складу якої увійшли пани Романович, Адамський та Бєхонський.

В дебатах на звіт патрона виступив д-р Леховський і нагадав, що торішні загальні збори доручили правлінню спілки почати розробку регламенту для заставних закладів та клопотатися перед намісництвом про його затвердження.

Д-р Скалковський відповідає, що контрольна рада розробила такий статут, але намісництво відмовилось затвердити його в цілому для всіх таких авансових товариств, висловлюючи сумніви, чи такі товариства, які мають при собі заставні відділи, могли б бути підведені під промислові закони і чи можна такі відділи відкривати без окремої концесії. Намісництво обумовило розв'язання цих питань тільки в окремих випадках, на вимогу окремих товариств. Пан патрон вважає, що такі клопотання в міру потреби і обставин за посередництвом спілки має розпочинати кожне товариство зокрема.

Пан Вишинський з Нового Санча пояснює питання, пов'язане з окремою концесією: в такому разі податкова влада визначає податок не відповідно до нового закону 1880 р., а згідно з патентом 1849 р., що призводить до руйнування малих товариств у провінції.

Доктор Леховський наводить факт, що авансові товариства в Надвірній, бажаючи відкрити заставний відділ, звернулися з цим до староства, коли ж староство відхилило прохання, вони подали до намісництва апеляцію, яка розглядається вже чотири роки.

Далі про діяльність комісії, обраної на торішніх загальних зборах з метою заснування фабрики шкіри для підошв у Жешові, звітував пан Теренкочий. При виконанні дорученого завдання комісія приступила спочатку до утворення спілки пайовиків для заснування фабрики в Жешові. Умови в цьому місті виявилися надзвичайно сприятливими. Власник існуючої там фабрики шкір пан Вурм, уже відомий добротністю своїх виробів, виявився схильним відступити фабрику спілці і безкоштовно взяти на себе дальше керівництво нею і навіть вніс 10 000 злотих як гарантію, що від капіталу вкладників буде виплачуватися дивідент не менший 5 %. Отож, з паном Вурмом укладено контракт і на цій підставі, як і на підставі спеціальної оцінки вартості фабрики, розпочато утворення виробничої спілки. Підписка пішла цим разом добре. Підписано 90 паїв, пан Вурм має їх 50, так що зараз спілка має у своєму розпорядженні капітал 28 000 злотих. До контрольної ради обрано панів Єнджеєвича, Зайончковського, Келлермана, Жардецького і Теренкочого. Дирекція складається з панів Вурма (фахового керівника), д-ра Райха (в справах фінансових і юридичних) і пана Карпінського, аптекаря і жешівського мешканця. Спілка вже зареєстрована з обмеженою, тобто одноразовою, порукою.

У зв'язку з тим, що тут ідеться про підприємство більше, і до того ж таке, якому треба більше власного капіталу, бо обіг тут дуже повільний (2 або 1 раз на рік), контрольна рада постановила не розпочинати виробництво, доки сума паїв не дійде до 50 000 злотих. На циркуляр, виданий у цій справі патронатом, до виробничої спілки пристало 7 товариств. Доповідач пропонує резолюцію: для піднесення промисловості в краї авансові товариства вступали б самі і інших заохочували б до вступу у цю спілку. Другий такий самий заклад має вступити в дію у Львові.

Справу цю віддано на розгляд окремій комісії з 7 членів, до складу якої увійшли пани Романович, Александрович, а також Райх, Жардецький, Теренкочий та Сендзелович.

Далі пан патрон представляє баланс і бюджет спілки. Для вивчення рахунків також обрано комісію з п'яти членів.

Далі пан Корнбергер зробив великий звіт про ревізію товариств, заснованих минулого року. Доповідь ця, яка тривала понад півтори години, складена так детально і сумлінно, подала таку масу цікавих деталей, що на слух важко викласти її докладний зміст. Слід лише звернути увагу на такий загальний результат ревізії.

Розвиток товариств можна назвати загалом вдалим і успішним. Центральне правління далеке від наміру утискувати провінційні товариства, підтримує їх своїми порадами, здійснює посередництво в різних справах, видає фахові вказівки, формуляри для ведення книг тощо. Серед усіх товариств найкраще розвиваються виробничі та складські спілки — очевидна ознака того, що власне в цьому напрямку належить сподіватися росту та спрямовувати шефську діяльність. Пан ревізор звертає увагу на ту обставину, що в багатьох авансових товариствах часто буває надмір готівки, яку б це товариство могло з користю застосовувати, вклавши гроші у виробничі спілки.

В дебатах на цей звіт один із делегатів вніс пропозицію, щоб згадане в звіті одне товариство, яке не виконало порад центрального правління і взагалі дійшло до стану «тихої ліквідації», виключити із спілки. «Нам потрібні кредити для розвитку,— сказав промовець,— а такий кредит ми можемо одержати лише солідарністю і сумлінним виконанням своїх обов'язків. Одне таке недбале товариство псує кредит багатьом іншим,— ліпше взагалі його виключити».

Пан Мінкусевич звернувся до ревізора щодо справи векселів у деяких товариствах, котрі, на думку ревізора, неправильно провадять її.

Пан Ульмер запропонував, щоб звіт ревізора і представлені у зв'язку з цим пропозиції та запити передати на розгляд комісії з п'яти членів, до складу якої увійшли пани Жардецький, Леховський, Макс, Ульмер та Вишинський.

Потім патрон д-р Скалковський звітує про оподаткування виробничих і торговельних товариств. Ці товариства оподатковуються не за законом 1880 року, а відповідно до патенту 1849 р. Закон 1880 р. визначає авансовим товариствам податок від чистого прибутку, після відрахування з доходу brutto платні дирекції, процентів від

вкладів і податку, тоді як патент 1849 р. жодних таких відрахувань не визнає і визначає податок від доходу brutto, лише з відрахуванням витрат на виробництво та внутрішню адміністрацію. Внаслідок такого способу оподаткування жодне виробниче товариство існувати у нас майже не може. Пан патрон наводить такий схематичний приклад: уявімо, що якесь товариство має доходу brutto (після відрахування коштів на продукцію, опалення, світло, канцелярію і т. ін.) 10 000 гульденів. З цього 2000 гульденів треба заплатити дирекції, 6000 гульденів процентів від вкладів, а 1000 гульденів податків, так що чистий прибуток становив би 1000 гульденів. Згідно з законом 1880 р. цьому товариству визначався б податок тільки від тих 1000 гульденів,— наприклад, 200 гульденів, решта пішла б на дивіденти. Якщо ж, згідно з патентом 1849 р., податок буде розраховуватися від усіх 10 000 гульденів і сягне, припустімо, 1300 гульденів, то тим самим увесь чистий прибуток поглинається і треба буде ще додавати.

Отже, пан патрон пропонує резолюцію, щоб спілка домагалася від уряду застосування закону від 1880 р. також і до виробничих товариств і до торговельних спілок.

Пропозицію патрона гаряче підтримав пан Тодшиндлер, директор першої спілкової друкарні у Львові, представивши комісії, що була обрана для опрацювання резолюції для патронату, витяг з доходів та видатків цієї друкарні за 10 років і зазначивши, що податок їй часом визначається не тільки від рубрик, що перелічив пан патрон, але також від резервних фондів і від коштів, що використовуються на засоби виробництва та машини, так що спілкова друкарня одна платить податку більше, ніж усі приватні друкарні у Львові разом.

Для вивчення та складання доповіді з цього питання було обрано комісію у складі п'яти членів.

Після десятихвилинної перерви запропоновано ще ряд пропозицій окремих товариств, а саме авансового товариства в Ліманові,—щоб кожне товариство відкладало від свого резервного фонду половину; щоб з того утворився капітал, який би забезпечував кожному товариству можливість виплат у критичний момент; далі, авансове товариство у Глогові — про те ж саме, і авансове товариство у Стрії — про урегулювання взаємин авансових товариств з крайовим банком. Рудківським авансовим товариством внесено пропозицію виступити проти нового екзекуційного закону,

який робить неможливим стягнення заборгованості, особливо з селян. Для опрацювання пропозицій обрано комісію у складі панів Макса, Геттінгера, Мерка, Кукеля та Ульмера. Всі комісії зроблять звіти на завтрашньому засіданні.

На другому засіданні делегатів через відсутність пана Бехонського головував д-р Леховський. У вступі він прочитав поздоровчу телеграму з Праги, після чого на порядок денний винесено звіти комісій.

Пан Вишинський доповів про звіт ревізора та запропонував резолюцію: 1) опублікувати звіт ревізора; 2) правлінню спілки скласти інструкцію для ревізорів і 3) зазначити в тій інструкції, щоб ревізія виконувалась за участю функціонерів товариства, яке підлягає ревізії, щоб протокол інспекції був складений та підписаний на місці, а потім направлений правлінню спілки для опублікування в часописі спілки. Пан Романович вніс пропозицію, щоб правління спілки домовилося в редакції «Rocznika» надрукувати в ньому звіт ревізора. Всі ці пропозиції було прийнято.

Щодо звіту комісії, обраної для вивчення звіту пана Теренкочого про першу спілкову гарбарню, пан Романович пропонує прийняти резолюцію, внесену паном Теренкочим, що також було прийнято.

Пан Ульмер звітує про затвердження балансу за 1886 р. та про бюджет на 1888 рік, запропонований патроном, з пропозицією взяти до уваги та затвердити звіт патрона. Пропозицію прийнято.

Пан Адамський доповідає про кредитний банк у Познані. Після довгих дебатів прийнято резолюцію, запропоновану вчора патроном.

Пан Яворовський пропонує до затвердження резолюцію патрона в справі оподаткування виробничих товариств. Прийнято одноголосно.

Пан Ульмер доповідає про внески деяких товариств.

Тут розгорнулася надзвичайно цікава дискусія з приводу виконавчої постанови і взаємин між крайовим банком та авансовими товариствами, яку ми представимо завтра.

Пан Бехонський доповідає про звіт патронату, щодо якого відбулася довга повчальна дискусія, про яку ми постараємося доповісти завтра.

З правління, згідно статуту, вийшли пани Мерунович, д-р Крувчинський, д-р Ст. Стажинський, вмер д-р Малий, отже, приступили до виборів чотирьох нових членів правління. Переважною більшістю в 51 голос обрано Бехон-

ського, Леховського, Меруновича і ксьондза Решетиловича. Новообране правління зразу ж провело установче засідання та обрало головою Бєхонського, а заступником Меруновича.

При обранні патрона всі голоси одержав д-р Т. Скалковський, а заступника — д-р Чижевич. Після подячних та прощальних промов пана патрона, пана заступника, пана Бєхонського, Меруновича та Леховського ухвалено доручити правлінню вирішити питання щодо місця, де повинні відбутися наступні збори.

Вже після закриття засідання прийшла телеграма з Цешина, де місцеве авансове товариство, що також належить до спілки, просить, аби з'їзд делегатів у майбутньому році відбувся в Цешині. Цю телеграму прийнято оплесками і ухвалено передати її правлінню на можливий розгляд.

Увечері відбувся спільний банкет учасників зборів.

III

Під враженням тринадцятих загальних зборів делегатів авансових і господарчих товариств ми хочемо сказати кілька слів публічного схвалення сумлінної та розумної праці панів делегатів. Передусім слід загалом позитивно оцінити ділове та серйозне ведення дебатів. Хто звик на наших політичних або інших «патріотичних» зборах слухати просторі промови, повні голосних фраз та кадильного диму для власної або сусідської «праці» і «жертвенності», тому робилося аж якось легко на душі при слуханні промов делегатів авансових та господарських товариств. Видно було, що кожне зауваження диктувалося довголітнім практичним досвідом і суворою дбайливістю про благо товариства, а не особистою амбіцією. Жодних фраз, жодних кадінь, поміркованість похвал навіть там, де ці похвали були б на місці, натомість скрупульозне нотування всіх зауважених недоліків і винесення їх на загальну дискусію — ось визначні риси цієї широкої дискусії, що точилася в залі ратуші, по черзі порушуючи найрізноманітніші питання, завжди, проте, прямуючи до мети вияснення справи та усунення всіляких сумнівів.

Ми не бачили слідів будь-якого невдоволення з приводу критики або інтерпеляції на жодному обличчі, як це нам траплялося бачити в інших (особливо українських) товариствах, де будь-яка інтерпеляція, будь-яка тінь сумніву

про те, що подає правління, вважається за особисту образу члена правління та викликає на порядок денний питання про довір'я. Тут, натомість, кожна інтерпеляція і кожна відповідь на неї, кожна нова промова посували питання вперед, видобували нові факти або кидали на них нове світло, так що цілком природним результатом такої дискусії справді було майже одностайне голосування по кожній справі і цілковитий — наскільки нам вдалося зауважити — брак невдоволених і затятих опозиціонерів.

Для прикладу подаємо дискусію, що провадилась на пропозицію Рудківського авансового товариства. Це товариство надіслало на з'їзд письмово мотивовану пропозицію такого змісту, що новий екзекуційний закон загрожує надзвичайною небезпекою для авансових товариств, оскільки робить майже цілком неможливим одержання заборгованості від більш убогого боржника, а «наш так званий мужичок» дуже скоро приходить до усвідомлення корисного для нього закону, особливо коли він має при цій нагоді дуже пильних вчителів — покутних писарів. Отже, Рудківське товариство просить, щоб загальні збори доручили патронату протягом року постаратися знайти якийсь засіб, котрий гарантував би авансові товариства від можливих втрат з цього приводу.

Цю пропозицію разом з іншими пропозиціями товариств і делегатів на першому засіданні з'їзду передано до спеціальної комісії. За дорученням цієї комісії справу вчора референував пан Ульмер. Комісія прийняла, в принципі, пропозицію Рудківського товариства і представила загальним зборам таке:

1) у зв'язку з новим екзекуційним законом з'їзд делегатів рекомендує товариствам більшу обережність при наданні кредиту, при обов'язковій вимозі від боржника сплати кредиту частками та недопущення затягнення їхньої сплати;

2) правлінню спілки рекомендується в короткий термін повністю надрукувати в часописі спілки екзекуційний закон та дати до нього вичерпний коментар.

Пан Адамський заявляє відразу, що пропозиції комісії вважає цілком слушними та природними і голосуватиме за них, проте він не може погодитися з позицією, яку зайняла комісія щодо самого екзекуційного закону. Промовець вважає цей закон цілком корисним для авансових товариств. Цей закон скерований лише проти лихварів і виключає з екзекуції предмети, що є необхідними для життя і заробітків,

наперед дає товариствам певність, якого боржника не можна екзекуціювати, а саме:

1) заощаджує товариствам кошти і час на подання позовів наосліп, які не принесли б їм жодної користі;

2) змушує товариства до більшої обережності в наданні позичок.

Пан патрон в широкому фаховому викладі також зазначив позитивні риси нового закону. Він є проявом того сучасного гуманітарного напряму, який знайшов вияв і в нашому законодавстві в так званій соціальній політиці. Цей закон, відступаючи від норм безоглядної справедливості, бере під захист слабшого боржника перед лихварем-капіталістом і не дозволяє цьому останньому знищити боржника. Важливі в ньому не тільки винятки, в яких випадках стягувати не можна, але також змодифіковані аукціонні правила, що застосовують принцип так званого «das Ueberbot»[1], а саме постановляють, що навіть протягом 14 днів після продажу реальності, якщо комусь здасться, що її продано за низьку ціну, можна вимагати вищої ціни, а акт продажу вважатиметься недійсним і буде призначено нову ліцитацію. Крім того, власник проданої з аукціону реальності, якщо її буде продано дешевше, ніж третя частина оціночної вартості, може вважати цей продаж недійсним, якщо доведе, що такий продаж доводить його до зубожіння.

Пан Адамський бере слово ще раз і відзначає позитивний бік нового закону, який підносить вартість селянської іпотеки і дає товариствам більшу, ніж дотепер, певність, що вони не будуть наражатися на втрати, оскільки боржник з власного інтересу буде дбати про те, щоб його реальність не було продано за заниженою ціною.

Пан Ковалевський критикує процедуру нового закону, яка є довгою, надто дорогою і при стягненні дрібних позичок вимагає вартісної оцінки реальності та багатьох інших формальностей. А саме: йдеться переважно про дрібні позички, бо селяни таких позичок беруть найбільше; той селянин, що бере велику позичку, заздалегідь приречений на зубожіння. В зв'язку з цим пан Ковалевський пропонує резолюцію, якою патронат зобов'язується протягом року знайти способи, які б полегшили товариствам стягнення менших позичок без небезпеки втрати позиченого капіталу.

---

[1] Додаткової пропозиції *(нім.)*.— *Ред.*

Пан Ульмер виступає проти цієї резолюції, оскільки вважає таку постанову неможливою. Зрештою, така резолюція міститься вже в другій пропозиції комісії, що закликає патронат до подання вичерпного коментаря до екзекуційного закону: в цьому коментарі буде подано все, що в цьому розумінні може бути корисним для товариств. Натомість пан Ульмер згоджується з попереднім промовцем, що процедура втілення нового закону є надзвичайно обтяжливою для товариств і ставить під сумнів усі ті вигоди, які знайшли в законі юристи. Досить сказати, що розв'язання питання про те, що є надмірним, а що необхідним для життя і заробітків боржника, надається возному. Далі, новий закон не дозволяє вірителям стягувати згідно із старим законом ті позички, які були надані перед введенням нового закону, а власне при стягненні цих позичок товариства мають найбільше клопоту. Нарешті, ліцитаційні приписи, хоч вони здаються гуманнішими, більш обтяжливі для боржника, бо перекладають на нього кошти всієї тієї довгої та заплутаної процедури.

Пан Адамський спростовує думку пана Ульмера щодо рішення возного. Це рішення має виносити суд, а міністерство видало навіть спеціальну інструкцію, згідно з якою суди мають повчати возних, як поводитись у цих справах.

Пан Ульмер ще раз спростовує думку пана Адамського, твердячи, що рішення завжди в першу чергу належить возному, а коли боржник вважає себе покривдженим його рішенням, він може звернутися до суду. Ця гуманна постанова, очевидно, ще більше затягує справу і збільшує кошти.

Після цієї дискусії прийнято пропозиції комісії. Ми подали дискусію тільки як приклад справді фахових, опертих на знання фактів та різноманітних взаємин, дебатів. Дебатів таких було кілька і не менш цікавих від наведених вище, тільки за браком місця ми не можемо подати їх тут. Закінчимо вітанням нашим авансовим і виробничим товариствам, що мають таких дбайливих, сумлінних і світлих представників. Вітаємо суспільство, що має таку велику кількість інтелігентних діячів, які дбають про добро загалу.

ФАБРИКА ЗБРОЇ В ШТЕЙРІ

Намір відмовити в 22 мільйонах залишку з 52 з половиною мільйонів надзвичайного кредиту, що його надзвичайне засідання делегацій у березні цього року призначило військовому міністерству для поставки нашій армії карабінів Манліхера* — намір, який так чітко був виражений у рішенні військової комісії угорської делегації, про що повідомила нас вчорашня телеграма,— є дуже важливим і гідним уваги симптомом. Чи не найцікавішим його виявом є те, що він ішов не від самої тільки опозиції, але що навіть угорський міністр-президент Тіша* голосував за відмовлення в решті кредитної суми, хоч знайшов для цієї відмови більш м'яку форму. Та форма ця не змінює суті факту, а фактом є те, що угорська делегація майже одностайно устами своїх найвищих представників висловила свою думку про дальші заходи воєнного міністерства, які воно саме визнало невдалими.

Не підлягає найменшому сумніву, що комісія мала на думці виробництво відомих і стільки разів обговорюваних карабінів Манліхера. А виробництво це, не кажучи про саму військову вартість карабінів, являє собою деякі надзвичайно цікаві і характерні сторони, які ми також дозволимо собі представити знову на підставі численних фахових голосів, які безперервно лунають в австрійській та угорській військовій і невійськовій пресі.

У Верхній Австрії є місто Штейр, яке славиться тим, що має найбільшу з австрійських фабрик зброї, власником і керівником якої є пан Верндль*. Ім'я це відоме в Австрії; пан Верндль є винахідником гвинтівок, які тепер використовуються в нашому війську і які були впроваджені після поразки 1866 р.; про них сам винахідник з гідною

похвали скромністю не одноразово говорив: «Найприкріше мені те, що карабін Верндля носить моє прізвище!»

Отже, перш ніж делегації ще минулого року ухвалили прийняття карабінів Манліхера і кредит на їхнє виробництво, пан Верндль видав голосну відозву до своїх робітників, у якій зробив радісне повідомлення, що його фабрика одержить всю поставку багатозарядних карабінів і що тому немає чого боятися сторонньої конкуренції, особливо якоїсь іншої фабрики зброї, про заснування якої вже тоді думали в Угорщині. Але коли після засідань делегацій ті справді голосні обіцянки пана Верндля здійснилися, один штабний офіцер подав у відставку і вступив до товариства фабрики зброї, і то з такою значною платнею, яка щедро винагородила його за всі втрачені доходи, одержувані ним на військовій службі. Метою цього кроку було посередництво між фабричною дирекцією та військово-технічним комітетом при міністерстві.

Цей комітет вирішив прийняти карабін Манліхера з тієї лише причини, що йому запропоновано для дослідження і експертизи тільки цей один карабін. Якби комітет мав перед очима інший карабін такого роду, наприклад, системи Лебля*, то немає сумніву, що гвинтівка Манліхера не була б прийнята.

Але сталося так, що карабін прийнято і з Верндлем заключено контракт на всю поставку. Ми вже повідомляли раніше, що фабрика не дотримала вже першого терміну контракту на поставку однієї частини карабінів і що штраф, визначений контрактом, було їй даровано тому, що причиною недотримання контракту була не фабрика, а військово-технічний комітет, який до останньої хвилини вносив поправки і удосконалення в первинну модель, затримуючи виробництво. Але що ж буде тепер, коли міністерство через рік вирішило перейти від великого калібру до малого?

Але це ще не все. Відомо, що делегації схвалили кредит на виробництво першої партії карабінів у кількості 83 000 штук. Тим часом, як повідомляє віденська преса, військовий комітет замовив у пана Верндля не 83 000, а 200 000 карабінів великого калібру. Ці карабіни, щоправда, ще не готові, але виробництво окремих складових частин старанно проводиться протягом року і скоро буде закінчене. Всі ці карабіни будуть незабаром закінчені і передані державі для застосування.

Безперечно, не можна зробити принципового закиду проти військового міністерства, коли пригадаємо постійні побоювання великої європейської війни, які протягом усього цього року захмарювали політичний обрій. Міністерство діяло з активністю, гідною похвали, дбаючи про те, щоб не дати можливості подіям захопити себе зненацька. Однак виникає проблема, що належить робити тепер, коли побоювання війни вщухли, а об'єктивна критика довела необхідність заміни карабіна Манліхера іншим.

Але й це ще не все. Крім тих 200 000 карабінів, виготовлених за моделлю, виправленою військово-технічним комітетом, фабрика Верндля випустила ще раніше 22 000 карабінів за первинною моделлю Манліхера, які держава також зобов'язалася купити в неї.

Військові кола запевняють, що придбання усіх цих карабінів не буде на шкоду державі, бо ними можна буде озброїти резерви та загальне ополчення, в той час коли стройова піхота одержить карабін малого калібру. Але в такому разі австрійська армія була б озброєна трьома видами карабінів: Верндля, яких не вдасться переробити на багатозарядні, а також Манліхера великого і малого калібру. Чи така строкатість може бути корисною й бажаною на випадок війни, це залишаємо для вирішення компетентним сферам.

Одна тільки річ не підлягає сумніву в усій цій сумній історії: фабрика Верндля та її акціонери мали з цього велику користь. Акції цієї фабрики, випущені з номінальною вартістю 100 злотих, коштують тепер 180 злотих і, певно, дійшли б до 300 або й вище, якби міністерство не затримало виробництва і якби не поголоски про нову фабрику зброї, що мають побудувати в Угорщині.

На кожному карабіні за дуже скромними підрахунками фахових часописів, фабрика має 10 злотих чистого прибутку. Отже, якби фабрика Верндля справді могла одержати монополію на поставку всіх карабінів для австрійської армії, то рахуючи принаймні мільйон цих карабінів, фабрика здобула б на цьому чистих 10 мільйонів. З уваги на те, що весь основний капітал фабрики складає 3 мільйони злотих (30 000 акцій по 100 злотих), протягом трьох років кожний акціонер одержав би трикратну вартість своєї акції у формі дивідендів.

Як бачимо, першою важливою проблемою, яка повинна виникнути з нинішніх нарад делегацій, повинне бути усу-

нення монополії фабрики в Штейрі на виготовлення карабінів. Це справа великого значення не тільки з огляду на ціну, але також на терміновість поставки цілої маси карабінів; з огляду на гарантію на випадок можливого нещастя, наприклад, пожежі на фабриці в Штейрі, щоб армія не залишилася без карабінів.

ПАРОВЕ СУДНОПЛАВСТВО НА ДНІСТРІ

Панове Наварський та Слонецький, невтомні пропагандисти парового судноплавства на Дністрі, не зневірені занепадом створеної ними кілька років тому спілки парового судноплавства на Дністрі, роблячи спробу створення товариства парового судноплавства на Дністрі, в минулому році зробили подання до сейму про підтримку новоутворюваного товариства з крайових фондів. Сейм, як відомо, позитивно задовольнив їхнє прохання, гарантуючи цьому товариству п'ять процентів річного доходу від суми 125 000 на 20 років, іншими словами, гарантуючи йому річну підтримку в сумі 6250 гульденів, якщо б власних фондів і доходів цього товариства не вистачало на покриття дивідендів від акцій, випущених на вищевказану суму. Одночасно сейм доручив виділу крайовому вивчити справу і скласти проект угоди між новоутвореним товариством і крайовим представництвом.

Виділ крайовий, прагнучи якнайретельніше виконати це доручення, одержав фахову і найвірогіднішу інформацію. З цією метою він звернувся до існуючих у Австрії та Угорщині товариств парового судноплавства, а саме до австро-угорського товариства Ллойда в Трієсті, до Товариства парового судноплавства на Дунаї у Відні, до Австрійського північно-західного товариства парового судноплавства у Відні та Дрездені, до Товариства парового судноплавства на Влтаві у Празі і нарешті до Товариства парового судноплавства на річці Рабі в Угорщині.

Всі ці товариства, за винятком останнього, відразу ж надіслали виділу крайовому бажані рекомендації, прославши разом з тим свої статути, регламенти, службові штати, звіти про діяльність і т. д., засвідчуючи готовність подати дальшу інформацію. Північно-західне товариство парового

судноплавства звернуло при цьому увагу виділу крайового на те, що в Гейльброні у Вюртемберзькому королівстві існує Акціонерне товариство парового судноплавства на Неккарі на проміжку Мангейм—Гельбронн, яке уклало угоду з урядом Вюртемберзького королівства, подібну до тієї, що згідно з представленим проектом мала бути складена між новоутвореним товариством парового судноплавства на Дністрі та представництвом нашого краю.

Крайовий виділ, користуючися з цієї вказівки, звернувся до вищезгаданого товариства з проханням про інформацію. Дирекція згаданого товариства із ввічливістю, гідною всілякого схвалення, відразу надіслала відповідь, подавши аутентичні дані, з яких виходить, що Акціонерне товариство парового судноплавства на Неккарі в силу закону Вюртемберзького королівства від 1 липня 1876 р. уклало з урядом королівства угоду, яка забезпечувала товариству за чітко визначеними умовами на двадцять років щорічну доплату з фондів королівства, аж до п'яти процентів, що виплачувались кожного разу з розрахунку статутного акціонерного капіталу (1 800 000 марок), в сумі, на яку б річних доходів товариства не вистачало на покриття витрат по навігації та на виплати акціонерам п'яти процентів дивідендів. Крім того, дирекція згаданого товариства надіслала дуже цінні матеріали щодо організації та проведення парового судноплавства на Неккарі. Всі ці матеріали дозволили виділу крайовому вникнути в цю справу і скористатися не тільки з уміщених у них рекомендацій при виробленні проекту угоди, що описана на початку статті, але при цьому ще й докладно розібратися у труднощах організації парового судноплавства на Дністрі.

Серед багатьох труднощів, викликаних станом річки Дністер та його річища між Нижневим та Окопами, як, наприклад, підводні скелі, осипи, а також раптові повороти річки, які необхідно було б вивчити досконаліше, необхідно наголосити на двох, уже визначених кардинальних труднощах, а саме: надто низькому рівні води та занадто вузькому фарватері річки.

Щодо рівня води, якого не вистачає для потреб парового судноплавства, — це факт, що підтвердився досвідом колишньої спілки панів Наварського та Слонецького, бо судна, які курсують по Дністру на відрізку Галич — Окопи, не можуть заглибитись більше, ніж на 40 сантиметрів; щодо другої трудності, то з досвіду вказаної спілки відомо

також, що ширина уживаних нею барок, яка становила спочатку чотири метри, головне з приводу занадто вузького фарватеру ріки, мала бути зменшена до 2,5 метрів.

Відносно цих безсумнівних фактів висувається передусім питання, яка з відомих трьох систем пароплавів (колісна, гвинтова і ланцюгова) могла б бути застосована для парового судноплавства на Дністрі з користю, відповідною до раціональних цілей і до капіталу, необхідного для організації цього судноплавства.

На думку пана Богдана Мариняка, професора машинобудування цісарсько-королівського Львівського політехнічного інституту, застосування лопатевих коліс для приведення в рух пароплава могло б бути в даному разі застосоване з міркувань ощадності. Досвідом доведено, що малі пароплави колісної системи, розраховані на 40 і навіть на 45 сантиметрів занурювання, не мають сили для потрібної буксирної праці (nothwendige Schieppleistung[1]) і що судна цієї системи, які дають гарантію відповідного економічного результату, мусили б мати довжину по ватерлінії близько 31 метра, ширину 3 метри 60 *см* та глибину занурювання 50 сантиметрів.

Оскільки ж судна, що курсують по Дністру на вищезазначеному проміжку, з огляду на гідротехнічні умови цієї річки не можуть мати більшу ширину, ніж 2,5 метри, а глибину занурювання більшу, ніж 40 сантиметрів, то судна колісної системи, застосовані в цих умовах, не могли б мати потрібної рушійної сили.

Якщо при необхідності застосування судна з можливим занурюванням на 40 сантиметрів колісний пароплав не може бути придатним, то застосування гвинтового пароплава просто неможливе, бо при занурюванні на 40 сантиметрів ця система конструкції взагалі не діє.

Для можливого застосування для парового судноплавства на Дністрі залишилися ще судна ланцюгової системи, що буксуються за допомогою ланцюга, який прокладено на дні річки.

Не вдаючися до категоричних суджень у цьому питанні, які вимагали б проведення технічних досліджень та збору даних, виділ крайовий звертає увагу сейму на фінансові труднощі, які б могли стати на заваді запровадженню ланцюгового пароплавства на Дністрі.

---

[1] Необхідної суднової потужності *(нім.)*.— *Ред.*

У цьому випадку передусім виникла б потреба у придбанні ланцюга на всю довжину річки на відстані Нижнів—Окопи, що становить 235 кілометрів. А оскільки вартість одного кілометра буксирного ланцюга завтовшки 22 міліметри з доставкою становить близько 3000 злотих, то затрати на купівлю всього необхідного ланцюга становили б близько 700 000 злотих віденськими асигнаціями, не рахуючи коштів на придбання суден, упорядкування пристаней і т. д.

Коли, проте, весь капітал, призначений на організацію парового судноплавства, доход від якого мав би бути гарантований краєм, становить лише 125 000 злотих, про запровадження ланцюгового пароплавства на Дністрі на такій фінансовій базі не можна і думати, не кажучи вже про економічні питання чи надання капіталу у таких розмірах, яких би вимагала організація ланцюгового пароплавства.

Звідси випливає, що про запровадження парового судноплавства на Дністрі до регуляції річки не може бути й мови.

Виділ крайовий за дорученням сейму хоч і подає проект договору між товариством парового судноплавства на Дністрі та представництвом краю, не подає, проте, сейму формального висновку в цій справі, яку вважає неготовою ще для реального розв'язання. Що на це панове Наварський та Слонецький?

РІЛЬНИЧІ ГУРТКИ ТА СЕЙМ

Які труднощі мусить переборювати у нас всяка думка, що прагне освіти та піднесення народу, немає хіба потреби роз'яснювати, це знає з досвіду кожний, хто колинебудь намагався щось зробити на цій ниві.

Природне і цілком, зрештою, зрозуміле недовір'я народу, його небажання, а власне неспроможність нести надбюджетні видатки на освіту, як, нарешті, багато інших чинників, що деморалізують та гальмують будь-яку сумлінну працю, чинників, яких, на жаль, кожне село має аж занадто багато, — все це вже з самого початку може відштовхнути не одного. Це, однак, ще не всі, а лише найбільші перешкоди у праці з народом. Щире бажання і наполеглива праця перемагають з часом локальні труднощі, лише тоді, однак, починають виступати далеко більші труднощі загального порядку: недовір'я вищих сфер, підозра урядових органів та свавілля адміністрації, а головне — недозрілість самої інтелігенції до подібної праці, половинчатість у поглядах на працю з народом, яка здатна навіть найкраще розпочату справу зіпсувати і направити на неправильний шлях, змарнувати зусилля людей, щирих і всією душею відданих народним інтересам.

Недавно в «Kurjerze Lwowskiem» ми опублікували звіт про діяльність ревізорів рільничих гуртків, при цьому щиро схвалюючи невтомну і дуже корисну працю цих перших у нашому краї мандрівних учителів раціонального рільництва. Нині ми підносимо голос у справі цілої інституції рільничих гуртків, з приводу поданої на сейм петиції правління цієї інституції про допомогу з крайових фондів у сумі 4000 злотих ринських.

Цю петицію продиктував справді розпачливий стан цієї інституції, на яку спочатку покладалися такі великі надії і з якої старалися створити форму піднесення самопізнання і громадського духу серед народу на зразок селянських гуртків у Великому князівстві Познанському.

Більш того, вдала ідея, кинута в масу провінційної громадськості, швидко дала щедре жниво. При підтримці інтелігенції, а саме духівництва і шляхти, в різних кінцях краю — в західній і східній Галичині утворилися численні рільничі гуртки. Здавалося спочатку, що їхній розвиток забезпечений, особливо у зв'язку з тим, що паралельно з інституцією гуртків у Львові працювала інституція «народної освіти», яка могла забезпечити ці гуртки відповідними книжечками для читання і навчання. Ми пригадуємо перші з'їзди членів цих гуртків: вони були, як на наші відносини, досить численними і жвавими. Треба було тільки відповідного керівництва, щоб серед народу, зібраного у цих місцевих організаціях, викликати сильний і тривалий рух до освіти і прогресу.

На жаль, справа пішла у зовсім іншому напрямку. Крім праці ревізорів, жодної іншої користі інституція рільничих гуртків не дає. Місцеві організації існують, правда, на папері, але насправді не подають жодної ознаки життя. Фонди спілки терплять від хронічної недостатності, оскільки члени, що підтримують — головне джерело доходів спілки — замовчали й обіцяних внесків не сплачують, а люд до внесків не залучається.

Якби ми хотіли спинитися на причинах, які призвели до деформації інституції, то в першу чергу повинні вказати на *неготовність* самої інтелігенції очолити її й *централізаторські забаганки правління* рільничих гуртків. Первинний статут був ще відносно найбільш автономічним, кожний член місцевого гуртка міг мати голос і на загальних зборах спілки, гуртки мали своє майно тощо, і це причина, через яку народ спочатку кинувся до цієї інституції з таким запалом. Більше того, народ сам відчував вартість цієї автономії; вже на перших загальних зборах у Львові висунуто й прийнято пропозицію про зміну статуту в напрямі ще більшої автономії. На виконання цієї пропозиції правління само уклало і самовладно затвердило статути, що зводять автономію місцевих гуртків майже до нуля і віддають майно місцевих гуртків у розпорядження центрального правління, надають на загальних зборах

право голосу не окремим членам гуртків, навіть не делегатам від окремих спілок, а лише повітовим делегатам, і, нарешті, нормують склад центрального правління таким чином, що загальні збори делегатів майже жодного впливу на його зміну мати не можуть. Так, до центрального правління «ex offo»[1] введено делегатів від виділу крайового, Господарського товариства, від уряду, від обох консисторій* і навіть від страхового товариства. Для чого все це зроблено, ані оцінити, ані здогадатись ми не можемо. Можемо сказати тільки те, що всі ці затвердження статутів, обмежуючи автономію місцевих гуртків і права окремих членів, *підрізають коріння самої інституції, є справжнім джерелом її занепаду й безсилля.* Автори статуту (пан Ланге) й правління спілки гуртків, виходячи з того, що народ є дитиною, котру постійно треба тримати в пелюшках, *принесли інституції найбільшу шкоду.*

На нашу думку ця шкода не є непоправною. З огляду на корисну й повну громадського віддання діяльність ревізорів ми гаряче виступаємо за те, щоб сейм у міру можливості надав спілці рільничих гуртків жадану допомогу з тією, однак, умовою, щоб діяльність інституції в цілому було докладно обговорено на сеймі і щоб перед центральним правлінням було поставлено як необхідну умову *змінити теперішній статут* у двох напрямках, а саме: в напрямку більшої автономії членів і місцевих гуртків і в напрямку розширення впливу інституції також на освіту народу з наукових і політичних питань. Що тільки автономія місцевих організацій є умовою зростання всієї інституції, найкращим доказом є українські народні читальні, які ростуть і розвиваються в напрямку, власне, протилежному щодо рільничих гуртків. Якщо в гуртках вся діяльність, починаючи від заснування їх, регулюється і навіть виконується зверху, через центральне правління, українські читальні не мають жодної централізуючої організації й створюються цілком за місцевою ініціативою, в міру місцевих сил і потреб. І що ж ми бачимо? Гуртки занепадають, а читальні ростуть. Гуртки занепадають, незважаючи на щорічну допомогу з крайового сейму по 1000 і 1500 злотих ринських, ростуть читальні, які ще ані цента не одержали з крайового фонду, в яких досі не було навіть думки порушувати клопотання про таку допомогу — найкраща ознака того, що вони стоять на власних ногах.

[1] З уряду, з обов'язку (*лат.*).— *Ред.*

Що ж до поширення сфери освіти на наукові (головне соціально-економічні) й політичні справи, то це річ така проста й ясна, що про неї не варто б навіть говорити, коли б не сумна попередня практика всіх наших народних організацій, в яких звичайно багато балаканини про *громадянське усвідомлення народу*, а не подається народові власне тих найважливіших відомостей, які є необхідними й обов'язковими для кожного громадянина. Сьогорічні шляхові заворушення, в яких народ був змушений *сам собі роз'ясновати закон*, повинні стати важливою вказівкою для керівників гуртків. Не досить вчити селянина способу закладання гноївок, парення січки, треба також вчити його механізму й духу справ у громаді, повіті, краї і у державі, треба посвятити його у все те, чим займається інтелігенція, тим більш що й сам він, без інтелігенції, намагається також виробити собі погляд на ці справи; що ж дивного, що при систематичному мовчанні інтелігенції щодо селянина про ці, власне, найважливіші справи погляди народу мають бути нерідко неправильними? Що й в тому сенсі інституція рільничих гуртків могла б зробити величезну послугу усьому краю, досить навести той факт, що власне минулого літа під час шляхових заворушень жодне село, в якому існує живий селянський гурток, не було захоплене пристрастями, не вийшло на дорогу ексцесів.

Повторюємо ще раз: інституція рільничих гуртків є дуже корисною й має багато здорових задатків, і діяльність її повністю заслуговує на підтримку краю, *однак за умови*, якщо ця інституція буде активізована й децентралізована. Якби справи мали йти дотеперішнім шляхом, можна мати побоювання, що крайова допомога піде намарно.

[ГАЛИЦЬКА РУСЬ]

Минулого тижня відбулося аж три зібрання українців так званої старої партії: ліквідаційного комітету крилошанського банку, членів Народного дому і членів Галицько-руської матиці, не згадуючи вже про збори членів Товариства руських женщин, яке, зрештою, не має якогось особливого значення. Всі ці три зібрання виразно показали, що «стара партія» навіть не думає про будь-яке поєднання з «молодою». Навпаки, нечисленні члени цих товариств виявили послідовність у своїх поглядах usque ad finem[1], послідовність, яку швидше слід було б назвати впертістю і засліпленням. Так, на зборах ліквідаційного комітету деякі члени (канонік Шашкевич, д-р Добрянський і священик Б.) протягли ухвалу, якою висловлено вотум довір'я дотеперішнім ліквідаторам Коснірському і Павенцькому, яких недавно за вчинки, що суперечили інтересам банку, звільнено від виконання обов'язків. Найстрашнішим у цій ліквідації, крім розорення тисяч селян, яким колись обіцяли подарувати принаймні проценти і яких зараз ліквідатори безжалісно ліцитують, є втрата величезних сум з фонду вдів і сиріт священиків з усіх трьох єпархій. Сума, депонована в банку на користь цього фонду, складає понад півтораста тисяч. Не дивно, отже, що український депутат священик Ковальський цими днями в крайовому сеймі зажадав від намісника роз'яснення цієї справи. Намісництво має опікунську владу над цим фондом, без його дозволу цей фонд не міг бути використаний як капітал на створення банку, що не дає ніякої певної гарантії розвитку.

---

[1] Аж до кінця *(лат.)*.— *Ред.*

На зборах членів Народного дому жваве обговорення викликали дві особливі справи, але, на жаль, обговорення, надто непохвально свідчить про політичну і розумову зрілість більшої частини членів, що зібралися. Це була справа надання зали українському театрові. Керівництво Народного дому у цьому році відмовило надати залу, тому дирекція театру звернулася до загальних зборів. Незважаючи на прихильні промови священиків Стефановича, Лопатинського, судді Харака, більшість серед крику і галасу ухвалила відмовити в наданні зали, особливо після промови священика Петрушевича, який у театральних виставах вбачає небезпеку пожежі, яка може загрожувати бібліотеці. Другою справою було неприйняття керівництвом Народного дому в число членів таких заслужених людей з «молодої» партії, як депутати Романчук, Ленінський та інженер Нагірний. І тут тільки ці троє з числа присутніх членів виступали в дусі порозуміння. Більшість серед шуму відкинула апеляцію неприйнятих. Збори матиці були спокійні, як з гордістю висловлюється про них «Новий пролом». «Не було на них боротьби думок»,— з задоволенням додає ця газета, але забуває додати, що присутніх було ледве 10 членів. Це були перші загальні збори за 17 років. Як результат своєї діяльності правління представило будинок, куплений у власність товариства, і шість виданих книжок наукового змісту. Про поповнення товариства молодими силами, зокрема з партії народовців, тут, очевидно, не було й мови.

ROCZNIK STATYSTYKI GALICJI, WYDANY PRZEZ KRAJOWE BIURO STATYSTYCZNE (ODDZIAŁ STATYSTYKI PRZEMYSŁU I HANDLU) POD KIERUNKIEM D-RA TADEUSZA RUTOWSKIEGO, ROK I. 1886.— LWÓW, 1886. [РЕЦ.]

Справжньої вдячності заслуговує директор відділу статистики промисловості і торгівлі при крайовому виділі д-р Т. Рутовський виданням «Rocznika statystyki Galicji», першу частину якого ми маємо перед собою. Завданням «Річника», за автором, має бути «зібрання з численних уже статистичних публікацій, що містили відомості про окремі відносини нашого краю, відомості, розрізнені і важко доступні, їхнє доповнення, доведення до останнього часу і укладання в систему з тим, щоб ці дані зробити доступними для всіх, уможливити одночасне осягнення всієї картини життя нашого краю на кожній його ділянці, в кожній галузі, уможливити за одним оглядом пізнання того, в якій ділянці життя відбувається розвиток і прогрес, а в якій застій і регрес». Як бачимо, завдання надзвичайно велике і при сучасному стані нашої офіційної статистики майже немислиме для виконання у всьому обсязі. Щоб одержати певні і урядово стверджені цифри, необхідно обмежитися цифрами і схемами нашої офіційної статистики, що має на увазі насамперед адміністративні і фіскальні, а не наукові цілі. Внаслідок цього ці розділи статистики, які стосуються суто адміністративних питань, у нас найдокладніші, а ті, які більше можуть цікавити вченого економіста, антрополога, етнографа, тощо, розглянуто тут поверхово і надто загально або й зовсім занедбано. Таким чином, наприклад, у цьому річнику порівняно багато місця (13 сторінок) присвячено таблицям, що показують абсолютну і процентну цифру заселення політичних і судових повітів (стор. 4—16), і зовсім відсутня таблиця, яка показувала б поділ галицького населення за національністю; питання про національні відмінності замінене

питанням про відмінності у віросповіданні і мові спілкування. Хто хоче довідатися, скільки, наприклад, у Галичині поляків, мусить вибирати між числом людей, які визнають римсько-католицький обряд (2 714 977)[1], і числом людей, що розмовляють по-польськи (3 058 400), враховуючи, що в першому числі є багато українців, німців, чехів та інших латинського обряду, а в другому зате— євреїв, українців та інших, які розмовляють польською мовою, тобто, що ні одна, ні друга цифра не відповідає на питання про національність.

Перша половина зошита «Rocznika», який лежить перед нами, присвячена населенню Галичини. Цей розділ складається з трьох частин: I. Площа, територіальний поділ і населення (20 таблиць). II. Рух населення (6 таблиць) і III. Стан здоров'я, охорона здоров'я і гуманітарні заклади (17 таблиць). Більшу частину цих таблиць взято з уже надрукованих праць, а саме з «Wiadomości statystycznych» пана Пілата, а також з віденських видань цісарсько-королівської центральної статистичної комісії. Частину про стан охорони здоров'я взято переважно з віденських видань санітарної комісії. Найцікавішими, але водночас і такими, що викликають найбільше сумнівів, є в цій першій половині праці таблиця 16 і таблиці 17 і 18, що випливають з неї, і показують «населення за професією, заняттям і способом заробітків». Якщо якийсь розділ має найважливіше значення для вивчення суспільних відносин краю, то це саме ці три таблиці, які і вимагають розсудливого і менш загального трактування. Тільки в такому випадку ми могли б мати ясніше уявлення про співвідношення наших суспільних сил. Тим часом майже щодо кожного з порушених у таблиці 16 питань ми перебуваємо в непевності, вже хоч би тому, що цей самий зошит «Rocznika» в іншому місці подає суперечливі і відмінні дані. Так, наприклад, на питання, скільки в Галичині земельних власників (менших і більших), таблиця 16 відповідає, що 805 032 (стор. 26), а таблиця 9 на стор. 107 нараховує їх 1 420 021 (на підставі праці про результати урегулювання земельного податку). До великої плутанини понять приводить друга рубрика табл. 16, в якій зібрано в одну купу всіх, хто зайнятий у певній професії, отже, чиновників, керівників і робітників, так, наче з економічного і суспільного боку це

[1] Rocznik statystyki Galicji, стор. 18—20.

одне й те ж саме. Отже, на питання, чи є і скільки в Галичині робітників без землі, що живуть виключно з праці рук чи то на чужому полі, чи взагалі за допомогою чужих знарядь, наша статистика не дає нам жодної відповіді. На питання, скільки в Галичині духівництва усіх віросповідань, табл. 16 відповідає, що 6419, натомість таблиці 1 й 3 на стор. 54 налічують їх у 1880 р. далеко більше — аж 8036. На питання, скільки в Галичині вчителів, табл. 16 відповідає, що 10 209, а спеціальна шкільна статистика (стор. 55—91) виявляє їх в останній час лише 9248. Здається, що цих декілька цифр, взятих зовсім вибірково, досить для того, щоб показати цілковиту недокладність і недоцільність табл. 16, а також основаних на ній таблиць 17 і 18 з першої групи.

За таблицями, що займаються популяціоністикою*, йдуть такі групи: IV. Церковні відносини. V. Наукові заклади, далі VI. Преса. VII. Товариства — група надзвичайно цікава, яка показує, наприклад, що від 1874 до 1883 р. кількість музичних товариств зросла на 9, стрілецьких на 9, казино (товариств для гри в карти) на 67, товариств для товариських розваг на 16, зате кількість політичних товариств з 6 зменшилась до 5! Крім цього, зауважимо, що водночас із помітним ростом співацьких, стрілецьких, картярських і пияцьких товариств також помітно — аж на 57 — зросла кількість добродійних товариств. У цій же групі привертає до себе увагу статистика українських читалень і рільничих гуртків, що подається з актів намісництва і з детального опрацювання паном М. Р. Намісництво подало кількість читалень як 461, пан М. Р. натомість як 543, з кількістю членів 29 256. Рільничих гуртків до листопада 1886 р. налічувалось 329, з кількістю членів 11 705. І нарешті, остання група, VIII, подає картину нашої земельної власності. Цей розділ буде закінчено тільки в другому зошиті «Rocznika».

Такий короткий огляд змісту першого зошита. Крім вказаних вище хиб, неминучих у світлі труднощів збирання і контролювання у нас будь-яких статистичних даних, «Rocznik» є надзвичайно цікавим надбанням нашої статистичної літератури, першим практичним і науково обгрунтованим підручником статистики нашого краю.

ЗЕМЕЛЬНА ВЛАСНІСТЬ У ГАЛИЧИНІ

І. ЦИФРИ Й ФАКТИ

Маючи намір у новім річнику сього часопису подати ряд статей про внутрішні відносини Галичини, суспільні та економічні, починаю сю працю від «грунту», себто від земельної власности, яка будь-що-будь являється досі головною віссю, довкола котрої обертаються всі наші крайові відносини. Се, зрештою, зовсім природне в краї з так слабо розвитим промислом, з малими, наполовину рільничими містами й місточками, в краї, якого репрезентація майже в $^{9}/_{10}$ частях складається з властителів більших земельних посілостей, отже, з рільників, і в якім більше як 80 % людности займається рільництвом. Але земельна власність у Галичині ще з інших оглядів звертає на себе увагу всіх, хто займається публічними справами. Ся власність переходить тепер дуже тяжку, можна сказати, навіть фатальну фазу розвою. Вийшовши з положення зглядної тривкости, основаної на широкій системі обмежень, що випливала з панщизняних відносин та з абсолютної форми правління, ся власність від р. 1848 являється немов ріка, на якій весняне сонце помалу кришить і ламає льодову шкаралущу. Під впливом, з одного боку, наших законів, опертих на праві римськім, що признають землю необмеженою власністю одиниць із правом уживання й надуживання (jus utendi et abutenti), а з другого боку — під впливом західноєвропейського капіталістичного розвою, що щораз могутнішою хвилею напирає на наш край, ся власність щораз швидше починає впливати в вир спекуляції, починає, з одного боку, дробитися на неможливі окрушини, а з другого боку — консолідуватися в величезні латифундії, починає щораз швидше переміняти властителів, робиться щораз менше джерелом добробуту місцевих жильців, а що-

раз більше предметом визиску та спекуляцій для чужинців. Відси йде, з одного боку, величезне обдовження тої власності, а з другого боку, сильний зріст сільського пролетаріату. І більша й менша власність хорують і впадають із майже однакових причин. Та замість шукати спільного джерела хороби, спільного рятунку, вони борються одна з другою. Одна хоче рятувати себе коштом другої, і, шарпаючи одна другу, вони тільки розогнюють спільну рану, замість гоїти її. Супроти сього незносного стану досить часто почути можна з уст представників не тільки більшої, але й меншої власності такий погляд, що «за панщини ліпше було». Що управильнення земельних відносин (абстрагуючи від особистих) було тоді далеко ліпше і для нашого краю відповідніше, се, здається, не підлягає сумнівові. Досить буде тільки пригадати хоч би одну дуже важну норму, після якої землі селянські, або т[ак] зв[ані] рустикальні, творили для себе окреме тіло, щодо своєї великості по закону незмінне, се зн[ачить], що властитель т[ак] зв[аної] домінікальної, або двірської землі ніяким правом не міг прилучити до своїх грунтів ані одної п'яді грунту рустикального. Очевидна річ, що в такім разі пан, виконуючи зверхність, але не бувши власником рустикальних грунтів у своїм селі, мусив дбати про те, аби кожда парцеля того грунту була обсаджена робочими руками, була в уживанні якогось «підданого», бо інакше він тратив належну від неї панщину. Щоправда, закон про невлучальність рустикальних грунтів до домінікальних ніколи не був удержуваний у всій його строгості, і протягом австрійського панування в Галичині, а особливо в двох добах, в рр. 1817—[18]19 і в рр. 1846—[18]49 багато парцель рустикальних, т[ак] зв[аних] пусток повлучувано до двірських грунтів. Та будь-що-будь се не була норма, а тільки переступлення норми, викликане незрозумілою ще для самих галицьких дідичів, але чуткою вже для них жадобою побільшення своїх обширів коштом селянських.

Ліберальна ера по р. 1848, щоправда, не знесла фактичних різниць між землею рустикальною та домінікальною, але знесла між ними законну різницю, основно змінюючи правне поняття рустикальної власності. Бо коли за панщизняних часів рустикальні грунти не були, властиво, власністю ані панською, ані мужицькою, тільки чимось у роді спільного fundus instructus[1], що стояв під безпосеред-

[1] Фонд спорядження *(лат.)*.— *Ред.*

ньою зверхністю властителя домінії, а посередньою держави[1], то патент про знесення панщини з д[ня] 17 цвітня 1848 р. зробив ті грунти приватною власністю тих рільників, що в даній хвилі сиділи на них. З огляду на правне поняття рік 1848 зрівняв, отже, всі категорії землі в Галичині. Замість дотеперішніх *історичних* категорій грунтів домінікальних, рустикальних і вільних, що належали до дрібної, т[ак] зв[аної] загонової шляхти, яка не робила, але також не побирала панщини, витворив тільки дві *економічні* категорії — більшої й меншої земельної власності.

Ся реформа, так важна і так глибока, була переведена, як і всі реформи в нашім краї, наполовину. Наші суспільні сили, увільнені з-під патримоніальної курателі, пущено до нової, невідомої ще їм конкуренційної боротьби з нерівними засобами та шансами успіху. Більша власність тим уже мала більше виглядів на видержання та побіду в тій боротьбі, що була більша і при піднесених у р. 1848 цінах продуктів рільних та рільничо-промислових (горілки) далеко легше могла вложитися до нового, грошового способу господарювання. Надто мала вона утворену ще при кінці XVIII в. табулу і основану на ній станову та урядом упривілейовану фінансову інституцію кредитову, теперішне «Towarzystwo kredytowe ziemskie», основане в р. 1841, отже, мала змогу користати з дешевого іпотечного кредиту. Не досить тих чисто економічних користей!

Більша власність під час перевороту 1848 р. зуміла врятувати для себе ще значні останки чисто панщизняних привілеїв, із яких найважніше, а для цілого дальшого розвою наших сільських відносин просто фатальне було право пропінації. Натомість дрібна власність ввійшла в ліберальну еру зовсім позбавлена всяких законних охоронних способів і всяких економічних помічних інституцій. Мужик не міг затягти іпотечного довгу для піднесення свого господарства, бо його грунт не мав ані грунтових книг, ані крайової табули. Підвищення цін рільних продуктів не помогло йому нічого, бо він не мав що продавати, а підвищення ціни го-

[1] Підданий, що посідав рустикальний грунт, не міг ані обдовжувати його, ані ділити, ані навіть лишати в спадку своїм дітям без дозволу двора. Так само й двір не міг той грунт ділити, ані навіть обмінювати поодинокі парцелі за свої без дозволу уряду. Натомість двір міг, також за дозволом уряду, викинути лінивого або непослушного з грунту з обов'язком осадити на його місці іншого підданого.

рілки приспішило тільки його руїну. Давній патримоніальний порядок заборонював жидам осідати на селах і позичати підданим гроші; ліберальна ера дала жидам рівноправність, то зн[ачить], просто попхнула їх до визискування селян при помочі шинків і лихви. Давніше підданий не міг ані ділити, ані продавати свого грунту, і лише тихцем люди обминали сей заказ. Аж рік 1868 приніс сеймовий закон, яким позволено необмежене ділення грунтів,і як pendant[1] до того заведено необмежену свободу лихви через знесення примусової стопи процентової. Від того часу вже не тільки мужики самі починають продавати свої грунти, але також суди починають виставляти їх на публічну продаж. Ліберальна ера ламає та валить те, на чім давніший порядок засновував тривкість і лад суспільності.

Та не кінець на тім. Конституційний і автономічний порядок із р. 1861 у нашім краї оперся переважно на підвалині більшої земельної власності і надав їй, окрім згаданих уже економічних та історичних, іще значні політичні привілеї. Той порядок застав у нас і санкціонував на дальше адміністраційний розділ між більшою і меншою власністю, між сільськими громадами та двірськими «обшарами». Початок того розділу корениться в панщизняних відносинах і в тій обопільній неласці між дворами й хатами, яка лишилася по наглім розриві тих відносин. Немов для заогнення тої неприхильності уряд присилував двори справувати патримоніальне судівництво над мужиками та всі адміністраційні та поліційні чинності найнижчого ряду аж до 1855 р. Аж тоді ті чинності перенесено на новоутворені повітові уряди (Bezirke), а дворам предложено питання, чи хочуть прилучитися до громад, чи волять лишитися окремо. Майже всі двори з дуже малими виїмками заявили, що не хотять приступати до зв'язку з громадами. Тому потворено з більших двірських посілостей окремі адміністраційні тіла, що так само, як і громади, підлягають безпосередньо властям повітовим[2].

На тім поділі опер крайовий статут із р. 1861 організацію крайової автономії, а закон із д[ня] 2 цвітня 1873 також ординацію виборчу до ради державної. Відповідно до обох тих законів вибори репрезентантів крайових відбуваються так, що кождий властитель колишніх домінікальних

[1] В парі *(франц.).— Ред.*

[2] Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych 1878, ч. IV, ст. 24.

грунтів, що платить достаточну суму податку, голосує на посла безпосередньо в окремій курії більшої посілості, а кождий властитель грунтів колись рустикальних, що також платить достаточну суму податків, має право голосувати тільки при виборі виборців, які потім більшістю своїх голосів вибирають посла з курії менших посілостей. У тій самій курії, але вже безпосередньо на посла голосують ті властителі грунтів колись домінікальних, котрі мають їх так мало, що до голосування в курії більших посілостей не можуть бути допущені. Се так звані вірилісти.

Коли захочемо ті відносини політичного управнення виразити цифрами, то одержимо ось який рахунок. До ради державної висилає Галичина 63 посли, з тих 20 із курії більших посілостей, а 27 із курії сільських громад. Управнених до голосу в курії більших посілостей у р. 1884 було 2235, а в р. 1887 було 2086. Отже, випадав один посол до ради державної на 104 управнених до голосування в р. 1887, а на 111,75 у р. 1884. Натомість у курії менших посілостей управнених до голосування в р. 1884 було 537 923, а в р. 1887 було 508 617 (ibidem[1], річник VIII, ст. 103—131), отже, один посол у першім разі випадав на 19 923 управнених правиборців, а в другім — на 18 837. Се значить, що посол із курії менших посілостей у раді державній репрезентував у 1887 р. $168^{1}/_{4}$ разів більше горожан, управнених до елементарних політичних чинностей, а в 1884 р. 120½ разів більше, ніж посол із більших посілостей. Іншими словами, се значить, що голос, або, радше, інтерес властителя більшої посілості на політичній вазі важать пересічно півтораста разів більше, ніж голос навіть найбагатшого мужика.

Ще драстичніше виявляться ті відносини, коли замість управнених до голосування одиниць візьмемо на увагу загал людності, якої збірних інтересів у раді державній мають боронити посли. Після перепису з р. 1880 виносила людність курії меншої посілості в Галичині 5 551 827, а після трохи давнішої дати людність двірських обшарів 207 945 голов (ibidem, річн. VII, ст. 103). Та що з тих людей, що жили на двірських обшарах, 6271 голосувало в курії сільських громад, то можна припустити, що з усіх мешканців двірських обшарів щонайменше 63 000 своїми інтересами зв'язані з курією менших посілостей. У такім разі один посол із

[1] Там же *(лат.)*.— *Ред.*

курії більших посілостей репрезентує в раді державній інтереси 7247 осіб, а один посол із курії менших посілостей — інтереси 207 941,75 осіб. Якби ми, отже, на тім полі до наших політичних відносин хотіли приложити ославлену ліберальну марку — рівність усіх горожан перед законом, то ми побачили би, що права кождої особи на двірськім обшарі (крім згаданих вище 63 000) відмірені $28^{3}/_{4}$ разів щедріше, ніж особам, що жиють у сільських громадах.

Так само, як при виборах до ради державної, стоїть се діло також при виборах до сейму крайового. На 151 послів вибирають двірські обшари 44, а сільські громади 74, се значить, один посол із курії більших посілостей репрезентує $50^{3}/_{4}$ виборців, а один посол із курії сільських громад репрезентує їх 7269. Один посол із групи двірських обшарів заступає інтереси 3294 осіб, а один посол із групи сільських громад — інтереси 75 870½ осіб. Бачимо, отже, які величезні засоби прав посідає більша земельна власність у порівнянні з меншою. Історія нашого автономічного життя — се боротьба упривілейованих із покривдженими. Аби відповідно оцінити важність та наслідки тої боротьби, киньмо оком на цифри, що свідчать про підстави життя та сил, про *інтереси* обох суперників.

Увесь простір Галичини після остатнього кадастрального поміру, доконаного в р. 1881, виносить 13 640 554 морги, або 1354 квадратових миль і 554 кв. сажнів. В тій сумі міститься 6 600 778 моргів орного поля, 3 521 978 моргів лісів, 1 248 317 моргів пасовиськ, 1 540 302 морги лук, 193 138 моргів огородів, 53 361 морг полонин, 34 706 моргів ставів і мочарів і, нарешті, 447 944 морги т[ак] зв[аних] невжитків, т[о] зн[ачить] рік, болот, пустих пісків, доріг і т. ін. (ibidem, річн. VI, ст. 136—137). Не маємо, одначе, з того остатнього поміру подрібних даних, які виказали би, яка часть того простору належить до більшої, а яка до меншої власності, і тому я мушу послужитися даними, зібраними в р. 1875 галицькими ц[ісарсько]-к[оролівськими] товариствами господарськими у Львові та в Кракові. Ті дані, як побачить читач, не багато різняться в своїх сумах від вищенаведених даних кадастральних. Після них, припадало в р. 1875 на більшу посілість 1 584 850 моргів орних піль, 374 416 моргів лук, 299 848 м[оргів] пасовиськ, 3 290 060 м[оргів] лісів і 254 235 м[оргів] «інших грунтів», до яких, як пише д. Рутовський, «через помилку зачислено огороди овочеві, яринові та оздобні», а на меншу влас-

ність — 4 654 242 м[орги] ріллі, 1 229 163 м[орги] лук, 1 036 756 м[оргів] пасовиськ, 383 091 м[орг] лісів і 522 730 м[оргів] інших грунтів. Разом більша посілість обіймала простору 5 773 009 м[оргів], або 42,36% усього простору Галичини, а менша — 7 855 992 м[оргів], або 57,64%[1].

В вищеподанім статистичнім огляді я вживав утертих у нас термінів «більша» та «менша» власність. Але сих термінів не треба брати зовсім дослівно, бо, як ми бачили вже вище, немало властителів т[ак] зв[аних] більших, колись домінікальних, грунтів голосує разом із виборцями з курії менших посілостей, як т[ак] зв[ані] вірилісти. З другого боку, маємо також немало менших посілостей, що своїм розміром дорівнюють найнижчій категорії більшої власності, так що економічна границя між більшою й меншою власністю подекуди затирається. І так одна часть посілостей колись домінікальних роздробилася вже до тої міри, що при виборах у р. 1876 числено 1153 властителів домінікальних грунтів, що платили податку з додатками менше як 100 з[л.] р[инських] і тому голосували вірильними голосами разом із виборцями сільської курії. В р. 1883 таких виборців було вже 1935, значить, майже о 68 % більше. Надто треба зважити, що через підвищення податку грунтового деяке число вірилістів одержало право голосування в курії більших посілостей; таких заможніших можна числити до 150.

Та рівночасно деяка часть рустикальних посілостей доходить до об'єму по 50 до 100 моргів. Померший руський статистик Володимир Навроцький подає на основі поміру з р. 1859 загальне число середньої грунтової власності від 50—300 м[оргів] на 8671, із чого 5736 маєтків припадає на грунти рустикальні, а 2935 — на власність табулярну. Розуміється, що тепер і роздрібнення більших посілостей наслідком парцеляційної політики, з другого боку, консолідація менших посілостей у значніші цілості мусила поступити дуже значно, та, на жаль, про сей процес, дуже цікавий та важний для оцінки наших суспільних відносин, не маємо майже ніяких даних у нашій офіціальній статистиці*.

Придивімося ближче тій нашій «середній» земельній власності і попробуємо винайти деякі вказівки, що позволили би нам виробити собі деяке поняття про її характер.

[1] Dr. Tadeusz Rutowski. Rocznik statystyki Galicji 1886, ст. 105. Пор. також Wiadomości statystyczne, p. III, c. 113.

У рукописних записках пок[ійного] В. Навроцького знаходимо дуже цікаві вказівки про зріст середньої власності від р. 1819 до 1859. У р. 1819 числено рустикальних посілостей, що обіймали по 10—100 м[оргів] і вище — 7920, а в р. 1859, як подано вище — 5736; се значить, що число таких комплексів у тім часі поменшало о 27½ %. Тим часом у Східній Галичині таких комплексів числено в 1819 р. 3178, а в 1859 р. 3574, се зн[ачить] о звиш 11 % більше; спеціально в Коломийськім окрузі в р. 1819 було їх 471, а в 1859 р. 647, се зн[ачить] звиш 27 % більше. Ті цифри дуже характеристичні. Коломийський округ, як відомо, се жидівське королівство в Галичині, і пок[ійний] Навроцький доходить до висновку, що головним чинником, який у тих часах концентрував дрібну власність, були жиди — лихварі, орендарі і т. і., а також вислужені панські офіціалісти, лісничі, ключники, економи і т. і. Що з таких елементів складається також тепер переважна часть вірилістів, се загальновідомо. Значне місце в тій середній власності спеціально рустикальній займають сільські священики, що посідають грунти, т[ак] зв[ані] ерекціональні, які у руських священиків обіймають пересічно від 20—150, а у латинських від 50—200 й більше моргів. У статистиці д-ра Рутовського виказано в Галичині 803 парафії і 95 самостійних капеланій латинського обряду, а 1737 парафій і 553 капеланії руського обряду, отже, разом 3288 самостійних дотованих (упосаджених) душпастирств, із яких, певно, щонайменше 3000 буде належати до тої «середньої» власності.

Коли тепер звернемо увагу на решту більших посілостей, то в їх розвої від р. 1819 побачимо дуже виразний нахил до консолідації, до скуплення чимраз більших обшарів землі в руках чимраз меншого числа властителів. Ітак, у р. 1819 усі домінікальні грунти були розділені між 8448 властителів; се зн[ачить], одна пересічна більша власність виносила 683,36 моргів. У р. 1859 той сам, а властиво значно збільшений іще влученням значного числа селянських пусток простір домінікальних грунтів був у посіданні 7435 властителів, від якої цифри, одначе, треба відчислити 2935 середніх властителів. На жаль, не знаємо, скільки домінікальних грунтів мали в своїм посіданні ті середні властителі, але беручи на кождого навіть пересічно по 150 м[оргів], що, певно, буде цифра значно переборщена, одержимо 4500 справді великих властителів, що посідали пересічно

по 1185 м[оргів]. Нарешті, в р. 1876 маємо вже тільки 2086 властителів більших посілостей, а коли допустимо, що з давньої домінікальної власности, крім вищевідчислених, розпарцельовано та роздрібнено ще друге стільки, то проте все-таки головна група великих власностей сконсолідувалася ще більше, бо одна велика власність обіймає тепер пересічно 2397 м[оргів]. *Отже, йшло в тих 68 роках зменшення числа більших властителів у пропорції,* як 100 : 46,36 : : 24,69, *а рівночасно збільшення пересічної великої власности поступало в пропорції,* як 100 : 173,24 : 350,44.

Зовсім противний рух бачимо серед меншої власности. В р. 1819 числено дрібних властителів, а властиво посідачів рустикальних грунтів 519 292. Від них, одначе, треба відчислити 1192 посілостей, що обіймали більше як по 100 м[оргів] (візьмім пересічно по 110 м[оргів]), і 6008 посілостей у об'ємі по 50—100 м[оргів] (візьмім пересічно по 75 м[оргів]), разом 7920 середніх посілостей, що обіймали в сумі 661 000 м[оргів]. У такім разі одержимо пересічний об'єм одної дрібної власности 14 м[оргів]. У р. 1859 було дрібних власників уже 793 970, невважаючи на те, що в цілім протязі того часу обов'язував закон про неподільність рустикальних грунтів. Відчисливши й тут відповідно до вищеподаної норми 1542 власності, що обіймали понад 100 м[оргів], а 4194 власності по 50—100 м[оргів], одержимо як пересічний об'єм одної малої власности 9,35 морга. Остатня дана, яку маємо для сеї справи, се виказання через ц[ісарсько]-к[оролівську] дирекцію скарбу число горожан, що платили грунтовий податок у р. 1883. Се число виносить 1 420 021 властителів грунтових із 1 569 844 аркушиками податковими (Dr. T. Rutowski. Rocznik statystyki Galicyi, 1886, ст. 107). У тім числі міститься, очевидно, також сума властителів більших посілостей (2086) і значніша від неї група середніх властителів, якої число докладно не можемо обчислити, але приблизно можна прийняти на 10 000. Лишилось би, отже, кругле число 1 408 000 менших посілостей. Приймаючи об'єм одної третини середніх посілостей на 110, а двох третин по 75 м[оргів] і доконавши відповідних обчислень, одержимо пересічний об'єм одної дрібної посілості 5,18 м[орга].

Отже, в тих 68 літах ішло побільшення числа дрібних власників у пропорції, як 100 : 154,14 : 275,34, а здрібнення малої власности в пропорції, як 100 : 66,78 : 37.

Але ті загальні пересічні цифри занадто ще загальні для докладної характеристики розкладового процесу, що відбувається в нашій земельній власності. Для доповнення тої характеристики треба взяти на увагу також екстреми, до яких доходить розвій із одного та з другого боку. Ітак, найбільший земельний власник у нашім краї — се держава (камера), в якої посіданні держаться колишні коронні та старостинські добра польської Речі Посполитої, хоч значно вменшені через розпродаж; тепер іще вони обіймають 388 914 м[оргів]. Друга дальша приватна власність обіймає 146 000 м[оргів], третя (гр[афа] Потоцького) — 80 000, четверта (архікнязя Альбрехта*) 70 000 м[оргів]. Обік тих колосальних, як на наші відносини, розмірів маєткових подаю дуже цікаві, з записок пок[ійного] Навроцького вийняті цифри про зріст числа найдрібніших посілостей грунтових, що обіймають по 5—2 і нижче моргів. Уже в р. 1819 таких посілостей було 181 168, або 35,81 % усіх дрібних посілостей узагалі. В р. 1859 було їх уже 349 012, або 44,28 % усіх дрібних посілостей. Тепер, як бачимо, з вищенаведеного обчислення, майже вся наша дрібна власність зійшла вже на той позем, який у виду ненастанної, а до того щораз грізнішої для нас конкуренційної боротьби з боку різних елементів не можна назвати інакше, як тільки станом повільного завмирання та банкротування.

Ті цифри вказують нам тільки поверхність, наслідки процесу, який відбувається серед нашої земельної власности. Загляньмо тепер трохи глибше, придивімося, які мотори та чинники впливають на той процес. Ті чинники, без сумніву, дуже різнорідні, але загалом можна поділити їх на чинники політичні та суспільно-економічні. До перших зачислимо знесення панщини в р. 1848 і уділ галицької шляхти в революційних рухах рр. 1846, 1848—[184]9 і 1863—[186]4, що вже не згадаю про давніші. Між чинниками суспільно-економічної натури, що мали вплив на розвій нашої земельної власности, головно згадати треба про наслідки знесення панщини, а власне про фатальне для нас полагодження справ індемнізаційної, сервітутової та пропінаційної, далі про справу кредиту та обдовження земельної власности, про оподаткування та про умови відбуту рільних продуктів і про переходження землі з рук до рук. Не може бути сумніву про те, що між чинниками одної й другої категорії заходить дуже тісний зв'язок. Ітак,

прим., довги, які затягала шляхта, що брала участь у повстаннях, дуже дітливо мусили відбитися на стані її рільної господарки, мусили вплинути на викинення певного числа давніх дідичів із їх дідицтв, на концентрацію або роздрібнення маєтків, а головно на перехід многих великих посілостей у чужі руки. Так само не підлягає сумнівові, що процеси за сервітути, яких протягом двох десятиліть у Галичині було більше, як 30 000, так само зруйнували багато дрібних власників. На жаль, не маємо статистичних даних, котрі дали би нам змогу вияснити в повнім об'ємі ділання та вплив кождого з тих чинників на нашу земельну власність, а докладне оброблення кождого з них вимагало би окремої джерелової праці. Не забуваймо, одначе, про те, що для деяких таких праць у нас ще не зібрано та не підготовано матеріалів або вони досі лишаються недоступними; особливо треба се сказати про матеріали для випадків політичних і економічних остатніх десятиліть. Для показу, що вплив політичних випадків на економічні був у нас досить значний, варто навести хочби реєстри шляхетських родин, що потратили свої маєтки наслідком політичних рухів. Ті страти були дуже великі в т[ак] зв[анім] Королівстві польськім і в т[ак] зв[аних] Забраних краях (Поліссі, Волині, Поділлі, на Вкраїні та в Литві), а значно менші в Галичині. Для наших відносин подам тільки два факти. Д[ня] 19 марта 1846 р., місяць після тарнівської різні*, доніс президент губерніальний барон Кріг* до Відня, що в самих західних повітах Галичини в часі від 22 лютого до 12 марта 1846 р. на іпотеку шляхетських грунтів затягнено позичок в сумі 1 357 808 з[л.] р[инських] конв[енційної] монети (несповна 2 мільйони віденської валюти), на його думку, на політичні цілі[1]. А в господарських записках одного подільського дідича, властителя одного села (Яна Федоровича), що був принципіальним противником повстання, я знайшов між рахунками з р. 1864 ось таку позицію: «Повстання коштувало мене коло 3500 з[л.] р[инських]* готівкою, а більше ніж друге, стільки натураліями».

Само знесення панщини безпосередньо вплинуло досить некорисно на наші сільські відносини. Щоправда, ціна сільського робітника підскочила трохи, але рівночасно, і то далеко значніше, підскочили ціни рільних продуктів. Для

[1] M. Frl. v. Sala. Geschichte des polnischen Aufstandes im J. 1846, ст. 322.

прикладу наведу тільки ціни горілки, яка в тих «веселих» часах для більшої посілості мала першорядну вагу. В Тернопільськім окрузі в р. 1846 ціна горця горілки була 35 кр[ейцерів] конв[енційної] мон[ети], в половині 1848 р. вона підскочила на 50, у вересні на 51, у червні 1849 на 1 з[лотий] р[инський], на тій висоті стояла два місяці, потім почала падати так, що при кінці р. 1849 стояла ще на 57 кр[ейцерів] конв[енційної] мон[ети]. І коли ще й досі деякі дідичі або екс-дідичі нарікають на те, що знесення панщини застало їх неприготованих, без готівки, то велику часть вини треба приписати не самому знесенню панщини, а їх власній непорадності. Згаданий уже дідич Ян Федорович власне в тім часі і головно на підскоченні ціни горілки доробився значного маєтку, так що з державця Грималова міг протягом двох літ зробитися дідичним паном Вікна.

Далеко фатальніші були другорядні наслідки знесення панщини, були ті її реманенти, що лишилися по ній і досі ще не перестали обтяжувати наш економічний розвій. Маю тут на думці головно індемнізацію, сервітути та пропінацію. Дві з них, перша й третя, були вже досі не раз і досить основно оброблювані[1], лише справа сервітутів не діждалася досі такого основного, джерелового оброблення, якого вона варта для історії нашого економічного розвою в другій половині XIX в. Не буду тут входити в подробиці тих справ, а подам тільки суми, для показу тих тягарів, які через них понесла наша земельна власність. Ітак, титулом індемнізації заплатив сам край (окрім скарбу державного) від р. 1853 до кінця 1880 р. загалом 72 772 249 з[л.] р[инських], а за рр. 1881—1886, числячи тільки по 3 мільйони річно, випаде 18 мільйонів; се значить круглим числом майже 91 міл. з[л.] р[инських]. Та сума, хоч не зовсім рівномірна, була розложена на велику й на малу посілість. Зате друга сума— 13½ мільйона, що творить фонд викупу пропінації, спадає виключно на сільську людність, на дрібну земельну власність. На неї також у величезній більшості впали кошти процесів сервітутових, яких, після звіту намісництва, предложеного сеймові до р. 1881, було звиш 32 тисячі. Беручи тільки 30 тисяч процесів, програних мужиками, й оцінюючи кошти кождого такого процесу щонайменше на 500 з[л.] р[инських] (знаємо, що деякі процеси кошту-

[1] Про індемнізацію гл. книжечку Зиблікевича «Indemnizacya», odbitka z «Czasu», «Sumy galicyjskie», odbitka z «Reformy», і мою статтю в «Ділі» п[ід] з[аголовком] «Галицька індемнізація». Про

вали селян по кілька і по кількадесят тисяч, бо тяглися довгі літа), одержимо нове обтяження нашої дрібної власності в сумі 15 мільйонів. На основі тих, радше занадто низьких, ніж занадто високих, обчислень у остатніх 33 роках наслідком половинного знесення панщини впало на нашу земельну власність *щонайменше 119 мільйонів з[л.] р[инських] тягаря*, 119 мільйонів, зовсім страчених для продукції та для крайового добробуту. Але що більше, сей тягар зовсім нерівномірно впав на більшу й на меншу посілість, але, як звичайно в наших капіталістичних часах, переважною частиною впав на слабшого, на дрібну посілість. Бо хоч індемнізаційний додаток платять тепер рівномірно більші й менші земельні власники, то все-таки не забуваймо, що більші власники в р. 1853 одержали індемнізаційні облігації і що de nomine[1] вся та величезна сума повинна була вплинути до їх кишені. Правда, наші дідичі в переважній часті попродали свої облігації в рр. 1853—1857, у часі, коли уряд іще не почав сплачувати їх і коли ще їх курс був найменший. Але в такім разі хто ж винен, що вони змарнували той величезний капітал і пустили його в руки жидів та заграничних капіталістів? Та, невважаючи на се, все-таки щонайменше половину номінальної вартості вони мусили взяти за них, отже, щонайменше половина того великого капіталу вплинула до їх кишень, так що додатки, які вони тепер платять на користь жидів та заграничних капіталістів, були згори з процентами скомпенсовані. Але те, що платить мужик, ніхто нівідки не скомпенсує, а заплатив він досі титулом індемнізації щонайменше 50 мільйонів з[л.] р[инських].

Так само і сервітутові процеси більшим власникам не далися так дуже взнаки, як меншим, уже хоч би тому, що майже всі процеси, з нечисленними виїмками, вони повигравали і, значить, одержали також зворот коштів. Та припустім, що в яких 5000 випадках більші власники або програли, або дарували мужикам зворот коштів і що в тих випадках кождий процес коштував дідича пересічно 1000 з[л.] р[инських], то одержимо страти більшої посілості в справі сервітутів на суму 5 міл. з[л.] р[инських], третю часть того,

---

пропінацію гл. Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych. Roczn[ik] III і V, а також дві основні праці В. Навроцького «Що нас коштує пропінація?» («Правда», 1876) і «П'янство і пропінація в Галичині» («Громада», т. V. Женева, ст. 20—58).

[1] Номінально *(франц.).— Ред.*

що стратили мужики. А вже щодо пропінації, то ціла операція з її викупом, розпочата в р. 1876, а досі (1887) ледве в третій часті закінчена,— се чистий, а властиво зовсім нечистий інтерес більшої посілості коштом меншої. Отже, оправдане буде оречення, що на половиннім знесенні панщини, невважаючи на всі «превратності судьби», більша власність кінець кінцем скористала, а менша *втратила щонайменше 75 міл. з[л.] р[инських] зовсім безповоротно.*

Перейдімо тепер до інших тягарів, які поносить наша земельна власність на користь держави й краю. Поперед усього треба тут узяти на увагу два роди безпосередніх податків, що дотикають майже виключно мешканців сіл, а власне податок грунтовий і домово-класовий. Сума першого в р. 1883 виносила 4 436 666 з[л.] р[инських], а сума другого — 1 502 588 з[л.] р[инських], разом 5 939 254 з[л.] р[инських] — 58,5 % усіх безпосередніх податків, які поносить увесь край на дохід держави (Wiadomości statystyczne, річн. VII, ст. 173). Ті два податки для наших селян основа, після якої обчислюють додатки крайові, повітові, шкільні та громадські, які виносять разом 100—200 % податків, а по струченні вищеобговореного додатку індемнізаційного ще 80 %, або круглу суму 4 750 000 з[л.] р[инських]. Щодо податків посередніх, які спадають не на посілість, не на дохід, а тільки на консумцію, отже, на кождого мешканця майже в рівній мірі, то в р. 1879 (новішої дати не маю під рукою) виказала їх найвища палата обрахункова в Відні 170 213 426 з[л.] р[инських] для цілої Долітавії[1]*, що виносить на одного мешканця 15 з[л.] р[инських] 73 кр[ейцери], або на 4 420 000 людності, що жиє з рільництва в Галичині, 69 526 600 з[л.] р[инських]. Очевидна річ, що про рівномірний поділ того тягаря між більшу й меншу власність тут ані мови бути не може, бо знаємо, що на більших посілостях жиє тільки 207 000 людей, а на дрібних 4 213 000, значить, і консумційних податків платить більша власність 3 256 110 з[л.] р[инських], а менша 66 370 490 з[л.] р[инських].

Коли серед таких відносин наша дрібна земельна власність упадає так сильно, то се зовсім не повинно дивувати нас. Навпаки, мусить дивувати нас її величезна відпорова сила, що проявляється вже хоч би в тім факті, що наша дрібна

[1] Пор. № 577 der Beilagen zu den stenographischen Protokollen des Abgeordnetenhauses, IX Session, c 177.

власність пропорціонально далеко менше задовжена, ніж більша. Се доказують ось які цифри. Фр. Кс. Найман* оцінив суму іпотечних довгів, що тяжать на більшій власності в Галичині, з кінцем 1857 р. на 70 мільйонів з[л.] р[инських], а власне 15 міл. затягнених у публічних кредитових інституціях, а 55 міл. у приватних осіб[1]. З кінцем 1875 р. оцінив Марассе* суму тих довгів на 140 міл.[2], а з кінцем 1881 р. вона доросла до 178 593 323 з[л.] р[инських][3]. Хотячи оцінити тягар тих довгів, треба відчислити ту часть більшої власності, яка не може бути іпотечно обдовжена, а власне т[ак] з[вані] посілості мертвої руки, яких у Галичині маємо 742 372 морги. Решта, отже 5 030 637 моргів більшої власності були обтяжені іпотечними довгами: в р. 1857 по 13 з[л.] р[инських] 91 кр[ейцеру] від морга, а в р. 1875 по 27 з[л.] р[инських] 82 кр[ейцери], а в р. 1881 по 35 з[л.] р[инських] 50 кр[ейцерів] від морга. Обчислюючи на підставі таблиць, опублікованих д[октором] Рутовським[4], вартість усіх грунтів більшої власності з виїмком дібр мертвої руки на 147 957 506 з[л.] р[инських], побачимо факт незвичайний і майже неправдоподібний. *Сума довгів більшої земельної власності в Галичині в р. 1881 перевищала кадастральну оціночну вартість цілої нашої більшої власності.* Очевидно, се ніяке економічне чудо, а тільки канцелярійно рахункова штучка: аби уникнути вищого оподаткування, власники більших посілостей подбали про нижче кадастральне оцінення своїх грунтів, а особливо лісів, яких оціночна вартість у д. Рутовського фігурує по 12 з[л.] р[инських] 60 кр[ейцерів] від морга.

Щодо дрібної власності, то її обдовження оцінив М. Марассе при кінці 1875 р. на 10 міл. з[л.] р[инських], а д. Інама-Штернег при кінці 1881 р. подав суму тих довгів на 46 967 401 з[л.] р[инський]. Ся сума неповна, бо в тім часі ледве мала часть сільських громад мала готові грунтові книги, в які записувано довги. Сміло, отже, можна ту суму подвоїти, вчисляючи туди також довги приватні, неіпотековані, що, одначе, так часто ведуть наших селян до руїни.

[1] Fr. X. Neuman. Ueber den landwirtschaftlichen Credit in Oesterreich — у журналі «Oesterreichische Revue», 1864.

[2] M. Marasse. Ueber die Verschuldung des gal. Grundbesitzes im J. 1875 (Statistische Monatsschrift, 1876).

[3] K. Th. v. Inama-Sternegg. Die Statistik der Hipothekarschulden in Österreich (Stat. Monatsschrift, 1883).

[4] Dr. T. Rutowski. Rocznik statystyki Galicji, ст. 105 і 108.

З усім тим одержимо суму довгів меншої власності — 93 934 802 з[л.] р[инських], майже о половину меншу від суми довгів більшої власності; вона представляє ледве 30 % вартості землі, що міститься в посіданні дрібних власників.

Як серед таких впливів капіталістичної господарки упадає наша дрібна власність, се вже досить загальновідомо. Ліцитації сільських і маломіщанських господарств зробилися предметом гарячого зацікавлення інтелігентної публіки, головно тому, що зріст числа ліцитацій селянських грунтів уважали показом відповідного зросту числа сільського пролетаріату. Статистичне бюро при виділі крайовім присвятило тій справі аж три розвідки в своїх «Wiadomościach». Протягом 11 літ, 1873—1883, було ліцитацій 23 237, а надто ще в рр. 1867 і [186]8 (бо з тих тільки літ маємо обчислення) — 435, разом 23 672. Приймаючи в рр. 1869—1872, з яких не маємо даних, пересічно по 400 ліцитацій річно, одержимо загальну цифру ліцитацій дрібних посілостей у Галичині за 16 літ 25 272. Цифра, без сумніву, дуже велика, та вона обіймає тільки 1,8 % усіх дрібних посілостей; се значить, що на 1000 наших селян у тих критичних 16 літах ледве 18 улягло вивласненню в дорозі судовій.

Зате далеко менше відомо про ліцитації великих посілостей, і наше статистичне бюро, таке філантропійне супроти наших селян, мовчить, як закляте, про «панів обивателів», що, як ми бачили, аж до надміру користають із добродійства кредиту. А тим часом якимось незрозумілим способом якраз більша власність, та підстава «консервативної політики», та пестійка нашої пануючої системи, оказується далеко менше тривкою від дрібної. В остатніх 11 роках продано на публічних ліцитаціях, як обчислив д. Стефчик (op[us] cit[atus][1], «Czas», ч. 239—241), 520 більших посілостей, се зн[ачить], 24,92 % усіх більших посілостей загалом.

Ті цифри се тільки часть картини. Їх свідоцтво само собою ще не дуже таке проречисте, бо вказує тільки відомий, зрештою, загально факт, що більші посілості, більш улягаючи впливам капіталістичної господарки, частіше також зміняють власників, ніж менші. Зрештою ліцитація одного фільварку або навіть одного маєтку не конче ще

[1] Цитована праця *(лат.)*.— *Ред.*

мусить значити повну руїну власника, так як ліцитація селянського господарства звичайно значить руїну селянина. Можна сказати напевно, що від р. 1848 уся галицька велика власність, із виїмком кільканадцяти хіба старих родових гнізд магнатських (Тарновських, Потоцьких, Сапегів, Лянцкоронських, Дідушицьких, Чарторийських і і.), щонайменше раз, а часом і кілька разів зміняла власника. Багато навіть тих старих, великих родових гнізд упало, що згадаю лише продаж дорогою конкурсу величезного ключа Грималівського в рр. 1822—[18]25, що складався з трьох містечок і 32 сіл, що належали колись до родини Ржевуських, або про продаж Скалата з приналежностями жидам Розенштокам через кн[язя] Понятовського в р. 1866.

Характерний також факт, що вир, у якім крутиться наша більша земельна власність, пожираючи фортуни польської шляхти, передає землю, яку вона випускає з рук у руки чужинців. Ітак, із показника місцевостей д. Біго бачимо, що в нашім краї посідають: архікнязь Альбрехт — 81 маєтків, барон Лібіг і сп[ілка] — 71, барон Гірш — 19, граф Шафгоче — 7, фірма братів Тонет у Відні — 10, кн[язь] М. Монлеар — 17, гр[аф] Стадіон — 18, архікнягиня Ізабела — 13, гр[аф] Шамбор (спадкоємці) — 21, барон Кінски — 24, бар[он] Поппер — 12, гр[аф] Рессенье — 23 і т. і. Додаймо, що майже всі ті величезні фортуни повстали у нас в остатніх 30 літах.

II. ПРОЕКТИ РЕФОРМ

Нагромаджені в першій часті сеї розвідки цифри й факти про стан і розвій земельної власності в Галичині дають, на мою думку, достаточну підставу до оцінки тих проектів реформ, які в остатніх роках виявилися серед нашої суспільності.

Поперед усього з тих цифр і фактів треба піднести один факт, похожий на парадокс, а проте правдивий. Отже, невважаючи на всі противності судьби, на всякі експерименти політики, поділи, темноту, визиски, порції, ліцитації і т. і., дрібна селянська власність, хоч ослаблена до крайності, економічно держиться досі далеко ліпше, ніж більша, а де тільки судьба була для неї ласкавіша, там, навпаки, вона не слабне, але міцніє та набирається експансивної сили. Вкажу тут на факт дуже цікавий, на який, оскільки мені відомо, досі не звернено уваги і який із генетичного та

економічного погляду досі не прослідженo докладніше, — на факт чимраз частіших та більших закупів двірських комплексів через селянські громади. Докладніше поняття про сей факт дадуть ось такі цифри. «Skorowidz» Оржеховського з р. 1872 виказує 19 сіл, у яких більшу власність закупили громади, а власне 6 таких сіл у пов[іті] Новотарським, 2 — в Горлицькім, 2 — в Равськім, 2 — в Краківськім, 2 — в Велицькім і по однім у пов. Сяніцькім, Новосандецькім, Мисленицькім, Яворівськім та Снятинськім; як бачимо, отже, переважно в західногалицьких повітах.

У р. 1886 менше докладний «Skorowidz» д. Біго виказує вже таких сіл звиш 60, також переважно в західних повітах краю, а власне: в Бохенськім — 9, у Велицькім — 6, у Хшанівськім — 5, у Новосандецькім — 4, в Горлицькім — 4, в Сяніцькім — 4, в Ліманівськім — 3, в Новотарськім — 2, в Ліським — 2, в Сокальськім — 4, в Равськім — 2, в Мисленицькім, Бяльськім, Грибівськім, Мілецькім й Кроснянськім, а також у Товмацькім і Бучацькім по однім селі. Як кажу, «Skorowidz» д. Біго виказує значно більше помилок, ніж Оржеховського, і повторяє часто його помилки, при многих селах не подає власника або подає неіснуючого (прим., при селі Стецевій Снятинського пов[іту], яке ще 1884 закупила сільська громада), так що по докладнім розсліді число сіл, закуплених селянами — не поодинокими, бо таких я не числив, але тільки громадами або більшими спілками — і чи то розпарцельованих, чи загосподарованих спільно або через віддання в аренду, показало би ся дещо більше понад 60. *Се значить, що протягом остатніх 15 літ число більших посілостей, здобутих дрібними, зросло майже втроє**.

Говорячи про проекти реформи або, радше, «рятування» нашої земельної власності, помину мовчки ті законодатні міри, які досі приложені були до того діла і які звичайно, чи то навмисно, чи проти волі законодавців, виходили на шкоду дрібної власності, не приносячи натомість більшій власності пожаданих користей. Маю тут на думці знесення примусової стопи процентової і заведення свободи лихви через сейм крайовий у р. 1868, оснування банку крайового з крайових фондів, а в інтересах переважно більшої власності, нове переведення кадастру та оцінки доходів із грунтів, при якім здійснено той економічний дивогляд, про який уже згадано вище, що вартість грунтів більшої земельної власності вписано з ціною, нижчою від суми затягнених

на неї довгів[1], і при якого помочі звалено коло 1½ мільйона грунтового податку щорічно на дрібну власність вище, ніж би їй випадало платити[2]. Хоч не оголошувані та не дискутовані публічно, не підтягані ні під яку теорію, ті проби рятування більшої власності коштом меншої були все-таки не тільки неморальні, але також безуспішні, бо противні історичній течії, яка, як ми бачили в попереднім розділі сеї статті, могутнім напором західноєвропейського капіталізму далеко сильніше впливає на більшу, ніж на меншу власність. Нема сумніву, епоха таких проб іще не минула, хоч дотеперішня їх безуспішність повинна була навчити наших панів, що вони для них некорисні, а навіть шкідливі; будущина покаже нам іще не одно зусилля в тім роді. Та все-таки треба зазначити, що обік сього мовчазливого та вузькокласового змагання розбудилася вже й загальніша думка, що виявляється в проектах чи то часткових, чи навіть загальніших реформ наших земельних відносин. Тим проектам я присвячу тепер декілька уваг.

Поперед усього треба зазначити той факт, що майже всі проекти того роду виходили у нас досі з рядів т[ак] зв[аної] консервативної, recte[3] шляхетської верстви. Се явище зовсім природне, бо ся верства, par excellence[4] «землянська», жие по селах у безпосередній стичності з «грунтом» і в залежності від нього і тому найшвидше та найживіше мусила відчути теперішню грунтову кризу. А маючи серед селянських кругів найбільш інтелігенції та освіти, вона перша мала змогу глянути на діло з загальнішого становища та дати сяку або таку синтезу фактів. Та, з другого боку, сама «консервативність» тої верстви зачеркувала її синтезі досить тісні границі. Майже всі проекти, які вийшли з її рядів, опираються на незрушимій, основній догмі, подиктованій, мабуть, глухим інстинктом самозахования, яку можна висловити більше-менше ось якими словами: «Кожда суспільність повинна дбати про самостійне існування обік себе в цілім краї дрібної й великої (іноді додається ще також і середньої, хоч такої, на думку наших

[1] Відомо, прим., що «Towarzystwo kredytowe ziemskie», яке при уділюванні позичок поступає дуже оглядно, оцінює панські грунти 2, 3 або й 4 рази вище, ніж їх оцінено в кадастральнім помірі.

[2] Гл. про се основну статтю пок[ійного] В. Навроцького п[ід] з[аголовком] «Подвійна крейдка» в «Ділі» 1882 р.

[3] Чисто, прямо *(лат.)*.— *Ред.*

[4] В найвищій мірі *(франц.)*.— *Ред.*

консерватистів, у нас майже нема) земельної власності, повинна змагати до того, аби земля була розділена головно між ті три категорії власності»[1].

Не входячи наразі в мотиви, задля яких на думку наших консерватистів суспільність повинна дбати якраз про вдержання такого поділу грунтової власності, погляньмо, які способи пропоновано для осягнення сеї мети.

Найдальше в дусі консервативнім іде, на мою думку, проект реформи права спадкового в тім напрямі, аби чи то зовсім, чи почасти було заборонено ділення землі в передсмертних заповітах і аби комплекси грунтів, що будуть існувати в хвилі опублікування того закону, неначе закляти та заморозити навіки незмінні. Грунтова власність відповідно до того проекту по смерті вітця переходила би тільки на одного сина; решта рідні мусила би задоволитися сплатою та шукати постійного заняття в промислі, торгівлі і т. і. Сей проект, як бачимо, на папері дуже добрий, а піднести проти нього можна хіба той закид, що він ігнорує минувшість, теперішність і будучність. Ігнорує минувшість, бо в часах панщизняних і пізніших іще мали ми найформальнішу неподільність рустикальних грунтів на папері, а проте селяни tacite[2] ділили грунти, про що переконує нас прогресія роздрібнення селянської власності, подана в попереднім розділі сеї статті. Ігнорує теперішність, бо, з одного боку, ігнорує звичаєве право люду, по якому кождий мужик, уроджений на землі, має право жити з тої землі, отже, кождий син має право до части батьківщини; далі ігнорує той факт, що вже тепер дрібна земельна власність дійшла до такого ослаблення та роздрібнення, що навіть існування на тім становищі, що тепер, неможливе для неї надовго і може бути тільки ступневим завмиранням переважної маси людности при повільнім зрості меншого числа середніх посілостей, та ігнорує нічим невдержимий і все далі розкладаючий вплив капіталізму (торгових ринків, банків і т. і.). Ігнорує, нарешті, будучність, бо для збереження своєї консервативної idée fixe[3] спихає переважну часть будущих поколінь із «грунту» і вкидає їх у темний кут, званий промислом і торгівлею, яким оперувати у нас дуже вигідно вже хоч би тому, що їх у нас досі майже зовсім нема. А яке зна-

[1] Пор. Dr. J ó z e f M i l e w s k i*. Prawo spadkowe a własność ziemska. («Przegląd Polski», 1885 r. Zeszyt styczniowy, ст. 95).

[2] Мовчки, таємно; тут — нелегально *(лат.)*.— *Ред.*

[3] Ідеї фікс *(франц.)*.— *Ред.*

чення мав би той проект для більшої власності, чи й оскільки міг би запобігти її концентруванню в «шкідливі латифундії», тим шкідливіші, що вони звичайно творяться в чужих руках, про се досі з наших консервативних часописів я не міг виробити собі ніякого поняття.

До тої самої консервативної категорії, хоч уже зі значними уступками для нових економічних напрямів, належить проект творення, також при помочі відповідної зміни закону спадкового, селянських майоратів або т[ак] зв[аної] «батьківщини» на взір американських homestead[1], яких селянин не міг би ділити і яких би йому ніякою екзекуцією не можна було відібрати, то значить евентуально, яких би він не міг іпотечно обдовжувати[2]. Сей проект різниться від попереднього тим, що поняття «батьківщини» обмежує на певне постійне minimum. Проект д. Пайпера, предложений урядові в р. 1884, постановляє як мінімальну батьківщину земельну власність, якої дохід, кадастрально оцінений, виносить 50 з[л.] р[инських] або кадастральна вартість (дохід, помножений через 20) виносить 1000 з[л.] р[инських][3]. У наших відносинах се рівняється об'ємові грунту 10—15 моргів. Та сей проект, що не допускає дроблення малих посілостей, із двох причин у Галичині може оказатися непрактичним. З одного боку, найбільша часть селянських грунтів пройде крізь нього, як дрібне зерно крізь рідке решето, не зазнавши від нього ніякого добродійства. Та, з другого боку, сей проект не кладе ніякої запори проти творення латифундій, т. є. всисання дрібних посілостей через великі і концентрування їх у руках чимраз меншого числа багачів, спекулянтів та капіталістів. А спосіб зроблення його тривким через недопущення до екзекуції замикає тим селянським майоратам доступ до іпотечного кредиту і тим самим робить їм неможливою всяку поправу господарки, всякі меліорації, всякий поступ у рільництві. Мені здається, отже, що радість, яку висловляє в своїй статті д-р Равх над добродійствами того проекту і над ідилічним станом селянина, що буцімто так дуже любить «той шматок ріллі, на якім

[1] Ферм, садиб, наділів *(англ.).— Ред.*

[2] Dr. Rauch. O projekcie rządowym zmiany przepisów podziału dziedzictwa («Przegląd Sądowy i administracyjny», 1887, I).

[3] Denkschrift betreffend die Erbfolge in landwirtschaftliche Güter und das Erbgüterrecht (Heimstättenrecht) nebst einem hierauf bezüglichen Gesetzentwurf von Karl Peyper Ritter v. Heimstätt. Wien, 1884, ст. 149—150.

уродилися його дід і прадід», щонайменше передчасна доти, доки той шматок ріллі, крім ідилічних родинних споминів, не дасть селянинові змоги доброго господарювання та людяного, теперішнім вимогам цивілізації відповідного життя.

Та аби осягнути й ті, хоч і як іще сумнівні користі, що містяться в тих проектах, наші консерватисти все мусять мати вентиль, крізь який можна випускати «надчислову» людність. Тому вони велять займатися їй промислом і торгівлею, хоч добре знають, що ані промислу, ані торгівлі таких, що могли би зайняти мільйони рук, у нас тепер нема, і навіть на їх витворення в будущині нема надії. Вони знають добре, що Галичина — край, економічно залежний від західних капіталів, ринків та виробів, і що всякі проби емансипації з-під тих впливів досі робили і ще довго робитимуть сумне фіаско. Знають добре, що навіть такі «родимі» промисли, як соляний, нафтовий та горілчаний, або держаться в чужих руках, або підупадають наслідком «прихильної нашому краєві» економічної політики вищих сфер. Пощо, отже, туманити себе й інших тим промислом і торгівлею і втягати уроєні цифри в рахунок там, де ходить о діло, так пильне та важне, як реформа відносин земельної власності? Я не сумніваюся, що всі консервативні реформатори послугуються тими уроєними цифрами тільки зі страху перед евентуальністю витворення обік кількадесяти тисяч не дуже заможних «батьківщиняків» мільйонів сільського пролетаріату, рільників без землі, видідичених і огірчених. А се справді було би неминучим наслідком вищезгаданих консервативних проектів.

Ті проекти, як бачимо, наскрізь філантропійні, продиктовані любов'ю до простого люду. «Старша братія», бачачи, як тяжко бідує той люд, руйнований частими ліцитаціями і т. і., напружує свою думку, заострює свій проникливий розум, аби знайти спосіб зупинити той люд на березі пропасті. Основа тих проектів — переконання, що, як досадно висловився один німецький звіт, пересланий урядові, «in wirtschaftlichen Dingen gleicht der Bauer in Galizien heute noch einem Kinde. Auf seiner notorisch ausserordentlich tiefen Bildungsstufe fehlt ihm mit seltener Ausnahme jede weitergehende wirtschaftliche Voraussicht; dazu kommt noch sein unstillbarer Hang zur Trunkenheit und zum leichtsinnigen Schuldenmachen»[1] (K. Peyrer, 1, ст. 31). «Старша

[1] В господарських справах галицький селянин ще й сьогодні думає, як дитина: через надзвичайно низький ступінь освіти

братія», сама господарна, освічена, заможна й економічно розвинена, старається допомогти тій дитині, провадити за руку темного, гальмувати та спиняти легкомисного та непоправного п'яницю. Чисто патріархальні відносини!

Та ось майже рівночасно виринають із рядів тої «старшої братії» інші проекти, зовсім не патріархальні і навіть просто суперечні попереднім. Ті проекти голосять не більше й не менше, як тільки те сумне домагання: не дрібну, але більшу посілість треба спасати від переходу в чужі, жидівські або німецькі руки. А спасати її можна тільки одним-одиноким способом — роздрібнюючи її та шматками продаючи тим самим мужикам. Мужицька власність тільки тоді стане сильною, коли проковтне панську власність, а пани, маючи капітал, узисканий із продажі своїх дібр, візьмуться до промислу та торгівлі. «Парцеляція — се натепер суспільна програма!» — прокламує варшавська «Niwa»*, орган аграріїв Царства Польського, а за нею також деякі домородні галицькі економісти. Старша братія нараз із патріархів та спасителів люду авансує на банкротів та марнотратників своєї батьківщини, які одинокий спосіб рятування своєї землі бачать у тім, аби якнайшвидше випустити її зі своїх рук і віддати в руки «хлопські», очевидно, певніші. Видима річ, що така програма мусить випливати з переконання просто суперечного попередньому, а власне з того переконання, що «хлоп» здоровіший і тривкіший економічний елемент, ніж шляхтич, і що дрібна посілість повинна проковтнути більшу. Цифри, наведені в першій часті сеї розвідки, показують, що таке переконання подекуди оправдане, бо дрібна власність менше обдовжена і не так часто зміняє власників, значить, економічно і національно консервативніша, ніж велика.

Але парцеляція як суспільна програма які ж консеквенції потягає за собою? Поперед усього саме виконання тої програми буде залежати від доброї волі великих власників, котрі можуть хотіти або й не хотіти парцелювати свої добра між селян, а ще більше від того, чи селяни будуть у силах купувати їх парцелі. Банковий кредит, ужитий для їх підмоги в тім підприємстві, може так само, як тепер, замість помочі приносити їм руїну. Зрештою, ся «суспільна

йому, як відомо, за незначними винятками, не вистачає справжнього господарського передбачення; все це посилює його ненаситна жадоба до п'янства і до легковажного затягання боргів *(нім.)*.— *Ред.*

програма» визначається особливо тим, що нарозстіж відчиняє двері т[ак] зв[аній] свобідній конкуренції, се зн[ачить] у наших відносинах шахрайству, туманенню людей, спекуляції та переходові землі в руки галапасів або чужинців. Якої користі може надіятися суспільність від такої програми, про се хіба нема що й говорити. На мою думку, се радше прояв розпуки та безвихідності, ніж здорової, спокійної та ясної суспільної думки.

Проекту комасації грунтів, про який перед кількома роками говорено досить багато і від якого, не маючи під руками нічого ліпшого, дехто надіявся бог зна якого добра, не буду розбирати вже хоч би тому, що той проект, на подобу того пана в євангелії, «маючому дає ще більше, ніж він має, а немаючому відбирає й те, що має», підносить дохідність грунтів того, хто має їх багато, а зменшує дохідність того, хто має мало, бо з конечності самого комасаційного процесу викидає його за периферію більших комплексів, звичайно на грунти найменше родючі. А хто з селян не має ніяких грунтів, як, прим., халупники, той і комасувати не матиме що і тому жодна комасація не поможе.

Отсе в головних нарисах усі піднесені та дискутовані у нас досі проекти реформи відносин земельної власності. Хоча дивлячися з загальнолюдового становища, ані один із тих проектів не може задоволити нас, усе-таки мусимо піднести дві загальні характеристичні прикмети, якими визначалися всі ті дискусії і в яких, на мою думку, лежить найбільша їх вартість, найвизначніша характеристика теперішньої доби. Се поперед усього видне скрізь переконання, що так, як тепер, довго не може тривати, що основна реформа в ім'я загальнонародних інтересів неминуче потрібна, а по-друге, що теперішня законна основа володіння землею та дідичення землі недостаточна, занесена до нас із інших країв (головно з Німеччини) або перестаріла (основна теза римського права) і для нашої суспільності виходить радше на шкоду, ніж на користь. Такий погляд висловлюють не тільки соціалісти, але також найконсервативніші з консервативних, у яких ніяк не можна підозрівати якихбудь переворотових тенденцій.

Оскільки критика вищенаведених проектів виявляє негативний бік реформової справи, показує «камені преткновенія», о які реформа може розбитися з великою шкодою для суспільності, остільки ясне та широке зрозуміння тих загальних поглядів інтелігентних речників реформи може

навести нас на позитивну програму, ширшу й певнішу від попередніх і відповіднішу потребам нашого, переважно рільничого народу.

Поперед усього треба звернути увагу на те, що реформа відносин земельної власності мусить бути ведена й переведена *в ім'я інтересів загальнонародних*. Реформа, розпочата в ім'я яких-будь особливих, класових інтересів, не осягне мети і замість помочі принесе шкоду. Тому що земля, на якій жиє якийсь народ, являється підставою його життя, джерелом його добробуту, отже, природна річ, що кождий народ, дбалий про свою будущину, повинен поперед усього дбати про свою землю, про вдержання кождої її п'яді в своїх руках, про розумне та економічне визискання, але не винищення її природних багатств, і про такий устрій суспільного загосподарювання, який давав би досить широку раму для поміщення всіх членів народу, без спихання більшої або хоч би лиш меншої часті в безодню пролетаріату, але також без в'язання їх особистих здібностей, уподобань і сил. Земля повинна служити тривкою та невід'ємною підставою для дальшого розвою народу на полі промисловім, торговельнім та інтелектуальнім. Тільки такий розвій, що йтиме від грунту, буде здоровий і не сполучений ні з чиєю кривдою. Наростаючи в міру дійсної потреби і громадячи в собі свобідні та власною охотою ведені, а не тяжким примусом перті суспільні сили, опреться також народний промисл на тривких основах, не буде ніякою штучною та ефемерною появою, але дійсною органічною функцією суспільних сил народу. Таку, на мою думку, і тільки таку мету повинна мати реформа наших земельних відносин. Беручи з кождого з вищеобговорених проектів те, що в нім здорове та економічно раціональне, не зриваючи з минулим і традицією (сього особливо дуже бояться наші консерватисти, хоча звичайно не люблять висловляти голосно, з якою саме традицією не треба зривати. Адже бувають такі традиції, з якими абсолютно треба зірвати, як, прим., відвічна традиція визиску людської праці та користання з людської темноти й легковірності!), реформа, коли має осягнути свою мету, мусить бути виразом не класових інтересів, ані тим менше класової безвихідності, але загальнонародної синтези, мусить бути основана на одинокій широкій підставі: *земля, на якій жиє народ, повинна бути збірною власністю всього того народу.*

Се домагання оправдане, бо земля, на якій, по старій приказці, всі ми гості, не може й не повинна бути приватною власністю в дусі римського права.

Те, що мусить бути невід'ємною підставою життя та розвою будущих поколінь, не може опинитися без обмежень у руках одиниці cum jure utendi et abutendi[1]. Народ, що допускає до сього, сам підкопує підставу свого буття. Та коли ні один член народу не має права виключно для себе жадати того, на чім він тільки часовий гість, натомість кождий член народу, вроджений на тій землі, має право жадати свобідного доступу до користання з її природних творчих сил, має право й обов'язок працювати на тій землі і вживати вповні плодів своєї праці. Народ, котрий у тім огляді упосліджує та видідичує хоч би найменшу часть своїх членів, приготовляє сам для себе елементи розкладові, підкопує свою будущину.

Не менш оправдане та практичне те домагання також із економічного погляду. Проламуючи раз на все запори, які ставить гармонійному розвоєві суспільності приватна власність землі, сей основний постулат дає найширшу можність розвою рільної продукції, хоронячи той розвій від усякої односторонності і при тім кладучи таму всякій нечесній спекуляції землею. Не зміняючи до самої основи суспільних відносин, не виключаючи конкуренції капіталів, розвою промислів та торгівлі, але, навпаки, запевняючи тому розвоєві тривку, бо загальнонародну, підставу, сей проект надто не потребує ніякого штучного вентиля, крізь який би в якусь невідому безодню треба випускати надчислову рільничу людність, бо в міру охоти й особистих здібностей запевняє кождому горожанинові краю і членові даного народу можність праці на ріллі. Нарешті сей проект запевняє тривкий поступ крайового рільництва і вчинить менше дітливими удари всякої заграничної конкуренції, бо уставляючи maximum і minimum грунтових уділів, які може посідати кождий горожанин, запевняє для тих уділів суспільно найліпшу управу, дає місце для розвою як екстенсивної, так і інтенсивної культури і робить неможливим довголітнє занедбання та запущення грунту зі шкодою цілої суспільності.

Та як же треба розуміти ту «націоналізацію землі» і як виглядав би той проект у практичнім переведенні?

---

[1] Правом уживання і надуживання *(лат.)*.— *Ред.*

Відповім на се коротким нарисом, бо надіюся, що сей часопис присвятить тій справі докладнішу дискусію[1].

Думаю надто, що многим читачам відомі теоретичні основи та мотиви того проекту, блискучо виложені в книжці американського економіста Генрі Джорджа «Поступ і бідність»*, яка в короткім часі дочекалася множества видань у Америці та в Англії, була перекладена майже на всі європейські мови і зробилася вихідною точкою практичної агітації в Англії, Ірландії та Німеччині (пор. вищеподану статтю про проект Фліршайма). Без сумніву, сей проект не може бути шаблоново приложений у всіх краях, але мусить дізнати змін, відповідних до місцевих відносин, а особливо до густоти населення, до розвою промислу та торгівлі, до ступня агрономічної освіти рільників і, нарешті, до політичних відносин, серед яких жиє народ. Усі ті чинники дуже важні і впливають на формацію народного життя, отже, їх не слід поминати при вироблюванні подрібного проекту. Зрештою, можна сказати сміло, що навіть у тих краях, де агітація під окликом націоналізації землі вже розпочалася, до подрібних оброблень практичного переведення сього проекту ще ніхто не приступає. Притім сама основа настільки широка, ясна та зрозуміла для всіх, що практичне її переведення допускає багато різнорідностей і полишає широке поле суспільній самодіяльності. Не вдаючися, отже, наразі в розбір того, як різні мислителі та практичні політики за границею уявляють собі націоналізацію землі, чи задовольняються, як Генрі Джордж, самою т[ак] зв[аною] «конфіскатою грунтової ренти», чи, як Девітт*, ідуть далі й жадають конфіскати землі та її періодичного

[1] До тих моїх слів редакція «Przeglądu Społecznego» додала ось яку увагу: «Нарис проекту, поданий тут автором, горячо поручаємо увазі читачів, хоч скупі розміри та обсяг його статті не позволили йому ані ширше теоретично обосновувати його твердження, ані обговорити багато чинників, зазначених у його статті, ані, нарешті, уняти реформу в її ступневім розвої. Аби дати повніший образ того для нашої суспільності нового питання, маємо намір напечатати в біжучім році простору працю про ународовлення землі в Польщі з особливим узглядненням політичної реорганізації, яка рівночасно повинна бути доконана». Розуміється, редакція не сповнила тої своєї обіцянки і не могла сповнити її, відразу поставивши питання не на чисто суспільно-економічний, а на політично-національний грунт і в'яжучи без потреби реформу, можливу до переведення в Галичині, з реформою політичних устроїв Росії та Німеччини, що відразу мусило ціле питання робити ілюзоричним.

розділу між тубільців (ірландців), чи допускають індемнізацію, як Девітт, чи не допускають, як Джордж, — я обмежуся тут на представленні в короткім нарисі того, як уявляю собі націоналізацію землі в Галичині, застерігаючися згори, що се не готовий, вироблений проект, а тільки проба приложення на нашім грунті і серед наших суспільних та політичних обставин тої думки, яка в інших краях здобуває собі чимраз ширше поле *і до якої належить будучність.*

Перша й загальна основа всіх проектів націоналізації землі ось яка: земля — спільна власність цілого народу, що жиє на ній. І з тої основи випливають дві дальші: земля ані в цілості, ані в жадній часті не може бути нічиєю приватною власністю, але кожде покоління може тільки брати її в посідання чи то індивідуальне, чи родинне, чи колективно-громадське, і далі: кождий горожанин краю має право в міру своєї інтелектуальної та економічної здібності бути введеним у дожизненне посідання такої частини землі, яка би запевняла йому й його родині удержання та правдиво людський розвій.

Друга основа, особливо у нас, мусить бути подиктована конечністю, що випливає з політичного положення наших народностей. Не маючи політичної самостійності, серед національних утисків і чужоплеменних визисків, ми, русини й поляки, в першій лінії повинні дбати про те, аби вдержати свою землю під своїми ногами. Той оклик: «польська земля для поляків, а руська для русинів» повинен подиктувати нам і дальші правила: недопущення чужоплеменних до посідання ріллі в наших краях або допущення їх тільки в виїмкових випадках і вирівняння досі починених нам через них утрат через примусове вивласнення за виплатою індемнізації.

Третя основа, що відноситься до поділу земельної посілості, мусить випливати з докладного обміркування теперішнього стану народу під оглядом суспільним і оректи, які категорії земельної власності повинні у нас існувати, яке мало би бути maximum і minimum кождої поодинокої категорії. Оскільки відома мені дотеперішня література предмета, можу твердити, що серед наших відносин прийнято загально вважати 15 моргів землі подільської, а 20 м[оргів] гірської за таке minimum, нижче котрого селянська власність не повинна сходити, коли селянин замість економічного розвою не має попасти в стан економічного недомагання та агонії. З другого боку, годячися зовсім із нашими

економістами на їх уваги щодо шкідливості латифундій, я з їх представлень якось не міг виробити собі ясного поняття про границі між латифундіями й більшою власністю, а так само не міг вирозуміти ані суспільних, ані національних користей того, що вони називають великою власністю. Здається, що з аргументації консерватистів можна витягти той один внесок, що, крім дрібної власності від 15—100 моргів при теперішній індивідуалістичній господарці, має рацію існування хіба середня власність по 100—500 м[оргів], а більша власність до 1000 м[оргів] може бути допущена тільки як виємок.

Щоправда, досить раз кинути оком на цифри, що подають, із одного боку, обшир управної землі в Галичині, а з другого боку — число рільничої людності, аби переконатися, що після тої схеми без ніяких поправок, на чисто індивідуалістичній підставі сей проект неможливий до переведення. І так д-р Рутовський (Rocznik statystyki Galicyi, I, ст. 27) подає число рільничої людності в Галичині на 4 360 000, а цілий простір нашого краю — на 13 640 554 м[орги], що виносить ледве по 3 м[орги] на голову, зглядно по 15 м[оргів] на родину, зложену з 5 душ. Очевидна річ, що при крайнім приложенні індивідуалістичної системи ми запевнили би, щоправда, всій людності *minimum* удержання, але рівночасно утруднили би ми всякий поступ, а навіть зробили би просто неможливими багато доконечних агрономічних уліпшень, які на таких дрібних господарствах неможливо з пожитком заводити,— се значить, у результаті ми ослабили би свій край на полі міжнародної конкуренції, не полишаючи пізнішим поколінням поля для дальшого економічного розвою. Ще гірше представляється се діло, коли підставою обчислення візьмемо не цифру людності, але число наличних тепер господарських одиниць, переважно найдрібніших, від 5 м[оргів] і нижче, яких маємо звиш мільйона. Заокруглити ті мікроскопійні господарства до мінімальної економічної одиниці 15-моргової зовсім неможливо, бо на те мусила би Галичина обіймати щонайменше 15 мільйонів м[оргів].

Одинокою можливою тут поправкою вважає устроєння обік переважної часті дрібних індивідуалістичних господарств також значнішого числа середніх господарств, зорганізованих на основі кооперації. Такі господарства з самої природи речі повинні би складатися з рільників і фахово образованих людей і служити розсадниками рільничого

поступу, даючи при тім удержання кільком родинам і творячи рівночасно переходову школу від господарки екстенсивної до інтенсивної. Розуміється, найкорисніше було би положення таких більших господарств у близькім сусідстві більших міст або многолюдних трактів, що впливали би корисно на різнорідність рільної продукції та влегшували би збут її продуктів. Подаю тут цифри для показу, як більш-менш уявляю собі поділ нашого краю (розумію тільки управну землю без міст та середніх місточок) між різні категорії земельної посілості:

100	посіл[остей]	більших	пересічно	по	1000	м[оргів]	разом	100 000 м[оргів]
5000	»	середніх	»	по	200	»	»	1 000 000 »
600 000	»	дрібних	»	по	20	»	»	12 000 000 »

Відпало би ще невжитків та резервових грунтів звиш 540 000 м[оргів], які в міру потреби можна б ужити на творення чи то нових дрібних, чи середніх кооперативних посілостей*.

На основі сього проекту кождий горожанин краю у віці, здібнім до праці, маючи охоту розпочати самостійне рільне господарство, мав би можність одержати від краю в дожиз-ненне посідання уділ землі, відповідний його потребам, здібностям та засобам, від якого до крайового скарбу платив би чинш, що виносив би означений процент чистого зиску з потрученням видатків, виложених на будинки, меліорації і т. і., що по нім переходили би на власність краю. Чим більша посілість, тим більший процент чистого зиску повинен бути плачений до крайового скарбу. Той скарб, окрім сплати індемнізації, служив би для підіймання більших робіт меліораційних, закладання фахових шкіл, купування або фабрикування машин, що можуть віддавати услуги цілим громадам або околицям рільничим і т. і.

Щодо індемнізації, то, без сумніву, її могли б одержати тільки ті, що при введенні національної землі *тратять*, і то лише в міру того, *скільки тратять*. Отже, властителі більших земельних посілостей повинні би зложити декларації, чи хочуть і надалі лишитися в посіданні землі і в якім розмірі (розуміється, не переступаючи установленого maximum), а в міру тої декларації одержали б індемнізацію чи то за цілу свою власність, коли волять покинути рільництво, чи за ту часть, яка відійде з їх посідання. Комплекс, що лишається в їх посіданні, не повинен бути індемнізований.

Щодо дрібних рільників, то, очевидно, й тут можна би поступити подібним способом, хоча, на мою думку, простіша була би дорога при рівночаснім переведенні комасації з комплексів, набутих уже на власність краю, повиділювати їм наразі по стільки, аби їх власний грунт із новоприділеним доходив щонайменше до встановленого minimum. Солідарна порука громад за сплату чиншів могла би давати запоруку правильного їх впливання до кас крайових.

Отсе в головних нарисах проект націоналізації землі, витворений на Заході і приложений потроху до наших відносин. У такій чи іншій формі він, на мою думку, повинен увійти в програму демократичних партій руської й польської, бо тільки він один може принести масам людності правдиві реальні користі і без нічиєї кривди запевнити тривкий і спокійний розвій кождої народності.

Друковано в часописі «Przegląd Społeczny», 1887, т. 111, ст. 21—35 і 323—335.

Переклад писано в днях 23—27 червня 1913.

Dr. TADEUSZ RUTOWSKI. ROCZNIK STATYSTYKI GALICJI, WYDANY PRZEZ KRAJOWE BIURO STATYSTYCZNE (ODDZIAŁ STATYSTYKI PRZEMYSŁU I HANDLU). ROK I. 1886, ZESZYT II

Виданий недавно другий зошит іншого цінного твору д-ра Т. Рутовського (про перший зошит ми вже говорили в січневому номері цьогорічного «Przeglądu Społecznego») містить на стор. 113—176 такі таблиці. Передусім на 8 сторінках продовження розпочатої в першому зошиті спеціальної і надзвичайно цінної статистики нашої земельної власності, а саме зміни, які відбулися в особовому складі власників і статистиці заборгування від 1868 до 1884 р. На дальших п'яти сторінках міститься статистика аукціонів більшої власності згідно з відомою нашим читачам працею Стефчика і меншої (власності) згідно з «Wiadomości statystycznych» п. Пілата. Шкода, що п. Рутовський задовольнився зовсім частковими працями цих авторів і не подав жодного зі свого боку доповнення, так, наприклад, аукціонний продаж дрібної власності він подав тільки за 1873—1883 рр., хоч в іншому місці п. Пілат говорить про аукціони ще за два попередніх роки і хоча з едиктів «Gazety Lwowskiej» статистикові, що має у своєму розпорядженні необхідні дані, легко було б доповнити ці прогалини. Далі на восьми сторінках подається також важлива статистика поділу нашої землі за видами землекористування; цю статистику складено на підставі останнього кадастрового виміру і найновішої праці п. Пілата. За нею йде «Історична табличка змін в розподілі землі за видами обробки». Подібні історичні таблички, яких ми зустрічаємо декілька і в першому зошиті (як наприклад «Галичина від 1776 до 1880 р. з погляду заселення», «Монастирі в Галичині від 1772 до 1880 р.», «Середні школи від 1860 до 1884», «Початкова освіта від 1850 до 1884 р.», «Продаж національних володінь від 1800 до 1870 р. та їхній стан у цей час») — одне з найцінніших надбань цієї книжки, бо вперше подаються систематично угруповані і старанно зібрані з різних важкодоступних джерел матеріали для справжньої наукової історії економічного розвитку Галичини за останні 116 років. В нинішн-

ньому зошиті, крім згаданої історичної таблички (стор. 135), зустрічаємо ще такого ж роду зіставлення на стор. 154 («Годівля худоби від 1850 до 1880 р.»), стор. 176 і далі («Перелік промисловців у 1778, 1851, 1880, 1884 і 1885 роках», перелік надзвичайно цікавий, але також надзвичайно неточний і неповний). До рільничої статистики відносяться розташовані на стор. 136—150 таблиці зборів та цін продуктів рільництва за останні 10 років. Далі на стор. 151—153 йде взята з урядового видання міністерства рільництва надзвичайно цінна статистика галицьких лісів у 1880 р. (перед кадастральним упорядкуванням); шкода, що для проведення порівняльних зіставлень автор не зібрав хоча б яких-небудь матеріалів з давніших часів. Взагалі щодо «грунтової» статистики, яка закінчується лісами, не можемо не висловити шановному авторові щирої вдячності за різнобічність зібраних у цьому відділі даних, але одночасно не можемо не висловити жалю, що він не використав таких відомих та багатих матеріалів, як ті, які представлені хоча б у крайовому табелі, в давніх так званих штокінвентарях та інших зібраннях такого ж типу, які б дали нам докладну і всебічну картину економічного побуту нашого краю від кінця XVIII в., а також картину його поступового розвитку. Ми прагнемо і сподіваємось, що в дальших річниках цього надзвичайно важливого видання справді науковий та історичний аспект буде висвітлено принаймні тією ж мірою, що й адміністративний.

У продовженні цього зошита розглядаються: годівля худоби (стор. 154—162), меліорація (стор. 163), гірництво і гутництво (стор. 164—175) і промисловість (розпочата на стор. 176). Щодо упорядкування матеріалу цьому ж зошиту можна б закинути розділення статистики грунтової меліорації і грунтової статистики взагалі і віднесення її до статистики худоби; проте це справа малої ваги. З нетерпінням очікуємо останнього зошита, а особливо дальших річників «Statystyki Galicji», в яких сподіваємося на більшу розробку історичної частини, більшу кількість самостійних та оригінальних праць, а також ширшого пояснювального тексту, а саме найдокладнішого подання джерел та критики джерел і цифр, без чого користування ними буде досить непевним. Дуже важливим набутком у «Roczniku statystyki» була б бібліографія праць або хоча б статистичних матеріалів про Галичину, як найновіших, так і давніших.

З НАУКОВИХ ПЕРЕКЛАДІВ

К. Маркс

ПОЧАТОК І ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК КАПІТАЛІСТИЧНОЇ ПРОДУКЦІЇ *

І. ПЕРВІСНЕ НАГРОМАДЖЕННЯ КАПІТАЛУ

Ми бачили, що гроші стають капіталом тоді, коли служать до купування робочої сили; ми бачили, що капітал раз у раз намагає творити надвишку вартості, а надвишка вбільшує капітал. Між тим, щоб капітал міг нагромаджуватись, мусить уже вперед витворюватись надвишка; щоб могла витворюватись надвишка, мусить існувати капіталістична продукція, а щоб тота існувала, мусить уже вперед більша маса капіталу бути нагромаджена в руках поєдинчих багатирів. Здається затим, що весь той процес полягає на якімось «первіснім» («previous accumulation», як каже А. Сміт)* нагромадженні, котре мало місце перед капіталістичною продукцією, котре, значить, не було випливом капіталістичної продукції, а її джерелом.

Тото первісне нагромадження капіталу грає в суспільній економії майже таку саму роль, як «гріхопаденіє» в теології. Адам з'їв яблуко і через те стягнув гріх на рід людський. Початок гріха об'яснений казкою про давнину. Колись-колись у давнину були, з одного боку, пильні вибранці, а з другого — ліниві нероби. Через те сталося, що перші нагромадили багатство, а другі зійшли на таке, що остаточно не мали вже що продавати, крім себе самих. І від того гріхопадіння почалася бідність великої маси, котра ще й досі, хоть і як тяжко працює, не має що продавати, крім себе самих, — і багатство деяких, що й досі змагається, хоть самі вони давно перестали працювати[1]. В правдивій історії грали, як звісно, завоювання, гніт, грабунки, вбійства —

[1] Такі безглузді дитинства плете ще д[обродій] Тьер*, звісний французький муж стану, дотепним колись французам з повагою великого мудреця — для оборони святої власності. Ну, і справді,

одним словом, усілякі насилля — велику роль. Але в сумирній політичній економії здавен-давна — все ідилія. Право і «праця» — се здавна були єдині способи до збагачення, тільки, розуміється, завсіди з тим застереженням, що аж «сього року воно щось не так». Але на ділі способи первісного нагромадження капіталу були всякі, які хочете, — тільки не ідилічні.

Гроші і товар не є зразу капіталом, так само, як не є ним зразу средства продукційні і знадоби до життя. Вони мусять бути перемінені в капітал. Але та переміна може настати тільки серед певних обставин, котрі зводяться ось на що: двоякі дуже відмінні посідачі товарів мусять стати супроти себе і зіткнуться з собою, — з одного боку, властивці грошей, средств продукційних і знадіб до життя, котрим о то йде, щоб свою суму вартостей побільшити купівлею чужої робочої сили; а з другого боку, вільні робітники, продавці власної робочої сили і, значить, продавці *праці**. Вільні вони мусять бути в двоякім значенні, т. є., щоб ані самі вони безпосередньо не були средствами продукційними як невольники, кріпаки і т. д., ані щоб вони самі не посідали средств продукційних, як газди — селяни, дрібні властивці грунтові і т. д. Такий розділ товарів між дві крайності — се основні вимінки для капіталістичної продукції. Без відділення робітників від власності не може настати капіталістична продукція. Але скоро вона раз настала, то не тільки підтримує те відділення, але й сама доводить до нього раз у раз наново і раз у раз на більший розмір. Коли затим спитаємо, де є джерело капіталістичного ладу, — то відповідь на те дуже проста: джерело капіталістичного ладу — се не що інше, як той *процес відділювання робітника від власності, від средств продукційних**. Сей процес, з одного боку, перемінює суспільну істенину (средства продукційні і знадоби до життя) в капітал, а з другого боку, перемінює безпосередніх витвірців в найомних робітників. Так назване «первісне нагромадження капіталу» — се затим не що інше, як історичний процес відділювання продуцента від средств продукційних. Він і справді «первісний», бо становить вступ до історії капіталу і капіталістичної продукції.

скоро діло йде о власність, то святий обов'язок кождого — міцно стояти на становищі букваря, ще й других переконувати, що те становище для всякого «віка і возраста» єдино відповідне і належне.

На перший погляд видно, що той процес розкладовий обнімає собою цілий ряд історичних процесів, і то ряд двоякий: з одного боку, нищення тих відносин, котрі робітника робили власністю третіх осіб, їх средством продукційним, з другого боку, вивласнювання безпосередніх витвірців, витискання їх з посідання средств продукційних. Процес розкладовий — се затим на ділі ціла історія розвитку новішої буржуазної суспільності. Се була б зовсім не трудна історія, коли б буржуазні історики не були її нам вказали виключно в рожевім світлі емансипації робітників, а були б звернули увагу й на то, якими способами в тій історії визискування феодальне перемінилося в визискування капіталістичне. Початок розвитку становила неволя робітника. В дальшім тягу того розвитку неволя осталась, тільки в зміненій формі. Але ми тут не будем вдаватися в розбір середньовікових рухів. Хоть капіталістична продукція вже в 14 і 15 віці розпочалася в деяких містах над Середземним морем, то пречінь ера капіталістична починається аж від 16 віку. Там, де вона розцвітає, давно вже знесено панщину і середньовікове міщанство також якраз хилиться до упадку.

Епохи в історії того розкладового процесу становлять ті хвилі, коли великі маси людей нараз, силою відривано від усіх средств до життя та праці і як свобідних і голих пролетаріїв перто на робочий торг. Вивласнювання робітників з грунту і посідлості становить основу цілого процесу. Тож і ми насамперед мусимо переглянути історію того вивласнення. В різних краях вона проявляється в різних окрасках і переходить різні фази в неоднакім порядку. Тільки в Англії, котру ми, проте, *беремо за примір**, вона має класичну форму[2].

II. ВИВЛАСНЕННЯ ХЛІБОРОБІВ

В Англії щезло кріпацтво дійсно в послідній часті 14 віку. Огромна більшість людності[3] тоді, а ще більше

[2] В Італії, де капіталістична продукція розвилась найранше, найранше також увільнено кріпаків. Тільки при тім увільненні вони не одержали права на грунти, хоть би й за сплатою індемнізації, так що «воля» перемінила італіянських кріпаків відразу в голих пролетаріїв, котрі, крім того, по містах, стоячих ще переважно від римських часів, найшли вже готових нових панів.

[3] Ще при кінці 17 віку звиш 4/5 усієї англійської людності були самостійні газди-хлібороби, як се стверджує Маколей* (М а-

в 15 віці — се були свобідні хлібороби, дрібні посідачі грунтів, газди,— хоть власність їх і була прикрита різними феодальними прикривками. В більших панських добрах замість давніших кріпаків-совтисів (bailiff) настали тепер свобідні арендатори. Найомні робітники до хліборобства — се були почасти самостійні газди-хлібороби, котрі при вільнім часі йшли до пана на заробок, а почасти була се відрубна, стосунково і абсолютно мала верства властивих наймитів. І ті послідні на ділі були також самостійними газдами, бо, крім платні, одержували від пана також поле коло 4 акрів завбільшки і котедж (хату). Притім порівно з прочими газдами вони допущені були до вживання громадського грунту, т. є. толоки, де паслась їх худоба, і лісу, звідки вони брали топливо, дерево, торф і пр.[4] У всіх краях Європи ціхує феодальну продукцію поділ грунту поміж як мож найбільше підданих. Сила феодального ладу, як і сила кождого короля*, полягала не в великості його доходів, а в многоті його підданих, а многота сеся залежала від многоти самостійних газдів, осілих на його добрах[5]. Хоть затим англійський край по норманськім завоюванні поділено на величезні баронства, з котрих одно не раз містило в собі 900 англосакських лордств, то прецінь край той був покритий дрібними хліборобськими газдівствами, серед котрих тільки декуди розлягалися великі панські добра. Такі стосунки при рівночаснім розцвіті міст, котрий наступив в 15 віці, сприяли заможності люду, яку описує канцлер державний Фортеск'ю* в своїх «Laudibus Legum Angliae», але при них неможливе було капіталістичне багатство.

---

c a u l a y. The history of England. London, 1854, V. 1, p. 413). Я покликуюсь на Маколея тим радше, що він систематично фальшує історію і подібні факти старається оскільки мож «обкроювати».

[4] Не тре забувати, що навіть і кріпак був не тільки властивцем — хоть за оплатою — тих часток грунту, котрі належали до його дому, але був також співвластивцем громадських грунтів. (Порівн., що каже Мірабо про шльонських хліборобів в книжці: «De la Monarchie Prussienne. Londres, 1788».) [...]

[5] Японія зі своїм чисто феодальним упорядкуванням грунтової власності і розвитим дрібним господарством хліборобським вказує далеко вірніший образ середньовікової Європи, ніж усі накупі наші історії, звичайно закаламучені буржуазними пересудами. Се, бач, дуже вигідна річ «ліберальствувати» на кошт середніх віків!

Перший крок перевороту, що поклав основу капіталістичній продукції, припадає в послідній третині 15 і в першій чверті 16 віку. Тоді скасовано феодальне дворацтво, котре, як справедливо замічає Джемс Стюарт*, «залягало всі хати і двори безхосенно». Через те викинено масу голих пролетаріїв на робочий торг. Хоть королівська власть, що й сама виросла з буржуазного розвитку, намагаючи до неограниченого панування, силою скасувала те великопанське дворацтво, то прецінь вона не була єдиною причиною нового перевороту. Ні, в упертім опорі проти королівства та парламенту витворили великі пани-феодали далеко більшу масу пролетаріату, прогонюючи силою хліборобів з грунту і посідлості (хоть хлібороби мали до тих грунтів більше право, ніж вони) і забираючи для себе громадські грунти. Безпосередній товчок до того в Англії дав іменно розцвіт фландрійської вовняної мануфактури і зв'язане з ним підскочення цін вовни. Стара феодальна шляхта вигибла в великих феодальних війнах, а нова шляхта — се були діти свого часу, для котрих гроші були силою понад всі сили. З вірного поля пасовиська для овець! — се став тепер їх загальний оклик. Харрісон* у своїй «Description of England. Prefixed to Holinshed's Chronicles» описує, як вивласнювання дрібних газдів руйнує край. «Але що нашим великим самозванцям до того?» Мешкання газдів та котеджі робітників валять вони силою або, прогнавши людей, лишають пустками. «Коли перездримо давніші інвентарі кождої домінії, то побачимо, що незлічимі хати та дрібні газдівства пощезали, що грунт годує далеко менше люду, що багато міст підупало, хоть деякі нові підносяться... Може би чимало нарозповідатися про містечка та села, зруйновані для того, щоб було місце на толоки для овець; тільки самотні панські двори стоять серед тих толок». Правда, нарікання тих старих літописів усе пересаджені, але вони досадно малюють те враження, яке на самих сучасників робив переворот обставин продукційних. Порівняння між письмами канцлерів Фортеск'ю і Томаса Мора* вказує наглядно пропасть між 15 а 16 віком. «Із золотого віку,— каже справедливо Торнтон*, — попали англійські робітники без ніяких перехідних ступенів прямо в залізний».

Праводавство злякалось сього перевороту. Воно не стояло ще на такім високім ступені цивілізації, де «багатство народне», т. є. багатство капіталістів і безграничне висисання та зубожіння маси люду, становить верх премуд-

рості політичної. В своїй історії Генріха VII* каже Бекон*: «У тім часі (1489) посипалися скарги* на то, що вірне поле перемінюється в пасовиська, котрих легко може дозирати кілька пастухів. Грунти, що вперед виарендовувались на кілька літ, на доживотну або щорічну умову, тепер зіллято разом з панськими. Се підкопало добробуток люду, а через те й міста, церкви, десятини... Щоб зарадити тому лиху, проявили король і парламент дивну на ті часи мудрість... Вони видали право проти того обезлюднюючого край загарбування громадських грунтів (depopulating inclosures) і невідлучної від нього обезлюднюючої господарки толочної (depopulating pasturage)».

Один акт Генріха VII з р. 1489 заказує руйнувати хліборобські хати, до котрих належить щонайменше 20 акрів грунту. Генріх VIII відновив той самий указ. Говориться там між іншим, що «многі аренди і огромні отари, особливо овець, нагромаджуються в немногих руках, через що дохід з грунту дуже збільшився, а рільництво дуже підупало, церкви і хати повалено, дивовижні маси народу стали неспосібні вдержувати себе і свої родини». Указ наказує затим відбудовувати повалені хутори, означує, скільки має бути вірного поля в стосунку до овечих толок і т. д. Інший акт, з р. 1533, жалується, що деякі властивці мають по 24 000 овець, і ограничує їх число до 2000[6]. Нарікання народу і праводавство проти вивласнювання дрібних арендаторів та хліборобів, що почалось від Генріха VII і тривало зо 150 літ, не помогли нічо. Чому не помогли, пояснює нам Бекон, сам того не знаючи. Акт Генріха VII, — каже він в своїх «Essays, civil and moral», sect. 20, — був глибоко і дивно обдуманий. Він утворив сільські газдівства і хліборобські доми певного нормального розміру, т. є. вдержав для них таку пропорцію грунту, котра давала їм змогу плодити на світ підданих, доста заможних і не придавлених нуждою, так що плуг був у руках властивців, а не наймників[7]. А між тим капіталістична продукція намагала

[6] В своїй «Утопії» говорить Томас Мор про дивовижний край, де «вівці їдять людей».

[7] Бекон пояснює далі зв'язок між свобідним, заможним селянством а доброю інфантерією. «Се була дивно важна річ для сили і мужності королівства — мати аренди достаточного розміру, щоб дільних мужів забезпечити від нужди і велику часть грунту крайового запевнити в посідання джоменам, т. є. людям середньої заможності між шляхтою а халупниками (cottagers) та наймитами. Бо се загальна думка найліпших знавців воєнного діла... що головна

якраз до противного: до залежності людової маси, до повернення її в наймників, а її средств продукційних в капітал. Тото ж давніше праводавство старається утримати також 4 акри грунту при котеджі сільського наймного робітника, заказуючи йому між тим приймати комірників до свого котеджу. Ще 1627, за Якова I* засуджено Роджера Крокера з Фронтміль за то, що-ді в своїх добрах давав котеджі своїм наймникам без приписаних 4 акрів грунту; ще 1638, за Карла I* визначена була королівська комісія для примусового поновлення давніх прав, а іменно права про 4 акри грунту конечного придатку до наймницького котеджу; ще Кромвель* заказав будувати дім в 4 милях довкола Лондона без конечного придатку до нього в 4 акри грунту. Ще в першій половині 18 віку чути жалі, що котеджі сільських робітників не мають придатку в 1—2 акри. А нині той робітник щасливий, коли має малесенький огородець або коли далеко від хати може де винаймити пару прутів поля. «Властивці (лорди грунтові) і арендатори (фермери),— каже д-р Хантер*,— йдуть тут рука об руку. Кілька акрів грунту при котеджі зробили б робітника занадто незалежним». Новий, страшний товчок до насильного вивласнювання маси народу дала в 16 віці реформація і разом з нею колосальна крадіж церковних дібр. Католическа церква до реформації була феодальним властивцем великої часті англійтьких грунтів і земель. На тих грунтах сиділо багато чиншовиків, котрих по зруйнуванню монастирів поперто між пролетаріат. Самі церковні добра в великій часті пороздаровувано захланним королівським підлизайкам або за псі гроші попродано спекулянтам-арендаторам та міщанам, котрі давніх, дідичних чиншовиків масами попроганяли, а їх господарства вигирили. Правно забезпечену власність

сила армії — се інфантерія, або піхота. Але щоб витворити добру інфантерію, тре людей, вихованих не в притиску, ані в нужді, але свобідно і в певній заможності. Коли затим яка держава вросте переважно в шляхту та делікатне панство, а хлібороби та ратаї зійдуть на простих зарібників та наймитів або халупників, т. є. жебраків з власною хатою, то така держава може мати добру кінницю, але доброї піхоти не буде мати. Се видно в Італії і Франції і деяких других заграничних краях, де справді все або шляхта, або нужденні зарібники... Дійшло там до того, що ті краї мусять уживати наймного зброду швейцарів та др. для своєї піхоти; відти-то й пішло, що ті держави мають багато людей а мало вояків» («The Reign of Henry VII etc. Verbatim Reprint from Kennet's England, ed. 1719», London, 1870, p. 308).

збіднілих селян (їм признана була одна частка десятин церковних) мовчки загарбано. «Pauper ubique jacet»[a],— сказала королева Єлизавета* по об'їзді Англії. В 43 році її панування прийшлось вкінці офіціально признати пауперизм через заведення податку на бідних. «Установці того податку,— каже Уїльям Коббет* в своїй «Історії протестантської реформації»,— встидалися висказати його причину і пустили його в світ без усякого вступного виводу (preamble) проти усякого праводавчого звичаю». Карл I признав той податок сталим назавсіди, і справді аж 1834 його підвищено[8].

Але сесі безпосередні наслідки реформації не були найгривкіші. Церковна власність — се була релігійна підпора старосвітських порядків грунтових. Впала вона, то й їм не довго було вже встоятись!

Ще в послідніх десятиліттях 17 віку було джоменів (самостійних газдів-хліборобів) більше, ніж арендаторів. Вони творили головну силу Кромвеля і, як свідчить сам Маколей, визначувались дуже корисно супроти розпитих паничів та їх прислужників — сільських попів. Ще навіть сільські наймники були співвластивцями громадського грунту. Аж около 1750 щезли джомени зовсім, а в послідніх десятиліттях 18 віку щезли послідні сліди громадських грунтів хліборобських. Ми тут не берем на увагу чисто економічних двигачів рільничого перевороту, але глядимо тільки на постороннї, насильні товчки.

За реставрації Стюартів* перевели великі властивці грунтів правним способом такий самий грабунок, який в прочій Європі робився і без правних оборотів. Вони знесли феодальні грунтові порядки, т. є. скасували всі ті повинности, які припадали державі з грунтів, «відшкодували» дер-

---

[a] Скрізь бідняки *(лат.)*.— *Ред.*

[8] В Шотландії скасовано кріпацтво кілька сот літ пізніше, ніж в Англії. Ще 1698 [р.] сказав Флетчер із Сольгауна в шотландськім парламенті: «Число жебраків у Шотландії виносить не менше 200 000. Єдиний спосіб заради, який можу радити я, республіканець з засади, се — вернути назад давне кріпацтво і всіх тих поробити невольниками, хто сам собі не може заробити на прожиток». А економіст Іден* пише: «Від свободи хлопів почався пауперизм... Мануфактури і торгівля — се правдиві родичі наших нищих». Іден, так як і тамтой шотландський «республіканець з засади», в тім тільки помилився, що не знесення кріпацтва зробило хлібороба пролетаріем та нищим, а загарбання його власности.

жаву тим, що наложили податки на хліборобів та прочу масу народу, а самі забрали в тісну приватну власність усі добра, над котрими вперед мали лиш феодальну зверхність, і накинули вкінці народові такі права осідлення (Laws of settlement), котрі, mutatis mutandis[6], так само повлияли на англійських хліборобів, як указ татарина Бориса Годунова на російських хліборобів.

«Преславна революція»* (Glorious Revolution) з Вільгельмом III Оранським дала панування в руки грунтових та капіталістичних багатирів. Вони почали нову еру тим, що до розкрадання державних грунтів, котре досі велося скромно і тайком, взялися тепер на колосальний розмір. Ті грунти роздаровувано, продавано за песі гроші або й прямо без дання рації прилучувано до приватних дібр[9]. Все то робилося без найменшої уваги на правні формальності. Ті закрадені добра державні ураз із церковним фурфантям, яке ще не було розгарбане за революції,— се основи нинішніх князівських посідлостей англійської олігархії[10]. Капіталісти з міщан радо дивилися на ті операції, між іншим, і для того, бо грунти через те робилися чистим товаром, а сільські пролетарі, обідрані до крихти, чимраз більше тислися до міст за роботою. Вони поступали зовсім відповідно для власної користі, так само як шведські міщани, котрих економічною опорою було селянство і котрі затим дружно з селянами помагали королям (від р. 1604, пізніше під Карлом X* і Карлом XI*) силою видирати коронні добра з рук магнатів.

Власність громадська — се була старогерманська установа, котра животіла під покривкою феодальства. Ми бачили, як тоті громадські грунти силою загарбувано, причім по більшій часті ріллю перемінювано в толоки. Се почалося з кінцем 15 віку і тривало далі в 16. Але тоді було се все-таки особистим насиллям, супроти котрого праводавство дарма боролося цілих 150 літ. Поступ 18 віку проявляється тим, що само право відтепер починає підпирати грабунок громадських грунтів, хоть великі арендатори побіч

---

[6] Застосовуючи відповідні зміни *(лат.)*.— *Ред.*

[9] «Безправна розтрата коронних дібр чи то через продаж, чи через роздарування, становить огидну картку англійської історії... Се величезне обкрадання народу...» (F. W. Newman. Lectures on Political Economy. London, 1851, стор. 129—130).

[10] Прошу прочитати, напр., Е. Берка* памфлет про родину герцогів Бедфорд, котрої потомок лорд Джон Рассел* у головних стовпів теперішнього лібералізму.

того не закидають і своїх дрібних незалежних способиків на власну руку[11]. Парламентарною формою, в якій відбувалися ті грабунки, були «Bills for Inclosures of Commons» (закони про прилучення громадських грунтів). Се були декрети, котрими сільські лорди роздаровували власність народну самі собі на власність приватну,— правдиві декрети обдирання народу. Сер Ф. М. Іден, котрий хитро, як правдивий адвокат, доказує, що грунти громадські — се властиво приватна власність сільських лордів, що настали намість феодалів,— сам же зараз збиває всі свої докази, коли домагається «загальної постанови парламенту для прилучення громадських грунтів до дібр приватних»,— значить признає, що для їх переміни в приватну власність конечно треба парламентарного замаху,— а, з другого боку, сам домагається від праводавства «відшкодування» для вивласнених бідаків.

Між тим, коли замість незалежних джоменів (газдів) настали «tenants-at-will», т. є. дрібні орендатори на один рік, локайський і від самоволі лендлордів залежний збрід, розростался тим часом з грабунку державних дібр, а ще більше з систематичного загарбування громадських грунтів ті великі аренди, котрі в 18 в. звано арендами капіталовими або купецькими*. Чим більше вони розростался, тим більше селян витискано з їх давніх домівок, тим більше пролетарів перлося до міст, до промислу.

Але 18 вік не понімав ще так досконало, як 19, що «багатство національне», а вбожество народне — одне й те саме. Про те гарячі спори в тогочасній економічній літературі з-за «прилучування громадських грунтів». З великої маси матеріалу, який маю під руками, подаю отсе кілька вириквів, бо в них живо малюється тодішнє положення.

«В многих округах в Хартфордшірі,— пише з обуренням Томас Райт,— зіллято 24 аренди, кожда пересічно в 50—150 акрів, усього в 3 аренди».

«В Нортгемтоншірі і Лінкольншірі загалом попри-

[11] «Арендатори заказують котеджерам (халупникам) держати будь-яку-будь живу твар, крім себе самих, а то тому, бо як будуть держати худобу або дріб, то будуть мусили з їх стоділ красти пашу. У них є приповідка: «Держи халупника в бідності, то вдержиш його в пильності». А властиво все діло тут в тім, що арендатори таким способом привласнили собі виключне право на громадські грунти» («A Political Inquiry into the Consequences of Enclosing Waste Lands».— London, 1875, стор. 75).

лучувано громадські грунти до приватних дібр, а повсталі відси нові лордства поперевертано в толоки. Через те в многих лордствах не ореться тепер і 50 акрів, де вперед орано 1500... Звалища колишніх хат, стоділ, стаєнь і т. д.— се єдині сліди по давніших мешканцях. З соток домів і родин, де в яких селах полишалося по 8—10. В найбільшій часті округів, де прилучування почалося ледве від 15—20 літ назад, уже властивців грунтових дуже мало супроти того, що було вперед. Се ще звичайна річ, коли 4 або 5 багатих годівників худоби посідають недавно позлучувані лордства, на котрих уперед жило 20—30 орендаторів і багато дрібних властивців та комірників. Усіх їх з родинами і цілим спрятком повикидано геть, а з ними й багато таких родин, котрі у них заробляли собі прожиток». (Се пише clep] Аддінгтон*).

І прилучували сусідні лендлорди на підставі Bills for enclosures не тільки перелоги, але часто й управні грунти, котрі громада або винаймала поєдинчим газдам за повною оплатою, або оброблювала спільно. «Говорю тут про прилучування [відкритої] царини і загалом управних грунтів. Навіть писателі, котрі боронять «прилучування», признають, що воно в тім разі вменшило управу піль, підняло вгору ціни за живність і причинилося до обезлюднення сіл... А навіть прилучування пустих грунтів, яке тепер відбувається, відбирає бідному часть утримання і вбільшує оренди, котрі й так уже завеликі»[12]. «Коли,— каже Річард Прайс,— всі грунти будуть у руках кількох великих орендаторів, то з дрібних орендаторів (про них Прайс казав уперед ось що: «Множество дрібних властивців і орендаторів, що вдержують самі себе і свої родини добутками з грунту, котрий обробляють, доходами з овець, дробу, свиней і т. д., котрі випасають на громадських толоках, так що для вдержання їм мало що приходиться докуповувати») поробляться люди, котрі будуть мусили працею заробляти на прожиток собі і другим, і все, чого їм треба, будуть мусили купувати на торзі... Бути може, що праці тоді буде більше, бо більше буде примусу... Міста і мануфактури будуть змагатися, бо до них напхається більше людей, шу-

[12] Річард Прайс* у своїй книжці «Observations on Reversionary Payments», т. II, стор. 155. Прошу читати Форстера*, Аддінгтона, Кента*, Прайса і Джемса Андерсона*, а порівняти се з нужденною балаканкою та вонючими похвалами Мак-Куллоха* в його списі: «The Literature of Political Economy». London, 1845.

каючих заняття. Се тота дорога, по котрій зовсім природно пре концентрація аренд і по котрій вона дійсно довгі вже літа чимраз далі посуває Англію».

Загальне вліяння «прилучень» ось як описує Прайс: «Взагалі положення нижчих верств народу майже в кождім згляді погіршилося. Дрібні властивці та орендатори зруйновані та зведені до стану наймників та комірників; а рівночасно й о прожиток в тім стані стало далеко тяжче»[13]. І справді, наслідки забору громадських грунтів і доконаного тим забором перевороту в рільництві далися так прудко і прикро почути сільським робітникам, що, як сам Іден признає, між 1765 а 1780 плата їх почала знижуватися до крайньої границі і уряд мусив поповнювати її датками запомоговими. «Плата їх,— каже Іден,— не вистачала вже зовсім для потреб життя».

Послухаймо ще хвильку, що говорить один защитник «прилучування» а противник Р. Прайса: «Зовсім фальшива тота гадка, що край обезлюднів, бо не видно-ді людей працюючих у чистім полі. Коли їх тепер убуло по селах, то зато прибуло їх по містах... Коли дрібні газди-рільники перемінились в наймних робітників, то через те сама кількість добутої праці стає більша, а се прецінь користь, пожадана для суспільності (тільки що, розуміється, самі «переміне-

---

[13] В наведеній книжці Р. Прайса, стор. 147, 159. Се нагадує стародавній Рим, котрого порядки ось як описує Аппіан* в «Історії римських війн домашніх», кн. I, 7: «Багачі забрали в свої руки найбільшу часть неподілених грунтів. Вони задуфали на обставини часу, що їм тих грунтів ніхто вже не відбере, і скуповували, проте, сусідні частки бідних, почасти за їх згодою, а почасти відбирали їм силою,— так що замість поєдинчих піль багачі обробляювали переважно обширні лани. При тім вони уживали невольників до управи поля і годівлі худоби, бо свобідних людей позабирано б їм від праці до війська. Посідання невольників приносило їм ще й тоту велику користь, що невольники — вільні від військової служби — могли без перепони множитися і плодили багато дітей. Таким способом постягали магнати всі багатства до себе, і цілі околиці вкриті були невольниками. А правдивих італійців ставало між тим усе менше — їх руйнували бідність, податки та військова служба. А хоть часом і настав супокій, то вони зовсім не могли підпомочися, бо весь грунт був у багацьких руках, котрі замість свобідних людей воліли мати до праці невольників». Сесь уступ описує часи перед правом Ліцінія*. Військова служба, котра так прудко прискорила руїну римських плебеїв, була також головним средством, при помочі котрого Карл Великий* перемінив вольних німецьких селян у кріпаків так швидко, мов петрушку в розсаднику зростив.

ні» не належать до тої суспільності!) ... Добутку буде більше, коли скомбінована праця тих найомників буде ужита в *одній** оренді; таким способом повстане надвишка витворів, котра піде до мануфактур, а через те й мануфактур, тих джерел нашого багатства, стане більше в стосунку до витвореної многоти збіжжя».

Незамутимий супокій, з яким суспільний економіст глядить на найзухваліше топтання «святого права власності», на найгидше знущання над людьми, коли йно все то робиться для того, щоб покласти підвалину капіталістичній продукції, проявляє між іншими торі і «філантроп» сер Ф. М. Іден. Цілий ряд грабунків, головництв і притисків народних, серед яких відбувалося вивласнювання люду від послідньої третини 15 до кінця 18 віку, викликає у нього тільки сей супокійно-радісний вивід: «Належита пропорція між вірними полями а толоками мусила бути встановлена. Ще в цілім 14 і найбільшій часті 15 віку на один акр толоки приходилося 2, 3 а навіть 4 акри вірного поля. В половині 16 віку перемінилася пропорція: 3 акри толоки приходили на 2 акри ріллі, а пізніше 2 акри толоки на 1 акр ріллі, аж поки в кінці не вийшла належита пропорція: 3 акри толоки на 1 акр ріллі».

В 19 віці защезла, розуміється, пам'ять про зв'язок між хліборобами а власністю громадською. Не згадую вже зовсім о найпослідніх часах, але чи одержали селяни хоть один шеляг відплати за тих 3 511 770 акрів громадського грунту, котрі їм зрабовано між роками 1801 а 1831 і котрі з парламентарними формальностями сільські лорди подарували собі самим?

Послідній великий процес вивласнювання хліборобів — се в кінці т. зв. «Clearing of Estates» (обчищування дібр, або, радше, вимітання з них людей). Тото «обчищування» — се вершок усіх англійських способів, які ми досі бачили. Там, де вже не осталося незалежних газдів-хліборобів, доходить до вимітання котеджів, так що хліборобські робітники не можуть уже найти і кусничка місця для замешкання на тім грунті, котрий обробляють. Властиве «обчищування дібр» відзначається нечуваною систематичністю і огромним розміром, в якім тота операція нараз виконується (в Шотландії, н[а]пр., вона відбувалася нараз на просторах таких завбільшки, як цілі німецькі князівства), а також окремою формою грунтової власності, котру так насильно перемінюють у приватну власність. Ті грунти

то була власність повіту (clan), начальник або «великий чоловік» був тільки титулярним властивцем, як представник повіту, так само як королева англійська є титулярною властителькою всього грунту в Англії. Той переворот, котрий у Шотландії почався по послідній повстанню претендента, може слідити в перших його початках у письмах Джемса Стюарта* і Джемса Андерсона[14]. В 18 віці заборонено при тім гелам, прогнаним з грунтів, виселюватись в чужі краї, щоб їх таким способом силою попхнути до Глазго і других фабричних міст[15]. За примір методи, пануючої в дев'ятнадцятім віці[16], досить буде тут навести «обчищування» герцогині Сатерленд*. Тота в економії

---

[14] Стюарт каже: «Рента в тих околицях (він хибно називає рентою тоту оплату, яку обиватели повіту (taksman) складали начальникові повіту) зовсім незначна в стосунку до обширності піль, але щодо числа осіб, котрих удержує одна оренда, може сміло твердити, що один кусник грунту в шотландських горах вижившює десять раз більше людей, ніж так само заобширний грунт у найбагатших рівнинах» [James Steuart. «An Inquiri into the Principles of Political Oeconomy». London, 1767, v. I, ch. XVI, p. 104].

[15] 1860 вивожено тих насильно вивласнених хліборобів до Канади, отуманивши їх фальшивими обіцянками. Деякі повтікали в гори і на сусідні пусті острови. Поліція пустилася за ними в погоню, прийшло до бійки, і втікачі здужали вирватися та порозбігатись.

[16] «В шотландських горах,— каже Б'юкенен*, коментатор А. Сміта, 1814,— день у день насильно затирається давній власностевий порядок... Сільський лорд, без згляду на дідичних арендаторів (знов хибно названі тексмени), винаймає грунт тому, хто найбільше платить, а коли той належить до меліораторів (imprower), то зараз заводить новий спосіб управи поля. Грунт, давніше покритий дрібними властивцями, був у стосунку до своєї плодовитості досить заселений; при новій системі поліпшеної управи і побільшеної ренти одержується як може найбільше плодів як може найменшим коштом, і для того віддалюються робітники, котрі стали тепер непотрібними... Ті вигнанці з рідних хат шукають відтак утримання в фабричних містах і т. д.» (David Buchanan. Observations on etc. A. Smith's Wealth of Nations. Edinburg, 1814). Шотландські магнати вивласнили цілі родини, немов хопту випололи; вони так обійшлися з селами і людністю, як інди, роз'їдлі пімстою, з дикими звірами по норах... Чоловіка продають за овече руно, за волове стегно, ба ні, ще за меншу дрібницю... Під час нападу на північні провінції Хіни була на раді монголів така думка, щоб усіх мешканців витратити, а їх край перемінити в степ. Тоту раду багато північношотландських магнатів дослівно виповнили в своїм власнім краю і на своїх власних земляках» (Джордж Енсор*. «An Inquiry concerning the Population of Nations. London, 1818, стор. 215, 216).

вишколена особа постановила зараз в початку свого панування взятися до радикального ліку економічного, і ціле графство, в котрім задля давніших подібних процесів осталось було всього лиш 15 000 люду, перемінити в толоку для овець. Від 1814 до 1820 систематично прогонювано та нищено тих 15 000 мешканців, т. є. майже 3000 родин. Усі їх села поруйновано і попалено, всі їх поля пороблено толоками. Англійських жовнірів викомандировано там для екзекуції, і між ними а мешканцями прийшло до бійки. Одна стара баба згоріла враз із хатою, з котрої не хтіла вступитися. І таким способом присвоїла собі вельможна герцогиня 794 000 акрів грунту, котрі споконвіку належали до повіту. Вигнаним мешканцям визначила вона на морським узбережжі около 6000 акрів, по 2 акри на родину. Тих 6000 акрів лежали досі пусто і не давали властительці ніякого доходу. Герцогиня так далеко зайшла в своїй щедрості, що винаймила акр пересічно по 2 шилінги 6 пенсів для тих самих селян, котрі много сот літ проливали кров свою за вельможну герцогську родину. Увесь зрабований грунт повіту поділила герцогиня на 29 великих оренд для випасання овець; у кождій оренді осіла тільки одна родина, переважно англійські наймні орендатори. 1825 р. замість 15 000 гелів на їх грунтах жило вже 131 000 овець. А родини, вивержені на морський берег, старалися жити риболовством. З них поробилися земноводяні, і вони жили, як каже писатель, наполовину в воді, а наполовину на березі, тільки що ні тут, ні там не могли найти достаточного прожитку[17].

Але небораки гели мусили ще раз відпокутувати свою романтичну наклінність для «великих мужів», т. є. для начальників повітових (Clanchef). Запах риб, котрими прокормлювались земноводяні гели, ударив великим мужам у ніс. Вони завітрили тут щось зисковного і заорендували

[17] Коли терепішня герцогиня Сатерленд вітала в Лондоні з великою парадою місіс Бічер Стоу*, авторку «Хати дядька Томи», щоб виставити на показ свою прихильність для муринів-невольників в американській республіці,— чого вона і її співаристократки, певно, не були б зробили під час домашньої війни американської, бо тоді кожде «шляхетне» англійське серце було прихильне плантаторам, в той сам час описав я в газеті «New York Tribune» побут невольників сатерлендських. (Деякі місця тої статті навів Кері* у своїй «The Slave Trade». London, 1853, p. 202, 203). Мою статтю перепечатала одна шотландська газета і викликала дуже чемну перепалку між тою газетою а підхлібниками та похвалками герцогів Сатерлендів.

морське узбережжя великим лондонським гендлярам риб. Гелів другий раз вигнано на чотири вітри[18].

Аж в кінці одну часть пасовиськ назад перемінено в місця для полювання. Звісна річ, що в Англії нема правдивих гір. Дичина в магнатських парках — се конституційна домашня худоба, товста, як лондонські ольдермени. Шотландія — се затим послідне місце для «шляхетного заняття» стрілецтва. В шотландських горах, каже Сомерс 1848, ліси дуже стали обширні. Ось, з одного боку, від Гейка маєте новий ліс Гленфеші, а з другого боку, також новий ліс Ардверікі. Поряд з ними бачите Блек-Маунт, огромну пустиню, свіжо заложену. Від сходу до заходу, від околиць Абердіна аж до урвищ Обана тягнуться тепер без перерви ліси. А й по других частях Шотландії находяться нові ліси, як ось в Лох-Аркейгу, Гленгаррі, Гленморістоні і др. ... Переміна грунтів в овечі толоки прогнала шотландців на неврожайні пустарі. Тепер серни та лиси починають витискати овець, а шотландців кидати ще в страшнішу нужду... «Ліси для дичини» а народи не можуть існувати побіч себе[19]. Або одні, або другі мусять уступити місця. Нехай тільки число і розмір полювань в слідуючих 25 роках зможеться так, як в минувших, то, певно, не здиблете й одного шотландця в його ріднім краї. А се змагання між шотландськими магнатами походить почасти з моди, панської бути, забагів на полювання і т. д., а почасти вони займаються дичиною для зиску. Бо кусень гористого простору, затичений для полювання, не раз далеко більше дає зиску, ніж коли б був толокою. Той, кому забаглося полювання, і шукає такого обшару, платить за нього стільки, на скільки стачить його кишеня (а се вже певно, що бідному чоловікові не до полювання!) ... Відти-то сплило на шотландські гори стільки недолі, скільки її сплило в Англію із-за політики норманнських королів. Оленям віддано огромні простори до волі, а людей зігнано в тісні і чимраз тісніші закамарки... Одну вільність за другою видирано народові... І притиск той щодень-денно змагається. Властивці з засади і загалом

[18] Цікаву історію того рибного торгу найде читатель у д[обродія] Давіда Уркарта* в його книжці: «Portfolio. New Series». Сеніор* в одній із своїх посмертних статей називає «процедуру в Сатерлендшірі одним з найблагодатніших «очищень» від віків».

[19] Шотландські «ліси для дичини» (deer forests) не мають і одного деревця. Се звичайні голі толоки, з котрих вигнано вівці, а на їх місце нагнано оленів,— та й ось і преславетний «ліс для дичини». Про засів та плекання лісів і казки нема!

вимітають і виганяють народ, мов сіно косять,— мов ті австральські та американські осадники відвічні ліси витинають, і тота операція поступає чимраз далі, спокійно, з холодною розвагою та обрахунком[20].

[20] Robert Somers*. Letters from the Highlands; or, the Famine of 1847. London, 1848, стор. 12—28. Ті листи надрукувала зразу газета «Таймс». Англійські економісти, розуміється, зараз розтолкували, що шотландці бідують і мруть з голоду задля перелюднення. Сяк чи так, а їсти не було що. І Німеччині не чужа тота операція Clearing of Estates, її тут прозвано «Bauernlegen» (обалювання мужиків), і вона особливо далася чути по 30-тилітній війні*. Ще 1790 в одній части Саксонії вона викликала хлопські бунти. А найбільше ширилося «обалювання мужиків» в Східній Німеччині. В найбільшій части німецьких провінцій аж Фрідріх II* запевнив селянам право власности. По завоюванні Шльонська він присилував дідичів до відбудування хат, стоділ і т. д., а також до заосмотрення мужицьких осад худобою та господарськими знадобами. Фрідріх II потребував жовнірів для війська і оподаткованих людей для побільшення державного скарбу. Впрочім, селянам і під Фрідріхом II жилось далеко не гарно, як се може побачити з письм його головного похвальця, Мірабо*.

В цвітні 1866, 18 літ по виданні згаданої тут книжки Сомерса, читав проф. Леон Леві* в «Society of Arts» відчит про переміну овечих пасовиськ у ліси для дичини, де вказує дальший розвиток спустошення в шотландських височинах. Між іншим каже він: «Обезлюднення і переміна грунтів у голі толоки — се був найвигідніший для панів спосіб получати доходи без видатків... Тепер же в височинах звичайно пороблено з толок «deer forests». Дичина прогнала овець, так як недавно вівці прогнали були людей. Може мандрувати від дібр графа Далхузі в Форфаршірі аж до Джона-о'Гротса, не виходячи зовсім з лісів. У многих із тих лісів замешкують лиси, дикі коти, куни, тхори, ласиці та альпійські зайці; віднедавна розплодилися там також кролики, вивірки та щури. Огромні простори, котрі в шотландській статистиці значились «надзвичайно врожайні і розляглі пастівники», позбавлені тепер всякої управи і поправи і служать виключно для мисливської забави кількох осіб, та й то лиш короткий час в році!» Лондонський «Economist» з 2 червня 1866 каже: «Одна шотландська газета доносить посліднього тижня між іншими новинами ось що: «Одна з найкращих овечих оренд в Сатерлендшірі, за котру недавно, за упливом біжучого орендового контракту, давано річної ренти 1200 фунтів стерлінгів, тепер зістає перемінена в deer forest. Феодальні інстинкти проявляються і тепер так само, як тоді, коли норманнський завойовник зруйнував 36 сіл, щоб закласти Ньюфорс (Новий ліс) ... Два мільйони акрів самих найурожайніших в Шотландії опустошуються тепер до крихітки. Природна трава Глен-Тілту належала до найпоживніших в графстві Перт; теперішній дірфорст Бен-Олдер був найкращим пасовиськом у цілім лісистім Баденоку; одна часть теперішнього Блек-Моунт-форста була найліпшим на всю Шотландію пасовиськом для чорномордих овець. Про обсяг грунтів, опустошених для стрілецької примхи, мож виробити собі яке-таке поняття, зваживши, що вони обіймають

Грабунок дібр церковних, злодійське загарбування державних маєтків, крадіж громадських грунтів, безправна а з безглядною жорстокістю переведена переміна феодальної та окружної (Clan) власності в новішу приватну власність— ось які ідилічні були способи первісного нагромадження капіталу. Вони здобули грунт для капіталістичного рільництва, втягли землю в обсяг капіталу, а міському промислові достачили потрібних «рук», т. є. вільного і голого пролетаріату.

III. КРОВАВІ УСТАВИ ПРОТИ ПРОЛЕТАРІЇВ ПРИ КІНЦІ XV ВІКУ

Вольний і голий пролетаріат, вигнаний з хат і грунтів через скасування феодальних дворів і через насильне раз за разом вивласнювання, не міг відразу перелляти весь до новоповстаючих мануфактур так швидко, як швидко сам повстав. А притім же се були люди, викинені раптово з привичного способу життя,— а такі люди не швидко можуть застосуватися до яких-небудь нових, непривичних порядків. На першій порі з них поробилися маси жебраків, розбійників, волоцюг—деякі з наклінности, а найбільша часть під гнітом обставин. З кінцем XV і під час цілого XVI віку бачимо, проте, в цілій Західній Європі кровавi устави проти волоцюг. Батьки нинішньої робітницької верстви мусили на самім вступі відбути страшну кару — за що? За то, що їх перемінено в волоцюг та голоту. Праводавці вважали їх «добровільними переступцями» і думали, що тільки від їх доброї волі залежить працювати далі серед давніх обставин, котрі між тим зі світу щезли. В Англії почалось те праводавство під Генріхом VII.

Генріх VIII, 1530. Старі і неспосібні до праці жебраки одержують дозвіл на жебрацтво. Зате здорові й міцні волоцюги карані будуть батогами й арештом. Вони мають бути прив'язані ззаду до тачок і бичовані доти, доки не поплине кров з їх тіла,— відтак мусять зложити присягу, вернути на місце уродження або там, де пробули послідні 3 роки

далеко більше простору, ніж ціле графство Перт. Що через те насильне опустошення стратив край на джерелах продукції, може оцінити з того, що форс Бен-Олдер міг прокормити 15 000 овець і що він становить лиш $^1/_{30}$ всіх «диких лісів» шотландських. Весь той «дикий» грунт зовсім не продуктивний... На одно б вийшло, якби був запався в фалі Північного моря. Сильна рука праводавства повинна би прецінь зупинити розріст і творення таких самовільних пустинь».

і «засісти до праці» (to put himself to labour). Що за безсердечна насмішка! В 27 уст[аві] Генріха VIII повторена попередня устава, але заострена новими додатками. Як кого другий раз зловлять на волоцюгуванні, то такого бичувати ще раз і відтяти йому півуха. За третім разом непоправного волоцюгу, як тяжкого злочинця і ворога суспільності, вкарати смертю.

Едуард VI*. Устава з першого року його панування, 1547, наказує, що скоро хто отягається від праці, той має бути присуджений на невільника тій особі, котра донесла урядові о його неробстві. Пан має годувати невольника хлібом і водою, слабити напитками і такими обрізками м'яса, які йому здадуться відповідними. Він має право всилувати його батогами та залізними ланцями до всякої, хоть би і як гидкої роботи. Коли невольник на 14 день віддалиться, то зістає засуджений на віковічну неволю і має бути на чолі або на лиці нап'ятнований буквою «S», а коли до трьох раз утече, то має бути вкараний смертю, як зрадник держави. Пан може його продати, передати в наслідство, визичити другому в неволю — зовсім так, як усяке друге рухоме добро, як худобу. Коли невольники в чім-небудь стануть супроти панів, то мають також бути покарані смертю. Мирові судді повинні за отриманим остереженням слідити за волоцюгами. Коли покажеться, що такий волоцюга три дні волочився без діла, то такого відставити на місце, де родився, розпеченим залізом нап'ятнувати на груді буквою «V» і там в залізних ланцюгах уживати до замітання вулиці або до якої-небудь іншої служби. Коли волоцюга подасть фальшиво місце вродження, то за кару має бути віковічним невольником тої громади, тих мешканців або того товариства і нап'ятнований буквою «S». Кождий має право відібрати у волоцюги його дітей і як помічників та термінаторів держати хлопців до 24, дівчат до 20 літ. Коли вони втечуть, то мають аж до тих літ бути невольниками майстра, а тому вільно їх заковувати в ланці, бити і пр., як йому сподобається. Кождий пан може заложити залізну обручку на шию, руку або ногу свого невольника, щоби міг його ліпше пізнати і бути певним, що йому не втече[21]. Послідня часть

[21] Автор книжки «An Essay on Trade and Commerce» каже: «Під пануванням Едуарда VI взялись були англічани зовсім, здається, серйозно до піддвигнення мануфактур і затруднення бідних. Се бачимо з одної дивовижної устави, в котрій приписується, що всі волоцюги мають бути п'ятновані», і т. д. («An Essay on Trade and Commerce», London, 1770, стор. 5).

тої устави наказує, щоб деяких бідних брали на себе громади або поєдинчі люди; ті мають їм давати їсти і пити і старатись для них о роботу. Той рід громадських невольників удержувався в Англії геть ще в 19 віці під назвою roundsmen (люди, що ходять від хати до хати). Єлизавета, 1572. Жебраки без дозволу і віком понад 14 літ мають бути без милосердя бичовані і нап'ятновані на лівім вусі, хіба що їх хто схоче взяти на два роки на службу; в разі повторення, коли мають над 18 літ, мають бути смертю карані, скоро їх ніхто не схоче взяти на два роки на службу; за третім разом мають без милосердя як зрадники держави бути покарані смертю. Подібна також устава 18 Єлизавети, розділ 13, і устава з р. 1597[22].

Яков І. Кождий, хто ходить від села до села і жебрає, визнається волоцюгою. Мирові судді мають право засудити його на прилюдне бичування і за першим разом на 6 міся-

---

[22] Томас Мор каже у своїй «Утопії»: «Так-то діється, що один захланний і неситий ненаїсник, правдива чума нашої вітчизни, може тисячі акрів грунту збити докупи і обпалькувати, обгородити одним плотом або силою та кривдою до того довести його властивців, що вони будуть мусили все спродувати. Сяким чи таким способом, чи там пнись, чи ламайся, він присилує їх забиратися — бідні, прості, нещасливі душі! Мужчини і женщини, чоловіки і жінки, сироти без батьків, удови, плачущі матері з пеленковими дітьми і вся челядь, убога добром а багата ротами, бо рільництво вимагає багато рук. І волочаться вони, кажу вам, з знакомих, рідних місць, не находячи пристанівку. Якби при не таких обставинах, то могли б бодай що-то вторгувати за свій, хоть і не дуже цінний, домашній спряток; але раптово повикидувані, мусять усе продавати за песій гріш. А коли перебурлачать послідній свій гріш, то що ж тоді мають робити, як не красти, а відтак, боже добрий, по всій формі та правді згинути на шибениці або пуститися на жебри. А й тоді ще їх попруть до в'язниць як волоцюг, що-ді плентаються а нічо не роблять. А що там судові до того, що їх ніхто не хоче взяти на роботу, хоть би й як радо самі на неї напрошувались!» І таких бідних утікачів, котрих, по словам Томаса Мора, присилувано до крадіжі, «за панування Генріха VIII повішено 72 000 великих та дрібних злодіїв» (Holinshed. Description of England, т. 1, стор. 186). За часів Єлизавети «вішано волоцюг цілими рядами; а прецінь не було такого року, в котрім би на однім або другім плацу не повішено їх 300—400» (Strype's* Annals, II). Той сам Страйп свідчить, що в Соммерсетшірі за один рік повішено 40 люду, нап'ятновано 35, бито батогами 37, а випущено 183 «непоправних злочинців». А таки, каже він, «те велике число оскаржених не становить ще і п'ятої часті всіх злочинців, дякувати недбальству мирових суддів і глупому милосердю народу». Він додає: «Прочі, англійські графства зовсім не стояли ліпше від Соммерсетшіра, а багато стояло в тім згляді ще далеко гірше».

ців, за другим на 2 роки тюрми. Під час сидження в тюрмі мають бути так часто і так багато бичовані, як се мировий суддя узнасть за добре... Непоправні і небезпечні волоцюги мають бути на лівім плечі нап'ятновані буквою «R» і заставлені до робіт примусових, а як їх ще коли придиблять на жебранині, то мають бути без милосердя і без сповіді повішені. Ті устави, правосильні аж до перших літ 18 віку, знесені зістали доперва 12 уст[авою] Анни, розд. 23.

Подібні устави бачимо і в Франції, де в половині 17 віку зав'язалось було ціле царство волоцюг (royaume des truands) в Парижі. Ще в початку панування Людовіка XVI* (указ з дня 13 липня 1777) кождий здорово збудований чоловік від 16 до 60 літ віку, скоро був без удержання і не знав означеного заняття, мав бути висланий на галери. Подібні також: устава Карла V* для Нідерландів з жовтня 1537, перший едикт держав і міст голландських з 19 марта 1614, оповіщення Сполучених провінцій з д[ня] 25 червня 1649 і багато других. Ось яким способом — батогами, п'ятнуванням та тортурами на підставі нелюдських, кровавих устав увігнано мужиків, на силу ограбованих з грунту, хат і майна, на силу пороблених злодіями та волоцюгами, в ті тверді рами карності, конечної і при системі найомної праці.

IV. УСТАВИ ДЛЯ ЗНИЖЕННЯ РОБОЧОЇ ПЛАТИ*

Не досить того, що знадоби продукції розділяються: на однім боці сам капітал (в руках властивців-багатирів), а на другім боці сама праця, т. є. люди, котрі нічо не мають на продаж, крім своєї праці. Не досить ще присилувати тих людей до того, щоб добровільно себе самих запродували. В дальшім ході капіталістичної продукції виростає вже верства робітників, котра з виховання, традиції, привички признає вимоги того способу продукування природними законами чимось таким, що і бути інакше не може. Впорядкування видосконаленого капіталістичного процесу продукційного перемагає всі запори; ненастанне повставання релятивного перелюднення[22a] вдержує

[22a] Звісно, що перелюдненням зветься то, коли де-небудь є забагато людей, т. є. властиво більш людей, ніж може вижити. А релятивне перелюднення значить, що тільки в певнім місці і серед певних обставин є для певного діла забагато людей, так що всі вони не можуть приміститися, і одна часть з них дармує. Кождий пійме, що вже сама проява такого релятивного перелюднення

довіз робочих рук і попит за працею, значить, і робочу плату на такій висоті, яка корисніша для підростаючого капіталу; німий примус економічних обставин довершує панування капіталіста над робітником. Позаекономічна, безпосередня сила входить все ще в уживання, але вже лиш виїмково. При звичайнім ході діла досить є лишити робітника під властю «природних законів продукції», т. є. лишити його в залежності від капіталу, витвореній і навіки забезпеченій самими вимінками продукційними. Але сього не мож зробити в тій історичній хвилі, коли капіталістична продукція іноцо зароджується. Підростаюча буржуазія потребує і уживає власті державної, щоб «регулювати» робочу плату, т. є. втискати її в такі границі, які найкорисніші для баришництва, продовжувати день робочий і вдержувати самого робітника в «належитій» степені залежності. Се також дуже важний причинок до т[ак] зв[аного] первісного нагромадження капіталу.

Верства найомних робітників, що повстала в послідній половині 14 віку, становила тоді і в слідуючих століттях тільки дуже незначну часть людності, котрої становище притім міцно обезпечували самостійні газдівства по селах а цехові зв'язки по містах. По селах і містах не було великої суспільної різниці між майстрами а робітниками. Підчинення праці під капітал було тільки формальне, т. є. продукція сама не мала ще по собі окремої капіталістичної ціхи*. Попит за найомною працею змагався, проте, дуже швидко за кождим нагромадженням капіталу,— між тим рук, готових найматися до праці, прибувало дуже поволі. Велика часть витворів суспільних, що пізніше стала фондом, вбільшуючим капітал, тоді переходила ще в руки робітника для його власного зужитку.

Праводавство про найомну працю, згори вже вицілене на визискування робітника і в своїм розвитку йому завсіди однаково неприхильне, почалося в Англії від видання «Устави робітницької» (Statute of Labourers) Едуардом III*, 1349. Рівночасно видано в Франції указ 1350 р. в імені короля Іоанна*. Англійські і французькі устави виходять рівнобіжно і зовсім однакі щодо змісту.

з знаком нездорових економічних обставин. Між тим, як побачимо далі, ціла капіталістична продукція нерозлучно зв'язана з релятивним перелюдненням, котре змоглося в краях промислових особливо від заведення парових машин, через що мільйони рук робітницьких стратили роботу. *(Прим. перев.)*.

Устава робітницька зістала видана за про голосні нарікання послів. «Давніше,— каже наївно один торі,— жадали бідні такої великої плати за роботу, що промисл і багатство були загрожені. Тепер плата така низька, що знов грозить промислові й багатству, і то, мое, ще небезпечніше ніж тоді». Установлено правну тарифу платну для міст і сіл за роботу на дні і від штуки. Сільські робітники повинні винайматися на рік, міські «з прилюдного торгу». Під карою тюрми заборонено платити вищу плату від означеної в уставі; а хто бере більшу плату, того кара виносить більше, ніж сама плата. Так само ще в розд[ілах] 18 і 19 устави о учениках ремісницьких, виданої за Єлизавети, грозиться карою 10 день тюрми тому, хто платить більше, а 21 день тюрми тому, хто бере більшу плату від правом приписаної. Устава з р. 1360 заострила кари і навіть дала майстрам право силувати робітників мусом до праці за таку плату, яка означена в тарифі. Всякі зв'язки, угоди, присяги і т. д., котрими взаємно сполучилися теслі з мулярами, узнані неважними. Стоваришення робітницькі караються як тяжка провина від 14 віку до 1825, в котрім скасовано устави проти стоваришень. Дух «Робітницької устави» з р. 1349 і її потомків просвічує ясно із тих устав проти стоваришень. Се тота сама засада: держава приписує, скільки може найбільше платити робітникові, але хрань боже, щоб хоть натякнула на те, скільки може йому найменше платити!

В 16 віці, як звісно, положення робітників дуже погіршилося. Правда, грішми плачено більше, тільки що ціна грошей стала менша, а ціна товарів без міри більша. На ділі затим і плата вменшилася. А пречінь устави для її зниження тривають далі порівно з обрізуванням вух та п'ятнуванням тих, «котрих ніхто не хоче взяти на службу». Устава 5 Єлизавети про учеників ремісницьких, розд[іл] 3, надає мировим суддям власть становити де в яких ремеслах плату і змінювати її відповідно до пори року і ціни товарів.

Яков I розтягнув ту саму регуляцію робітницької плати на ткачів, прядильників і на всі можливі розряди робітників[23]. Георг II* розтягнув устави проти робітницьких

[23] З одної примітки 2 до устави* Якова I, розд. 6, видно, що деякі суконники позволяли собі самі яко мирові судді урядово диктувати платну тарифу в своїх варстатах. У Німеччині, а іменно по 30-літній війні, виходить багато устав для знижування робочої плати. «Поміщикам на безлюдних грунтах дуже прикро давалась

товариств на всі мануфактури. У властивій порі мануфактуровій капіталістична продукція була вже досить сильною, щоб правну регуляцію робочої плати зробити непотрібною, а то й неможливою, але все-таки ще на всякий случай не закидувано того перестарілого оружжя. Ще 8 устава Георга II заказує давати кравецьким челядникам у Лондоні і околоці більше понад 2 шилінги і піввосьма пенса* денної плати, окрім хіба в разах загальної жалоби. Ще 13 уст[ава] Георга III*, розд. 68, повіряє мировим суддям регулювання робочої плати у виробників шовку. Ще 1796 тре було двох декретів вищих судів для рішення, чи накази мирових суддів щодо робочої плати мають вагу і для нерільничих робітників. Ще 1796 потвердила ухвала парламенту, що плата копальників шотландських урегульована уставою Єлизавети і двома шотландськими актами з р. 1661 і 1671. А який між тим переворот доконався у всіх обставинах, доказала подія, нечувана в англійській палаті послів. Тут, де від звиш 400 літ фабриковано устави виключно о тім, понад яку міру не може ніяк переступити робоча плата,—тут поставив 1796 Уітбред* внесок устави, яка може бути найменша плата для робітників рільничих... Хоть Пітт* супротивлявся тому внескові, то прецінь і сам признав, що «положення вбогих страшне (cruel)». В кінці 1813 скасовано устави про регуляцію плати. Вони стались смішним недоріцтвом, відколи капіталіст порядив у своїй фабриці після власних приватних прав, а плата рільничого робітника давно впала понижче мінімум, конечного до прожитку, і мусила до висоти того мінімум доповнюватися з «податку на бідних».

чути недостача слуг і робітників. Всім мужикам-газдам заказано приймати в комірне мужчин та женщин вільного стану; про всіх таких комірників повинно доноситися урядові, а той запирає їх у тюрму, скоро не хотять стати слугами, хоть би й без того мали яке інше удержання, хоть би працювали у мужиків за поденщину або навіть торгували грішми та збіжжям» (Цісарські привілеї та ухвали для Шльонська, 1, стор. 125). Через цілих сто літ роздаються в приписах князів та поміщиків раз від разу гіркі нарікання на злосливих і зухвалих слуг, що не хотять піддатися важким условинам, не хотять вдоволюватися платою, правом приписаною. Виходять накази, щоб поединчий поміщик не смів своїм слугам платити більше, ніж скільки весь крайовий збір покладе в таксу. А прецінь условини служби по війні не раз ще бувають ліпші, ніж були 100 літ опісля. В р. 1652 діставали ще слуги на Шльонську по два рази до тижня м'ясо; а ще в нашім столітті именно там були такі округи, де слуги діставали м'ясо хіба три рази до року. І поденщина (плата за день роботи) по 30-літній війні була більша, ніж в слідуючих століттях (Густав Фрейтаг*).

Постанови «Устави робітницької» щодо згоди між майстром і наймомним робітником, щодо вимовлення терміну і т. д., постанови, дозволяючі тільки цивільну скаргу на недодержуючого умови майстра, а кримінальну скаргу на недодержуючого умови робітника,— ті постанови стоять ще й досі в повній силі. Нелюдські ухвали супроти стоваришень скасовано 1825 з ляку перед грізною поставою пролетаріату. Парламент зніс їх дуже не радо[24], той сам парламент, що сам довгі століття з цинічним безстидством виступав як неустаюче стоваришення капіталістів супроти робітників.

Сейчас в початках революційної бурі поквапилась французька буржуазія іноцо здобуте право стоваришень знов видерти робітникам. В декреті з 14 червня 1791 оголосила вона, що всі робітницькі стоваришення — се «замах на свободу і признані права чоловіка», за котрий накладається кара 500 ліврів і позбавлення на рік активних прав горожанських. Се право, котре конкуренційну боротьбу між капіталом а працею силою поліційно-державною втискає в такі границі, які вигідні для капіталу, перетривало революції та зміни пануючих. Навіть терористична управа* його не ткнула. Але зовсім уже недавно вичеркнуто його з карної устави. Нічо нема цікавішого, як повід до того горожанського замаху державного. Ле Шапельє, справоздавець в тім ділі, каже: «Хоть воно й пожадана річ, щоби плата робоча піднеслась вище, ніж як тепер стоїть, щоб той, хто її

---

[24] Деякі останки устави проти стоваришень знесено аж 1859 р. (Додаток до 2 вид.). Устава з 29 червня 1871 зносить усі устави проти стоваришень і урядово признає «Робочі зв'язки» (Trades Union). Але в однім додатковім акті з того самого дня, п[ід] н[азвою] «An Act to mend the Criminal Law relating to violence, threats and molestation», устави проти стоваришень щасливо воскресли в новій формі. Сей акт піддає іменно робітників за вживання деяких средств воєнних проти майстрів під окремі устави кримінальні, а судять робітників на підставі тих устав самі ж майстри, яко мирові судді. Два роки перед тим та сама палата послів і тот сам Гладстон*, що 1871 винайшли нові проступки на робітників, вихвалювали при другім його читанні один внесок до устави, в котрім чесним способом роблено кінець всяким окремим праводавствам проти робітників. Вихвалювали-вихвалювали, та й хитро-мудро стали на другім читанні. (Звісно, що в англійськім парламенті кождий внесок, заким одержить силу права, мусить бути три рази читаний і більшістю голосів прийнятий.— *Прим. перев.*). Цілі два роки відволікано сю справу, аж поки «велике ліберальне сторонництво» не зв'язалось зі своїми противниками і не почулося задосить сильним, щоб разом стати проти спільного ворога — робітників.

побирає, не стояв в такій безвихідній залежності, в яку втискає його недостача конечного прожитку і котра майже стільки важить, що залежність невільника», — то преціь не сміють робітники порозуміватися в своїх справах, не сміють спільно лучитися і зменшувати через те свою «безвихідну, майже невольничу залежність», — не сміють сього всього, бо через те «нарушили б свободу своїх колишніх майстрів, а теперішніх предприємців» (свободу держання робітника в неволі!), «і позаяк стоваришення робітників супроти самовладства давніших майстрів цехових, се — згадайте, що? — се якраз привернення тих давніх цехів, знесених французькою конституцією» (гл[яди]: Buchez et Roux: «Histoire Parlementaire», т. X, стор. 193—195).

V. ЯК ПОВСТАЛИ КАПІТАЛІСТИЧНІ ОРЕНДАТОРИ

Ми бачили, якими насильними способами витворений зістав свобідний і голий пролетаріат; яким кровавим примусом перемінено його в наймних робітників; ми бачили всі ті брудні підходи та державні укази, котрі поліційною силою вбільшували визискування праці, прискорювали нагромадження капіталу. Питання тепер, звідки взялися перші капіталісти? Бо вивласнене мужицтво могло витворити наразі тільки великих властивців грунтових. Щодо повставання орендаторів, то се можем, так сказати, рукою намацати, бо те повставання відбувалося звільна, в протягу многих століть. Самі кріпаки і побіч них дрібні, свобідні властивці грунтові находилися в дуже різнорідних обставинах щодо свого посідання, і для того-то й надана воля застала їх в дуже різнорідних економічних обставинах. Першою формою орендатора в Англії є сам ще кріпосний bailiff[в]. Його становище подібне до того, яке в стародавнім Римі займав villicus[в], тільки що обсяг його діяльності тісніший. У другій половині 14 століття на його місце настає свобідний орендатор, котрому дідич дає насіння, тягло і прилади господарські. Його положення мало чим різниться від положення мужика. Тільки він більше послугується наймною працею. Швидко він стає métayer-от, т. є. половинником. Він дає одну часть робочого капіталу, а дідич другу. Всі плоди діляться між ними обома в певній, контрактом означеній пропорції. Ся форма в Англії швидко

[в] Управитель панського маєтку.— *Ред.*

щезне, уступаючи місце властивим орендаторам, котрі помножують свій власний капітал через ужиття найомних робітників і одну часть надвишки витворів, грішми чи натурою, платять дідичеві як ренту грунтову. Доки в 15 віці незалежний мужик, а також сільський наймит, що попри наймитство і сам про себе веде господарство, збагачуються самі власною працею, доти й обставини та й обсяг продукційний орендатора остаються дуже скромні. Переворот в рільництві, що почався в послідній третині 15 віку і тривав через цілий 16 вік, крім його послідніх десятиліть, збагатив його майже так само прудко, як прудко зубожив мужиків[25].

Загарбання громадських пасовиськ і т. д. дозволяє йому багато побільшувати число худоби майже без ніяких видатків, а між тим худоба достачувала йому далеко більше обірнику для поправи грунту. В 16 віці причинюється ще одна рішуче важна обставина. Тоді орендові контракти були довгі, не раз де й на 99 літ. А тут в 16 віці вартість золота та срібла, а разом з ним і вартість грошей раз у раз вменшується, і орендаторам се принесло золоті плоди. Незважаючи на прочі, вперед згадані обставини, орендатори першим ділом вменшили робочу плату. Те, що урвано робітникам на платі, побільшувало орендовий зиск. А з другого боку, ціна збіжжя, вовни, м'яса,— одним словом, всіх плодів рільництва — раз у раз вбільшується, через що змагається грошовий капітал орендатора без його причинку,— а притім ще ренту грунтову дідичеві платить він давніми, стратившими на вартості грішми. Таким способом він збагачується рівночасно на кошт своїх наймитів і свого дідича. Не диво затим, що вже з кінцем 16 віку витворилась в Англії окрема верства як на тодішні обставини багатих «капіталістичних орендаторів»[26].

---

[25] «Орендатори,— каже Харрісон в своїй «Description of England»,— котрим давніше годі було заплатити 4 ф унти] ст[ерлінгів] ренти, платять тепер по 40, 50, 100 ф[унтів] ст[ерлінгів] і не кажуть, що їм зле повелося, коли по упливі орендового контракту не зложили бодай стільки готівки, скільки виносить 6—7-милітня рента».

[26] У Франції з régisseur-ів, т. є. панських економів та тивунів середньовікових поробилися швидко т[ак] зв[ані] Hommes d'affaires, т. є. люди, що туманництвом та шахрайством подороблялися капіталів. Такі економи то були не раз великі пани. Як в Англії, так і в Франції великі феодальні добра поділені були на багато дрібних господарств, але з условинами, далеко гіршими для мужиків. В 14 віці повстають і тут оренди, звані «farmes» або

VI. ВЛІЯННЯ РІЛЬНИЧОГО ПЕРЕВОРОТУ НА ПРОМИСЕЛ. ПРОМИСЛОВИЙ КАПІТАЛ ЗДОБУВАЄ СОБІ В КРАЇ РИНОК ВІДБУТОВИЙ

Раптове і частими нападами повторюване вивласнювання та прогонювання мужиків достачило, як ми бачили, міському промислові раз за разом маси пролетаріїв, не належачих зовсім до ніяких цехових зв'язків, — дуже мудра подія, про котру старший Андерсон (не треба його мішати з Джемсом Андерсоном) в своїй історії торгівлі каже, що се прямо боже провидіння так зробило. Ще хвилю мусимо задержатися над тим складником первісного нагромадження капіталів. Не тільки що по селах убуло незалежного, самогосподарюючого мужицтва, а по містах прибуло промислового пролетаріату, так як після Жоффруа Сент-Ілера* світової матерії в одних місцях убуває, між тим коли в других місцях вона згущається. Помимо меншого числа оброблюючих рук грунт видавав, проте, однако або й ще більше плодів, бо разом з переворотом у грунтових відносинах власностевих настали також ліпші способи управи, більша кооперація, зосередження средств продукційних і т. д., а з другого боку, сільські наймники не тільки силувані були до тяжчої праці — на се головно напирає сер Джемс Стюарт, — а й обсяг їх домашньої продукції, де вони працювали самі на себе, чимраз більше вменшувався. З освободженням одної часті мужицтва освободжені зістали також його давні средства прожитку. Вони стають тепер матеріальним складником *змінного** капіталу [26a].

«terriers». Число їх раз у раз змагалося і дійшло геть понад 100 000. Вони платили чи то грішми, чи натурою ренту грунтову, котра виносила від 12-тої до 5-тої часті річного здобутку. Ті terriers були цілими або частковими ленами як до вартості і об'єму грунтів, котрі не раз виносили заледве кілька прутів. Всі арендатори мали до певного ступеня (ступенів було чотири) власть судову над мужиками, жиючими на їх грунтах. Легко поняти, якого притиску мусив дізнавати люд від усіх тих дрібних тиранів. Монтей* каже, що тоді було в Франції 160 000 судів, де тепер вистарчає (враз із мировими судами) 4000 трибуналів.

[26a] Звісно, що Маркс ділить капітал на постійний (constant) і змінний (variabel), а то після того, чи в довшім протягу продукції вартість його зміняється, чи ні. Ітак машини, сирий матеріал, будинки фабричні й т. д. — се капітал постійний, бо продукція не змінює в загальній сумі його вартості, а то, що убуде вартості на машинах і приладах і пр., котрі зуживаються при роботі, прибуває самим витворам, котрі через переробку зискують

Бездомний та немаючий мужик мусить окупувати собі ті средства прожитку від свого нового пана,промислового капіталіста, в формі робочої плати. Як зі средствами прожитку, так само сталося й з домашнім рільничим сирим матеріалом, котрого переробкою займався промисел. Той сирий матеріал став частиною *постійного** капіталу. Се бачимо не тільки в Англії. За часів Фрідріха II бачимо, напр., що часть вестфальських мужиків, котрі всі прядуть льон,— хоть ще не шовк,— на силу вивласнено і прогнано з хат і грунтів, а прочу часть перемінено в наймитів великих орендаторів. Рівночасно повстають великі прядильні ткальні льону, де «освободжені» [від землі] наймаються на роботу. Льон виглядає так само, як виглядав уперед. Ані одно волоконце в нім не змінилося, але нова соціальна душа вступила в його тіло. Тепер він становить часть постійного капіталу панів мануфактуристів. Давніше розділений між множество дрібних витвірців, котрі його самі управляли і пряли, він тепер згромадився в руках одного капіталіста, котрий других заставляє для себе прясти і ткати. Виложена в прядильні надвишка праці становила давніше надвишку доходу незліченних родин мужицьких або також, за часів Фрідріха II, йшла на extra[г]— податки pour le roi de Prusse[д]. Тепер вона становить зиск немногих капіталістів. Веретена і ткацькі станки, давніше розсіяні широко по краю, тепер стовпилися в кількох великих касарнях робочих, так само й робітники, так само й сирий матеріал. І веретена, і ткацькі станки, і сирі матеріали зі средств незалежного прожитку для прядильників і ткачів відтепер перемінюються в средства командування над ними і висисання з них безплатної праці. По великих мануфактурах не видно того так, як по [....]*

на вартості. Між тим друга часть капіталу, а іменно тота, котра йде на наймлення і удержання робітника і міститься в понятті робочої плати, се капітал змінний, бо по кождім процесі продукційнім капіталіст добуває з нього більше, ніж видав. Робітник витворює вартість більшу, ніж тота, яку одержав в формі робочої плати. *(Прим. перев.).*

[г] Надзвичайні *(франц.).— Ред.* Слово «extra» додано І. Франком.

[д] Для короля Пруссії *(франц.)*, тобто на вітер.— *Ред.*

КОМЕНТАРІ

До першої книги 44-го тому увійшли економічні праці Івана Франка, написані у 1878—1887 рр. Загальна кількість їх — 81, з них 22 вперше друкуються в перекладі українською мовою.

Чимало своїх статей І. Франко публікував в періодичних виданнях без підпису. До 44-го тому такі статті включалися на підставі покажчика: *Мороз М. О.* Іван Франко. Бібліографія творів 1874—1964. К., 1966 (далі: покажчик М. О. Мороза).

І. Франко був не тільки блискучим полемістом-публіцистом, який висвітлював різні аспекти економічного життя, але й глибоким дослідником в галузі політичної економії, зокрема аграрних відносин, статистики, демографії, історії народного господарства. Економічні праці Франка яскраво відбивають його революційний світогляд, демократизм, уважне ставлення до прогресивних тенденцій та ініціатив. Справжній народний трибун, Франко послідовно захищав інтереси трудящих, піддавав аргументованій критиці економічні програми та соціально-економічну політику правлячих класів і верств буржуазно-поміщицького суспільства. Погляди Франка зазнали помітного впливу марксистської економічної теорії, окремі питання якої він пропагував у своїх соціально-економічних працях. Важливе значення для розвитку соціально-економічної думки на Україні мав франківський переклад 24-го розділу першого тому «Капіталу» К. Маркса, зокрема для становлення наукової політекономічної термінології. Однак світогляд Франка як науковця не був позбавлений елементів концептуальної еклектики, схильності до лібералізму, симпатій до деяких різновидів дрібнобуржуазного соціалізму, що знайшло прояв і на сторінках його економічних праць. Ці риси світогляду є типовими для революційних демократів кінця XIX — початку XX ст. як представників дрібних виробників міста і села. Втім, головний позитивний доробок франківських праць в галузі економічної науки полягає в протесті проти диктатури буржуазії і поміщиків, в боротьбі за створення сприятливих економічних умов для соціального і національного визволення українського народу.

Заголовки публікацій І. Франка, які вміщувалися в тематичних рубриках періодичних видань і не мали назви, подаються в квадратних дужках і належать редколегії. Пояснення І. Франка подаються в круглих дужках, редакторські — в квадратних. Посторінкові примітки Франка, як і редакторські, позначено цифрами, останні з позначкою: — *Ред.*

В текстах розкрито зміст малозрозумілих для сучасного читача скорочень: переважно назв грошових одиниць, валюти того часу, одиниць виміру тощо.

Переклади іншомовних текстів виконані З. Т. Франко, А. Л. Перковським, А. В. Кабайдою, Н. О. Тимочко за редакцією Н. П. Романової. У підготовці текстів брав участь П. В. Юрченко.

ЗАРІБКИ І ЖИТТЯ ЛЬВІВСЬКОГО ЗЕЦЕРА

Вперше надруковано в збірці «Молот», Львів, 1878, с. 144—148. Підпис: *Й*[*осиф*] *Д*[*анилюк*]. Подається за першодруком.

На своє авторство І. Франко вказав у листі до М. Драгоманова від 24 травня 1887 р., зазначивши в дужках, що текст «про життя наборщика» належить йому (див.: *Франко І.* Твори. В 20-ти т., т. 20. К., 1956, с. 341).

С. 7. «Вісті з Галичини» — так називалася одна з рубрик журналу «Громадський друг» та його продовження — збірки «Дзвін», що їх 1878 р. видали І. Франко та М. Павлик.

С. 9. «Праса» («Праця») — польська робітнича двотижнева газета, виходила у Львові з 1 липня 1878 до 1895 року. Відповідальний редактор — український друкар-складач Йосип Данилюк, видавець — Ян Вартинський. 4 серпня 1878 р. до складу редакції увійшли І. Франко та М. Павлик. В цій газеті, крім статей з питань теорії соціалізму і робітничого руху, І. Франко друкував кореспонденції з Львова та Дрогобича. Співробітництво І. Франка в газеті «Праса» припинилось наприкінці 1881 року в зв'язку з початком видання журналу «Світ».

С. 11. «Gazeta Narodowa» («Національна газета») — щоденна польська газета; виходила у Львові (1862—1915). Заснована прогресивним польським громадським і політичним діячем Я. Добжанським. Після його смерті (1886) стала рупором крайньої реакції.

«Gazeta Lwowska» («Львівська газета») — щоденна офіційна газета галицького намісництва; виходила у Львові (1811—1915).

«Dziennik Polski» — польська щоденна газета. Виходила у Львові (1880—1900).

[НОТАТКИ ПРО КНИЖКУ Г. ЯСЕНСЬКОГО «NĘDZA NA RUSI»]

Вперше надруковано 1955 р. у кн.: *Возняк М. С.* З життя і творчості Івана Франка. К., 1955, с. 53—54.

Уривок рецензії на книжку Г. Ясенського «Nędza na Rusi» («Злидні на Русі»), написаний в 1878 р.

Автограф, записаний І. Франком на чистих сторінках книжки «Исторические монографии и исследования» М. Костомарова (т. 12, 1872), зберігається в архіві І. Франка (Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, відділ рукописів, ф. 3, спр. 534)[1]. Подається за автографом.

С. 13. Ясенський Генрик (1837—?) — польський поміщик, доктор права, ліберально-буржуазний публіцист, прихильник ідеї польської колонізації західноукраїнських земель.

ЩО НАС ЄДНАЄ, А ЩО РОЗДІЛЯЄ?

Вперше без підпису надруковано польською мовою в газеті «Praca», 1879, 15 січня, під назвою «Co nas łączy, a co nas dzieli?».

В українському перекладі друкується вперше.

ХТО ВИНЕН?

Вперше без підпису надруковано польською мовою в газеті «Praca», 1879, 15 березня, під назвою «Kto winien?» Українською мовою надруковано в книзі: *Нечиталюк М. Ф.* Публіцистика І. Франка (1875—1886). Семінарій.— Львів, 1972, с. 72—74.

Подається за цим виданням.

Авторство І. Франка доведено М. Ф. Нечиталюком (див. згадану працю, с. 74).

С. 20. Виділ крайовий — виконавчий орган галицького сейму, очолювався маршалком (головою) сейму, відав справами місцевого управління.

С. 21. «Straźnica» — повна назва «Straźnica Polska» («Польська застава») — політичний, громадсько-економічний двотижневик буржуазно-націоналістичного напряму, виходив в 1874—1887 рр. Видавець і редактор — Й. Гнєвош.

РОБІТНИКИ І ТРУДІВНИКИ

Вперше без підпису надруковано польською мовою в газеті «Praca», 1879, 1 лютого, під назвою «Robotnicy i pracownicy». В перекладі українською мовою вперше надруковано у вид.: *Франко І.* Твори. В 20-ти т., т. 19. К., 1956, с. 205—206.

Подається за першодруком.

---

[1] Далі подається тільки назва і номер фонду, справи.

ЧОГО МИ ХОЧЕМО?

Вперше без підпису надруковано польською мовою в газеті «Praca», 1879, 18 серпня, під назвою «Czego my chcemy?». В перекладі українською мовою вперше надруковано у вид.: *Франко І.* Твори. В 20-ти т., т. 19, с. 215—217.

Подається за першодруком.

ВЛАСНІСТЬ ГРУНТОВА І ЇЇ ІСТОРІЯ

Вперше надруковано в кн.: *Лавле Е. де.* Власність грунтова і її історія. Переклав Іван Франко. Львів, 1879 («Дрібна бібліотека», VI), с. 34. (Передмова до книги).

Подається за першодруком.

С. 28. Лавеле Еміль де (1822—1892) — бельгійський буржуазний історик і економіст.

Бюхер Карл (1847—1930) — німецький буржуазний економіст, історик народного господарства і статистик.

ДОПОВНЕННЯ ДО «ОСНОВ СУСПІЛЬНОЇ ЕКОНОМІЇ»

Вперше надруковано в журн. «Культура», 1926, № 4—9, с. 56—57, та в кн.: Іван Франко, К., 1926, с. 164—166.

Це перша передмова до перекладу XXIV розділу «Капіталу» К. Маркса, доданого І. Франком до написаного ним підручника «Основи суспільної економії», який мав вийти у світ в кінці 1879 — на початку 1880 р., але не був надрукований; рукопис його загублено.

Подається за автографом, який зберігся в архіві І. Франка (ф. 3, № 448).

[ДРУГА ПЕРЕДМОВА ДО ПЕРЕКЛАДУ 24-го РОЗДІЛУ ПРАЦІ К. МАРКСА «КАПІТАЛ». т. 1]

Вперше надруковано в журн. «Культура», 1926, № 4—9, с. 57—58, та в кн.: Іван Франко. К., 1926, с. 167—168.

Передмову до українського перекладу 24-го розділу «Капіталу» К. Маркса, який І. Франко мав намір видати окремим випуском «Дрібної бібліотеки» (див. коментар до перекладу в цьому томі), написано, ймовірно, на початку 1880 року.

Подається за автографом, який зберігається в архіві І.Франка, ф. 3, № 448.

С. 32. ...щоби сама праця стала товаром...— Тут франківський виклад змісту першого тому «Капіталу» К. Маркса неточний. К. Маркс мав на увазі не працю, а робочу силу.

С. 33. Текст перекладу подається у розділі «З наукових перекладів» (с. 581—609).

ЧОГО МИ ВИМАГАЄМО?

Вперше надруковано без підпису польською мовою в газеті «Praca», 1880, 1, 24, 15 травня, під назвою «Czego żądamy». В перекладі українською мовою вперше надруковано у вид.: *Франко І.* В 20-ти т., т. 19, с. 207—214.

Подається за першодруком.

С. 36. Таким чином сформувався економічний закон, що називається *«залізним законом Лассаля»*... — Так званий «залізний закон» заробітної плати бере початок у працях У. Петті, А. Тюрго, Д. Рікардо і Т. Мальтуса. Лассалю належить лише назва цього штучно сконструйованого «закону», автори якого механістично розуміли зв'язок між коштами утримання робітників та їх сімей і відтворенням робочої сили.

Лассаль Фердінанд (1825—1864) — німецький дрібнобуржуазний соціаліст, родоначальник лассальянства — однієї з опортуністичних течій у міжнародному робітничому русі.

[ПРО НОВІ УКРАЇНСЬКІ ВИДАННЯ В ЖЕНЕВІ]

Вперше надруковано польською мовою в газеті «Praca», 1880, 11 грудня (без назви). Підпис: *І. F.*

В українському перекладі друкується вперше за першодруком.

С. 43. Подолинський Сергій Андрійович (1850—1891) — український революційний демократ, один з перших популяризаторів марксизму на Україні.

«Громада» — громадсько-політичні й науково-літературні збірники. Видавалися в Женеві за редакцією М. Драгоманова (5 збірників, 1878—1882 рр.).

ПРОМИСЛОВІ РОБІТНИКИ В СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ І ЇХ ПЛАТА р. 1870. СТАТИСТИЧНА СТУДІЯ.

Вперше надруковано в журн. «Світ», 1881, № 1, с. 17—19.

Подається за першодруком.

С. 46. Рапацький Владислав (1828—1884) — польський публіцист та демограф, учасник революції 1848 р., за переконаннями слов'янофіл. Головна праця: Ludność Galicji. Lwów, 1874.

[ФАБРИКА ПАРАФІНУ И ЦЕРЕЗИНУ У ДРОГОБИЧІ]

Вперше надруковано польською мовою в газеті «Praca», 1880, 19 вересня, 14 листопада, 11 грудня; 1881, 10 лютого, 30 травня, 20 червня в рубриці «Korespondencja. Drogobycz» (без назви).

В українському перекладі друкується вперше за першодруком.

С. 52. Аргус — у давньогрецькій міфології стоокий велетень.

ПРО ПРАЦЮ

Вперше без підпису надруковано польською мовою в газ. «Praca», 1881, 10 лютого, 10 травня, 30 травня, 20 червня, 9 липня, як серію статей під назвою «Pytania robotnicze». В цьому ж році в липні або на початку серпня було видано окремою брошурою (польською мовою) під назвою: «O pracy. Księżeczka dla robotnikow. (Przedruk z «Pracy»)», Lwów, 1881.

В українському перекладі вперше опубліковано в книжці М. С. Возняка «З життя і творчості Івана Франка» (К., 1955), с. 68—87.

Подається за першодруком.

С. 70. ...у св. Лазаря.— Мова йде про притулок для старих людей у Львові за часів І. Франка.

С. 74. ...Лассаль слушно називає цей закон «залізним законом»... — Див. примітку до с. 36.

[СТАНОВИЩЕ СЕЛЯН СЕЛА НАГУЄВИЧІВ]

Вперше надруковано М. Волянюком та Є. Яцкевичем в журн. «Жовтень», 1955, № 12.

Подається за першодруком.

Статтю написано для газети «Praca» українською мовою (латинською абеткою). Рукопис конфісковано австрійською поліцією, і тому стаття до друку не потрапила.

С. 80. Polana sagowe — колоди, які за розмірами можна скласти в стоси — саги.

ЗНАДОБИ ДО СТАТИСТИКИ УКРАЇНИ

І. Лісові шкоди і кари в с. Нагуєвичах

Вперше надруковано в журн. «Світ», 1882, № 18-19, с. 326—327.

Подається за першодруком.

До статті редакція «Світу» подала таку передмову:

«Потреби статистики рідного краю не заперечить ніхто, кому важне пізнання того краю, пізнання народу і обставин, серед яких він жие і працює. Наша Україна як в многих других зглядах, так і на полі статистики занедбана і здана на ласку чужоплеменних владників, котрі на ній панують, заводять свої порядки і видобувають статистичні рахунки такі, яких їм потрібно. А ще до того в Австрії, де український народ поділений на три части, з котрих кожда приписана до іншої провінції і звичайно до того ще змішана з другими племенами, статистичні дані відносяться зви-

чайно до тих адміністративних шматків, не узглядняючи племенних різниць, через що в урядових статистиках дуже трудно надибати на які-небудь дані, котрі б відносилися до самого українського народу. Та й те ще: урядова статистика занимається питаннями, тикаючими інтересів урядових: війська, податків, а мало тикає других боків життя людського, котрі пізнати було б далеко цікавіше для етнографа, соціолога і економіста. От задля того-то ми й задумали заложити в «Світі» обіч відділу етнографічного також окремий відділ для статистики українського краю і народу, уважаного в цілій нерозлучній єдності [...]. Ціль наша — подати для будущого впорядчика української статистики як можна більше цікавого чи то урядового, чи й неурядового матеріалу, а також по змозі докладний і повний покажчик усіх книг і статей по часописях, в котрих можна найти матеріали до статистики нашої України.

Забираючися до такого великого діла, вимагаючого довголітньої, і то не єдиничної, а *громадної* праці, ми просимо всіх наших прихильників і всіх тих, кому лежить на серці пізнання життя і долі нашого народу, щоб підпомагали нас усяким матеріалом, який тільки зможуть роздобути. З громадських протоколів і карних книг, з парохіальних метрик, з судових і політичних архівів сучасних і давніх, з табель податкових і книг купецьких та фабричних, а в кінці з усного допитування людей можна видобути багато для науки дуже цікавих даних. Щоб вказати спеціально, звідки, як і які обрахунки потрібно видобувати, ми подаватимемо час від часу в додатку до «Світу» маленькі табельки з запитаннями і надіємся, що нікотрий з наших передплатників не відмовить нам своєї праці над виповненням тих табличок. Звісна річ, нам приходиться зачинати від дуже дрібних, дуже спеціальних очерків, але надіємось, що по мірі більшого нагромадження цифрового і фактичного матеріалу ми зможемо розширити їх рамки і обсяг».

ГАЛИЦЬКА ІНДЕМНІЗАЦІЯ

Вперше надруковано в газ. «Діло», 1882, 1, 2, 11, 15 вересня. Підпис: *М****, дата: 10—15 вересня 1882 р. Пізніше, дещо виправивши працю, І. Франко вмістив її в збірнику «В наймах у сусідів» (Львів, 1914).

Подається за цим виданням.

С. 86. «Nowa Reforma» — польська газета ліберально-буржуазного напряму, виходила в Кракові 1882—1928 рр. (в 1881 р.— під назвою «Reforma»).

«Діло» — газета ліберально-буржуазного напряму, згодом — націоналістична. Виходила у Львові (1880—1934).

Державна рада (рейхсрат) — парламент Австрії в складі Австро-Угорщини. Її компетенція не поширювалась на загальноімперські справи та Угорщину, яка мала власний парламент. Складалась з палати послів (депутатів) та палати панів. Члени палати послів до 1873 р. обиралися парламентами окремих австрійських країв (ландів), з 1873 р.— населенням за куріальною системою: куріями великих міст, куріями землевласників (великих землевласників окремо) тощо. Палата панів складалася з вірилістів (див. пояснення слів) та призначених «за особливі заслуги»

імператором окремих осіб. Загальноімперські справи, що вимагали законодавчого оформлення, вирішувались так званими делегаціями з представників австрійського та угорського парламентів.

Таафе Едуард (1833—1895) — граф, австрійський державний діяч, міністр-президент австрійського уряду (1868—1870 та 1879—1893). Очолюючи уряд, спирався на блок консервативних національних партій, які представляли інтереси експлуататорської верхівки різних народів Австрії як складової частини Австро-Угорщини.

Земялковський Флоріан (1817—1900) — польський політичний діяч, депутат галицького сейму і австрійського парламенту, в 1873—1888 рр.— міністр у справах Галичини.

Брестель Рудольф (1816—1881) — австрійський державний діяч, ліберал, депутат австрійського парламенту, міністр фінансів (1868—1871), головний експерт палати депутатів з фінансових питань.

«Neue freie Presse» — щоденна газета, що видавалася у Відні в 1862—1939 рр., орган австрійських лібералів.

«Deutsche Zeitung» — щоденна віденська газета, орган німецької національної партії Австрії, пропагувала аншлюс (приєднання) Австрії до Німецької імперії. Заснована 1871 р.

Лінбахер Георг (1822—1896) — австрійський політичний діяч, з 1873 р.— депутат австрійського парламенту. У 1887 р. заснував «Вільний аграрний союз».

Гербст Едуард (1820—1892) — австрійський державний діяч. Професор права Львівського, потім Празького університетів. Міністр юстиції так званого бюргерського міністерства, а потім — в уряді Таафе (до 1870 р.).

С. 87. Штурм Едуард (1830—?) — австрійський політичний діяч. Депутат австрійського парламенту (з 1867 р.). Належав до конституційної партії, потім став одним з діячів німецько-ліберальної партії.

Альтер Рудольф (1839—1917) — німецько-чеський політичний діяч консервативного напряму, з 1885 р.— депутат державної ради.

С. 88. ...партії краківсько-подільської... — Мова йде про реакційну польську консервативну (праву народову) партію, що мала загальноприйняту неофіційну назву «станьчики». Партія існувала в Галичині з кінця 60-х років XIX ст. до 1918 р. Партія «станьчиків» була однією з основних політичних сил компромісу польських заможних класів з австрійськими правлячими колами в 60-х роках XIX ст. Згідно угоди політична влада в Галичині переходила до польських поміщиків і буржуазії, які, з свого боку, беззастережно підтримували Габсбурзьку монархію. «Станьчики» займали ворожу позицію щодо польського і українського національно-визвольного руху, робітничих і людових (селянських) організацій, вели запеклу боротьбу з ідеями прогресу і соціалізму.

С. 89. Грельман Генріх Моріц (1758—1804) — німецький статистик.

Антонович Володимир Боніфатійович (1831—1908) — український буржуазно-націоналістичний історик, археолог та етнограф, професор Київського університету, член-кореспондент Російської академії наук.

С. 90. Йосиф II (1741—1790) — співправитель Марії Терези, імператор так званої Священної Римської імперії німецької нації (з 1765 р.), ерцгерцог австрійський, одноосібно правив з 1780 р. Один з головних представників «освіченого абсолютизму». Провадив політику пристосування державного устрою і суспільно-економічного ладу Габсбурзької монархії до нових капіталістичних умов.

Калінка Валеріан (1826—1886) — польський буржуазний історик, один з лідерів краківської історичної школи, учасник польського національно-визвольного руху; його історичні праці пройняті консервативно-клерикальними тенденціями.

С. 92. ...на сеймах станових... — Йдеться про становий сейм Галичини — представництво станів (шляхти, духівництва, львівського магістрату та Львівського університету). Заснований 1775 р. на зразок станових сеймів в інших краях Австрії, регулярно діяв у 1819—1848 рр. Інша назва — постулатові сейми — походить з того, що уряд пропонував сейму певні постулати, які останній не міг змінювати, а мав право тільки вирішувати питання про практичні шляхи їх реалізації.

С. 93. Поль Вінценти (Вікентій) (1807—1872) — польський письменник-романтик, краєзнавець, ідеалізував історичне минуле.

Бервінський Рішард (1819—1879) — польський поет демократичного напрямку, учасник революційних подій 1848 р.

Ценглевич Каспер (1807—1886) — польський революціонер-демократ.

Смолька Францішек (1810—1899) — польський політичний діяч. Активний учасник польського національно-визвольного руху, революції 1848 р., вимагав скасування панщини. Один з лідерів партії федералістів, домагався широкої автономії для країв Австрійської імперії, зокрема для Галичини, боровся за рівноправність слов'янських народів. Неодноразово обирався депутатом австрійського парламенту і галицького сейму.

Вішньовський (Вішневський) Теофіл (1806—1847) — польський громадський діяч, член Польського демократичного товариства. Брав участь у підготовці польського національно-визвольного повстання 1846 р. в Галичині. Був страчений за вироком австрійського суду.

С. 94. Піллер Петро — власник друкарні у Львові.

С. 95. Стадіон фон Вартгаузен Франц-Серафін (1806—1853) — граф, австрійський державний діяч, в 1846—1849 рр. губернатор Галичини, міністр внутрішніх справ Австрії (листопад 1848—травень 1849).

Фердінанд I (1793—1875) — австрійський імператор (1835—1848). Зрікся престолу внаслідок революції 1848 р.

С. 96. Кудліх Ганс (1823—1917) — відомий діяч революції 1848 р. в Австрії, буржуазний демократ, антиклерикал, виступав за наділення селян землею без викупу її у поміщиків.

С. 98. Зиблікевич Миколай (1825—1887) — польський політичний діяч угодовського напряму, депутат австрійського парламенту та галицького сейму, крайовий маршалок (голова галицького сейму) у 1880—1886 рр.

С. 100. Горішні Ракуси — Верхня Австрія, коронний край Австрії.

Стирія (Штирія) — коронний край Австрії.

С. 102. Бах Олександр (1813—1893) — австрійський державний діяч. У 1852—1859 рр.— міністр внутрішніх справ в уряді Ф. Буоля, при формальному головуванні останнього — фактично керівник уряду. Спочатку ліберал, з 1849 р.— крайній реакціонер.

Краус Філіп (1792—1861) — барон, австрійський політичний діяч, міністр фінансів (1848—1851), потім експерт у фінансових справах.

С. 103. Монета конвенційна — так званий конвенційний талер, покладений в основу конвенційної монети. Карбувався згідно з австро-баварською конвенцією 1753 р. На підставі цієї конвенції з кельнської марки (233,856 *г* срібла 900-ї проби) карбували 10 конвенційних талерів (дорівнював 20 гульденам), звідки конвенційна стопа (кількість металу, з якого карбують монети певного номіналу) одержала назву двадцятигульденової стопи.

Нестійкий курс паперових грошей в Австрії вимагав фіксування різного роду фінансових зобов'язань у конвенційній монеті, хоч реальні платежі здійснювались паперовими грішми.

С. 105. Віденські асигнації (або віденська валюта, Wiener Währung) — паперові гроші в Австрії. Докладніше про грошовий обіг на території Галичини див.: *Зварич В. В.* До питання про грошовий обіг у Галичині під пануванням Австро-Угорщини.— В кн.: Історичні джерела та їх використання. К., 1966, с. 203—214.

С. 110. Гольцгетан Людвіг (1800—1876) — барон, австрійський державний діяч. З 1870 р.— міністр фінансів, в 1872 р.— деякий час міністр-президент.

С. 113. Глазер (Глязер) Юліус (1831—1885) — австрійський юрист, політичний діяч.

Унгер Йосиф (1828—1913) — австрійський політичний діяч та юрист, ліберал. В 1871—1879 рр.— міністр у ліберальному кабінеті Ауершперга.

С. 114. Угри — стара українська назва Угорщини.

С. 118. «Czas» — інформаційно-політична газета, виходила в Кракові (1848—1934), у Варшаві (1935—1939). Орган консерваторів і клерикалів.

С. 120. В першодруку помилково зазначено: 102 523 124.

ПИСЬМА ИЗ ГАЛИЦИИ

Вперше надруковано російською мовою в перекладі М. Драгоманова в газ. «Вольное слово», 1882,15 листопада, 23 грудня, підпис: *М-он* (Див.: Матеріали для культурної і громадської історії Західної України, т. 1. Листування І. Франка і М. Драгоманова. К., 1928, с. 36).

Подається за першодруком.

С. 123. «Вольное слово» — щотижнева газета, яка виходила в Женеві у 1881—1883 рр. Заснована на кошти «Священної дружини», що була утворена для охорони життя членів царської фамілії від замахів революційних народників. Демократи і рево-

люціонери, які співробітничали в газеті, не знали про її справжнє походження. «Вольное слово» приділяло багато уваги боротьбі з революційним тероризмом і пропагувало необхідність розвитку земського руху.

...со времени первого обмежевания края в 1772 году... — І. Франко має на увазі перший поділ Польщі між Пруссією, Австрією і Росією, коли Червона Русь разом з частиною польських земель Краківського і Сандомирського воєводств потрапила під владу Австрії як окрема провінція під назвою Королівство Галіції і Лодомерії.

С. 124. Дунаєвський Юліан (1822—1907) — австрійський державний діяч, польський вульгарний політеконом, професор Львівського і Ягеллонського університетів. З 1864 р.— депутат галицького сейму, з 1873 р.— австрійського парламенту. В 1880—1891 рр.— міністр фінансів у кабінеті Таафе.

Навроцький Володимир Михайлович (1847—1882) — український економіст-статистик демократичного напряму, публіцист. Автор праць з питань соціально-економічного розвитку Галичини в XIX ст.

С. 127. Змартвихвстанці — орден господнього воскресіння, створений 1842 р. в Римі поляками-католиками; був агресивним загоном католицького духівництва і польської шляхти, яка прагнула до відновлення «історичної Польщі» (тобто Речі Посполитої в межах 1772 р.) і до полонізації українців шляхом покатоличення.

С. 128. ...о постановлении против ростовщичества.— Мова йде про видані в Австрії в 1877 та 1881 рр. закони, які, не відміняючи свободи процентової ставки (проголошеної законом 1868 р.), забороняли лихварям продавати з молотка все господарство селян-боржників.

С. 129. «Світ» — літературно-науковий і політичний журнал революційно-демократичного напряму. Виходив у Львові (1881—1882). Фактичним редактором і головним співробітником журналу був І. Франко.

Чемеринський Ігнаци (1830—1906) — польський юрист, економіст та публіцист, депутат галицького сейму, член міської ради міста Львова.

МАТЕРИАЛЫ ДЛЯ ИЗУЧЕНИЯ ОБЩЕСТВЕННЫХ ИДЕАЛОВ УКРАИНСКОГО НАРОДА В ГАЛИЦИИ

Четверта частина «Писем из Галиции». Була надіслана М. Драгоманову для газети «Вольное слово» десь в січні—лютому 1883 р. (див. листування І. Франка і М.Драгоманова на початку 1883 року). В зв'язку з припиненням у травні 1883 р. виходу газети кореспонденцію не було надруковано. Вперше надруковано російською мовою М. Возняком у збірці «За сто літ», К., 1929, кн. 4, с. 263—265.

Подається за автографом.

Публікуємо лист І. Франка до М. Драгоманова з приводу цієї статті: «Ласкавий Добродію! Шлю Вам отсю допись — не знаю,

чи здасться Вам до «В[ольного] сл[ова]». Се тільки перша частка,— при спосібності зладжу більше (дві-три), коли сеся понадобиться. Не знаю, чи писав Вам П[авли]к, що я їду на якийсь час до Вікна до Федоровича на заробок, якісь там мемуари редагувати чи що. Чень відтам зможу дещо цікавого донести до В[ольного] Сл[ова]. Пісню про зозуленьку, о котру Ви просили, я перепишу і передам П[авли]ком для пересилки на Ваші руки. Кланяюсь Вам. Ваш Ів. Фр.» (Архів І. Франка, ф. 3, № 1323, арк. 19).

С. 132. Потоцький Адам (1822—1872) — граф, польський магнат, політичний діяч, один із засновників і керівників консервативного руху «станьчиків», у 1861—1867 рр.— голова Консервативного клубу, голова Галицького господарчого товариства, депутат галицького сейму.

С. 133. Могильницький Антін (1811—1873) — український поет-романтик. Громадський діяч ліберально-буржуазного напряму, депутат галицького сейму та австрійського парламенту.

Литвинович Спиридон (1810—1869) — львівський уніатський митрополит (1864—1869).

С. 135. Краевой комитет — див. примітку «Виділ крайовий» до стор. 20.

С. 136. Лавровський Юліан (1821—1873) — український буржуазний політичний діяч, голова товариства «Просвіта» (1870—1873), віце-маршалок галицького сейму. Виступав за угоду з польською буржуазією та поміщицтвом.

Борискевич Іван (1815—1892) — український письменник, громадський діяч, депутат галицького сейму.

Устиянович Микола Леонтійович (1811—1885) — український поет, прозаїк, журналіст. Після революції 1848 р. відійшов від демократичного напрямку, 1849—1850 рр. видавав проурядову газету «Галичо-русский вестник»; депутат галицького сейму.

Шашкевич Маркіян Семенович (1811—1843) — український поет-демократ, його діяльність сприяла розвитку реалістичної української літератури в Галичині.

Головацький Яків Федорович (1814—1888) — український поет, етнограф, історик, фольклорист і педагог, один з учасників прогресивного літературного угруповання «Руська трійця». З 1848 р.— професор Львівського університету, у 1867 р. емігрував до Росії, був головою Віленської археографічної комісії.

Прудон Жозеф (1809—1865) — французький дрібнобуржуазний соціаліст, вульгарний політекономом, соціолог, публіцист, один з основоположників анархізму.

СИЛА ПОДАТКОВА ГАЛИЧИНИ

Вперше надруковано без підпису в газ. «Діло», 1883, 22 січня (3 лютого), 29 січня (10 лютого).

Подається за першодруком.

С. 138. Чехи — Чехія.

С. 139. Ракуси — приблизно територія сучасної Австрійської Республіки, коронні краї Австрії з німецькомовним населенням.

С. 141. Долішні Ракуси — Нижня Австрія, коронний край Австрії.

С. 142. Моравія — чеська історична земля, в 1867—1918 рр.— коронний край Австрії.

С. 144. Над тим застановимся в дальших частях нашої праці — в № 15 і № 16 газети «Діло» за 1883 р. І. Франко опублікував статтю «Що коштують наші школи?» як закінчення статті «Сила податкова Галичини».

ЩО КОШТУЮТЬ НАШІ ШКОЛИ?

(Друга часть статті «Сила податкова Галичини»)

Вперше без підпису надруковано в газ. «Діло», 1883, 8 (20), 10 (22) лютого.

Подається за першодруком.

С. 147. Шлезьк, Шльонськ (Сілезія) — коронний край Австрії. Тепер — у складі Чехословаччини (а саме Чеської Соціалістичної Республіки).

С. 149. Каринтія — коронний край Австрії із значною питомою вагою слов'янського населення. За Сен-Жерменським мирним договором 1919 р. більша частина Каринтії увійшла до складу Австрійської Республіки, а окремі території — до складу Югославії та Італії.

СПРАВОЗДАННЯ МІНІСТРА ФІНАНСІВ З ДОХОДІВ ДЕРЖАВНИХ ЗА р. 1882

Вперше надруковано без підпису в газ. «Діло», 1883, 12 (24) лютого.

Подається за першодруком.

С. 153. В тексті першодруку допущено помилки: замість 3 511 525 повинно бути 3 466 468; замість 45 658 595—45 659 595; замість 22 017 017—22 027 017; замість 33 305 767—33 395 767; замість 171 578 773—171 568 773; замість 269 598 634—269 588 634, що випливає з підрахунку.

ПОПИ І ЕКОНОМІЧНЕ ПОЛОЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ В ГАЛИЧИНІ

Вперше надруковано М. Возняком у збірці «За сто літ», К., 1929, кн. 4, с. 251—256.

Подається за автографом (ф. 3, № 1322).

Статтю надіслано в січні 1883 р. М. Драгоманову в Женеву для публікації її у «Вольному слові».

С. 155. Наумович Іван Григорович (1826—1891) — священик, депутат галицького сейму та австрійського парламенту, один з провідних діячів клерикально-монархічного «москвофільства». Письменник і публіцист. Автор релігійно-моралізаторських книжок «для народу». Політичний процес у Львові над групою

«москвофілів» (1882), звинувачених у діях на користь Росії, зробив ім'я Наумовича загальновідомим в Австрії і Росії. У 1885 р. в Москві видано його «Сочинения для народа». В 1886 р. переселився до Києва.

С. 156. «Дзвін» — літературний і громадсько-політичний збірник революційно-демократичного напряму, який видали І. Франко та М. Павлик в 1878 р. після закриття журналу «Громадський друг» як його продовження. З конфіскацією першого номера збірника видання припинилося. Замість «Дзвона» вийшов у світ збірник «Молот».

С. 157. Осип II — див.: Йосиф II.

Франц I (1768—1835) — австрійський монарх (1792—1835), останній імператор Священної Римської імперії німецької нації (1792—1806, під іменем Франца II), перший австрійський імператор (1804—1835), один з ініціаторів походів європейських монархій проти революційної Франції. У внутрішній політиці царювання Франца I позначилось посиленням клерикально-бюрократичної диктатури австрійського абсолютизму.

...в тісних для Австрії часах 1805—1811... — Йдеться про ускладнення зовнішнього і внутрішнього становища Австрії внаслідок поразки у війнах з наполеонівською Францією.

БАНК КРАЙОВИЙ

Вперше надруковано без підпису в газ. «Діло», 1883, 28 травня (9 червня); 31 травня (12 червня); 2 (14) червня; 4 (16) червня.

Подається за першодруком.

С. 163. Банк крайовий (повна назва — Банк крайовий королівства Галичини і Лодомерії з Великим князівством Краківським) — фінансово-промисловий і торговельний заклад, створений 1883 р. у м. Львові; брав участь в управлінні і фінансуванні залізничного будівництва, комунального господарства Галичини.

С. 164. «Macierz» (повна назва «Macierz Polska we Lwowie») — видавнича організація, заснована 1880 р. Ю. І. Крашевським. Видавала і поширювала популярну літературу.

...від початку славнозвісної регуляції т[ак] зв[аних] сервітутів. — Як відомо, в період знесення панщини в Галичині в 1848 р. общинні землі підданих селян (головним чином ліси, пасовиська, луки) стали юридично власністю земельної шляхти, а селяни одержали право на винагороду або користування ними в обмежених розмірах (збирати опал, гриби, ягоди, пасти худобу). Ліквідація сервітутів, що почалася в Галичині в 1853 р., була в основному закінчена до 1889 р. В більшості випадків сервітути було знищено без належної компенсації для селян.

С. 165. Рустикальний (Селянський) банк — одна з перших фінансових установ Галичини для кредитування селян. Закладений в 1868 р. поміщиками, церквою та місцевою буржуазією як лихварська організація, банк надавав селянам грошові позички під заклад нерухомого майна, в основному землі. В 1884 р. банк збанкрутував.

С. 166. Галицьке товариство кредитове земське-кредитний банк поміщиків Галичини, заснований у Кракові 1841 р.

С. 171. ...товариствам задатковим... — Мова йде про кредитні кооперативи, які створювались у Галичині на зразок кредитних кооперативів Ф. Райфайзена у Німеччині. Розроблені Райфайзеном принципи організації кредитних кооперативів передбачали відсутність пайових внесків, спільну відповідальність членів за зобов'язання кооперативу, використання позичок виключно на виробничі потреби. Це сприяло поширенню кооперативів райфайзенівського типу в другій половині XIX ст. в Німеччині та інших європейських країнах.

С. 173. ...єслі не стає ренегатів, всяких Черкавських, Зиблікевичів, Савчинських... — Йдеться про те, що ці діячі за походженням були українцями, але потім, з кар'єрних міркувань, стали вважати себе поляками.

Черкавський Еузебіуш (1822—1896) — педагог, професор філософії Львівського університету. З 1850 р.— інспектор гімназій Галичини та Буковини.

Савчинський Зигмуит (1826—1893) — польський історик та філолог, депутат галицького сейму.

С. 179. Мерунович Теофіл (1846—?) — польський громадський діяч, економіст. За походженням українець. Виступав як ідеолог польського буржуазного націоналізму.

С. 180. Гвардія народова — військове формування, створене буржуазно-демократичними елементами польського населення у Львові під час революції 1848 р.

Länderbank (Лендербанк) — банк для країв коронних у Відні, заснований 1880 р. із значною участю французьких і англійських капіталів.

БЕСІДА ВАСИЛЯ НАГІРНОГО, ВИГОЛОШЕНА НА ДРУГІМ НАРОДНІМ ВІЧІ РУСИНІВ ДНЯ 17(29) ЧЕРВНЯ 1883 ДЛЯ УМОТИВУВАННЯ ПЕРШОЇ РЕЗОЛЮЦІЇ О ЕКОНОМІЧНИХ СПРАВАХ КРАЮ

Вперше надруковано в газ. «Діло», 1883, 21 червня (3 липня); 23 червня (5 липня). Резюме реферату надруковано в газ. «Ргаса», Львів, 1883, № 10—12.

Подається за першодруком.

«Бесіда Василя Нагірного, виголошена на другім всенароднім вічі у Львові,— писав І. Франко,— була моєю роботою» (*Франко І.* Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 року, Львів, 1910, с. 318). «Франко зробив так через те,— відзначав М. Павлик,— що тоді ще ім'я його було страшне, особливо для віча» (*Павлик М.* Спис творів Івана Франка. Львів, 1898, с. 17).

С. 181. Нагірний Василь (1847—1921) — архітектор, ліберально-буржуазний економічний діяч, засновник і директор ряду кооперативних спілок української буржуазії в Галичині («Народна торгівля», «Зоря» та ін.).

С. 182. Барвінський Володимир Григорович (1850—1883) — один з лідерів буржуазно-націоналістичного «народовства» в Галичині, публіцист, редактор журналу «Правда», засновник і редактор газети «Діло» (органи «народовців»).

С. 184. ...край наш аж два рази провадив війну в новонабутих краях, Боснії і Герцеговині.— Йдеться про придушення повстання населення Боснії і Герцеговини проти австрійських окупантів в 1878 р. Австро-Угорщина окупувала Боснію і Герцеговину (1878—1908). В 1908 р. Австро-Угорщина анексувала Боснію і Герцеговину.

С. 189. «Шкільна часопись» — журнал, орган Руського товариства педагогічного. Виходив у Львові (1880 — 1889).

«Switł o» — українська газета, що друкувалась латинським шрифтом, але українською мовою. Видавалася повітовим шкільним інспектором Слоневським у Коломиї з метою ополячування українських селян. Виходила у 1881—1882 рр.

С. 190. ...під зарядом василіанок у Львові... — Маються на увазі черниці ордену василіан.

Василіани (базиліани) — уніатський чернечий орден, що після Брестської церковної унії 1596 р. діяв на території України і Білорусії і був одним з головних знарядь насадження тут католицизму і унії. Після 1917 р. пропаганда уніатства василіанами набрала відверто реакційного характеру. В 1946 р., після скасування Брестської церковної унії, орден на українських та білоруських землях припинив своє існування.

С. 194. Собеський Ян (1629—1696) — польський полководець, польський король (1674—1696). Тут ідеться про 200-ту річницю перемоги Я. Собеського над турецькою армією під Віднем (1683).

Матейко Ян (1838—1893) — польський живописець та портретист, автор історичних картин.

С. 198. Танячкевич Данило (1842—1906) — греко-католицький священик, громадський діяч і публіцист буржуазно-клерикального спрямування.

«Батьківщина» — соціально-економічний журнал «народовського» напряму, виходив у Львові (1879—1896).

С. 200. Стояловський Станіслав (1845—1911) — римо-католицький ксьондз, засновник клерикального напрямку в польському селянському русі, за радикальні соціально-економічні погляди був відлучений Ватіканом від церкви, але згодом примирився з римським папою і урядом.

«Просвіта» — культурно-освітня організація на західноукраїнських землях (1868—1939). Видавала і розповсюджувала літературу з різних галузей знання і культури українською мовою. Спочатку перебувала під впливом ліберально-буржуазної течії — «народовців», а потім — української національно-демократичної партії. Хоч керівні органи «Просвіти» були під впливом українських буржуазних націоналістів, в «Просвіті», особливо в місце-

вих організаціях, активно діяли також представники прогресивних демократичних кіл.

Товариство ім. Качковського — просвітницька організація, заснована у 1876 р. на кошти українського громадського діяча, «народовця» та австрофіла Михайла Качковського (1802—1872). Діяльність товариства мала «москвофільський» напрям.

С. 202. «Народна торгівля» — перший споживчий кооператив української буржуазії в Галичині, заснований в 1883 р.

С. 203. Клечинський Юзеф (1841—1900) — професор статистики та права Ягеллонського університету. Засновник і керівник (з 1883 р.) міського статистичного бюро в Кракові.

М*** — криптонім І. Франка.

СПРАВИ КРАЙОВІ

Вперше без підпису надруковано в газ. «Діло», 1883, 18 (30) липня.

Подається за першодруком.

С. 205. «Die Presse» — проурядова австрійська ліберально-буржуазна газета. Виходила у Відні з 1848 р.

С. 207. Обшари дворські — так у Галичині називалися території панських маєтків, які виділялися в окремі первинні адміністративні одиниці на противагу іншим первинним адміністративним одиницям на селі — селянським громадам.

С. 208. В першодруці допущено помилку: в 1879 р. порівняно з 1878 р. число шинкарів зменшилось на 842, а не на 1025; відповідно помилково обчислено і зменшення шинкарів на протязі всіх років: має бути 4749, а не 4932.

С. 209. В першодруці помилково зазначено: 1870 р.

П'ЯТЬ ЛІТ НАШОЇ ГОСПОДАРКИ КРАЙОВОЇ

Вперше надруковано в газ. «Діло», 1883, 4 (16) жовтня; 6 (18) жовтня; 8 (20) жовтня; 11 (23) жовтня; 13 (25) жовтня; 15 (27) жовтня; 18 (30) жовтня; 20 жовтня (1 листопада). Підпис: *М****.

Подається за першодруком.

С. 211. Голуховський Агенор (старший) (1812—1875) — польський та австрійський політичний діяч, тричі був намісником Галичини, деякий час був міністром внутрішніх справ Австрії. Захисник інтересів поміщицтва. Обмежував селянські сервітути, вимагав прискорення індемнізації. Брав активну участь у заснуванні Академії наук у Кракові, а також Львівського політехнічного інституту.

С. 213. Пілат Тадеуш (1844—1923) — польський статистик та економіст, професор статистики Львівського університету, член Академії наук у Кракові. В 1873 р. організував у Галичині крайове статистичне бюро, котрим керував до 1920 р. Обирався депутатом галицького сейму.

С. 214. Заклад ім. Оссолінських — польський національний інститут у Львові, створений на кошти, відписані графом Йосифом Максиміліаном Оссолінським (1748—1826).

Кульпарків — історична місцевість у Львові.

С. 215. Стадницький Олександр (1806—1861) — галицький громадський діяч та історик. Автор ряду економічних та історичних праць. Заповів усі свої кошти на видання документів з архівів Галичини.

С. 218. Далмація — коронний край Австрії; нині ця територія входить до складу СФРЮ.

С. 228. В першодруці допущено помилки: замість 11 849 повинно бути 11 848; замість 20 107—20 106 і відповідно замість 19 999—19 998; замість 31 582—33 582 і відповідно замість 31 529—33 530; замість 33 576—33 577, що випливає з підрахунку.

С. 239. Краківська академія наук — Академія наук у Кракові заснована у 1873 р. З 1919 р. — Польська академія наук (у Кракові). У 1939—1944 рр. припинила діяльність внаслідок гітлерівської окупації. З 1950 р. грунтовно реформована, керівні органи переведено до Варшави.

С. 240. Коханська Марцеліна (1853—1935) — славетна польська оперна співачка, провідна солістка оперних театрів: Віденського, Дрезденського, Великого у Варшаві.

НЕЧУВАНА, БЕЗПРИМІРНА РІЧ!

Вперше без підпису надруковано в газ. «Діло», 1883, 20 жовтня (1 листопада).

Подається за першодруком.

С. 246. Мадейський Станіслав (1841—1910) — юрист, професор і ректор Ягеллонського університету, австрійський міністр віросповідань і освіти.

СТАТИСТИКА ЯКО МЕТОДА І ЯКО НАУКА

(Читано при зав'язанню Етнографо-статистичного кружка)

Доповідь І. Франка на установчому засіданні новостворюваного «Етнографо-статистичного кружка» при Академічному братстві у Львові, яке відбулось 23 жовтня 1883 р.

Друкується вперше за автографом, що зберігається в архіві І. Я. Франка (ф. 3, № 218, с. 359—363).

В зв'язку з утворенням «Етнографо-статистичного кружка» в газ. «Діло» (1883, 25 жовтня) подано інформацію такого змісту: «Зав'язання етнографо-статист[ичного] кружка при «Академічнім братстві» відбулося в неділю 23/X (4/XI) 1883 р. при участі значного числа членів. До виділу кружка вибрано: головою п. Ярему, секретарем п. Кулачковського, касієром п. Шухевича, а заступниками п. Березинського і Струсевича. З прийнятого опісля регуляміну кружка винимаємо слідуючі точки: «Ціль кружка етногр[афо]-

стат[истичного] есть пізнавати життя і світогляд руського народу, пізнавати його стан *економічний і духовний*. До тої цілі ведуть статистика і етнографія. Кружок ставить собі задачею: 1) збирати матеріали (печатні і рукописні), що відносяться до етногр[афії] і статистики руського народу; 2) при помочі відчитів й студій знайомитися з методою і предметом тих наук, щоб нагромаджені матеріали могли бути в працях кружка науково використані; 3) висилати в певні чи то під взглядом економічним, чи етнографічним цікаві сторони нашого краю спеціальні експедиції, також уряджувати екскурсії з широким планом до живого знакомлення з народом в різних сторонах нашого краю. Для улегшення праці при громадженню матеріалів як собі, так і всім будущим робітникам на тім полі кружок ухвалив занятися зладженням як можна повної бібліографії всіх книжок і газетних статей, відносящихся до нашої статистики і етнографії. Дійсним членом кружка може бути кожний русин-академік, що належить до Акад[емічного] брат[ства], членом-кореспондентом може бути кожний, хто ся інтересується справою нашої етнографії, статистики і схоче чи то скромними вкладками (10 кр[ейцерів] місячно), чи надсиланням етнографічного або статистичного матеріалу вспомагати праці і змагання кружка. Щодо надсилання матеріалів, то кружок просить о то вже тепер, з часом однако ж, коли члени його займуться спеціальними працями, кружок від часу до часу розсилати буде посредством наших часописей спеціальний формуляр, як і які матеріали треба збирати. По уконституованню виділу і принятю регуляміну вислухали зібрані товариші відчиту члена-кореспондента п. І. Ф[ранка] п[ід] за[головком] «Статистика яко метода і яко наука»; ціль того відчиту, котрий з часом буде напечатаний, була познакомити членів кружка з методою і предметом статистики, у нас досі мало популярної і навіть занедбаної. Дальше ухвалено відбувати щонеділі засідання кружка, получені з відчитами і науковими дискусіями, а також взяти ініціативу до *видання всіх творів* незабутнього нашого критика і економіста Володимира Навроцького. До праці над зібранням і упорядкуванням тих творів, як також позіставших по нім рукописей і кореспонденцій, додано до помочі виділові кружка також членів-кор[еспондентів] пп. Василя Нагірного і Івана Франка і поручено тому комітетові розписати передплату і розпочати переписку з особами, котрі до завершення того діла могли би причинитися».

Матеріал виявлено і підготовлено до друку А. Л. Перковським.

А к а д е м і ч н е б р а т с т в о — товариство українських студентів Львівського університету (1882—1896).

С. 249. Л о к к Джон (1632—1704) — англійський філософ.

Ю м Давид (1711—1776) — англійський філософ, економіст. Вважав достовірними тільки знання в кількісно-математичній формі.

...п у с т і с л о в а [...] — Тут частину тексту загублено.

С. 252. ...і ї х у п о р я д к у в а н н я [...] — Тут опущено пояснювальний текст до графічної схеми, яка загублена.

С. 253. К е т л е Адольф (1796—1874) — бельгійський математик, астроном, фізик. Один із творців наукової статистики.

ФІНАНСОВЕ ПОЛОЖЕННЯ ГАЛИЧИНИ

Вперше без підпису надруковано в газ. «Діло», 1883, 1(13) листопада.

Подається за першодруком.

С. 255. Гаусснер (Гавзнер, Hausner) Отто (1827—1890) — польський буржуазний економіст і статистик німецького походження, член австрійського парламенту та галицького сейму. У австрійському парламенті входив до ліберального угруповання в «Польському колі». Відомий як противник австро-німецького засилля.

С. 257. Романович Тадеуш (1843—?) — польський буржуазний економіст, статистик, керівник статистичного бюро міста Львова. Від 1874 р. видавав щорічник «Wiadomości statystyczne o mieście Lwowie». Обирався депутатом галицького сейму і австрійського парламенту. Редактор газет «Nowa Reforma», «Słowo Polskie», «Nowe Słowo Polskie», «Gmina».

ДАЛЬШІ ПРОЯВИ «PRACY ORGANICZNEJ»

Вперше надруковано в газ. «Діло», 1883, 3 (15), 5 (17) листопада. Підпис: *М****.

Подається за першодруком.

С. 264. Годунов Борис Федорович (близько 1552—1605) — фактичний правитель Російської держави (1584—1598), в 1598—1605 рр.— російський цар. На початку 90-х років XVI ст. видав указ про заборону виходу селян з-під влади феодалів. Цей указ вважається початком юридичного оформлення кріпацтва в Росії.

С. 266. «Kolce» — польський ілюстрований гумористично-сатиричний журнал. Виходив у Варшаві (1871—1880).

...була вже в «Ділі» сього року (чч. 59—62) ... — Див. статтю «Банк крайовий».

РЕОРГАНІЗАЦІЯ БАНКУ КРАЙОВОГО

Вперше без підпису надруковано в газ. «Діло», 1883, 19 листопада (1 грудня); 22 листопада (4 грудня).

Подається за першодруком.

У цій статті І. Я. Франко піддав критиці кредитну політику польських банківських діячів, яка сприяла зміцненню в Галичині єврейської фінансової буржуазії.

С. 274. «Zgoda» — журнал, орган єврейського товариства «Dorsze Szoloom», яке фактично мало характер політичного угруповання. Виходив у Львові з 1877 р.

Згурський Альфред (1848—?) — польський економіст, фінансовий діяч.

Мамелюки — воїни—раби гвардії властителів Єгипту. В Галичині мамелюками презирливо називали діячів, які сліпо виконували накази цісарського намісника.

БОРБА О ПОБИРАННЯ ПОДАТКІВ В ГРОМАДАХ

Вперше без підпису надруковано в газ. «Діло», 1883, 24 листопада (6 грудня).

Подається за першодруком.

ПРОЕКТ 200 000 ПОЗИЧКИ БРОДАМ

Вперше без підпису надруковано в газ. «Діло», 1883, 29 листопада (11 грудня).

Подається за першодруком.

«L'EXTORSION DES NEDOIMKAS»

Вперше надруковано без підпису в газ. «Діло», 1883, 15 (27) грудня.

Подається за першодруком.

С. 286. «Niedziela» — «тижневик для люду», популярний журнал, який видавала «Macierz Polska» у Львові (1884—1895).

ГАЛИЦЬКІ РУСИНИ

ПЛАН СТАТТІ

Друкується вперше за автографом, що зберігається в архіві І. Я. Франка (ф. 3, № 550). Датується приблизно 1883 роком.

КАТАСТРОФА БАНКУ СЕЛЯНСЬКОГО

Вперше надруковано без підпису в газ. «Діло», 1884, 14 (26), 17 (29), 19 (31) січня; 21 січня (2 лютого).

Подається за першодруком.

С. 295. «Sztandar» (повна назва: «Sztandar Polski») — політично-економічний журнал, видавався у Львові (1879—1880).

С. 298. «Святоюрці» — так називали клерикальних діячів, близьких до голови греко-католицької церкви — львівського митрополита, резиденція якого знаходилась у монастирі святого Юра у Львові.

Швайгельдові афери — фінансові афери.

«Ląc znoś ć» — польський журнал з соціально-економічних питань. Виходив у Львові 1883 р.

С. 301. «Gazeta (Codzienna) Krakowska» — виходила у Кракові з 1832 р.

С. 309. «Wiener Allgemeine Zeitung» — віденська ліберально-буржуазна газета, заснована 1880 р.

ПРОПІНАЦІЯ МІСТА БРОДІВ

Вперше без підпису надруковано в газ. «Діло», 1884, 24 січня (5 лютого).

Подається за першодруком.

«СИМПАТИЧНИЙ» ШВИНДЕЛЬ

Вперше без підпису надруковано в газ. «Діло», 1884, 28 січня (9 лютого). Коментований допис є продовженням великої статті І. Франка «Катастрофа банку селянського», що друкувалась в 6—9 номерах «Діла» за 1884 рік (в томі її вміщено на стор. 295—313). На початку допису автор згадує, що він вже висвітлював питання катастрофи рустикального банку на сторінках «Діла» і, «наскільки мав можливість», простежив причини і вказав винуватців цієї катастрофи. Справді, в статті «Катастрофа банку селянського» досить докладно викладено ці причини і вказано винуватців.

Далі у дописі «Симпатичний» швиндель» автор вказує, що «ми тоді позволили собі поспитатись, чи не належало б причинами і виновниками катастрофи руст[икального] банку занятись передовсім *світлій ц[ісарсько]-к[оролівській] прокураторії...*». А в роботі «Катастрофа банку селянського» (стор. 308) І. Франко просто запитує: «Чи се преступлення буде предметом розслідів світлої ц[ісарсько]-к[оролівської] прокураторії, чи ні?».

На закінчення коментованого допису автор відзначає, що «кузиновство» п[ана] бар[она] Ромашкана впливало потрохи на акцію сфер», не пояснюючи, яке саме «кузиновство», очевидно, маючи на увазі, що він вже говорив про це, а в статті «Катастрофа банку селянського» І. Франко пише про «кузиновство п[ана] бар[она] Ромашкана з деякими високопоставленими лицями» (стор. 301).

Нарешті, допис «Симпатичний» швиндель» можна з повним правом віднести до франківського циклу про «органічну працю», який був написаний у 1883—1884 рр. Право на це дає епіграф до коментованої статті: «To się zowie organiczna praca!» і те, що відома стаття І. Франка «Банкротство т[ак] зв[аної] «organiczn-ої prac-і» також розглядає питання катастрофи рустикального банку.

Авторство І. Франка щодо статті «Симпатичний» швиндель» доведено Н. О. Тимочко.

Подається за першодруком.

ПРОЕКТ ЛІКВІДАЦІЇ БАНКУ СЕЛЯНСЬКОГО, ПОДАНИЙ «KOMITET-OM OBYWATELSK-IM»

Вперше без підпису надруковано в газ. «Діло», 1884, 25 лютого (8 березня); 28 лютого (11 березня).

Подається за першодруком.

МЕЛАНХОЛІЙНІ УВАГИ НАД СЬОГОРІЧНИМ БЮДЖЕТОМ ДЕРЖАВНИМ

Вперше без підпису надруковано в газ. «Діло», 1884, 1 (13) березня.

Подається за першодруком.

С. 328. Клам-Мартинець Генріх Ярослав (1826—1887) — граф, австрійський юрист і політичний діяч, представник чеської аристократії в австрійському парламенті, провідний діяч консерваторів-федералістів.

АРКУШИКИ ГРУНТОВІ

Вперше без підпису надруковано в газ. «Діло», 1884, 1 (13) березня.

Подається за першодруком.

С. 332. Село Н.— рідне село І. Франка Нагуєвичі.

С. 333. «Подвійна крейдка» — стаття економіста-статистика В. М. Навроцького, надрукована в газеті «Діло»,1881, 27 січня (8 лютого).

ГАЛИЧИНА В СЬОГОРІЧНІМ БЮДЖЕТІ ДЕРЖАВНІМ

Вперше без підпису надруковано в газ. «Діло», 1884, 10 (22), 13 (25) березня.

Подається за першодруком.

С. 338. Білінський Леон (1846—1923) — професор політичної економії Львівського університету (1871—1892), вульгарний політеконом; польський політичний та господарський діяч проавстрійської орієнтації. В 1892—1895 рр.— керівник австрійських залізниць; у 1895—1899, 1909—1911, 1912—1915 рр. — міністр фінансів Австрії.

ЗАГАЛЬНИЙ ЗБІР РУСТ[ИКАЛЬНОГО] БАНКУ

Вперше без підпису надруковано в газ. «Діло», 1884, 15 (27), 17 (29) березня.

Подається за першодруком.

С. 342. ... (Слухайте! — Ред.) — примітка І. Франка.

... (Бачте! — Ред.) — примітка І. Франка.

С. 345. Романчук Юліан (1842—1932) — один в лідерів буржуазно-націоналістичного «народовства», депутат галицького сейму і австрійського парламенту, прихильник так званої «нової ери» — союзу української буржуазії, правлячих польських верхів Галичини та австрійського уряду.

Огоновський Олександр Михайлович (1848—1891) — народовець, професор права Львівського університету.

ПО ЗАГ[АЛЬНОМУ] ЗБОРІ РУСТИКАЛЬНОГО БАНКУ

Вперше без підпису надруковано в газ. «Діло», 1884, 20 березня (1 квітня).

Подається за першодруком.

ЛІЦИТАЦІЇ ГОСПОДАРСТВ СЕЛЯНСЬКИХ І МАЛОМІЩАНСЬКИХ В рр. 1873—1883

Вперше надруковано в газ. «Діло», 1884, 3 (15) квітня; 5 (17) квітня. Підпис: *М.*

Подається за першодруком.

С. 353. Щоб спростувати ці недокладності... — Тут І. Франко не врахував дію закону великих чисел: кількість господарств, що підлягала неодноразовим ліцитаціям, урівноважувалась приблизно кількістю ліцитаційних актів, що охоплювали одночасно декілька господарств.

С. 355. З підрахунку випливає: сума боргу — 6 632 788 злотих ринських, вартість ліцитованих дібр — 21 448 638 злотих ринських.

С. 356. Общерольниче кредитове заведення для Галичини і Буковини (банк крилошанський) — кредитний банк, заснований у 1876 р., головно на капітали вищого греко-католицького духівництва (крилошан) собору св. Юра та буржуазії «москвофільської» орієнтації. Будучи лихварською установою, банк довів до руїни кілька десятків тисяч селянських господарств і в 1886 р. збанкрутував.

ОБДОВЖЕННЯ ГАЛИЦЬКОЇ ГРУНТОВОЇ ПОСІЛОСТІ

Спочатку статтю надруковано в газ. «Діло», 1884, 26 квітня (8 травня). Проте цей номер газети (48) було конфісковано. Матеріал вийшов у цій же газеті 28 квітня (10 травня) 1884 р. (№ 48-49). Підпис: *М.*

Подається за цією публікацією.

С. 359. Інама-Штернегг Карл Теодор (1843 — 1908) — німецький статистик і економіст, представник історичної школи політичної економії. Найважливіші його праці присвячені розробці економічної історії Німеччини та історичної демографії, особливо історії земельної власності. Директор австрійської центральної статистичної комісії. Вперше впровадив обробку статистичного матеріалу електромеханічними машинами.

С. 361. В першодруці друкарська помилка: 264 950 700.

НЕВЕЛИЧКИЙ ПРИЧИНОК ДО ПОПРАВИ НАШОЇ ДОРОГОВОЇ МІЗЕРІЇ

Вперше надруковано в газ. «Діло», 1884, 1 (13), 3 (15), 5 (17) травня. В останньому номері газети стаття мала назву «До нашої дорогової мізерії». Підпис: *М.*

Подається за першодруком.

С. 362. ...патенту панщизняного з р. 1786... — Мова йде про виданий 16 червня 1786 р. «Робот-патент» для Галичини, яким цісар Йосиф II частково підтверджував попередні розпорядження і встановлював нові положення і норми щодо повинностей селян. «Робот-патент» став своєрідним кодексом законів про аграрні відносини в Галичині, як і у всій Австрії; він діяв аж до революції 1848 р.

БАНКРОТСТВО Т[АК] ЗВ[АНОЇ] ORGANICZN-OЇ PRAC-I

Вперше без підпису надруковано в газ. «Діло», 1884, 30 травня (11 червня).

Подається за першодруком.

УСТАВА ПРОТИ БЕЗСОВІСНОСТІ

Вперше надруковано в газ. «Діло», 1884, 21 червня (3 липня). Підпис: *М.*

Подається за першодруком.

С. 375. «Agitacye swiętojurskie» (святоюрські агітації — польськ.) — клерикальна агітація, що виходила з резиденції львівського уніатського митрополита, яка знаходилась у монастирі св. Юра.

Федорович Іван (Ян) (1811—1870) — великий галицький поміщик-українець, учасник польського національно-визвольного повстання 1831 р., революції 1848 р., батько В. І. Федоровича.

НОВА ФАЗА В СПРАВІ ПРОПІНАЦІЙНІЙ

Вперше без підпису надруковано в газ. «Діло», 1884, 26 червня (8 липня).

Подається за першодруком.

ГАЛИЦЬКА СТАТИСТИКА ВИБОРЧА З РОКІВ 1876 І 1883

Вперше надруковано в газ. «Діло», 1884, 28 червня (10 липня); 30 червня (12 липня); 3 (15) липня; 5 (17) липня. Підпис: *М.*

Подається за першодруком.

С. 384. В першодруці помилка. Повинно бути 20,6.

С. 389. «В «Ділі» оповіщали ми вже кілька разів про той колонізаційний похід мазурів на нашу Русь» ... — Дуже близькою до цієї праці змістом і формою є стаття, надрукована в газ. «Діло», 1884, 19 (31) липня (без підпису автора). Наводимо її:

[КОЛОНІЗАЦІЯ МАЗУРІВ НА РУСЬ]

Колонізація мазурів на Русь ведеться дальше польськими шовіністами, і вони що раз більше стараються зробити се діло систематичним і програмовим. Руководить же тою еміграцією крайове польське товариство господарське.

Яка ціль колонізування мазурів на Русі?

В відозвах і заохочуючих письмах, видаваних, з одної сторони, до мазурів, а з другої — до банкрутуючих дідичів польських на Русі, підносять аранжери колонізації на першім місці дуже сентиментальне мотивування, для чого вони стараються стягти еміграцію мазурську на Русь.

«Ми бажаємо,— кажуть вони,— тим запобігти, щоб польський пролетаріат, наші збіднілі мазури не йшли за море, до Америки, а купували собі парцелі грунтів домінікальних на Русі, тим більше, що Русь [Східна Галичина] не має доволі робітників...»

Розібравши тії слова, зараз легко дослідимо, що польські шовіністи лицемірять, туманять світ і людей, що ціль колонізації мазурів на Русь єсть не така чоловіколюбна, не така ідеальна і зовсім не лицююча з тим сентименталізмом, який віє з їх відозв і письм.

Поперед всього здоровий розум каже, що *пролетаріатові* мазурському шовіністи наші своїм устроєм еміграції на Русь нічого не поможуть. Пролетаріат мазурський як емігрував досі, так і буде емігрувати до Америки. Під пролетаріатом розуміється людей, котрі не мають ніякого свого майна, потрібного на життя, а мусять собі з дня на день працею рук кусник насущника заробляти. Для такого пролетарія там добре, де робота добре платиться і де легко її дістати. Коли б на Мазурщині була все робота для робочих рук і коли б добре за неї платили, то мазури не потребували б емігрувати до Америки. Але того на Мазурах нема, особливо коли польські шляхтичі позаводили звісні «рогсуе» і або попродали чи повинаймали жидам свої посілості, а тії робітника визискують, або виплачують робітникам через жидів-коршмарів і т. д.,— а з другої сторони дбають більше про пропінацію, як про освіту селян.

Тепер спитаймо: чи аранжери еміграції мазурської на Русь можуть дати *пролетаріатові* мазурському на Русі те, чого він іменно на Мазурщині не має? Ні! У нас на Русі занадто багато свого домашнього пролетаріату, обезземеленного селянства, котре не знаходить ані роботи, ані доброї за неї заплати, а відносини шляхти і жидів до пролетаріату зовсім не луччі, коли місцями не гірші. Пролетарій-мазур знайде на Русі то саме добро, що на Мазурщині, і таки побачить, що лучче йому — до Америки.

Але що більше, аранжери еміграції кажуть мазурам купувати досить великі парцелі панської землі і платити ще більше, як

жиди дають... Одна парцеля випаде на кілька тисяч гульденів... І чи тії парцелі може набувати *пролетаріат*, що нічого не має при душі, що шукає лише роботи і йде до Америки? Кождий признає, що ні.

Що ж з того виходить?

Виходить іменно те, що мниме запобігання виходові мазурського пролетаріату до Америки єсть тільки лицемірним, перфидним плащем, яким перед русинами покривають наші шовіністи правдиву ціль колонізування мазурами Русі. Ми бачимо, що їм іде лише о мазурів яко таких, яко о елемент польський — і то зовсім не бідний, але зажиточний,— і для того вони агітують між кметями мазурами, щоби продавали свої землі на Мазурщині, а переносились на Русь. Пролетарій не купить парцелі за кілька тисяч з[л.] р[инських],— впрочім, пролетарій, а ще мазурський, бутніший від нашого руського, був би для шляхти іменно небезпечний...

Колонізація Русі мазурами служить нині польським нівелятором за одно з средств до полонізування і латинщення руського народу... Галицько-руський народ з кождим днем приходить більше до свідомості народної — треба хапатись всіх средств, щоб спиняти зріст його сили. А в проектах «na zniszczenia Rusi»[1] ще за часів Речі Посполитої була поставлена також колонізація Русі польським елементом. Нині лиш — «ciąg dalszy ...»[2].

Як не одна вже проба винародовити і златинщити маси руського народу завела шовіністів польських, так і ся заведе їх. Маленькі оази мазурські широкої Русі не пожруть, а з часом вона їх пожре, як пожерла і стравила навіть колонії далеко культурнішого елемента німецького...

Але, з другої сторони, колонізація нинішня, котрої ми не в силі сперти, повинна побудити нас, русинів, до великої бачності, повинна бути для нас голосним «memento»[3] на неусипні заходи шляхти і польського духовенства, стремлячі до винародовлення нашого. Спиняймо, де можемо, наплив чужинців на нашу землю — і підносим морально та виховуймо національно наш народ, щоб він своєю рідною культурою не тільки ані одробини не стратив сього, але ще й підбив під себе захожого чужинця.

Нам треба праці, якнайбільше праці над нашим народом!

Стаття тісно кореспондується із змістом статті І. Франка «Gazeta Naddniestrzańska» о колонізації Русі», яка безпосередньо продовжує тему про спроби польської аграрної колонізації у Східній Галичині в 80-х роках XIX ст. Як відомо, І. Франко грунтовно вивчав питання, пов'язані з міграційними процесами населення Галичини, в тому числі і спроби іноземної колонізації західноукраїнських земель. Тому цілком логічно припустити, що він, як співробітник і експерт «Діла» з соціальної проблематики в 1882—1886 рр., є і автором програмної з питань польської аграрної колонізації статті «Колонізація мазурів на Русь». Характерним для І. Франка є й розуміння категорії пролетаріату стосовно селянського населення, яке проводиться в коментованій статті. Як відомо, І. Франко занадто широко трактував це поняття, вклю-

[1] На знищення Русі (*польськ.*).— *Ред.*

[2] Продовження (*польськ.*).— *Ред.*

[3] Тут в значенні перестороги (*з лат.*).— *Ред.*

чаючи до сільського пролетаріату не лише батраків, малоземельних, але й середняцьку верству.

В статті «Галицька статистика виборча з років 1876 і 1883», що друкується в цій книзі, І. Франко зазначає: «В «Ділі» оповіщали ми вже кілька разів про той колонізаційний похід мазурів на нашу Русь» (с. 586).

Ймовірність авторства І. Франка обгрунтована А. Л. Перковським.

М а з у р щ и н а, Мазури — тут польські етнічні землі взагалі.

С. 394. ...к о р м л е н о ї «N a r o d ó w k - о ю»... — Йдеться про видання: «Gazeta Narodowa».

О[ТЕЦЬ] РУЖИЦЬКИЙ І СПРАВА КУПУВАННЯ ЗЕМЕЛЬ

Вперше без підпису автора надруковано в газ. «Діло», 1884, 28 серпня (9 вересня).

Подається за першодруком.

С. 396. Р у ж и ц ь к и й Венедикт (1820—1887) — греко-католицький священик, клерикальний діяч, публіцист.

«С л о в о» — газета «москвофільського» напрямку, виходила у Львові (1861—1887). Редактори — Б. Дідицький, потім В. Площанський. Реакційно-монархічну ідеологію «Слова» викрив М. Г. Чернишевський у статті «Національна безтактність» («Современник», 1861, № 7).

«П р о л о м» — «москвофільська» газета, яку в 1881 р. заснували О. Марков та О. Авдиковський; за орієнтацію на правлячі кола царської Росії зазнавала конфіскацій та інших переслідувань. У 1883 р. змінила назву на «Новий пролом», але видавалася тією самою редакцією і зберігала той самий напрям.

Р у с ь к и й (крилошанський) б а н к — «Общерольниче кредитове заведення для Галичини і Буковини» (див. примітку до с. 356).

С. 400. С е м б р а т о в и ч Сильвестр (1836—1898) — діяч греко-католицької церкви в Галичині, львівський уніатський митрополит (1882—1898), з 1895 р. кардинал.

«GAZETA NADDNIESTRZAŃSKA» О КОЛОНІЗАЦІЇ РУСІ

Вперше без підпису надруковано в газ. «Діло», 1884, 6 (18) вересня.

Подається за першодруком.

С. 401. «G a z e t a N a d d n i e s t r z a ń s k a» — польська газета буржуазно-демократичного напряму, виходила у Дрогобичі (1884—1886).

«P r z e g l ą d t y g o d n i o w y ż y c i a s p o ł e c z n e g o, l i t e r a t u r y i s z t u k p i ę k n y c h» — польський журнал, що виходив у Варшаві з 1865 р.

«P r a w d a» — польський соціально-політичний і літературний журнал. Виходив у Варшаві (1881—1915).

«О д е с с к и й в е с т н и к» — газета, яка видавалась в Одесі (1827—1893), орган новоросійського генерал-губернаторства.

С. 402. К а з и м і р III Великий (1310—1370) — польський король (1333—1370). Під його керівництвом розпочато наступ польських феодалів на схід (захоплено Галицьку Русь, частину Волині і Поділля).

...т и м и м а з у р с ь к и м и р о д а м и П и л я в и т і в, Л е л е в и т і в... — Йдеться про польські шляхетські роди гербів Пилява і Леліва.

ДРІБНИЧКИ КРАЙОВІ

Вперше без підпису надруковано в газ. «Діло», 1884, 22 листопада (4 грудня); 24 листопада (6 грудня).

Подається за першодруком.

С. 410. К о н г р е с і в к а — польські землі, які входили до складу царської Росії, Царство Польське. Утворене Віденським конгресом у 1815 р., воно мало широку автономію, скасовану після поразки польського національно-визвольного повстання 1831 р.

ЕКОНОМІЧНА ПІДВАЛИНА

Вперше без підпису надруковано в газ. «Діло», 1884, 11 (23) грудня.

Подається за першодруком.

С. 412. Р о т ш і л ь д и (Rothschild) — міжнародна фінансова група. Тут йдеться про віденську гілку Ротшільдів (1812—1938).

«U n i o n g é n é r a l e» — французький кредитний банк.

Е с к о н т (від франц. escompte) — те ж, що дисконт — купівля банком векселів до закінчення їхнього строку; процент, що його стягують банки за операцію.

С. 413. Г р ю н д е р с т в о — поспішне створення капіталістичних підприємств, головним чином у формі акційних спілок, характерне для часів доброї кон'юнктури, зокрема розповсюдилось у кінці XIX — на початку XX ст. Грюндерство, поєднане із спекулятивною грою на біржі, мало за мету одержання великого зиску.

Б о н т у Ежен (1824—1904) — французький банківський діяч.

С. 414. «W i e n e r T a g b l a t t» (повна назва — «Wiener Tagblatt und Neues Wiener Abendblatt») — щоденна інформаційна газета у Відні, яка мала денне і вечірнє видання. Заснована у 1867 р.

С. 416. ...п о с л а М а р г а з л і в и ц і ... — Мається на увазі ліве крило державної ради.

КОМІСІЯ КРАЙОВА ДЛЯ ПРОМИСЛУ ДОМАШНЬОГО

Вперше надруковано без підпису в газ. «Діло», 1884, 29 грудня (10 січня 1885 р.).

Подається за першодруком.

С. 417. Дзєдушицький (Дідушицький) Влодзімеж (1825—1899) — граф, меценат, фундатор «Музею Дзєдушицьких» у Львові, депутат галицького сейму (з 1861 р.), маршал крайовий (1876), член-кореспондент Академії наук у Кракові.

Федорович Владислав Іванович (1845—1917) — український громадський діяч ліберально-буржуазного напрямку, літератор, історик, у 1873 — 1879 рр.— голова товариства «Просвіта», депутат галицького сейму та австрійського парламенту. У своєму маєтку Вікні зібрав цінну колекцію документів з історії Галичини (14 000 одиниць), картин, зброї. Колекції В. І. Федоровича загинули під час першої світової війни (1914—1918).

Рутовський Тадеуш (1850—1918) — польський буржуазний економіст-статистик, громадський діяч, депутат галицького сейму та австрійського парламенту.

С. 418. «Towarzystwo pedagogiczne» — педагогічне товариство, утворене в 1868 р. як організація вчителів Галичини.

ЩЕ ДЕКІЛЬКА СЛІВ ПРО РІЛЬНИЧІ СПІЛКИ В ГАЛИЧИНІ

Вперше надруковано польською мовою в газ. «Kraj», 1885, 20 жовтня (1 листопада), під назвою «Jeszcze słów kilka o kołkach rolniczych w Galicji».

В українському перекладі друкується вперше за першодруком.

С. 420. «Kraj» — польська ліберально-буржуазна політична газета, що виходила в Петербурзі в 1882—1909 рр. Була органом зацікавленої в союзі з російським царизмом частини польської буржуазії.

С. 424. Цісельський Теофіл (1846—1916) — професор Львівського університету, ботанік, учений бджоляр, винахідник так званого слов'янського вулика, редактор і видавець журналу «Bartnik Polski», автор монографії «Bartnictwo, czyli Hodowla pszczół dla zysku» (t. 1, 1895, t. 2, 1901), яка вийшла кілька разів також у перекладі російською мовою.

С. 425. «Wieniec» — католицький тижневик, видавався і редагувався ксьондзом С. Стояловським у Львові (1875—1879), з 1880 р. назва: «Wieniec i Pszczółka», з 1891 р. друкувався в Цешині (Шльонск), від 1898 — в Бєльську.

СУМНА ІСТОРІЯ КРИЛОШАНСЬКОГО БАНКУ І ЙОГО ТАК ЗВАНОЇ САНАЦІЇ

Вперше надруковано польською мовою в газ. «Krаj», 1886, 20 квітня (5 травня), під назвою «Smutna historja banku kryłoszańskiego i jego tak zwanej sanacji».

В українському перекладі друкується вперше за першодруком.

С. 430. ...забаганки святоюрських священиків-каноніків.— Мова йде про священиків греко-католицького собору святого Юра у Львові.

С. 431. Анквич Анджей Алоізій (близько 1775—1838) — львівський римо-католицький архієпископ (з 1815 р.), з 1817 р.— примас королівства Галіції і Лодомерії; з 1833 — архієпископ празький (Чехія).

Трещаківський Лев (1810—1874) — український публіцист «народовського» напряму.

Яхимович Григорій (1792—1863) — з 1841 р. як довірена особа австрійського уряду — капітульний греко-католицький єпископ у Львові; мав визначальний вплив на політику львівської греко-католицької митрополії, в 1848—1859 рр.— греко-католицький єпископ у Перемишлі. В 1848 р. очолив Головну національну українську раду, львівський греко-католицький митрополит (1859—1863).

Народний дім — українська культурно-освітницька установа, заснована в 1844 р. Один з осередків «москвофільського» руху в Галичині. В діяльності Народного дому брали участь також представники інших угруповань української інтелігенції.

«Ставропігія» (Ставропігійський інститут) — організація верхівки українського населення Галичини, «старшин руського народу», створена 1878 р. З 60-х років XIX ст. Ставропігійський інститут став важливим осередком діяльності «москвофілів»; у його діяльності брали участь також представники інших політичних напрямків буржуазно-поміщицького табору.

«Руська матиця» («Галицько-руська матиця») — культурно-освітнє товариство в Галичині, засноване у Львові 1848 р. на зразок матиць інших слов'янських народів: чеської, словенської тощо. Видавало українською і російською мовами книжки для народу, шкільні підручники, художню літературу, наукові збірники. З початку 60-х років XIX ст. в діяльності товариства стали переважати впливи «москвофілів». Товариство поступово втрачало своє значення, занепадало. Припинило існування в 30-х роках XX ст.

С. 433. Марков Осип Андрійович (1849—1909) — один з діячів «москвофільства» в Галичині, засновник і редактор газет «Пролом», «Новий пролом», «Червона Русь», «Галичанин».

[ПРО СЕЛЯНСЬКІ ЗАВОРУШЕННЯ]

Вперше надруковано польською мовою в журн. «Prawda», 1886, № 19, с. 219—220, в рубриці «Z Rusi Galicyjskiej» (без назви).

В українському перекладі друкується вперше.

[МАЗУРСЬКІ ЗАВОРУШЕННЯ]

Вперше надруковано польською мовою в журн. «Prawda», 1886, № 27, с. 254, в рубриці «Z Rusi Galicyjskiej». В українському перекладі друкується вперше.

ЩЕ ПРО ГАЛИЦЬКІ ЗАВОРУШЕННЯ

Вперше надруковано польською мовою в журн. «Prawda» 1886, № 23, с. 266—268, під назвою: «Jeszcze o rozruchach galicyjskich», з такою приміткою редакції: «Бажаючи сприяти вияснению такої важливої і так часто затемнюваної справи, ми вважаємо, що прислужимося як їй, так і нашим читачам, подаючи голос, який з нового боку серйозно розглядає цей нещасний і заплутаний клубок».

В українському перекладі друкується вперше.

С. 443. Єж Теодор-Томаш (справжнє прізвище — Мілковський; 1824—1915) — польський письменник. Учасник угорської революції 1848—1849 рр., польського повстання 1863 р.

С. 445. Лозинський Владислав (псевдоніми W. Lubicz та ін.; (1843—1913) — польський письменник та історик, автор праць з історії галицького суспільства.

Гауер Франц (1777—1822) — барон, австрійський державний діяч, губернатор Галичини (1815—1822).

С. 446. Красицький Казімеж (1807—1882) — граф, громадський діяч, один із керівників Галицького господарського товариства.

Країнський Маурици (1804—1885) — громадський діяч Галичини, ліберальний поміщик, збирач документів з історії аграрних відносин у Галичині.

Василевський Тадеуш (1795—1850) — польський громадський діяч, ліберальний поміщик, віце-маршалок галицького станового сейму, виступав за скасування панщини.

...так звані аболіційні розправи в львівському установчому сеймі... — Йдеться про обговорення питання про скасування панщини в галицькому становому сеймі.

[ФІНАНСОВІ СПРАВИ УКРАЇНСЬКИХ ІНСТИТУЦІЙ]

Вперше надруковано польською мовою в газ. «Kraj», 1886, 15 (27) червня, с. 4—5, в рубриці «Z obozu rusińskiego».

В українському перекладі друкується вперше за першодруком. На початку кореспонденції зазначена дата написання: 20 червня.

С. 449. Юзичинський Антін (1815—1886) — греко-католицький священик, професор теології Львівського університету (1846—1854), клерикальний діяч, депутат галицького сейму та австрійського парламенту.

С. 452. Качковський Михайло (1802—1872) — український громадський діяч, «народовець»-австрофіл. Заповів великі суми грошей на фінансування діяльності українських просвітніх

інституцій у Галичині. Основна частина цих коштів потрапила до рук «москвофілів».

Дідицький Богдан Андрійович (1827—1908) — письменник, журналіст, історик. У 1861—1871 рр.— видавець і редактор клерикально-монархічної газети «москвофілів» «Слово».

С. 453. Шараневич Сидір Іванович (1829—1902) — український буржуазний історик, керівник Ставропігійського інституту, професор Львівського університету, член Наукового товариства імені Шевченка, Академії наук у Кракові. Основні його праці присвячені історії західноукраїнських земель, історичній географії.

ЩО ЗНАЧИТЬ СОЛІДАРНІСТЬ?

Із статистики більшої посілості в Галичині

Вперше надруковано польською мовою в журн. «Przegląd Społeczny», 1886, № 10, с. 310—314. Авторський переклад українською мовою опубліковано 1914 р. у збірці «В наймах у сусідів», Львів, т. 1, с. 18—25.

Подається за цим виданням.

У цій статті І. Франко піддав аргументованій критиці економічну політику організації єврейських націоналістів «Alliance Izraelite» («Єврейської спілки»). Стаття І. Франка — один з перших виступів прогресивної громадськості проти соціально-економічних поглядів і дій єврейських буржуазних націоналістів.

С. 454. Абрагамович Давид (1843—1926) — галицько-польський поміщик вірменського походження, політичний і громадський діяч, економіст, агроном і зоотехнік. Заступник голови Галицького господарського товариства (1872—1880), багатолітній депутат галицького сейму і австрійського парламенту.

Леваковський Кароль (1836—1912) — польський політичний діяч радикально-демократичного напрямку, один з лідерів польського селянського руху, депутат галицького сейму і австрійського парламенту.

...справи видалювання поляків із Прусс... — Йдеться про репресії німецького уряду проти польського населення на польських етнічних землях, загарбаних Пруссією під час поділів Польщі у XVIII ст.

С. 455. «Kurjer Lwowski» — щоденна польська газета, що виходила у Львові з 1883 до 1935 р.; до першої світової війни була тісно зв'язана з селянським рухом, після 1918 р. відбивала погляди демократичної інтелігенції.

С. 456. Яворський Аполлінарій (1825—?) — польський політичний і громадський діяч, 1888—1893 рр. голова Польського кола в австрійському парламенті.

Рейс (Райс) Едвард (1804—1891) — німецький протестантський теолог, професор Страсбурзького університету, засновник теологічної школи «новітнього» критичного аналізу Біблії.

Ханаан (Канаан; І. Я. Франко подає назву давньоєврейською мовою) — доізраїльська назва території Палестини. Звідси — канаанейці, корінне населення Ханаану.

...греко-римська діаспора були тільки логічним наслідком тої ілюзії.— Йдеться про етнодисперсне, розсіяне розселення єврейського народу в античному світі.

С. 458. Гірш Моріц (1831—1896), барон фон Геройт — фінансист-мільйонер, який розбагатів на будівництві залізниць, біржових спекуляціях, участі у вигідних позиках. Активний діяч єврейського націоналістичного руху. Пожертвував 12 мільйонів злотих ринських на організацію в Галичині сільськогосподарських і ремісничих шкіл для навчання у них галицьких і буковинських євреїв, а також 12 мільйонів злотих ринських — на фінансування переселення євреїв до Північної Америки (1890). У 1891 р. пожертвував 50 мільйонів франків на розгортання діяльності єврейських колонізаційних товариств у Південній Америці.

С. 459. Рувим — за Біблією, один з легендарних родоначальників єврейського народу, від нього виводиться ціле плем'я — «коліно Рувимове», яке після переселення євреїв до Палестини жило в Трансіорданії і поступово злилося з сусідніми арабськими племенами.

Нефталим — брат Рувима, від нього походить «коліно Нефталимове», яке оселилось у Північній Палестині.

Веніямін — наймолодший з легендарних братів родоначальників єврейського народу. Войовниче «коліно Веніямінове» займало центральну частину Палестини і провадило запеклу боротьбу з іншими «колінами» — племенами єврейського народу, внаслідок чого було майже знищене ними.

Юда (Іуда) — один з легендарних родоначальників єврейського народу. Від нього — «коліно Юди», яке першенствувало над іншими «колінами» внаслідок володіння столичним містом — Єрусалимом.

Стефчик Францішек (1861—1924) — польський буржуазний кооперативний діяч, засновник ощадно-позичкових кас у Галичині 1899—1918 рр., керівник бюро патронату ощадних і позичкових спілок при крайовому виділі. З 1918 р.— керівник центральної каси спілки рільничих гуртків.

Зоїл (близько 400 — близько 330 р. до н. е.) — давньогрецький письменник, виступав з грубою і дріб'язковою критикою. Його ім'я стало прозивним недоброзичливого критика.

ДВОРИ І ХАТИ В ГАЛИЧИНІ

Вперше надруковано польською мовою в журн. «Głos», 1886, № 7, с. 106—107; № 13, с. 197—198, під назвою «Dwory i chaty w Galicji».

В українському перекладі друкується вперше за першодруком.

С. 462. ...односельного шляхтича... — тобто такого, маєток якого знаходився у межах одного села.

С. 466. Грохольський Казімеж (1815—1888) — австрійсько-польський політичний діяч, член австрійського парламенту (1861—1888), очолював Польське коло у державній раді, один з лідерів партії федералістів, яка виступала за широку автономію країв Австрії.

С. 470. ...що в грунтових метриках 1819 р. всі ліси фігурують ... — Йдеться про земельний кадастр — так звану «французьку метрику», проведену в Галичині за імператора Франца I.

АГІТАЦІЯ ЗА УНАРОДОВЛЕННЯ ЗЕМЛІ В НІМЕЧЧИНІ

Вперше без підпису надруковано польською мовою в журн. «Przegląd Społeczny», 1886, № 11, с. 400—402. Авторський переклад українською мовою опубліковано 1914 р. у збірці «В наймах у сусідів», т. 1, с. 26—29.

Подається за цим виданням.

С. 474. Джордж Генрі (1839—1897) — американський економіст, публіцист, буржуазний радикал, діяльність якого сприяла поширенню буржуазно-реформістських ілюзій між робітниками.

Штамм Теодор (1801—1889) — літературний псевдонім німецького письменника і громадського діяча графа Т. Гедзенштамма.

...коли Генрі Джордж видав свою славну книжку «Поступ і бідність»... — Йдеться про працю Г. Джорджа «Progress and poverty», London, 1853 (в російському перекладі — «Прогресс и бедность. Исследование причин промышленного застоя и бедности». Спб., 1896).

Флюршайм (Фліршайм) Михель (1844—1912) — керівник акціонерного металургійного підприємства в Гагенау (Німеччина), з 1888 р. присвятив свою діяльність виключно справі боротьби за земельну реформу.

С. 476. Бісмарк Отто Едуард Леопольд фон Шенхаузен (1815—1898) — князь, німецький державний діяч, з 1862 р.— міністр-президент і міністр закордонних справ Пруссії, у 1871—1890 рр.— райхсканцлер Німецької імперії. Здійснив об'єднання Німеччини на прусько-мілітаристській основі. У робітничому питанні проводив типово бонапартистську політику загравання з робітничим класом шляхом часткових соціально-економічних реформ, одночасно поєднуючи їх з систематичним придушенням політичного руху робітничого класу («надзвичайний закон» проти соціалістів, який діяв у 1878—1890 рр.).

С. 477. «Przegląd Społeczny» — польський науково-літературний і громадсько-політичний журнал соціалістичного напрямку. Виходив у Львові в 1886—1887 рр.

EINE TEUFLISCHE UND VERWORFENE AUFREIZUNG

Вперше надруковано польською мовою в журн. «Przegląd Społeczny», 1886, № 12, с. 458—461. Авторський переклад українською мовою опубліковано 1914 р. у збірці «В наймах у сусідів», т. 1, с. 38—43.

Друкується за цим виданням.

І. Я. Франко продовжує в цій статті критику єврейського буржуазного націоналізму, яку він подав у статті «Що значить солідарність?».

С. 478. «Der Izraelit» — аутентична назва «Israelit» — єврейський журнал, що видавався спілкою «Verein Schomer Israel» у Львові з 1869 р.

Шішера (Сісара) — за Біблією, воєначальник ханаанейців у Північній Палестині. Гнобив євреїв і був вбитий внаслідок переможного повстання останніх. Вбила його Ягелла (Іаїль), жінка одного з ханаанейця, в шатрі якого Шішера сподівався знайти порятунок.

Філістимляни — один з народів стародавньої Палестини, мешкав на узбережжі Середземного моря, вів тривалі війни з євреями.

Самсон — біблійний суддя у стародавніх євреїв, прославився подвигами у боротьбі з філістимлянами.

...царів Сихона й Ога... — Йдеться про вождів племен, котрі намагались чинити опір євреям під час переселення останніх до Палестини. Перемоги над Сихоном (Сигоном) та Огом використовуються єврейськими буржуазними націоналістами для шовіністичного впливу на іудаїстів.

С. 479. Рувім і Гад — біблійні персонажі — з легендарних родоначальників єврейського народу, від них виводиться походження трансйорданських племен: «коліно Рувімове», яке згодом асимілювалось з арабами, і «коліно Гадове», яке відзначалось винятковою войовничістю.

С. 481. Ожеховський Тадеуш (1837—1902) — польський політичний діяч, статистик.

Біго Ян — автор покажчика місцевостей «Najnowszy skorowidz wszystkich miejscowości z przysiółkami w Królestwie Galicji, Wielk. Księstwie Krakowskiem i księstwie Bukowinskiem z uwzględnieniem wszystkich dotąd zaszłych zmian terytorialnych Kraju z oznaczeniem starostw, sądów powiatowych, urzędów parafialnych, urzędów pocztowych i telegraficznych... Z najnowszą mapą Galicji i Bukowiny. Złoczów, 1886.

ЯК МИ ВМИРАЄМО

Вперше надруковано польською мовою в журн. «Przegląd Społeczny», 1887, № 1, с. 74—76, під назвою «Jak to my umieramy». Авторський переклад українською мовою опубліковано 1914 р. у збірці «В наймах у сусідів», т 1, с. 78—82.

Подається за цим виданням.

Стаття є викладом поглядів І. Я. Франка на проблему смертності в Галичині. Менше число мертвонароджених дітей у Східній Галичині, принагідно помічене, але не витлумачене автором (стор. 701), випливало із значного недообліку цієї категорії народжених на західноукраїнських землях, особливо в сільській місцевості.

За змістом до цієї статті дуже близька інша праця — «Причини смертності у Галичині (з приводу гігієнічного конгресу у Відні)», яку надруковано в газ. «Kurjer Lwowski», 1887, 22, 25, 27, 28,

30 вересня. Підпис: *Z*. На статті помітно позначився вплив праці «Як ми вмираємо», зокрема гострій критиці піддані вигадки правлячої польської поміщицько-буржуазної верхівки Галичини про уявні «досягнення» краю під австрійським пануванням у царині соціально-економічних відносин взагалі і демографічних зокрема. В статті зустрічаються типово франківські фразеологізми, зокрема про органи лендербанкової преси (с. 649). Цілком імовірно, що стаття написана за участю І. Франка. Не викликає сумнівів те, що стаття редагувалася І. Франком і належить до кола наукових праць, які безперечно зазнали методологічного й формально-методичного впливу франківських ідей. З огляду на це, а також зважаючи на значну наукову цінність статті «Причини смертності в Галичині», друкуємо її в коментарях. Необхідність публікації обгрунтована А. Л. Перковським.

ПРИЧИНИ СМЕРТНОСТІ У ГАЛИЧИНІ

(З приводу гігієнічного конгресу у Відні)

У нашій статті про міжнародний гігієнічний конгрес, який, як відомо, відбудеться у Відні 26 цього місяця і в наступні дні, ми намагалися ознайомити наших читачів з програмою роботи цього конгресу, вказали також деякі реферати окремих членів конгресу, і саме ті реферати, які мають загальніше значення.

Отже, перед нами один такий реферат доктора Пресла* з Йичина, під назвою «Die Todesursachen im Oesterreich während des Decennium 1873—1882»[1]. Цю працю ми рекомендуємо нашим представникам у Державній раді як політичним союзникам, так і противникам партії Грохольського. Пан д-р Пресл, як справжній учений, не розуміється зовсім на вищій політиці; у своїй науковій праці він не є ані автономістом, ані централістом, не пізнаємо в ньому ані німця, ані чеха, він є тільки вченим і як такий на підставі наукових досліджень беззастережно висловлює свою думку предметно, а що в його висновках трапляються гіркі істини, які кидають дивне світло на теперішній «уряд сприяння краю», ніхто при тому автора не буде звинувачувати за невблаганну математичну точність. Суха, але виразна статистика примусила його до виявлення цих істин.

Нам не раз доводиться читати в лендербанкових органах, що ми правляча партія Австрії, а рейхсратова лівиця побожно потурає такому самохвальству, куючи з нього зброю проти нашого краю. Не раз у парламенті і в німецьких та чеських газетах можна почути голоси, що Галичина, як край «пасивний», руйнує Австрію, що поляки всім у Австрії управляють і т. д., й посилаються на краківський «Czas» та його львівських братиків. Пан д-р Пресл у своїй праці цілком підтверджує те «польське домінуюче становище, але згідно з його думкою ми «домінуємо» не в добробуті чи на політичному полі, але *на полі безмежних й безприкладних злиднів. За Преслом, Галичина разом з Буковиною займає перше місце за смертністю, неуцтвом, виникненням і поширенням усіляких епі-*

[1] Праця ця була видана організаційною комісією конгресу.

демічних і заразних хвороб і за занедбаністю з боку уряду цього краю на кожному кроці.

Переходимо тепер до праці пана Пресла. В першому розділі під назвою «Gesammtmortalitet» («Загальна смертність») автор пише: «Поміж всіляких опрацювань *статистики смертності* для державної адміністрації та її санітарних органів найважливішою є статистика про *види смертності*. Особливого значення набирає цей підрозділ статистики тим, що він подає незаперечний матеріал для критики діяльності уряду на санітарній ниві. Сьогоднішній стан гігієнічної науки дозволяє нам на підставі статистики про види смертності, а саме на підставі так званої групи «заразні хвороби», зробити висновок про дієвість або бездієвість державних санітарних органів.

Статистика про віспу показує, в який спосіб виконуються дуже важливі положення про щеплення віспи; смертність з приводу тифу є показником того, що зроблено у справі каналізації, постачання здорової води, чистого повітря, води і землі і що держава зробила для осушення грунтів (регулювання річок); статистика смертності з приводу сухот відбиває образ соціальних відносин населення, у яких перебуває — з фізичного, морального і господарського погляду. Про матеріальну й побутову поведінку населення нас повчає статистика мертвонароджених, дітей, що вмерли до року, з приводу нездатності до життя або померлих за старістю.

Врешті смертність з приводу дизентерії, жертвою якої бувають переважно діти, показує нам усю нужденність постачання молока у більші міста і становить разом незаперечний доказ того, наскільки необхідним є закон проти фальсифікації предметів харчування. Оскільки така статистика показує урядовим органам наслідки цих сумних санітарних взаємин, через це обов'язком тих самих державних органів є намагання (оскільки це від них залежить, а залежить у переважній частині) якнайшвидше усунути причини цих наслідків. Чим здоровішим є населення, тим воно працьовитіше, заповзятливіше й здатніше до праці, і відомо, що здоров'я населення стоїть у прямому відношенні до його добробуту, оскільки хвороба — це нездатність до праці, біда й злидні.

Після цього виступу д-р Пресл переходить до особливої статистики, з якої ми наведемо переважно ті дані, що стосуються нашого краю і сусідньої з ним Буковини.

Із загальної статистики смертності: в усій Австрії (Передлітавії) померло протягом 1873—1882 років пересічно 32,3 на 1000 чоловік, причому слід зауважити, що смертність на 1000 мешканців у різні роки цього періоду була неоднаковою, найбільш вона була в 1873 р. з приводу шаліючої тоді холери, після цього йдуть 1874, 1877, 1878 роки (32,4, 32,5, 32,6), найменшою — в 1876(30,5), 1880 році (30,6), 1875 і 1879 (30,8). Статистика смертності у 1871, 1877 і 1878 роках, в які по різних провінціях монархії шаліли віспа й холера, вказує на необхідність реформ інституції щеплення віспи, далі — на необхідність ліпшої каналізації міст, запровадження водогону і осушення грунтів (регулювання річок) і що держава повинна прийти з допомогою значними грошовими субсидіями на ці цілі. «Якщо держава,— пише д-р Пресл,— субсидує костьоли, школи, театри, скачки і т. д., то чому ж держава не мала б цього робити, коли йдеться про поліпшення здоров'я її мешканців, особливо, коли могутність кожної держави вимагає, щоб її населення

було здоровим і міцним? Про те, що це не так і що на піднесення громадського здоров'я держава досі звертає мало уваги, найліпше свідчать результати рекрутських наборів, що погіршуються з року в рік» [...].

У Галичині на 1000 мешканців померло всього людей: 1873 р.— 56,3, 1874 р.— 37,5, 1875 р.— 35,8, 1876 р.— 34,5, 1877 р.— 34,7, 1878 р.— 34,7, 1879 р.— 34,7, 1880 р. — 35,8, 1881 р.— 36,2, 1882 р.— 37,0, пересічно 37,7; ця величезна частка Галичини в смертності всієї монархії яскраво виявляється лише тоді, коли ми порівнюємо смертність, наприклад, у Тіролі в ті самі роки, де пересічно за той самий час померло на 1000 мешканців 24,5, тобто на 13,2 менше, ніж у Галичині, яка перевищує середню смертність у всій монархії на 5,4 (на 1000 мешканців). З цього погляду наш край має справді «домінуюче», але дуже сумне становище.

II

Перед тим, як приступити до дальшого окреслення нашого справді сумного «домінуючого становища» в Австрії, ми хочемо ознайомити наших читачів з деякими даними, що стосуються смертності у всій монархії. Маємо на увазі смертність відповідно до статі. Так, у десятиліття 1873—1882 рр. на 100 живих чоловіків припадає пересічно 106 жінок, а на 100 померлих чоловіків 91,7 померлих жінок. Щодо віку, то в той самий час чисельність померлих дітей чоловічої статі на першому році життя перевищує чисельність померлих дівчат на 23 400 (хлопців померло 118 780, а дівчат 95 380). У віці між п'ятим і десятим роками життя ця різниця майже зникає, натомість між 10 і 20 роками життя смертність серед жінок значно більша, ніж чоловіків у цьому віці, внаслідок більш ранньої дозрілості жінок. Між 25 і 40 роком життя смертність серед жінок також є вищою, ніж у чоловіків у тому ж віці, внаслідок пологів і т. д., але меншою між віком 40 і 60 років. У дальшому віці смертність чоловіків більша, так що жінки доживають до значно старшого віку, ніж чоловіки.

Цікавою є статистика смертності щодо окремих місць і пір року. Не входячи у деталі, зауважимо, що кількість померлих розподіляється за окремими кварталами так: I квартал (січень, лютий, березень) — 28,1 %, II квартал (квітень, травень, червень) — 25,1 %, III квартал (липень, серпень, вересень) — 22,8 %, IV квартал (жовтень, листопад, грудень) — 24,0 %. Найбільша смертність у січні, лютому, березні, квітні, травні (від 9,9 % до 8,6 %), найменша в місяцях червні, липні і вересні (від 7,2 % до 7,4 %), від жовтня аж до травня включно смертність постійно збільшується. Літні місяці, як це видно з наведеного, досить сприятливі для здоров'я, виняток становить місяць серпень, у якому дуже часто спалахують епідемічні захворювання. Наведені статистичні дані не позбавлені інтересу вже тому, що вони є показником стану здоров'я в окремі пори року і подають разом з тим *часову межу* зростання та зменшення смертності в окремі пори року. Наведені дані одночасно є вказівкою для органів, яким доручено службу здоров'я в державі, краях і громадах, в які місяці і пори року слід розвивати більшу енергію у виконуванні санітарних правил, щоб стримувати, наскільки це можливо, розвиток смертності.

В наступній статті ми познайомимо читачів з дуже важливим питанням, що стосується в першу чергу Галичини,— «впливом стану заселення і помешкань на смертність людей». Наш край поряд з Буковиною відіграє в цьому питанні найсумнішу роль, а чия то вина, д-р Пресл відверто вказує на це, але вчений не обмежується тільки суворою, хоча й справедливою критикою, а одночасно подає засоби, які б допомогли усунути це сумне становище.

III—IV

Віддавна лікарський світ вказував на перенаселення приміщень і перенаселення місцевостей або країв як на причину більшої смертності. Однак причиною цього є не тільки кількість помешкань, але також і їхня якість. Загальновідомо, що будинки, збудовані просторо, з малим числом мешканців, здоровші від домів з малими й тісними кімнатками, переповненими людьми. Це ж саме стосується й цілих місцевостей, околиць і країв. Переповнені помешкання в містах, їхнє невигідне розташування, недостатня кількість повітря і світла роблять такі місцевості осередками заразних хвороб. Вибух епідемії в перенаселених дільницях міст, заселених переважно бідними людьми, знаходить там же найкращі умови для розвитку.

Аналогічні явища спостерігаються на фабричних околицях завдяки так званим «робітничим казармам».

Статистика смертності в Австрії за останні 10 років цілком підтверджує наведені вище твердження. Тільки Галичина, Буковина і Далмація становлять у цьому аспекті сумний виняток. У нас немає перенаселення, немає і фабричної промисловості, як у західних країнах, незважаючи на це, як покажемо далі, смертність у нас найбільша, домінує у цьому аспекті не тільки над альпійськими краями, які, щоправда, мають менш густе заселення, але навіть над Чехією, Моравією, Шльонськом, котрі, як відомо, заселені густіше, ніж Галичина і Буковина. Тоді, коли у нас на один квадратний кілометр припадає 76 мешканців, у Чехії їх є 107, у Моравії — 97, в Шльонську — 110, проте в Галичині на 1 квадратний кілометр вмирає 2,8 осіб, у Чехії лише 3, в Моравії — 3, в Шльонську — 3,4, хоч густота заселення цих останніх країв перевищує Галичину пересічно на 29 мешканців на 1 квадратний кілометр — там на 1 квадратний кілометр умирає лише на 0,2 особи більше, ніж у Галичині. Пан Пресл пояснює це різницею в харчуванні, родом заселених місць і станом освіти. З цих-то причин у Галичині загрозливо виступають заразні хвороби і рік у рік забирають тисячі жертв, тоді коли в західних країнах, з вищою культурою, в минулому десятилітті тільки епідемії холери та віспи вплинули на більшу смертність. За статистичними даними, у всій Передлітавії на 1000 мешканців вмирає пересічно 32,3 особи (див. нашу першу статтю), а в окремих краях, у Тиролі і Форальберзі — 25,1 особи, в Зальцбурзі — 27, у Штирії — 27,7, Верхній Австрії — 28,7, Каринтії — 29,1, в Чехії — 29,6, в Далмації — 29,9, в Істрії — 30,2, в Горициї — 30,7, в Шльонську — 31,4, в Нижній Австрії — 32,5, в Трієсті з округом — 35,9, в Галичині — 37,7, на Буковині — 39,7 осіб. Передусім з цих даних треба вилучити Нижню Австрію й Трієст з округом, які мають більшу смерт-

ність внаслідок перенаселення і напливу імігрантів до Відня і Трієста. Крім цих виняткових, несприятливих для вищезазначених двох країн умов, Галичина й Буковина і тут посідають чільне місце. Наш край перевищує пересічну смертність усієї монархії на 5,4 осіб на 1000 мешканців.

З наведеного випливає далі, що пересічна смертність населення австрійських провінцій складає 30 осіб на 1000, а на піднесення рівня загальної смертності до 32,3 впливають виключно Галичина і Буковина, хоч, як ми уже згадували, за рівнем густоти заселення ми перебуваємо нижче на цілих 29 осіб на 1 квадратний кілометр, а умови для здоров'я у нас сприятливіші, ніж, наприклад, у Чехії, Моравії і Шльонську. В чому ж полягає причина такого сумного для нас явища? Пан Пресл уважає так: «Головна причина високої смертності в Галичині полягає в щорічних повенях, що негативно впливають на стан здоров'я внаслідок несталої грунтової вологи, що постійно змінюється».

Для кращого перегляду густоти заселення в окремих провінціях монархії наводимо таку статистичну таблицю про кількість помешкань і мешканців, що припадає на один квадратний кілометр. Робимо це навмисне через те, що при порівнянні окремих провінцій між собою виразніше виявляється нормальне відношення смертності у Галичині. Хто винен у цьому сумному стані, найкраще відповідає сумлінний пан Пресл, з праці якого дослівно наводимо деякі розділи, що мають відношення до нашого краю:

Краї коронні	На 1 квадратний кілометр припадає	
	будинків	мешканців
Нижня Австрія	9,97	118
Верхня »	9,54	63
Зальцбург	3,69	23
Штирія	8,43	54
Каринтія	4,78	34
Крайна	7,89	48
Трієст з округом	81,81	1540
Горицця і Градиська	11,98	71
Істрія	10,30	60
Тіроль і Форальберг	6,62	35
Чехія	13,43	107
Моравія	13,89	97
Шльонськ	13,76	110
Галичина	12,22	76
Буковина	10,88	55
Далмація	7,85	37
Вся монархія	10,49	74

Альпійські краї виявляють малу густоту заселення внаслідок величезної маси непридатної до обробітку землі. На всю площу Передлітавії, як бачимо з вищенаведеної статистичної таблички, припадає пересічно 71 мешканець на 1 квадратний кілометр. Галичина з 76 мешканцями на 1 квадратний кілометр перевищує цю пересічну цифру тільки на 2 мешканці. Най-

густіше заселені (виключаючи, як це ми вище зазначали, Нижню Австрію і Трієст) Шльонськ, Чехія та Моравія. Зіставивши густоту заселення 1 квадратного кілометра з кількістю померлих на тій же площі, ми одержуємо дуже повчальну картину. Так, пересічна кількість померлих у всій Передлітавії становить на 1 квадратний кілометр 2,3 особи, в окремих краях на 1 квадратний кілометр припадає померлих: у Зальцбурзі — 0,6, в Тіролі — 0,9, Каринтії — 0,9, Далмації — 1,1, Штирії з Крайною — 1,4, Верхній Австрії та Істрії — 1,8, Гориції і Буковині — 2,1, Галичині — 2,8, Моравії — 2,9, Чехії — 3,1, Шльонську — 3,4.

При відносно малій густоті заселення Галичина й з цього погляду займає перше місце, а що на це складається, побачимо далі, коли перейдемо до статистики різних причин смертності, тобто статистики померлих внаслідок окремих хвороб. Для доповнення картини не зайвим буде навести статистичні дані з Галичини і Буковини щодо розмірів заселених місць і чисельності житлових будинків, а також кількості мешканців, що припадають пересічно на одну місцевість і на один житловий будинок.

Далі ми покажемо, що чим гірші житлові умови в місцевостях якогось краю, тим більшою є смертність, а що Галичина і з цього погляду займає домінуюче становище, зрозуміло само собою. Не менш цікавою є статистика кількості мешканців, що припадає на один метр приміщення найгіршого гатунку (першого податкового класу), з чого випливає, що в краї, де населення більш скупчене, смертність також більша. Наш край з цього погляду домінує над іншими коронними країнами, оскільки у нас найбільше людей мешкає в поганих приміщеннях, які зовсім не відповідають гігієнічним умовам.

У всій Передлітавії на один заселений пункт пересічно припадає 5,42 квадратних кілометра з 54 житловими будинками, в Галичині — 6,9 з 81 житловим будинком. Незважаючи на те, що Галичина має більшу площу землі, з погляду пересічної забудови землі ми перевищуємо інші передлітавські населені пункти, інакше кажучи, наші населені пункти у відношенні до площі нашого краю тісно забудовані. На один населений пункт в Передлітавії пересічно припадає 400 мешканців, з яких пересічно 13 вмирає, в Галичині — 524, з яких вмирає 19.

Взагалі зауважимо, що із збільшенням кількості мешканців на обмеженій площі збільшується і смертність, а також із зменшенням розмірів будинків в якомусь населеному пункті смертність у ньому збільшується. Для кожної доброї санітарної адміністрації докладне знання житлових відносин є неоціненним, по-перше, через те, що в них знаходить вияв стан освіти якогось народу, по-друге, що й якість помешкань має вирішальний вплив на смертність. З цього погляду найвірнішу картину дає нам так званий домовий податок, якому підлягають всі будинки, в яких мешкають їхні власники і челядь, потім такі, що не дають жодного прибутку. З 16 класів тарифу цього податку з погляду гігієни важливими є тільки I, II, III і IV класи[1]. Тобто будинки з однією, двома, трьома й чотирма кімнатами.

[1] Згідно з обов'язковим тепер тарифом домового податку I клас платить 75 центів і 1 злотий ринський 50 центів; II клас 1 злотий ринський 70 центів, III клас — 2 злотих ринських 10 центів, IV клас — 4 злотих ринських 90 центів.

Зрозуміло, що будинки з чотирма житловими кімнатами цілком відповідають гігієнічним вимогам, те саме можна сказати про будинки з трьома кімнатами, менше — вже з двома кімнатами, а зовсім не відповідають тим умовам будинки з однією житловою кімнатою, у якій міститься разом ціла родина з п'яти або більше осіб разом з худобою. Помешкання такого роду знаходимо, на жаль, у Галичині й Буковині, і вони становлять у нас 40 % усіх житлових будинків, тоді як в інших провінціях процент такого роду будинків коливається між 1,0 (Зальцбург) і 28,4 (Буковина).

Виняток становлять тільки Далмація (59,5 %) і Побережжя (43,4 %). Здавалося б, на перший погляд, що наш край у цьому випадку віддав першість у злиднях цим двом вищезгаданим краям. Але де там! Ми домінуємо також і тут. Коли Галичина на 100 % всіх житлових будинків має 5,3 % будинків з чотирма і більше кімнатами, 2,6 % — з чотирма кімнатами, 8,8 % — з трьома кімнатами, 42,4 — з двома кімнатами, нарешті 40,9 — з однією кімнатою, то Далмація має 12,1 % домів з більше як чотирма кімнатами, 6 % з чотирма кімнатами, 9,8 % з трьома кімнатами, 12,6 % з двома кімнатами, 59,5 % — з однією кімнатою.

До найгірших, найменш гігієнічних помешкань належать два останні класи, тобто помешкання з двома і однією кімнатами, а ці становлять у Далмації разом 12,6 + 59,5 % = 72,1 % усіх помешкань, тоді як ми цих найгірших і найнездоровіших помешкань маємо аж 83,3 % (42,4 + 40,9 %). Переважаємо і в цьому випадку над Далмацією — 11 %-ми, не кажучи вже про західні краї, що заселені більше від Галичини, в яких процент помешкань цих найнижчих двох класів, наприклад у Чехії, становить 47,9 %, у Шльонську 54,8 %, а в Зальцбурзі тільки 6,3 %.

Ці сумні житлові відносини частково пояснюють — хоч не виключно — причину великої смертності в Галичині. Число 83,3 % найгіршого гатунку помешкань у нас свідчить разом з тим про величезні злидні, які панують у Галичині серед найчисленнішої частини мешканців — серед селян.

Не треба при цьому забувати, що австрійське фіскальство під висловом «дім» розуміє усе. Хлів, склеєний з дощок, у якому живе верховинець зі своєю родиною і худобою,— це в термінології податкових властей зветься «житловим будинком». І в таких-то будинках працює, варить, миється, мешкає, спить і їсть пересічно сім осіб.

Далі побачимо також, що статистичні дані стверджують, що в краях, де найбільше таких нужденних помешкань, панує також і найбільша смертність, особливо від заразних хвороб. І в цьому ми не поступимось першістю перед жодним краєм. Для доповнення картини треба зауважити, що згідно зі статистичними даними на одне сільське помешкання у всій Передлітавії припадає 3,69 особи, а в Галичині аж 4,43, тобто більше на 0,74, з чого випливає, що в Галичині (те ж саме стосується і сільського населення Буковини, Шльонська і Далмації) люди живуть не тільки погано, але й густо, і це власне пояснює нам санітарні умови в цих краях, а звідси часту та інтенсивну появу там заразних хвороб.

Перш ніж перейти до статистики окремих хвороб як причини смертності, ми не можемо обминути дуже цікавого статистичного зіставлення пана Пресла, а саме: який процент будинку чотирьох

найнижчих податкових класів посідають окремі коронні краї у відношенні до загальної суми таких самих житлових будинків у всій Передлітавії:

Коронні краї	Процентна частка окремих коронних країв у домовому податку				
	Класи				
	IV	III	II	I	
	4 зл. 90 центів 4 кімнати	2 зл. 10 центів 3 кімнати	1 зл. 70 центів 2 кімнати	1зл. 50 центів	75 центів
				1 кімн[ата]	
Нижня Австрія	10,26	10,65	5,80	1,60	—
Верхня Австрія	13,88	8,25	2,28	0,47	—
Зальцбург	3,30	1,29	0,21	0,07	—
Штирія	3,55	5,19	5,82	6,70	—
Каринтія	1,87	2,92	1,79	1,05	—
Крайна	1,20	1,75	2,79	3,09	—
Побережжя	2,47	1,90	1,69	3,92	0,11
Тіроль і Форальберг	19,45	6,00	2,39	3,06	—
Чехія	28,76	36,90	30,48	10,97	—
Моравія	3,81	9,32	10,64	11,94	—
Шльонськ	1,25	3,10	2,76	1,57	—
Галичина	7,72	10,74	28,06	48,11	35,85
Буковина	1,21	1,14	4,70	4,10	6,49
Далмація	1,27	0,85	0,59	3,35	57,55
Разом:	100	100	100	100	100

В вищенаведеному статистичному викладі нас передусім вражає величезна різниця культури між двома найбільшими краями: між Чехією і Галичиною. Із усіх однокімнатних помешкань Передлітавії Галичина має 40 %, тобто майже половину найгірших, найбільш негігієнічних помешкань усієї Австрії, натомість чехи посідають ледве 11 % такого роду помешкань. Більше того, Галичина і Далмація мають ще будинки, з яких навіть австрійське фіскальство змушене збирати тільки половину найнижчого домового податку, тобто 75 центів австрійської валюти. «Якими ж нужденними,— пише Пресл,— мають бути її помешкання, як же нужденно і, з погляду освіти, низько має стояти населення, яке не спроможне навіть платити за рік 1 гульден 50 центів. При цьому не треба ніколи забувати, щб взагалі наша податкова влада називає помешканням і як нужденно з гігієнічного погляду має виглядати «таке» людське «помешкання», коли навіть сама податкова влада змушена зменшити податковий тариф наполовину, щоб мати можливість стягувати будь-який податок з цих бідних людей.

Особливо дається взнаки ця сумна гігієнічна ситуація в умовах вибуху епідемії, де розповсюдженню епідемії можна зарадити тільки з допомогою відокремлення хворих. А куди діти хворого, коли у всьому «домі» є тільки одне житлове приміщення, коли

і в нормальних умовах уся місцевість становить образ нужди й занедбання!

Не дивно, що там віспа, скарлатина, кір, дифтерит, тиф, дизентерія, холера і т. д. збирають багату здобич. І справді, такі краї, як Галичина, де найбільше домів з однією кімнатою, виявляють найбільший процент заразних хвороб». Пан Пресл закликає уряд усунути цю анормальну гігієнічну ситуацію не тільки з огляду на здоров'я, але й також в інтересах освіти. Тому держава повинна дбати про поширення освіти (див. шкільні реформи у нас різних матадорів) в цих нещасних землях, держава повинна також діяти на правному грунті через обмеження автономії громад, за допомогою чіткого контролю будівельної поліції. «Коли автономія,— проголошує пан Пресл,— є цілком відповідною для Нижньої Австрії і Чехії, вона зовсім не на місці в Галичині, на Буковині і в Далмації. За допомогою боротьби з хабарями і злиднями держава сприятиме також розв'язанню соціального питання».

До цих гірких істин пана Пресла, які він висловив уряду і нашій автономічній владі, важко щось додати. Зауважимо, проте, що це сумне становище викликають не стільки автономія, скільки інші причини.

Всілякі економічні ускладнення, занедбання нашого краю з економічного погляду, господарювання в громадах «політичних» війтів, для яких вибори і агітація за майбутніх Verwaltungszat-ів[1] — віденських банків є багатими жнивами; взагалі вся система протекцій і підпротекцій, що квітне завдяки «лендербанково-станьчиковій» партії, вказує на те, що ці сумні відносини не скоро зміняться у нас. Сучасний суспільний лад підтримує математичний обман, що 1 дорівнює 10, 100, 1000 і т. д. Як довго цей обман культивуватиметься в Галичині, так довго одиниці мусять живитися коштом тих 10, 100, 1000 і т. д., коштом широких мас народу.

Однак ерцгерцог Рудольф, відкриваючи гігієнічний конгрес, сказав: «Найціннішим капіталом держави і суспільства є людина. Зберегти її здоров'я і життя є не тільки постулатом людства, але й суспільним інтересом».

V

У першій нашій статті[2] ми цитували думку п. Пресла, що із статистики *видів смертності* найкраще можна оцінити дієвість або бездієвість уряду на санітарній ниві. Ця статистика в Передлітавії справді виглядає дуже сумно і свідчить про недостатнє дбання адміністрації про загальний стан здоров'я населення. Якщо цей закид стосується уряду щодо всієї монархії, то наскільки він тяжчий щодо Галичини, особливо, коли причини окремих видів смертності в Галичині зовсім не належать до невідомих і недосліджених, а належать до таких, що при певній енергії, при певній, не лише платонічній, прихильності центральної влади, врешті, при ретельному захисті крайових справ з боку нашого легального представництва, їх можна було б з часом усунути.

---

[1] Управляючих радами (*нім.*).— *Ред.*

[2] Див.: Kurjer Lwowski, ч[исло] 263.

До видів смертності належать: а) природна смерть внаслідок уродженої нездатності до життя (діти у віці лише одного року); віспа, кір, скарлатина, тиф, коклюш, дифтерит, дизентерія, холера, запалення горла (запалення органів дихання), катар шлунка, смерть внаслідок старості, рак, апоплексія;

б) раптові страти, смерть внаслідок катастрофи, самогубство, вбивство і, нарешті, невідомі причини смерті.

В усій Передлітавії внаслідок *уродженої нездатності до життя* на 100 мешканців вмирає 4,12 дітей. В Галичині, яка з цього погляду займає друге місце (її випереджає Буковина), на 1000 осіб вмирає 6,12 дітей менше 1 року життя (по Буковині 6,18), у той час, коли в густо заселеній Чехії на 1000 осіб припадає тільки 3,20, а в Форальберзі тільки 1,59.

Кількість померлих дітей до року життя становить у всій Передлітавії в десятиліття 1873—1882 рр. близько 861 109, чи пересічно на рік 86 110. В цій сумі окремі коронні краї беруть таку участь: Галичина — 40,3 %, Чехія — 20,27 %, Моравія — 9,54 %, Нижня Австрія — 7,11 %, Штирія — 3,76 %, Буковина — 3,76 %, Верхня Австрія — 3,33 %, Тіроль — 2,77 %, Шльонськ — 2,05 %, решта країв — 7,32 %.

Найбільша частка припадає, як бачимо, на Галичину, а хоч наш край має лише на кілька сотень тисяч мешканців більше, ніж Чехія (Галичина 6 033 930 мешканців, Чехія — 5 597 281 мешканець), то процентна частка Галичини в цьому виді смертності перевищує Чехію на 20 %. В чому полягає причина цієї нашої такої сумної домінації?

Пресл подає дві причини: *занедбання в Галичині гігієни для дітей і пияцтво.* Проти горілчаної зарази, говорить Пресл, в Галичині влада повинна рішуче виступити, оскільки ця зараза не тільки нищить населення матеріально і морально, але є, крім того, причиною дегенерації потомства.

Перейдемо тепер до статистики смертності внаслідок віспи. В 1873—1882 рр. вмерло пересічно 21 127 людей, на 1000 мешканців припадає в Передлітавії 1,03 померлих від віспи. Найбільша кількість померлих на цю заразну хворобу припадає на 1873 і 1874 роки, в які померло відповідно 64 849 і 36 176 осіб. У наступні роки ця кількість, зменшившись до 11 і 8 тисяч, росте, однак, поступово від 14 тис. у 1880 р. аж до 20 154 у 1882 р.

Високий рівень цих показників є найліпшою критикою того, як *недостатньо виконується щеплення віспи.* Для цього необхідна реформа санітарної інституції. Обов'язкове проведення щеплення віспи є найліпшим засобом проти цієї заразної хвороби. В окремих коронних краях від віспи у 1873—1882 рр. на 1000 мешканців померло в Далмації — 1,43, на Буковині — 1,42, в Галичині 1,33. В Нижній Австрії — 1,28, і т. д., найменше в Передаруланській землі, де в той же час на 1000 мешканців померло тільки 0,25.

З наведених статистичних даних видно, що Далмація, Галичина і Буковина, тобто краї, що мають найбільше неписьменних, виявляють найбільшу смертність з приводу віспи.

В цьому випадку ми змагаємося з Далмацією і Буковиною за сумну першість у Передлітавії і разом з цими країнами випереджаємо решту провінцій.

Для повнішого огляду подамо ще процентну частку Галичини в окремих роках. Так, у 1873 р. *Галичина дала 40,35 % помер-*

лих від віспи у всій Передлітавії, в 1874 р.— 52,52 %, в 1875 р.— 34,77 %, в 1876 р.— 22,02 % (у цьому році Галичину випереджає тільки Нижня Австрія, де тоді була епідемія віспи, на неї в цьому році припадає 34,34 %); в 1877 р.— 12,53 %. У цьому році Галичину випереджають Чехія (32,62 %), Далмація (17,60 %) і Нижня Австрія (13,54 %), в 1878 р.— 10,7 % (попереду Чехія, Моравія і Нижня Австрія, які разом дають 70,35 % померлих від віспи в Передлітавії у цьому році); в 1879 р.— 13,58 % (знову попереду Чехія, Моравія, Нижня Австрія), в 1880 р.— 19,87 % — нас випереджає тільки Чехія — 32,26 %, натомість в 1881 і 1882 рр. ми займаємо знову перше місце, оскільки в загальній сумі всіх померлих від віспи в Передлітавії частка Галичини становить 45,5 % і 28,31 %. Однак зовсім сумну роль Галичини зрозуміємо лише тоді, коли наведемо пересічний процент померлих від віспи в окремих коронних краях в 1873—1882 рр. Так, Нижня Австрія за цей час дала 14,96 %, Верхня Австрія — 2,12 %, Зальцбург — 0,23 %, Штирія — 3,90 %, Каринтія — 1,72%, Крайна — 1,86%, Трієст — 0,41%, Горіція і Градиська — 0,23 %, Істрія — 0,36 %, Тіроль — 1,85 %, Передаруланська земля — 0,09 %, Чехія — 22,42 %, Моравія — 10,7 %, Шльонськ — 2,51 %, Галичина — 28,31 %, Буковина — 4,26 %, нарешті Далмація — 4,06 %.

Здавалося б, на перший погляд, що процентна частка Галичини в сукупності померлих від віспи за десятиріччя 1873—1882 рр. не така страшна. Проте не треба забувати, що чисельність населення Галичини становить 26,91 % від загальної чисельності мешканців Передлітавії, отже, число померлих від віспи в Галичині перебуває власне в дуже несприятливій диспропорції до чисельності її мешканців. Наприклад, Чехія, коронний край, найбільш заселений після Галичини, дає на цей час тільки 22,43 % померлих від віспи, в той час як населення Чехії становить 25,11 % щодо населення всієї Передлітавії, а з цього бачимо, що в Чехії віспа порівняно з Галичиною забирає менше жертв. На це є, крім недостатнього щеплення віспи, інші причини, як, наприклад, брак освіти, бідність народу, погані житлові умови, про що ми докладніше писали в розділі III.

П р е с л Франтішек — чеський демограф, за фахом лікар, спеціалізувався на вивченні питань смертності населення.

С. 483. Б а р ж и ц ь к и й Юзеф — польський соціальний гігієніст, демограф.

Р я ш і в — українська назва міста Жешув (Польська Народна Республіка); тепер центр Жешувського воєводства.

«ГРОМАДА» І «ЗАДРУГА» СЕРЕД УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ В ГАЛИЧИНІ І НА БУКОВИНІ

Вперше надруковано польською мовою в журн. «Głos», 1887, № 19, с. 294—296, під назвою «Gmina» і «Zadruga» wśród rusińskiego ludu w Galicji i na Bukowinie».

В українському перекладі друкується вперше за першодруком.

С. 488. І в а н и ш е в Микола Дмитрович (1811—1874) — український буржуазний історик права, фахівець з історії права

слов'янських країн, професор Київського університету, його ректор (1862—1865).

Новицький Іван Петрович (1844—1890) — український ліберально-буржуазний історик, етнограф і публіцист.

Лучицький Іван Васильович (1845—1918) — український буржуазний історик-аграрник, професор Київського університету, депутат III Державної думи, кадет.

С. 489. Франко Ольга Федорівна (1864—1941) — дружина І. Франка, етнограф.

ГРОМАДА ДОБРОВЛЯНИ

(МАТЕРІАЛИ ДО МОНОГРАФІЇ)

Вперше надруковано польською мовою в журн. «Głos», 1887, № 23, с. 357—358; № 24, с. 373, під назвою «Gmina Dobrowlany. (Materjał do monografji)».

В українському перекладі друкується вперш, за першодруком.

С. 497. Пій IX (1792—1878) — папа римський (1846—1878); противник об'єднання Італії.

С. 503. Унгвар — угорська офіційна назва Ужгорода (українське Закарпаття до 1918 р. входило до складу Угорського королівства).

EXEMPLO MONITI?

Вперше без підпису надруковано польською мовою в газ. «Kurjer Lwowski», 1887, 17 липня.

В українському перекладі друкується вперше за першодруком.

С. 505. Добрянський Адольф Іванович (1817—1901) — один із провідних діячів «москвофільської» партії на Закарпатській Україні, публіцист. За освітою інженер.

С. 506. Батухан (Батий; ?—1255) — монгольський хан, засновник Золотої Орди. Відомий своєю жорстокістю, спустошенням завойованих країн.

«ТЕРНОПІЛЬСЬКА» МОРАЛЬНІСТЬ

Вперше надруковано польською мовою в газ. «Kurjer Lwowski», 1887, 20 вересня, під назвою «Moralność «tarnopolska».

В українському перекладі друкується вперше за першодруком.

СЕЛЯНСЬКІ ЗАВОРУШЕННЯ З ПРИВОДУ ШЛЯХОВОГО ЗАКОНУ

Вперше надруковано польською мовою в газ. «Kraj», 1887, 1 (13) жовтня, в рубриці «Ruś Halicka» під назвою «Zaburzenia chłopskie z powodu ustawy drogowej».

В українському перекладі друкується вперше за першодруком.

С. 510. ...З е н т у з і а з м о м п р и й м а є е р ц г е р ц о г а... — Йдеться про офіційну подорож ерцгерцога (архікнязя) Рудольфа (1858—1889), австро-угорського кронпринца, престолонаслідника Йосифа до Галичини у 1886 р. Рудольф дотримувався ліберальних поглядів на зовнішню та внутрішню політику, зокрема прихильно ставився до вирішення ряду питань національно-культурного життя українців на західноукраїнських землях. Кінчив життя самогубством. Галицькі селяни не вірили цьому факту і вважали, що «пани» замордували Рудольфа через те, що той намагався полегшити життя простого народу, ширились також чутки, що Рудольфові нібито пощастило врятуватися від «змови панів», що він втік за океан і створив у Бразілії селянське царство для переселенців з Австро-Угорщини. Така реакція на смерть кронпринца є типовим прикладом ідеології «наївного монархізму», характерної для широких верств селянства того часу.

С. 515. В і н д і ш г р е т ц Альфред (1851—1927) — князь, австрійський державний діяч, міністр-президент Австрії (1893—1895).

АВАНСОВО-ЗАРОБІТКОВІ ТОВАРИСТВА

Вперше без підпису надруковано польською мовою в газ. «Kurjer Lwowski», 1887, 1—3 листопада. Перші дві частини, надруковані 1—2 листопада, мали назву «Towarzystwa zaliczkowe i zarobkowe». Третя частина, надрукована 3 листопада 1887 р., мала назву «Z rozpraw walnego zgromadzenia tow[arzystw] zaliczkowych»».

Першу частину статті не вказано в покажчику М. О. Мороза. Авторство І. Франка щодо цієї частини статті не викликає сумніву. Виявлена вона Н. О. Тимочко.

Українською мовою друкується вперше за першодруком.

ФАБРИКА ЗБРОЇ В ШТЕЙРІ

Вперше надруковано польською мовою в газ. «Kurjer Lwowski» 1887, 6 листопада, під назвою «Fabryka broni w Steyr».

В українському перекладі друкується вперше за першодруком.

С. 529. ...д е л е г а ц і я... — Йдеться про Австро-Угорську делегацію — спільний орган парламентів Австрії та Угорщини в 1867—1918 рр., який розглядав і затверджував справи загальноімперського характеру: бюджети міністерства закордонних справ, військового міністерства, справи, пов'язані з нормативним регулюванням грошового обігу та митної політики тощо. Складався з делегацій австрійського та угорського парламентів, звідки й походить назва органу.

М а н л і х е р (Манніхер) Фердінанд (1848—1904) — австрійський інженер, конструктор рушниць і пістолетів.

Т і с а (Тіша) Кальман (1830—1902) — угорський державний і політичний діяч, поміщик, з 1875 р.— лідер новоствореної лібе-

ральної партії, у 1875—1890 рр. голова уряду Угорщини (міністр-президент). Підтримував політику експансії правлячих кіл Австро-Угорщини.

Верндль Йосиф (1831—1889) — австрійський інженер, конструктор ручної вогнепальної зброї системи карабіна, яка була прийнята на озброєння австрійської армії у 1867 р. Власник найбільшої в Австрії фабрики зброї в місті Штейрі.

С. 530. Лебель (Лебль) Ніколя (1831—1891) — французький конструктор ручної вогнепальної зброї; карабін системи Лебеля був прийнятий на озброєння французької армії з 1886 р.

ПАРОВЕ СУДНОПЛАВСТВО НА ДНІСТРІ

Вперше надруковано польською мовою в газеті «Kurjer Lwowski», 1887, 1 грудня, під назвою «Żegluga parowa na Dniestrze».

В українському перекладі друкується вперше за першодруком.

РІЛЬНИЧІ ГУРТКИ ТА СЕЙМ

Вперше без підпису надруковано польською мовою в газ. «Kurjer Lwowski», 1887, 3 грудня, під назвою «Kółka rolnicze i sejm».

В українському перекладі друкується вперше за першодруком.

С. 539. ...від обох консисторій... — Йдеться про керівні органи римо-католицького Львівського архієпископства та Львівської греко-католицької митрополії.

[ГАЛИЦЬКА РУСЬ]

Вперше надруковано польською мовою в газ. «Kraj», 1887, 11 (23) грудня, в рубриці «Ruś Halicka».

В українському перекладі друкується вперше за першодруком.

ROCZNIK STATYSTYKI GALICJI, WYDANY PRZEZ KRAJOWE BIURO STATYSTYCZNE (ODDZIAŁ STATYSTYKI PRZEMYSŁU I HANDLU) POD KIERUNKIEM DRA TADEUSZA RUTOWSKIEGO. ROK I, 1886. — LWÓW, 1886 [Рец.].

Вперше без підпису надруковано польською мовою в журн. «Przegląd Społeczny», 1887, т. 3, № 1, с. 65—67.

В українському перекладі друкується вперше за першодруком.

С. 544. За таблицями, що займаються популяціоністикою... — І. Я. Франко ототожнював популяціоністику, тобто науку про народонаселення, з демографією. Популяціоністику він розглядав як складову частину статистики.

ЗЕМЕЛЬНА ВЛАСНІСТЬ У ГАЛИЧИНІ

Вперше надруковано польською мовою в журн. «Przegląd Społeczny», 1887, № 1, с. 21—35; № 4, с. 323—335, під назвою «Galicyjska własność ziemska». Авторський переклад українською мовою опубліковано 1914 р. у збірці «В наймах у сусідів», т. 1, с. 44—77. Видавався також авторський переклад статті російською мовою (в журн. «Украинская жизнь», 1915, № 1, с. 27—35; № 2, с. 20—31; № 5-6, с. 22—31; № 7, с. 37—45). В текст праці І. Франко вніс незначні зміни, додав підзаголовок «К истории землевладения в Галиции» та передмову:

«Настоящая статья была написана еще в начале 1887 года на польском языке и напечатана тогда же в польском журнале «Przegląd Społeczny» (т. III, стр. 21—35 и 323—335), издававшемся в продолжение 1886 и 1887 годов Болеславом Выслоухом во Львове. В то время она прошла никем не замеченной, и только в июне 1913 года я перевел ее на украинский язык и напечатал в первом томе собрания моих политических статей, писанных на польском и немецком языках в продолжение почти 30 лет, начиная с 1886 и до настоящего 1914 года, под заглавием «В наймах у сусідів». Первый том этого собрания, вмещающий 45 статей, написанных на польском языке в годах с 1886 по 1890 включительно, и одну, написанную на украинском языке в 1887 г. и перепечатанную из газеты «Діло», напечатан в продолжение второй половины 1913 года и до октября 1914 года и до сих пор не выпущен в продажу вследствие происшедшей в это время русской оккупации Восточной Галиции и почти полного застоя книжной продукции и торговли, особенно на украинском языке. Считаю не лишним передать эту статью в моем же переводе на русский язык широкой русской публике, потому что она хотя устарела в отношении приведенных в ней цифр и фактов, но не устарела в отношении своего идейного построения и социологической конструкции.

Львов, 2 (15) декабря 1914».

Подається за текстом збірки «В наймах у сусідів».

«Украинская жизнь» — український журнал ліберально-буржуазного напряму, виходив у Москві (1912—1916).

Вислоух Болеслав (1855—1936) — польський політичний діяч і публіцист демократичного напрямку. Був одним з керівників селянської партії Галичини («Польська людова партія», або «людовці»).

С. 552. ...у нашій офіціальній статистиці.— Тут І. Франко в російському тексті зробив примітку:

«Только последние десятилетия, начиная с 1889 г., вызвали более интенсивное парцелляционное движение в Галиции и обратили на него внимание правительственных и близких к ним кругов. Это проявилось не только во множестве случайных газетных и журнальных статей и дебатах на съездах и в разных обществах, но также и в практических мероприятиях, как организация парцелляционного банка, при поддержке центрального автономного учреждения в Галиции, так называемого и его главного финансового агента».

С. 555. Альбрехт Фрідріх Рудольф (1817—1895) — ерцгерцог (архікнязь) австрійський, військовий та державний діяч,

фельдмаршал австрійської армії, мав також звання фельдмаршала російської армії, великий землевласник.

С. 556. Тарнівська різня — подія, що відбулась під час селянського повстання 1846 р. в Західній Галичині.

Кріг Франц, барон фон Гохсфельден (von Hoehsfelden) (1776—1856) — фактичний правитель Галичини, керівник президійного бюро при наміснику Галичини ерцгерцозі Фердінанді д'Есте в 1832—1846 рр. Намісник — член австрійського царюючого дому — тільки зрідка приїздив до краю і не втручався в справи його управління. Кріг керував справами Галичини до 1847 р.

«Повстання коштувало мене коло 3500 з[лотих] р[инських]...» — Йдеться про матеріальну підтримку І. Федоровичем польського національно-визвольного повстання 1863 р. Іван Федорович не був принциповим противником повстання, оскільки брав активну участь у польському національно-визвольному повстанні 1831 р. та революції 1848 р.

С. 559. Долітавія — те ж саме, що Передлітавія,— австрійська частина Австро-Угорщини.

С. 560. Нейман-Спаллart Франц Ксаверій (1837—1888) — австрійський економіст, професор політекономії і статистики у вищих учбових закладах Відня. Один з фундаторів Міжнародного статистичного інституту. Прибічник економічного лібералізму. В статистичній методології — пропагандист ідей Кетле.

Марассе де Мечислав (1840—1880) — граф, польський статистик та економіст. Досліджував народне господарство Галичини. Займався методологією та історією статистики.

С. 563. ...зросло майже втроє.— Після цих слів І. Франко додав новий текст:

«[Только с конца XIX столетия парцелляция и распродажа крупных имений привлекла к себе внимание галицко-польской интеллигенции, главным образом потому, что уменьшение крупной собственности должно иметь своим следствием уменьшение политической силы польской шляхты в Галичине, особенно в ее восточной половине. Но лишь в 1912 году появились две работы польского статистика Федора Бжеского о парцелляции крупной собственности в Галичине: одна — в издаваемых польским Выделом краевым во Львове «Wiadomościach statystycznych o stosunkach w Galicji», т. XXIII, и вторая, по-немецки,— в венской «Statistische Monatsschrift», 1912, т. XXXVII, стр. 367—412. На основании этих работ д-р Зенон Кузеля написал небольшую статью под названием «Парцеляція великої власності в Галичині», помещенную в апрельской книжке журнала «Літературно-науковий вісник», Киев, 1914 г., стр. 155—166. Этой статьей я пользуюсь для настоящей заметки, дополняющей мое исследование.

О работах г. Ф. Бжеского д-р Кузеля довольно невысокого мнения. «Материал, собранный автором,— пишет он на стр. 155,— довольно неполный, а кое-где даже ненадежный и не дает возможности делать верные заключения. Пользуясь, главным образом, данными галицкого кредитного банка (это, кажется мне, ошибка — вместо галицкого кредитного земельного общества, о котором я неоднократно упоминал выше) и податных учреждений, он нигде не забывает отметить различие между восточной и западной Галичиной; однако, принимая во внимание территориальный момент,

он нигде не касается национальных и вероисповедных отношений, что мог бы отчасти сделать, и потому его работа вышла как бы незаконченной». К сожалению, д-р Кузеля, хотя имел в руках довольно обстоятельные работы г. Бжеского, не попытался пополнить эти довольно существенные их недостатки.

Из цифровых данных этой статьи отмечу здесь только самые важные для моей темы. Крупная собственность Галичины в 1866 году обнимала 3 322 154, в 1889 г.— 3 090 974, а в 1902 г.— 2 918 630 гектаров, значит, в продолжение первых 23 лет потеряла 231 180 гектаров, или в среднем 10 051,3 гектаров в год, а в продолжение следующих 13 лет — 172 344 гектаров, или в среднем 13 257,23 гектаров в год. По другим данным, с 1897 до 1910 года подверглось парцелляции 1058 имений с площадью в 705 510 гкт., из них, однако же, парцеллировано и продано было 112 640 гкт. Крупная собственность уменьшилась, таким образом, на протяжении этих 13 лет на это число гектаров, или уменьшилась в среднем на 8664,62 гкт. О ценах земли в этот период, о количестве капитала, вложенного мелкой собственностью на покупку крупных имений, ни в статье д-ра Кузели, ни, кажется, также в трудах г. Бжеского нет никакого упоминания]. Эта заметка в гранчастых скобках есть новое прибавление к моей давнишней работе и была написана 11—12 декабря 1914 г.».

Бжеський Теодор — польський статистик і політеконом соціал-демократичного напрямку.

Кузеля Зенон (1882—?) — український статистик, етнограф буржуазно-націоналістичного напрямку, політичний емігрант.

С. 565. Мілевський Юзеф (1859—?) — польський буржуазний економіст, публіцист, фінансовий діяч, спеціалізувався в дослідженні питань аграрної політики, грошового обігу та фінансів. Почесний професор Львівського університету (з 1906 р.).

С. 568. «Niwa» — польський двотижневик з питань науки, літератури, мистецтва, виходив у Варшаві (1872—1905 рр., з 1895 р.— тижневик). З 1875 р. журнал мав консервативний характер.

С. 572. ...блискучо виложені в книжці американського економіста Генрі Джорджа «Поступ і бідність»... — І. Я. Франко підходив до оцінки поглядів Г. Джорджа з соціал-реформістських позицій. Як підкреслював Ф. Енгельс, «Джордж — справжній буржуа, і *його* план — усі державні витрати покривати за рахунок земельної ренти — тільки повторює план *рікардовської* школи і, значить, наскрізь буржуазний» (*Маркс К., Енгельс Ф.*, Твори, т. 36, с. 73).

Девітт Майкл (1846—1906) — ірландський революційний демократ, висунув ідею поєднання масового руху за радикальні демократичні перетворення з боротьбою парламентськими і позапарламентськими засобами за національне визволення ірландського народу.

С. 575. В російському тексті І. Я. Франко вставив абзац:

«Чтобы не лишить нашу страну благодеяний крупной собственности, я в своем проекте поставил 100 хозяйств в среднем по 1000 моргов. Такие хозяйства могут быть устроены для целей организации с[ельскохозяйственного] производства (плантации

буряков, сахарных заводов, плантации картофеля для водочного производства). Сюда можно прибавить громадные горные пастбища, неудобные для хлебопашества, но вполне пригодные для выпаса рогатого скота и овец; эта отрасль хозяйства, устроенная более рационально, чем теперь, могла бы составить предмет в широких размерах экспорта и увеличения провинциальной казны при относительно ничтожных издержках на уход, контроль и администрацию».

DR. TADEUSZ RUTOWSKI.
ROCZNIK STATYSTYKI GALICJI,
WYDANY PRZEZ KRAJOWE BIURO
STATYSTYCZNE (ODDZIAŁ STATYSTYKI
PRZEMYSŁU I HANDLU). ROK I,
1886, ZESZYT II. [Рец.]

Вперше надруковано польською мовою в журн. «Przegląd Społeczny», 1887, t. 3, № 4, с. 369—370.

В українському перекладі друкується вперше за першодруком.

З НАУКОВИХ ПЕРЕКЛАДІВ

К. Маркс

ПОЧАТОК І ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК КАПІТАЛІСТИЧНОЇ ПРОДУКЦІЇ

Вперше надруковано в журн. «Культура», 1926, № 4—9, с. 61—90.

Подається за автографом, який знаходиться в архіві І. Франка (ф. 3, № 448). Кінець автографа не зберігся.

Переклад зроблено з другого німецького видання: Das Kapital. Kritik der politischen Oekonomie. Von Karl Marx. Erster Band. Zweite verbesserte Aufgabe. Hamburg. Verlag von Otto Meissner, 1872. Про це є згадка І. Франка на початку тексту перекладу «Гл[яди] К. Marx. Das Kapital, 2 вид. 3 р. 1872, стор. 742—794».

Над перекладом 24-го розділу «Капіталу» К. Маркса І. Франко працював у 1879 році, про що неодноразово повідомляв у листах до М. Павлика: «Я переводжу уступи з... Маркса...»,— писав він 30 липня. «Я знов,— говориться в листі від 14 вересня,— переводжу з Маркса: Початок і зріст капіталістичного господарства — статтю недовгу (2 арк.) — зрозумілу так, що годі (се 24 розділ «Капіталу»)». А 10 лютого 1880 р. він уже повідомив М. Павлика: «У нас тут для «Др[ібної] біб[ліотеки]» ...приладжено до друку... Маркса, «Початок і розвиток капіталістичної продукції» («Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876—1895)», т. 3, Чернівці, 1910, с. 87, 128, 165).

Переклад спочатку планувався як додаток до підручника І. Франка «Основи суспільної економії», який мав, очевидно, видаватися в «Дрібній бібліотеці» (про що згадувалось у «Передньому слові» до десятого випуску), пізніше передбачався для майбутньої газети «Нова основа» (про це свідчить листування І. Франка з М. Павликом за 1879 рік). Коли ж виявилося, що видати підруч-

ник політичної економії нема змоги, І. Франко вирішив надрукувати переклад 24-го розділу «Капіталу» окремо. В рукописі з'явилися нова передмова і новий заголовок: «Дрібна бібліотека». Карл Маркс. Початок і історичний розвиток капіталістичної продукції в Англії. З німецького переклав Іван Франко». Проте і цього разу видати його не вдалось.

Переклад має шість підрозділів, у формулюванні заголовків яких І. Франко з метою скорочення дещо відступив від Марксового тексту, хоча, в цілому, послідовно дотримувався прийнятої схеми. Шостий і сьомий підрозділи 24-го розділу «Капіталу» («Генезис промислових капіталістів» та «Історична тенденція капіталістичного нагромадження») І. Франко опустив.

Написання власних імен та географічних назв уніфіковано за вид.: *Маркс К.* і *Енгельс Ф.* Твори, т. 23. К., 1963. Примітки І. Франка позначені цифрами з літерами, а від редакції — тільки літерами.

С. 581. Сміт Адам (1723—1790) — англійський економіст і філософ, один із засновників класичної буржуазної політичної економії.

Замість Марксового «політична економія» І. Франко вжив у перекладі термін «суспільна економія». Останній був поширений у польській політекономічній літературі кінця XIX — початку XX ст.

Тьєр Адольф (1797—1877) — французький буржуазний державний діяч, історик, член Французької академії. Визнавав боротьбу класів, але закономірною вважав лише боротьбу буржуазії з дворянством. У 1871—1873 рр. був головою виконавчої влади, жорстоко придушив Паризьку Комуну. Нотатку про Тьєра І. Франко виніс з основного тексту до окремої примітки.

С. 582. ...*продавці праці*... — курсив І. Франка.

...*той процес відділювання робітника від власності, від средств продукційних*... — курсив І. Франка.

С. 583. ...*беремо за примір* ... — курсив І. Франка.

С. 584. Маколей Томас Бабінгтон (1800—1859) — англійський історик, публіцист і політичний діяч, ідеолог партії англійських лібералів — вігів.

...Сила феодального ладу, як і сила кождого короля... — В перекладі неточність. Треба: Сила феодальних панів, як і кожного суверена...

Фортеск'ю Джон (1394—1476) — англійський державний діяч, політичний мислитель. Ідеолог нових поміщиків-джентрі та верхівки селянства, виступав за сильну королівську владу і обмеження феодальної монархії.

С. 585. Стюарт Джемс (1712—1780) — англійський буржуазний економіст, один з теоретиків меркантилізму.

Харрісон Уїльям (1534—1593) — англійський священик, автор праць, які є важливим джерелом для вивчення історії Англії XVI ст.

Мор Томас (1478—1535) — англійський політичний діяч, лорд-канцлер, один з ранніх представників утопічного комунізму.

Торнтон Уїльям Томас (1813—1880) — англійський

буржуазний економіст та філософ. Найбільш відома його робота — «Про працю» (1869).

С. 586. Бекон Френсіс, барон Веруламський (1561—1626) — видатний англійський філософ, родоначальник англійського матеріалізму, природознавець та історик.

Генріх VII (1457—1509) — англійський король (1485—1509).

...У тім часі починалися скарги... — В перекладі неточність. Треба: У тім часі (1489) посипалися скарги...

Генріх VIII (1491—1547) — англійський король (1509—1547).

С. 587. Яков I (1566—1625) — англійський король (1603—1625).

Карл I (1600—1649) — англійський король (з 1625 р.). Страчений за вироком англійського парламенту.

Кромвель Олівер (1599—1658) — вождь англійської буржуазної революції XVII ст., лорд-протектор Англії (1653—1658).

Хантер Генрі Джуліан — англійський лікар, автор звітів про нужденні умови життя робітників.

С. 588. Єлизавета I (1533—1603) — англійська королева (1558—1603).

Коббет Уїльям (1762—1835) — англійський політичний діяч, представник дрібнобуржуазного радикалізму.

Іден Фредерік Мортон (1766—1809) — англійський буржуазний економіст, учень А. Сміта.

Стюарти — королівська династія в Шотландії (з 1371 р.), в Англії (1603—1649, 1660—1714 рр.). Внаслідок англійської буржуазної революції Стюартів було скинуто з престолу і встановлено республіканський устрій (1649—1660).

С. 589. «Преславна революція» (1688—1689) — державний переворот в Англії, внаслідок якого пануючі класи передали королівську владу штатгалтеру (правителю) Нідерландів Вільгельму III Оранському, зятю Якова II Стюарта, позбавивши останнього англійської корони. Співправительницею Вільгельма III проголошено його дружину, доньку Якова II, Марію Стюарт.

Берк Едмунд (1729—1797) — англійський публіцист і політичний діяч, автор праць з економіки.

Рассел Джон (1792—1878) — англійський державний діяч, лідер вігів, прем'єр-міністр (1848—1852 та 1865—1866 рр.). К. Маркс називає Д. Рассела «the tomtit of liberalism» (тобто «карлик лібералізму»), щоб підкреслити обмеженість лідера вігів. В перекладі І. Франка, розрахованому на широкі читацькі кола, цю деталь опущено.

Карл X Густав (1622—1660) — шведський король (1654—1660).

Карл XI (1655—1697) — шведський король (1660—1697), самостійно правив з 1672 р.

С. 590. ...орендами капіталовими або купецькими... — Тут перекладач випускає виноски, в яких К. Маркс подає назви робіт та терміни: «Capital farms» і «Merchant-farms».

С. 591. Аддінгтон Стівен (1729—1796) — англійський священик, автор ряду підручників.

Прайс Річард (1723—1791) — англійський радикальний публіцист, економіст, філософ.

Форстер Натаніел (1726—1790) — англійський священик, економіст, виступав на захист інтересів робітників.

Кент Натаніел (1737—1810) — англійський економіст-аграрник.

Андерсон Джемс (1739—1808) — англійський буржуазний економіст, опрацьовував в основних рисах теорію диференційної ренти.

Мак-Куллох Джон Рамсі (1789—1864) — англійський буржуазний економіст, вульгаризатор вчення Д. Рікардо, апологет капіталізму.

С. 592. Аппіан (помер в 70-х роках II ст. н. е.) — римський історик, за походженням грек.

...перед правом Ліцінія... — Мається на увазі земельний закон, автором якого був Ліциній Гай Калв Столон — римський консул (з 366 р.) та народний трибун (з 377 р.).

Карл Великий (742—814) — король франків (з 768 р.); в 800 р.— імператор.

С. 593. ...буде ужита в одній оренді... — курсив І. Франка.

С. 594. Сатерленд Харріет Елізабет Джорджіана Лусон Гоер (1806—1868) — герцогиня, велика шотландська землевласниця, діячка партії вігів.

Б'юкенен Девід (1779—1848) — англійський публіцист і буржуазний економіст, послідовник і коментатор А. Сміта.

Енсор Джордж (1796—1843) — англійський публіцист, критик мальтузіанства.

С. 595. Бічер-Стоу Гарріет Елізабет (1811—1896) — американська письменниця, активна діячка руху за визволення негрів у США.

Кері Генрі Чарлз (1793—1879) — американський буржуазний економіст, автор реакційної теорії гармонії класових інтересів у капіталістичному суспільстві.

С. 596. Уркарт Девід (1805—1877) — англійський дипломат, реакційний публіцист, вороже ставився до Росії.

Сеніор Нассау Уїльям (1790—1864) — англійський вульгарний буржуазний економіст, апологет капіталізму, виступав проти скорочення робочого дня.

С. 597. Тридцятилітня війна (1618—1648) — перша загальноєвропейська війна, провадилась двома великими угрупованнями держав: габсбурзьким блоком, котрий підтримувався папським престолом, Річчю Посполитою і коаліцією Франції, Швеції, Нідерландів, Данії.

Фрідріх II Великий (1712—1786) — прусський король (1740—1786).

Мірабо Оноре Габріель (1749—1791) — діяч Великої Французької буржуазної революції кінця XVIII ст., виразник інтересів великої буржуазії та обуржуазненого дворянства.

...як це можна бачити з письм його головного похвальця, Мірабо.— Тут опущено велику цитату з праці Мірабо.

Сомерс Роберт (1822—1891) — англійський буржуазний публіцист.

Леві Леон (1821—1888) — англійський буржуазний економіст, статистик, юрист.

С. 599. Едуард VI (1537—1553) — англійський король (1547—1553).

С. 601. Страйп Джон (1643—1737) — англійський священик, історик, зібрав колекцію документів з історії Англії часів Тюдорів.

Людовік XVI (1754—1793) — французький король (1774—1792). Засуджений на смерть революційним конвентом і страчений у 1793 р.

Карл V Габсбург (1500—1558) — імператор Священної Римської імперії німецької нації (1519—1556), король Іспанії і монарх Нідерландів (1517—1555).

Устави для зниження робочої плати...— Перекладач виділив з тексту матеріал про устави для зниження робочої плати окремим підрозділом.

С. 602. Тут перекладач оминув суттєве положення оригіналу щодо специфіки органічної будови капіталу доби первісного нагромадження: «Змінний елемент капіталу у великій мірі переважав над постійним його елементом» (*Маркс К. і Енгельс Ф.* Твори, т. 23, с. 695).

Едуард III (1312—1377) — англійський король (1327—1377).

Іоанн II Добрий (1319—1364) — французький король (1350—1364).

С. 603. Георг II (1683—1760) — англійський король (1727—1760).

...2 устави за Якова I ... — Мається на увазі закон, виданий в другий рік правління Якова I.

С. 604. Фрейтаг Густав (1816—1895) — німецький буржуазний письменник.

... піввосьма пенса... — $7^1/_2$ пенса.

Георг III (1738—1820) — англійський король (1760—1820).

Уітбред Самюел (1758—1815) — англійський політичний діяч, член парламенту, віг (ліберал).

Пітт Уїльям Молодший (1759—1806) — англійський державний діяч, один з лідерів торі; прем'єр-міністр (1783—1801 і 1804—1806).

С. 605. Гладстон Уїльям Юарт (1809—1898) — англійський державний діяч, у другій половині XIX ст. один із лідерів ліберальної партії, прем'єр-міністр (1868—1874, 1880—1885, 1886, 1892—1894).

Терористична управа.— Йдеться про уряд революційної якобінської диктатури у Франції (1793—1794).

С. 608. Монтей Аман Алексіс (1769—1850) — французький буржуазний історик.

Жоффруа Сент-Ілер Етьєнн (1772—1844) — французький зоолог, еволюціоніст, один з попередників Ч. Дарвіна.

... складником *змінного* капіталу ... — курсив І. Франка.

С. 609. ...частиною *постійного* капіталу... — курсив І. Франка.

По великих мануфактурах не видно того так, як по [...] — на цьому рукопис перекладу уривається.

ПОЯСНЕННЯ СЛІВ

А б с о л ю т о́ р і у м — затвердження звіту керівництва установи
А д г е р е́ н т — прихильник
А д ' ю н к т — помічник службової (урядової) особи, заступник
А к а́ ф і с т — служба в православній, греко-католицькій церкві, під час якої виконуються релігійні гімни
А к т и в а́ л ь н и й — підвищеної активності
А к ц и́ з — вид непрямих податків, що накладає держава на деякі предмети споживання
А м в о́ н (амвона) — підвищення, з якого промовляють проповіді
А н е к т у в а́ т и — нав'язати силою
А н н і ц і т е́ т — річна сума боргу, яку сплачують частинами
А н н у і т е́ т — щорічна сума, призначена на оплату процентів за поступово сплачувані позики
А р а н ж е́ р — той, хто щось організовує, влаштовує, організатор
А с е к у р а ц і й н и й — страховий
А с е к у р а́ ц і я — страхування, забезпечення
А с е н т е р у́ н о к — рекрутський набір, вербування до війська
А с п і р а́ ц і я — домагання
А т е н т а́ т — напад, замах
А т р а́ м е н т — чорнило

Б е р д, б е́ р д о — деталь ткацького верстату
Б р е́ м з е р — гальмовий кондуктор

В а л ь о́ р — цінності, цінні папери
В а р с т а́ т — тут: ремісничий заклад, майстерня
В е р д и́ к т — вирок суду, рішення офіційної інстанції
В е р і́ т к а (верете́тка) — грубе ряденце
В и в о л ь в у в а́ т и — означати
В и м і́ н к а — ознака, відміна
В и п о в і́ д ж е н н я — висловлювання, звіряння чого-небудь комусь
В и́ ц о ф а н и й — забраний назад; вилучений з обігу
В и ш р у б у в а́ т и — тут: дуже підносити, збільшувати, роздувати
В і д в о л о́ к а — зволікання
В і д н о́ г а — відгалуження

гори, стовбура дерева, дороги, ріки тощо

Ві́дпуст — тут: святкування з нагоди свята патрона церкви в селі

Відру́чний — доручальний

Вікарій — заступник пароха або єпископа

Вірилі́ст — депутат крайових парламентів Австрії, а також рейхсрату (державної ради), який входив до законодавчого органу за посадою (напр., ректор університету, єпископ і т. ін.), а не обирався

Вірите́ль — кредитор

Віцина́льний — другорядний

Га́зда — господар, хазяїн

Га́здівство — господарство

Гарба́рня — шкірообробний заклад

Гарба́рство — обробка шкіри

Га́рець — міра сипких або рідких тіл, що дорівнює 3,28 літра; посудина, що вміщує таку кількість речовини

Га́усюд — галицький єврей

Гиблюва́ти — виконувати столярні роботи за допомогою рубанка

Гнет — раптом

Горальництво — виробництво спирту, горілки з цукристих та крохмалистих речовин; галузь господарства, що займається виробництвом спирту та горілки

Горальня (гуральня) — підприємство, де виробляється спирт та горілка

Го́рець — див. гарець

Го́фрат — радник двору, урядовець високого рангу в Німеччині та Австрії

Гратулюва́ти — вітати, поздоровляти

Гріндер (грюндер) — засновник акціонерного товариства, що створюється, як правило, з спекулятивною метою

Грунт — земельна ділянка

Гу́льден — срібна монета (0,805 г.), що карбувалась в Австрії з 1753 по 1892 р. (була у обігу до 1900 р.). Гульдени ще називалися флоринами, ринськими левами, золотими (злотий ринський)

Гу́ня — вид верхнього сукняного одягу; сіряк, свитка

Деканáт — церковна адміністративна одиниця в греко-католицькій і римо-католицькій церквах, що об'єднує декілька парафій

Депреціáція — зниження вартості чого-небудь

Дефіціє́нт — нездатний до служби

Дефравдáція — тут: крадіжка грошей урядовцем; розтрата урядових, громадських грошей

Дефравдо́ваний — привласнений (маєток або гроші розорених власників)

Децидо́ваний — вирішений, розв'язаний, ухвалений

Дивіде́нда — доходи з акцій, доходи власників акцій

Дидекува́ти — присвячувати

Диспе́нза — звільнення від регламентованих церквою обов'язків у особливих випадках

Дюрні́ст — канцелярист, писар

Дієце́зія (діоцезія, єпархія) — церковна адміністративна одиниця, яку очолює єпископ

Домі́нія — форма власності (вотчинної, церковної,

державної) в період феодалізму, що поєднувалась з уособленою владою шляхти, церкви, держави (в королівщинах). В Галичині домінікальну владу пана присвоїла з 1784 р. держава

Дона́ція — грошова сума або земельні добра, надані за заслуги, виконання певної функції, даровизна.

Доне́слість — значимість

Дохо́дження — дізнання, розслідування

Драсти́чний — різкий, роздратований

Дра́чка — форма оббирання, здирства

Дука́т — золота європейська монета, в Речі Посполитій карбувалась з 1528 р., в Австрії з 1753 р. Вартість дуката змінювалась в залежності від зміни ціни золота і срібла

Евентуа́льний — можливий за певних умов, за відповідних обставин

Евуме́єць — житель Евумеї (Ідумеї) — території південних сусідів євреїв

Еди́кт — указ, назва відповідних урядових розпоряджень

Екзеку́тне — плата за прострочення терміну сплати податку

Екзеку́тор — судовий виконавець, збирач податків

Екзеку́ція — примусове виконання присуду, урядове, судове стягнення боргу (часто податкового), яке здійснювалось на основі продажу майна боржника з молотка

Екзистéнція — існування

Експозé — урядове вияснення справи представником влади; також виклад

Екстóрзія — вимушення, примушення; тут: примусове стягнення

Екстерква́тор — урядовець, що провадить примусове стягнення

Екстре́м — крайність, межа

Елабора́т — широке і систематичне опрацювання якоїсь теми

Емеритýра (емеритальна пенсія) — довічна пенсія службовця після звільнення зі служби

Емітóваний — випущений, пущений в обіг

Емітува́ти — провадити емісію, тобто випуск банкнотів, паперових грошей та цінних паперів

Ерекціона́льний — пов'язаний з заснуванням церкви

Ерéкція — заснування церкви

Ета́товий — штатний

Ефе́кти — цінні папери, що ними торгують на біржі

Жóрства — шматочки гірських порід або мінералів, утворені внаслідок вивітрювання чи обробки штучним способом

Жýпа — тут: копальня солі або солеварня

Забір — окупація; завойована, загарбана силою країна або територія

Заводóвий — професійний

Залéглість — заборгованість

Залíчка — аванс

Зáряд — управління, керівництво

Зарядчик — управитель

Зглядно — порівняно, відносно

Зéро — нуль

Зéцер — друкар-складач

Злотий ринський — див. гульден

Змисл — тут: уява

Зредукóваний — зведений до чогось меншого; усунутий з посади

Іматрикульóваний — записаний до складу студентів вищої школи

Інавгурувáти — урочисто, офіційно розпочати щось

Інвентáр — господарські описи в духовних, шляхетських, королівських і міських маєтках, складені власниками або орендарями. В ці майнові книги записувались панські і селянські грунти та майно; в них визначалося, скільки днів на рік селянин мав відробляти панщину у пана, які він обов'язки мав виконувати перед поміщиком і владою і т. д.

Інгеренція — втручання до якоїсь справи, ведення контролю над чужою працею, вплив

Індемнізáція — відшкодування поміщикам вартості скасованих кріпосних повинностей селян у Галичині в 1848 р. Відшкодування здійснювалося індемнізаційними 5 %-ми облігаціями, починаючи з 1858 р., з погашенням їх протягом 40 років

Інтабуляція — закріплення своїх прав на маєток

Інтéнція — намір, бажання

Інтерпеляція — офіційне звернення депутата парламенту до уряду або його представника з певним питанням

Інтрáта — чистий прибуток; доход з нерухомого майна

Іпóтека — позика, що видається під заставу нерухомого майна, а також застава нерухомого майна під таку позику

Кáвція — грошова застава, запорука, гарантія

Кадáстр (катастр) — опис чого-небудь, зведення відомостей про щось; облік і економічна оцінка земель

Кáмера — управа цісарських земельних маєтків у Галичині

Камерáльний — тут: державний

Камерáльщина — державні маєтки

Канóнія — 1) гідність каноніка — сановника римокатолицької церкви; 2) його резиденція

Капацитéт — спроможність

Капíтула — рада при єпископі, а також голові чернечого ордену в римокатолицькій та греко-католицькій (уніатській) церкві

Касáрня — казарма

Квит — квитанція

Квóта — певна сума чогось

Кимвáл — цимбали, музичний інструмент

Клейнóти — дорогоцінності, коштовності

Клéрик — духовна особа

Ключ — територіально-господарська одиниця великого поміщицького володіння (латифундії), яка мала свою адміністрацію. До складу ключа входили декілька фільварків, сіл або хуторів, що становили один шляхетський маєток

Кметь (кмет) — старовинна назва селянина, хлібороба

Колáтор — фундатор церкви

Комасáція (коммасація) — ліквідація дрібних земельних ділянок, з'єднання їх у більші земельні площі для зменшення або знищення черезсмужжя земельних володінь

Комірни́к — особа, яка не мала власного господарства, мешкала у господарів

Компете́нт — той, хто має право на вирішення якоїсь справи; тут: обсяг діяльності, признаний за якоюсь особою

Компетува́ння — старання про щось, змагання

Компліко́ваний — заплутаний, змішаний

Конве́нція — угода, умова, укладена між окремими особами, трактат, що укладається між державами

Конве́рсія — зміна порядку сплати боргу

Конверту́вати — цінні папери заміняти на інші, нижчепроцентові; проводити конверсію

Конві́кт — тут: учбовий заклад при монастирі, де учні вчаться на кошт монастиря

Конгру́а — посадовий оклад римо-католицьких і греко-католицьких (уніатських) священиків

Конклю́зія — висновок

Конко́рдія — тут: нормативна ухвала папи римського

Конкуре́нція — тут: витрати віруючих на утримання костьолів або церков і утримання парафіяльних будинків

Коновка — 1) відро; 2) висока, здебільшого звужена вгорі кварта

Консеквє́нтний — послідовний, прямолінійний

Консеквє́нція — висновок, наслідок, послідовність

Консисто́рія — судово-адміністративний орган, управління при єпископі, митрополиті і т. д.

Конскрибе́нт — особа, що внесена в список, опис або пішла на службу в армію

Конскри́пція (конскрибування) — перепис населення, набір чоловіків в армію на підставі військової повинності, але з дозволом викупу й заступництва; список, висновок, опис, перепис

Констеля́ція — обставини, ситуація, що є наслідком збігу різних обставин; угруповання

Консуме́нт — споживач

Консумційний — споживчий

Консу́мція—споживання

Конфе́сія — віросповідання

Конфрате́рія — братство, стосунки, зв'язок

Концепі́ст (конципіст, канцеліст) — службовець, референт адвоката, нотаріуса

Конце́пт — план, задум, начерк; вигадка, фантазія

Конце́сія — дозвіл на організацію підприємства чи ведення заняття

Копа́ — шістдесят яких-небудь предметів

Коре́ць (кірець) — стара польська міра сипких тіл, розмір якої багаторазово змінювався. Галицький корець першої половини XIX ст. дорівнював 123 літрам

Кре́йцер (грейцер) — мідна австрійська стара монета, сота частина гульдена

Креова́ти — створювати

Крилоша́нин — священик високого рангу, член єпископської ради, церковного собору

Ку́бан — хабар

Кура́тель — опіка

Кура́тор — уповноважений особою або організацією та установою; опікун, призначений судом

Ку́фра — кофр, скриня

Лавдеміальний — від laudemium, тобто гроші, що сплачувались властителю маєтку за визнання ним васальних прав нових поселенців

Латр — старовинна польська міра, що дорівнювала 4 локтям; ця назва застосовувалася в гірських місцевостях, ототожнювалась з сажнем

Лехи́цький — польський

Ліверáнт — поставщик

Лівíця — ліве політичне угруповання

Ліцитáція — аукціон

Ліцитувáти — продати з аукціону

Локáль — частина будинку, що складає єдине ціле

Локáція — вміщення, наприклад, капіталу

Локóваний — вміщений

Лосувáння — розігрування, тираж (облігацій)

Люстрація — огляд, ревізія, опис маєтків для фінансових потреб; перегляд, перевірка діяльності

Мáзури — самоназва польських селян і міщан на українських та білоруських землях

Майорáт — порядок спадкування нерухомого майна (найчастіше землі), за яким воно передається старшому синові або старшому в роді

Мальверзáція — розтрата, обман, зловживання

Малькотéнт — незадоволений

Мандатóрій — особа, яка має повноваження (мандат) до виконування якоїсь функції; тут: фільварковий функціонер (в Австрії до 1848 р.), який під державним контролем здійснював адміністративну владу над підданими селянами

Мáпа — географічна карта

Маринáрський — морський

Маршалок — предводитель дворянства, польської шляхти, голова шляхетської станової самоврядувальної організації

Маршалок крайóвий — у Галичині — голова крайового сейму, який одночасно очолював крайовий виділ. Призначався австрійським імператором з числа депутатів (послів) сейму

Мемéнто — нагадування

Менер — керівник партії, угруповання

Монітóр — той, що нагадує, попереджає

Моратóрій (мораторіум) — відстрочення платежів за фінансовими зобов'язаннями

Морг — стара земельна німецька одиниця; перейшла до Польщі і Галичини, де в XIX — на початку XX ст. дорівнювала 0,57 *га*

Мощ — продукт переробки винограду на вино

Навтúчний — навігаційний

Намíсництво — найвища адміністративна і політична влада в Галичині в часи Австро-Угорської імперії

Напрáва — повчання, навчання

Непотúзм — покровительство родичам з боку високої особи

Неслíдний — тут: непомітний, той, що не піддається дослідженню

Новéла — кодифікований закон зі змінами і доповненнями

Обáва — побоювання

Облíг — тут: загальна сума заборгованості, вексель-

них зобов'язань; боргове зобов'язання

О б р у́ б — окрема частка, ділянка землі

О́ б ш а р — територія господарства поміщика, що становила окрему адміністративну одиницю

О́ д р а — заразна хвороба з високою температурою і висипом

О п і́ н і я — думка, погляд, переконання; громадська думка

О п т и м а́ т и — в Стародавньому Римі реакційне політичне угруповання, яке виникло в другій половині II ст. до нової ери. До оптиматів належали представники багатих сенаторських родів, що виступали проти спроб демократизації суспільного ладу. В Галичині в публіцистиці XIX ст. оптиматами називали представників магнатських польських і українських полонізованих родів, які намагались зберегти в своїх руках політичну владу і соціально-економічні впливи

О р д и н а р і а́ т — тут: церковне управління

О р д и н а́ ц і я — тут: статут, положення

О р е́ ч е н н я — офіційний висновок

О́ с и п — данина зерном

О с ц и л я́ ц і я — коливання

О ф е р е́ н т — той, хто пропонує послуги, товари тощо

О ф і ц і а л і́ с т — службовець у поміщицьких маєтках (економ, лісничий, контролер лісів, агроном, ветеринар, технік; чиновник, зокрема в суді)

О ч и н ш о́ в а н и й — переведений на чинш, тобто той, хто платить феодальні повинності в грошовій формі

О ш а ц о́ в а н и й — оцінений

О ш а ц у в а́ н н я — оцінка

П а к т у в а́ т и — вести переговори

П а р а с т а́ с — заупокійне богослужіння

П а́ р о х — священик, що стоїть на чолі парафії

П а р о́ х і я — церковна парафія

П а р ц е л я́ ц і я — роздрібнення, розподіл землі на дрібні ділянки

П а р ц е́ л ь (парцела) — дрібна земельна ділянка

П а́ с і я — пристрасне захоплення; предмет пристрасного захоплення

П а т е́ н т — тут: указ

П а т р и м о н а́ л ь н и й — тут: спадковий, належний у спадщину по батькові

П е р е д н о́ в о к — час перед жнивами

П е р е с а́ д а — перебільшення

П е р е с п р а́ в а — судова справа, переговори, обговорення

П е р т р а к т а́ ц і ї — переговори

П е р ф и́ д н и й — віроломний, зрадливий

П и́ н я в о — мляво, повільно, неквапливо

П і д т о́ к а — колода у возі, що з'єднує його передню частину із задньою

П і я́ р — член римо-католицького чернечого ордену піярів

П л е б а́ н і я — службова садиба парафіяльного священика

П о в і с м а (повісмо) — пучок оброблених конопель або льону, готовий до прядіння, а також одержане з нього прядиво; пасмо; міра прядива

Полудра́бок — бік возового ящика, утворений за допомогою поздовжніх і поперечних жердин на зразок драбини

По́рція — певна сума грошей, яку позичали на відробіток

Посесіона́т — той, хто володіє спадковими землями (добрами); господар; власник землі

Посо́л — депутат

Потента́т — вельможа, особа з могутніми впливами

Предклада́ти — подавати, представляти, пропонувати

Пре́дсі (предці) — проте, однак, все ж таки

Пре́зес — голова, прем'єр

Прела́т — у католицькій церкві назва вищих духовних сановників

Прелімінáр — **тут**: проект бюджету

Прелімінóваний — запроектований у попередньому бюджетному кошторисі

Прелімінувáти — визначити наперед можливі витрати і прибутки; складати попередній кошторис

Пре́сія — тиснення, натиск

Престáція — обов'язок виконання громадських робіт

Пре́ці (прецінь) — однак, одначе

Преюдикувáти — передбачити з позиції права

Прихóдник — причетник

Причи́нок — додаток, доповнення

Провізія — проценти на капітал, які підприємець одержує в процесі обігу капіталу

Провізор — керівник якогось закладу

Провізори́чний — такий, що потребує уточнення, перевірки; попередній, тимчасовий

Провізо́рія — тимчасове розпорядження та ін.

Проволóка — затримка, зволікання при виконанні чого-небудь

Пролонгáція — продовження

Пролонгувáти — продовжити термін чинності чого-небудь

Промéса — зобов'язання установи про виконання певних дій та послуг при здійсненні клієнтом певних вимог

Пропінáгор — той, хто утримує шинок або крамницю для продажу спиртних напоїв

Пропінáція — винятково феодальне право поміщиків і міст на виробництво і продаж спиртних напоїв в межах своїх володінь, яке в Галичині було викуплене державою тільки в 1875 р.

Процедéнція — походження, родовід

Пудéлочок — коробочка

Пупіля́рний — опікунчий

Páта — сплата боргу частинами; частина сплати податку

Ревідéнт — ревізор

Ревір — лісовий, мисливський район під наглядом лісничого; частина поліцейського округу

Регáлія (регалії) — особливі монопольні права та привілеї держави і великих феодалів на стягнення мита, судових штрафів та ін., а також на експлуатацію вод, земних надр, лісів

Регуля́мін — регламент

Регуляційний — упорядкований

Регуля́ція — упорядкування

Редисконтува́ння — повторний дисконт векселів

Реду́кція — зниження, зменшення

Резигна́ція — відмовлення від чогось, відречення

Рекламація — тут: згадка про щось, повідомлення про щось; скарга, претензія, незадоволення чимось

Ре́курс — апеляція до вищої інстанції, протест проти ухвали; оскарження вироку, присуду; право пошуку вексельної належності

Релятивний — який визначається, встановлюється у порівнянні, зіставленні з чим-небудь іншим; відносний

Реля́ція — тут: офіційне донесення, повідомлення

Ремунера́ція — компенсаційна оплата, одноразова винагорода, відшкодування

Репара́ція — тут: поправлення, полагодження, виправлення

Репрезента́ція — представництво кого-, чого-небудь і від когось, чогось

Рескри́пт — розпорядження вищої влади; письмова відповідь

Респектува́ти — поважати, шанувати

Речі́нець — час, термін

Речі́нцевий — строковий

Ригористи́чний — суворий, твердий

Ри́нський — див. гульден

Руси́ни — в XIX ст. самоназва українського населення Галичини; звідси «руський» в розумінні «український»

Рустика́льний — селянський

Ручи́ти — ручатися

Саг — стос дерева певної висоти, ширини, довжиною в сажень

Са́жень — давня одиниця довжини, з XVIII ст. до запровадження метричної системи мір була сталою величиною для окремої країни, напр., у Речі Посполитій, у тому числі Галичині, дорівнювала 1,896 *м*

Сана́ція — оздоровлення, чистка

Сатисфа́кція — задоволення

Секве́стр — заборона або обмеження, накладене органами державної влади на користування приватним майном

Секвестра́тор — той, що примусово збирає борги на користь держави

Секвестра́ція — накладання секвестру

Секундогенітура — в родинному праві вищої аристократії норми, за якими другий у роді має певні майнові та володарні права на загальний сімейний маєток для себе та своїх нащадків

Сервітут — в феодальному звичаєвому праві — обмежене право користування чужим майном. В Галичині, форма збереження за підданими селянами права користування колишніми своїми общинними землями (головним чином лісами, пасовиськами, луками), які були привласнені шляхтою. Після скасування панщини в 1848 р. ці землі юридично стали власністю шляхти, а селяни одержали право на винагороду або користування ними в обмежених розмірах (збирати опал, гриби, ягоди, пасти худобу). Ліквідація сервітутів в Галичині, що почалася в 1853 р., була

в основному закінчена до 1889 р., в більшості сервітути були скасовані без всякої винагороди селян.

Сервіту́товий — той, що стосується сервітуту

Серда́к — короткий теплий селянський одяг з грубого сукна; верхній одяг, сіряк

Си́ндик — правовий заступник, офіційний представник якої-небудь установи, уповноважений вести справу; міський урядник

Синеку́ра — високо оплачувана посада, яка не пов'язана з виконанням реальних, серйозних обов'язків

Ска́ля — масштаб

Скарбо́на — кварта або скринька для збирання пожертв у церкві

Ски́пщина — тут: податок у вигляді зерна або снопами

Скомпліко́ваний — складний

Скри́пт — рукопис, письмо, посвідка, зобов'язання

Скрути́нія — підрахунок голосів під час виборів

Сорокоу́ст — молитви, які читають за упокій душі небіжчика в православній і греко-католицькій церквах протягом 40 днів з дня його смерті; сороковий день з дня смерті, сороковини

Со́тка — сота частина якої-небудь одиниці, міри

Спо́рий — який іде, здійснюється успішно і швидко

Спо́ро — швидко, успішно; тут: багато, великого розміру

Стадни́на — стайня

Ста́ція — тут: зупинка

Сте́мпель — гербова марка

Стопа́ — тут: розмір проценту (стопа процентова)

Стрик — те ж саме, що і стрий,— дядько по батькові, брат батька та чоловік батькової сестри

Субве́нція — грошова допомога, дотація

Субверзи́вний — здійснений за рахунок субвенції

Субскри́пція — передплата

Сума́ричний — підсумковий, загальний, узятий разом

Табуля́рний — іпотечний; табулярна посідлість— велика земельна власність; табулярний свідок — свідок, свідчення якого заносять до протоколу

Та́ма — гребля, гатка

Та́ний — дешевий

Тантьєма — доля чистого прибутку, яку одержують члени правління і директори акціонерних компаній, а також службовці підприємств

Тарта́к — лісопильня; лісопильний заклад

Теремте́те́ — набір звуків для рефрену в закарпатських піснях

Те́рлиця (терниця) — знаряддя для тіпання, тертя льону, конопель та ін.

Те́ртиця — дошка

Толерува́ти — терпіти, потурати

Толо́ка — парове поле, угіддя, виділене для випасу худоби; старовинна форма трудової взаємодопомоги односельців

То́пка — брила, уламок

Тор — колія. Образно: переводити розмову на інші тори

Трактамент — тут: пригощання

Трансакція — ділова операція

Трансверса́льний — розташований поперек чого-небудь

Тукра́євець — тут: галичанин; той, що походить або живе в краї, місцевий

У д і́ л — участь; доля, призначення
У мо́ р и т и — гасити, погашати, погасити борги; припиняти, припинити справу
У п і́ м н е н н я — тут: попередження
У р б а́ р і я — грошова повинність, що платиться поміщику, чинш
У р я д — місцеве правління; правління як діяльність; посада, що дає право керувати людьми; державна установа

Ф а́ г а с — презирливе визначення: слуга, лакей
Ф а н т — річ, дана в заставу
Ф а́ с і я — опис прибутковості земельних угідь, маєтків, визначена на підставі зізнань їхніх власників
Ф е́ л ь ц у́ г — похід
Ф е́ р б е л ь — рід азартної гри в карти
Ф е р в а л ь т е р і́ я — управа лісів, державна лісова управа
Ф і д е ї к о́ м і с — майорат; поміщицьке володіння, в якому земля переходила у користування спадкоємця без права застави, роздрібнення, відчуження, продажу цілком або частково. Фідеїкоміси, що одержали право затвердження за часів Речі Посполитої, мали назву ординацій. Утворення ординацій вимагало згоди сейму, а тому обмежувалось тільки до кількох магнатських володінь
Ф і л ю р а — доручальний лист
Ф і л я́ р — архітектурна підпора, колона; переносно: підпора, фундамент, сила
Ф і л ь в а́ р о к — поміщицьке панщинно-кріпосне господарство
Ф і р а — віз, підвода
Ф і р м а н к а — повозова повинність; заробіток кіньми від перевозу речей, товарів, осіб; візництво
Ф л о р и́ н — див. гульден
Ф л у к т у а́ ц і я — випадкове відхилення якоїсь величини від її середнього значення; те ж, що модифікація
Ф о р ш п а́ н — тут: підвода
Ф р е к в е н т о́ в а н и й — той, що відвідується або який стосується до відвідування
Ф р е к в е́ н ц і я — участь, відвідування
Ф р у к т и ф і к у в а́ т и — приносити дохід, користь, вигоду
Ф у́ з і я — сполука
Ф у н г у в а́ т и — виконувати якісь обов'язки, діяти
Ф у ш е р — ремісник, що не належав до цеху і працював без дозволу влади

Х о с е́ н — користь
Х о с е́ н н і с т ь — корисливість, корисність

Ц е́ н т — дрібна монета в колишній Австрії
Ц е р е з и́ н — очищений земний віск (озокерит), біла або жовтувата речовина, яка використовується як ізоляційний матеріал, для захисту апаратури від корозії, для просочування паперу і тканин, у медицині і т. ін.
Ц и р о́ г р а ф — власноручне письмове зобов'язання
Ц і с а р — українське найменування австрійського імператора, яке було прийняте у Галичині; в ширшому значенні — взагалі визначення носія імператорського титулу
Ц л о — мито
Ц л о́ в и й — митний
Ц о́ ф а н н я — посування назад; відступ; відмова

Ч е н ь — але, може, таки

Ч е р в і́ н к а — заразна хвороба

Ч и н ш — грошова рента; плата за житло

Ш а́ б а с — єврейська субота; день, вільний від роботи, що пов'язано з виконанням певного ритуалу

Ш а м б е л я́ н — камергер, почесний придворний чин

Ш а́ р в а р о к — спеціальний вид обов'язкових робіт (ремонт шляхів, гребель, містків, розчищення пасовищ, ставів та ін.) без винагороди в сільській чи міщанській громаді

Ш а ц у в а́ н н я — оцінка, розцінка; шанування, повага

Ш в а́ г е р — шуряк, дівер, чоловік сестри

Ш в а́ й г е л ь д — грошова плата за мовчання

Ш в и́ н д л е р с ь к и й — шахрайський

Ш в и́ н д л ь — шахрайство, крутійство

Ш е м а т и́ з м — статистичний опис римо-католицьких та греко-католицьких дієцезій (єпархій). Містив, зокрема, інформацію про чисельність дворів, парафіян, «здібних» і «нездібних» до сповіді. Формуляр запису інформації в шематизмах з бігом часу ускладнювався. Шематизми як офіційні довідкові видання з'являються в Галичині в кінці XVIII ст.

Ш і с т к а (шостак, шестигрошовик) — срібна польська монета, що дорівнювала 6 срібним або 12 мідним грошам

Ш к і ц у в а́ т и — робити ескізи, начерки

Ш к о н т р — тут: показник

Ш о́ п а — сарай, клуня.

Ш у́ п а с н и ц т в о — примусове відправлення

Ш т у д е́ р н и й майстерно зроблений

Ш т у́ к а — мистецтво

Ш р у́ б а — гвинт

Ш у́ т е р — щебінка

ПОКАЗЧИК ІМЕН І НАЗВ

Абрагамович Давид 454, 456, *645*
Августинек 208
Адамек 516
Адамський 520, 524, 526 — 528
Аддінгтон Стівен 591, *668*
Александрович 521
Альбрехт Фрідріх Рудольф 555, 562, *663*
Альтер Рудольф 87, 113, *620*
Андерсон Адам 608
Андерсон Джемс 591, 594, 608, *669*
Анквич Анджей Алоїзій 431, 445, *643*
Анна 601
Антонович В. Б. 89, 488, *620*
Аппіан 592, *669*
Аргус 52, *618*
Ауершперг Карл *622*

Б. 541
Бадинський Андрій 85
Барвінський В. Г. 182, 187, 277, 359, 360, *628*
Баржицький Юзеф 483—486, *659*
Батухан (Батий) 506, *660*
«Батьківщина» 199, 439, *628*
Бах Олександр 102, 104, *622*
Бейнарович 373
Бекон Френсіс 586, *668*
Бервінський Ришард 93, *621*
Березинський *630*
Берк Едмунд 589, *668*
Бернштайн 458
Бехонський Войцех 516, 519, 520, 524, 525
Бжеський Теодор *664, 665*
Біго Ян 481, 562, 563, *648*
Білик Іван 43
Білінський Леон 338, *635*
Бісмарк Отто Едуард Леопольд фон Шенхаузен 476, *647*
Бічер-Стоу Гарріет Елізабет 595, *669*
Бонту Ежен 413, *641*
Борискевич Іван 136, *624*
Брестель Рудольф 86, 87, 100, 114, 115, 118, *620*
Буоль Фердінанд *622*
Б'юкенен Девід 594, *669*
Бюхер Карл 28, *616*

Вайгель 417
Вайнгерт 310
Валлох Й. 516
Вальтер 344
Вартинський Ян 614
Василевський 446, *644*
Веберг 475
Венгловський 20
Венжик 363
Веніямін 459, *646*
Вербицький Людвік 417
Верндль Йосиф 529—531, *662*
Вернер 418
Вислоух Болеслав *663*
Витвицький 133
Вишинський 343, 344, 520, 522, 524
Відацький 20
Вільгельм III Оранський 589
Віндішгретц Альфред 515, *661*
Віткович Ілько 85
Віткович Лесь 85
Вішньовський (Вішневський) Теофіл 93, *621*
Водзицький Генрик 135, 136, 169, 176, 255, 256, 258
Возняк М. С. *615, 618, 623, 625*
Волянський Е. 168, 169
Волянюк М. *618*
«Вольное слово» 123, 130, 156, *622—624*
Вольський 317, 367, 415
Вротновський Антон 173, 174, 176, 179, 266, 267, 272, 320 434
Вурм 521
Вурст 516

Габсбурги 123
Гад *648*
«Галичанин» *643*
«Галичо-русский вестник» *625*
Гардтмут 418
Гартенберг Лейзор 54
Гауер Франц 445, *644*
Гауснер (Гавзнер) Отто 255, 257—260, 455, *632*
Гахель Ван 55
Гебда 136, 137
Генріх VII 586, 598, *668*
Генріх VIII 586, 598—600, *668*
Георг II 603, 604, *670*
Георг III 604, *670*
Гербст Едуард 86, 113, *620*
Герлінг 475
Герціг Яків 458
Геттінгер 524
Гільдебрандт Мартин 475
Гірш Моріц 458, 562, *646*
Гладстон Уїльям Юарт 605, *670*
Глазер (Глязер) Юліус 113, *622*
Гнєвош Й. *615*
Гоголь М. В. 226
Годунов Б. Ф. 264, 589, *632*
Головацький Я. Ф. 136, *624*
Голуховський Агенор (старший) 211, *629*
Гольдгаммер Герш 54, 59
Гольдман 164, 385
Гольцгетан Людвіг 110, 111, *622*
Горецький 344
Горн 343
Грельман Генріх Моріц 89, *620*
«Громада» 43
Грохольський Казімеж 466, *646*
Гутман, фон Давид 458

Данилюк Й. *614*
Дарвін Чарльз *670*
Девітт Майкл 572, 573, *665*
Дельгаузі 597
Демков 131
Джордж Генрі 474, 572, 573, *647, 665*
«Дзвін» 156, 159, *626*
Дзєдушицький (Дідушицький) Владзімеж 417, *642*

Дзєдушицький (Дідушицький) Клемент 424
Дзєдушицькі (Дідушицькі) 135, 562
Дідицький Б. А. 452, *640, 645*
«Діло» 86, 87, 121, 124, 127, 142, 181, 199, 203, 204, 214, 226, 237, 266, 274, 277, 286, 289, 314, 334, 344, 359, 360, 389, 415, 448, 515, *619, 625—630, 632—642, 663*
Добжанський Ян *614*
Добровольський 403
Добрянський А. І. 505—507, 541, *660*
Добрянський Іван 168, 169, 176, 177, 179, 345, 432—435
Домбровський Вацлав 417
Драгич Ф. 493
Драгоманов М. П. *617, 622, 623, 625*
Дрдацький Моріц 467
Дуло Яким 500, 501
Дунаєвський Юліан 151, 174, 289, 328—330, 412, 414, *623*

Едуард III 602, *670*
Едуард VI 599, *670*
Енгельс Фрідріх *665, 670*
Енсор Джордж 594, *669*

Єж Теодор-Томаш 443—445, 447, *644*
Єлизавета I 588, 600, 601, 603, 604, *668*
Єнджеєвич 521
Жардецький 521, 522
«Жовтень» *618*
Жоффруа Сент-Ілер 608, *670*
Журовський 168

Зайончковський 521
Заля М. 556
Збишевський 298
Зварич В. В. *622*
Згурський Альфред 274—276, 278—280, 309, 325, 343, 344, 434, *632*
Зебальд 475
Зельман 211
Земялковський Флоріан 86, 93, *620*
Зиблікевич Миколай 98, 99, 103, 107, 109, 111, 116, 117, 135, 170, 203, 295, 296, 307, 417, 434, 498, *621, 627*
Зима Францішек 344
Зоїл 459, *646*

Іванищев М. Д. 488, *659*
Іден Фредерік Мортон 588, 590, 592, 593, *668*
Ізабелла 562
Інама-Штернегг Карл 359, 360, 560, *636*
Іоан II Добрий 602, *670*
Іскрицький 343, 344

Йосиф II (Осип II) 90, 91, 157, 427, 445, 470, *621, 626, 637*

Кабайда А. В. *614*
Казимір III Великий 401, *641*
Калінка Валеріан 158, *621*
Каллир 284
Камінський 415
Карасинський 299, 318, 319, 340, 346, 452
Карл Великий 592, *669*
Карл I 587, *668*
Карл V 601, *670*
Карл X Густав 589, *668*
Карл XI 589, *668*
Карпінський 498, 521

Качала Степан *640, 642*
Качковський Михайло 452, *645*
Келлерман 521
Кент Натаніель 591
Кері Чарльз 595, *669*
Кетле (Кетлі) Адольф 253, *631*
Кіндлер 431—433
Кінски 562
Клам-Мартинець Генріх Ярослав 328, 330, *635*
Клечинський Юзеф 203, *629*
Клюнкер 106
Коббет Уїльям 588, *668*
Кобринський 398
Ковалевський 527
Ковальський 197, 204, 541
Козловський 416
Колішер 313, 320
Конарські 244, 245
Конбергер Адольф 519, 522
Копицінський 439, 440
Кордасевич 160
Коритовський Ю. 310
Король Теофіл 435
Коснірський 436, 449, 541
Коханська Марцеліна 240, *630*
Країнський Маурицій 446, *644*
Красицький 498
Красицький Казимир 446, *644*
Краттер 320
Краус (Кравс) Філіп 102, *622*
Крейсберг 129
Крижановський Стефан 344
Кріг Франц 556, *664*
Крокер Роджер 587
Кромвель Олівер 587, 588, *663*
Крувчинський 524
Кудліх Ганс 166, *621*
Кузеля Зенон *664, 665*
Куземський 431
Кукель 524
Кулачковський *630*
«Культура» *616, 666*
Кшечунович 135, 136, 255, 380
Лавеле Еміль 28, 29, *616*
Лавровський Юліан 136, 303, *624*
Лазарус (Лязарус) М. 283—285, 313, 314, 316, 317
Ланге 539
Лассаль (Ляссаль) Фердінанд 38, 74, *617, 618*
Лаутербах Селіг 54
Ле Шапельє 605
Лебель Николя 530, *662*
Леваковський Кароль 454, 455, *645*
Леві Ліон 597, *669*
Ленінський 542
Леховський 343, 344, 516, 520—522, 524, 525
Литвинович Спиридон 133, 295, 303, *624*
Лібіг Ян 562
Лінбахер Георг 86, *620*
Лінденбаум 59
Ліциній 592, *669*
Ллойд 533
Лодинський Ієронім 89, 90, 93
Лозинський Владислав 445, *644*
Локк Джон 249, *631*
Лопатинський 542
Лучицький І. В. 489, *660*
Людовік XVI 601, *670*
Лянцкоронські 562

Магг 416, *641*
Мадейський Станіслав 246, *630*
Мак-Куллох Джон Рамсі 591, *669*
Маколей Томас Бабінгтон 588, *667*
Макс 522, 524
Малий Кароль 516, 524
Мальтус Томас *617*
Манліхер 529—531, 661
Мансфельд 80, 123, 129
Марассе Мечислав 560, *664*

Мариняк Богдан 535
Марков О. А. *643*
Маркс Карл 8, 31—33, 57, 581, *613, 616, 665—667, 670*
Мархвицький 308, 340, 342, 344, 345
Мар'як Іван 501
Мар'як Прокіп 500, 501
Матейко Ян 194, *628*
Мерк 524
Мерунович Теофіл 179, 524, 525, *627*
Мирний Панас (Рудченко П. Я.) 43
Михалко 431—435
Михальчевський 284
Мілевський Юзеф 565, *665*
Мінкусевич 522
Мірабо Оноре Габріель 597, *669*
Могильницький Антін 133, 136, *624*
Молодецький 316
«Молот» 49, 156, 160, *614, 626*
Монлеар М. *562*
Монтей Аман Алексіс 609, *670*
Мор Томас 585, 600, *667*
Мороз М. О. *613*
Мрозовський Францішек 519
Наварський 533, 534, 536
Навратіл Арнольд 441
Навроцький В. М. 124, 379, 448, 472, 552, 553, 555, 558, 564, *623*
Нагірний Василь 345, 542, *627*
Найвирт 416
Наумович І. Г. 155, 435, 436, 449, 451, *625, 626*
Нейман Спалларт Франц Ксаверій 560, *664*
Нефталим 459, *646*
Нечиталюк М. Ф. *615*
Нечуй-Левицький (Левицький) І. С. 489
«Новий пролом» 542, *643*
Новицький І. П. 488, *660*
Ньюмен Френсіс Уїльям 589

Огоновський О. М. 345, *635*
«Одесский вестник» 401
Олесницький 512
Ольцингер 135
Оржеховський Тадеуш 481, 563, *648*
Орлецький 417
Орнштайн 283, 284
Оссолінський Юзеф Максиміліан 214, 239, *630*

Павенцький 449, 450, 541
Павлик М. І. *614, 624, 626—628, 666*
Пайонк Йосиф (Іосиф) 344
Пайпер 566
Пахер Г. 203
Пейер Карл 566, 567
Пергер 100
Перковський А. Л. *614, 631, 640, 649*
Петрушевич 542
Петті Уїльям *617*
Пій IX 497, *660*
Пілат Тадеуш 213—215, 219—222, 225, 226, 229, 230, 233, 235—238, 241—243, 255, 352—357, 461, 543, 577, *629*
Піллєр Петро 94, *621*
Пілярський 373
Пітт Уїльям Молодший 604, *670*
Площанський В. М. 436, *640*
Повх Гринь 85
Подолинський С. А. 43
Поляновський 48
Поль Вікентій (Вінценти) 93, *617, 621*
Понятовський 562
Попель 344

Поппер 562
Потоцький Адам 132, 133, 137, *624*
Потоцький Артур 342, 343, 344
Потоцькі 562
«Правда» 199, *628*
Прайс Річард 591, 592, *668*
Пресл Франтішек *649, 650, 652, 653, 655, 657—659*
«Пролом» 396, *640, 643*
Прудон Жозеф 136, *624*

Райсс (Рейс) Едвард 456, *645*
Райт Томас 590
Райфайзен-Фрідріх Вільгельм *627*
Райх 521
Рапацький Владислав 46, 359, *617*
Рассел Джон 589, *668*
Раух 566
Рачинський 368
Рессеньє 562
Решетилович 525
Ржевуські 562
Рікардо Давід *617*
Рогальський 134, 136
Розенштоки 562
Романин Дмитро 501
Романова Марія 501
Романова Н. П. *614*
Романович 520, 521, 524
Романович Тадеуш 257, *632*
Романчук Юліан 345, 542, *635*
Ромашкан Август 303, 310, 351
Ромашкан Миколай 303
Ромашкани 298, 301, 310, 319, 325, 326, *634*
Ротшільд 412, *641*
Рувім 479, *646, 648*
Рудольф *657, 661*
Ружицький Венедикт 396—399, *640*
Рутовський Тадеуш 417, 482, 542, 551—554, 560, 574, 577, *642, 662, 666*
Ручка 133

Савчинський Зигмунт 173, *627*
Салтиков-Щедрін М. Є. 286
Самсон 478, *648*
Сангушко 133, 135
Сапега (Сапіга) Адам 309, 320, 325, 343, 347
Сапеги (Сапіги) 562
Сатерленд Харріет 594, *669*
Свіжавський 424
«Світ» 213, *617—619, 623*
Сембратович Сильвестр 400, *640*
Сендзелович 521
Сеніор Нассау Уїльям 596, *669*
Сивець 134—136
Симон Йосиф 283, 313
Скалковський Т. 516, 520, 522, 525
Скарбек Фредерік-Флоріан 214
«Слово» 396, 397, 436, 452, 453, *640*
Слоневський *628*
Слонецький 533, 534, 536
Смаржевський 363, 364
Сміт Адам 581, 594, *667*
Смолька Францішек 93, 98, 126, *621*
Собеський Ян 195, *628*
«Современник» *640*
Солецький Едвард 401, 403
Сомерс Роберт 596, 597, *669*
Сопотницька Єва 85
Стадіон Франц-Серафім 95, 96, 126, 562, *621*
Стадницький Олександр 215, *630*
Стажинський 524
Стефанович 542

Стефчик Францішек 459, 460, 561, 577, *646*
Стояловський Станіслав 200, 201, 425, 439, *628, 642*
Страйп Джон 601, *670*
Струсевич *630*
Стюарт Джемс 594, 608, *667*
Стюарти 588, *668*
Таафе Едуард 86, 87, 330, 412, 415, *620*
Танячкевич Данило 198, 199, *628*
Тарновські 562
Теренкочі 521, 524
Тимочко Н. О. *614, 634, 661*
Тісса (Тіша) Кальман 529, *661*
Тодшиндлер 523
Тонет 562
Торнтон Уїльям Томас 585, 667, *668*
Трещаківський Лев 431, *643*
Тшценецький 343
Тюрго Анн Робер Жак *617*
Тьер Адольф 581, *667*

Уітбред Самюел 604
«Украинская жизнь» *663*
Ульмер Нарцис 516, 519, 522, 524, 526, 528
Унгер Йосиф 113, *622*
Уркарт Давід 596, *669*
Устиянович М. Л. 136, *624*

Федорович В. І. 417, 430, *624, 642*
Федорович Іван (Ян) 375, 556, 557, *637, 664*
Фердінанд I 95, 99, 126, *621*
Фліршайм (Флюршайм) Михайло 474—476, 572, *647*
Форстер Натеніел 591, *669*
Фортеск'ю Джон 585, *667*
Франко З. Т. *614*
Франко О. Ф. *660*
Франц-Йосиф 415
Франц I 157, *626, 647*
Фрейтаг Густав 604, *670*
Фрід 298, 301—303, 310, 313, 325, 326, 347, 348
Фрідріх II 597, 609, *669*
Функе 475

Хантер Генрі Джуліан 587, *668*
Харак 542
Харрісон Уїльям 585, 607, *667*
Хоєцький 445
Хувес 433, 435

Ценглевич Каспер 93, *621*
Цісельський Теофіл 424, 425, *642*
Цукер 385

Чайковський І. 299
Чарторийський Юрій (Єжи) 417, 455
Чарторийські 562
Чемеринський Ігнацій 129, *623*
«Червона Русь» *643*
Черкавський Еузебіуш 173, *627*
Чернишевський М. Г. *640*
Чижевич 525

Шамбор 562
Шараневич С. І. 453, *645*
Шашкевич 449, 541
Шашкевич М. С. 136, *624*
Шеленберг 417
Шенк 347
Шішера (Сісара) 478, *648*
«Шкільна часопись» 189, *628*
Шлезінгер 516
Шпунар 134, 136, 137
Штамм Теодор 474, 475, *647*
Штрагальм Франц 203
Штурм Едуард 87, *620*
Шухевич *630*

Юда (Іуда) 459, *646*

Юзичинський Антін 449, *644*
Юм Давид 249, *631*
Юрченко П. В. *614*

Яблоновський Кароль 298, 303, 348
Яворовський 524
Яворський Аполлінарій 456, *645*
Ягела 478, *648*
Яков I 587, 600, 603, *668, 670*
Ямінський 435
Ярема *630*
Ясенський Генрик 9, 10, 180, 461—464, *615*
Яхимович Григорій 431, *643*
Яців 449
Яцкевич Є. *618*
„Augsburger Allgemeine Zeitung" 203
„Czas" 118, 119, 179, 180, 207, 244, 246, 247, 298, 318, 319, 348, 379, 380, 394, 405, 407, 409, 438, 439, 441, 459, 515, 561, *622, 649*
„Der Israelit" 478, *648*
„Deutsche Zeitung" 86, *620*
„Die Presse" 205, *629*
„Dziennik Polski" 11, 181, 255, 281, 308, 338, 455, 515, *614,*
„Ekonomist" 597
„Gazeta Krakowska" 301, *633*
„Gazeta Lwowska" 11, 348, 352, 376—378, 385, 387, 393, 395, 451, 460, 577, *614*
„Gazeta Naddniestrzanska" 401, *639, 640*
„Gazeta Narodowa" 11, 20, 119, 180, 275, 276, 283, 308, 315, 347, 394, 461, 515, *614, 640*
„Głos" 462, 489, *646, 659*
„Gmina" *632*
„Kolce" 266, *632*
„Kraj" 420, 510, *642—644, 660, 662*
„Kurjer Lwowski" 455, 537, *645, 648, 660—662*
„Łączność" 298, *633*
„Neue Freie Presse" 86, 203, 330, 331, 414, 505, *620*
„New York Tribune" 595
„Niedziela" 286, 291, *633*
„Niwa" 568, *665*
„Nowa Reforma" 86, 88, 92, 99, 101, 104, 110, 113, 119, 138, 139, 142, 180, 310, 333, 338, 339, *619, 632*
„Nowe Słowo Polskie" *632*
„Ognisko" 9
„Praca" 9, 11, 15—18, 21, 23, 24, 43, 52, 59, 79, 81, *614—618, 627*
„Prawda" 401, 443, *641, 643, 644*
„Prołom" 396, 433, *640*
„Przegląd Polski" 565
„Przegląd Społeczny" 477, 478, 486, 572, 576, 577, *645, 647, 648, 662, 663, 666*
„Przegląd tygodniowy życia społecznego, literatury i sztuk pięknych" 401, *640*
„Pszczółka" 425, 439
„Słowo Polskie" *632*
„Statistische Monatsschrift" 359, 360, *664*
„Strażnica" („Strażnica Polska") 21, 295, 298, 310, *615*
„Switło" 189, 195, *628*
„Sztandar" 295, *633*
„The Slave Trade" 595
„Times" 597
„Tribüne" 414
„Wiener Allgemeine Zeitung" 309, 414, 442, *633*
„Wiener Tagblatt" 414, *641*
„Wieniec" 425, 439, *642*
„Zgoda" 274, 275, *632*

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

1. Перша сторінка газети «Ргаса» з початком статті І. Франка «Чого ми вимагаємо» . . . 32—34
2. Титульна сторінка книжки І. Франка «Про працю», яка вийшла польською мовою в 1881 р. у Львові . . . . . 32—34
3. План статті І. Франка «Галицькі русини». Автограф . . . . . 64—65
4. Титульна сторінка книжки І. Франка «В наймах у сусідів» . . . . . 64—65

У підготовці до видання 44-го тому брала участь текстологічна комісія у складі: *Бернштейн М. Д. (голова)*, *Білявська О. О.*, *Вишневська Н. О.*, *Гончарук М. Л.*, *Полотай А. М.*, *Секарева К. М.*

ЗМІСТ

Зарібки і життя львівського зецера 7
[Нотатки про книжку Г. Ясенського «Nędza na Rusi»] . . . 13
Що нас єднає, а що розділяє? 15
Хто винен? 19
Робітники і трудівники 23
Чого ми хочемо? 25
Власність грунтова і її історія 28
Доповнення до «Основ суспільної економії» 30
[Друга передмова до перекладу 24-го розділу праці К. Маркса «Капітал», т. 1] 32
Чого ми вимагаємо? 34
[Про нові українські видання в Женеві] 43
Промислові робітники в Східній Галичині і їх плата р. 1870 Статистична студія 44
[Фабрика парафіну й церезину у Дрогобичі] 52
Про працю 66
[Становище селян села Нагуєвичів] 79
Знадоби до статистики України. І. Лісові шкоди і кари в с. Нагуєвичах 82
Галицька індемнізація 86
Письма из Галиции 122
Материалы для изучения общественных идеалов украинского народа в Галиции 130
Сила податкова Галичини 138
Що коштують наші школи? (Друга часть статті «Сила податкова Галичини») 145
Справоздання міністра фінансів з доходів державних за р. 1882 151
Попи і економічне положення українського народу в Галичині 155
Банк крайовий 163

Бесіда Василя Нагірного, виголошена на другім Народнім вічі русинів дня 17 (29) червня 1883 для умотивування першої резолюції о економічних справах краю 181
Справи крайові 205
П'ять літ нашої господарки крайової 210
Нечувана, безпримірна річ! 244
Статистика яко метода і яко наука 248
Фінансове положення Галичини 255
Дальші прояви «pracy organicznej» 261
Реорганізація банку крайового 273
Борба о побирання податків в громадах 281
Проект 200 000 позички Бродам 283
«L'extorsion des nedoimkas» 286
Галицькі русини. План статті 293
Катастрофа банку селянського 295
Пропінація міста Бродів 314
«Симпатичний» швиндель 318
Проект ліквідації банку селянського, поданий «komitet-om obywatelsk-im» 320
Меланхолійні уваги над сьогорічним бюджетом державним . 328
Аркушики грунтові 332
Галичина в сьогорічнім бюджеті державнім 334
Загальний збір руст[икального] банку 340
По заг[альному] зборі рустикального банку 346
Ліцитації господарств селянських і маломіщанських в рр. 1873—1883 352
Обдовження галицької грунтової посілості 359
Невеличкий причинок до поправи нашої дорогової мізерії . 362
Банкротство т[ак] зв[аної] organiczn-ої prac-і 372
Устава проти безсовісності 375
Нова фаза в справі пропінаційній 379
Галицька статистика виборча з років 1876 і 1883 382
О[тець] Ружицький і справа купування земель 396
«Gazeta Naddniestrzańska» о колонізації Русі 401
Дрібнички крайові 404
Економічна підвалина 412
Комісія крайова для промислу домашнього 417
Ще декілька слів про рільничі спілки в Галичині 420
Сумна історія крилошанського банку і його так званої санації 429
[Про селянські заворушення] 438
[Мазурські заворушення] 441
Ще про галицькі заворушення 443

[Фінансові справи українських інституцій]. 449
Що значить солідарність? Із статистики більшої посілості в Галичині 454
Двори і хати в Галичині 461
Агітація за ународовлення землі в Німеччині 474
Eine teuflische und verworfene Aufreizung 478
Як ми вмираємо 483
«Громада» і «задруга» серед українського народу в Галичині і на Буковині 487
Громада Добровляни (Матеріали до монографії) 496
Exemplo moniti? 505
«Тернопільська» моральність 508
Селянські заворушення з приводу шляхового закону . . . 510
Авансово-заробітні товариства 516
Фабрика зброї в Штейрі 529
Парове судноплавство на Дністрі 533
Рільничі гуртки та сейм 537
Галицька Русь [Лист «Kraju»] 541
Rocznik statystyki Galicji, wydany przez Krajowe biuro statystyczne (oddział statystyki przemysłu i handlu) pod kierunkiem dra Tadeusza Rutowskiego. Rok I. 1886.— Lwów, 1886 [Рец.] 543
Земельна власність у Галичині 546
Dr. Tadeusz Rutowski. Rocznik statystyki Galicji 577

З НАУКОВИХ ПЕРЕКЛАДІВ

К. Маркс. Початок і історичний розвиток капіталістичної продукції 581

КОМЕНТАРІ

Пояснення слів 671
Покажчик імен та назв 683
Список ілюстрацій 692

Академия наук
Украинской ССР

Институт экономики
Институт литературы
им. Т. Г. Шевченко

**ИВАН
ФРАНКО**

**Собрание сочинений
в пятидесяти томах**

Научные труды

Тома 44—47

Том 44

Книга 1

**Экономические труды
(1878—1887)**

(На украинском языке)

Киев, издательство «Наукова думка»

*Друкується за постановою
Президії АН УРСР*

Редактор
В. І. Мазний

Художній редактор
С. П. Квітка

Оформлення художника
О. Г. Комяхова

Технічні редактори
*Г. М. Ковальова,
Г. Р. Боднер*

Коректори
*Л. В. Малюта, В. М. Семенюк,
Л. І. Семенюк*

Інформ. бланк № 6096.

Здано до набору 10.04.84. Підп. до друку 16.11.84. БФ 03521. Формат 84×108/32. Папір друк. № 1. Літ. гарн. Вис. друк. Фіз. друк. арк. 21,75+1 вкл. Ум. друк. арк. 36,75. Ум. фарбо-відб. 36,75. Обл.-вид. арк. 36,35. Тираж 4500 пр. Зам. 4-623. Ціна 4 крб. 10 к.

Видавництво «Наукова думка»
252601 Київ 4, вул. Репіна, 3

Книжкова фабрика ім. М. В. Фрунзе 310057, Харків 57, Донець-Захаржевського, 6/8.